הָעָבָר

לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב״צ כץ ז״ל

המערכת:
ברוך קרוא
יהודה סלוצקי

הסדיר:
א. אהרוני

מועצת המערכת:
ב״צ דינור
יחזקן טברסקי ז״ל
יצחק מאזר
זלמן שזר

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ספר י״ח | אייר תשל״א | תל־אביב

הוצאת „אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י. ל. ורחל גולדברג ובסיוע קרן הזכרון למען התרבות היהודית, ניו־יורק

ה ת ו כ ן

שמונים שנה לגירוש מוסקבה

עמוד

על משמעותו של גירוש מוסקבה מאת בן־ציון דינור 3
גירוש מוסקבה (רשמים וזכרונות) מאת שמואל ורמל 5
הרקע לגירוש היהודים ממוסקבה (92—1891) מאת יצחק מאור 25
הדי גירוש מוסקבה מאת ג. קרסל 35
גירוש מוסקבה 1891 בדו"חות השגריר האנגלי ברוסיה מאת אליהו פלדמן 55
הסטודנטים היהודים באוניברסיטה המוסקבאית מאת יוליוס ברוצקוס 63
הלוייתו של הרב יעקב מזא"ה מאת משה בר סלע 66

***

זרמים בחסידות אוקראינה בתקופת הריאקציה האירופית
מאת רפאל מאהלר 69
לראשונה — פנים אל פנים עם רשת החינוך הסובייטי־יהודי
מאת אסתר רוזנטל־שניידרמן 85
ב׳מגילת פועלי־ציון בברית המועצות מאת בנימין זאב בלום 103
בתי־המשפט ביידיש בברית המועצות מאת בנימין פינקוס 124
יו. לארין — מראשוני התיכנון הסובייטי מאת יוסף ברזילי 154
ולאדימיר יוכלסון מאת צבי רודי 162

***

פרקי אוקראינה מאת א. ז. בן־ישי 166
רשומות מימי הדמים (המשך) מאת בנימין וסט 183
מאלין מאת רחל ינאית־בן־צבי 199
מונאסטיריישץ בשנות מלחמת האזרחים מאת אברהם זדרנובסקי 205
על חיים גליקסברג ז"ל מאת א. ז. בן־ישי 222
מזריטש עיר מולדתי, מאת שמעון יעקב הלוי גליקסברג 224
ניז׳ין בימי מלחמה ומהפכה מאת אריה לוטקר 232
קאניב מאת חיים הלפרין 235
החזן שלמה וינטרוב מדובנה מאת מ. ש. גשורי 244
דברי לוי למכתביו של מ. חיוג מאת אברהם קריב 259
מכתבי משה חיוג 263

***

„דורות אחרונים" מאת יהודה סלוצקי 280
„עתונות יהודית־רוסית במאה הי"ט" מאת ברוך קרוא 284

***

חיים כהן ז"ל וביתו 287

***

הרב י. ז. דיסקין ז"ל מאת חיים ליפשיץ 309
לזכר ידידים מאסירי ציון (ד"ר אריה אברמוביץ וד"ר אריה ביחובסקי)
מאת י. פבזנר 313
ש. אורן מאת יוסף זאבי 317
יעקב סמילנסקי מאת לוי דובקין 318
ניסן רוזנטל מאת י. ב. 321
יוסף שכטמן מאת ברוך ויינשטיין 324
מכתב למערכת — מאת ז. אגרת 327

שמונים שנה לגירוש מוסקבה

למשמעותו של גירוש מוסקבה
(מכתב למערכת)

הנני מצטער, כי בעטיו של מצב בריאותי ובשל עבודותי האחרות לא עלה בידי להיפגש ולגמור את עבודת־המחקר שלי (על יסוד חומר ארכיוני רב ומאלף) על „גירוש היהודים ממוסקבה בשנת תרנ"א (1891) — מסיבותיו, ממדיו ומשמעותו ההיסטורית", כפי שהבטחתי. ויישר כוחכם, אשר עמדתם בדיבורכם וקיימתם את הצעתכם־תכניתכם להוציא מדור מיוחד מוקדש למאורע היסטורי חשוב זה, למלאות שמונים שנה להתרחשותו. על אף העובדה שכל כותבי דברי ימינו, ובוודאי כל אלה שעסקו בתולדות היהודים ברוסיה, תיארו את הגירוש, הסבל שנגרם על ידו ותוצאותיו, דומני, שטרם עמדו במידה מספקת על ייחודו של גירוש זה ועל משמעותו ההיסטורית.

הגבלות במקומות מושבם של היהודים ברוסיה („תחום המושב") וגירושיהם של יהודים ברוסיה ממקומות שישיבתם בהם „אסורה" היו תופעות של קבע ברוסיה במשך יותר ממאה וארבעים שנה שעברו מחלוקתה הראשונה של פולין (1772) עד למהפכת 1917. גירוש מכפרים ומגלילות, מרצועה בת חמשים ווירסט מן הגבול, מערים ומחלקי ערים, מפלכים וחבלי ארץ שהוחזרו למקומות „מחוץ לתחום המושב" של יהודים — היו תופעות של הווי בחיי היהודים ברוסיה מיום סיפוחן של רוסיה הלבנה, ליטא ואוקראינה המזרחית לרוסיה. גם היקפם של גירושים אלה היה תמיד רב: אלפים מן הגלילות שהוכרחו כ„חוץ לתחום", רבבות מן הכפרים ומרצועת הגבול, ורבבות רבות מאיזורי המלחמה עם גרמניה בימי מלחמת העולם הראשונה. אולם יש לציין, שתמיד היה „מנמקים" גירושים אלה: „היהודים מפיצים שכרות ואשמים בעניותם של האכרים הצמיתים, היהודים מבריחים סחורה דרך הגבול, היהודים מרגלים ובוגדים". כמובן, היו גם נימוקים שלא דיברו עליהם, אבל הם היו ברורים: היה רצון להגביר את היסוד המסחרי והתעשייתי בערים הנספחות לרוסיה ולבטל את אופין „הפולני", למצוא שעיר לעזאזל על שעבוד האיכרים ודלותם, „לפצות" מתלוננים על חשבון היהודים, להבטיח גם „הכנסה קבועה" למשטרה מן היהודים, להסביר את תבוסות הצבא הרוסי באשמת היהודים, ו„לקנות" את לב הפולנים על ידי „טיהור" עריהם וגלילותיהם מן היסודות הזרים, היהודים, ועוד ועוד. המיוחד בגירוש מוסקבה הוא שלא ניתן לו שום נימוק. פשוט ביטלו חוקים ופקודות שלפיהם ישבו יהודים — וגרשו אותם. וגרשו באכזריות מופגנת ומתוכננת. ציד מאורגן, בלילות, וראשיתו בליל פסח. חלק רב נשלח כאסירים לעיירות שבהן נולדו, הם או אבותיהם. וחלק

גם אסורים באזיקים. והכל היה מתוכנן. פובדונוסצב, הקטיגור הראשי של הסינוד הקדוש, שלח פקידיו לתכנן את הגירוש לפרטיו. כי גירוש זה צריך היה לסמל ראשית „הפתרון הסופי": שליש היהודים ברוסיה יישמדו, שליש ישתמדו ושליש ייגרשו. וזאת צריכה היתה גם לשמש תשובתה של רוסיה על „התערבות" העולם הליברלי במחאותיו ועל חוצפתם של היהודים, שהעיזו להקהיל קהילות נגד רוסיה, ושל ה„רוטשילדים" שאף העיזו לסרב להשתתף במלוות לרוסיה. ואמנם, לגרוש מוסקבה היתה גם משמעות היסטורית אף ביחס לטיבה של „התערבות" העולם הליברלי לטובת היהודים ברוסיה ולהשפעתה וגם ל„כוחה" של האחדות היהודית לפעול לטובת אחיהם. „הזדעזעות" העולם הליברלי דרשה גיוס כוחות ומאמצים רבים מצד היהודים: נוסדו ועדים, נקבעו פגישות עם מדינאים וראשי דעת הקהל, נקהלו עצרות ונתקבלו החלטות. נשלחו משלחות, הובאו הצעות לשלטונות הגבוהים ברוב הארצות, ראשי הממשלות „ריככו" את ההחלטות, והסכימו, אף יעצו לשגריריהם ברוסיה, להוציא עד כמה שאפשר את עוקצן של ההחלטות — והממשלה הרוסית סרבה לקבלן...

ובאשר „לכוחם" של היהודים, מספר השגריר הפרוסי בפטרבורג: „פגש בי פובדונוסצב, שוחח אתי בידידות רבה ואמר לי: מה דעתך על התשובה שנתנו ב„גירוש מוסקבה" ליהודים ולחוצפתם, לרוטשילדים בפאריס ואחרים. נאה?" ואף על פי כן, נתעכבה במקצת „התכנית": המשכו של גירוש מוסקבה בגירוש פטרבורג נדחה לעת עתה. כי התכנית היתה ברורה. היה בה המשך ישיר לאותו „פתרון סופי" שהגה איגנטייב, אלא שהוכן ביתר קפדנות ובתכנון פרטי פרטים. היה בו בגירוש זה ובביצועו גם רמז לבאות: מה יכולה להרשות לעצמה אנטישמיות כשיש לה שלטון ומה היא „מידת ההתערבות" לטובת היהודים, שניתן ליהודים להשיג, ומה כוחה של ה„אחדות" היהודית לפעול ולהצליח.

ב. דינור

שמואל ורמל

גרוש מוסקבה*
(רשמים וזכרונות)

א.

באביב 1891, וביתר דיוק ב־29 במארס 1891 [1]) הביא השר לענייני פנים [2]) בפני הקיסר אלכסנדר השלישי הצעה לאסור על בעלי־מלאכה להתישב מחדש במוסקבה ובפלך מוסקבה, וכן לסלק „בהדרגה" מאזור זה את בעלי־המלאכה היהודים המתגוררים בהם. להצעה זו צרף אלכסנדר את ההוראה „לבצע". באקט ממלכתי זה החל אותו מאורע היסטורי הידוע בשם „גרוש מוסקבה".

עד כמה שלא יראה הדבר מוזר חלף מאורע זה בלי כל רושם. אם נעבור אפילו על פני העתונים והירחונים היהודים בשנות 1891 ו־1892 לא נמצא בהם דבר על מאורע זה. במידה מסוימת יתבאר הדבר בתנאי הצנזורה בימים ההם [3]), אולם במידה ידועה מתבאר הדבר ביחס של שיוון־נפש בלתי מובן למאורע זה. אם איני טועה, הרי התזכורת הספרותית היחידה למאורע זה הוא מאמרי „מיומנו של תושב נפלוייב", שהופיע בכרך ה־9 של ה„ייברייסקאַיַא ביבליותיקה", שחודשה על־ידי א. לנדאו לאחר הפסקה ארוכה. ראוי לציין כי כאשר שלחתי את חיבורי זה לוולאדימיר קורולנקו ובקשתי את סיועו לפרסומו באחד מכתבי־העת הרוסים, ענה לי, כי הדבר אינו אפשרי כלל וכלל, אף על פי ש„היומן" מצא חן בעיניו והוא הרבה לשבח אותו: „אילו אפשר היה לכתוב על מאורעות כאלה — כתב אלי — הרי מאורעות כאלה לא היה להם מקום אצלנו, ואם שערוריות כאלה קורות אצלנו, הרי אותו הכוח המתיר אותן, לא ירשה למתוח עליהן ביקורת" [4]). אף־על־פי־כן

---

* שמואל בן שלמה ורמל נולד ב־1860 בשקלוב (בלורוסיה). ראשית חינוכו ולימודיו בחדריה של שקלוב. בשנות השמונים למד באוניברסיטת מוסקבה במכון הרפואי וסיימו ב־1886. מאז 1882 השתתף בעתונות היהודית־רוסית וכן בעתונות הרוסית הכללית. בשנות 1904—1905 היה בין עורכי הירחון „ייברייסקאיה שקולה" (בית הספר היהודי), שבו התבררו בעיות החינוך היהודי החדש. גירוש מוסקבה, לו היה עד־ראיה בהיותו בן שלושים שנה, עשה עליו רושם רב ופעמים רבות כתב עליו („מיומנו של תושב ניפלוייב", „ייברייסקאיה ביבליותיקה", כרך ט'; „יובל עגום", „ווסחוד" 1901, גל' 22). ב־1924 פרסם את החוברת שתרגומה בא כאן. החוברת יצאה ב„הוצאת המחבר" ב־2000 טפסים. ורמל נפטר במוסקבה בשנת 1939.

1) לפי התאריך היוליאני, ולפי הלוח המערב־אירופי — 10 באפריל 1891, שהוא ראשון בפסח תרנ"א.

2) השר לענייני פנים היה אז איבאן דורנובו (1830—1903), שימש שר־פנים בשנות 1889—1895. היה מראשי הריאקציה בשנות מלכותו האחרונות של אלכסנדר השלישי.

3) ראוי לציין כי השבועון היהודי־רוסי היחיד באותה תקופה „גיידילנאיה חרוניקה ווסחודה" וכן הירחון המצורף אליו נסגרו במארס 1891 לששה חדשים תמימים, ולאחר שחודשה הופעתם היה השבועון נתון לצנזורה מוקדמת. ר' י. סלוצקי, העתונות היהודית־רוסית במאה הי"ט, ירושלים 1970, עמ' 202—203.

4) ר' את החוברת שלי „ו. ג. קורולנקו והיהודים", מוסקבה 1924 (הערת ש. ורמל).

עבר „היומן", כאמור לעיל, את כל אבני הנגף של הצנזורה, והודפס, אמנם רק לאחר עשר שנים ב„ייברייסקאַיה ביבליותיקה". אולם הוא נכתב בלשון רמזים כזאת ובצורה כה מוסווית, עד שזקוק הוא לפרושים ולבאורים מפורטים ביותר. והרי גירוש זה דמיון רב לו לגירוש ספרד, שמילא תפקיד כה גדול בתולדות ישראל. כמובן, הוא קטן יותר בממדיו ובערכו; אולם גם גירוש מוסקבה השפיע לא מעט על גורל יהודי רוסיה ובעקיפין — אף על גורלם של היהודים בארצות אחרות. כך, הגביר גירוש זה במידה נכרת את זרם ההגירה לאמריקה הצפונית, עד כדי כך, שממשלת ארצות־הברית שלחה ועדה מיוחדת לחקור מה מתרחש ברוסיה. נוסף לזה הביא גירוש מוסקבה מספר ניכר של יהודים לפולין, לוארשה וללודז, שם שמשו ה„ליטוואקים"[5] תואנה לחידוד היחסים היהודים־פולנים; הפולנים האשימו אותם באי־רצון לרכוש את התרבות הפולנית, בחוסר־ידיעת הלשון הפולנית, בדיבור רוסי ובשאיפה ל„רוסס" את האיזור. האשמות אלה חזרו לאחר מכן כאשר הכריזו הפולנים חרם על היהודים[6]. ככה היו למאורע זה תוצאות רבות לא רק ליהודי מוסקבה, ועם זאת, כאמור לעיל, עבר המאורע בלי שישימו לו לב ופרטיו כמעט ואינם ידועים.

לפני שאבוא לדבר על מאורע זה, חייב אני לומר כמה מלים לגבי שנות השמונים. עם עליתו על כסא המלוכה של הקיסר אלכסנדר השלישי השתררה ברוסיה ראקציה חשוכה ואכזרית. המלך כבד־הגוף וקשה־הלב החליט להחזיר ביד חזקה את מטוטלת ההיסטוריה הרוסית אחורנית. כל התיקונים של המלכות הקודמת, זו הנקראת „תקופת הרפורמות הגדולות", צומצמו, עוותו, ולעתים בוטלו מעיקרם. ליסודות החיים הרוסים, לאותם „שלושה דברים" שעליהם עומדת ארץ רוסיה, הוכרזה השלישיה המפורסמת: פרבוסלביה, שלטון היחיד והעממיות. הקלריקליזם, האבסולוטיזם והשוביניזם — הנה הסיסמאות שהוכרזו להצלתה של רוסיה והעם הרוסי מהשפעתו המשחיתה של „המערב הרקוב" ותרבותו הרקובה. „העצמיות" הסלביאנופילית, הרוח הרוסית, רוח „עם האלוהים" (Богоносец) המחפש את „האמת האלוהית" והחושב אך ורק איך לסדר את החיים „לפי האלוהים" („по божески") ברעיונות אלה היתה חדורה אוירתה של רוסיה. החברה הרוסית שותקה. עגמומיות ואכזבה אפפו את כולם. שממון, שעמום, גסות, ריקנות ועצבנות משלו מסביב. לא נשמע דופק החיים, רק ההתלוננות הטרדנית של ה„טרדנים" (Нытики) ושל מופרעי־העצבים למיניהם, שמלאו את כל הפינות בכל הספירות, כקולות גשם טורד, הדופק בחלונות ביום חם וערפלי של סתיו, מלאה את האויר, את העתונות, הספרות, התיאטרון. צ'יחוב בספוריו, צ'ייקובסקי בצלילי המוסיקה שלו ולויטאן בציוריו האירו בכל הבהירות ורשמו תקופה נדחת זו של שממון שאין לו מוצא, נברסטניה דומעת, רפיון, חוסר אונים וגסות. ברור היה, שבעת כזאת, כמו תמיד בהיסטוריה, צריכה היתה האנטישמיות לפרוח במיוחד. ואמנם היהודים — אינם פרבוסלבים, אינם כרוכים אחרי שלטון היחיד ובני אומה זרה. הם עומדים בסתירה לשילוש הפוליטי המוצהר — ועליהם צריך להתפרץ, באורח הטבע, כל זעם ממשלת הצאר והביורוקרטיה שלו. האנטישמיות הממלכתית הלכה וגדלה במשך כל שנות השמונים והגיעה לשיאה בסופו של אותו עשור. אולם היהודים, אם כי רב בהם

---

5) כינוי ליהודי רוסיה וליטא בקרב יהודי פולין.

6) החרם (ה„בויקוט") הוכרז ב־1912 לאחר שהכריעו היהודים בבחירות לדומה הרביעית בוארשה לטובת מועמד סוציאליסטי פולני כנגד יריבו המועמד הפולני האנטישמי.

מספר הנברסטניקים, אינם נגועים בנברסטניה חברתית־מדינית. הם יודעים להגיב על פעולות תוקפניות חיצוניות בכל מיני דרכים של התגוננות עצמית. ובמהרה ראינו, כי בתשובה לשילוש הרוסי־המקורי „פרבוסלביה, שלטון־יחיד ועממיות" ענו היהודים בשילוש משלהם: „לאומיות, ציוניות וסוציאליזם". אולם זרמים אלה התבלטו במיוחד בשנות התשעים, שנות השמונים היו רק שנות הכנה לכך, שנות חיפושי הדרכים, כאשר החלו המבוכה, התהיה, השממון ולעיתים גם האפאטיה.

ב.

בימים ההם היו חייהם של היהודים קשים — ובמיוחד סבלו מהחוקים הקשים לגבי זכות הישיבה. בכל עיר שנמצאה מחוץ לתחום מושבם של היהודים, בכפרים הגדולים והקטנים — אירעו שילוחים, גירושים, סריקות (облавы) ועינוים. ודוקא במוסקבה שרר אז מצב מיוחד במינו. כאן חיו היהודים חיים קלים יחסית, וזכות הישיבה נקנתה כאן בקלות. דבר זה מתבאר ביחסה ליהודים של הפקידות הממשלתית הגבוהה במוסקבה. הגנרל־גוברנטור של מוסקבה היה אז הנסיך ולאדימיר דולגורוקוב, היה זה אציל רוסי ואריסטוקראט מכף רגל ועד ראש. הודות ליחוסו הרב (הוא התייחס על בית ריוריק) [7], היתה לו השפעה רבה בחוגי חצר המלכות ובמיוחד רכש לו אהבה הקיסר אלכסנדר השני. בהיותו רך, מחונך, כלל בקרבו משהו מפאמוסוב [8] ומשהו מתקופת התיקונים שחלפה. מבלי שתהיינה לו דעות מדיניות מוצקות והשקפת עולם מוגדרת, לא חדר הרבה למהות התקופה הפוליטית החדשה, יתכן ולא אהד במיוחד את הכיוון הפוליטי של המלך הריאקציונר, שהיה נתון כולו להשפעתו של פובדונוסצב [9] וכת דיליה, ועל כל מעשים תקיפים וישרים ביכר „שקט ושלוה". טבעי הדבר שהבעיה, אם מתגוררים במוסקבה פחות או יותר מאה או מאתיים יהודים, ואם כולם מצוידים בכל התביעות של החוקה חסרת־השחר על זכות ישיבתם של היהודים מחוץ לתחום לא הטרידה אותו ביותר. הוא השקיף „מבעד לאצבעות" על ישיבתם של היהודים במוסקבה. הולכי רכיל ספרו כי יחסו הותרני ליהודים נבע מידידותו עם לאזאר פוליאקוב [10], יו"ר הקהילה היהודית, וכי ידידות זו לא היתה אפלטונית, והיא שולמה בשפע ע"י הבאנק של פוליאקוב. אין ספק, כי הנסיך דולגורוקוב נהנה מתמיכתו הכספית של פוליאקוב. בהיותו חסר אמצעים משלו, היה חי ברחבות ונזקק לעתים תכופות לכספים, אותם סיפק לו כמובן הבנק של פוליאקוב, בלי בעיות מיוחדות. אולם יחסו ליהודים לא היה מבוסס בשום פנים על העיקרון של do ut des. לא, הוא נבע מעצם טבעו, טבע של אציל רוסי, אריסטוקרט וליברלי — הומני במקצת, שלא סבל בפשטות רדיפת אנשים, לא עבור פשעיהם, אלא בגלל חוקים שעבר עליהם כלח והיו חסרי שחר, ומכוונים כלפיהם, משום ששייכים הם לעם ישראל ולדת ישראל. אין גם להכחיש כי נציגים רבים של האדמיניסטרציה המוסקבאית החזיקו במשרות

---

7) בית ריוריק, בית המלוכה הראשון של רוסיה, שקדם לבית רומאנוב, וראשיתו במאה התשיעית.

8) פאמוסוב — מגיבורי המחזה Горе от ума לא. גריבוידוב.

9) פובדונוסצב — קונסטנטין (1827—1907) ראש „הסינוד הקדוש" (שר הדתות). היה מורם של אלכסנדר ה־3 וניקולאי השני, והשפיע על תלמידיו ברוח הריאקציה הקיצונית ביותר.

10) לאזאר (אליעזר) פוליאקוב (1842—1914), מראשי הבנקאים ברוסיה.

חשובות פחות או יותר במפעליו המרובים של פוליאקוב. כך החזיק מנהל לשכתו של הגנראל־גוברנאטור מן במשרה גבוהה באחד הבאנקים של פוליאקוב, וגנרלים רבים, אזרחיים וצבאיים, היו קשורים בהסוואות נוחות (כחברי ועדות, הנהלות וכדומה) לעסקיו של פוליאקוב.

כך או אחרת, והיחס ליהודים במוסקבה היה טוב יותר מבמקומות אחרים, בעיקר משום שבראש הפקידות המוסקבאית ניצב אדם שלא היה נגוע ב„פטריוטיות" מופרזת ובאנטישמיות ארסית. היות והפקידות הנמוכה היתה שומעת כרגיל לקול העומדים בראשה, היו גם שאר מוסדות האדמיניסטרציה המוסקבאית נוקטים באותה מדיניות כלפי היהודים. אי אפשר שלא להזכיר כאן את ראש המשטרה במוסקבה במשך שנים רבות — קוֹזלוֹב. זה היה אדם טוב, נדיב לב והומני וכנראה מתנגד מתוך הכרה להגבלות נגד היהודים, וביחוד בענין כה אלמנטרי כזכות־ישיבה. הוא השקיף מבעד לאצבעותיו לכל אותו ענין ובמידה שהיה הדבר תלוי בו, — ובו כראש המשטרה היה תלוי הכל — נתן תמיד את הרשיון. בחדר הקבלה שלו אפשר היה לשמוע לעתים תכופות, כשבא יהודי להתאונן על כך שהמשטרה רוצה לשלחו מן העיר, דיבורים כגון: „„אח, השג לך תעודת בעל־מלאכה, כמו שעושים כולם — ויותר לך להתגורר פה". הוא ידע שאת התעודה יכול להשיג גם מי שאינו עוסק במלאכה, אולם לא ראה בכך לא חטא ולא עברה. ואם כך השקיפו על ישיבתם של היהודים השלטונות הגבוהים, אם טוב היה הדבר בעיני הגנרל־גוברנטור וראש המשטרה — ניחא היה גם לדרגות הנמוכות יותר לנהוג כמוהם. ביחוד נוח היה מצבה של המשטרה: מצד אחד היה החוק לימינה ושימש בידיה כאיום מתמיד כלפי היהודים, ומצד שני, בעברה על חוק זה לא נשקפה לה כל סכנה, מאחר שהפיקוד שלה השקיף מבעד לאצבעות על הפרת חוק זה. מצב זה נתן לה את האפשרות „לחלוב" את האוכלוסיה היהודית ולסחוט מכיסיה כספים ככל אשר תרצה, וכל יהודי שבא למוסקבה היה תרנגולת חדשה המטילה ביצי זהב, ולא היה מעניגם כלל וכלל לשחוט תרנגולות אלו... ואמנם האוכלוסיה היהודית של מוסקבה היתה מעין נחלה, שנמסרה ל„פרנסתו" של זה או אחר מפקידי המשטרה. אם רצו להיטיב לאחד מהם היו ממנים אותו לרובע־משטרה, שהיהודים בו רבים; אם רצו לענשו, היו משלחים אותו לקצות העיר, ששם התגוררו יהודים מעטים או לא התגוררו כלל. ואותה שעה שקציני המשטרה, למשל, ברובע העירוני בו נמצא הגיטו היהודי, זאראדיה, קנו להם בתים משלהם ועשו עושר כקורח בשעתו, חיו הקציניים ברבעים בלי יהודים חיי דוחק ומחסור.

הוא הדין לגבי „הנהלת בעלי המלאכה". פקידיה, שבידיהם היו נתונים כל[11] היהודים, התחרו במשטרה בגזיזת צמרם של בעלי־המלאכה היהודים, בעלי־מלאכה אמיתיים או מדומים. פתיחת בית־מלאכה, מבחנים לאומן, לתת־אומן, תעודת בעל־מלאכה וכו' — כל אלה אפשר היה להשיג רק על ידי מתן שוחד בעין יפה. אולם היהודים היו שבעי־רצון ממצב ענינים זה. ידוע שלגבי היהודים בתקופה ההיא לא היה טוב מ„פקידות לקחנית". הם התרגלו לשלם מחיר יקר עבור כל צעד, שאיפת אויר וזכות נשימה, וראו בכך את „זכותם הטבעית" והיו מצטערים כשנתקלו פנים אל פנים בפקידות „שאינה לוקחת" ושוללת מהם בכך את אחד האמצעים האיתנים ביותר של הגנתם העצמית.

---

11) ביתר דיוק: מרבית היהודים, שהרי חלק מהיהודים ישב בעיר בזכויות אחרות (היילים ניקולאייבים, סוחרים עשירים, בעלי השכלה גבוהה) ולא היה תלוי ב„הנהלת בעלי המלאכה".

ג.

אולם „תור הזהב" של תולדות היהודים במוסקבה לא האריך ימים. בסוף שנות השמונים בא שינוי חד בענין זה, הסיבה העיקרית לשינוי זה היתה, כמובן, המדיניות הריאקציונית הכללית של ממשלת הקיסר אלכסנדר השלישי והגל המתגבר של האנטישמיות, שהגיע גם למוסקבה. אולם הגורם הבלתי־אמצעי לכך היה עליתה על זירת המדיניות הרוסית של דמות בלתי ידועה עד אז — הנסיך הגדול סרגיי אלכסנדרוביץ'[12]. הוא רצה למלא תפקיד גדול מאוד בחיים המדיניים של רוסיה; השפעתו היתה גדולה בבית הצאר. אולם כנראה לא הסתפק במעמד של לוין, הזורח רק באור שאול, הוא רצה להיות למאור עצמאי, המפיק אור משלו. הוא רצה להיות לגנרל־גוברנאטור של מוסקבה, שבה עלול היה להיות כעין נסיך פיאודלי עם חצר משלו, בני לוויה ושאר גינונים של מלך בזעיר אַנפין. שני מכשולים עמדו לו בדרכו. המכשול הראשון היה הנסיך דולגורוקוב. הוא כל כך השתרש במוסקבה, היה כל כך מיוחס, ולפנים — אף בעל השפעה רבה, עד שלא היה קל לסלקו אפילו לאחיו של הצאר. וכמה שלא היה בא בימים, לא היתה סבלנות לצפות לפטירתו. מספרים שבאחד המשתאות אמר הנסיך הגדול לדולגורוקוב: „הוי, כמה אוהב אני את מוסקבה, מאוד הייתי רוצה לחיות במוסקבה" והנסיך דולגורוקוב ענה לו: „ואני, הוד מעלתו הקיסרית, הייתי רוצה למות במוסקבה".

מובן שרצונו של דולגורוקוב למות במוסקבה לא יכול היה לעמוד בפני רצונו של סרגיי לחיות במוסקבה. החל מסע תעמולה נגד היהודים ונגד דולגורוקוב, המגן עליהם. „מוסקבה מתיהדת", „מוסקבה מוצפת יהודים", „היהודים תפסו את הכל במוסקבה", „כל המסחר בידיהם" וכו'. במוסקבה ניהל תעמולה זו עתונו החדש של נ. פאסטוחוב „מוסקובסקי ליסטוק" — בטאונם של החצרנים ובתי המרזח, כפי שכינוהו, אולם השפעתו היתה רבה בכיוון זה. בפטרבורג נתן יד לכך, כמובן, ה„נובויה ורימיה". אמפיטיאטרוב[13], מי שעתיד היה לכתוב את בית אובמאנוב[14] ולשמש ידיד גדול ומגן ליהודים, כתב אז ב„נובויה ורימיה" פלטונים ממוסקבה שבהם הטיל שיקוצים ביהודים ובפעולתם במוסקבה. במהרה הופיע גם שמאקוב[15] הידוע ב„מחקריו" ו„חיבוריו" המדעיים הרווים שנאת ישראל, הוא אותו שמאקוב אשר ב־1913 יחד עם ויפר[16] וזאמיסלובסקי[17], ניצב בשורת מאשימיו של ביליס. מסע התעמולה התנהל בפומבי. היהודים הואשמו בכך שמתגוררים הם במוסקבה, אם כי רובם אין להם זכות חוקית לכך, ובכך אשמים שלטונות מוסקבה, המגלים רשלנות מכוונת פושעת, שהמשטרה לוקחת שוחד, שדולגורוקוב יודע כל זאת

---

12) סרגיי אלכסנדרוביץ לבית רומאנוב (1857—1905) היה אחיו של הקיסר אלכסנדר השלישי, מושלה של מוסקבה בשנות 1890—1905, מראשי הריאקציה ברוסיה. נרצח על־ידי הס. ר. קלייאייב.

13) אמפיאטיאטרוב אלכסנדר (1862—1938) היה פלטוניסט בעתון האנטישמי „נובויה ורמיה". בסוף המאה הי"ט שינה את יחסו ליהודים.

14) פלטון סטירי שכתב אמפיאטרוב ב־1902 והיה מכוון נגד בית המלוכה (משחק מלים „אובמאנוב" — „איש השקר", רמז למשפחת המלוכה „רומאנוב").

15) שמאקוב, במשפט ביליס ייצג את התביעה הפרטית.

16) ויפר — התובע הממשלתי במשפט ביליס. ר' עליו אצל י. מזא"ה, זכרונות, ת"א, תרצ"ו, כרך ג', עמ' נ"ז—ע"ו.

17) זאמיסלובסקי ג. אחד מראשי סיעת „ברית העם הרוסי" בדומה השלישית, מסית אנטישמי חסר־מעצורים. במשפט ביליס היה, עם שמאקוב, נציג התביעה הפרטית.

ואינו נוקט באמצעים לעקור את הנגע, שפוליאקוב בהשפעתו ובכספו הרב מנהל את הפקידות המוסקבאית הפוחדת ממנו וכו׳ וכו׳. דברים אלה הגיעו גם לאזני אלכסנדר השלישי. ספרו שבאחת מקבלות הפנים שאל במפגיע את דולגורוקוב: „אמור לי מי הוא הגנראל־גוברנאטור במוסקבה, אתה או פוליאקוב?".

מסע תעמולה זה נגד דולגורוקוב והיהודים מצא לו תמיכה רבה בקרב חוגי הסוחרים החשובים במוסקבה. והסיבה לכך היתה שהנסיך דולגורוקוב, שהיה ספוג כולו טנדנציות אריסטוקרטיות־אצילות, ספג עם חלב אמו את הדעות הקדומות ואת השקפותיהם של האצילים הרוסים מימי משטר הצמיתות, שראו עצמם כמעמד הראשון במעלה במדינה, וכמעוז הרציני ביותר של כסא המלוכה והמולדת, לא יכול היה שלא להתייחס מגבוה למעמד הסוחרים, לאותו מעמד, שלאחר ביטול הצמיתות ו„הדלדלות" האצילים בעלי האחוזות, החל להתבלט בשורה הראשונה של חיי רוסיה. הוא לא העריך במידה מספיקה את ערכו של הסוחר והתעשיין, אנשי העתיד, אשר בתנאים החדשים של המשק עמדו לבוא במקום האצילות שעבר זמנה, שעמדו לתפוס במהרה השפעה מכריעה ומ„התגרן" „קיט קיטיץ"[18] עתידים היו להפך לג׳נטלמנים ולבעלי „גני הדובדבנים"[19]. בהיותו אריסטוקרט ואציל Pur Sang התיחס דולגורוקוב עדיין בזלזול למעמד המסחרי־תעשייתי, לאלה „בני הערב־רב" וראה בהם מעמד נמוך, יוצאי „מלכות החושך", היכולים להשתולל ברובע זאמוסקבורצ׳יה או טאגאנקה, אולם אין להם זכות להעמיד עצמם בשורה אחת עם אנשים בעלי „דם כחול". יחסו זה של הגנרל גוברנאטור עורר בדרך הטבע אי־שביעות־רצון ורגש של עלבון מר בחוגי הסוחרים. יש גם להוסיף כי הנסיך הזקן גילה לפעמים לגבי נציגי חוגי המסחר יחס שגבל עם שרירות־לב, זלזול ואף חריגה מגדר החוק. כך ידועות העובדות דלקמן, שעליהן הרבו לדבר במוסקבה. בסוף שנות השבעים או בראשית שנות השמונים מת סוחר עשיר מאוד ר. אחד מבני משפחת ר. שהיתה ידועה לאחר מכן בעשרה ובהשפעתה. הוא הוריש אחריו מיליונים רבים, שעברו לאחיו; נוסף לזה השאיר „אשה בלתי־חוקית" וילדים שנולדו מחוץ לנשואים. היורש לא רצה להפריש מאומה מהירושה הגדולה לאשה זו ולילדיה; היא פנתה לנסיך דולגורוקוב. הוא קרא לאותו ר. ודיבר על לבו לעזור לאלמנה ולילדים. ר. התעקש: „הם לא היו נשואים" — היתה טענתו הניצחת. בראותו כי אין הוא נעתר לשידוליו, אמר לו דולגורוקוב: „אם ככה הרי אחד מאתנו חייב לעזוב את מוסקבה". היות והגנרל־גוברנאטור היה אז במלוא תקפו הבין ר. על מי מהשנים יהיה לעזוב את מוסקבה, והוא הסכים לויתורים, והענין חוסל בכי־טוב. אם כי הצדק העליון היה ללא ספק לצידו של דולגורוקוב, אולם התערבות זו של האדמיניסטרציה בענין שנשא אופי משפטי בלבד עשתה רושם רע בקרב חוגי הסוחרים במוסקבה ועוררה רגשי זעם כלפי הנסיך, שראה זכות לעצמו לערוך דין עם אחד מהנציגים החשובים של עולם הכספים המוסקבאי. עובדה שניה, שהתייחסה לתקופה מאוחרת יותר, מצאה הד שלילי לא רק בחוגי הסוחרים, אלא גם בקרב האינטליגנציה המתקדמת. הפירמה הידועה × (צורפי כסף וזהב) היתה נאלצת להפסיק את תשלומיה. בעלי חובה — כולם בעלי רכוש תושבי מוסקבה — סרבו להתפשר עמה. × שהגוברנטור היה חייב לו על תמיכתו הכספית (יהלומים, אורדנים שונים) פנה אליו ובקש עזרתו. דולגורוקוב קרא את בעלי־החוב ואיים עליהם בכל מיני מעשי דיכוי. כאן דובר לא רק על „כבוד" המעמד

18) כינוי של זלזול לסוחר עשיר וגס־רוח.
19) רמז למחזהו של צ׳יחוב בשם זה.

אלא גם על עניני הכיס. חוץ מזה היתה כאן התערבות גלויה של האדמיניסטרציה בענין הנתון כולו לרשות המשפטית, וכל הענין לא היה צודק. הרוגז שעוררו מעשיו אלה של הנסיך הזקן היה רב. ראש־העיר בימים ההם, נציג מעמד הסוחרים והתעשיינים י. אלפסייב, נפגע מאוד על פגיעה זו בעניניהם של „הסוחרים החשובים" והחל לחתור תחת מעמדו של הגנרל־גוברנאטור „העריץ". ספרו, שענין זה הגיע לידיעתו של אלכסנדר השלישי, שאף הוא רגז מאוד על פעולותיו של דולגורוקוב, מוסיפים כי בעת קבלת־הפנים אמר הצאר ברוגז כשהוא כמעט מפנה גבו לדולגורוקוב: „לבן משפחת בית ריוריק חרפה לקחת שוחד".

אם להוסיף לכל זאת כי אשתו השניה של אלכסנדר השני, הנסיכה יורייבסקיה, שהיתה שנואה מאוד על אלכסנדר השלישי, היתה בת־דודתו של הנסיך דולגורוקוב. יובן הדבר כי מסע התעמולה נגד דולגורוקוב מצא תנאים נוחים להתפתחותו והיו לו כל הסיכויים להצלחה.

הטנדנציה האנטישמית, שהיתה כרוכה במסע נגד דולגורוקוב, ההתרסה על כך שמוסקבה התיהדה והיהודים השתלטו על הכל — היתה אף היא לפי טעמם של הסוחרים החשובים במוסקבה. בסוף שנות השמונים היה ליהודים חלק ניכר במסחרה של מוסקבה והם הפכו למתחרים שאין להעתלם מהם בסוחרים המוסקבאים ה„עיקריים". היהודים — בכך אין כל ספק — פיתחו והרחיבו את המסחר במוסקבה, יצרו ענפי יצור חדשים (בגדי לבן מוכנים, למשל, ובגדים מוכנים) ונתנו דחיפה ניכרת מאוד לפעולות המסחריות של עיר־הבירה [20]), וכאן, בזירה זו, התנגשו לא רק שני מתחרים, הסוחר הרוסי והסוחר היהודי, אלא גם שתי שיטות ונוהגים מסחריים הזרים האחד לחברו. הסוחר הרוסי השמרני, המפגר, כבד התנועה והעצל, הרגיל לנהל עניניו „לאט, ושלא להתיעף, לא למהר ולשאת תפילה לאל", התנגש עם היהודי הזר, מהיר התנועה, מרבה המהומה והעצבני, שעקרונו היה Sturm und Drang רב־הכספים המוסקבאי, בשבתו על שקי־הכסף שלו, חלם רק על רווח גדול ככל היותר, על האפשרות להוסיף אחוזים רבים ככל האפשר על מחיר סחורתו, והתעלם לגמרי מתנופת מחזורו המסחרי. „יש הרוצים ברובל (רווח) על כל רובל, ולנו די בקופיקה על קופיקה" — אנקדוטה זו מבטאת יפה את הטקטיקה של הסוחר מפרבר זאמוסקבורצ'יה. היהודי הכניס למסחר עקרון מנוגד לגמרי: מחזור גדול ככל האפשר, ולו גם יהיה הרווח קטן עד מאד. מוטב להרויח על מליונים — מאות אלפים, מאשר על מאות — עשרות. שיטה זאת, כפי שברור לכל, הביאה לכלל מינימום את חלקו של המתווך, הוזילה את הסחורה לצרכניה, הרחיבה את השוק, נתנה אפשרות קניה למספר גדול יותר של קונים וכן הרחיבה את הייצור התעשייתי.

נציגי הטקטיקה המנוגדת, שלא ראו יותר רחוק מכיסם, לא יכלו להשלים עם זאת, וזעמם נגד הסוחרים היהודים גבר מיום ליום. היהודים, כביכול, אינם נותנים לחיות ולהרויח, הם מוכרים במחירים יותר נמוכים. אולם במוסקבה, בימי הגנרל־גוברנאטור דולגורוקוב ויחסה הטוב ליהודים של האדמיניסטרציה המוסקבאית — אי אפשר היה לעשות שום דבר, צריכים היו לשתוק ולחכות בסבלנות לזמנים יותר טובים.

הלך רוחם של הסוחרים המוסקבאים, ובכלל — הרוסים, התגלה בבהירות ב־1888 בבעית היריד בניז'ני־נובגורוד, כאשר השלטון על היהודים נמסר כביכול

---

20) מוסקבה שמרה על תואר עיר הבירה גם לאחר העברת מרכז השלטון לפטרבורג („עיר הבירה העליונה" Первопрестольная столица).

לסוחרים. עד אותו זמן היו היהודים באים, כמעט בלי כל הגבלות, ליריד וסוחרים בו ככל אזרחי שאר האומות. זכות הישיבה ביריד ניתנה לכולם, אם כי החוק בענין זה לא היה ברור ביותר, אולם כך היה המנהג ואיש מאנשי השלטון לא הקפיד על כך. מדורי־דורות התנהלו העניינים בדרך זו והדבר הפך לזכות „טבעית" של היהודים. היהודים סחרו במשך ששה—שמונה שבועות ומסחרם הקיף מחזורים רבים. סביב הסוחרים עבדו פקידים, סרסורים, מתווכים מכל מין, בעלי־מלאכה ופועלים מכל סוג ומין. מספר היהודים שהגיעו ליריד היה רב למדי, והיו ביניהם שחיו כל השנה על חשבון היריד. הם באו מכל קצות רוסיה, אולם בחלקם הגדול — ממוסקבה.

והנה בשנת 1888 פרסם „ועד היריד" (שהיה מורכב מבין הסוחרים) שורה שלמה של תקנות דרקוניות נגד היהודים, שמנעו את ההשתתפות ביריד מרובם הגדול. נוצרה מערכת־רישום מורכבת של היהודים ביריד ב„משרד יהודי" מיוחד. הם נצטוו להופיע שם לעתים מזומנות, לקבל תעודות־רשיון מיוחדות, עם תצלום. וכל הדקויות, או מוטב לומר הגסויות, של החוקים על זכות הישיבה מחוץ לתחום מושב היהודים, הורחבו, הוגדלו וחוזקו. בקצרה — מערכת רישום זו נראתה כאילו הועתקה מתקנות לגבי הזונות. תקנות מגבילות, מעליבות, שנשאו אופי של התעללות ביהודים, באו כרעם ביום בהיר, ונודעו רק זמן קצר לפני היריד, כאשר היהודים, שלא חששו לשום דבר, כבר התאספו ביריד עם כל סחורותיהם, חנויותיהם, כלי־המלאכה שלהם, וכאשר עזיבתם את היריד היתה ממש אסון לגביהם. היהודים החלו להתיעץ, לחפש את כל הדרכים האפשריות והחליטו לשלוח משלחת למפקד היריד ולגוברנטור של ניז'ני־נובגורוד הגנרל באראנוב הידוע ממאמריו של ו. קורולנקו. יש לנו מושג מה על דמות פוליטית זו. בהיותו חסר־אופי וחסר עקרונות השתדל הגנרל לשרת גם את „שלנו" וגם את „שלהם". רצה לקנות לו שם של ליברל וחפשי־בדעות, גיבור ועסקן נמרץ, ומכל צרוף ענינים השתדל ליצור פרסומת לעצמו. הוא לא היה נגוע בשנאת יהודים, אולם להופיע בגלוי כמגן על יהודים בפני נגישות הסוחרים לא נראה לו. הוא לא רצה לבוא בריב עם הסוחרים המוסקבאים החשובים, שהיו עורכים לו מדי שנה, עם תום היריד, סעודה מפוארת מלווה בנאומי תודה והרמת כוס ברכה כדת, בתוספת „דורון" נאה למדי. הוא קיבל את המשלחת היהודית בסבר פנים יפות. על הטענה, כי התקנות החדשות הן למעשה במדה מסוימת בסתירה לחוק, שלא להזכיר כי התקדים והמנהג כבר קדשו את זכותם של היהודים להתגורר ולסחור ביריד, כי התקנות באו כהפתעה גמורה לנוגעים בדבר, וביצתן ברגע זה, כאשר היהודים, שלא ידעו עליהן, כבר נתכנסו והביאו את סחורתם, תביא עליהם הרס גמור, ענה באראנוב: „ראשית כל עלי לאמר לכם, כי כל זה לא ממני בא. תקנות אלה חוברו על־ידי ועד היריד. תפנו אליו בהסברותיכם ובקשותיכם. אני מצדי אגיד רק זאת, כי כל יהודי אשר יעסוק בגלוי בעיסוק חוקי, לא יגורש".

מבאראנוב פנתה המשלחת אל אחד מחברי ועד היריד, הסוחר המוסקבאי הידוע, סוחר ותעשיין לכלי כסף וזהב, גבריאל קורנילוב. הוא קיבל אותם בקרירות ובזעף ואמר גלויות: „היהודים אינם נותנים לאיש לחיות; הם מורידים את מחירי הסחורות, מוכרים אותן בזול יותר מכולם, ובכך פוגעים הם במסחר הרוסי". הבעיה נפתרה, כמובן, כפי שאמר באראנוב. היהודים נשארו ביריד, נשארו גם התקנות שחוברו על ידי הסוחרים המוסקבאים החשובים, שגרמו לא מעט אי־נעימויות ליהודים, ולמשטרה ביריד הביאו רווח לא קטן. פרשה זו, שתוארה על ידי מחברן

של שורות אלה ב„ווסחוד" לשנת 1888 [21]), מאפינת את יחס מעמד הסוחרים הרוסי ליהודים, ואת הגורמים ליחס זה.

מובן מאליו כי כאשר החל מסע התעמולה נגד דולגורוקוב והיהודים, קדמוהו סוחרי מוסקבה בשמחה והיו מוכנים לתת ידם לענין זה. לאחר התשה ארטילרית כזאת לא היה קשה למוטט מבצר רעוע, כמו אותו נסיך זקן, שחינו סר כמעט בחצר המלכות, והמבצר נפל במהרה. המכשול הראשון לתפיסת משרת הגנרל־גוברנאטור של מוסקבה על ידי הנסיך הגדול סרגיי — סולק.

היה מכשול נוסף, בעל אופי רוחני יותר. כידוע היתה רעיתו של הנסיך הגדול, יליזאבטה פדורובנה, גרמניה ולותרנית. להציב כ„גברת" של מוסקבה, זו רומא הפרבוסלבית על „ארבעים כפול ארבעים" של כנסיותיה, על הקרמל ומקדשיו ומצבותיו ההיסטוריות — להציב כ„גברת" על כל אותה בירה קדומה, „הבנויה אבן לבנה" [22]), אשה גרמנית־לותרנית, דבר זה לא נראה נוח וסתר את השילוש המדיני, בפגעו בעמוד הראשון והראשי של המשטר המדיני — בדת הפרבוסלבית. הנסיכה הגדולה פקפקה כנראה זמן רב. מוצאה הלא היה מבית הסן, הידוע בהיס־טוריה בנאמנותו לרפורמציה. אולם בסופו של דבר נכנעה ל„שיקול הממלכתי" והצטרפה בכי טוב לחיק הכנסיה הפרבוסלבית, אף הפכה ברבות הימים לאדוקה ביותר בדת הפרבוסלבית, ואף נצבה בסוף ימיה בראשו של מנזר. כך הוסר המכשול השני והדרך למוסקבה נפתחה לרווחה בפני הנסיך הגדול סרגיי.

ד.

כבר בחורף 1891 התקדרו שמיה של מוסקבה עד כדי כך שהכל הרגישו את התקרבותה של הסערה. השלטונות הנמוכים והמשטרה, הריחו מה מצב הרוחות בחוגים הגבוהים במוסקבה ובפטרבורג, החלו להסתגל לרוחות הזמן החדש, והבליטו מסירותם במילוי רצון השלטון. החל „טיהור" מוקדם, על בסיס החוק, של מוסקבה מן היהודים. האוכלוסיה היהודית במוסקבה, כבשאר הישובים שמחוץ לתחום־המושב, היתה מורכבת: א) מאנשים שניתנה להם זכות ישיבה בלי כל תנאים, והם סוחרים רשומים במוסקבה, עירונים מוסקבאים, מאלה הנקראים „חיילי צבא ניקולאי" וגומרי בתי־ספר גבוהים (רופאים, מהנדסים, עורכי־דין וכו'); ב) מאנשים שנהנו מזכות זו על תנאי, ז. א. בתנאי שיעסקו במקצועם. כאלה היו בעלי המלאכה, פועליהם ושוליותיהם, מילדות, חובשים, עוזרים לרוקחים וכדומה; ג) אנשים שזכותם תלויה מרשיון הפקידות המקומית, כמו מיופי־כוח, פקידים בחנויות ואחרים. עם אנשי הסוג השלישי לא היה קשה להסתדר. לא קשה היה להסתדר גם עם אותם בעלי המלאכה המדומים, אשר, כפי שידעה זאת יפה המשטרה, לא עסקו במלאכה, ורק החזיקו בתעודות של בעלי־מלאכה. החלו בדיקות על גבי בדיקות והמוני יהודים נידונו ל„יציאה מן העיר".

המשטרה החמירה את יחסה מיום ליום, והמצב הפך להיות מדכא. לפני חג הפסחא (1891) קיבל הנסיך דולגורוקוב את פיטוריו. לאדמיניסטראטור הזקן, שחגג רק לפני חדשים מספר את חג יובלו, ניתן כתב־מלך, שבו צוינו רק שרותיו בועד להקמת „כנסית המושיע". לגנרל־גוברנאטור זמני מונה הגנרל קוסטאנדה, מפקד הצבא באזור מוסקבה. אותה שעה, ז. א. לפני הפסחה, כבר הגיע מספר היהודים

21) ר' „ווסחוד", 1888, גל' 33.

22) „הבנויה אבן לבנה", „בילוקמינאיה", אחד התארים המסורתיים של מוסקבה.

שהיו חייבים בגירוש מן העיר לכמה אלפים. בהתאם לנוהג בשנים קודמות, חשבו היהודים להסתתר בסביבות מוסקבה, בפרברים הסמוכים לעיר, מחוץ לתחום השלטון הערוני, והשייכים כבר למחוז מוסקבה. פרבר גבול כזה שימש תמיד הפרבר הידוע בשם „מארינה רושצ'ה", שבה מצאו להם מקלט בימים כתיקונם, יהודים חסרי זכויות, שהיו עובדים ביום במוסקבה וחוזרים בלילה ל„מארינה רושצ'ה", זה המקלט לנרדפים. אולם בימים טרופים אלה, כאשר זכות ישיבתם של היהודים הפכה לציר של כל חייה המדיניים של מוסקבה, לא רצתה „מארינה רושצ'ה", שבה נתכנסו אלפי יהודים, זקנים, נשים, ילדים, חלושים, וחולים, לקבל את כל המון זה של „בלתי־חוקיים", וקצין המשטרה המקומי החל לנקוט מצידו אמצעים מתאימים. המון היהודים שהצטופף שם הפך למראה מזעזע של עוני ומחסור. היהודים פנו לגנרל קוסטאנדה. קוסטאנדה הרגיע אותם באמרו: „נו, אַל תרגשו, עוד תאכלו את המצה במוסקבה". ואמנם נדחה הגירוש מ„מארינה רושצ'ה" עד לאחר ימי החג. היהודים עוד „אכלו מצה במוסקבה", אולם מצה זו היתה כבר מורעלת ברעל נורא. ביום הראשון לחג הפסח באה בעתונים הטלגרמה שבה סופר על פקודת הרוממות מ־29 במרס 1891. אם כי בפקודת הרוממות דובר רק על גירושם של בעלי־המלאכה, ברור היה כי למעשה הכוונה ל„טיהור" מוסקבה מכל היהודים, חוץ מאלה שנהנו מזכות ישיבה „ללא תנאים", ז.א. סוחרים ובעלי השכלה גבוהה. ובתורת בעלי־מלאכה, אמיתיים ומדומים, התגוררה במוסקבה מרבית האוכלוסיה היהודית, רבבות נפש, קשה לתאר מה עצום היה רושם הידיעה על היהודים. לתפילת השחרית התכנסו בבית־הכנסת יהודים רבים עד מאוד. אולם החזן והמקהלה שרו באולם ריק כמעט. כל הקהל הצטופף בפרוזדור ובחדרים הסמוכים ודן בגזירה החדשה, בצו החדש של הגירוש, לזעם, לרוגז וליאוש לא היו גבולות.

בית הכנסת שימש בכל ימי החג מרכז שבו נתאספו היהודים מכל העיר, ומבוקר עד שעה מאוחרת בלילה היו מתיעצים, מתווכחים ומפרשים; העבירו שמועות שונות, דנו באמצעים שונים למנוע את הגזרה, צעקו, רעשו, בכו ויללו, התרוצצו ורטטו כבגסיסה שלפני המות. מענין שבימים אלה באו לבית־הכנסת יהודים, שלא היתה להם כל נגיעה ליהודים וליהדות, והיו מנותקים לגמרי מהציבוריות היהודית ושקועים למעלה ראש בעניינים פרטיים ורוסיים. עתה לא יכלו אינטליגנטים חוזרים בתשובה אלה לעמוד בפני נקיפות מצפונם שהתעורר ובאו להצטרף ליגון הכלל. ביניהם היה עורך־הדין ישעיהו הלברשטט [23]), הוא היה אחד מעורכי־הדין האזרחיים המפורסמים ביותר במוסקבה, ידידם של א. קוני [24]), קליוצ'בסקי [25]) ושל הרופא הידוע במוסקבה י. גולדנדאך, שעמו התגורר יחד בשנות הלימודים באוניברסיטה, בקיאותו בחוקים והגיון הברזל שלו בפרושם הפתיעו את כל שומעיו. הוא היה יועצו לעניני חוק של איש הכספים והמצנט הידוע סאווה מאמונטוב [26]), שימש עורך־דין בחברות המסחר הגדולות ביותר, והיה סובב בחוגי הכספים והאינטליגנטים הרוסים

---

23) הלברשטאט ישעיהו (1842—1892) משפטן יהודי נודע, יליד אודיסה. השתתף ב„ראזסבייט" הראשון (1860), כן השתתף בפעולות הסיוע לנפגעי הפרעות בשנות 1881—1882.

24) קוני אנאטולי (1844—1927) משפטן רוסי נודע. מילא תפקידים חשובים במערכת המשפטים הרוסית. השתייך לחבורה הליברלית בחברה הרוסית הגבוהה.

25) קליוצ'בסקי וואסילי (1841—1911) מגדולי ההיסטוריונים הרוסים. פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת מוסקבה.

26) מאמונטוב סאווה (1841—1918) מגדולי התעשיינים במוסקבה ומצנט ידוע, תמך בציירים, פסלים, מוזיקאים וזמרים. הקים במוסקבה אופרה פרטית.

הגבוהים ביותר. הוא לא התקרב ליהודים והיהודים לא הכירוהו. אולם ברגע איום זה ליהודי מוסקבה, בא לבית־הכנסת, ניהל את כל הישיבות, השתתף בארגון ועד העזרה למגורשים, והיה יושב־ראש של ועד זה.

איך התיחסו למאורע זה חוגי החברה הרוסית? קודם כל הם כמעט ולא הקדישו לכך תשומת לב. איזו טלגרמה בת שתים־שלוש שורות, המספרת על אי־אלו בעלי־מלאכה, על גירושם ה„הדרגתי". מי הם, למה מגרשים אותם, מדוע מגרשים אותם — את מי מעניין הדבר? מי יודע את כל פרטי החוק הרוסי על זכות ישיבתם של היהודים? יהודים חיים במוסקבה, סוחרים, עובדים, רצים ברחובותיה, ומה המחיר שהם משלמים תמורת הזכות לנשום את אווירה של מוסקבה, למי נוגע הדבר? מתגוררים הם — יתגוררו, מגרשים אותם — יגרשו, כנראה כך צריך להיות. זה היה יחסו של הרוסי הבינוני לכל הבעיות המדיניות והחברתיות, ולבעיה היהודית — על אחת כמה וכמה; המסורת רבת־הדורות של „אני וביתי — מן הצד". אולם השכבת העליונות, השמנת, העלית של האינטליגנציה המתקדמת, מוחה של מוסקבה? כיצד הגיבו אלה על מאורע זה, שחרג על כל פנים משגרת החיים הרגילה של מוסקבה, ואולי אף של רוסיה כולה? והרי התשובה: העתונות עברה בשתיקה מוחלטת על המאורע. שום מלה חוץ ממברק בן שלוש שורות של סוכנות הידיעות הרוסית. אפילו הנוסח השלם של ההוראה, עם חתימת הצאר „לבצע" לא בא בכל העתונים. והעתון הליברלי, המתקדם, „עתון הפרופסורים" „רוסקיה ווידומוסטי"[27] הביא נוסח זה רק לאחר כמה שבועות, כאשר כל חריפותה של הבעיה עברה, ואף אז העתקו הדברים מעתון בלתי־נודע ברבים — ה„דיין". עתון אזרחי־ליברלי זה לא זו בלבד שלא הגיב על הפקודה באורח ספונטני, אלא לא נענה גם לבקשות היהודים והשתדלויותיהם, וביניהם גם אלו של י. הלברשטט הנ"ל, שהיו לו באמצעות קוני וקליוצ'בסקי קשרים עם חברי המערכת. ומעשה שהיה כך היה. ישעיהו הלברשטט פנה למערכת בבקשה שתפרסם מאמר כל שהוא לרגל המאורע. בנתחו את מובנה של פקודת הרוממות, את ערכה ליהודים, את האסון שיפגע באלפי משפחות עם הגירוש, הוסיף הלברשטט, כי אינו תמים עד כדי שיקווה כי מאמר כזה יביא לתוצאות כל שהן. הוא יודע יפה כי אין למנוע את האסון, כי אין כל אפשרות לשנות את המצב. אולם היהודים נמצאים ברגע זה במצב רוח מדוכא ומיואש, הם רצוצים כל כך מבחינה נפשית, עד שהכרחי הוא לסייע להם מבחינה מוסרית, לעזור להם בדברי נחמה ואהדה. ובקולו של העתון „רוסקיה ווידומוסטי"", זו התמצית הרוחנית של כל הטוב והמשכיל המצוי ברוסיה, באהדתו של כתב־עת זה, המבטא את דעתו של החלק הטוב ביותר בחברה הרוסית — ימצאו היהודים נחמה. הוא קיבל תשובה מנומסת, כי המערכת מוכנה לעשות הכל, כי הענין זועק ממש לשמים, שה„רוסקיה ווידומוסטי" אינו יכול שלא להגיב עליו, אולם, לדאבון לב, אין המערכת בקיאה כלל וכלל בבעיה זו, ועל כן מבקשת היא להמציא למערכת מאמר בענין זה — והוא יתפרסם מיד. הלברשטט המציא כמובן במהרה מאמר כזה. התאספה ועדת המערכת והוחלט... לא לפרסם את המאמר. כך הגיב על מאורע זה העתון „רוסקיה ווידומוסטי", זה עמוד היסוד של הליברליות הרוסית. נו, ועל עתונים אחרים שוב אין לדבר.

---

27) „רוסקיה ווידומוסטי", עתון יומי שהופיע במוסקבה בשנות 1863—1918, נודע כבטאונה של האינטליגנציה הליברלית, הטיף למשטר קונסטיטוציוני.

ו„העם הפשוט", הוא ב„טוב לבו" וב„פשטותו" הפך פעולה ממשלתית מעוררת זעם זו לבדיחה נאה. בימים הראשונים לא יכול היה יהודי להופיע ברחוב, מבלי שיקבלו פניו בקריאות: „שלום", „להתראות", „מתי נוסע כבודו?". בפגשם ביהודי היו אנשים „פשוטים" אלה מרימים כובעם בנימוס מדומה ובהבעה צבועה־מתוקה של פניהם היו מאחלים „דרך צלחה", „סעו בשלום" וכדומה. להתקלס ביהודים לא נמנעו לא רק נציגי הרחוב, פקידי חנויות, סוחרי סידקית, עגלונים וחצרנים, אלא גם נציגי החברה הגבוהה יותר, כמו האדונים הפדגוגים בבתי־הספר ובגימנסיות, בהם היו המורים מתגרים בתלמידיהם היהודים. הרי מקרה לדוגמה: מורה בגימנסיה קורא בשמו של תלמיד יהודי ושואלו על שעורי הבית שלו. על כל השאלות ענה התלמיד במרץ ותשובותיו טובות. לפתע שואל אותו המורה „שאלת תם": „ומתי נוסעים אתם מפה?" והתלמיד ענה, מבלי להתמהמה, אף הוא ברוח זו: „דבר זה, אדוני המורה, לא ניתן בשיעורי הבית". הנה כי כן...

ולגבי הסוחרים המוסקבאים, מכל האמור לעיל, ברור שהם קיבלו מאורע זה בשמחה. סוף סוף נתמלאה שאיפתו של הסוחר המוסקבאי — להיפטר מהסוחר היהודי, „המוכר את סחורתו בזול משאר הסוחרים" והסוחרים, שבעי רצון, שתקו וחייכו בחשאי. היו רק בודדים מבין הסוחרים, שהיו להם עסקים עם יהודים, וידעו את תפקידם במסחר ובתעשיה הרוסית, והבינו כי ביריה זו ביהודים נפגעים בעקיפין גם עניניהם של הרוסים.

ב„מוסקובסקיה ווייד‌ומוסטי"[28]) התבטא אחד מהסוחרים המוסקבאים הנוד־עים, שהיה כותב מפעם לפעם רשימות בעתונו של קאטקוב, כי „אסור שבענין יהודי בלעדי יסבלו עניניהם של הרוסים". כאן דיבר לא המצפון הפוליטי או החברתי, אלא הכיס הרגיש, הפחד שמא יסבלו הסוחרים הרוסים, שבעלי החוב היהודים לא יוכלו לשלם להם את חובותיהם בהסתמכם על force majeure וכד'. אולם זה היה גילוי יוצא דופן, המאשר רק את הכלל, כי ההשתתפות בצערם של היהודים נעדרה ולא היתה הבנה לחשיבותו של מאורע היסטורי זה אפילו אצל אנשים שראו עצמם כמלח אדמת רוסיה.

דברים אלה ובמידה רבה יותר אפשר לומר על בעלי־המלאכה. בעלי המלאכה והאומנים („קוסטארים") הרוסים השתחררו בבת אחת, עם גירושם של היהודים, ממתחרים שלא נתנו להם את האפשרות להעלות את מחיר תוצרתם כפי ראות עיניהם. מצד שני — נשאר המון מחוסרי העבודה מבין הפועלים והשוליות שעבדו בבתי המלאכה ומפעלי התעשיה הזעירים של היהודים. וכך ראו בעלי המלאכה בדמיונם את הפרספקטיבה המתוקה להפוך למונופוליסטים ולתבוע מחיר יקר מאוד תמורת תוצרתם ואיזה שעה יעמוד לרשותם כוח עבודה זול וירדו ביד חזקה בהמוני הפועלים, השוליות ושאר העוזרים מחוסרי־העבודה. שמחה רבה...

בלתי־מרוצים עלולים היו להיות הפועלים שעבדו בייצור אצל היהודים. אין ספק שהפועל הרוסי חי אצל היהודי יותר טוב מאשר אצל אחיו הרוסי. היהודי, אפילו בהיות „בעל בית", פחד תמיד מפועלו הרוסי, בידעו כי בתנאים שווים לא יעבוד זה אצל „הזיד הבלתי־טבול", ורק יתרונות מסוימים עלולים לקשור את החייט ואת הסנדלר הרוסי החשוך והבלתי־מפותח לבית מלאכה יהודי. לכן שלמו

---

28) „מוסקובסקיה ווייד‌ומוסטי" עתון יומי שהופיע במוסקבה בשנות 1756—1917. בשנות 1863—1887 הפך על־ידי עורכו הראשי מ. קאטקוב לבטאונם של החוגים השמרנים והלאומנים ברוסיה, ברוח זו הלכו גם העורכים שבאו אחריו. יחסו של העתון ליהודים היה הוגן.

בעלי־המלאכה היהודים שכר יותר גבוה לפועליהם, נתנו להם תזונה משובחת יותר וגילו אליהם יחס אנושי, כי היהודי, לא רק מטעמי רחמים אלא גם פשוט מרגש פחד, לא יתחיל למשל במכות, ובאותם מחזות אכזריים מחיי ה„שוליות" וה„חניכים", הידועים לנו כל כך טוב מיצירותיהם של גלב אוספנסקי, צ׳חוב ואחרים. הפועלים הרוסים הרשו לעצמם לגבי בעליהם היהודים חרויות כאלה, שלא היה להם כל מקום אצל הרוסים, לא שבעו רצון גם המשרתים והמשרתות.

ה.

היהודים עצמם היו נדהמים בתחילה. הם כאילו הוכו בהלם מן המכה הפתאומית. האימה, שתקפה את כולם, היתה איומה פי כמה, מאחר שהיה הכרח להתאמץ ולהסתירה. לא היתה כל אפשרות לצעוק בגלוי בפני עם ועולם: „הושיעו, הצילו!", לא היתה אפשרות אף להסביר בפשטות, מה הדבר שנעשה כאן, הכל מסביב שתק וסגר פיו. דכאון זה של האוכלוסיה היהודית פרץ והתגלה בעת קבורתו של איש מוסקבה הותיק הנדל חישין. בבית הקברות היהודי נתאסף קהל רב עד מאוד. כולם מהרו לתהלוכות היגון כאילו לבכות את אסונם הפרטי. וכאשר נשא הרב את הספדו, פרצו בכיות כאלה מאלפי גרונות, כפי שלא נשמע אי־פעם אפילו במקום זה. הרגשות שנכלאו פרצו החוצה והשתפכו במרחב.

אולם תדהמה זו חלפה במהרה. החלו לחשוב ברציונות על „ועד לעזרה", החלו לדון על תפקידיו ומטרותיו. לחשוב על הבטחת סידורם של המגורשים במקומות החדשים, אליהם יצאו, על הסעתם והתישבותם — על כך כמובן לא יכלה לחשוב חבורת האנשים הקטנה והחלשה עם אמצעיה הדלים אותם היה עליה לאסוף במוסקבה עצמה, איש לא ידע בה מה יהיה גורלו הוא. לכל אחד היו קרובים, שנגזר עליהם הגירוש. היו שטענו, כי בכל הכספים יש להשתמש לסידורם של המגורשים במקומות חדשים, וכי היציאה והנסיעה חייבות להעשות על חשבון הממשלה. אולם מבט נכון זה על הענינים נוצח על־ידי רגש הרחמים: אסור היה למסור את המוני המגורשים בידי המשטרה והאדמיניסטרציה, שאין לדעת איך תבצע את הגירוש. והועד, שבראשו עמד, כאמור לעיל, הלברשטט, החל את פעולתו בחלוקת כרטיסי מסע וסיוע. אותה שעה החלו רבים, מבלי לחכות לפקודות השלטונות על ביצוע פקודת הרוממות, לצאת בעצמם את העיר. רבים הגרו לאמריקה, רבים לפלכי פולין, ובמיוחד לוארשה וללודז. בחוץ לארץ, בגרמניה, קמו ועדים לקבלת פני המהגרים, להגשת עזרה ולתמיכה בנסיעתם לארצות הברית. בין הועדים בחוץ לארץ לבין הועד המוסקבאי הוקם קשר, והמהגרים שנשלחו ממוסקבה נתקבלו בחוץ־לארץ בחמימות יתרה ובמאור פנים.

חוץ מההגירה הטריטוריאלית (מרוסיה לאמריקה) יצאו רבים להגירה „רוחנית" (מהיהדות לנצרות). בקצרה, הם הצילו עצמם על־ידי השמד. הרוב הגדול המיר דתו בדת הלותרנית, ורק מיעוט קטן, אפשר לומר — בודדים, קיבלו את הדת הפרבוסלבית. הכמורה הלותרנית, וביחוד המפקח הראשי של הכנסיה הלותרנית בימים ההם האובר־פאסטור (כהן־הראש) דיקהוף, גילו יחס ליברלי ביותר בענין זה, ושערי הכנסיה הפרוטסטנטית נפתחו לרווחה לכל הרוצים לבוא בהם. ה„בוחן" צומצם והפך לענין פורמלי, והמבצע כולו היה קל ופשוט. היו גם מקרים מעציבים. אחד מהם ידוע לי יפה, ואי אפשר, אם רוצים לעמוד על האופי של התקופה ושל האנשים, שלא להזכירו. במוסקבה התגורר סוחר יהודי משכיל, מקורלאנד. בכלל

עלי להעיר, כי מרבית היוצאים ב„הגירה רוחנית" זו היו אנשי קורלאנד. יהודי קורלאנדי זה, בנו של מורה יהודי, היה בקי בתורת ההדות, והיה בכלל אדם משכיל. את השפה הגרמנית ואת הספרות הגרמנית ידע, אפשר לומר, על בוריה, בגרמנית דיבר כגרמני משכיל, הוא שרת במוסקבה בבית מסחר גרמני, ניהל חליפת מכתבים מסחרית בגרמנית והיו לו עסקים שונים עם גרמנים במוסקבה ובחוץ־לארץ. משפחתו היתה גדולה, אולם מצבו היה טוב והיה חי חיי עושר. היו לו טרדות רבות עם „זכות הישיבה", אולם הכרות עם המשטרה ותשלומי שוחד חילצוהו מהן. בשנים האחרונות הלכו ורבו הקשיים בענין זה (הוא התגורר כבעל־מלאכה פיקטיבי) והרעילו לא מעט את חייו. בעית ה„הגירה" ללותרניות צפה לעתים קרובות, אולם הוא לא יכול היה להשתיק את מצפונו ולהגיע לידי כך. הוא התיעץ עמי, כידיד, בענין זה, הביע סברות, ניתח, וחיפש כנראה את הסכמתי, או לכל הפחות את שתיקתי, אולם תמיד נענה מצדי במחאה ברורה. הוא פסח על הסעיפים, נאבק ולא יכול להכריע. כאשר יצאה פקודת הרוממות, ולו, כבעל־מלאכה, לא נראתה כל אפשרות להחלץ מהגרוש, החליט לבצע צעד זה. ביום א' של פסח בבוקר כאשר אני מהרתי לבית הכנסת נפגשנו בפינת מרוסקייה וסמטת ספאס־גולינישצ'ב, אני בדרכי לבית־הכנסת והוא לסמטה הבאה — סמטת קוזמו־דמיאן, שבה נצבת כנסית פטרוס ופאולוס הגרמנית — החלפנו מבטים. בלי מלים הבנו כי כל אחד מאתנו חשב על הטלגרמה שבאה בעתוני הבוקר. הוא קרא בפני את השאלה: „נו, מה יהיה?" ומיהר להשיב: „ואני הולך... אל הפאסטור!"

לא התווכחתי עמו ודרכינו נפרדו, אני לבית־הכנסת, והוא — אל הפאסטור. כעבור כמה ימים בא אלי והחל להתאונן בקול נרגז על „האסון" להיות יהודי, על כך שאסון זה מעוות את כל חייו, בקצרה הוא החליט להיפטר מ„אסון" זה לתמיד. דיקהוף נתן לו שיעור קצר בדת הנוצרית. לגביו, כאיש משכיל השולט בשפה הגרמנית, לא היה כל קושי במבחן זה, והדבר הוחלט. שתקתי... במקרים כאלה כל ויכוח הוא מיותר. עברו עוד שבועיים ימים. הוא בא אלי עוד פעם. התברר, שהוא, אדם משכיל היודע יפה את הספרות הגרמנית, השולט בשפה הגרמנית, לא עבר את הבחינה אצל הפאסטור. במקום Dreieingkeit (השילוש הקדוש) הוא אמר Dreieinigkeiten („השילושים"), והפאסטור הלותרני לא יכול היה להרשות בורות כזאת, אי־הבנה ש־3 = 1. הפאסטור הציע לו לחזור, לשנן את הלקח ולבוא שוב פעם לבחינה. המצפון התעורר ונשא דברו ברמה, רגש הכבוד הלאומי והאנושי מחה, והוא אמר לי בהחלטיות ובזעם: „לא, שוב לא אלך אליו, אשאר — יהודי". הוא עזב עם משפחתו את מוסקבה והסתדר יפה מאוד, יותר טוב משבמוסקבה, בוארשה, ולאחר זמן היה נזכר בשמחה בתקרית עגומה זו מימי עברו, כשהוא מודה לגורל, שהכשיל אותו אז ב„בחינתו". בדרך כלל יש לומר שמספר המשתמדים היה מועט יחסית, מספרם עלה לעשרות, לכל היותר למאה, וביחס למספרם של כל היהודים שנגזר עליהם הגרוש היה זה אחוז אפסי.

ו.

עבר חג הפסח, הגיע האביב. הנסיך דולגורוקוב נסע לפריז. בתחנת הרכבת באו ללוות את הזקן כל פקידיו וכל הכפופים לו. הם עמדו בתחנת הרכבת מול הקרון שבו צריך היה הנסיך לנסוע. הנסיך עבר לעומתם, קד קידת נימוסים ואמר „שלום, שלום", מבלי להחליף מלה עם איש ומבלי ללחוץ ידים עם איש מהם.

אולם כאשר ראה בין הקהל את אליעזר פוליאקוב ואת רעיתו, התקרב אליהם, התנשק עמהם בחמימות ונכנס לקרון. הרושם של מחווה זו היה עצום, אולם אין ספק שהיא הכפילה את השנאה ליהודים בנפשותיהם של אותם אנשים.

בחודש מאי נכנס למוסקבה תוך צלצול פעמונים ובין העם ה„חוגג", שחסם את כל הרחובות וקרא „הידד" בכל פה, הגנרל־גוברנאטור החדש, הנסיך הגדול סרגיי. לפי מנהג המלכים סר לראשונה לכנסיה האיורית, ולאחר מכן לבית הגנרל־גוברנאטור, שנבנה והותקן מחדש. היהודים נזכרו בפסוק ממגילת אסתר: „והמלך והמן ישבו לשתות, והעיר שושן נבוכה".

כולם ציפו בחרדה. איש לא יכול היה לשער לעצמו כיצד יבוצע „הגירוש ההדרגתי". רבים עזבו את עיר הבירה מרצונם הטוב, אחרים נשארו ותיכו לבאות. בחוגים המוסקבאים הגבוהים הוכן אותה שעה המנגנון לביצוע פקודת הרוממות. ראשית כל צריך היה למצוא אנשים, אנשי מעשה ותיאורטיקונים, מבצעים ומפרשי החוק. המבצע הראשי היה המפקד ולאסובסקי, שמונה למפקד המשטרה במוסקבה. זה היה אדם גס ואכזר, שהיה ידוע כפקיד ה„עובד" במסירות את אדוניו. הוא ביצע בעקביות, בלי רחמים ותרוצים, את כל אשר פקדה עליו הרשות הגבוהה לבצע. רגש הרחמים והחנינה היה זר לו בכלל ואת היהודים שנא שנאה עמוקה, ואמנם היה מתאים לתפקיד שהוטל עליו. הוא ביצע אותו בעונג רב ובהרגשת סיפוק ממילוי חובתו, ודומה היה כי במידה ורב סבל קרבנותיו היתה הנאתו שלמה יותר. הוא לא הסתפק בביצוע תפקידו המרושע, אלא גם התעלל בקרבנותיו, כשהוא מתענג על עינויהם. לא לחינם כינו אותו במוסקבה בשם „קאטורז'ניק" („עובד עבודת פרך"). עליו הוטל ביצוע הגירוש למעשה.

האידיאולוג והתיאורטיקן של הגירוש, „רוח הגירוש", היה איסטומין, מנהל לשכת הגנרל־גוברנאטור. בעבורו, תולעת ספרים יבשה, פדאנט, חדור מכף רגל ועד ראש שנאת־ישראל מצד אחד ומאידך — מלא יראת כבוד בפני השלטונות הגבוהים, היה גירושו של יהודי נוסף ממוסקבה, של משפחה יהודית נוספת, בבחינת מלוי תפקיד אזרחי. הוא היה מחטט ב„תעודות" היהודיות, חיטט וחיפש אחר כל אמתלה משפטית לקלקל ליהודים ככל האפשר. הוא היה מעביר כל יהודי במסננת של הסעיפים הרבים, ההערות, החוזרים, הפקודות וההוראות, אימץ את כל כוחותיו למצוא תירוץ „חוקי" כדי לשלול מיהודי זה או אחר את זכות הישיבה במוסקבה. והדבר עלה בידו, כמובן, לעתים קרובות.

השלישי בחבורה היה ראש העיר אלכסייב, שלא השתתף במישרים בכל אותו ענין אדמיניסטרטיבי, אולם בכל הענינים הנוגעים לחיים העירוניים ולהנהלה העצמית העירונית עשה את הכל כדי להפוך את ישיבתם של היהודים במוסקבה לקשה לבלי נשוא. כך, אם גם לא נזכיר ששום יהודי לא העלה על דעתו אפילו לפנות למוסדות העירוניים (בתי־חולים, בתי־יתומים וכו'), די לציין שפעם אחת שם מכשולים לשחיטת בהמות בבית המטבחיים העירוני לפי דיני ישראל, ומנע בכך לימים רבים בשר מפי יהודי מוסקבה.

טריאומויראט זה הוא שהיה המנגנון המבצע של רצון הנסיך הגדול. גורלו של טריאומויראט זה, כידוע, היה מר מאוד. ראש העיר אלכסייב נרצח על־ידי חולה־רוח. ולאסובסקי חלה במחלה קשה, שממנה היה מרפא אותו בזריקות רופא אליל אחד שהיה מקובל בחוגים הגבוהים בפטרבורג. מזריקות אלה קיבל הרעלת דם ומת בה.

איסטומין התעוור באחרית ימיו וחי בדלות רבה. הנסיך הגדול סרגיי נהרג על־ידי קאליאייב[29] ב־1905.

ז.

החדשים נמשכו, ארוכים ומלאי סבל. סוף סוף נשלחה ב־14 ביולי 1891 לכל רובעי המשטרה פקודה „סודית ביותר", שבה צוו קציני הרובע להזמין אליהם את כל היהודים המתגוררים ברובעיהם, ובהתחשב עם מצבם המשפחתי, הנהלת המשק ונסיבות אחרות, לקבוע לכל אחד מועד ליציאתו. לקצין הרובע מותר היה לתת, לפי שיקול דעתו, דחיה לשלושה, ארבעה, חמשה ויותר חדשים, בתנאי שהדחיה הארוכה ביותר לא תעלה על שנה. ב־14 ביולי 1892 היו צריכים לעזוב את מוסקבה היהודים האחרונים. בדרך זו חולקו היהודים המגורשים לפי החדשים. היה מי שקיבל דחיה לחדשיים (יציאה בספטמבר), לשלושה חדשים (יציאה באוקטובר), לארבעה וכו'. היהודים היו מכנים עצמם לפי זה בשם „ספטמבריסטים", „אוקטיאבריסטים", „דקאבריסטים" וכדומה. היהודים, המוכנים תמיד להמתיק את אסונם באנקדוטה משעשעת, היו שואלים איש את רעהו: „וואָס ביסטו? אַ יאָהרניק, אָדער אַ האָלב־יאָהרניק?" („מה אתה? „בן שנה" או „בן־מחצית־השנה"?).

ולאסובסקי החל לבצע את הפקודה בלי רחמים. שום נסיבות, שום תרוצים לא באו בחשבון. לא ניתנה דחיה נוספת אפילו לשעה אחת. ביום שנקבע לכך היה מופיע מפקח הרובע לדירתו של היהודי ומזכיר לו כי יום היציאה הגיע, והנסיעה חייבת להתקיים בו ביום. בקשות, השתדלויות, פרוטקציות — שום דבר לא פעל. הכל נעשה בקשיות חוק ברזל של הטבע. כמה דוגמאות ידגימו זאת. הצייר הידוע שלנו יצחק לויטאן[30] היה חייב אף הוא בגירוש. הוא יצא לזמן מה ממוסקבה לכפר. על אהובה זה של מוסקבה, „צייר הנוף הרוסי", שהביא כיוון חדש בציור הרוסי, לויטאן, האורח הרצוי ביותר בסלונים המוסקבאים המהודרים, הנערץ על הגברות המוסקבאיות האצילות ביותר, עברו באותם הימים רגעים קשים. האנשים רבי ההשפעה ביותר במוסקבה, שנבהלו מה„חרפה" שיעטה על העיר ועל כל רוסיה גירושו של אדם כלויטאן, התרוצצו והשתדלו בפני השלטונות, בקשו והתחננו. אומרים שהנסיך גולייצין[31] השתדל אישית לטובת לויטאן בפני הנסיך הגדול ואמר לו כאילו: „הוד רוממותך המלכותית, הרי לויטאן זה אחד הוא לנו בכל רוסיה". תודות להשתדלויות אלה הותר ללויטאן להשאר במוסקבה. במהרה קיבל תואר של חבר האקדמיה, שהקנה לו זכות ישיבה, ואת בית־מלאכתו בקרה לא פעם לאחר מכן הנסיכה הגדולה יליזאבטה פדורובנה. אולם כמה עינויים ופחדים גרמה לו כל אותה פרשה. במכתב מ־3 באוגוסט 1899, ז.א. כעבור 8 שנים לאחר אותו מאורע, כותב הוא לאחותו שבקשה ממנו לסדר את בנה במוסקבה: „חושבת אַת שאני כל־יכול, אם פונה אַת אלי לסדר במוסקבה את פ., באותה מוסקבה עצמה שכמעט ונאלצתי לצאת ממנה בגלל הקושי להשיג בה זכות ישיבה, ואני כבר הייתי אז צייר מפורסם למדי" (ר' חוברתו של ש. ורמל, „יצחק לויטאן ויצירתו", פטרבורג 1902, עמ' 14).

29) קליאייב איבאן (1877—1905) מהפכן, חבר „הארגון הלוחם" של מפלגת הס.ר. סטודנט. ב־5 בפברואר 1905 זרק פצצה והרג את הנסיך הגדול סרגיי. הוצא להורג.

30) לויטאן יצחק (1860—1900) מגדולי ציירי הנוף הרוסי. נולד במשפחה יהודית עניה בכפר בפלך סובלק. ב־1897 קיבל תואר של חבר האקדמיה לאמנות.

31) גולייצין ניקולאי (1836—1893) נסיך. עסק בבעית היהודים והשתתף בועדת פאלין לבדיקת החוקים הנוגעים ליהודים (1883—1888).

אולם נוהג זה כלפי לויטאן היה יחיד במינו. כל ההשתדלויות והבקשות האחרות לא זכו לתשומת לב. לטובת כמה אנשים השתדל המיטרופוליט של מוסקבה ולא עלתה בידו. היה יהודי אחד, שהשיג בדרך בלתי־מובנה פרוטקציה מאת הדוכס מהסן, אחיה של יילזאבטה פדורובנה. על ניסיונו לפעול בדרך זו גורש תוך 24 שעות מהעיר. מספרים על מקרה כזה:

בביתו המתוקן מחדש של הגנראל־גוברנאטור טיפל בהעברת החשמל חשמלאי יהודי. העבודה בוצעה יפה ובהצלחה. כאשר סקר הנסיך הגדול את העבודה שלא הושלמה עוד והביע את שביעת רצונו, החליט החשמלאי לנצל את המקרה ולבקש חסד מאת „הוד רוממותו הקיסרית" ופנה אל הנסיך הגדול — „איני יודע אם יעלה בידי לסיים את העבודה". „מדוע לא?" — „יהודי אני, ועלי לצאת את מוסקבה". הנסיך הגדול נבוך בתחילה, אולם מיד אמר: „אם כך, הזדרז־נא" — ומיהר לצאת את האולם.

בסוף הקיץ ובראשית הסתיו כבר היתה מורגשת ירידת מספרם של היהודים. בראש השנה כבר היה בית־הכנסת ריק במידה רבה. הרב הזקן מינור[32] השמיע במקום הדרשה הרגילה רק כמה מלים: „מה אומר לכם, מה אדבר? בואו ונתפלל כי תחלוף במהרה מעל אדמות ממשלת הזדון, דבר אחר לא נוכל לעשות". ועד העזרה עבד במרץ. התמונות שהתחוללו במשרד הועד אינן ניתנות לתאור. המוני אדם צרו עליו מן הבוקר: כל אחד הביא לשם את אסונו, את הדרמה הקשה שלו. מה לעשות? לאן לנסוע? עם מה לנסוע! למולדת? רבים היו שמולדתם היתה מוסקבה, משום שנולדו כבר במוסקבה ועם עיר מולדתם הרשמית כבר לא היו להם כל קשרים, חוץ מקשרי פספורט. לועד לא היו אמצעים, או שהיו מעטים מאוד. תוך צרוף נסיבות מוזר לא מצאו המאורעות במוסקבה הד אפילו בין יהודי רוסיה, לא הסבו תשומת לב, והעזרה מבחוץ לא באה כלל. על מוסקבה עצמה, ז. א. על יהודי מוסקבה הוטל לפתור בעיה קשה זו.

על עזרה רציונלית לא ניתן היה לדבר. צריך היה להסתפק במתן כרטיסי־רכבת לנסיעה וסכומים זעירים להוצאות הדרך, ומה יהיה על המגורשים בהגיעם למחוז חפצם — על כך לא חשבו. הרחוק מהעין — רחוק מהלב. אולם גם על עזרה מצומצמת זו הוציא הועד מאות אלפים. אמנם, גם בישובים אחרים קמו ועדים, ביחוד בחוץ־לארץ; אולם גם תפקידם של ועדים אלה הצטמצם בקבלת חבורות מהגרים ושליחתם אל מעבר לאוקיאנוס. רבים יצאו ממוסקבה למקומות אחרים ברוסיה, מערבה, לפלכי פולין, דרומה — לאודיסה. ומהגרים אלה היה עליהם לדאוג לעצמם. אין בידינו סטטיסטיקה מדויקת ודו"חות של הועדים שהתקיימו אז בגרמניה. אנו יודעים רק את המספר הכללי של היהודים שהגרו אז מרוסיה, הוא עלה ל־42,145 בשנת 1891 ול־76,417 בשנת 1892.

בראשית 1892 חל משבר פתאומי בפעולת הועדים בחוץ־לארץ. רבה של מוסקבה קיבל מ„ועד העזרה ליהודים הרוסים העניים בממל" מכתב ב־25 בפברואר 1982 וזה לשונו:

„רב נכבד מאוד! בשבוע שעבר שלחנו מברק לרוסיה להודיע כי המהגרים היהודים לאמריקה רעבים ומגיפת טיפוס הבהרות פשטה ביניהם, הממשלה האמריקאית סגרה כתוצאה מכך בפני המהגרים את כל הנמלים. בשים לב לכך

32) מינור זלקינד (1826—1900) חניך בית־המדרש לרבנים הממשלתי בווילנה. רב מטעם במוסקבה מאז 1869, ב־1892 גורש אף הוא ממוסקבה, על שהעיז למחות על סגירת בית הכנסת במוסקבה.

מפסיק הועד שלנו, וכן כל ועדי העזרה בגרמניה את פעולתם. שום מהגר לא ישלח מעתה לאמריקה ולא לכל מקום אחר. אנו מבקשים ממך להודיע בכל מקום, שלא יפנה איש אל הועדים בגרמניה ושלא יסמוך על עזרתם. אין אנו יכולים לדאבוננו לעזור לאיש. במשך שלושת החדשים הבאים לכל הפחות יפסיק הועד שלנו את פעולתו".

„בכבוד רב, בשם ועד הגבול לעזרת יהודי רוסיה, המזכיר — ד"ר רילף"[33].

מכתב זה עורר, כמובן, מבוכה קלה. קל לומר, „לסגור", „להפסיק" ולאן יבואו כל אותם אלפי אנשים שחרב דאמוקלס תלויה מעל לראשיהם בכל יום 14 לחודש? קל לומר „להודיע בכל מקום" ואך לבצע זאת? שוב פניו ל„רוסקיה ווייד־ומוסטי", ובקשנו שתדפיס הודעה זו בעתון. הפעם שיחק לנו המזל, ולאחר הסברים, הסכימו להזכיר את סגירת הנמלים בפני המהגרים ברשימה בת שלוש שורות במדור „ידיעות ממוסקבה".

ח.

והגירושים נמשכו. כל חודש יצאו כמתוכנן קבוצות אלו או אחרות. כל ימי 14 בחודש היו יום אֵבל, מעין תשעה באב, וימי אבל כאלה עברו על תושבי מוסקבה — מדי חודש בחודשו.

בבית־הנתיבות האלכסנדרוני התחוללו בימים ההם מחזות שאין כדוגמתם. והמוני המגורשים, נשים, ילדים, זקנים, חולים, נכים, קבצנים בלויים ואנשים אמידים פחות או יותר, התכנסו בהמונים גדולים כל כך, עד שלעתים היה צורך ברכבת נוספת. הלחץ, הדחיפות, הגידופים, הזעם, פנים מפיקים יגון, גופות מדולדלות — כל זה נראה היה כמחזה נסיגה של צבא לאחר מפלה בקרב.

חוץ מהמגורשים והנוסעים באו לבית־הנתיבות גם קרובים ומכרים שליוום בדרכם: הורים זקנים ליוו את ילדיהם לאמריקה, מבלי שידעו לאן יובילם גורלם ואם יתראו שוב אי פעם. הם שפכו את מרי־ליבם בקינות ובבכי רם. קרובים נפרדו מקרוביהם, רבים עוד נשארו במוסקבה, אולם גם הם נידונו לגירוש באחד מימי 14 הבאים, וכאן, בבית הנתיבות, טעמו מהמצפה להם בקרוב. בכי, יללות, צעקות היסטריות מלאו את החלל. מחזות אשר נשנו מחודש לחודש ונראו כלויות המוניות. מצד האדמיניסטרציה באו גילויים „אמנותיים", אם להשתמש בלשונו של דוסטו־ייבסקי, של אכזריות. החורף במוסקבה בשנות 1891—1892 היה קשה במיוחד. היו ימי־קור שלא נפסקו, כשהטמפרטורה ירדה ל־30 מעלות מתחת לאפס. ביחוד גבר הקור בחודש ינואר. המחשבה על גורל הקבוצה היוצאת ב־14 בינואר הדאיגה, כמובן, את היהודים. „יוצאי ינואר" אלה היו רבים, למעלה מהמכסה החדשית הממוצעת, משום שהמועד של מחצית השנה שניתן למרבית בעלי־המלאכה בעיר — הסתיים אז.

היתה דעה כי יש להשתדל לדחות את מועד צאתה של קבוצה זו עד ימים חמים יותר. אפשר היה לכאורה לקוות לויתור זה, משום שבראשית ינואר יצאה פקודה, שבשים לב לקור החזק, יש להפסיק את משלוח חבורות האסירים ברכבת, והרי היהודים המגורשים לא היו סוף־סוף בגדר פושעים פליליים: האם ביחס אליהם לא ינהגו באותה מידת ויתור שנהגו בה כלפי פושעים שנדונו למאסר? הוגשה

33) רילף יצחק (1834—1902) רבה של ממל (אז בגרמניה). בשנות 1865—1898. פעל תמיד לעזרת היהודים ברוסיה בשנות פרעות ורעב. מראשוני חובבי־ציון.

בקשה בנידון. ציפו באי־סבלנות לתשובה, לעת עתה באה והתקרבה השעה הגורלית. כולם הכינו עצמם ליציאה. מאחר שלא באה כל תשובה מהשלטונות, יצאו כולם לדרך. הגיע ה־14 בינואר. כותב השורות הללו, יחד עם הרב מ. נ. לוין, יצא לבית הנתיבות ללוות את היוצאים. על גשר קונצק הראה המדחום °31 מעלות קור. אי־אפשר היה להוציא יד לאויר החיצוני, אי־אפשר היה לנשום. בבית הנתיבות — סדום ועמורה. אף פעם לא היה עם כה רב. קפואים, רועדים, עם חבילות, סלים, חמרי־מזון, מלאו המוני אדם את כל אולמות בית הנתיבות וחדריו. אי אפשר היה לזוז מרוב אנשים וכלים. ומי לא היה כאן? ילדים קטנים, זקנים שרגלם האחת בקבר, חולים, נכים, נשים, גברים. עטופים במטפחות, סמרטוטים וכל מיני טלאים, ישבו על יד חבילותיהם הקטנות והגדולות — כל העושר ש„ניצלוהו" במוסקבה, ובעינים בוהות, וקהות מכאב ומיאוש הביטו נכחם. הילדים בכו, האמהות קללו ונאנחו, הגברים רצו והסתובבו לחפש מקום ולסדר את עניני הנסיעה. ים ראשים ורעש משגע של אוקינוס סוער. צלצול ראשון, וים אנשים צפוף זה הזדעזע, פרץ קדימה, כשהאנשים דוחפים איש את רעהו. אי אפשר היה לעמוד על הרציף. הקור חותך בפנים, דוקר, צובט. הקרונות כבר מלאים מפה לפה. גם בתא־הכניסה נדחקו אנשים עד אפס מקום. יסורי גהנום. סוף סוף זזה הרכבת.

רבים נשארו, לא מצאו להם מקום בקרונות. היה צורך להביא רכבת נוספת. חזרנו העירה, ובלבנו דאגה, מה יהיה כל אותו משלוח, האם לא יקפאו רבים מהם בדרך. כעבור כמה ימים, כאשר כולם כבר יצאו את העיר, תוך עינויים פיזיים ומוסריים כאלה, באה פקודתו של ולאסובסקי לדחות את הגרוש עד שיבואו ימים חמים יותר...

דומה לכך היה גם ה־14 ביולי 1892. זה היה המועד האחרון, שבו היה צריך לצאת המשלוח האחרון, שקיבל דחיה לשנה שלמה (ה„יאהרניקעס"). אלה היו מגורשים־אריסטוקרטים. מובן שאת שנת הדחיה קיבלו בעלי־המלאכה האמידים ביותר ותעשיינים זעירים, שהיו להם חנויות ולכמה מהם, אף נכסי דלא ניידי. לחיסול עניניהם, למכירת רהיטיהם וכליהם ניתן להם משך זמן ארוך יותר. ראוי לציין את יחס הסביבה לפעולה זו. בידעם כי יהודי זה או אחר מוכרח לנסוע ולא יוכל לקחת עמו דברים רבי נפח או משקל, היו הקונים מציעים לו מחירים זעומים ביותר, ורבים היו מחלקים את חפציהם בין מכריהם, מעלים אותם באש, כדי שלא „למכור" אותם בעד המחירים המוצעים, שנשאו אופי ברור של התעללות. וכך ביום זה, ב־14 ביולי 1892 יצאו ה„אריסטוקרטים". מספרם היה רב כמספר היוצאים ב־14 בינואר. כאן לא היתה אותה עניות קורעת־לב, לא היו אותם יסורים פיזיים, כמו באותו יום חורף אכזרי, אולם העינויים המוסריים לא היו פחותים הפעם, ואולי היו גדולים יותר. כאן לא היו אנשים חסרי משלח־יד קבוע, „אנשי אויר", „מסתובבים על יד הבורסה", או „מתחככים ליד הבנקים", לא בעלי־מלאכה מדומים או מזוייפים, אלא אנשים, שעבדו שנים רבות במוסקבה, הקימו בתי־מסחר, בתי־חרושת, בתי־מלאכה, קשרו קשרי מסחר וקשרים אחרים במוסקבה, ועסקו בעבודה יוצרת ומועילה, בסייעם לא מעט לפיתוח המלאכה במוסקבה, וגירושם היה מזעזע ביותר אפילו מנקודת ראות „החוק" וחסר שחר מבחינת עניני המשק הממלכתי, אותן דמעות, צעקות, בכיות של הנוסעים והמלוים, אותן היסטריקות והתעלפויות, שהמוסקבאים כבר הכירום בכל 14 בחודש. ולבסוף הצלצול האחרון, הפרידה האחרונה, ומשלוח המגורשים האחרון עזב את מוסקבה. מוסקבה „טוהרה" מן

ה„יהודונים", הדבר היה ב־14 ביולי 1892, בדיוק ביום בו גורשו לפני 400 שנה היהודים מספרד.

במוסקבה נשאר קומץ יהודים מהמעמדות „בעלי הזכויות": סוחרים, רופאים, מהנדסים, משפטנים וכן אלה הנקראים „חיילי ניקולייב". אולם גם היהודים שנשארו לאחר הסנון החמור לא נעזבו לנפשם. בכל הכוחות והדרכים השתדלו למרר את חייהם ולעשות את ישיבתם במוסקבה קשה ללא נשוא. פרשה זו כבר שייכת לתקופה הבאה בחיי יהדות מוסקבה, תקופה שהסתיימה עם התפטרותו של הנסיך הגדול סרגיי והריגתו על ידי קאלייאב.

נשארת עוד שאלה חשובה. מה היה מספר היהודים שגורשו אז ממוסקבה. אין בידינו סטטיסטיקה מדויקת, ואין תשובה ישירה לשאלה זו. אפשר לנסות לענות עליה בדרך עקיפין. על יסוד מספרי הנולדים והנפטרים עד הגירוש ולאחר הגירוש אפשר להוציא מסקנות על מספר האוכלוסיה וממילא גם על מספר המגורשים. ניסיון כזה נעשה במאמרי „נתונים סטטיסטיים על תנועת התושבים היהודים במוסקבה בעשרים השנים האחרונות".

אך הקואופיצינט של הלידה והתמותה של יהודי מוסקבה, הקשור עם ההרכב היחיד במינו של האוכלוסיה היהודית ותנאים מיוחדים של החיים וההווי המוסקבאי, אינו ידוע, ולכן הנתונים הנובעים ממספר הלידות והתמותה הם בעייתיים ביותר. אולם על מספר המגורשים בשנות 1891—1892 אפשר לעמוד לפי המפקדים שנערכו בעיר לפני ואחרי הגירוש. עד הגירוש היו שני מפקדים: ב־1871 הגיע מספר היהודיםל־5314, וב־1882 כבר היה מספרם 15085 ז. א. פי שלושה. במלים אחרות — תוך עשר שנים גדל מספרם של היהודים פי־שלושה. אם נניח כי גידול היהודים נמשך בקצב זה גם בעשור הבא, ז.א. הוא הושלש, אז היו ב־1891 במוסקבה כ־45,000 יהודים.

לאחר הגירוש היו שני מפקדים: ב־1897 היה מספר היהודים 8,095, וב־1902 — 9,048. ז. א. כל שנה לאחר הגירוש גדל מספר היהודים ב־200 נפש. אם נניח כי גידול כזה היה גם בחמש השנים שקדמו (מ־1892 עד 1897) הרי היו ב־1893 לערך 7,000 יהודים. ובכן, אם ב־1891 היה מספר היהודים 45,000 וב־1893 רק 7,000, הרי שמספר המגורשים היה 38,000. מספרים ידברו!

תירגם מרוסית: י.ס.

יצחק מאור

הרקע לגירוש היהודים ממוסקבה (1891/92)

ארבע־עשרה שנות מלכותו של אלכסנדר השלישי (1881—1894), שהיו שנות ריאקציה לאימפריה הרוסית כולה, היו קשות במיוחד לאוכלוסיה היהודית. גל של פרעות בהמון, רדיפות מוגברות ומעשי שרירות מצד השלטון המרכזי והשלטונות המקומיים, צימצום זכויות על־ידי שורה של חוקי־הגבלה־והפליה חדשים, — כל אלה היו מנת חלקם של יהודי רוסיה בפרק־זמן קצר זה.

„הפוגרום הקר"

עם שוך הגל הראשון של הפרעות בדרום רוסיה, שנפתח בפוגרום ביליסאבט־גראד ב־15 באפריל 1881, החלה התקופה של „הפוגרום הקר" על־ידי גזירות מטעם המלכות, שניתכו בזו אחר זו על האוכלוסיה היהודית. כיסוד וכמקור לשורת הנגישות שימש החוק, שיצא ביזמתו של מיניסטר־הפנים הריאקציוני ניקולאי איגנאטייב, שנתמנה על־ידי הצאר אלכסנדר השלישי במאי 1881 במקום המיניסטר בעל הנטיות הליברליות מ. לוריס־מליקוב. חוק זה, הידוע בשמו „התקנות הארעיות" (Временные правила) נתקבל על־ידי ועד־המיניסטרים ב־3 במאי 1882. בין השאר שלל החוק מאת היהודים את הזכות להתיישב „מחוץ לערים ולעיירות", כלומר, במקומות כפריים שבתוך תחום־המושב עצמו. נאסרה עליהם רכישה לקניין וגם חכירה של נכסי דלא ניידי במקומות אלה. חוק זה קיצץ וצימצם את תחום־המושב במידה כזאת, שמתוך חמישה־עשר הפלכים המערביים והדרומיים, שבהם הותרה ישיבתם של היהודים, הוצא החלק הגדול — השטחים הכפריים. הווה אומר, מאז יכלו היהודים לשבת בהיתר לא בכל חמישה־עשר הפלכים הנ"ל, אלא אך ורק בערים ובעיירות שבהם.

„התקנות הארעיות" של איגנאטייב שימשו יסוד ומקור לשורה של פקודות אדמיניסטראטיביות, הסברים של הסינאט ושאר גזירות נגד היהודים. כל שנות מלכותו של אלכסנדר השלישי הביאו נגישות וגזירות חדשות על האוכלוסיה היהודית בכיוון צימצום זכויותיהם, שנה שנה וגזירותיה, שנה שנה ופורענויותיה. אולם התואר „זמניות" לגבי תקנות איגנאטייב חייב אף את אלכסנדר השלישי וממשלתו. על כן הוחלט לגשת לבדיקה יסודית של כל מערכת החוקים לגבי היהודים, הפועלת במדינה. לשם כך הוקמה „הוועדה העליונה לבדיקת החוקים הקיימים על אודות היהודים". בראש הוועדה הועמד מיניסטר המשפטים לשעבר הגראף פּאַלן, וחבריה היו פקידים גבוהים ממשרדים שונים, רובם ככולם בעלי השקפות שמרניות. הוועדה עבדה חמש שנים רצופות (1883—1888), וברוב דעות הגיעה לכלל מסקנה, שיש צורך להקל בהדרגה את מצבה של האוכלוסיה היהודית. היה זה סיכום בניגוד לרצונם של הצאר וממשלתו. לכן לא אישר אלכסנדר השלישי את החלטת הרוב שבוועדה וקיבל את דעת המיעוט, אשר דרש לחוקק חוקי־הגבלה־והפליה נוספים על אלה של איגנאטייב.

הצעת־החוק של דורנובו־פלווה

מאחר שאלכסנדר השלישי דחה את דעת הרוב של ועדת־פאַלן, הטיל על המיניסטריון לענייני פנים לעבד הצעה נגדית לשם הגברת הלחץ והנגישות על היהודים. מיניסטר הפנים היה אז איוואן דורנובו, שנתמנה לכהונה זו בשנת 1889, אחרי מותו של דמיטרי טולסטוי, שבא בשעתו (יוני 1882) במקום איגנאטייב. סגנו של דורנובו וראש הדפארטאמנט של המשטרה במיניסטריון הפנים היה אז ויאצ׳סלאב פ׳ון־פלווה (נודע לשימצה לאחר מכן בהיותו מיניסטר הפנים בימי פרעות קישינוב ב־1903 ונרצח ב־15 ביולי 1904 בידי חבר „האירגון הלוחם" של מפלגת הס־רים יגור סאזונוב). פלווה הועמד בראש הוועדה, שעליה היה לעבד הצעה אנטישמית חדשה. העבודה נעשתה בחשאי ובחדרי חדרים של משרד הפנים, והרוח החיה שבה היה פלווה[1].

בשנת 1890 החלו מהלכות ברוסיה ובחוץ לארץ שמועות מדאיגות על הצעת־חוק, בעלת 40 או 44 סעיפים, שכוונתה להגביר עוד יותר את חומרתן של „התקנות הארעיות" ולבטל את שרידי ההקלות, שניתנו לסוגים מסויימים של יהודים בתקופת הריפורמות של אלכסנדר השני. היהודים חרדו חרדה רבה והחלו לפעול בקדחתנות בדרך היחידה, שהיו אז מסוגלים לה — בדרך השתדלנות. העסקנים היהודים, שלא היה בכוחם להעביר את רוע הגזירה, ביקשו, למיצער, לדחותה לזמן יותר מאוחר, ככל האפשר. והנה עלה בידם למצוא דרך אל אחד מחברי ועדת פלווה־דורנובו ולהניעו להציע לוועדה, שלא תחרוץ משפט מיד, אלא שתחקור בדבר חקור היטב. האיש עשה כן, ולפי הצעתו נשלחו שאלונים בצירוף סעיפי הצעת־החוק לשרי הפלכים ולשרי המחוזות והגלילות. העניין נדחה, אמנם לעת עתה, אך הצעת־החוק נשארה תלויה מעל לראש היהודים כחרב המתהפכת. השתדלן היהודי פ׳ייבל גץ (מורהו לעברית של הפילוסוף הרוסי הנודע ואוהב ישראל ולאדימיר סולוביוב) מספר בזכרונותיו, כיצד עלה בידו להשיג העתק מהצעת־החוק ולהעבירו לחוץ־לארץ[2]. פ. גץ ישב אז בווילנה, והיו לו קשרים עם איש אחד ממעמד האצילים, שהיה מעריצו של ולאדימיר סולוביוב וכמוהו גם ידיד נאמן ליהדות וליהודים. איש זה, ולאדימיר באטורין, היה היועץ הראשי של שר הפלך בווילנה, ומידיו קיבל פייבל גץ את סעיפי הצעת־החוק, שנשלחו לגוברנאטור לשם חוות־דעת. המיסמך ניתן לגץ אך ורק ללילה אחד. הוא הושיב מספר אנשים שעסקו כל הלילה בהעתקת הטכסט, ולאחר מכן הוחזר המיסמך, ואיש, מלבד אלה שטיפלו בדבר, לא ידע על כך.

העתק המיסמך הועבר לחוץ־לארץ ונמסר לפירסום. העתונות באירופה, ובמיוחד באנגליה, יצאה בחריפות נגד מזימתה החדשה של ממשלת אלכסנדר השלישי כלפי היהודים. לממשלת הצאר לא נעם הדבר ביותר, והיא ביקשה להכחיש את השמועות האלה על־ידי סוכניה הדיפלומאטיים בבירות המערב. אולם יחד עם זאת לא הפריעה הממשלה לעתונים האנטישמיים „נובויא ורמיה" של סובורין ו„גראז׳דאנין" של הנסיך משצ׳רסקי לפרסם ידיעות על הגבלות חדשות כלפי היהודים ולדרוש לסלקם מכל ענפי העבודה. בפארלאמנט הבריטי אף הוגשו בסוף קיץ 1890 כמה שאילתות בקשר לגזירות החדשות על יהודי רוסיה.

1) ראה: הרב ר׳ יעקב הלוי ליפשיץ, „זכרון יעקב", חלק שלישי, קובנו 1930, עמ׳ 119—120; Г. Б. Слиозберг, Дела Минувших Дней. Записки Русского Еврея, Том III, Париж, 1934, Стр. 60—61.

2) פייבל גץ, זכרונות פון אן אלטן שתדלן, ריגא, תרצ״ב.

הרקע הכללי של רדיפות היהודים

גל הרדיפות והנגישות כלפי היהודים התרחש, כאמור, על רקע הריאקציה הכללית במדינה. הזרמים הליבראליים והעממיים שבציבוריות הרוסית היו נתונים בימי מלכותו של אלכסנדר השלישי בתהליך של ירידה. הציבור ברובו שקע בתרדמה פוליטית ובקרב העם גברו המגמות האנוכיות והקרתניות. על המדינה עבר אז שינוי יסודי של היחסים הכלכליים הקודמים, תהליך שהתחיל עוד בשנות ה־60 למאה ה־19 והגיע לקצב מהיר ביותר בשנות ה־80. המעבר ממשק בעל אופי פיאודאלי למשק קאפיטאליסטי והתפתחות התעשיה העירונית נתנו אותותיהם גם בתחום החברתי והרעיוני.

הממשלה נהגה בשנים ההן בקו של תמיכה מוגברת בתעשיה הקאפיטאליסטית העירונית. האידיאולוגיה הריאקציונית הרוסית מצאה לה אז יסודות חדשים לתזונתה — האנטישמיות המודרנית נוסח אירופה המערבית, במיוחד של גרמניה. במסווה של הגנה על היסוד ה„לאומי" של משק המדינה הגבירו שכבות הרכושנים שבמסחר ובתעשיה את מלחמתם בבני תחרותם היהודים ומצאו כאן, כמובן, סעד חזק בממשלה. ההסתה האנטישמית התנהלה לטובת האיכר הרוסי, כביכול, אך לאמיתו של דבר היתה הצאצא החוקי של הציביליזאציה העירונית. מן הרדיפות סבלו, כרגיל, לא כל כך המתחרים הישירים של הרכושנים הרוסים, כלומר, השכבה הדקה של היהודים בעלי ה„פריבילגיות", אלא המוני העם העניים, מחוסרי האמצעים ומקורות־פרנסה קבועים[3].

אולם היה עוד גורם חיצוני, שהניע את האבטוקראטיה להגביר את הרדיפות, הנגישות והגזירות הקשות נגד היהודים: הרעב בארץ ומגפות החולירע והטיפוס, שפרצו בשנת 1891 וזעזעו קשה את הציבור ואת המדינה[4].

משבר קשה פרץ במשק החקלאי בגלל היבול הדל והגרוע בשנת 1891. השתרר רעב כללי בקרב המוני האיכרים בפלכים רבים של רוסיה הרחבה, והרעב גרם להתפשטות מגפות המוניות של חולירע וטיפוס. את הפורענות הזאת כבר לא יכלה האבטוקראטיה להסתיר מעיני הציבור והתחילה תסיסה רבה בקרב חוגי האינטליגנציה. בחודש יולי 1891 הופיע בעתונות מכתב מאת כומר כפרי מפלך קאזאן, אשר הודיע כי אנשי עדתו גוועים ממש מרעב ומתים כזבובים. ידיעות כאלו התחילו מגיעות גם ממקומות רבים אחרים בשורה שלמה של פלכים. הציבוריות הרוסית התעוררה והתאוששה והתחילה לדרוש רשות להתארגן למען הגשת עזרה רפואית וחומרית לרעבים ולקרבנות המגפה. תחילה לא נתנה הממשלה את הסכמתה לכך, שכן דרישה זו היתה בעיניה תקדים מסוכן להתארגנות האינטליגנציה ולפעולה ציבורית מחודשת. אולם זמן רב לא יכלה האבטוקראטיה לעמוד בסירובה, והממשלה נאלצה להתיר עזרה ציבורית מאורגנת לנפגעי הרעב והמגפות שבשטחים הכפריים הנרחבים. הפורענות הזאת עוררה גם מהומות־דמים במקומות רבים, ודבר זה הדאיג, כנראה, את הממשלה יותר מעצם הסבל של ההמונים.

אולם ההתעוררות הציבורית הזאת לא נמשכה זמן רב — רק שנה ומחצה, ולא יותר. בחלוף חריפות הצרה התחילה הממשלה שוב להחניק כל נסיון של

---

3) למרבה הפאראדוכס נתנו ידם להסתה האנטישמית גם סוציאליסטים עממיים מקרב המפלגה הסוציאליסטית־מהפכנית „נארודנאיה וולייה". על פרשה זו כבר ייחדנו את הדיבור במקום אחר.

4) **ראה:** А. Тыркова-Вильямс, На путях к свободе, Нью-Йорк, 1952, стр. 9, 48—49.

פעולה עצמית ציבורית. בקרב חוגי האינטליגנציה הליבראלית העריכו לימים את ההתארגנות הציבורית הזאת למען עזרת הנפגעים כשלב חשוב בהתפתחותה של תנועת השיחרור ברוסיה. בכך הרגישו, ללא ספק, בחושם הריאקציוני המחודד גם אנשי השלטון האבטוקראטי. והסם־שכנגד הבדוק לסכנת הרוחות האופוזיציוניות הן היה תמיד מוכן מראש: הסחת דעתם של ההמונים מן העניינים הפוליטיים של המדינה, על־ידי העלאתו של השעיר לעזאזל ההיסטורי כאשם בכל צרה וצוקה — היהודי.

מוסקבה — המרכז של הבורגנות הרוסית העולה

בתחילת צמיחתו של הקאפיטאליזם המודרני ברוסיה, שפיגר בהתפתחותו לעומת אירופה המערבית, היתה שוררת רוח ליבראלית בחוגי התעשיה והמסחר הסיטוני. לסוחרים ולתעשיינים היהודים ניתנו הקלות וזכויות ביד רחבה, שכן הממשלה היתה מעוניינת ביזמתם, בפעילותם הכלכלית ובכשרונותיהם, שהיו גורם ניכר בהרמת מצבה הכלכלי והפינאנסי של המדינה. כך היה עד סוף שנות השבעים. ואילו שנות השמונים כבר היו שנות מעבר מהלך־רוח ליבראלי להלך־רוח ריאקציוני. עם התגברות הקאפיטאליזם והתפתחותו ברוסיה, התעוררו אנשי המסחר והתעשיה הרוסיים והתלכדו נגד ההתחרות מצד היהודים, כדי להגן על התעשיה ה„לאומית". את השינוי הזה בהלך־הרוחות, את המעבר מן המגמה הליבראלית לכיוון הריאקציה, במיוחד בחוגי התעשיה הגדולה והאינטליגנציה האקדמאית בסוף שנות ה־80 ובתחילת שנות ה־90 מתאר הסופר פ. ד. בּוֹבּוֹריקין ברומאן שלו בשם „המעבר" (ברוסית — Перевал) שנדפס לראשונה בירחון הליבראלי „וייסטניק יברופי" בחוברות יאנואר ופברואר 1894, ולאחר מכן (1897) נכלל באוסף כתביו[5].

בובוריקין היה אחד הבלטריסטים הליבראליים הבולטים והמוכשרים במחצית השניה של המאה ה־19. ברומאנים שלו הוא מתאר, כרגיל, את העניינים האקטואליים, שהחברה הרוסית בת זמנו חיתה בהם. לכן עשויות רבות מיצירותיו לשמש מעין דברי־הימים, שנכתבו בצורה אמנותית, ספרי זכרונות של כל אותן חוויות ורוחות, שעברו על החברה הרוסית של זמנו. הדמויות הפועלות ברומאנים של בובוריקין מהוות לרוב תצלומים מאנשים חיים. לעתים קרובות מתאר המחבר גם את מכריו ואנשים ידועים ומוכרים בחברה, על כל סביבתם והווי־חייהם. יצירותיו הן, איפוא, במידה מרובה מיסמכים היסטוריים.

ברומאן שלו „המעבר" הוא מתאר את הבורגנות הרוסית המתפתחת ועולה במוסקבה, שהיתה אז המרכז והמצודה של מעמד זה ברוסיה של זמנו. בובוריקין התבונן בערנות אל חייהם של עשירי מוסקבה, אל ההווי שלהם, אל מנהגיהם ומידותיהם, שהושפעו מן ההשכלה והאירופאיזציה של מעמד זה, שהיה נחשל עד כה.

בלי שנתן במיוחד את דעתו על שאלת היהודים, מעלה בובוריקין, תוך „צילומי־רגע", גם גילויים של יחס החוגים האלה אל הבעיה היהודית, שהיתה מנסרת אז בחלל־האויר של „הבירה הקדושה" בימי שלטונו ללא מצרים של הגנראל־גוברנאטור הצורר, אחי הקיסר, הנסיך הגדול סרגיי, שחולל את גירוש

(5 П. Д. Боборыкин, "Перевал", Собрание романов, повестей и рассказов, 1897, Том 7-й и 8-й.

היהודים ממוסקבה. הקטעים של הרומאן, שבהם מדובר ביהודים, יש להם איפוא משנה־ערך מבחינה היסטורית־אובייקטיבית. הסופר מכניס את הקורא לתוך טרקלינו של סוחר ותעשיין גדול במוסקבה, שהוא בעל מיליונים ובעל השכלה גבוהה אוניברסיטאית, המעדיף עסקי מסחר על התעסקות במקצוע אקדמאי. אל השולחן מסובים קרואים לארוחה חגיגית — מהם מפאר האינטליגנציה האקדמאית, מהם משמנו וסלתו של הקאפיטאליזם הרוסי: סוחרים ותעשיינים ממקצועות שונים וכן אנשים מן הפקידות הגבוהה, המקורבים לשלטונות המרכזיים בפטרבורג.

מיד עם פתיחת השיחה ליד השולחן צף על השטח ה„ז׳יד", והמסובים עוסקים בשיסויו תוך הנאה מרובה ושמחה לאיד בלתי־מרוסנת. פתח הפקיד הממשלתי הגבוה הפטרבורגי וסיפר, תוך הדגשה יתרה ועונג רב, על תחבולות חדשות וגזירות, שעומדים להטיל בקרוב על היהודים. נראה שידע האיש על מזימות הממשלה בהצעת־החוק של דורנובו־פלווה. גילוייו של הפקיד הפטרבורגי עוררו שמחה כללית בקרב הקרואים. כל המסובים הקשיבו בהתעניינות ובדריכות לדברי המומחה הפטרבורגי, שהיה, כנראה, בקי מאד בהלכות רדיפת היהודים. הראשון שהביע הנאה וקורת־רוח מהאינפורמציה האנטישמית האותנטית היה בעל־הבית עצמו, איש המיליונים וההשכלה האוניברסיטאית; ואחריו החרו החזיקו שאר המסובים.

שאלת ה„ז׳יד" העסיקה, כנראה, לא במעט את החוגים האלה, ולא היתה יורדת מסדר־יומם. על כך מעידה מטרוניתא אחת מבין האורחים, ידידתה של עקרת־הבית, שפנתה בלשון הצרפתית אל שכנתה שליד השולחן: „אצל הגברים כעת אינן פוסקות השיחות על היהודים". הפקיד הפטרבורגי יודע למסור, ש„את ה„ז׳ידים׳ יסגרו, יכלאו בדוד אחד עצום, ושם הם יתבשלו בעסיס עצמם"... במסרו את הדברים האלה רעד כל גופו של הפקיד ונזדעזע מרוב צחוק. נכנס לשיחה פרופסור צעיר, מרצה בפועל בתורת הרפואה, שהיה בין הקרואים, ואומר: „שערו בנפשכם, הן אצלנו על שבע גבעות מוסקבה כמעט התיישבו ונאחזו בה שתי הממלכות — מלכות יהודה ומלכות ישראל... רק עתה הננו נחים קצת מהם" (היה זה, כנראה, זמן קצר אחרי גירוש מוסקבה — המעתיק).

מישהו מבין המסובים העיר, כי היהודים בכל זאת מביאים איזו תועלת שהיא. הגה פתח יהודי אחד תעשיה ובית־מסחר גדול לבגדים מוכנים ומעסיק בכך כפר שלם, שיושביו עובדים בשבילו. על כך באה התשובה: היהודי אינו עושה חסד, אלא רודף בצע. הוא רק מדיח את האיכרים הרוסים מדרכם הטבעית והמסורתית והופכם מעובדי אדמה לחייטים... הוא נותן לאיכרים פרנסה רק כדי להחזיק את כל הנפה בכפותיו המגואלות וה„מצופרנות"... דבר אחד הוא, כשפותח מאנופאק־טורה אחד מ„שלנו". אותו אין לראות כמדיח האיכרים, שכן „הוא רוסי ולו שמורות כל הזכויות. הוא אינו פורץ ונדחק למקום, שאסור עליו לשבת שם על פי החוק". ואשר למושבות החקלאיות של היהודים, הרי זה עורבא פרח. היהודים אינם מסוגלים לעבודת איכרים ישרה. אין כל הבדל בדבר, אם היהודי בעצמו קוצר חצירים, או שהוא מרמה את האיכר ליד שולחן המוזג במיסבאה — אותה הטומאה...

ברוח זו התנהלה השיחה בטרקלינו של העשיר המוסקבאי, ומתוך השיחה הזאת נצטיירה תמונה ריאלית ונאמנה על האווירה ספוגת שנאת ישראל תהומית, ששררה במוסקבה בימי כהונתו של הנסיך הגדול סרגיי רומאנוב כגנראל־גוברנא־טור ב„בירה הקדושה".

עדויות אחדות על גירוש מוסקבה

בפברואר 1891 נתמנה הנסיך הגדול סרגיי, אחיו של אלכסנדר השלישי, גנראל־גברנאטור במוסקבה, וכבר בימי חג הפסח אותה שנה גזר על היהודים גירוש המוני. תחילה גורשו היהודים שישבו במוסקבה שלא בהיתר, ולאחר מכן מצאו תחבולה לגרש גם את התושבים היהודים החוקיים. אומדים את מספר המגורשים בכמה רבבות. בעת ביצועו של גירוש־בזק זה נעשו ביהודים מעשי־אלימות־ואכזריות כה משוועים, עד שאף הממשלה חסרת־הבושה נאלצה להסתירם, פן ייוודעו ברבים. העתונות הרוסית של הימים ההם עברה על כל זה בשתיקה. העתונים הריאקציוניים לא רצו לכתוב על כך, ואילו על העתונים הפרוגרסיביים והליבראליים אסרה הצנזורה לחלוטין לכתוב בשאלת היהודים בכלל. עתון ליבראלי אחד בפטרבורג „נובוסטי", אשר העיז לפרסם שנים־שלושה מאמרי אהדה לגבי היהודים, נסגר על־ידי השלטונות לזמן מסויים[6]. על כן חסרה האפשרות לקבוע לפי העתונות מהימים ההם, מה היתה תגובתה של הציבוריות הרוסית הליבראלית על גירוש מוסקבה. אולם במידת מה ניתן להיעזר בידי פרקי זכרונות מן התקופה ההיא, שנכתבו על־ידי אישים ועסקנים מתנועת השיחרור הרוסית.

הליבראל הוותיק איוואן פטרונקביץ', אחד ממייסדי מפלגת ה„קדטים" (קונסטיטוציונאליסטים־דימוקראטים) מייחד בספר זכרונותיו גם קטע קצר לפרשת גירוש מוסקבה. הוא מתאר את הגנראל־גוברנאטור הנסיך הגדול סרגיי כאחד הריאקציונרים הקיצוניים ביותר שבבני בית רומאנוב, „אשר לא הצטיין לא בשכלו ולא בנעימות אופיו, ...ובמוסקבה לא רכש לו כל אהדה". עם זאת היה סרגיי „אדם פראבוסלאבי אמיתי". לפיכך חשב לעצמו לחובת־מצפון לחולל רדיפות נגד היהודים היושבים במוסקבה. בשורות ספורות, אך תמציתיות, מתאר פטרונקביץ' את מעשה הגירוש:

„החלה רדיפה על היהודים, רדיפה שלא תיאמן כי תסופר. אף יהודי אחד במוסקבה לא יכול היה לראות את עצמו בטוח. בלילות היתה המשטרה מתפרצת לתוך הבתים ועורכת חיפושים — שמא מסתתרים שם יהודים, שזה מקרוב באו. את הישנים היו מכריחים לקום ממיטותיהם ולהגיש תעודות על זכות הישיבה"[7]. להלן מספר פטרונקביץ' על מקרה באלמנה יהודית עם ילדה הקטן, שלא הספיקה עדיין לקבור את בעלה שמת ממחלה אנושה. המנוח היה בעל השכלה אוניברסיטאית ובתור שכזה היתה לו זכות ישיבה במוסקבה, והוא שירת שם כפקיד בבאנק. אולם מהרגע שהבעל מת פקעה זכותם של האלמנה והיתום לגור במוסקבה, והם גורשו משם ללא רחמים. היה זה רק מקרה אחד מני רבים לאין ספור, שעליהם יודעת לספר הכרוניקה היהודית העקובה מדמעות ומדם.

את האווירה האיומה, ששררה בקרב יהודי מוסקבה בימי הגירוש, מיטיב לתאר הסופר העברי מ.מ דוליצקי[8]. בתמונות מזעזעות מצייר הוא את מצבם של היהודים, קרבנות הגזירה, שנרדפו על הצוואר כחיתו יער, שמשסים בהן כלבי־ציד. כך רדפו אחרי היהודים שוטרים ונוגשים ומצאו אותם בכל מיני מקומות־סתר: בחביות סגורות, במרתפי הבתים, בבתי־העלמין בין הקברים וכד'. יהודים

---

6) ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך עשירי, ת"א 1958, עמ' 96.

7) И. И. Петрункевич, Из записок общественного деятеля, Архив Русской Революции, Том XXI, Берлин, 1934, стр. 279—281.

8) מ.מ. דוליצקי, מבית ומחוץ, וילנה תרנ"א (מהדורה ב', ניו־יורק 1908).

מכל החוגים והמעמדות — בעלי־מלאכה, משכילים, תלמידים־חכמים, סוחרים, אמנים, סופרים ובעלי אומנויות חופשיות היו נאלצים להשפיל את כבוד האדם שבהם ולהתרפס בפני כל בור וגס־רוח, בפני שוטר או שוער־בית, שהיו מוצצים את לשד־עצמותיהם ושודדים מהם את רכושם עד פרוטתם האחרונה, ואף בחפציהם העלובים של עניי־עם לא בחלו. ואחר כך, כשכבר לא היה מה לקחת מהם, היו מוסרים אותם לגירוש לידי המשטרה, שהיתה נוהגת בהם כבפושעים מסוכנים, פורצים, גנבים ורוצחים. כבולים בשרשראות־ברזל נשלחו מאות ואלפים בדרך ה„אֶטאפּ" — מאות רבות של קילומטרים ברגל. וכרגיל במצבים כאלה, על הצרה נוספת גם חרפה: השתררה דימוראליזאציה נוראה בקרב הנרדפים עצמם, שהיו מלשינים זה על זה באזני השלטונות מתוך תקווה, שעל־ידי הרחקת שכנו או חברו יציל המלשין את נפשו ואת בני ביתו. הסופר מוקיע גם את קשיחות לבם של רבים מן העשירים היהודים, בעלי ה„פריבילגיות", שהיה בידם לעזור לאחיהם בני עמם האומללים, אך הם התכחשו והתנכרו להם.

גירוש מוסקבה, וכן שאר הגרושים ההמוניים (מרצועת הגבול ועוד) לא היו אלא ביצוע חלקי למעשה של הצעת דורנובו־פלווה.

היאבקותם הדראמאטית של יהודי מוסקבה על קיום בית־הכנסת

לאחר הגירוש נשארו במוסקבה יהודים רק מסוגי בעלי ה„פריבילגיות", שהיו רשומים שם זמן רב קודם לכן, כגון — סוחרים מן הגילדיה הראשונה, גומרי בתי־ספר גבוהים ו„חיילי־ניקולאי" ובניהם. אך גם על ראשי המאושרים המעטים האלה ניתכו בשפע נגישות ופורענויות חדשות לבקרים. אחד הפרקים העגומים בחיי הקהילה היהודית במוסקבה היה פרשת בית־הכנסת החדש.

העדה היהודית במוסקבה היתה חסרה בית־כנסת המותאם לצרכיה, והמתפלל־לים נאלצו להצטופף בעשרות בתי־תפילה קטנים, המפוזרים במקומות שונים של העיר. הקהילה התחילה בבניית בית־כנסת חדש עוד בימי הגנראל־גוברנאטור הנסיך דולגורוקוב, שגילה יחס סובלני לתושבים היהודים, ובשל כך, כנראה, גם פוטר מכהונתו והוחלף על־ידי הריאקציונר המובהק הנסיך הגדול סרגיי. בניית בית־הכנסת נסתיימה סמוך למעשה הגירוש. הבניין המפואר היה כצנינים בעיני סרגיי וכת דיליה (כגון — ה„אוֹבר־פוליציימייסטר" גנראל טרֶפוב ועוד), והשלטונות ציוו קודם כל להסיר מעל הגג את הכיפה היפה עטורת ה„מגן־דוד". הפקודה בוצעה תוך ימים ספורים. אולם הצוררים לא אמרו די בזה, ובית־הכנסת נסגר לחלוטין, בטרם הספיקו יהודי מוסקבה להשתמש בו כראוי. להלן כמה פרטים על השתלשלות הפרשה[9].

ב־23 ביולי 1892 התכנסו בני העדה בבניין החדש של בית־הכנסת לערוך בו טקס של חופה. מיד הופיע ראש המשטרה המקומית והודיע, שאין לו כל ידיעה רשמית על כך, שניתנה לקהילה רשות לפתוח את בית־הכנסת. לפיכך אין הוא יכול להרשות לערוך את החופה; עם זאת הוא אוסר גם להבא עריכת תפילות וטקסים דתיים כלשהם בבית־הכנסת החדש. את הבניין סגר וחתם עד לקבלת „הסברים מתאימים" מן השלטונות העליונים.

(9 А. С. Каценельсон, Из Мартиролога Московской Общины, Еврейская Старина, Том I, 1909.

הרב מטעם הממשלה זלקינד מינור[10] ביקש, ככל האפשר, להניע את העדה, שתפנה בבקשה אל הגנראל־גוברנאטור סרגיי, כדי להעביר את רוע הגזירה. אך יהודי מוסקבה סירבו לעשות כן מתוך חשש, פן יבולע להם, שכן פנייה כזאת עלולה לגרום לרדיפות ולנגישות נוספות.

אז קם הרב מינור והודיע קבל עם ועדה, כי בדבר הגנת היכל ה' אין הוא ירא מפני שום עונשין, ובהרימו ידו הרועדת אמר: „ביד זו של זקן אחתום יחידי על הבקשה, ולא יתכן שפנייתי בענין כזה תידחה".

הבקשה הוגשה, ועליה חתמו הרב מינור וגבאי בית־הכנסת שניידר. בין השאר נאמר בגוף הבקשה, כי הפקודה לסגור את בית־הכנסת סותרת את הסעיף היסודי של החוק, המכריז על סובלנות לגבי דת ישראל. את „חוצפתו" זו של הרב הזקן לא יכול סרגיי לשאת. לתשובה על הבקשה לגופו של העניין לא זכתה קהילת מוסקבה. אולם ב־23 בספטמבר 1892 נתקבלה פקודה מגבוה האומרת:

1) להדיח את הרב מינור מכהונתו ולגרשו ממוסקבה אל תחום־המושב, תוך איסור לצמיתות לשבת במקומות שמחוץ לתחום זה.

2) את הגבאי שניידר לגרש ממוסקבה העיר ומפלך מוסקבה לזמן של שנתיים.

3) להודע לקהילה היהודית במוסקבה, כי עד לאחד ביאנואר 1893 היא חייבת למכור את בניין בית־הכנסת או להפכו למוסד של צדקה; במקרה של אי־מילוי פקודה זו יימכר הבניין במכירה פומבית על־ידי הרשות של הפלך.

חמש עשרה שנה בקירוב נאבקה הקהילה היהודית במוסקבה מרה על קיומו של בית־הכנסת. בכל מיני תחבולות השכילה להחזיק בבעלותה על הבניין, למרות המזימות והנגישות מצד השלטון שלא פסקו. תחילה העבירו לשם את בית־הספר למלאכה; וכאשר הוא נסגר בפקודת הגנראל־גוברנאטור, הכניסו לבניין בית־הכנסת את ה„תלמוד־תורה", אך גם מוסד זה נסגר בפקודת השלטונות. אז נאלצה הקהילה להתחיל בשינויים של צורת הבניין כדי להתאימו לצרכי בית־חולים או מוסד אחר. יהודי מוסקבה התחכמו לעשות את השינויים בצורה כזאת, שלא יפריעו להשתמש בבניין לצרכי בית־הכנסת, כשתגיע ההזדמנות הנכספת לכך. אולם הרשות השגיחה בשבע עיניים על עבודות השינויים וקבעה ועדה שתבדוק מדי פעם, אם אין היהודים מפירים את הפקודה.

הקיסר אלכסנדר השלישי מת ב־1894 ואת כסאו ירש בנו ניקולאי השני, אחרון הצארים ברוסיה. כשהגיע זמן חגיגת הכתרתו של ניקולאי במוסקבה באביב 1896, ובכל בתי־היראה נערכו תפילות לרגל אירוע זה, פנו יהודי מוסקבה שוב אל סרגיי וביקשו ממנו, שישתדל לפני הקיסר בדבר מתן רשות „כחסד מיוחד", לערוך בבניין בית־הכנסת רק תפילה חגיגית אחת הראויה לשמה, לרגל האירוע הגדול של ההכתרה... אך הנסיך ציווה לראש המשטרה להודיע ליהודים כי פנייתם זו אינה אלא „הפרה מחוצפת של הרצון המלכותי".

היאבקותם הדראמאטית של יהודי מוסקבה על קיום בית־הכנסת נסתיימה רק בתחילת 1905, כשנרצח הנסיך הגדול סרגיי. אולם הרשיון לפתוח את בית־הכנסת למטרתו המקורית נתקבל רק בימי הדומא הממלכתית הראשונה באחד ביוני 1906. ובאותו יום בערב נתקבלה גם הידיעה המחרידה על הפוגרום בביאליסטוק...

10) ז. מינור (1826—1900), מבוגרי בית המדרש לרבנים בווילנה, שימש רב מטעם הממשלה במינסק בשנות 1859—1869, ומ־1869 שימש כרב העדה במוסקבה. בנו אוסיפ מינור נודע לימים כאחד הפעילים במפלגת ס.ר.

סופו של הנסיך הגדול סרגיי רומאנוב

אחרי הדחתו של הרב מינור על־ידי סרגיי, הוזמן לשבת על כס הרבנות בקהילת מוסקבה הרב יעקב מזא"ה[11]. ב־27 באוקטובר 1893 אושר כרב העדה על־ידי הקהילה, וב־25 בנובמבר אותה שנה נשבע שבועת אמונים בלשכת סגן־הגוברנאטור וביקר גם אצל הגוברנאטור בוליגין, שיעץ לו להתייצב בפני הגנראל־גוברנאטור הנסיך הגדול סרגיי, שכן האישור הסופי לקבלת הרב צריך לבוא ממנו. הרב מזא"ה התייעץ בדבר עם אלעזר פוליאקוב מראשי הקהילה, והלה הביע ספק, אם הנסיך הגדול יסכים בכלל לקבלו, ובמקרה של סירובו לקבל את הרב יבוטל ממילא האישור של הקהילה. אולם למרות ספקותיו של פוליאקוב, נתקבל הרב מזא"ה בארמונו של סרגיי, ואפילו באדיבות. בין השאר מציין הרב מזא"ה בזכרונותיו פרט אחד, המאפיין את יחסו העויין של סרגיי אל היהודים. באולם ההמתנה של הגנראל־גוברנאטור מצא את העתונים האנטישמיים המובהקים, כגון: „גראז'דאנין", „מוסקובסקיא וידאדומוסטי", „מוסקובסקי ליסטוק", „נוביה ורמיה".

כשונא ישראל קיצוני וכארכי־ריאקציונר בכלל מתאר את סרגיי גם ס. ויטה, אשר שימש כמיניסטר בימי שני הצארים האחרונים[12]. ויטה מציין, כי במדיניותו הריאקציונית הפך סרגיי את מוסקבה למרכז המהפכה הרוסית, ובדרכו קומם נגדו את כל שכבות הציבור.

אחרי רצח פלווה ב־15 ביולי 1904 על־ידי חבר „האירגון הלוחם" של הס־רים יגור סאזונוב, נתמנה במקומו כמיניסטר הפנים הנסיך סביאטופולק־מירסקי, אדם בעל נטיות ליבראליות. הואיל וסרגיי לא יכול היה לצפות מצד המיניסטר החדש לתמיכה כלשהי בפוליטיקה הריאקציונית שלו, התפטר מכהונתו כגנראל־גוברנאטור של מוסקבה ב־1 ביאנואר 1905. אולם הוא נתמנה על־ידי הצאר ניקולאי כמפקד הצבאות של הנפה הצבאית המוסקבאית, ומכהונתו זו הוסיף להשפיע על הכיוון הריאקציוני של המדיניות הכללית בממלכה.

ב־4 בפברואר 1905 הומת סרגיי לפי החלטת „האירגון הלוחם" של מפלגת הס־רים הרוסים, על־ידי חבר ה„אירגון" אירואן קאליאייב, שהטיל פצצה על העריץ בעת נסיעתו במרכבתו. בגליון העתון הבלתי־ליגאלי של המפלגה „ריבולוציונאיה רוסיה", שהופיע חודש ימים אחר הרצח, נדפס גילוי־דעת ארוך ומקיף, המסביר את הסיבות והנימוקים, שהניעו את המפלגה לבצע את המעשה[13]. להלן תמצית גילוי־הדעת הזה.

סרגיי היה למעשה יועצו העיקרי של אחיינו, הצאר ניקולאי השני, והשפעתו על הקיסר רעל מדיניותו היתה בלתי־מוגבלת. הוא גם נחשב ליוזם הרצח ההמוני של „יום הראשון העקוב מדם" ב־9 ביאנואר 1905, כשהצבא ירה בהפגנה השלווה, שצעדה אל „ארמון החורף" בהנהגתו של הכומר גאפון והפיל מאות חללים.

בהשפעתו של סרגיי גם הודח מכהונתו מיניסטר הפנים בעל הנטיות הליבראליות סביאטופולק־מירסקי. בהיותו גנראל־גוברנאטור במוסקבה תמך סרגיי בפעולתו האנטי־מהפכנית של פולקובניק הז'אנדארמריה זובאטוב, ראש ה„אוכראנה" במוסקבה.

---

11) ראה: הרב יעקב מזא"ה, זכרונות כרך ב', תל־אביב תרצ"ו, עמ' ז—כ.

12) С. Ю Витте, Воспоминания, I, Берлин, 1922. Стр. 189—195 301—302.

13) Революционная Россия, № 60, 1905, 5-го Марта.

מן הראוי לציין, שבגילוי־הדעת הזה של מפלגת הס־רים ניתן מקום ניכר גם לתיאור רדיפת היהודים על־ידי סרגיי. העתון מזכיר את גירוש מוסקבה ב־1891, שביצע הנסיך הגדול באכזריות שלא נשמעה כמותה ומביא את דבריו של סרגיי, שאמר סמוך לגירוש: „מוסקבה היא לב רוסיה הקדושה, ומן ההכרח לגאול אותה מן הנגע הזה — היהודים". במסרו את הדברים האלה של סרגיי מוסיף העתון: „ואת המצווה הזאת קיים במידה גדושה". בתנופת קולמוס אחת גורשו מבירת־רוסיה העתיקה המוני יהודים, אנשי עמל, רובם בעלי־מלאכה, שישבו שם בתוקף הפריבילגיה לבני המשפחות של „חיילי ניקולאי". היהודים גורשו על נשיהם וטפם בעירום ובחוסר כל, ללא אמצעים מינימאליים למחייתם. רבים מן המגורשים נכבלו בנחושתיים כפושעים פליליים, הנשלחים לבית־הכלא או לארץ־גזירה, ועל הנשארים נערך יום־יום ציד כעל חיתו יער.

הנסיך הגדול סרגיי סגר את בית־הכנסת במוסקבה, ולמרות ה„אוקאז" של הקיסר לא נתן ליהודים רשות לפתחו מחדש. כשפלווה ריכך במקצת, בהסכמת ניקולאי השני, את חומרת חוקי ההפליה לגבי היהודים (ביחס לסוחרים מן ה„גילדיה" הראשונה ומשכילים בעלי דיפלומות) בימי מלחמת יפאן, פנה סרגיי אל המיניסטר במכתב מלא לעג ושאל אותו, אם פקודת החוק חלה גם עליו... להלכה צריך היה הנסיך הגדול סרגיי כגנראל־גוברנאטור לסור למשמעתו של מיניסטר־הפנים, אך למעשה היה פלווה תלוי בו, ולא להפך. לכן הזדרז המיניסטר להשיב לו בהכנעה, שאמנם כל שאר הגנראל־גוברנאטורים חייבים לקיים בדיוק את כל ההוראות, אולם להוד מעלתו, כמובן מאליו, ניתנת הרשות המלאה לנהוג לטובת האימפריה כראות עיניו. „הנה כי כן" — מוסיף העתון — „היה הנסיך הגדול סרגיי לא רק בעל שלטון אדמיניסטראטיבי בלתי־מוגבל, אלא למעשה — בעל שלטון מחוקק".

במסרו על דבר הרצח של סרגיי כתב שמעון דובנוב בין השאר: „הצעיר הרוסי בעל הנפש קאליאייב, שזרק פצצה ברשע מרושע זה בן בית המלכות רומאנוב, ודאי לא עלה על דעתו שהוא מטה זעם בידי ההיסטוריה לענוש את הצורר המוסקבאי גם על חילול כבוד ישראל"[14].

אכן גילוי הדעת של מפלגת הס.ר.ים מוכיח שדובנוב לא העריך נכונה את המניע של מפלגה זו בהחלטתה להתנקש בנפשו של הנסיך סרגיי.

---

14) ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך י', עמ' 198.

ג. קרסל

הדי גירוש מוסקבה

א.

גירוש מוסקבה, עליו נודע ליהודי מוסקבה, רוסיה והעולם כולו, בפסח תרנ"א, היתה כנודע אך חוליה, ולוא גם אכזרית ביותר, בשרשרת רדיפות, גזירות ונגישות בה היתה כבולה יהדות רוסיה באותם ימים. גזירה זו לא „ירדה ממרומים" בבת־אחת, אף שהולידוה נסיבות מסויימות, אלא היתה „תולדה טבעית" למעמדם „החוקי" של יהודי רוסיה, שפירושו המודרני היה: על יהודי רוסיה חלים לא רק חוקים מיוחדים ושרירותיים אלא ניתן להוציאם ולהפעילם ככל שהיה עולה על דעת „השררה", בלא שיעיז מישהו להתמרד ולקרוא תגר על כך. ואף על פי כן היה לגירוש זה ייחוד במסכת הצרות של יהודי רוסיה בימי השלטון הצארי והוא: לא מימדי האכזריות שבאו בו לידי גילוי, אלא דומני, שהיה זה המאורע השני לאחר הפוגרומים ביהודי רוסיה בראשית שנות השמונים, שעורר הדים מרובים בעולם היהודי והלא־יהודי מחוץ לרוסיה, הדים שהביאו לידי פעולה כפולת־פנים: עזרה רבת מימדים לפליטים מזה וגיוס דעת־הקהל העולמית ללחץ על רוסיה לשם הרפיית הגזירה והגזירות מזה. בענין אחרון זה דומה לפניך, שכאז כן היום בא לידי ביטוי דבר היות עמנו עם אחד. על אף ההדגשות בפנים לחילוף הדברים, מעוררת השתאות עמידת העם היהודי בעולם כולו לימין יהדות רוסיה, אף שבעינינו היום מתבלט בעמידה זו לא מעט קוצר־ראות, שהתבטא בחוסר־אונים של העסקנות הציבורית היהודית באירופה ובארצות הברית לתפוס את הבעיה על שרשיה ותוצאותיה.

הבודק עתה, מקץ שמונים שנה, עתון יהודי מרכזי של תפוצה יהודית אחת באירופה המערבית, שכל כולו נתון באידיאולוגיה, הקרוייה בפינו: מתבוללת, אל לו להעלות על דעתו, שעתון יהודי אחר באותה ארץ ובאותה לשון מפלג אחר, אורתודוכסי למשל, שונה הוא במהותו ובהטעמתו בנקודה זו. שני הפלגים גם יחד, על אף התהום העמוקה ביניהם, מדגישים את הפטריוטיות לארץ מושבם בסופרלאטיבים שאין למעלה מהם וכי אין הם עם אלא גרמנים בני דת משה, ויהא שאלה אינם מקפידים על דת זו ואילו האחרים מקפידים עליה מאוד מאוד. אלה ואלה מביטים על יהודי רוסיה ברחמים ומוכנים להתגייס לעזרה במידה מירבית. אולם תנאי אחד ויחיד להם: חלילה לפליטים אלה לבוא ולהתיישב בארצם, המדובר הפעם בגרמניה, אלא יש לקצר ככל האפשר את מועד שהותם של הפליטים בתחנות־המעבר בנמלי גרמניה ליעדם בארצות רחוקות, שמעבר לים.

ודאי, שבעולם היהודי בצבצו באותה שנה פתרונות, שביקשו בטווח רחוק לרפא את מכאובי יהדות רוסיה ואין זה מקרה שבאותה שנה יצאו לאור עולם כמה וכמה תכניות מרהיבות לפתרון השאלה היהודית, עליהן נדבר להלן. פתרונות אלה העסיקו כמובן את דעת הקהל היהודית (וגם הלא־יהודית) בעולם כולו. אולם הצד השווה שבכל התכניות גם יחד הוא חוסר־האונים של העסקנות היהודית בכללותה, שהגיע, ביחוד לאחר סקר מקץ שמונים שנה, למימדים מחרידים ביותר. כל העסקנות הזו נתלתה, באזלת יד, באיש אחד ויחיד, שבא כביכול במקומה לפתור את הבעייה בקנה־מידה ראוי, לפחות נראה היה כך באותם ימים. יחיד זה היה המשען בהא הידיעה לפרנסים ולפובליציסטים הדוברים בשמם לפתח

אידיאולוגיות, שעתה מותר לומר עליהן בפה מלא, שהיו „נוחות" לבעליהן והיה בהן משום הקלת־מה על המצפון, שבכל זאת „אי־שם" הציק לאלה שאין תורות אלה משביעות מכל הבחינות את הפליטים המשוועים לעזרה.

קשה ביותר להיות „חכם" מקץ שמונים שנה ולדון עתה בתורות, שיצאו באותם ימים ובעיצום הצרות והצרה של גירוש מוסקבה. וביחוד הדברים אמורים בכותב הטורים האלה, שאין כל ספק שהוא רשאי לראות את עצמו כפרט בכלל גדול, שהוא גם „צד" בפולמוס הפובליציסטי שהתעורר אז. ואף על פי כן אי אתה רשאי לדון באידיאולוגיות אלה ובעליהן בלא הערכה ראויה למיעוט בטל ומבוטל, שעמד כצור איתן נגד כל „הנוחות" הנזכרת וביקש, אפילו באכזריות, לבטל משענת איתנה זו שהראה כביכול אותו יחיד. היתה זו קבוצה נונקונפורמיסטית קטנה, שניצבה מול רבים גדולים וטובים, ומותר לאמור במלוא הכנות, שהיו אלה גדולים וטובים במלוא משמעות המלה, אף שאפקם הציבורי היה ביחס הפוך לגדלם בתחומים שונים (תורה, חכמה, עסקנות־ציבור וכיו"ב). אפשר ש„צד" זה שלנו בדיוננו זה הוא גם היחיד האובייקטיבי האפשרי בימינו — כך לפחות דומה לכותב הטורים האלה, שכן כל הרצאת־דברים של אותם ימים מן ההכרח שתבצבץ מאחוריה המציאות היהודית של שמונים שנה האחרונות לאחר הגירוש שתבצבץ על כל המאורעות הגורליים והאכזריים, שמילאו אותן בגודש ובשפע.

הפעם יסובו דברינו על בדיקתו של עתון אחד ויחיד, הוא השבועון „אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס", שבשנת 1891 הגיע לשנתו החמשים וחמש. הוא נוסד כנודע ב־1837 על ידי לודביג פיליפסון ונערך על ידו מאז ועד מותו (1889). המו"ל הנודע בגרמניה רודולף מוסה קיבל להוצאתו את העתון ב־1890 וכעורכו נתמנה גוסטאב קארפלס, סופר וחוקר ספרות גרמניה (נודע במיוחד כחוקר היינה) וכן עסק הרבה בתולדות ישראל וספרותו. כך נודע ביותר ספרו המקיף על תולדות ספרות ישראל, שחלקו תורגם על ידי סוקולוב לעברית (אגב, לאחר שנים היה קארפלס גיסו של מנדלסון, חתנו של סוקולוב — אשת קארפלס היתה אחותו של מנדלסון). היתה לו לקארפלס זיקה לתורה ולחכמה. אולם, וזאת חובה להוסיף, הוא שפתח את שערי העתון לאידיאולוגיה שהיתה מסורת בעתון, היינו, אנטי־לאומית וברבות הימים גם אנטי־ציונית (כאן נתפרסמה התעודה הנודעת של „רבני המחאה" נגד הקונגרס הציוני הראשון ונגד הרצל). והיה בכך משום שחוק הגורל, שהעורך האחרון של עתון זה אלברט כ"ץ היה סופר עברי וציוני נלהב ובשל עמידתו זו אף נפסק העתון בשלהי אפריל 1922. דברי הפרידה של כ"ץ בגליון האחרון של העתון (בשנתו השמונים ושש!) תעודה ציונית מרעידה היא וראויה לאומרם, ואנו אף ניתקל בכ"ץ גם בשנת 1891. ברם באותה שנה היתה לו, לעתון, עמדה מובהקת, שבה אנו נתקלים כמעט בכל עמוד ועמוד. למותר להוסיף שעמדה זו, על אף קיומה של תנועת חיבת ציון זה כעשר שנים וקיומן של המושבות הראשונות בארץ־ישראל, ביקשה דווקא במאורע טראגי זה של גירוש מוסקבה ביסוס־יתר למטען האידיאולוגי שלה.

ב.

שאין גירוש מוסקבה[1] מאורע „חריג" ביהדות רוסיה, שלפניו חלל ריק,

1. על גירוש־מוסקבה בכלל ראה התיאור המסכם, אף הוא במסכת גזירות ורדיפות, בספרו של Louis Greenberg, The Jews in Russia כרך ב' (1951), עמ' 41 ואילך.

מוכח כבר מהגליון הראשון, שבו מאמר ראשי ממוסקבה בשם „מצבנו" (בתאריך: 25 בדצמבר 1890). הכותב הצניע את שמו בראשי תיבות .T.Z[2] — ואין תימה בכך. אסור היה לאיש מוסקבה לגלות את שמו וביחוד במאמר זה, שבו הוא צופה שחורות ליהדות רוסיה בעתיד הקרוב בצורות גזירות רבות ושונות. אכן הורגלו יהודי רוסיה לימים קודרים מאז ראשית מלכותו של אלכסנדר השלישי (1881). אולם אף בתחומי קדרות זו מתקרבים והולכים ימים שחורים משחור. הנה, טוען הוא, מבכים את הגזירות והגירושים של ימי הביניים וביחוד גירוש ספרד, שבו גורשו מיליון יהודים. אולם כאן המדובר בששה מיליון יהודים, הנרדפים על צוארם אך ורק בשל היותם יהודים ומאלצים אותם לאחוז מקל־נוד בידיהם אל מחוץ לתחומי רוסיה הגדולה. אכן העולם הגדול, היהודי והלא־יהודי, מחה ומקהיל קהילות נגד גזירות אלה. אולם כל זה נתקל בקיר אטום, שכן האחד והיחיד היכול למנוע זאת, הצאר, אזניו אטומות לחלוטין לזעקות העולם. כאן מופיעה הטענה, שהיתה רווחת כנראה בקרב יהדות רוסיה, שאילו ידע הצאר את מצב היהודים על בוריו היה עושה להקלה. אבל אין זה מגיע אליו. ראשי המימשל יודעים יפה להסתיר כל זאת ממנו ועל כן הם משתוללים כאוות נפשם.

אלה החולשים על הגזירות טוענים על היהודים הבוערים, שאינם נבערים כל עיקר כמקובל (אנו נוסיף: גם בין יהודים), אלה שיכבות העם הנחשלות או שהן מספקות את החומר העיקרי להגירה או שהן נאנקות תחת עקת הגזירות. ברם לא יותר טוב המצב בשכבות המשכילות. נועלים לפניהן כל פתח וסדק, החל בבתי ספר מכל הדרגות עד לכהונות ובנוסף לכך מתריעים עליהן שהן הן המקור העיקרי לתנועה המהפכנית. כל זה נעשה לשם הגנת הצאר. המחבר מזים בתוקף עלילה זו שהדביקו הרוסים על היהודים, עלילת הניהיליזם, שכן יהדות רוסיה שלמה ותמימה עם המשטר, לפי שהיא מודרכת על פי הקו של רז"ל: „השביע הקדוש ברוך הוא שלא ימרדו באומות" (האימרה מובאת במקור העברי). ודאי ידע המחבר, שהמציאות הפריכה ביותר קביעה זו ואכן סיפקו היהודים חומר אנושי יקר ביותר לתנועת המהפכה. אולם קביעה זו היתה בהתאם לקו של העתון וגם שלו עצמו. אכן, הוא יודע שבין הניהיליסטים מצויים גם יהודים. אולם, בדין הוא מוסיף לכך, שהם פעילים בתנועה המהפכנית לא כיהודים אלא כרוסים. מימשל ראוי לשמו ראוי וראוי לו לא לגלגל עוונות יחידים על הכלל כולו, שאם לא כן עליו גם להטיל לכלא את האצולה כולה, שאף היא כנודע סיפקה אנשים לתנועת המהפכה.

טעם הגזירות, שאין מגלים אותו ברבים ברוסיה, הוא לדבריו, עלייתם החברתית של יהודי רוסיה מאז ההקלות של אלכסנדר השני ורגש הקנאה בשיכבות היהודים, שזכו לעלות בגרם החברתי והכלכלי ועל כן מהדברים הקלים היא התוויית תו על שיכבה שנואה זו כעל ניהיליסטית. הוא חותם את מאמרו בקריאה נרגשת לעשות הכל למען תגיע שוועת היהודים לכס הצאר. אפשר שנראה עיקרו של מאמר זה כתמים ביותר, שהרי כותב הוא דברים איומים על המשטר, ואף על פי כן נרתע הוא מלהסיק מסקנות. וביחוד מעוררת השתאות האמונה התמה בצאר, שאינו יודע מהנעשה ברחבי האימפריה שלו — ועוד נראה להלן שאין הדברים כך. מכל מקום מתגלית כאן תפיסה יהודית טיפוסית לזו השיכבה,

---

2. לא עלה בידי לפענח ראשי־תיבות אלה (אולי: פייבל גץ, שהשתתף שנים רבות בעתון זה ז).

שהמחבר כנראה חלק ממנה, שעלתה לגדולה ולא זכתה לקצור פרי הישגיה ואדרבא עוד עוררה כנגדה רדיפות קשות עוד יותר משהיערה לפני שזכתה לעלות בגרם ההשכלה והסולם החברתי.

ואכן, העולם הגדול לא היה אדיש לנעשה ביהדות רוסיה. אנו שומעים באותו גליון על התמרמרות העתונות הרוסית הקרובה למלכות בשל התערבות אנגליה בענייניה הפנימיים של רוסיה. טיעון זה, הוא לפי עתון כללי בגרמניה, צודק לכאורה כשלעצמו. ואף על פי כן אנו חיים בעולם נאור ובתחומי התרבות המאה הי"ט ועל כן אין יכולים לעבור בשתיקה על מעשים אנטי־תרבותיים אלה ברוסיה. אנגליה היתה רגישה ביותר לרדיפות היהודים ברוסיה ועוד בימי הפרעות של ראשית שנות השמונים מילאה תפקיד גדול בפירסום המאורעות ובתגובותיה החריפות. אנו שומעים באותו גליון על משלחת של שני נוצרים נשואי פנים לרוסיה לשם מסירת תזכיר לצאר ועל הודעת הצירות הרוסית בלונדון שמעשה זה אך לשוא ולריק הוא. יחד עם כך התעוררה „הבעיה הנצחית", המוכרת לנו כה יפה מראשית שנות השמונים בגבור גל־הפרעות אז, היינו: לאן יש לשגר את הפליטים. ארצות ומדינות שונות באופק: אמריקה הצפונית, בראזיל, ארגנטינה וכן קונגו. ארץ־ישראל אינה נזכרת כאן, אף שלאחר זמן קצר יתעורר ויכוח חם וחריף, ישן־נושן אף הוא: „ארץ־ישראל או..." אף אמריקה אינה טומנת ידיה בצלחתה, שכן אנו שומעים כאן מבאלטימור על אסיפה רבת משתתפים של נוצרים מכל הסוגים, שבה הובעה הזדהות עם יהדות רוסיה הנרדפת ונכונות לעזור. ושוב, ימים וחדשים לפני גירוש מוסקבה, אנו מוצאים באותו גליון ידיעה קטנה אולם גדולה במשמעותה: בהאמבורג, עיר הנמל, שריכזה את מרבית המהגרים מרוסיה לארצות שמעבר לים, מצפים בחדשים הקרובים לשיעור חדשי של שלושת אלפים מהגרים מרוסיה, שרובם ככולם בעלי מלאכה וחקלאים ומתכוננ ועד עזרה לעוברי־אורח אלה. מכאן, שיהדות רוסיה תפסה מקום מכובד ביותר באותו עתון אם במדור הפובליציסטי ואם במדור הכרוניקלי (למדור זה הוקדש מוסף מיוחד לכל גליון, שהודיע על הנעשה ביהדות גרמניה וביהודי העולם כולו) — והכל לפני הגירוש, ללמדך, שהגירוש עצמו לא היה בגדר של חידוש ועל כן לא רק שלא הפתיע אלא אף נתפס כתופעה „טבעית" ביותר.

ג.

כרגיל בימים ההם לפני שמונים שנה, עת היתה עדיין התקשורת, עם כל התקדמותה, בצעדי הראשית שלה, לא תמיד ניתן לבדוק ידיעות אם הן מהימנות או הן בגדר של שמועות פורחות, שלאחר מכן הוכחשו. מכל מקום אפייניות הן השמועות וביחוד עמדת העתון לגביהן. כך למשל מלווה עתון ידיעה (מוסף לגל' 2) על רכישת שטחי קרקע נרחבים במכסיקו לשם יישובם של המהגרים היהודים מרוסיה — וזאת ימים רבים לפני הגירוש. לכך מוסיף העתון שענין זה ראוי וראוי לתשומת לב — ועוד נראה שאכן יושם לב לתכניות מסוג זה. השמועות בעולם, כאילו אין הצאר יודע על הנעשה בתחום ההשפלה היהודית בארצו ואנשי השלטון אינם מניחים שידיעה כלשהי בענין זה תגיע אליו, הביאו לידי צעדים משונים ואף מגוחכים. כך מספר, כי משלא ניתן למשלחת הנוצרית מאנגליה לצאת לרוסיה לשם הגשת תזכיר לצאר, שלחו הם תזכיר זה בדואר! ואף זה, הופעל לחץ על הנסיכה מוולס, אחות אשת הצאר, שתשפיע על אחותה בנידון

זה. אולם על אף הכל לא ניתן לשכך את הסערה באנגליה הלא־יהודית סביב תלאות יהודי רוסיה.

הרוסים ידעו כבר אז יפה כיצד „לשבר את האזנים" בעולם בענין מצב יהודי רוסיה. סופרת אחת, גב' נוביקוב, ששירתה את הענין הרוסי בעתונות האנגלית, פירסמה לאחר האסיפה הפומבית הנזכרת בלונדון, כמה מכתבים ב„טיימס", בהם ניסתה להפריך את תיאורי המצב, שרווחו אז באנגליה בעתונות. על כך פירסם הדוכס מווסטמינסטר, מכתב מענין ביותר ב„טיימס", בו הגיב בחריפות יתירה על דבריה. נוח היה לה לאותה גברת, שכותב המכתב בעל עמדה רמה כנראה באנגליה, הופיע ב־1876 בפומבי למען הנוצרים המדוכאים בבולגריה, ענין ששירת במישרין ובעקיפין את רוסיה. ולא זו בלבד, לשם הענין האמור הופיע באותה אסיפה פומבית גם יהודי, חבר הפרלמנט סיר ג'והן סימון וכן הופיע יהודי זה באסיפה נוספת, שהוקדשה לענין האמור. אולם בהופעה פומבית למען יהודים מדוכאים ברוסיה אסור להופיע — לדבריה של הגברת נוביקוב! ולא הסתפקה בכך גב' נוביקוב, שכן שילבה רמז דק שכנראה לורד ביקונספילד, שנטש את היהדות — ודאי היו לו טעמים מספיקים לכך, ללמדנו כמה מוקצית היא היהדות. כאן מפריך הוא דבר זה בהדגשת העובדה שביקונספילד הוטבל בשחר ילדותו וסמי על כן מכאן „הטעמים המספיקים". אולם „מסמר" דבריה של זו הדוברת הבלתי־רשמית של רוסיה הוא ללא כל ספק הרמז האחר, שהמהגרים מרוסיה עתידים להגיע לאנגליה והמסקנה מתבקשת מאליה, היינו, שאלה עתידים לגרום לא מעט אי־נוחות לאנגליה. כך ובצורה כזו דיברה התעמולה הרוסית באנגליה ואות כבוד הוא לאנגליה שנמצאו נוצרים בעלי עמדה שידעו לסכל תעמולה זו. בינתיים מתפרסמות ידיעות על גזירות ונגישות, המגבירות מיום ליום את גלי ההגירה ודומה, שאין יהדות רוסיה יורדת מהפרק, כי כן היא בעלת „מדורים קבועים" בכל גליון וגליון.

קשה לומר שאזני רוסיה אטומות היו להדים המרובים לנגישות היהודים. ראשית כל נזקקה רוסיה להלוואות, שיהודים לא מעטים בברלין, פאריס, לונדון ועוד היו הכתובות הראשונות לכך. משום כך הרמז הגלוי, המצוי לא אחת כאן (תחילה במוסף לגל' 4), שלפני מתן ההלוואות יש ללחוץ על רוסיה, שתרפה מיהודיה. אולם כל אלה התקוות נגוזות עד מהרה בפירסום התקנות החדשות לגבי יהודי תחום המושב. מעתון פטרבורגי מועתק (מוסף לגל' 5) לפרטי הפרטים התקנון החדש של רשות ישיבה ליהודים ברוסיה וביחוד לבנים ונכדים של אלה ששירתו בצבא הרוסי. השמועות על גזירות חדשות המתקרבות, מתפרסמות ברבים, שאין עתונות רוסיה מעוניינת להסתיר זאת — ואף זוהי מסקנה מאלפת ביותר, שכל הסערות בעולם (ובאותו גליון מתפרסמת ידיעה על תזכיר מאת אחת הקהילות בארצות הברית, שהוגשה על ידי שר החוץ האמריקאי לשר החוץ הרוסי פון גירס) לא היו עשויות להזיז את רוסיה מעמדתה. אולם תוך כל הסערות האלה החל להופיע הענין הארצישראלי בצירוף תגובות ארס ולעג של העתון.

הדבר החל שוב באנגליה, שהיתה כנראה הארץ התוססת ביותר ברגישותה לגבי הענין היהודי, אם במחנה היהודי עצמו ואם במחנה הלא־יהודי. כך פותח העתון ידיעה אחת מלונדון (הוספה לגל' 5), שאין מן התימה שבימים כגון אלה צפות ועולות אשליות במוחותיהם של מרחפים על במתי הדמיון. ההתלהבות לארץ־ישראל, לדברי העתון, אינה אלא תוצאת האנטישמיות ועל כן אין פלא שהיא מצאה לה מקום גם באנגליה. כאן נעשה הפסקה קטנה להראותך על

הקביעה והמושכל הראשון מכאן והתוצאה שאינה תואמת מושכל זה מכאן. אולם העתון אינו חש בכך ונוח לו בקביעה האמורה לשם הדגשת תופעה יוצאת־דופן זו באנגליה. מה ש„הוציא מכליו" עתון זה היתה העובדה שהמטיף הראשי לחיבת ציון באנגליה הוא איש בעל עמדה רמה בצבא הבריטי, יהודי כמובן, הוא הקולונל א.א.ו. גולדסמיד. גולדסמיד הופיע באסיפה פומבית באנגליה בה אמר בין היתר, ששאלת היהודים לא תיפתר אלא אך ורק על ידי הקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל. ולא רק בריש הדברים אלא גם בחתימתם לא נמנע העתון מלעקוץ את גולדסמיד בהערה הסרקסטית, שהוא מתפלא כיצד נמצא עדיין גולדסמיד באנגליה ולא בארץ־ישראל. ועוד נראה שעתיד לו לגולדסמיד עוקץ נוסף, שכן העתון בשלו: יש לעודד כל תכנית ליישוב יהודים בכל מקום בעולם, אפילו היא תכנית שבדמיון ואילו ארץ־ישראל, שבה כבר היו כמה מושבות — הס מלהזכיר!

ד.

גירוש מוסקבה לא בא כפתע. שבועות רבים לפני כן נתפרסמו ברוסיה (בעתונות הכללית כמובן ולא ביהודית. זו נזהרה ביותר מטיפול בענין „עדין" זה) ידיעות מידיעות שונות על המתרחש לבוא (ראה למשל מוסף לגל' 6 מפטרבורג) וכל פעם אחרות ושונות הן הידיעות, אף שגרעינן הוא נכון ועתיד היה להתאמת לאחר מכן. הידיעות נסובות בעיקר על סוגי בעלי המלאכה האסורים בישיבה בערים. מפת הנגישות מקיפה לא רק את רוסיה אלא גם את פולין ואתה מוצא ידיעות מידיעות שונות גם מווארשה וכן מווילנא על „מאורע גרנובסקי", שכתוצאתו גורשו ד"ר יוסף חזנוביץ' הנודע והרב מארכוס מביאליסטוק (מוסף לגל' 8)[3]. בינתיים אנו שומעים (באותו מוסף) על תוצאות התזכיר שהועבר, כאמור בדואר, לצאר. התזכיר לא הגיע כמובן לצאר, אלא הוחזר ללונדון ללורד שפטסבורי, על מנת שיחזירו לשולחיו. עשה זאת השגריר הרוסי בלונדון, שהוסיף מכתב־לווי קצר על החזרה זו בלא להזכיר כלל על מה ולמה לא הועבר לתעודתו, משל אין הענין ראוי כלל וכלל שייזכר. מעשה זה, שהיה בו משום עלבון לראשי הציבוריות האנגלית הלא־יהודית, עורר את חמת ה„טיימס", שהגיב על כך בחריפות יתירה. אכן, רוסיה סבורה שהיא יכולה להסתיר את מעשיה כלפי היהודים. אולם העולם הנאור לא יעבור על כך לסדר יומו ולא ירפה מהסעיר את דעת הקהל על מעשם אלה. בינתיים נודע על התערבות מאחורי הקלעים של שלוחי רוסיה בחוגי אנגליה ועל כך ביקש אותו סימון הנזכר להגיש שאילתא בפרלמנט. בנוסף לכך נתפרסמה הוראה לקונסולים הרוסים בחו"ל, ביחוד בגרמניה, לא לחלק רשיונות־כניסה לרוסיה, אך ליהודים כמובן, מחוץ ליוצאים־מהכלל, שיקבלו רשיון זה ישר מרוסיה. הכוונה ביוצאים־מהכלל אלה, מוסיף העתון בלעג (מוסף לגל' 9) כמובן לבנקאים היהודים, להם נזקקת עתה רוסיה ביותר בפתרון בעיותיה הפיננסיות הסבוכות.

אף צרפת משמיעה את קולה על ידי הקרדינל Lavigerie, ששיגר תזכיר מפורט לצאר בענין הפגיעה בחוקים האנושיים האלמנטריים, כפי שזה מקובל ברוסיה לגבי היהודים, ומבקש רחמים מהצאר. „אומרים, שתזכיר זה עשה על הצאר רושם עמוק". ברם, אנו יודעים פירוש זה של „אומרים", וביחוד שבסמוך לאחר

---

3. ראה הפרק המוקדש למאורע זה בספרו היידי של דוד קלעמענטינאווסקי על יוסף חזנוביץ (ניו־יורק, 1956), עמ' 92—97.

An die ruſſiſchen Juden.

Auf, Brüder, auf! Zerſprengt die Sklavenbande,
Die blinder Haß Euch um den Nacken ſchlingt,
Und ziehet fort aus Eurem finſtern Lande,
In das kein Sonnenſtrahl der Freiheit dringt!

Die Welt iſt weit, und kräftig unſer Glaube,
Die Menſchenliebe blüht an manchem Ort,
Erhebt Euch ſtolz und muthig aus dem Staube,
Vertrauet feſt auf Judas ew'gen Hort!

Der Schuſter nehm' den Knieriem und die Ahle
In ſeine ſchwielenharte Männerfauſt,
Der Schmied den Hammer, der von reinem Stahle
Oft klingend auf den Ambos niederſauſt;

Der Sattler, Schneider, der vom frühen Morgen
Die Nadel führt bis ſpät um Mitternacht,
Ihr Alle, die trotz der Verfolgung Sorgen
Für Euren Zar geblutet in der Schlacht, —

Nehmt Euer Werkzeug, nehmet Eure Habe,
Bringt Weib und Kinder in ein freies Land!
Sah on öfter griffen unſre Väter zu dem Stabe,
Schlug ſie des Neides unbarmherz'ge Hand.

Ihr Männer, die Ihr jedes Handwerk treibet,
Im Schweiß der Arbeit karges Brod verzehrt,
Was hält Euch, daß Ihr in dem Lande bleibet,
Da man des Lebens Nothdurft Euch verwehrt;.

Da man verſchließt, wie einem Volk von Knechten,
Vor Eurem Drang des Wiſſens heil'ges Licht;
Da man von allen ehrenvollen Rechten
Euch ausgeſtoßen, wie des Laſters Wicht?

Wohlauf, Ihr Brüder, ſprengt die Sklavenbande,
Die bitt'rer Haß Euch um den Nacken ſchlingt,
Und ziehet fort in Eurer Väter Lande,
Das Eurer Arbeit Glück und Segen bringt!

Mit Eurem Schweiße düngt's, ſo iſt's verheißen,
Dort eſſet Ihr der Freiheit ſüßes Brod,
Das glaubten und das lehrten unſre Weiſen,
Und für den Glauben litten ſie den Tod.

Das Land iſt fern, doch mächtig unſer Glaube,
Und Menſchenliebe blüht an manchem Ort,
Erhebt Euch ſtolz und muthig aus dem Staube,
Und trauet feſt auf Judas ew'gen Hort!

M. J. B.

אל יהודי רוסיה

קומו, אחים, קומו ! נתקו את מוסרות העבדים,
אשר שנאת־סנוורים החביקה לערפכם, וצאו
מארצכם האפלה אשר לא
יחדרנה קו־שמש־החרות.

העולם רחב, ועזה אמונתנו
יש מקומות תפרח בם אהבת אדם.
התנערו גאים ואמיצים מעפרכם,
בטחו בעוז בשומר ישראל מאז ועד עולם.

יקח־נא הסנדלר מחטו ורצועתו
באגרוף ידו קשה ומיובלה
והנפח את פטישו, אשר בפלדו צח
ינחת בסערת־צליל על הסדן ;

הרצען והנגר, אשר מבוקר אור
יוליך מחטו עדי חצות הלילה,
כולכם, אשר על אף מרי הנגישות
שפכתם למען הצאר דמכם בקרב, —

קחו כלי־מלאכתכם, קחו את רכושכם
כמשפט אבותינו לאחוז במטה־נוד
הביאו איש איש אשתו וילדיו לארץ בת חורין !
בפגוע בם יד־קנאה ללא־חומלה.

אתם גברים אשר תעשו בכל מלאכה,
בזיעת־האף תאכלו אך לחם צר,
מה יעצרכם, כי תשבו בארץ זו,
אשר לא תתנכם כלכל את נפשכם ;

אשר תאטום, כמשפט עם של עבדים
את אור הדעת הקדוש בפני חפצכם,
אשר תדחוק מכל זכויות רבות־כבוד
אתכם כדחוק עמוסי־פשע.

אכן, אחי, נתקו את מוסרות העבדים
אשר שנאת־תמרורים החביקה לערפכם,
צאו ועלו לארץ־אבותיכם
אשר תביא אושר וברכה לעמלכם

בזיעתכם דשנוה, כלשון ההבטחה,
אכלו שם לחם החירות אישר יפתק
כן האמינו וכן הורונו חכמינו
ועל אמונתם חרפו נפשם למות.

הארץ רחוקה, אך עזה אמונתנו
יש מקומות תפרח גם אהבת־אדם
התנערו גאים ואמיציעם מעפרכם
ובטחו בעז בשומר ישראל מאז ועד עולם.

(תרגם : דב סדן)

שירו של מ. י. בודנהיימר „אל יהודי רוסיה" (1891)

DARKEST RUSSIA,

A RECORD OF PERSECUTION.

REGISTERED AS A NEWSPAPER FOR TRANSMISSION ABROAD.] [ISSUED BY THE RUSSO-JEWISH COMMITTEE.

No. 5.] NOVEMBER 13, 1891. [ONE PENNY.

*** *THIS PAPER is published periodically with the object of bringing to the knowledge of the civilised world authentic facts relating to Russia's persecution of her Jewish and other Nonconformist subjects. It is hoped that Public Opinion, which has already freely expressed itself in words of solemn protest, may continue to exercise its potent influence, and tend to alleviate, and eventually stay, those cruel deeds of persecution which disgrace the present age.*

Communications should be addressed to the EDITOR of "DARKEST RUSSIA," care of MESSRS. CASSELL & CO., *Limited, La Belle Sauvage Yard, Ludgate Hill, E.C.*

שער כתב־העת „רוסיה האפלה", שיצא לאור בהוצאת „הועד היהודי־רוסי", בשנת גירוש מוסקבה 1891/92

העתונות היהודית ברוסיה

העתונים המרכזיים: „דער עמעס" (מוסקבה), „דער שטערן" (קיוב), „דער אקטיאבער" (מינסק).
עתונים עירוניים ומחוזיים.
עתונים של החבלים הלאומיים האבטונומיים.

עתוני בתי חרושת שהופיעו בקביעות

מכן באו „פירושים" מסוג אחר בתכלית, היינו בצורת פירוט הגזירות החדשות המתעתדות לבא בעגלא ובזמן קריב. ואם לא די בכך החלו בגרמניה ובאנגליה להוציא גזירות נגד המהגרים, שנקלעו איפוא בדרכי־נוד שלהם מן הפח אל הפחת ולא מעטים מהם הוחזרו לרוסיה. בימי־צרה אלה למהגרים מודיע העתון (מוסף לגל' 11) על הופעתה של חוברת, ללא הזכרת שם מחברה, בשם: „סוריה מקום־מקלט ליהודי רוסיה". מחבר הקונטרס הוא ד"ר י.מ. בודנהיימר[4], מחלוצי התנועה הלאומית והציונית בגרמניה, „שעשה" בין היתר את דוד ולפסון לציוני והעז אז לצאת בתכנית גרנדיוזית של יישוב ארץ־ישראל על ידי יהודי רוסיה, הנישאים על גלי המנוסה. הכתיב: סוריה, אלא שהכוונה כמובן לארץ־ישראל, שמחמת עינא בישא אי אפשר היה לבטא זאת בגלוי. בידיעה הנזכרת מובאת תמצית החוברת ומוסיף הכותב בחתימת הדברים, שעדיין ספק גדול הוא אם רוסיה רוצה „להשתחרר" מהיהודים, שכן היא אסרה על ההגירה. מעין „פירוש חי" לתכניתו של בודנהיימר היא הידיעה באותו גל' על הגירה המונית לארץ־ישראל ורכישת קרקעות שם. הלא היא העליה, שמרדכי בן הלל הכהן קרא לה „עליה מבוהלת", שעל כן לא היתה מכוונת, הביאה בעקבותיה ספסרות בקרקע וכל שאר מרעין בישין אחרים, דברים עליהם הצביעו בשמחה לאיד כל אלה שהתנגדו לארץ־ישראל וישובה.

ימים ספורים לפני פקודת הגירוש נתפרסמה כאן (מוסף לגל' 12) הידיעה על מינויו של הנסיך הגדול סרגיי למושל כללי של מוסקבה, האיש, שכאחיו הצאר, שפע שנאת ישראל ו„לכבודו" באה הפקודה, מעין ציון־דרך לתקופה חדשה בחייה של מוסקבה. במשך עשרים שש שנות כהונתו של דולגורוקוב, קודמו, הפכה מוסקבה, לדברי העתון „גראזשדאנין", מעיר בעלת מורשת רוסית עתיקה לעיר יהודית. אלה בנו לעצמם ארמונות ו„כבשו" את העיר. מתפקידו של סרגיי להחזיר איפוא לעיר „עטרת תפארתה" הרוסית על ידי ביעור האירופאיות והאינטליגנציה היהודית בה. אכן דברים דומים אנו שומעים גם בתעודה יהודית ממקור ראשון, מפיו של הרב שלמה זלקינד מינור, רבה של מוסקבה בימים ההם, שהגירוש עלה לו ברבנותו. מספר מפיו בן ציון כ"ץ:

> בהיותו רב־מטעם במוסקבה ראה את חסרונותיהם של היהודים, שלא ראם בהיותו בווילנא ובמינסק. יהודי מוסקבה, עד גירוש 1891, רבו והלכו. הם באו למטרופולין מן התחום עם תעודות מזוייפות, שהם בעלי־מלאכה. היה גם מרכז של חיילי ניקולאי, שהיתה להם זכות־ישיבה במוסקבה. הם היו מלווים בריבית. היו גם שפתחו „בתי תענוגות". העתונות האנטישמית צווחה ככרוכיא כי במוסקבה מתגוררים יהודים על פי תעודות מזוייפות של בעלי־מלאכה. והיתה מידה של אמת בדברים האלה. מינור ידע את הדבר. אך כרב־מטעם הוכרח להכחיש את הדבר בפני הממשלה — והדבר הזה מירר את נפשו[5].

בינתיים נמשכו עצרות־הזדהות־ומחאה בעולם כולו. אולם התוצאות היו אפסיות ואף נאמר כאן שהטעם הוא, שאין הצאר יודע על כך. מן הענין הוא

---

4. הקונטרס תורגם לעברית בספר המוקדש לזכרו של בודנהיימר: במסילת ראשונים (ירושלים, תשי"א), עמ' 67—92, בשם: „יהודי רוסיה לאן?". ראה על כך בפרטות בספרו של מ. י. בודנהיימר: דרכי לציון, זכרונות יהודי גרמני (ירושלים, תשי"ג. תירגם מאיר מוהר), עמ' 37—52.
5. ב"ץ כ"ץ. בית מינור. „הארץ" ערב פסח תרצ"ב.

כיצד עתון זה, שידע מצב הדברים לאמיתו, יכול היה להיתלות בנימוק־הבל זה, בו צרורות שתי השערות בלתי־אפשריות: אלף — הצאר ידע היטב; ושנית, והוא העיקר, כל הדברים האלה לא נעשו ללא הוראה מצידו. ואף על פי כן „טיילה" סברה זו כאן בריש גלי. וזאת לדעת, שצרפת היתה באותם ימים בת־ברית נאמנה לרוסיה ועל כן גילויי מחאה משם היו חשובים ביותר, אף שגם אלה לא השפיעו. יחד עם כך מצוייה כאן הגירסא האחרת, הכופרת בכל הסברא הנזכרת ודומה, שהעתון עצמו תוהה בין אמונה וכפירה בגירסת הצאר. ודווקא בימים אלה בה הוצאה פקודת הגירוש נפלה כרעם ביום בהיר הידיעה על תרומתו הראשונה של הבארון הירש בשיעור של 12 מיליון פראנק לשם יישוב הפליטים בארצות הברית. מאז לא יירד שם זה מעל דפי העתונות וביחוד מאז נודעה תכניתו ליישוב חקלאי יהודי בארגטינה. דומה עתה שנמצאה היתד עליה ניתן היה לתלות את כל המאוויים והכיסופים ליישוב בעיית פליטי רוסיה מזה, שלשמה נתכוונה תכניתו של הירש, והבעייה היהודית בכלל מזה.

בהדרגה מכניסות אותנו הידיעות בעתון אל תוך תוכו של אסון הגירוש, תחילה „האקדמות" ולאחר מכן העיקר. עתה כבר נתחוור לרבים שמינויו של סרגיי משמעותו תקופת־יסורים חדשה ליהודי מוסקבה. אף נתברר, שעם שיגורו של אחי הצאר למוסקבה מבקש הצאר להחזיר ל„עיר־מלוכה" עתיקה זו את צביונה הרוסי המובהק. בהתאם לכך אף החל להסתדר הצוות שלו במקום־כהונתו החדש. מוסיף על כך מאמר, בחתימה אלמונית (עמ' 169—171), שהוא מעין דיסונאנס להתלהבות הכללית לתכניות יישובם של פליטי רוסיה במקומות שונים. הכותב, שכנראה בר־הכא היה בעניני יישוב וקולוניזציה, מדגיש, שכל התכניות המרחפות עתה הן לעת עתה בתחום הדמיון ולפני כל ביצוע יש לבדוק היטב היטב את מצב הדברים מכל הבחינות. לעומת זאת באה ידיעה משמחת דווקא מרחובות, המושבה שרק זה עתה הוקמה, על כרוזים בהם נדרשים פועלים חקלאים[6]. אף מסופר על כינונו של הוועד הפועל ביפו בהרכב: י.מ. פינס, בנטובים, וו. טיומקין, שביקש להסדיר את „העליה המבוהלת".

ואם היתה תכניתו של הירש, שהחלה לצוף אז, מעין „סנונית ראשונה" להשלכות מצוקת יהודי רוסיה בכלל וגירוש מוסקבה לאחר מכן בפרט, הרי בא הד ממין אחר מארצות הברית, הלא הוא תזכירו של איש־כהונה נוצרי בארצות הברית ויליאם בלקסטון (Blackstone) משיקגו לנשיא ארצות הברית אז ויליאם הריסון ולשר החוץ ג'יימס ג. בליין. התזכיר כלל חתומים משמנתה וסלתה של אמריקה בימים ההם (ביניהם: ו. מק־קינלי, נשיא ארצות הברית לאחר מכן, אילי הממון פירפונט־מורגן ורוקפלר, ראש בית הדין העליון פולר ועוד) ובו תביעה להקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל[7]. והיה בכך משום סמל שהתזכיר הוגש בראשית החודש (מרץ 1891), שבסופו הוצא צו־הגירוש הראשון ליהודי

---

6. על כרוזים אלה בענין ביקוש פועלים לרחובות, שנזכרו כאן וכן במוסף לגל' 5, עמ' 3—4, ראה עתה התעודות על כך שפירסמתי במבואי למבחר מאמריו של א. מ. לונץ „נתיבות ציון וירושלים" (ירושלים, תשל"א), עמ' 68—70.

7. על ענין זה ראה: נ. מ. גלבר, חסידי אומות העולם במבשרי התחיה (1931), עמ' 151—159 והתיאור המסכם החשוב בספרו האנגלי של מרלין פיינשטיין American Zionism (ניו־יורק, 1965, עמ' 56—79. כאן שפע חומר תיעודי). עם גמר כהונתו כשגריר ישראל בארצות הברית קיבל אבא אבן שי מיהדות אמריקה: העתק תזכיר בלקסטון. עקב כך פירסמתי תיאור קצר על כל הענין ב„דבר" כ"ז באייר תשי"ט.

מוסקבה. מכאן, שצרת יהודי רוסיה הסעירה את העולם כבר לפני כן ואילו הגירוש נחשב אז על ידי הרבים כחוליה „טבעית" בצרה זו. כאן, בידיעה על כך מניו־יורק, מסופר על קבלת הפנים שנערכה על־ידי נשיא המדינה לבלקסטון, שבא בלוויית שר־החוץ. ואף זו לטובה, שהעתון לא ליווה ידיעה זו בתגובה כלשהי, ואפשר שגרמה לכך העובדה, שאין ללגלג או לזלזל בענין שמעורב בו נשיא ארצות הברית...

ענין הגירוש הגיע סוף סוף אף הוא לידיעת הרבים, אם גם באיחור־מה.

ה.

שדבר הגירוש לא הסעיר את העתון, ומסתמא לא היה בכך בן־יחיד בעתונות היהודית בעולם שמחוץ לרוסיה, מוכיח את האמור על ידינו לעיל, שלא ראו בכך תופעה יוצאת־דופן. במוחש ניתן לראות זאת בידיעה הראשונה על הגירוש (מוסף לגל' 18, עמ' 4). זוהי ידיעה קטנה מאודיסה, שבה נאמר שיהודי מוסקבה צפויים לגירוש המוני (ההדגשה במקור) וכנראה תצטרף לכך גם קיוב. ראשי הכנסיה ברוסיה רואים בנוכחות היהודים שם חילול הקודש. המשטרה עורכת ציד־המונים ברובעי היהודים ואוסרת כל איש שאין תעודות בידו למקום מוצאו, לאחר „ריצוי" עונם. אכן הידיעה היא מלפני המעשה. אולם כבר לפני המעשה הוחל בציד האכזרי, שהוגבר ביתר שאת לאחר הוצאת הצוו.

את תשומת לבם של חוקרי יהדות רוסיה אפנה לסידרת המאמרים של י. אלק[8] (Elk), שנתפרסמה בימים בהם הוצא צו הגירוש, על החוק הרוסי והיהודים (גל' 19—20). כאן הרצאת החוקים לפי סעיפי הסעיפים, מראשית צאתם לאור, השתלשלותם על כל גווניהם וכן, והוא העיקר, על המבוך ללא מוצא שבחוקים אלה ועל כן הפירושים השרירותיים במשך הדורות האחרונים. אפייניות היא החתימה של הסידרה, בה מדגיש המחבר, שאין מוצא אחר לחוקים אלה מאשר רוח החופש, העשויה לטאטא קיני־חושך אלה, המצויים עדיין בעולם התרבות של המאה הי"ט. אולם עד לבוא הזמן הנכסף באות הידיעות המסעירות ממוסקבה על הגירושים ההמוניים, המבוצעים באכזריות מרובה וחוששים גם לפרעות. מיום ליום נתחוורו אימי הגירוש והענין „חרג" מהמדור הכרוניקלי שבמוסף, המוקדש לידיעות, ו„גלש" לעתון המרכזי, המוקדש לענינים „גדולים" מבחינה פובליציסטית ומדעית. במקום מאמר ראשי מעלה העתון (בראש גל' 20) מתחום הנשיה מאמר של ר' זכריה פרנקל, מגדולי החכמים במאה הי"ט ומי שכיהן כראש בית המדרש לרבנים בברסלוי מיום היווסדו עד פטירתו. פרנקל הקים כנודע את הירחון המפורסם ל„חכמת ישראל" („מונאטשריפט", התקיים עד השואה). אולם כבר לפני כן הוציא כתב־עת, הנחשב כחלוצו של ה„מונאטשריפט". כאן, בחוברת אפריל 1844, הקדיש פרנקל מאמר מקיף ביותר ליהדות רוסיה, לרגל צו גירוש דומה. פרנקל, השקוע בחקר הירושלמי, התורה שבעל פה וראשית השתל־שלותה, אינו מסית דעתו מאחיו הקרובים ברוסיה והוא כותב על סבלותיהם בדברים נרגשים ביותר. אף מזכיר שם פרנקל, שרבי שלמה איגר, רבה של פוזן, יצא לברלין לשיחה עם מלך פרוסיה, שישתדל למען הקלת הסבל. עדיין לא ידע פרנקל מה ישיגו הרב איגר וכן נציגי הקהילות הגדולות בגרמניה, שעשו אף הם בענין

---

8. היה גם סופר עברי (חיבר ספר „חיי כרמיה") וכן פירסם בגרמנית ספר על ההתישבות היהודית ברוסיה.

זה. אבל אחת ידע כבר: עמוק הוא רגש ההזדהות של אחים שלווים עם אחים נדכאים וזה בלבד כבר הישג בן ממש הוא.

עתה כבר מגיעות ידיעות מפורטות מרוסיה בעיקר מפטרבורג. האחת (מוסף לגל' 20) מספרת, שעד העשרים במאי, היום בו עתיד להגיע סרגיי למוסקבה, יגורשו חמשים אלף יהודים ממוסקבה (יש להתייחס בזהירות למספרים וביחוד שנתפרסמו בעידנא דריתחא. אבל העובדה נשארת בעינה, שהמדובר בהמוני המונים). כל ההשתדלויות אצל הצאר (משמע שידע!) להפעיל אמצעים אכזריים פחות לא הועילו. גירוש בעלי המלאכה היהודים ממוסקבה עשוי, לדברי הכתב, להביא לתגובות־נגד של יהודי חו"ל וחששות בנידון זה רווחים בחוגים נוצריים. מוסקבה אינה יחידה מבחינה זו. לגורל דומה צפויים יהודי קיוב ופטרבורג. הנפגעים הם בעיקר בני דלת העם, אלה החיים מ„היד לפה", שעם גירושם אף ניטל מטה־לחמם, הדל בלאו הכי. המשטרה מתנהגת בחומרה אכזרית וכל יום נאלצות מאה משפחות יהודיות לנטוש את מוסקבה. הפליטים פונים בעיקר מערבה ודרומה וביחוד לאודיסה. לפי כתבו הפטרבורגי של עתון לונדוני מתברר, שצו הגירוש של בעלי המלאכה היהודיים במוסקבה יצא לפי גזירה ישירה מהצאר עצמו ועורר מבוכה בלב מרבית הפקידות הבכירה. אף מזכירים כולם את הרוח הרעה מאחורי הצו הזה, הקטיגור של הסינוד הקדוש פובייד־נוסצוב, שהוא מעין אינקוויזיטור בן המאה הי"ט, המבקש לטהר את הערים הרוסיות בעיקר מיהודים אולם גם מקאתולים ולותראנים.

ציפו יהודי רוסיה לתגובה מתאימה מצידם של אחיהם בעולם ובעיקר ציפו לתגובות של ממש, שתאלץ את הצאר לסגת. היו אלה ציפיות שוא, אף שבתחום מסויים יכלו אחינו ללחוץ לא מעט, הלא הוא התחום הפיננסי, שהיה רגיש ביותר במימשל הצארי. נודעים ומפורסמים היו הקשיים הפיננסיים של רוסיה בימים ההם והשתדלותה להשיג מלוות בחו"ל, שהחולשים על מקורות־מלווה אלה היו לא מעט יהודים. משום כך הרמזים בכתבות שונות מרוסיה על התגובה המתאימה של בנקאים יהודים, היינו להתנות את מתן ההלוואות בהרפיית הלחץ או בביטול צווי הגירוש. ניכר שניטוש מאבק לא קטן בחוגי השלטונות בין מחייבי הרפיית הלחץ על היהודים לשם השגת המלוות לבין השוללים, שעמדתם הוגברה למראה הקשיים שניצבו בהשגת הכספים. שר האוצר וישניגראד־סקי לחץ כל הזמן להפסיק גזירות אלה, לפי שהיה תלוי בחסדיהם של בעלי הבנקים (והם כאמור יהודים ברובם הגדול) בחו"ל. משום כך נהג להעניק הקלות לבולטים בראשי בעלי־העסק הגדולים ברוסיה, שהיו יהודים. ממקום אחר שמענו שהוא גם השתדל באופן אישי אצל הצאר בכיוון הקלת סבל היהודים. שר־אוצר זה אף ידע שגירוש המוני זה יתן אותותיו לרע מבחינה כלכלית־פיננסית של רוסיה, על ידי הידלדלות השיכבות היצרניות ההמוניות, הלא הם בעלי־המלאכה היהודים. משום כך פעל שר זה בכל הדרכים נגד הוראותיו של שר הפנים דורנובו, איש הריאקציה השחורה וצורר־יהודים. ואכן בית רוטשילד בצרפת סילק את עצמו מההלוואה. לעומת זאת הפעילה הכת השחורה כל מאמציה ללחוץ על צרפת בת בריתה וידידתה, לאלץ את בית רוטשילד להיכנס בעולה של הלוואה זו. בעל הכתבה עדיין אינו יודע יד מי תהא כאן על העליונה. אולם אחת הוא יודע שמעשה מוסקבה עורר חמת זעם בכל רחבי רוסיה, הן מטעמים אנושיים והן מחשש של שואה כלכלית בעקבי הגירוש.

בימים עומסי־שחור אלה הופיע בגוף הגליון (מס' 21, עמ' 264) שיר:

„ליהודי רוסיה", שאינו אלא קריאה נרגשת ליהדות רוסיה לעזוב את עמק הבכא, ארץ רוסיה, ולעלות לארץ־ישראל ולהקים בה עם עובד יהודי וחפשי מעולם של נוגשים וגוזרי גזירות. בעל השיר חתום בראשי תיבות: מ. י. ב. והוא כמובן של מ.י. בודנהיימר, שכבר קודם לכן זכה קונטרסו בענין זה לאיזכור קל בעתון, שמפורט הימנו עתיד לבוא לאחר מכן. לא היה זה שירו הציוני הראשון של בידנהיימר, שכן שנה לפני כן כתב שירה ארוכה, שהצניע אותה כל ימיו בכתובים ונתפרסמה רק לאחר מותו בתרגום עברי[9].

פליטי רוסיה נדדו בינתיים בהמוניהם לאירופה המערבית בלא לדעת לאן פניהם מועדות. בעיקר כיוונו אותם עסקנים יהודים, שטיפלו בהם, והם עשו זאת במסירות לאין קץ, לארץ־ההגירה בהא הידיעה בימים ההם: ארצות הברית. בבוא ראשוני הפליטים לגרמניה החלו לקום ועדי־עזרה מקומיים לשם עזרה במקום ולאחר מכן לשם שילוחם לאמריקה. הציפיה ללחץ מחו"ל לשם הקלת רוע הגזירה נתבררה מיום ליום כאשליה ואדרבא הגירוש הופעל מיום ליום באכזריות יתר. התיאורים הבאים מרוסיה על הנעשה במוסקבה עולים על כל המשוער באימיהם. די לקרוא אחד התיאורים הראשונים (מוסף לגל' 21), כיצד למשל נצטוו בעלי האכסניות במוסקבה למסור למשטרה את שמות כל היהודים באכסניותיהם. ראש המשטרה הנודע לשימצה בפטרבורג גרסר הקפיד באכזריות־חימה שלא יבואו בשערי הבירה אנשים מבין המגורשים ממוסקבה. שוטרים ובלשים עטו על המגורשים ואילצו אותם לצאת לתחומי היהודים בדרום. וכך ניתכות גזירות על גזירות מדי יום ביום, שאפילו מקצתן מופרכות לאחר עת קצרה עדיין נותר די והותר למרר את חייהם של אלפי פליטים ומגורשים על טפיהם ומשפחותיהם.

ולפי שעדיין השתהה בואו של סרגיי למוסקבה, ממלא מקומו הגנראל קוסטאנדה, שאינו יודע רחם בביצוע גזירת הגירוש. מוסקבה היהודית, שמכה זו ניתכה על ראשה ללא כל כוננות לקבלה, יסדה, ביזמתו של פוליאקוב, ועדה, שלפני הכל הקימה מחנה גדול בו שוכנו הרהיטים של המגורשים וכל שאר החפצים, שלא ניתן בפתאומיות זו למכור ולוא גם במחירים הזולים ביותר. אף מסופר שגם יהודים עשירים עוזבים את מוסקבה, אם מרצונם ואם באנסם, מהם שיוצאים לאירופה ומהם למקומות אחרים, שם יוכלו להמשיך בעסקיהם. והנה נפטר אחד מהם, בעל זכות־ישיבה במוסקבה, סוחר ישיש ונכבד בשם חישין, והפכה הלווייתו להפגנת המונים, הם ההמונים שישבו על צרורותיהם לפני היציאה. מהם גם מבקשים לעלות לארץ־ישראל ולרכוש שם קרקעות. ואנו יודעים שאכן היו שעשו זאת, הלא הם בני „העליה המבוהלת", שנזכרה לעיל. באחת הכתבות מצוטט מכתב פרטי, בו מתואר הגירוש לפי „דוגמת־אב" אחת. כאן מסופר כיצד פרצו קוזאקים בליל הסדר וגירשו את כל דרי הבית חוצה. הפריסטאב ציווה למכור במקום כל הרכוש — וכיצד ניתן לעשות זאת בשעות מספר? לא ייפלא שנמצאו מיד רוסים שרכשו הכל ברובלים מעטים ואת התמורה הכניסו השוטרים לכיסם „לכיסוי הוצאותיהם". כל שהעז לפצות פה בינו לבין עצמו הולקה ללא רחם. נמלטה איפוא המשפחה לבית הקברות, שם מצאו מנוח עד אור הבוקר, בציפייה

9. בריש ספרו, הנזכר בהערה 4. בעמ' 48 הוא מזכיר את שירו זה ב„אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" ללא ציון מראה מקום מדוייק. בכלל נדרשו חלוצי התנועה הלאומית והציונית בגרמניה לתחום השירה בפעלם ההסברתי והתעמולתי.

שבוקר זה יביא לה עזרה. אולם לא ארכו השעות והשוטרים פשטו גם על בית הקברות וגירשו משם את כולם לרחובות ומשם אל מחוץ לעיר. ושוב, כל ריטון קל שבקלים גרר אחריו מלקות וגם סחיבה לבית הסוהר. והאפילוג: במוסקבה עתה דירות ריקות בשפע ויכול איפוא סרגיי להיכנס בשערי העיר, כשכל כולה „נקייה" מיהודים.

ו.

ענין הלוואת בית רוטשילד לרוסיה, הפריע לא מעט לרוסיה. היא הפעילה איפוא את המפלגה הריאקציונית בצרפת, שמילאה לאחר מכן תפקיד עגום ביותר במשפט דרייפוס, הבולנז'יסטית (על שם ראשה, הגנרל בולנז'ה, שבה בשנה שם קץ לחייו בשל עסקי נשים). אחד מראשי המפלגה הגיש שאילתא לממשלה הצרפתית ופירטה על הנימה שסירוב בית רוטשילד להיענות לרוסיה בהלוואה, עתיד לעכור את יחסי צרפת־רוסיה. אף יהדות אנגליה לא עברה על מעשים אלה בשתיקה. חבר הפרלמנט היהודי שמואל מונטגיו (אחר כך לורד סוויטלינג), מי שענייני ארץ־ישראל היו קרובים ביותר ללבו, שאל (בששה במאי) בפומבי בפרלמנט את המדינאי הישיש גלאדסטון על הנעשה ברוסיה בכלל ובמוסקבה בפרט. לפני כן הגיש לגלדסטון גזרי עתונים מ„טיימס" (שם היו ידיעות מפורטות ביותר על גירוש מוסקבה ועל כל שאר הגזירות ברוסיה, מאת כתבים ברוסיה). בשאילתא זו הוא דיבר על אנשים, ש„פשעם" היחידי הוא, שהם בני הגזע, שהעניק לעולם את מייסד הנצרות ושאל האם אפשר למנוע פשעים אלה ביהדות רוסיה. גלאדסטון השיב, שעם כל השתתפותו בצער יהודי רוסיה אין הוא כלל וכלל בר־השפעה על רוסיה והדבר היחידי הניתן לעשות הוא להשתמש בנשק העתונות ולעורר על ידי כך את מצפון העולם.

באותה אנגליה צף שוב שמו של לורנס אוליפנט, הנודע לנו מימי פעילותו עשר שנים לפני כן בימי הפרעות וההגירה בתחומי חיבת ציון. עתה חזר והעלה תכניותיו על יישובם של יהודי רוסיה בחבלים שמעבר לירדן מזרחה. תכנית אחרת, שזכתה אף היא באותם ימים לפירסום רב, צפה ועלתה על ידי פאול פרידמן, על יישובם של יהודים במדין. כנודע גם ניסה פרידמן לבצע תכנית זו שסופה מפח נפש ואכזבה[10].

אולם התכניות, ככל שהן מתרבות, כן חסרי־סיכויים הם הפליטים ואנו שומעים אפילו, שכל אלה שביקשו למלט את עצמם מגזירת הגירוש על ידי המרה צפויים היו לבילוש חמור וקפדני ביותר, אם מדקדקים הם במצוות האמונה החדשה ואם לא היתה המרה זו אלא תחבולה לעקוף את הגירוש. ושוב אנו למדים על הקשר בין הגירוש לבואו של סרגיי, שכן היתנה את בואו למקום־תפקידו החדש רק לאחר „פתרון" הבעיה היהודית בו.

אין על כן מן התימה שבכלל התכניות המרובות, שבהן הוצפה העתונות היהודית בעולם, ליישוב בעיית הפליטים והמועמדים להגירה, נתפרסמה גם תכנית מוזרה ומשונה ביותר, מאת איש שביקש להעלים את שמו גם ממערכת העתון.

---

10. על תכנית זו מצוייה ספרות מרובה מהשנים האחרונות. ראה במיוחד: י. ברסלבי, הידעת את הארץ חלק ב' (תש"ו), עמ' 12—22; י. מ. לנדאו ב„שיבת ציון" א' (1950), 169—178; נ. מ. גלבר, שם ב—ג (1953), עמ' 251—274; י. ווינשל, בסידרה „הנשכ־חים", בעריכת א. קוצר, ב' (1959), עמ' 149—240 ולאחרונה אוסקר א. רבינוביץ במחקרו האנגלי בספר הזכרון לאבא הלל סילבר (1963), עמ' 184—219.

הלה פירסם (בגוף הגליון, מס׳ 24, עמ׳ 278—279) מאמר בשם „לבעיית ההתישבות״, בו רוב דברי טעם. כך למשל הדגיש וחזר והדגיש, שאין לפתור בעיית יהודי רוסיה על ידי יישובם בארצות אחרות, שכן בכך אך מעתיקים את מקום הבעיה ממקום למקום, לאמור, שגם במקום החדש עתידה להיווצר הבעיה היהודית. לעומת זאת הוא מציע שהיהודים, בעזרת המעצמות, יכבשו בכוח צבאי ארץ מסויימת ועל ידי ריבונות זו בכוח תימנע ההתנגשות עם ילידי המדינה. המערכת הוסיפה הערה, שאין הדפסת המאמר פירושו הזדהות העתון עם ההצעה, והמשונה של ההצעה ודאי יתקפח כשיגלה הכותב את עצמו.

כל אותן התכניות מובנות מעצמן ומאליהן למראה עובדת אזלת ידה של המנהיגות היהודית בעולם כולו, שלא ידעה לתפוס את הבעיה בשרשה והיתה אובדת־דרך־ועצה. אזלת יד זו תובן למראה הצרה שירדה פתאום ללא כל הכנה לה וביחוד לאחר בוא גלי המהגרים הראשונים לאירופה והמפגש הבלתי־אמצעי עם צרת הגירוש, לא על ידי כתבות בעתונים אלא עם משפחות־הפליטים הדוויות. כך מספרת כתבה מפורטת בשם: „הפליטים״ (בגוף הגליון מס׳ 24, עמ׳ 286—287) כיצד ובאיזו צורה מגיעות המשפחות אל מעבר לגבול ולתחנות־המעבר. קמעה קמעה החלה להתארגן ועדה מרכזית בגרמניה לעזרת הפליטים, שלאחר מכן נשמע עליה וממנה ביתר פירוט. גוף זה בשם: „ועד מרכזי למען יהודי רוסיה״ נוצר בעקב לחץ הפליטים, שהתגוללו, פשט הדברים כמשמעם, בראש כל חוצות וביחוד בערי־הנמל. בגוף זה יוצגו יהדויות צרפת, גרמניה, אנגליה ועוד. למזכיר מונה הסופר היהודי־גרמני הנודע קארל אמיל פראנצוז — ולא מעט משמעות היה במינוי זה. פראנצוז פירסם כל ימיו סיפורים מחיי יהדות גליציה, שכל כולה הבטה מלמעלה למטה, משל הם שבט פראי מהג׳ונגל, שיש להשכילם ולבער בקרבם אפילת ימי הביניים. שם אחד מקבצי הסיפורים שלו: „מכמעט־אסיה״ מלמד על הנוסח של תיאוריו לחיי היהודים. מכאן למדנו, שכל עצמו של גוף זה לא ראה בפליטים אלה אלא חומר ראוי לרחמים ולסעד ובשום אופן ופנים לא אחים שווים ליהדות המערב „המתורבתת״. דבר זה התבטא כמובן בכל עצם פעילותו של הגוף ומכאן גם יחסו השלילי לכל תכנית של יישוב ארץ־ישראל אם להלכה ומכל שכן למעשה. כאן החל הוויכוח הגדול וההיסטורי: פליטי רוסיה לאן?

לכאורה היה ברור שהארץ בהא הידיעה לשם יש לכוון את הפליטים היא אמריקה ואכן לשם יצאו מחנות מחנות, גם אם הוחזרו לא מעטים. ודווקא מארץ־ישראל החלו להגיע אז ידיעות עגומות אם על סגירת שערי הארץ על ידי איסור השלטונות התורכיים ואם על כשלונות של „העליה המבוהלת״ וכן, והוא העיקר, מהארץ וכן מחוגי חובבי ציון החלו להישמע קריאות לא לעלות לארץ־ישראל. מקושטא יצא כרוז־אזהרה נגד ריכוזי מהגרים פליטים שם בדרכם לארץ (מוסף לגל׳ 24). מאידך גיסא, מופלא ואף משונה ביותר, שדווקא באותם ימים החלה בפעולתה „האגודה של הסטודנטים היהודים מרוסיה״, הנודעת לנו בשמה לאחר מכן „האגודה המדעית״, החממה של המנהיגות הציונית בעתיד. יש בסמיכות זו של האזהרות לעלות לבין ידיעה מפורטת ביותר על ראשית פעילותה של האגודה משום סמל גדול ואף נעלה. מכתבה מפורטת מברלין (מוסף לגל׳ 25) אנו למדים על סעיפי פעולותיה של האגודה, שהראשון בהם הוא: ארץ־ישראל חייבת להיות היעד בהא הידיעה של הפליטים. כל סעיף באותה תכנית סובב סביב ארץ־ישראל ואינו אלא פירוש לראשון.

כך באים בעירוב מכלולי בעיות ופתרונות ו„בתוך" תיאורים מזעזעים על מגורשי מוסקבה. באחת הכתבות (מוסף לגל' 26) מסופר שמובילים מגורשים, כשהם כבולים בשרשראות, דבר הנהוג כנודע אך לגבי פושעים פליליים מהסוג הגרוע ביותר. במוסקבה אין מקבלים, לפי פקודה מיוחדת, יהודים חולים לבתי־חולים. בעת שהות הצאר ואשתו במוסקבה אסור היה לשום יהודי להיראות ברחוב. מאה בעלי־מלאכה יהודים, ששירתו בצבא הצארי הגישו בקשה לצאר, שירשו להם להישאר במוסקבה. אולם קלושים הסיכויים שהבקשה תגיע אי פעם לצאר. ודומה שאין קץ להתעללויות המתלוות לגירוש ותופסות מקום ניכר בכרוניקה.

לשאלה הבוערת: „לאן" ומה לעשות להמוני הפליטים, המתרבים מיום ליום, ולא רק מבין מגורשי מוסקבה, מוקדשים, לפי כל כללי ההגינות שני מאמרים ראשיים (בראש גל' 27): האחד בעד ארץ־ישראל כמקום מקלט — והוא דווקא כאן הראשון! והשני נגד זאת.

ז.

בראש שני המאמרים באה הערת המערכת, המספרת, שבימי־מבוכה אלה מופיעות תכניות מרובות לאין שיעור, מהן לא מעט דמיוניות, שבכולן בולטת במיוחד תכנית ארץ־ישראל. היא מביאה איפוא שתי דעות, לכאן ולכאן, אף שעוד מים רבים יעברו עד להבהרתן הראויה של הבעיות. מחברו של המאמר הראשון, הארצישראלי, הוא אלברט כ"ץ[11] הנזכר, שנכנס למערכת העתון לאחר מות פיליפסון ועשה את העתון יחד עם קארפלס (עשה עמו גם בתחומים ספרותיים אחרים) ולאחר מותו של קארפלס נעשה עורכו הראשי של העתון. היה כאמור, גם העורך האחרון והווידוי הציוני שלו בראש הגליון האחרון מעיד על תחילתו, לאמור, היה זה קו עקיב שלו, שהתבטא ביחס נלבב ביותר לעברית, ארץ־ישראל, התנועה הלאומית־הציונית ולאחרונה גם לתנועת העבודה בארץ־ישראל וההסתדרות.

הוא פתח בתיאור המצב ברוסיה, שעל אף המחאות אין משתנה מצב היהודים בה כהוא־זה — ולא רק בגירוש מוסקבה אמורים הדברים אלא ברוסיה בכלל. אמריקה לדעתו אינה פתרון, שכן חזרו אלפי יהודים, שהיגרו לשם בעשר השנים האחרונות. ואשר להתישבות במקומות אחרים: קונגו למשל, הרי כל עצמו של הדבר, לפי הגדרתו של עתון אחר, אינו אלא איבוד עצמי לדעת. באוסטרליה קמה תנועת התנגדות חזקה נגד קליטתם של מהגרים יהודים מרוסיה. אף תכנית השיבה לספרד, שריחפה באוויר כמה שנים לפני כן, נתחוורה כ„ברווז" עתונאי, בנוסף לכך טבועה בלב מרבית היהודים סלידה מארץ זו שגירשה את יהודיה. הוא הדין לדעתו, בתכנית, הממלאה עתה את כל רחבי דעת הקהל היהודיח בעולם: יישוב היהודים בארגנטינה, תכנית הנישאת על כתפיו של הבארון הירש. הוא דן ברותחים תכנית זו, שאינה אלא מנוסה מהדוב אל לוע הארי. רק מקום אחד ויחיד לפני הפליטים: ארץ־ישראל. רק זו הארץ היא ליהודי רוסיה המטרה הסופית ההגיונית ורבת התקוות, שכן רק בה ניתן לבצע התישבות מכוונת. כאן באות מלים נרגשות על ארץ־האבות ומשמעותה לכל יהודי ויהודי וביחוד

11. ראה עליו בקצרה בלכסיקון שלי לספרות העברית בדורות האחרונים חלק ב', עמ' 144—145. שם גם תיקנתי את המצוי עליו בכמה ספרי־שימוש, שנולד כאילו בלודז', שבאמת היה יליד אודיסה. ראוי וראוי האיש להרחבת־דיבור. אחד מספריו הגרמניים תורגם לעברית בידי אביגדיר המאירי.

שעתה המימשל התורכי סובלני וברחסד הוא. הוא מביע תקוותו שארץ־ישראל וסוריה עתידות שוב לתפוס בחיי היהודים המקום שמילאו פעם בעבר המפואר שלנו.

ודאי שלא קלה היתה מלאכתו של כ"ץ, לאור העובדה של ראשית הידיעות על „העליה המבוהלת" והסיכויים הקלושים, שיכלה ארץ־ישראל במצבה אז להעניק להמוני פליטים. היתה זו יותר משאת־נפש מאשר ראייה מציאותית ואפשר שהיתה זו ראייה אל מעבר למציאות לעתיד רחוק יותר. משום כך קלה יותר היתה מלאכתו של ברדבביה, ברנארד טראובנברג. הוא מעלה על נס תכנית ההתישבות של הירש, שמאוד מאוד עתידים אנו להצטער אם לא תצא חלילה לפועל. ואשר לארץ־ישראל אין ערובה בידינו, שהשולטן הסובלני עבדול חמיד ינחיל מסורתו זו לבא אחריו, שהרי ראינו שלאחר הצאר הסובלני אלכסנדר השני בא הצורר אלכסנדר השלישי. הוא מפקפק בעתידה הבטחוני של ארץ־ישראל מבחינה יהודית וביחוד שאנו יודעים שלרוסיה אינטרסים לא מעטים בארץ־ישראל והיא יכולה תמיד להפעיל את לחצה על תורכיה שתנהג ביד קשה ביהודים. אכן הוא מודה בקסם המצוי בתיבה „ארץ־ישראל" לגבי יהודי רוסיה. אולם אין דבר זה צריך להוליך שולל פליטים מסכנים לעבור מצרה אחת לשניה. החובה עתה לא לנהוג לפי חובת הלבבות אלא לפי המציאות, שכל כולה נוגדת את המגמה לייעץ ליהודים לעלות לארץ־ישראל.

אף ידעה רוסיה לנהל מלחמת־עצבים בדעת הקהל בעולם. כגמול להזדהות אנגליה עם סבל יהודי רוסיה החלה העתונות הרוסית להפריח שמועות בכל עת מצוא, שכל פליטי רוסיה עתידים להגיע לאנגליה — הרמז בכך היה שקוף ומוחוור בתכלית. אולם צירי אנגליה, שבדקו מצב הדברים, הפריכו שמועות אלה בכל תוקף. בעיית הפליטים היתה איפוא הגדולה בבעיות ולא בכדי תפסה תכניתו של הירש ליישב המוני יהודים בארגנטינה מקום מרכזי מיום ליום, שכן היה „גיבוי" של מיליונים מאחרי תכנית זו. שלוחו של הירש ברוסיה, ארנולד ווייס, שעליו הודיעו כמעט בכל גליון וגליון, ערך מסע־מחקרי מקיף ביותר לפני ביצוע התכנית ועיני הכל היו צפויות אליו. וביחוד הופנו העיניים לתכנית הירש לאחר שהגיעו בשורות איוב על איסור העליה לארץ־ישראל ועל כן, אף נאמר כאן (מוסף לגל' 27. זאת בידיעה כרוניקלית!) במפורש, שקלושים הם הסיכויים להפנות את המגורשים לארץ־ישראל. נחמא פורתא מצאה העתונות היהודית שמחוץ לרוסיה בידיעות שהגיעו מרוסיה, שבעקב הגירוש, לא רק במוסקבה, החל מאמיר היוקר בערים וכן פחתו ההכנסות של הרשויות המקומיות, דברים, שעוררו לפי דעתו של הכתב, חששות בלבות השלטונות. אולם, במוסגר מותר לנו עתה להוסיף, שכבר ידענו על „נחמה" מעין זו בשנות העשרים למאה שלנו, עת פירסם סופר יהודי־אוסטרי רומן, שנתפרסם ביותר באותם ימים: „וינה ללא יהודים", בה תיאר חזות „אוטופית" כיצד עתידה עיר גדולה זו להיחרב לאחר שיגרשו משם היהודים, ללמדך מה נחוצים הם היהודים. אולם אנו יודעים ש„אוטופיה" זו נתקיימה במלואה והעיר הוסיפה להתקיים גם ללא יהודים.

שלוחו של הבארון הירש ברוסיה ווייט, מצא לבבות פתוחים אצל השלטונות. ראשי המימשל, בכללם שר החוץ, קיבלוהו בסבר פנים יפות. אפשר שעשו זאת המיליונים של הבארון הירש ואפשר חסותו של הציר האנגלי ברוסיה על השלוח ושליחותו. מכל מקום לא קשה לנחש הטעמים העמוקים לכך: שליח זה עתיד היה כאילו לפתור בעיית היהודים הפליטים, בלא שתעורר מורת רוח יתירה בעולם.

אף העורך הראשי, ג. קארפלס, נדרש לבעית „לאן" במאמר ראשי (בראש גל' 29). הוא לא נוקט עמדה מפורשת, אפשר תפקידו כעורך חייב זאת. מכל מקום דרש אך דבר אחד, ובדין דרש, זהירות ובדיקה קפדנית של התכניות המרחפות עתה וכן, שאין להניח עתה מצב־דברים, העשוי לבלבל את המוחות. אולם לזכותו של קארפלס ייאמר, שנתן ביטוי לא מבוטל לתכניות, שאנו יודעים שהוא התנגד להן בכל לבו. כך פירסם בגוף הגליון (מס' 30, עמ' 350) רצנזיה מפורטת על ספרו של י.מ. בודנהיימר: „יהודי רוסיה לאן?", מאת אחד החותם: ד"ר ה.ל. והוא כמובן מיודענו ד"ר הנס לוה, אף הוא מחלוצי הציונות הגרמנית וסופו מנהל הספריה העירונית בתל־אביב „שער ציון". כאן ניתנת תמצית מפורטת מענין החיבור, כשעל התמצית מהלכת רוח אוהדת ביותר וכן נרמז כאן, שאין להוציא מכלל אפשרות רדיפת־יהודים גם בארצות המערב.

ובעוד הירש מפרסם הדו"ח של שלוחו ווייט, שמצב היהודים ברוסיה בכי רע, אם גם שהידיעות על מצב מגורשי מוסקבה הופרזו לא במעט, הרי מובנת מאליה הדגשה אחרונה זו, שכן חייב הוא לעבוד עתה ומעתה עם השלטונות ברוסיה. הוא מספר על תיאום מלא בינו לבין המימשל הרוסי לגבי אירגון ההגירה, כינון ועד מרכזי באירופה, שבו יוצגו מיטב הנציגים של יהדות העולם, כלומר ראשית ייסוד חברת יק"א, שראשית מעשיה תהא ההתישבות בארגנטינה. משום כך דבר בעיתו הוא מאמר ראשי בעתון (בראש גל' 31), מאת אחד מהחבורה של ראשוני התנועה הלאומית והציונית בגרמניה ווילי באמבוס, מראשי אגודת „עזרא", שתמכה במפעל ההתישבותי בארץ־ישראל. שם המאמר „לאן?" מעמיד את הבעיה על חודה של מחט, היינו בין שתי האפשרויות: ארץ ישראל או ארגנטינה, יש להעדיף את ארץ־ישראל, עם כל הכבוד והיראה הראוייה לפני תכניתו של הירש. שלושה טעמים לו למען ארץ־ישראל: האדמה פוריה; זוהי משאלתם של הפליטים; הוודאות למצוא מקום מקלט בתוך משטר סובלני. הוא יודע את כל הערעורים נגד שלושה יסודות אלה ומפריכם אחד לאחד וביחוד אותו טיעון, שרוסיה תגיע לארץ־ישראל. דומה שמנצנץ בבאמבוס מעין רוח־נבואה בהוכחתו, שתחום זה בהקפו הרחב, לרבות תעלת סואץ עתיד להיות בתחום ריבונותה של אנגליה ולא של רוסיה.

ומהצעות למעשים: האגודה ליישוב ארץ־ישראל, שהוקמה בווינה על־ידי החבורה שהוציאה את העתון הלאומי־ציוני הראשון בלשון הגרמנית „זעלבסט־עמאנציפאציאן" וקראה לעצמה „בני ישורון", פנתה בשיתוף עם אגודת הסטודנטים מרוסיה (הם חברי „האגודה המדעית") לוועד המרכזי בגרמניה, שהוקם לשם סיוע לפליטי רוסיה, בענין הפניית הפליטים לארץ־ישראל ונענתה, כמצופה מראש, בשלילה (מוסף לגל' 31)[12].

ובעוד מפרסם שלוחו של הבארון דו"ח קודר ביותר על מצבם ועתידם של יהודי רוסיה ומתכנן כלים יעילים להגירה המונית בעזרת השלטונות, מסנוורת רוסיה את עיני הרבים בהודעות כזב, שהצאר הירפה במקצת רוע הגזירה של הגירושים, בלחצה של ממשלת ארצות־הברית. אנו שומעים איפוא, שלפי יזמת בנקאים יהודים, בראשותם של אוסקאר שטרויס וג' זליגמן, פנה נשיא ארצות־הברית בבקשה אישית בנידון זה לצאר עצמו וכתוצאה מכך ההודעה הנזכרת, שכל

12. על „אדמת ישורון" ופנייה זו ראה המונוגרפיה שלי על העתון „זעלבסטעמאנציפאציאן" ב„שיבת ציון" ד' (1956), עמ' 78, 82 ובעוד מקומות שם.

שופרות התעמולה הרוסית הפיצוה ברבים, ונתבררה עד מהרה ככזב ושקר (אף הוכחשה כל עצמה של הפנייה), שכן נמשכו הגירושים והרדיפות באכזריות יתר, כפי שמספרים על כך בעלי הכתבות וכן מאמר שנתפרסם בעתון בסמוך לכך בשם: „טורקוומדה הרוסי", והוא כמובן על הרוח הרעה בכל הצרות האלה קונסטנטין פובייד׳נוסצב.

הכותב, כניכר מכתלי דבריו, בקי להפליא במצבם של יהודי רוסיה בעבר ובהווה. הוא מתאר בפירוט רב מעשי ידיו „להתפאר" של אינקביזיטור זה, המודרך על־ידי שנאת ישראל מזה וקנאה לנצרות נוסח רוסיה מזה ויחד עם כך עורך הוא מסע־צלב נגד כל סימן ואות להתקדמות תרבותית ברוסיה. הפרטים שהוא מגלה כאן חשובים ביותר להבנת רקע הגירוש והצרות של יהודי רוסיה מאז עלה, זה אחת־עשרה שנה, על כסאו כקטיגור ראשי של הסינוד הקדוש. בתפקיד זה אין הוא סמכות כנסייתית בלבד, כפי שרגילים לראותו בעולם היהודי, אלא למעשה „שר־התרבות של כנסיית המדינה", לאמור כל־יכול בתחומי אמונות ודעות, תרבות, חינוך ועוד. תפקיד זה שנוצר על־ידי פטר הגדול, מעולם לא הגיע לידי חשיבות מכרעת כפי שזה אירע במשטר הנוכחי ברוסיה. ואף זו, כאיש, שהיה פעם מחנכו של הצאר, רכש הוא את אימונו השלם של הצאר ב„שליחותו" „לטהר" את רוסיה מכל שריד של תרבות המערב ולהחזיר למקומה את הברבריות המרושעת ביותר של ימי הביניים. והרי שורת „מפעלותיו" של אינקביזיטור זה: רדיפת הקאתולים וכן האוניאטים בפולין, ליטא ועוד; ביטול הצו של אלכסנדר השני על חופש האמונה בארצות הבלטיות לצאצאי משפחות מעורבות; נגישות אכזריות של פרוטסטנטים ויהודים ואחרון אחרון: הרס וחורבן של אלפי אלפים ברוסיה כתוצאה מפעילותו זו. וכל זה מבוצע ונעשה על־ידי איש אדוק באמונתו, הנוטף תמיד שמן זית זך של יראת שמים וישו משיחו.

ח.

המתנגדים ליישוב ארץ־ישראל לא טמנו אף הם את ידיהם בצלחתם וכך יוצא מיודענו טראובנברג הנזכר להשיב על דברי באמבוס וריעיהם (גוף הגל׳ מס׳ 33, עמ׳ 386—387). הוא מסתמך על כשלונות העליה לארץ מראשית שנות השמונים ואילך ונשען עתה בעיקר על תכניתו הגרנדיוזית של הירש, העתידה לפתור מצוקת יהודי רוסיה. בחתימת הדברים הוא מגנה את שוחרי ארץ־ישראל המכוונים את המגורשים לאסון חדש במקום הקודם, בו הם מצויים. וכך נעה המטוטלת לכאן ולכאן ושחוק הגורל הוא שניצבים עתה, אחד מול ריעהו, שני בארונים: מצד אחד הבארון הירש, המצדד בזכות ארגנטינה ומעבר השני של המיתרס הבארון רוטשילד, הוא „הנדיב הידוע", הנושא על כתפיו הוא את עיקר עומסה של ההתישבות המחודשת העברית בארץ. כך אנו קוראים על אסיפה גדולה למען יישוב ארץ־ישראל בפאריס, שבה השתתפו הרב מוהילובר, נחמן סירקין ואחרים מראשי יהדות צרפת. מאידך גיסא אין בעל הידיעה יכול לטמון את עקצו גם בידיעה הזאת על־ידי הבאת ידיעה אחרת בחתימת הכתבה, שהרב צבי הירש הילדסהיימר וזימל, מראשי יהדות גרמניה והקרובים לעניני ישוב ארץ־ישראל לא השתתפו באסיפה זו, אף שעשו אז בפאריס, אלא מיהרו לשוב לביתם בגרמניה.

לא היה בודנהיימר האחד והיחיד, שפירסם חיבור בזכותו של יישוב ארץ־ישראל. יצחק טורוב, אף הוא כאלברט כ״ץ יליד רוסיה שהגיע לגרמניה והיה בה מראשוני החלוצים של חיבת ציון והציונות, הוציא בה בשנה, 1891, שני

קונטרסים בגרמנית בנושא זה. הראשון „צרת היהודים בארץ הרומאנובים" והשני: „לאן? — קריאה ליהודי אירופה המערבית" — ועל שניהם חתם בכינוי הבדוי: „פאול דימידוב"[13]. הקונטרס הראשון, שהוא מעין „פרילוד" לשני, עוסק בתיאור סבלות יהודי רוסיה מראשית הימים ואילו השני הוא למעשה הצעת פתרון לבעיה ישנה־חדשה זו: עליה לארץ־ישראל ולא לשום ארץ אחרת. לא ייפלא איפוא שעל הקונטרס הראשון פירסם אלברט כץ (גוף הגליון מס׳ 34, עמ׳ 406) רשימה מפורטת ביותר ואילו הרשימה הקצרה על השני (גוף הגליון מס׳ 50, עמ׳ 600), שאינה חתומה, אף היא כנראה שלו. אף נרמז ברשימה השניה, שמחבר הקונטרס הוא יליד רוסיה ויודע מצב הדברים לאשורם — משמע שידע היטב מי המחבר.

הד אחר למאורעות ברוסיה היה גם במאורע ההיסטורי של השתתפות א י י ב כ ה ן בקונגרס הבינלאומי הסוציאליסטי, שהתכנס באותו קיץ בבריסל, בה הופיע כהן כנציגם של פועלים יהודים סוציאליסטיים ודרש את העלאת הבעיה היהודית ברוסיה בקונגרס סוציאליסטי זה, דבר שעורר סערה לא קטנה[14]. על הופעה זו, שרב היה רישומה בעולם היהודי במערב, מודיע העתון (מוסף לגל׳ 34, עמ׳ 3) בהרחבה יתירה ומוסיף אגב כך, שפועלים יהודים אלה מארצות הברית הם הם אלה שהיגרו לשם מרוסיה ועל כן נוגע ונוגע להם הדבר. וחזר העתון בשנית להופעת כהן בבריסל (מוסף לגל׳ 35, עמ׳ 3) והדגיש את דבריו שם, שבא במיוחד לקונגרס זה לשם אזעקת דעת הקהל בעולם לשאלת היהודים ברוסיה.

והעולם כמנהגו נוהג. הגירוש התנהל „כשורה" לפי כל פרטי החוק ועל כל מעשי האכזריות שנתלוו למעשה זה. ואפייני התיאור המפורט לגירוש (מוסף לגל׳ 34), על הפרטים המזעזעים ביותר, שלא נגרעו כהוא־זה על אף ההתעוררות בעולם היהודי והלא־יהודי. אף מתפרסמות ידיעות על משלוח המהגרים הראשונים לארגנטינה, דבר שמתנגדי ישוב ארץ־ישראל הריעו לו ביותר והמתבטא כאן בתרועות שמחה, משל נמצא סוף סוף הפתרון. הבארון הירש נעשה לגבור היום וביותר ניתן פירסום למאמרו הנודע, שפירסם אז בעתון האמריקאי „פורום", בו גילה דעתו על פתרון הבעיה היהודית. הפירוש המעשי למאמר תיאוריטי זה ניתן על־ידי הירש עצמו בהצהרתו שמסר בפומבי, המחולקת לסעיפי־סעיפים, בהם בולט ביותר הסעיף החמישי — שאין ארץ־ישראל מסוגלת לקליטת הגירה במימדים ראויים.

לשלילה זו של ארץ־ישראל מצטרף המאמר הראשי (בראש גל׳ 36) של מיודענו טראובנברג, המאשר שלילה זו בשפע עובדות ונתונים, תוך הפרכת כל הנימוקים שהושמעו עד כה מעל דפי העתון למען יישוב ארץ־ישראל. אולם בו ביום מתפרסם באכסניה אחרת, ואנו נאלצים להידרש פעם אחת ויחידה גם לעתון אחר

---

13. כינוי זה נבחר, לפי השערתי, בשל אירוע מסויים: שנים לפני כן פירסם הנסיך הרוסי דימידוב, חובב־יהודים גדול, ספר מקיף על הבעייה היהודית ברוסיה, שתורגם לאנגלית בידי חיים גדליה, הנודע בנסיונו לרכוש את ארץ ישראל מידי השולטן התורכי. דימידוב מת ב־1885 ובהלווייה רבת־העם שלו בקיוב, הונח זר פרחים על ארונו מטעם הקהילה היהודית. לאחר מותו הוציא ח. גדליה חוברת לזכרו. טורוב השתמש איפוא בשם זה, אף שכולם ידעו שנושא שם זה כבר אינו בין החיים. טורוב הצטרף להרצל עם ראשית צעדיו ועשה עמו בהכנות לקונגרס הראשון. ראה עליו הרשימה הקצרה מאת נ.מ.נ[לבר] ב„ספר הקונגרס" (מהדורת תש״י), עמ׳ 372.

14. כהן עצמו תיאר במפורט השתתפותו זו בקונגרס האינטרנציונל הסוציאליסטי בספרו המימואריסטי: בלעטער פון מיין לעבען, כרך ג׳ (ניו־יורק, 1926), עמ׳ 149 ואילך

בשל צירוף־הנסיבות, מאמר ראשי מאת בודנהיימר בשם, האומר הכל: „ציוני כל הארצות התאחדו!"[15]. הוא מבקש כאן מכל הציונים — ויש להדגיש: מלה זו: ציונות אך מקרוב נתחדשה — לצאת בגלוי במסע־תעמולה והסברה למען הרעיון הציוני: „בימינו אלה, בעת שמצוקת רבים מאחינו גדלה ללא נשוא, בעת שגורל ששת מיליונים מבני אחינו תלוי בזיע קולמוסו של מושל עריץ ונטול־בינה, ואפשרות התפתחות רצוייה של היהדות בכלל עומדת בסימן שאלה — לעת כזאת אין לנו רשות להסתיר את שאיפותינו האידיאליות בתוכנו, ולגלות אותן רק בחוג צר של ידידים". הוא דורש איפוא „התקפה ציונית" בריש גלי ובפרהסיא. ולא עבר בשתיקה בודנהיימר גם על מאמרו הנזכר של טראובנברג והשיב לו באותו עתון (גוף הגל' מס' 41) ובחריפות אגרסיבית לא פחותה במאמר בשם: „אל נא תפחידו"[16]. עם פירסום מאמרו זה של בודנהיימר יוצאת גם המערכת עתה בקלפים גלויים, בצורת הערה בשולי העמוד. כאן מודיעה היא בפומבי, שהיא נותנת מקום למאמר זה מטעמי אי־מפלגתיות, אף שאין היא סבורה שנימוקי המחבר משכנעים, שכן ברור לה שאין ארץ־ישראל מסוגלה לקלוט עליה זו. בכך אף חותמת המערכת את הוויכוח. ניכר, שהגיעה להכרה, שכל צד חי באמונתו ואין טיעונים הגיוניים תופסים כאן כל עיקר. והרי כה יאמר בודנהיימר בחתימת מאמרו: „אין להפחיד, איפוא, אותנו. מבלי לנטות מדרכנו מחמת שום התנגדות, נוסיף אנו הציונים להתאמץ ולהמשיך את ההתישבות בארץ־ישראל ובסוריה...".

וכך באות בסמיכות קרובה ידיעות על שיבת מהגרים מחופי ארץ־ישראל, עובדה הגורמת שמחה־לאיד בקרב מתנגדי יישוב ארץ־ישראל. מאידך גיסא ניתן כאן (מוסף לגל' 49) פומבי להרצאתו של זאב וילהלם הרצברג, מנהל בית היתומים הירושלמי, שחזר אז לאירופה. בהרצאתו מטעם חברת „עזרא" על הנושא: „התפתחות ארץ־ישראל בעשר השנים האחרונות" (היינו, מראשית ההתישבות החדשה), סיפר הרצברג על רוב האור בהתפתחות זו וכל כולה של הרצאה זו מעין עדות מפריכה לכל הטיעונים של המתנגדים. אולם, גם זה היה ללא הועיל, ואף שהעתון הודיע שחתם את הוויכוח, פתח שעריו לרווחה לדו"ח מפורט של הוועד המרכזי באירופה לטובת מגורשי רוסיה, שבו תפס הוויכוח: ארץ־ישראל או מדינות אחרות מקום נכבד ביותר. ברם, „מסמר" הוויכוח היתה מסקנתו של המרצה הראשי קארל אמיל פרנצוז, שלאחר „טיול" על פני כל ארצות העולם לשם חיפוש מקום־מקלט ליהודים, ובכלל זה גם ארץ־ישראל, הסיק שאין ארץ־ישראל מתאימה לכך.

*

כאפילוג לגירוש מוסקבה וההדים בעולם היהודי נחתום בשתי עובדות אפייניות ביותר: במוסף לגל' האחרון (52) מסופר, לא בלי עוקץ־מה, שראש חובבי ציון באנגליה, הקולונל גולדסמיד, נתמנה למנהל ההתישבות היהודית בארגנטינה, שהחלה אז בצעדי ראשית שלה והוא יצא לשם. ודאי שהיה בכך משום שחוק הגורל, שראשם של חובבי ציון נעשה עתה ראשה של התנועה, שכל כולה התנגדות לישוב ארץ־ישראל. אולם עתה, מקץ שמונים שנה, אנו יודעים עוד „משהו" על צעדו זה של גולדסמיד. אחד המתיישבים הראשונים, מרדכי אלפר־

15. צילום ראשית המאמר בספרו של בודנהיימר, הנזכר לעיל בהערה 4, עמ' 49. תרגום עברי של המאמר נמצא בספר שיצא לזכרו (ראה באותה הערה), עמ' 96—99.
16. תרגום עברי בספר לזכרו של בודנהיימר (ראה הערה 4), עמ' 92—96.

סון, מספר בזכרונותיו על בואו של גולדסמיד לארגנטינה וקבלת הפנים שנערכה לו. בתשובה לכך אמר גולדסמיד בין היתר: „עליכם נפל הגורל להיות החלוצים הראשונים לסול מסילה רחבה לעתיד. ארוכה היא הדרך — קרא בהתלהבות עצומה — ונהדר החלום! נתחיל בא׳, ארגנטינה ונגמור בצ׳, ציון״ (בלועזית האות א׳ היא הראשונה והאות צ׳ האחרונה באותיות[17]. ואם נמצאים היום בארץ צאצאי מתיישבי ארגנטינה הראשונים, אם בנקודות יישוב משלהם ואם במקומות אחרים, הרי שאמירתו זו של גולדסמיד קיימה את עצמה הרבה יותר מתחזיותיהם של הבארון הירש מזה ושל הפניגיריקונים המרובים שנגחו מכוחו את דבר ישוב ארץ־ישראל מזה.

בעיצום ימי גירוש מוסקבה עשה בארץ־ישראל אחד־העם ועם שובו פירסם את „אמת מארץ־ישראל״ שלו, מעין המשך ל„לא זה הדרך״. לא קשה היה אז בימי „העליה המבוהלת״ שהיה אחד־העם עד־ראייה לראשיתה, לגלות „אמת״ מרה זו של המציאות הארצישראלית. אולם קשה לומר שהיה ב„אמת״ זו מהמעוף הרחוק, המציץ אל מעבר למציאות לטווח רחוק ממנה. ואכן, יצאו כנגד „אמת״ זו גדולים וטובים, שכן ראו אלה במאמר זה מעין אסמכתא, לא־מכוונת כמובן, לעמדתם של מתנגדי ישוב ארץ־ישראל. חובה לומר את האמת, שהיא לא פחות קשה מה„אמת״ של אחד־העם, שדברי אחד־העם לא קיימו את עצמם אף הם. ואם אנו עדים מקץ שמונים שנה להתרפקות נוער יהודי ברוסיה הסובייטית על ארץ־ישראל ועברית, הרי שאין העיסוק בגירוש מוסקבה על השלכותיו באותה שנה בעולם, ענין מחקרי גרידא. השלכות לו לגירוש מוסקבה גם לאירועי ימינו ולא מעט ניתן ללמוד מההוה שלנו עתה על פרשה טראגית זו בחיי יהדות רוסיה.

---

17. מ. אלפרסון. 30 שנות ההתישבות היהודית בארגנטינה. תירגם מ. א. ביגל (מ. אביגל), ספר א׳ (1930), עמ׳ 111.

אליהו פלדמן

גירוש מוסקבה 1891 בדו"חות של השגריר האנגלי ברוסיה

כידוע נהגו נציגי מדינות המערב אשר שירתו ברוסיה להודיע לממשלותיהם גם על המאורעות הנוגעים ליהודים שם וכן על צעדים שונים שהשלטונות הרוסיים היו נוקטים כלפי האוכלוסיה היהודית. כך נהגו אף נציגי אנגליה ברוסיה אשר בדו"חות שלהם לממשלתם כתבו לא פעם גם על עניינים הנוגעים לאוכלוסיה היהודית. ואכן אנו מוצאים בקורספונדנציה הדיפלומאטית של נציגי אנגליה ברוסיה גם התייחסות לגירוש מוסקבה משנת 1891 [1].

כאשר פירסמה הממשלה הרוסית באפריל 1891 את הצו בדבר גירושם של בעלי־מלאכה יהודים ממוסקבה, הודיע על כך השגריר האנגלי דאז בפטרבורג, סיר רוברט מורייר (Morier) [2] לממשלתו. ב־22 באפריל [3] 1891 העביר מורייר לראש הממשלה ושר החוץ האנגלי המרקיז סולזברי, את נוסח הפקודה כפי שפורסמה באותו יום בעתון הרשמי של הממשלה הרוסית. להודעתו זאת לא צירף מורייר שום הערות או דברי פרשנות [4].

לאחר מכן חזר מורייר לעניין הגירוש בכמה דו"חות נוספים ויש בזה כדי להצביע על כך שהשגריר האנגלי ראה בפרשה זאת עניין בעל חשיבות שמן הדין לדווח עליו לממשלתו. יש בכך גם כדי ללמד כי הממשלה האנגלית קיבלה אינפורמציה שוטפת בעניין זה; כל ההודעות של מורייר אף הובאו, ככל הנראה באופן שגרתי, לידיעתם של המלכה ושל הנסיך מוולס [5]. אמנם הדו"חות של מורייר לא היו מקור האינפורמציה היחיד באנגליה על פרשת הגירוש; ידיעות רבות ומפורטות על הגירוש נתפרסמו גם בעתונים האנגליים, הן הכלליים (Standard, Daily News, Times, ועוד) אשר הירבו להביא על כך ידיעות מפי כתביהם ברוסיה, והן היהודיים (Jewish Chronicle), אשר הירבה להשתמש בידיעות שנתפרסמו בעתונים הכלליים) [6].

---

1 כל המיסמכים הנוגעים לפרשה זאת נמצאים בארכיון הממשלתי האנגלי (Public Record Office), להלן: PRO) בלונדון ואני משתמש בהם ברשותו האדיבה של מנהל משרד הפירסומים של ממשלת בריטניה (Controller of H.M. Stationery Office). התצלומים של המיסמכים נמצאים בארכיון המרכזי לתולדות ישראל בירושלים.

2 סיר רוברט מורייר, דיפלומאט מקצועי, נתמנה לתפקיד שגריר אנגליה ברוסיה ב־1 בדצמבר 1884 ונשאר בתפקיד זה עד פטירתו ב־1893. ראה עליו **Dictionary of National Biography**, כרך י"ג, בערכו.

3 לפי לוח הגריגוריאני; 10 באפריל לפי הלוח היוליאני שהיה אז בתוקף ברוסיה. כל התאריכים של הדו"חות האנגליים הנזכרים להלן הם לפי הלוח הגריגוריאני.

4 PRO, F.O. 65/1397, no. 95. הצו החתום בידי הצאר נושא את התאריך 28 במארס (לפי הלוח היוליאני; 9 באפריל לפי הלוח הגריגוריאני). את נוסח הצו ראה ב־ Недельная Хроника Восхода מיום 22 בספטמבר 1891.

5 כל ההודעות של מורייר מסומנות בסימנים המעידים כי הן נקראו הן ע"י המלכה והן ע"י הנסיך מוולס.

6 הידיעה הראשונה על הגירוש הופיעה ב־ Jewish Chronicle ב־17 באפריל 1891 ומאז חזרו הידיעות על כך מדי שבוע במשך זמן רב. ראוי לציין כי בשעת הגירוש פירסם ה־ Jewish Chronicle תוספת לעתון בשם Darkest Russia, שהיתה מיועדת לקהל הקוראים הרחב הלא־יהודי, והכילה אינפורמציה על רדיפות היהודים ודברי הסברה ותעמולה נגד משטר הדיכוי.

מקצתם של הדו"חות של מוריר נושאים אופי אינפורמאטיבי גרידא ואין בהם אלא ידיעות על המתרחש. כך ב־12 במאי הוא העביר לשר החוץ שלו קטע מתוך הבטאון הרשמי של משרד החוץ הרוסי, Journal de St. Petersbourg, מיום 29 באפריל/11 במאי, ובו מברק ממוסקבה המודיע על הפקודה שנתן מפקד המשטרה בעיר לגרש מיד את כל היהודים השייכים לסוגים מסויימים אשר התיישבו לאחרונה במוסקבה. כן נאמר באותו מברק כי ניתנה פקודה לבעלי האכסניות, למשכירי חדרים מרוהטים ולבעלי דירות ללינה להודיע מיד לשלטונות על בואם של יהודים אליהם[7]. בדו"ח נוסף, מן ה־15 במאי הודיע מורייר כי לא רק שהשמועות על הפסקת הגירוש אשר הופיעו בעתונות האירופית[8] אין להן יסוד, אלא שנודע לו כי הגירוש נמשך בצורה אכזרית ביותר. בהמשך דבריו באותו דו"ח נותן מורייר תיאור של הנעשה במוסקבה מפי עד ראיה „אובייקטיבי לחלוטין" כהגדרתו, אשר בא ממוסקבה וסיפר לו כיצד הקיפה המשטרה כמה בניינים בשכונות המאוכלסות יהודים עניים, הוציאה את כל התושבים — גברים, נשים וילדים — והובילה אותם לבית הסוהר, שמשם הם נשלחו ברכבת למקומות שונים. כל רכושם של המגורשים נזרק אל הרחוב[9].

כשנה וחצי מאוחר יותר, ב־24 בנובמבר 1892, שלח מורייר לשר החוץ, הלורד רוזברי[10], תרגום אנגלי של הצו מיום 27/15 באוקטובר של אותה שנה, בדבר גירושם ממוסקבה של חיילים יהודיים משוחררים ושל בני המשפחה שלהם[11].

בכמה דו"חות אנו מוצאים אינפורמציה מעניינת הנוגעת לאספקטים מסויימים של פרשת הגירוש. בכלל אינפורמציה זו יש גם ידיעות על הרקע לגירוש והנסיבות שהביאו לנקיטת צעד זה; אמנם בעיקרו אין בידיעות אלה משום חומר חדש, שאינו ידוע לנו ממקורות אחרים.

---

7 PRO, F.O. 65/1398, no. 119. את נוסח הפקודה במקור ראה בגליון הנ"ל של הכרוניקה השבועית של ווסחוד.

8 ראה Jewish Chronicle מיום 8 במאי 1891 המביא מברק של סוכנות רויטר מפטרבורג מיום 5 במאי שבו נאמר כי גירוש היהודים ממוסקבה הופסק. על הודעה זאת חזר ה־Jewish Chronicle מיום 15 במאי, האומר כי ליהודי מוסקבה הצפויים לגירוש החסרים רכוש ניתנה ארכה של שנה, ולבעלי רכוש שבהם — ארכה של שנתיים, כדי לחסל את עסקיהם. אולם באותו גליון עצמו מובא גם מברק של כתב העתון Daily News ממוסקבה המכחיש את הידיעה על הפסקת הגירוש. ובגליון מיום 22 במאי כבר נאמר כי בניגוד לידיעות שהופיעו בעתונות, הצעדים שננקטו נגד היהודים במוסקבה נמשכים ללא רחמים.

9 תיאורים של היחס הקשה של המשטרה אל היהודים המגורשים נמצאים במספר רב במקורות בני הזמן. כתבי העתונות המערבית ברוסיה הירבו לתאר את היחס הנוקשה והאכזרי של השלטונות במוסקבה ואת סבלותיהם של היהודים — ראה למשל את הידיעות והכתבות ממקורות שונים ב־Jewish Chronicle מן הימים 29 במאי, 5, 12 ו־19 ביוני, 3 ביולי 1891, ועוד. ראה גם את הדו"ח של שני הפקידים האמריקאיים אשר נשלחו ע"י ממשלתם ב־1891 לרוסיה כדי לברר שם את סיבות ההגירה היהודית הגדולה לארה"ב: J.B. Weber and W. Kempster, **La situation des juifs en Russie ; rapport adressé au Gouvernement des Etats-Uni** (תרגום צרפתי מקוצר של הדו"ח האנגלי אשר פורסם בוושינגטון בשנת 1892); וראה גם ספרו של העתונאי האנגלי, Harold Frederic, **The New Exodus**, New York and London 1892, pp. 192 ff.

10 הרוזן רוזברי החליף את המרקיז סולזברי בתפקיד שר החוץ הבריטי בעקבות החלפת ממשלתו השמרנית של סולזברי בממשלתו הליברלית של גלדסטון ב־1892.

11 PRO, F.O. 65/1421, no. 295.

מעניינת במיוחד הודעתו „הסודית" של מורייר מיום 18 במארס 1891[12] שבה הוא מודיע על צו הקיסר מיום 26 בפברואר/10 במארס המפטר את הנסיך דולגורוקוב מתפקידו כמושל כללי של מוסקבה ועל מינויו לתפקיד זה של הנסיך הגדול סרגי. בהודעתו זאת מציין מורייר את הנוסח הבלתי־לבבי של מכתב הקיסר לדולגורוקוב ומוסר כי לפי השמועה הרווחת ביותר בא יחס זה של הקיסר בעקבות הסכסוך שפרץ שנתיים־שלוש קודם לכן בין דולגורוקוב לבין פובדונוסצב אשר האשים את המושל הכללי של מוסקבה ביחס טוב מדי ליהודים. כן כותב מורייר כי כולם רואים בפובדונוסצב את האיש שעמד מאחורי מינויו של הנסיך הגדול סרגי[13]. אף שאין מורייר אומר זאת במפורש, משתמע מדבריו כי עצם פיטוריו של דולגורוקוב באו בהשפעתו של פובדונוסצב ומחמת יחסו הטוב ליהודים. ואכן, בהודעתו מיום 29 באפריל 1891 מאשר מורייר כי אמנם פיטר דולגורוקוב ממשרתו בגלל יחסו אל היהודים; מורייר כותב כי „אין זה עוד סוד שהצורה של מעין־גינוי (quasi disgrace) שבה נעשו פיטוריו של הנסיך פיטוריו של דולגורוקוב באו בהשפעתו של פובדונוסצב ומחמת יחסו הטוב העניק ליהודים כדי להתיישב בעיר הזאת". ומורייר מוסיף ואומר כי אויביו של דולגורוקוב ממשרתו בגלל יחסו אל היהודים: מורייר כותב כי „אין זה עוד סוד טוענים כי הסיבה היחידה לכך הם טוב־ליבו ואי־רצונו להפעיל בצורה קפדנית את סמכותו[14].

כאמור, אין בדבריו אלה של מורייר משום אינפורמציה חדשה, שאיננה ידועה לנו ממקורות אחרים. כאשר נודע בפטרבורג על פיטוריו של דולגורוקוב ועל החלפתו בנסיך הגדול סרגי, התחילו רווחות שם שמועות כי פיטוריו נגרמו ע"י תככים של החוגים השמרניים הקיצוניים, שבראשם עמד פובדונוסצב, אשר התרעמו על דולגורוקוב מחמת מה שנראה בעיניהם כיחס טוב מדי מצידו ליהודים ועל אשר הוא מאפשר ליהודים להתיישב במוסקבה. שמועות אלה נתפרסמו כבר אז בעתונות שמחוץ לרוסיה[15] וכן מוצאים אנו אותן בכתביהם של בני הדור[16]; בזכרונותיו של ויטה אנו אף מוצאים אישור לכך ממקורות רשמיים של משרד הפנים[17]. מורייר אמנם אינו מציין את מקורות האינפורמציה שלו, אולם הלשון שהוא משתמש בה מצביעה כי הוא עצמו לא הטיל ספק באמיתות הדברים ויש על כן בדבריו כדי לתת תוקף נוסף לשמועות אלה.

---

12 PRO, F.O. 65/1397, no. 58.

13 את הנוסח המלא של הקטע הזה בהודעתו של מורייר ראה להלן בנספחים, מיסמך מס' 1.

14 PRO, F.O. 65/1397, no. 106. את הנוסח המלא של הקטע הזה בהודעה ראה להלן בנספחים, מיסמך מס' 2.

15 ראה מברק מאת כתב ה־Times בפטרבורג מיום 4 במאי 1891 — ב־Jewish Chronicle מיום 8 במאי 1891.

16 ראה בדו"ח הנ"ל של ובר־קמפסטר, עמ' 17 ובספרו הנ"ל של פרדריק, עמ' 185 ואילך וראה גם זכרונות של Г. В. Слиозберг, Дела Минувших Дней כרך ב', פאריס 1933, עמ' 43—45. והשווה עכשיו גם את המחקר החדש על פובדונוסצב מאת Robert F. Byrnes, **Pobedonostsev, His Life and Thought**, London 1968 עמ' 207. בירנס כותב: He [Pobedonostsev] was apparently instrumental in replacing Prince Dolgoroukov as Governor General of Moscow in 1891 with Grand Duke Sergei Alexandrovitch.

17 ראה את זכרונותיו של ויטה, Воспоминания, הוצאת מוסקבה 1960, כרך ג', עמ' 486.

מדבריו של מורייר משתמע כי בעית היהודים במוסקבה העסיקה את החוגים השמרניים והאנטי־יהודיים בפטרבורג וכי שררה בחוגים אלה אי־שביעות רצון רבה מריבוי היהודים במוסקבה. מסתבר כי התרקמו בפטרבורג תכניות נגד היהודים במוסקבה כבר זמן רב לפני הגירוש עצמו וכי פיטוריו של דולגורוקוב ב־26 בפברואר כבר בישרו את הצעדים נגד יהודי מוסקבה. ואכן אנו יודעים כי שמועות על הגזירות הממשמשות ובאות רווחו בקרב יהודי מוסקבה מאז נודע להם על פיטוריו של הנסיך דולגורוקוב והחלפתו בסרגי[18].

מסתבר כמו כן מדבריו של מורייר כי פובדונוסצב מילא תפקיד חשוב בכל פרשת הגירוש ושהוא אף היה, ככל הנראה, היוזם של הגירוש. אמנם בדו"ח שלו מיום 13 במאי 1891[19] כותב מורייר כי לא היה עדיין באפשרותו לברר מי עמד מאחורי צו הגירוש ובאילו נסיבות הוחלט עליו וכי לפי הסברה הרווחת בחוגים יודעי־דבר, מילאה בעניין זה תפקיד נכבד קנאותו של הנסיך הגדול סרגי לכנסיה האורתודוכסית. אולם ממה שכותב מורייר על נסיבות פיטוריו של דולגורוקוב ועל התפקיד שמילא בעניין זה פובדונוסצב, אפשר להסיק כמעט בודאות כי פובדונוסצב הוא שעמד מאחורי אי־שביעות הרצון ששררה בפטרבורג מריבוי היהודים במוסקבה, וכן גם מאחורי התכנית שהתרקמה ככל הנראה בפטרבורג לטהר את מוסקבה מן היהודים.

ואכן נחשב פובדונוסצב ע"י בני הדור כאחראי למעשה הגירוש. פובדונוסצב אמנם טען כי לו אישית אין שום קשר עם הגירוש — כפי שאנו למדים מדו"ח אחר של מורייר, מיום 10 ביולי 1891, שבו הוא דיווח לממשלתו על פעולתו של שליח הבארון הירש ברוסיה, ארנולד וייט; אולם באותו דו"ח עצמו מביא מורייר את דברי וייט אשר אמר לפובדונסצב כי בעולם כולו רואים בו, בפובדונוסצב, את המקור והשורש של גזירה זאת; וכדי להחליש את הרושם בעולם כאילו הוא, פובדונוסצב, עמד מאחורי הגירוש, הציע לו וייט לסייע להצלחת תכניתו של הבארון הירש. מורייר מספר כי דבריו של וייט השפיעו על פובדונוסצב והוא עשה אמנם כל אשר ביכולתו כדי לסייע לוייט[20].

---

18 ראה Jewish Chronicle מיום 17 באפריל 1891 המפרסם את המברק מיום 14 באפריל (לפי הלוח הגריגוריאני; 2 באפריל לפי הלוח היוליאני) מאת כתבו באודיסה של העתון Daily News. פרדריק מספר כי מפקד הצבא בפלך מוסקבה, הגנרל קוסטנדה, קיבל הוראה לגרש את היהודים ממוסקבה עוד בהיותו בפטרבורג בחודש מארס, כאשר נקרא לשם כדי לקבל את הצו בדבר מינויו של סרגי. לדברי פרדריק נאמר אז לקוסטנדה כי עליו להסדיר את הבעיה היהודית במוסקבה לפני הפסחא; ראה בספרו הנ"ל של פרדריק, עמ' 198.

19 PRO. F.O. 65/1398, no. 124

20 PRO, F.O. 65/1398, no. 184. לדברי מורייר, אמר וייט לפובדונוסצב כי not in Europe only but in the whole civilized world he was regarded as the moving spirit, **the fons et origo**, of this 19th century revival of the days of Moorish persecution and expulsion. כידוע, מנהל לשכתו של סרגי היה איש אמונו של פובדונוסצב, אדם בשם איסטומין אשר עבד בסינוד תחת פובדונוסצב והועבר על ידו ללשכתו של סרגי לאחר שהנסיך הגדול נתמנה לתפקידו החדש במוסקבה — יש אומרים כנציגו וכבא כוחו במקום. לשם ביצועה של המדיניות שהוחלט עליה בפטרבורג. ראה סליוזברג, שם, עמ' 45; ש. דובנוב, Новейшая История Еврейского Народа. ברלין 1923, כרך ג', עמ' 188; פרדריק בספרו הנ"ל, עמ' 239 ואילך. לדברי פרדריק איסטומין היה האיש אשר ניהל את הגירוש הלכה למעשה. [על תפקידו של איסטומין בגירוש, ר' לעיל (עמ' 19) במאמרו של ש. ורמל (המערכת).] בירנס בספרו הנ"ל (שם) וכן סליוזברג (שם, שם) מייחסים את יזמת הגירוש לסרגי עצמו — כפי שכותב גם מורייר.

אינפורמציה מעניינת נמצאת בדו"חות של מורייר על הקשר בין הסתלקותו של בית רוטשילד מן המילווה שרוסיה ביקשה אז לקבל במערב ואשר המו"מ עליו היה כבר לפני סיומו החיובי, לבין גירוש מוסקבה. זוהי בעיה לעצמה שנזכרת לא מעט בספרות ואשר טעונה עדיין בירור מקיף וממצה. מבחינת הנושא של המאמר הזה יש עניין בשמועה שמביא מורייר בדו"ח הנ"ל שלו מיום 13 במאי כי גירוש מוסקבה היה חלק מקנוניה נגד שר האוצר הרוסי, וישנגראדסקי, שניהל את המו"מ על המילווה. לפי הגירסה שמורייר מביא אותה, וישנגראדסקי אשר היה מעוניין להבטיח את השתתפות הרוטשילדים במילווה ולשכך את כעסם על המדיניות האנטי־יהודית של השלטון הרוסי, נתן בינואר 1891 הבטחה לרוטשילדים הצרפתיים כי במשך שלוש השנים הבאות לא ייגקטו עוד ברוסיה שום אמצעים נוספים נגד היהודים. אויביו של וישנגראדסקי רצו על־ידי צו הגירוש להביא לכך שהבטחתו של וישנגראדסקי לא תקויים ושכתוצאה מכך יסתלקו הרוטשילדים מן המילווה; בדרך זו הם רצו לגרום לכשלון המילווה ולנפילתו של שר האוצר. לפי גירסה זאת גם פיטוריו של דולגורוקוב היו חלק מאותה מזימה נגד וישנגראדסקי[21].

לדברי מורייר רבים בצמרת השלטון התנגדו מלכתחילה לגירוש וההתרגשות העמוקה שנגרמה באירופה ע"י הידיעות מרוסיה אף הגדילה את מספר המתנגדים; רבים התחילו לשאול את עצמם מה התועלת במעשים אלה[22].

יש עניין גם במה שכותב מורייר על מספר המגורשים ממוסקבה. בדו"ח הנ"ל שלו מיום 29 באפריל 1891 הוא מציין על יסוד אינפורמציה שנמסרה לו לדבריו ע"י „מקור יהודי טוב" כי הגירוש יפגע ב־14,000 משפחות; ואולם בדו"ח מיום 18 ביולי 1891[23] הוא כבר מעמיד את מספר היהודים אשר גורשו עד אז על 1,500 בלבד, וזאת בהסתמך על ארנולד וייט שראה את רשימת היהודים העניים אשר הוצאות הדרך שלהם שולמו ע"י יהודי מוסקבה העשירים והוא מוסיף כי יהודים עניים אלה היו הרוב הגדול מבין המגורשים. עם זאת יוצא מורייר בחריפות נגד השמועות המוגזמות ביותר לדבריו המופצות על מצבם של היהודים ברוסיה בכלל (גם בעניין זה הוא מסתמך על וייט), ועל מספר המגורשים — שמספרם נאמד לפי אותן שמועות מוגזמות בלא פחות מ־17,000 — בפרט. מעניינת וחשובה הסתמכותו של מורייר על ארנולד וייט. דמותו של וייט ומידת אהבת־ישראל שלו ידועות לנו היטב; כידוע הוא לא היסס גם להציע את שירותיו לרוסים כדי להלחם במה שהוא מכנה העמולה יהודית נגד רוסיה[24]. מורייר התרשם מאוד מוייט ושלח לממשלתו דו"חות חיוביים ביותר על פעולתו של וייט ברוסיה, תוך הסתמכות מלאה על האינפורמציה שהיה מקבל ממנו. בכך העביר למעשה מורייר, שהביע בעבר את סלידתו מיחס הרוסים אל היהודים ואת אהדתו ליהודי רוסיה, לממשלה האנגלית אינפורמציה מוטעית שהיה בה כדי למעט בממדי הרדיפות שסבלו מהן יהודי רוסיה.

---

21 ספק רב מאוד אם יש בסיס כל שהוא לסיפור זה. קשה מאוד להניח שעניין כל כך רציני בויים ע"י אויביו של וישנגראדסקי כדי לנסות ולהפילו; אף אין לנו שום סימוכין במקור כל שהוא לסיפור הזה.

22 ראה את הדו"ח הנ"ל מיום 10 ביולי 1891.

23 PRO, F.O. 65/1398, no. 187.

24 ראה Материалы для Истории антиеврейских погромов в России. כרך א', בעריכת ש. דובנוב וג. קראסני־אדמוני, פטרוגראד 1919, עמ' 219—220 וכן סליוזברג, שם, עמ' 34 ואילך.

בעתוני אירופה אמנם פורסמו מדי פעם נתונים מוגזמים ביותר על מספר היהודים המגורשים, או הצפויים לגירוש, ממוסקבה — בגליון ה־Jewish Chronicle מיום 22 במאי 1891 נאמר כי 22,000 יהודים כבר גורשו עד לאותו מועד, ועוד 20,000 יגורשו במשך החודש הקרוב; ובאחד מן הגליונות הקודמים של אותו עתון, בגליון מיום 1 במאי, אף מדובר על 30,000 משפחות ו־140,000 נפשות הצפויים לגירוש![25] אולם בדרך כלל האומדנים הניתנים בעתונות קטנים הרבה יותר וככל הנראה משקפים נכונה את המציאות; לרוב נאמד מספר הנפגעים ב־14,000 נפשות[26]. גם הקונסול האנגלי במוסקבה הודיע ב־15/3 באפריל 1892 לצירות האנגלית בפטרבורג כי מספר המגורשים מסתכם ב־15,000[27]. נמצא שדבריו של מוריר כי מספר המגורשים ממוסקבה עולה ל־1,500 בלבד היה בהם כדי לתת לממשלה האנגלית תמונה מסולפת לחלוטין של ממדי הגירוש.

מדברי מוריר אנו למדים גם כי לגירוש היו השלכות עקיפות על היחסים בין רוסיה לצרפת. בדו"ח שלו מיום 11 ביוני 1891[28], המוקדש לדיון ביחסים בין רוסיה וצרפת, עומד מוריר על ההשפעה השלילית על היחסים בין שתי המדינות שנודעה לכשלון התערוכה הצרפתית אשר נערכה ב־1891 במוסקבה ושהיתה צריכה להפגין את שיתוף הפעולה בין רוסיה לצרפת; מוריר מציין את „הבימוי המעורר גועל של גירוש היהודים" בין הסיבות שתרמו לכשלון התערוכה.

---

25 פירסום נתונים מוגזמים בעתונות על מספר יהודים הנפגעים בגזירות השונות של השלטון הרוסי הינה תופעה שכיחה. השווה את מאמרי „הנסיון הראשון של פעולה אמריקאית למען יהודי רוסיה (1869/70)", ציון, ל' (תשכ"ה), עמ' 207, לגבי הנתונים שפורסמו בעתונות על מספר היהודים אשר היו צפויים לגירוש מרצועת הגבול בפלך בסרביה על פי צו שפורסם ב־1869.

26 כך בידיעות אחרות המובאות בגליון הנ"ל עצמו של ה־Jewish Chronicle מיום 1 במאי, וכן גם בגליונות מן ה־17 באפריל ומן ה־5 ביוני 1891 של אותו עתון.

27 PRO, F.O. 447/4, no. 18. לדברי פרדריק, רק כרבע מכל המגורשים נזקקו לעזרה; מספרם הסתכם ב־3,000 בקירוב (עד ה־23 ביולי 1891 נקנו, לפי האינפורמציה שמסר לפרדריק ועד העזרה היהודי במוסקבה, 2,365 כרטיסי נסיעה ברכבת ופרדריק מוסיף על מספר זה עוד 635 ילדים שלא היו זקוקים לכרטיסים); בס"ה מעמיד פרדריק את מספר המגורשים עד סוף יולי 1891 על 12,000.

28 PRO, F.O. 65/1398, no. 152.

נספחים

1. קטע מן הדו"ח של סיר רוברט מורייר אל לורד סולזברי מיום 18 במארס 1891

F.O. 65/1397 St. Petersburg
No. 58 March 18, 1891
Confidential

My Lord,

The "Official Messenger" of the 26 February/10 March publishes a rescript of the Emperor relieving Prince Dolgoroukow from his functions as Governor General of Moscow and appointing His Imperial Highness the Grand Duke Serge in his stead. The public has been struck by the somewhat stiff and cold language addressed to the late Governor General in this rescript and by the absence of the termination usually appended to such documents in which the Emperor records his thanks for services rendered by writing "Yours gratefully" in his own hand.

This is the more remarkable because on the occasion of the Prince's jubilee last year very great demonstrations were made by the Court in his honour. Various causes are assigned for this coolness — the one most generally believed being a quarrel which has existed for the last two or three years between the Prince and Monsieur Pobedonostzeff who charged the Governor with lukewarmness in his dealing with the Jews and generally with want of sufficient zeal for the orthodox cause. Monsieur Pobedonostzeff is moreover regarded, with what truth I cannot tell, as the principal promoter of the appointment of the Grand Duke Serge as Prince Dolgoroukow's successor.

— — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — —

I have the honour to be...
R. Morier

Marquis of Salisbury, K.G.

2. קטע מן הדו"ח של סיר רוברט מורייר אל לורד סולזברי מיום 29 באפריל 1891

F.O. 65/1397
No. 106

St. Petersburg
April 29, 1891

My Lord,

The hopes which had been very generally entertained that a respite had occurred in the persecution to which the Jews were subjected have been suddenly scattered by the Imperial Order of which I had the honour to transmit the substance to Your Lordship in my despatch No. 95 of the 22nd instant *. This order, I am informed on good Jewith authority, will affect 14,000 heads of families and deprive Moscow of a most important portion of its industrial population.

It is no longer a secret that the quasi disgrace in which Prince Dolgoroukoff, the late Governor General of Moscow, was dismissed arose from the facilities which he is supposed to have given to Jews for settling in that town, his enemies accusing him of having done so for venal purposes, and his friends declaring the only reason was his kindheartedness and dislike for a stringent exercise of authority.

The "Novoye Vremya" of to-day publishes an order from General Gresser, the Prefect of Police of St. Petersburg, enjoining his subordinates to keep a watchful eye on any Jew who may arrive, and should they be found to come from Moscow to at once deport them within the Pale. On this the paper joyfully remarks that it will doubtless lead to a strict scrutiny of Jews at present domiciled in this capital, with disagreeable results to the race.

— — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — —

I have the honour to be...
R. Morier

Marquis of Salisbury, K.G.

יוליוס ברוצקוס*

הסטודנטים היהודים באוניברסיטה המוסקבאית

מתוך ההתרחשויות בשנים הראשונות ללימודי באוניברסיטה במוסקבה כדאי לציין את מהומות הסטודנטים.

בשנת 1888 בוטל תקנון האוניברסיטה, שהיה קיים עד אז, ופורסם תקנון חדש, שכלל בתוכו כל מיני הגבלות של זכויות הסטודנטים. את האוניברסיטה רצו להשוות לבית ספר לפרחי קצונה. כל התאחדויות סטודנטים נאסרו. הם היו חייבים ללבוש מדים עם כפתורי נחושת ולחגור חרב. סטודנט שנראה ברחוב ללא חרב, או במדים לא לפי התקן, היה נאשם בעבירה על התקנות והיה נענש במאסר בחדר בידוד. נתמנו שוטרי חרש מיוחדים, שתפקידם היה לבלוש אחרי הסטודנטים. כבר בשנת 1887, קיבל המפקח בזאובינוב, שהיה ידוע בקפדנותו, בנשף חגיגי סטירת לחי מסטודנט, שמרח את ידיו בפיח. ביחד עם הסטודנט אשר גורש מהאוניברסיטה, היה גם המפקח נאלץ להגיש את התפטרותו. במקומו מונה מפקח אחר, יותר נוח לבריות, בשם דוברוב. מפקח זה הקפיד פחות על התקנות.

על אף רדיפות המשטר הצארי, השתדלו המהפכנים הרוסיים לקיים ולהגביר את אי־שביעות הרצון והתסיסה בין הסטודנטים.

פעם, בתחילת האביב של 1888, אחרתי והגעתי לאולם האנטומי רק בשעה אחת אחר הצהריים. האולמות היו ריקים. מתברר, שבבוקר נתקיימה בחצר הסטודנטים הפגנת מחאה, עם תביעה לבטל את התקנון החדש. שלטונות האוניבר־סיטה הזמינו את המשטרה, וכאשר סירבו הסטודנטים להתפזר נאסרו כ־600 איש והובאו לבית הסוהר בבוטריקי.

הלכתי הביתה. שם כבר כולם היו מודאגים ובטוחים שנאסרתי. למחרת בבוקר, הלכתי לאולם האנטומי, ופגשתי חברים אחדים שסיפרו לי, כי עומדת להערך הפגנה נוספת. ואכן, תוך זמן קצר, התחילו הסטודנטים להתקהל בחצר.

הודעתי, שאצטרף להפגנה רק אם המפגינים יתבעו גם ביטול הגבלות ליהודים בתקנות האוניברסיטה. בחצר האוניברסיטה התאספו כמאה סטודנטים, אשר נאסרו מיד. כעבור שבוע שוחררו כולם, חוץ מיהודים אחדים, שאותם גרשו מהאוניברסיטה, וגם גורשו תיכף ומיד ממוסקבה. רובם הפסידו שנת לימודים יהיו נאלצים לעבור אחר כך לאוניברסיטאות בערים מרוחקות.

בשנה הבאה נתקיימה באופן בלתי צפוי הפגנת סטודנטים, לאחר ההספד אשר נערך לסופר שלגונוב**. אני, יחד עם האחרים, הלכתי לכנסיה בשדרות ניקיטסקיה, ששם ערכו את ההספד. התברר ששם נתאספו כמה אלפי סטודנטים, ואחר ההספד עברו בשדרות, בצורת הפגנה.

מאחר ששלגונוב לא היה תועמלן פוליטי, וכתביו הופיעו באופן חופשי, בירחון „רוסקאיה מיסל", לא יכלו השלטונות לנקוט באמצעי עונשין בקשר עם הפגנה זו. אבל כעבור שבוע, כתוצאה מהלשנה של שוטרי האוניברסיטה, הוצאו

---

* ברוצקוס עבר למוסקבה כילד בן שמונה ביחד עם משפחתו, שהיגרה בשנת 1878 מפולאנגן בליטא למוסקבה. בשנת 1889 הצטרף לחוג סטודנטים יהודים. ראה פרק מן האבטוביוגרפיה שלו ב„העבר" חוב' א' עמ' 133. גם קטע זה תורגם מזכרונותיו.

** על שלגונוב ועל ההפגנות שהיו כרוכות בהלויתו, ר' י. מאור, ניקולאי שלגונוב על פרעות שנות השמונים ושאלת היהודים, „העבר" כרך י"ג (1966), עמ' 118—133.

כמה סטודנטים מהאוניברסיטה, וגם גורשו ממוסקבה. ביניהם היו שני חברים של החוג שלנו: ברמסון הצעיר, ואולנשטיין, אשר לא לקחו כל חלק פעיל בהפגנה, והיו רק בקהל הצופים.

התחלנו לפעול על מנת לגרום לביטול הגזירה. הלכתי אל הפרופסור יאנג, שאותו הכרתי, על מנת להתייעץ אתו. סיפרתי לו מה שקרה. הוא התחיל לחשוב, מה ניתן לעשות, ואמר לי: „פה, בקומה מתחתי גר הדיקאן בוגאיב. הוא בודאי יוכל לעזור". הוא נתן לי פתק, והלכתי אל בוגאיב, שהיה פרופסור למתימטיקה ולפילוסופיה. בנו, המשורר אנדריי בֶּלי, זכה לאחר מכן, בגלל שיריו, לפרסום רב.

בוגאיב קיבל אותי תחילה באופן ידידותי, אבל כאשר שמע שהסטודנטים האסירים הם יהודים, התפלא תחילה שאני בא לבקש עזרתו ליהודים, כי לפי המבטא שלי ולפי קלסתר פני חשב אותי לרוסי. כאשר התברר לו שאני יהודי, הודיע לי באופן החלטי, שלא ינקוט בשום צעד על מנת לעזור ליהודים. כששאלתי לסיבת הדבר ענה לי שהוא רואה ביהודים את אויבי המין האנושי, וזאת לא רק בגלל מה שכתוב בתלמוד, אלא גם מה שכתוב בתנ"ך. כאשר שאלתי אותו מה מצא בנידון זה בתנ"ך, ענה לי: „הרי כתוב שם — ואהבת לרעך ושנאת את אויבך". אמרתי לו שאין כדבר הזה בתנ"ך. אז לקח את הברית החדשה וציטט לי משם את המלים האלה. אמרתי לו שאת הברית החדשה כתב יוני שהביא נוסח מזויף, שאיננו במקור העברי של התנ"ך ולא בתרגומים הארמי והיווני. תשובתי עוררה את חמתו של בוגאיב, והתחיל בינינו ויכוח קולני על הדת היהודית. בעת הויכוח נכנס מורה של הגמנסיה, פראוברז'נסקי. התברר שהוא אנטישמי ארסי, והתחיל לצטט ממאמריו של הצורר שמאקוב, שהופיעו בעתון הרחוב „מוסקובסקי ליסטוק", בו הואשמו היהודים ברצח ילדים נוצריים לצרכי פולחן הדת. התפתח ריב קולני בינו לביני, אשר הגיע לאזניו של פרופסור יאנג בקומה העליונה. הוא ירד אלינו ובקושי הרגיע אותנו, אבל מובן שמטרת בואי, שהיתה שחרור הסטודנטים היהודיים, לא הושגה.

עשיתי עוד נסיון, ופניתי אל סגן הרקטור, ההיסטוריון קלוצ'בסקי. הוא גר ברובע המסחרי של מוסקבה, בדירה צנועה מאד. הוא קיבל אותי באופן ידידותי מאד, הביע צער רב על גורל הסטודנטים שגורשו, והבטיח לי לעשות כל אשר יהיה לאל ידו לעשות. ובאמת כעבור זמן מה נתקבל אולנשטיין, שהוריו גרו במוסקבה, בחזרה לאוניברסיטה של קאזאן.

הלימודים של החוג שלנו נמשכו וכעבור זמן לא רב מצאנו לעצמנו התעסקות מעשית במוסקבה עצמה. התברר, שברובע היהודי, על אף איסור החוק, היה קיים תלמוד־תורה. בתלמוד תורה זה למדו כ־60 ילדים מהמשפחות העניות ביותר של הרובע. אופן ההוראה היה מהסוג המקובל בעיירות המרוחקות ביותר, בעזרת שני מלמדים מהסוג הרגיל. אחד מחברי החוג שלנו התנדב תחילה ללמד את הילדים האלה את השפה הרוסית. ואחריו קבלנו אנחנו, חמישה סטודנטים, את הסכמת המלמדים לנסות להקים בית ספר ממש, עם הוראת השפה הרוסית ותורת החשבון. הצלחנו גם לאסוף ע"י תרומות בגדים לילדים עניים אלה. אבל כעבור זמן קצר, נאלצנו להודות, שהידיעות שלנו איננו מספיקות לניהול הוראה שיטתית וסדירה. אז פנה אחד מאתנו, בוריס כוגן, לשם קבלת עצה אל הפדגוג הידוע טיכומירוב גילה ענין רב בפעולה שלנו, פעמים אחדות ביקר בתלמוד־תורה, והודיע לנו שהוא מוכן לערוך בשבילנו — המורים — קורס קצר בהוראה. מדי שבוע, במוצאי שבת, היינו מתאספים, 10 איש, בדירתו של טיכומירוב, בקורסים אלה נטל

חלק גם המתמטיקאי הנודע יגורוב, שהרצה בפנינו על תורת הוראת החשבון. שני הפרופסורים היו ליברלים. דירתו של טיכומירוב שימשה גם מרכז של חוג אינטליגנטים רוסיים.

הקורסים שלנו ללימוד תורת ההוראה נמשכו גם בחורף הבא, אבל לעתים יותר רחוקות. טיכומירוב ערך בשבילנו כמה שעורים לדוגמה, בתלמוד־תורה שלנו, וכן היה לוקח אותנו אתו לבתי־ספר עירוניים רוסיים, להסתכל בצורת ההוראה שם. הוא היה לא רק תיאורטיקן של תורת ההוראה, אלא גם אמן ממש במקצועו. השעורים שלו היו דוגמה מבריקה בתורת ההוראה. אני נזכר איך קרא פעם עם הילדים את שירו הידוע של לרמונטוב „עלה של אלון נקרע מענף הורתו והועף לערבה ע"י סערה אכזרית.

אנו ראינו בזאת הבעת השתתפותו בצער העם היהודי הנרדף.

ההוראה שלנו בתלמוד־תורה נמשכה שני חורפים. סידרנו גם בית ספר יהודי לבנות, מתוך המשפחות העניות ביותר. בית־ספר זה היה בביתו של הסוחר דולגן, לא רחוק מהרובע היהודי זארציה המורה הראשית בבית־ספר זה היתה בתו של דולגין.

כל הפעילות הזו שלנו הוכרחה להפסק באביב 1891. באותה עת התחילה המשטרה לערוך חיפושי לילה שיטתיים ברובע היהודי. רוב התלמידים שלנו, ביחד עם ההורים שלהם, נאלצו לעזוב את מוסקבה. גם בבית הספר עצמו נערך חיפוש, וכל הספרים והמחברות הוחרמו ע"י המשטרה. בדרך זו נסתיימה פעולתנו הסטודנטית להוראה. אחת מתוצאותיה היתה, שהכרנו חוגים רוסיים של אינטליגנציה ליברלית.

במוסקבה של שנות ה־70 וה־80 היתה אוכלוסיה יהודית ניכרת ללא זכות מגורים. אמדו אותה בכ־30 אלף איש. רוב היהודים גרו במוסקבה בזכות היותם בעלי מלאכה, במסגרת החוקית של החוק לבעלי מלאכה משנת 1865, או בזכות החוזר משנת 1881, שנתן בסיס חוקי למגורי היהודים, שכבר היו גרים אותה שנה במוסקבה. המושל של מוסקבה דולגורוקי גם הראה סובלנות רבה בשאלת זכות המגורים ליהודים.

אבל כעבור זמן קצר החלו הרדיפות. תחילה בא בילוש אחר היהודים הבלתי לגליים, וגירושם ממוסקבה. אז, באופן הדרגתי, ביטלו את החוזר משנת 1882, והתחילו לגרש ממוסקבה את הזבנים של הסוחרים מהגילדיה הראשונה. כל זה נעשה באמצעות חוזרים של המשטרה.

ההמונים שלא ידעו קרוא וכתוב התרגלו לראות ביהודי אדם ללא זכויות. עתון הרחוב היומי הנפוץ „מוסקובסקי־ליסטוק" הסית נגד היהודים, והיה מפרסם מאמרים ארוכים על רצח תינוקות נוצריים על ידי יהודים לשם פולחן דתי. כל האטמוספרה היתה מורעלת באנטישמיות, שחדרה גם לחוגים ליברליים. בחוגים היהודיים האמידים יותר, שישבו במוסקבה באופן לגלי, עשו את הרושם הגדול ביותר החוקים משנות 1887 ו־1888, שהגבילו את מספר התלמידים היהודיים בבתי הספר והאוניברסיטאות.

כך הלכו ונעשו ההכנות לגירוש היהודים ממוסקבה.

משה ברסלע

הלוייתו של הרב יעקב מזא"ה

אחד המבצעים הציוניים האחרונים שנעשה בפומביות רבה ברוסיה הסובייטית היתה ללא ספק הלווייתו של הרב יעקב בן ישעיהו מזא"ה ז"ל. רק מי שהכיר את המציאות הפוליטית במוסקבה בשנת 1924 ידע להעריך נכונה את המבצע המרשים והפומבי הזה והשפעתו על הצבור היהודי ועל השלטונות כאחד.

הרב מזא"ה נפטר ביום השבת כ"ג כסלו תרפ"ה (20.12.1924), בביתו שברחוב „האגמים הטהורים" Чистые Пруды שבמוסקבה לאחר ששימש ברבנות בעיר זו במשך 31 שנים. הוא היה חולה כשנתיים ימים ובעיקר סבל מזה שניטל ממנו מאור עיניו כמעט כליל. בן 64 היה במותו.

גופתו של הרב הועברה במוצאי־שבת מביתו אל בנין בית־הכנסת הגדול שברחוב ספאסו־גלינישצבסקי. מיד נתעוררה השאלה איך להביא לידיעת יהודי מוסקבה את דבר פטירת רבם הנערץ וכיצד לשוות להלוייה זו צורה הולמת ומתאימה לאחד המוהיקנים האחרונים מבין אנשי הדת והרוח שנותרו לפליטה ברוסיה. שמו של הרב מזא"ה היה ידוע ונערץ לא רק בין יהודי רוסיה, הוא נתפרסם בעולם היהודי הרחב מאז הופעתו המזהירה במשפט ביליס ועל־ידי ספריו ומאמריו. במוסקבה היה ידוע ונערץ בגלל דרשותיו בבית־הכנסת הגדול ועל־ידי הופעותיו בויכוחים הפומביים שהתקיימו על־פי רוב במוזיאום הפוליטכני שבמוסקבה. פעמים מספר נעשו נסיונות ע"י השלטונות בשנות חייו האחרונות של הרב לסגור את בית־הכנסת הגדול במוסקבה, כשם שעלה בגורלם של הרבה בתי־כנסת בערים אחרות ואף במוסקבה עצמה. ובכל פעם עמד הרב מזא"ה בפרץ. זכורני כי בשנת 1921—20 החל „מסע" לסגירת בית־הכנסת שבמוסקבה. הופיעו רמזים בעתונות כי בית־הכנסת משמש מרכז לפעולות אנטי סובייטיות וכן הוגשו תביעות „העמלים" הגרים בסביבת בית־הכנסת לסלק את המטרד — ז.א. את בית־הכנסת. באחת מדרשותיו בשבת שנאמרו בשפה רוסית מזהירה אמר הרב: בזמן משפטו של ביליס (עלילת הדם המפורסמת) בקייב ניגש אליו הסופר הרוסי הידוע ו.

קורולינקו ושאל אותו: „אדוני הרב מה שלום בית־הכנסת המוסקבאי״? — „וכי מתענין אתה בגורלם של בתי־כנסת יהודיים?״ השיב הרב בשאלה לסופר הרוסי, „לא״, אמר קורולינקו, „אין אני מתענין בדרך כלל בבתי־כנסיות, אך שונה הוא בית־הכנסת המוסקבאי, שהרי הוא משמש כעין בארומטר (מד־לחץ) למצב הפוליטי שבמדינה ולמידת החירות הקיימת בה. שכן בתקופת הריאקציה בימי הנסיך סרגיי נסגר בית־הכנסת במוסקבה ולאחר „הפשרה״ פוליטית נפתח שוב. „אם כן איפוא״, המשיך הרב, „דבר ידוע הוא כי בית־הכנסת שלנו הינו מודד את מצב החרויות שבמדינה ועיני העולם כולו צופיות מה גורל בית־הכנסת ולפיו ידונו על המצב הפוליטי שבמדינה. אין לי ספק כי הממשלה שלנו יודעת זאת היטב״.

בימים ההם לא היו במוסקבה אמצעי תקשורת עם הקהל היהודי הרחב. מודעות־אבל ברחובות לא היו נהוגות אז ולא היה ספק כי השלטונות לא היו מרשים להודיע לצבור בדרך זו על פטירתו של מנהיג דתי. מודעות־אבל בעתונות (הקומוניסטית כמובן) היו מתפרסמות אך ורק כשזה נגע ברבי המדינה והתנועה הקומוניסטית.

באולם פוליאקוב שבבית־הכנסת הגדול הוקם „מטה חירום״ לעריכת ההלוייה, שנקבעה ליום המחרת ביום הראשון. הפעילים במיוחד היינו אנחנו, פעילי ארגוני הנוער הציוני. החלטנו להכין מודעות גדולות על מות הרב ומועד הלוייתו ולהדביק אותן עוד במוצש״ק על שערי בית־הכנסת המעטים שנשארו לפליטה במוסקבה. מיד התנוססה מודעה גדולה כזו על שער בית־הכנסת הגדול וכן בכניסה אל בית־הכנסת החב״די שבאותה חצר. הבאים לבתי־הכנסת להתפלל ביום הראשון בבוקר ידעו על מות הרב ועל מועד הלוייתו והם בודאי ימסרו את הידיעה המעציבה גם לידידיהם. אך ברור היה כי זה יקיף מספר מצומצם של יהודים ואל הרוב הגדול לא תגיע הידיעה כלל. החלטנו איפוא לנסות להשיג רשות לפרסם מודעה, ולו הקטנה ביותר, בעיתון „איזוסטיה״ המופיע במוסקבה. עורך העתון היה היהודי סטיקלוב, פנינו אליו טלפונית. הוא נדהם מעצם הפניה, אך השיב במקום כי אין הוא מטפל בעניני המודעות. בזאת יש לפנות לאיש המתאים במערכת.

כשהשגנו את „האחראי״ למודעות, הסביר לנו הלה כי לא יוכל לפרסם על דעת עצמו מודעה כזאת, שהרי לא מקובל לפרסם מודעות על פטירתם של כהני דת. משהסברנו לו כי המדובר כאן הוא בסופר ואיש מפורסם בעולם כולו, רמז לנו כי אם כך הדבר אז שר החינוך, אנאטולי לונאצ׳ארסקי, יוכל לעזור לנו. בעמל לא קטן השגנו את לונאצ׳ארסקי בטלפון. ידענו כי הוא הכיר אישית את הרב מזא״ה מויכוחים פומביים ששניהם השתתפו בהם וכי הוא גם העריך מאוד את הרב. הוא אמר לנו כי הוא מצטער מאוד לשמע הידיעה המעציבה, אך לעצם בקשתנו אין הוא יכול לעשות מאומה. „ענין זה הוא בסמכותה הבלעדית של המערכת״. לאחר נסיונות נוספים שנכשלו אף הם לגייס את עזרתם של אישים, החלטנו להפסיק את ההשתדלויות ולהטיל על קבוצת צעירים לחלק ביניהם את מספרי הטלפונים לפי „האלף־בית״ ולטלפן לכל מי ששמו מעיד כי יהודי הוא. על „המטלפנים״ הוטל להודיע קצרות, „רבה של מוסקבה ר׳ יעקב בן ישעיהו מזא״ה (Яков Исаевич כפי שנקרא בפי בני מוסקבה), נפטר היום והלוייתו תצא מחר בשעה פלונית מבית־הכנסת הגדול בספאסו־גלנישצבסקי אל בית־הקברות שבדראגו־מילובו״. שעות אחדות צילצלו הטלפונים באותו לילה אל כל מי שנשא שם הדומה לשם יהודי ודבר ההלוייה נודע לכל היהודים שבמוסקבה ואשר היו רשומים

בספר הטלפונים. היו רבים מה„ייבסקים" שתמהו ואף רגזו על כך שמודיעים להם על כך.

ליד ארונו של הנפטר שכוסה בטלית, הוצבו משמרות־כבוד של ראשי הקהילה, נציגי בתי־הכנסת, סטודנטים ושרידי האינטליגנציה היהודית, שדבר פטירת הרב הגיע אליהם. ברצוני לציין במיוחד כי גם הרב החב"די הידוע בצידקתו, ר' יעקב זוראבייצער זצ"ל, היה אף הוא בין העומדים במשמרות. האנשים התחלפו במשך כל שעות הלילה והבוקר עד צאת מסע ההלוייה.

לפני השעה שנקבעה למועד ההלוייה, התחיל זורם קהל רב של יהודים מכל הרחובות המובילים אל בית־הכנסת הגדול. רחוב ספאסר־גלונישצבסקי התמלא המון יהודים וביניהם מספר רב של צעירים, סטודנטים וכו'. מסע ההלוייה יצא בשעה שנקבעה כשאלפים רבים צועדים אחרי מרכבת הלוייה. בצאתנו אל הרחוב הראשי היה הקהל כה גדול עד שהרחוב נתמלא כמעט לכל רחבו ונפסקה תנועת החשמליות והמרכבות. אנשי המיליציה והבטחון ניסו להטות את המלווים לצידו של הרחוב כדי למנוע הפסקת התנועה, אך שומע לא היה להם, כי גבר הלחץ של ההמונים. רוסים שטיילו ברחובות העיר לכבוד יום הראשון של השבוע נעצרו כשתמיהה על פניהם למראה המספר הגדול הזה של יהודים ושאלה בפיהם: של מי לוייה זו? והתשובה היתה: „הפטריארך היהודי נפטר" — ההמונים ליוו את הנפטר עד לבית־הקברות שבדראגומילובו והמסע נמשך שעות מספר. קהל המלווים היה מגוון ביותר והעיר מוסקבה לא ראתה זה שנים רבות „הפגנה" כזאת של יהודים מכל הסוגים ומכל הגילים. היה מורגש כי ההלוייה „מאורגנת" על ידי מישהו. אי אפשר היה לתאר כי יהא זה דבר „ספונטני" אשר ירכז המונים כאלה ובסדר מופתי כזה. גם „למארגנים" עצמם היתה זו הפתעה שהרי לא שיערנו כי הודעתנו תגיע אל מספר רב כזה וכי תהא היענות המונית כזו להודעה.

היה זה „מיפגן" עצום וגם אחרון של יהודי מוסקבה לפני שהתגברו גלי הרדיפות והטמיעה. יהודי מוסקבה בהמוניהם חלקו כבוד אחרון לרבם הנערץ שייצג את קהילתם בגאון לפני השלטונות שחלו בהם תמורות רבות, החל מהמושל העריץ ועד לשלטון הקומוניסטי.

היתה זו ההופעה האחרונה הפומבית של הקהילה היהודית במוסקבה, ולאחר הלוייה זו עבר גל מאסרים בין עסקני הקהילה והציונים שבמוסקבה. שלטונות הבטחון נדהמו מממדי „ההפגנה" והתחילו מיד מתכננים את המכה המכרעת לציבוריות היהודית ולאירגונים הציוניים שבמוסקבה.

רבים נאסרו והוגלו לערבות קירגיזיה, לרחבי סיביריה ולירכתי הצפון. אך „החסד האחרון" שגמלו יהודי מוסקבה לרבם הנערץ, בצורה נאה ובפומביות רבה, הפיח בהם רוח גאוה ואמונה כי נרם לא יכבה וזכרם לא יסוף.

רפאל מאהלר

זרמים בחסידות אוקראינה בתקופת הריאקציה האירופית (1848—1815) *

א. קוים לדמותה הסוציאלית של החסידות בתקופת הריאקציה האירופית

בתקופה שלאחר מלחמות נאפוליאון עד לאביב העמים באמצע המאה הי"ט הגיעה החסידות בכל ארצות מזרח־אירופה לשיא התפשטותה. כל הגורמים של עלייתה המתמדת של החסידות לשעבר גבר כוחם בתקופה זו עד כדי השתלטותה על רוב רובם של המוני העם בעיירה ובכפר. המצוקה הכלכלית של דלת העם, תוצאת הקפאון הפיאודלי מזה והתקדמות המשק של הקאפיטאליזם המסחרי מזה, גדלה שבעתיים מחמת הגזירות הקשות של המלכויות, שהאכזרית שבהן, גזירת גירוש המוזגנים היהודים מן הכפרים, שברה את מטה־לחמן של משפחות רבות לאלפים ולרבבות. לא די בדילדול מקורות הפרנסה העיקריים, רבץ על האוכלוסיה היהודית נטל המסים המיוחדים, שמצצו את שארית לשדה. כמקודם שימשה גם בתקופה זו הבסיס הסוציאלי של החסידות דלת־העם נטולת השרשים בחיי הכלכלה, הנמקה בדוחק הפרנסה, התלויה באויר. עליה נמנו המוזגים בכפרים ובעיירות, החנוונים הזעירים, הרוכלים והסרסורים למיניהם. באיזורי הגבול תפס מקום ניכר בין החסידים גם סוג מבריחי הסחורות, המתוארים במורת רוח בספרות ההשכלה. הצד השני שבכל יסודות סוציאליים אלה היה חוסר כל יציבות במקורות הפרנסה הקלוקלת ובלתי־יצרנית, התלות בחסד האדון „הפריץ" ובשרירות לבו, או ב„מזל־השעה".

לעומת דלת העם, המהווה את הבסיס הסוציאלי הרחב של התנועה, הרי נושאה הסוציאלי של החסידות, הקובע את מהותה ומגמתה החברתית, היה מראשיתה המעמד הבינוני בחלקו המיוחד. היה זה רובד של חוכרי עסקי־משקאות בעיירה, בכפר ובפרברי העיר, פונדקאים אמידים וסרסורים („פאקטורים") בחצרות האצילים. בימי צמיחת החסידות היו כל אלה מקופחים בקהילות מפאת מעמדם של נחותי דרגה כלפי תלמידי־החכמים וכלפי הסוחרים האמידים, הצמודים להם בסולם הכבוד הסוציאלי ובקשרי משפחה. במשך הימים נתווספו בעיירות על תומכי חסידות אלה דוקא החבורות השליטות בקהילות, ביחוד בתחום המושב: ראשי הקהל „התקיפים והקצינים" וממוניהם מכל הסוגים וכן חוכרי מסי־העקיפין הקהילתיים, בעלי־הטאכסה למיניהם, התלויים במנהיגי הקהילה והמשתפים אותם לפעמים גם בעסקיהם. את הלהקה הזאת של טפילים מכל המינים, החיים על חשבון הקהילה והמקורבים אל הרבי בעיירה, מציג לדראון ריב"ל בסאטירה העוקצנית שלו „דיא הפקר־וועלט". בדומה לחוכרים וה„פאקטורים" של הפריצים, התלויים במשטר הכלכלי הפיאודלי במדינה, המתמוטט ומתערער מחמת התקדמותו האיטית אך המתמידה של הקאפיטאליזם, היו מקורביהם הנוספים של הרביים קשורים בעצם קיומם בשלטון הפיאודלי שבמשטר הקהילה המתנוון.

במבנה סוציאלי זה, שעיצב את דמותה של החסידות, חלה עד סוף המחצית הראשונה של המאה הי"ט התפתחות רבת משמעות. מחנה המתנגדים, שהמעמד

---

* פרק מתוך ספר ו' של „דברי ימי ישראל — דורות אחרונים" העומד לצאת בדפוס בהוצאת ספרית הפועלים.

הבינוני של סוחרים יציבים היה נושאו הסוציאלי, והלמדנים והרבנים בראשם היו דובריו ולוחמיו, התפורר והלך עד שהתכוץ לשרידים בלבד: האורתודוכסיה המתנגדת ברוב רובה השלימה עם החסידות והתקרבה אליה, ומקצתה גם התלכדה אתה למחנה חרדים אחד. לא במעט גרם לכך משטר הדיכוי של האבסולוטיזם הריאקציוני, שאילץ את האוכלוסיה היהודית למלחמת־מחתרת בהתגוננותה נגד הגזירות הקשות; מאבק חשאי זה נגד הערימות התנהל ביזמתם של החסידים. רב יתר על זאת נסבה התקרבותם של המתנגדים לחסידים על ידי הצורך בחזית מאוחדת בעמידה נגד תנועת ההשכלה המתקדמת והולכת. התקרבות שני המחנות היריבים לשעבר היתה הדדית בכל התחומים והיא כללה גם את הערכת מקומם של לימוד התורה והלמדנות בסולם ערכי הדת, זו שהיתה בדורות הקודמים סלע המחלוקת הבולט ביותר בפולמוס ביניהם.

בארצות אוקראינה התחיל תהליך ההתלכדות של המעמד הבינוני לעבר החסידות כבר בתקופה מוקדמת והוא שהספיק כבר אז להטביע את חותמו על דמותה הסוציאלית של התנועה, ההוי שלה ותורתה, ואולם לעומת גאליציה הסמוכה ופולין המרכזית לא הביא כאן התהליך הזה בעקבותיו השפעה ניכרת של שיטת המתנגדים היריבה במגמה להרים את קרן הלמדנות. סיבת הדבר היתה נעוצה במבנה הסוציאלי ותבניתה התרבותית המיוחדים של יהדות אוקראינה. בחבל זה של מזרח אירופה הנחשל בהתפתחותו, היה שיעורם של תושבי הכפרים באוכלוסיה היהודית רב יותר מבארצות השכנות מערבה וגם בערים הקטנות גברו היסודות של חוכרים ומוזגנים על אלה העוסקים במסחר. היה זה בטבע הדברים שגם הלמדנות בפרובינציות אלו לא היתה שכיחה ביותר ומעולם לא השיגה את הרמה של מרכזי התורה הנודעים בגאליציה ובפולין. אכן בעימות קולע הציג ר' נחמן קרוכמל במכתביו על החסידות את אוקראינה והארצות הסמוכות לה מדרום־מזרח („במחוזות נשמות, במערכת פריצים וואלאחייא, בערבות מדבר אוקריינא ובין אנשי הכפרים היושבים על ספר אונגארן, כולם קבוצים חדשים מקרוב נתייסדו...") מול „הקהילות הישנות המפורסמות בתורה, בחכמה ובמנין, כקראקויא, לבוב, לובלין, בראד, טארנאפאל, ווילנא, בריסק ודומיהם". (כתבי ר' נחמן קרוכמאל, עמ' תי"ז). עליית משקלו של מעמד האמידים בחסידות לא גרמה אלא לכך, שבמידה בלתי שכיחה בארצות אחרות עתקו כאן „הצדיקים" והרבו הון ועושר, וחיו חיי מותרות ב„חצרותיהם" המרווחות והמפוארות. במקביל לכך נודעו לחסידות האוקראינית, וביותר מלתנועה במרכזים שממערב לה, התכונות של חסידות קלה והמונית, שאינה מטילה עוד שום חובה של תיקון־הנפש ויגיע־המחשבה, כשכל עיקרה האמונה בצדיק שהשמחה והישועה במעונו, וההתחממות כנגד אספקלרייתו המאירה.

ב. שתי שושילתות הצדיקים באוקראינה — בית צ'רנוביל ובית רוז'ין

במחצית הראשונה של המאה הי"ט התחרו ביניהן על מנהיגות החסידות באוקראינה שתי שושילתות של רביים, בית צ'רנוביל ובית רוז'ין. באבי השושילתא של צ'רנוביל, ר' מרדכי (מוטלי) בנו של המגיד המפורסם ר' נחום מצ'רנוביל, כבר נתלגמו כל סימני הירידה של החסידות האוקראינית. בניגוד לאביו, המגיד הנודד, שחי בעוני ובדחקות, ישב ר' מרדכי בחצרו המפוארת המלאה כלי כסף

וזהב והחסידים בהמוניהם היו נוהרים אליו מקרוב ומרחוק כדי להיושע בכל צרה בזכות תפילתו ומופתיו. נוסף על ה„פדיונות" שהיה גובה מכל חסיד הבא לראות את פניו, נהנה גם מן ההכנסות הקבועות לפי שיטה שהונהגה בחסידות אוקראינה כבר על ידי נכדי הבעש"ט: החסידים של הרבי בכל מושבותיהם היו פורעים לו תשלום שנתי קבוע לפי הערכת אמידותם („מעמדות" — „שטעלן"). „המעמדות" היו נגבים על ידי גבאים מיוחדים, אך יש שהרבי בכבודו ובעצמו היה נוסע לבקר את חסידיו לשם מגבית מיוחדת. ר' מוטלי היה יוצא לדרכיו בכרכרה נהדרה רתומה לארבעה סוסים, שנים שנים לאורך, ממש כאחד האצילים, בלוית להקה של גבאים. בהגיעו לעיירה היו חסידים רצים לפני המרכבה, מעשי־גינונים של שליט אוריאנטלי, שהפכו לנוהג „הצדיקים" בדורו.

דרשותיו של הצדיק מצ'רנוביל לקויות בדילדול הרוחני הגמור שאחז את החסידות האוקראינית בימיו; לא היה זה אלא לקט — ערבוביא של תורת החסידות הקלאסית ללא כל חידוש עיוני וללא כל הברקת רעיון. אמנם, כאילו לשים ללעג את הכלל של נאה דורש ונאה מקיים ראה ר' מרדכי הממלא ביתו אוצרות כסף, להעלות בדרשותיו את מעלת הסגפנות בניגוד גמור לעיקרי החסידות המקוריים.

כל אורח החיים, שהוא מורה בשבע „ההדרכות" לחסידיו, אינו אלא חזרה על תורת המוסר של ימי הביניים, שהחסידות בשעתה יצאה לערערה כעבירה על מצות עבודה מתוך שמחה. כמצוה ראשונה משנן ר' מרדכי את החובה לשוב בתשובה על חטאות־נעורים ולשם כך הוא מצוה להתענות יום אחד בשבוע חמש שנים רצופות וללמוד כל יום ששי כל הלילה. גם אחר חמש השנים האלו מחייב הוא תענית יום שני וחמישי ברוב ימות השנה. כדי להגיע לידי אהבת הבורא יש „למאוס בזה העולם עד קצה האחרון", שהרי העולם הזה הוא „השפל והנבזה", ולצער עצמו על העבירות. „הכל תלוי בדעת והדעת היא מלשון שבירה" ולפיכך „צריך לשבור כל התאוות" ולהכניען, כמו תאוות האכילה: „כשרוצה לאכול, ונתרבה עליו התאוה, צריך למשוך עצמו מלאכול". בהתאם גמור למגמת הסגפנות מעורר ר' מוטלי את האדם להכיר בשפלותו, „להעמיק בשפלות עצמו עד שלא יהא נחשב בעיניו לכלום" כי רק מתוך כך „בא לידי השגת רוממות הבורא". כאילו להשלים את הפיכת תורת הבעש"ט על פיה בכל התחומים, מחזיר הרבי מצ'רנוביל גם את כבוד הפילפול ליושנו: „בתורה שבע"פ צריך לקשר מקורם בשכל של התורה דהיינו הפלפול ושאר דברים שנתגלו ברוח קדשם של תנאים ואמוראים" (לקוטי תורה, פ' וישב). בשיקוף נאמן של הצדיקות המעשית שנהג בחצרו לא הותיר ר' מוטלי גם מן תורת החסידות אלא את האמונה בצדיקים „שנקראים מוחין של הדור", ו„מייחדים ייחודים עם דבוריהם".

התחדשות מוסר הסגפנות להלכה מציינת בתקופה ההיא גם את תורת אדמו"רים אחרים באוקראינה, כגון זו של ר' משה צבי מסאוראן.

אחרי מות ר' מרדכי (תקצ"ז) נסתעפה שושילתת צ'רנוביל ופרשה את ממשלתה על קהל החסידים באוקראינה רובו ככולו. שיחק להם המזל לבניו של ר' מרדכי, שבעצם הימים ההם התפטרו מהתחרות „החצר" של ר' ישראל מרוז'ין, אשר נאלץ לעזוב את רוסיה והתישב בסדיגורה שבבוקובינה. משמונת בניו של ר' מרדכי ירש ר' אהרן את כסא אביו בצ'רנוביל, ושבעת אחיו ייסדו „חצרות" חדשות משלהם באוקראינה, וולין ופודוליה, מהם עוד בחיי אביהם, כל אחד בעיירה אחרת: ר' משה בקורוסטישוב; ר' יעקב ישראל בהורנוסטייפול,

משם עבר לצ׳רקאסי; ר׳ נחום במאקארוב; ר׳ אברהם בטוריסק (טריסק); ר׳ דוד בוואסילקוב, משם עבר לטאלנה; ר׳ יצחק בסקווירה; ור׳ יוחנן ברחמיסטרובקה. כמעט כל אחת מן ה״חצרות״ האלו היתה מהדורה חדשה של בירת השושילתא לשעבר בצ׳רנוביל, כמרכז מופתים ורוב הון, פאר והדר גם יחד. בייחוד נודעה בתפארתה ועושרה המופלג ״החצר״ של ר׳ דוד מטאלנה.

לשון החיבה, בה היו שגורים בפי החסידים שמות האחים מגזע צ׳רנוביל (ר׳ דודל, ר׳ איציק׳ל, ר׳ נחום׳צ׳ה, ר׳ יוחנן׳צ׳ה וכו׳) היתה ביטוי לשיורי הפרטרי־ארכליות שביחס החסידים אל מנהיגיהם הנערצים. ואולם לא כל האחים נהגו ביחס הזה בהדדיות. ר׳ אהרן היה מטיל אימה ופחד על חסידיו במבטו בלבד. ר׳ יעקב ישראל, שעוד בחיי אביו בחר לו למושבו את העיירה הורנוסטייפול, בחישוב תחילה למשוך אליו חסידים העוברים דרכה לצ׳רנוביל הסמוכה, לא ידע אפילו סייג של רחמים בתאוות הכסף שלו. את סכום הפדיון, שלפי ״תורתו״ היה על ידו ״מתקשר״ עם נותניו, היה נוקב גם כלפי החסידים העניים, בשיעור, שלא יכלו לעמוד בו בלי למכור או למשכן את חפצי־ביתם או את בהמתם. התפתחותה העיונית של החסידות הגיעה בדור בניו של ר׳ מוטלי מצ׳רנוביל לשלב ירידתה האחרון. אפילו ר׳ אהרן, שבאמונתו התמימה בעליונותו על כל צדיקי דורו הבטיח לחסידיו, שהבא בצל קורתו ״הלא בריאה בעלמא קנה כל הטוב בעזרתו ית״ש״, לא התיימר עוד כאביו, להשמיע תורה בשם עצמו; בדרשותיו ב״שלוש סעודות״ בשבת היה ״הנכד״ מביא דברים בשם אביו זקנו ר׳ נחום, או בשם מפרשי תורה קודמים.

כל התופעות של גילגולה הסוציאלי והתרוקנותה הרעיונית של חסידות בית צ׳רנוביל נודעו גם לחסידות מיסודה של השושילתא המתחרה, זו של רוז׳ין־סאדיגורה.

עמדה לה לחסידות רוז׳ין אישיותו המובהקת של מייסדה ר׳ ישראל, שהצליחה לרכוש לה המוני מעריצים מתחילה באוקראינה, ואחר כך גם בארצות הסמוכות מדרום וממערב.

ר׳ ישראל (תקנ״ז—תרי״א) היה מצד אביו, ר׳ שלום מפוהרבישץ, נכדו של ר׳ אברהם ״מלאך״ ונינו של ר׳ דוב בר המגיד ממזריץ׳, ומצד אמו נכדו של ר׳ נחום מצ׳רנוביל. יחוסו של צאצא ״מגיד הגדול״, יורשו של הבעש״ט, הועיל לא במעט לפאר את כבודו בעיני עדות החסידים כולן. בן שש עשרה ירש את כסא אביו, לאחר מות אחיו הבכור. אחרי שנים אחדות העביר את ביתו לעיירה רוז׳ין שבפלך קיוב, שם נהג ברבבות חסידיו באוקראינה במשך עשרים שנה ומעלה ונתפרסם גם למרחקים בשמו, ר׳ סרולצ׳ה רוז׳ינר. בראשית אביב 1838 נאסר ר׳ ישראל מחמת הלשנה שהיה מעורב ב״מעשה לטניאביץ״: מעשה בשני מוסרים בעיירה לטניאביץ (אושיץ) שבפודוליה, שנרצחו על פי ההחלטה שנתקבלה בהתייעצות הקהילות שבמחוז. ר׳ ישראל, שנאשם במתן פקודה לרצח זה, ישב תפוס בכלא קאמיניץ־פודולסק וקיוב 22 חודשים. אחר ששוחרר מן המאסר עד למשפט, התיישב בקישינוב ומשנתחדשה פקודת מאסרו, ברח מרוסיה ליאסי שברומניה ולבסוף הצליח בשנת תרי״א להשתקע בעיירה סאדיגורה שבבוקובינה, שם קיבל את שם המשפחה פרידמאן. כך היה ר׳ ישראל בגיל העמידה למייסד בית־הצדיקים של סאדיגורה, ששלט על חסידי בוקובינה, רומניה וגאליציה המזרחית ואף קיים את קשריו עם חסידים רבים מעבר לגבול אוסטריה באוקראינה.

כוח אישיותו של הרבי מרוז'ין היה צפון בתודעת גדולתו, בה התחזק כבר מראשית נעוריו. כבר אז היה מעורר יראת כבוד בכל רואיו במבטו החודר ובהדרת פניו, שהביעו אצילות של רוחניות מזוקקת. כשראה את ישראל הצעיר בפעם הראשונה הרב מאפטא, ר' אברהם יהושע השל, אמר עליו, שהוא בבחינת „נשמה לנשמה". וכן היה מעשה בחתונה באוסטילה שבוולין, בה נקהלו רביים מקרוב ומרחוק, נשמט האבנט ממתניו של ישראל, שהיה אז בן חמש עשרה שנה. לעיני כל הצדיקים הנאספים הרים הרב מאפטא את האבנט, חגר אותה לנער ישראל והוסיף הסבר: מן השמים כיבדו אותי כאן בקיום מצות „גלילה" של ספר־תורה. לימים, לאחר שישב ר' ישראל על כסא הצדיק, עשויה היתה להגביר את ההוד המלכותי של דמותו גם תלבושתו הנהדרת. היה מקבל את אורחיו כשהוא לבוש גלימה לבנה של משי, מהודקת בסיכה עם יהלומים בגולתה וחגורה באבנט רקום זהב, כמוה ככיפה שעל ראשו. כאילו למלא את הופעתו המלכותית היה מחזיק בידו כמין שרביט קנה־מקטרת יקר מקושט בפי ענבר טהור.

את הדר תלבושתו של ר' ישראל הלם הפאר של חצרו. אם „חצרות" הרביים מבית צ'רנוביל דמו לחצרות אצילים הרי „חצרו" של ר' ישראל ברוז'ין וכן לאחר מכן בסאדיגורה תוארה על ידי בני דורו כטירת נסיך ממש. במרכבתו המפוארת, המקושטת בידיות כסף, היה נוסע עטור משרתים מימינו ומשמאלו. להקת מנגנים בכלי־זמר היתה ערוכה בביתו והיא שליוותה את שירי החסידים במקהלה.

בהתנהגותו של ר' ישראל עם חסידיו הפסה את מקום הפאטריארכליות התנשאות אריסטוקרטית. לא היה אוכל ושותה בפומבי, להוציא טעימה סמלית לשם שיור „שיריים" לחסידים המסובים, וכן לא היה מתפלל עם הציבור. גם תפילתו ביחידות היתה חסרה כל תנועה של התלהבות, כש„רק שפתיו נעות". אותה התאפקות היה נוהג בקבלת חסידיו, בדיבור בנחת ובחסכון מלים.

דבר הלמד מעניינו הוא, שהמותרות והעשירות ב„חצרו" של ר' ישראל, בדומה לאלו שב„חצרות" בית צ'רנוביל, הקבילו לא רק למספר החסידים המתרבה והולך, אלא גם לריבוי מעמד הגבירים בתוכם. גם אחר שהעתיק ר' ישראל את מושבו לסאדיגורה, היו באים אליו סוחרים גדולים וספקים מרוסיה, לבקש גם ברכה גם עצה בעסקיהם. הוא עצמו היה מספר בשבח רוסיה, שניתן שם להרויח בעסק אחד של אפסניה שלוש מאות אלפי רובל (ישועות ישראל, מ"ח). הוא גם שהעיד על עצמו בפני מחותנו ר' צבי הירש מרימנוב, שאפילו על מופת קטן מזה של הבעש"ט, שידע להחיות מתים, „לא רצה לזוז פחות משני אדומים" (שם, עמ' ל"ב). את תאוות הכסף שלו, שכמוה כתאוות הכבוד שלו לא ידעה שובע. ראה מחותנו ר' צבי הירש מרימנוב כפלא של „איש קדוש", אשר „אין להבין רק בבוא גואלנו הצדק ב"ב" (עשר אורות, מערכת ח'). ר' ישראל עצמו לא ראה בזה פלא כלל: הוא האדם השלם ולפיכך אין זה אלא מן הדין ש„כל הממון הנמצא בעולם" הוא שלו. גם על זה המשיל כדרכו, משל: מעשה בקבצן בעל־מום, שעשה את כל בניו בעלי־מום, כדי להכשירם לאומנות של קבצנות, ורק על בן אחד, היפה בכולם, ריחם, ולא הטיל בו מום כלל. לאותו בן, שמחמת שלמות גופו לא יכול להתפרנס מאומנות אחיו, הוריש את כל כספו... (כנסת ישראל, עמ' 22).

בדומה להסבר רוב עושרו, לא היה ר' ישראל במגלומניה שלו אובד עצות להצדיק בעיני חסידיו ובהכרת עצמו את גינוני המלכות ופאר־המלכת הנהוגים ב„חצרו". בטוח היה ר' ישראל, שהוא מזרע בית־דוד, ולראיה הביא, שאביו זקנו,

המגיד ממזריץ', היה לו ספר יוחסין עד חזקיהו המלך (תפארת אדם, עמ' 8). יתירה מזו, הוא לא נמנע מלהתפאר, שהוא גלגול נשמת שלמה המלך, שאליו אכן ניסה להידמות בפאר־ארמונו ובחכמת אמריו; אף לא חסך רמזים, שהוא בעל נשמת המשיח עצמו (תפארת אדם, עמ' 41, 45, ישועת ישראל, עמ' מ"ד, נ"ה). מעשה בשנת צפיה לגאולה בחוגים רבים במחנה החסידים והמתנגדים גם יחד*, ששאלו את ר' ישראל: „מפני מה צדיקים מדברים על ביאת המשיח, והוא לא". השיב ר' ישראל: „למה הדבר דומה, לשני מחותנים שנתוועדו לדבר בענין שידוכי בניהם הבן עם הבת. כך המנהג ודרכו של עולם שהמחותנים הם המדברים מזה, אבל החתן יושב ושותק"... (כנסת ישראל, עמ' 33).

כך הגיע פולחן הצדיק בחסידות הרוז'ינית לשיאו הפרדוכסלי, להערצת הצדיק בבחינת מלך ישראל ומשיח בן דוד בכוח, וראש הגולה בפועל.

לא היה עולה ר' ישראל על הרביים בני דורו באוקראינה ברמת ידיעותיו הקלושות בתורת הנגלה ובתורת הנסתר. ואולם הוא דמה לגדולי החסידות בכך, שהיה מחונן בכוח דמיון יוצר ובכשרון הסברה מובהק. הוא ידע לנסח את רעיונותיו בפתגמים שנונים וגם להמחישם במשלים, ששבו את לבות השומעים. החידושים המעטים שבדרשותיו ושיחותיו נסבו בעיקר על תורת הצדיק, ששימשה לו ביסוס רעיוני והצדקה לדרכו בחסידות, להתנהגותו בשררה ולשאיפת גדולתו.

לעומת תורת החסידות המקורית, שיצאה לקדש את חיי הגשמיות בעבודת האלהים במעלה אחת עם תורה ותפילה, לא נלאה ר' ישראל מלשנן, כי העבודה של הצדיק בדברים גשמיים דוקא היא המעלה את ניצוצות הקודש ואת הנשמות הנידחות. הנמקתו השכיחה ביותר לסברה זו היא אופיינית להודאתו בשלב הירידה של החסידות בדורו: מכיון שנתמעטו הדורות והנשמות הן בחינת רגליים, ורוב בני אדם נתפסים לתאוות העולם הזה ותענוגיו, או שאינם בטוחים בעבודתם בתורה ותפילה, גם הצדיקים חייבים לעבוד את האל „בכל הדברים הללו", היינו בגשמיות, כדי להעלות את כל „הנכשלים". אותו טעם נותן ר' ישראל לנוהג שלו עצמו לספר „מעשיות": „הצדיקים הראשנים היו בבחינת גדלות" והיו מיטיבים לעם ישראל על ידי תורה ותפילה, „אבל עכשיו כשהעולם הוא בחינת קטנות — אחות לנו קטנה — מה נעשה לאחותנו... רק ביום שידובר בה", היינו בדיבורים, שהם סיפורים (עירין קדישין, ליקוטים, עמ' 106). על שלבי התמעטות כוחם של הצדיקים מדור לדור סיפר ר' ישראל את סיפורו הנודע: מעשה בבעש"ט שרצה להושיע אדם בצרתו: הוא הלך אל היער, הדליק נר של שעוה, הדביקו לאילן, וייחד ייחודים. המגיד ממזריץ' בצרה כגון זו, כבר לא ידע לייחד ייחודים אלא הלך היערה ועשה כל מה שעשה הבעש"ט, בסמכו על כוונתו של קודמו. ר' משה ליב מסאסוב אף לא הלך אל היער, בהתנצלו: „אנו אין לנו אפילו כח לעשות כך אלא אספר המעשה"... (כנסת ישראל, עמ' 23). אכן יש שר' ישראל היה עושה טובה למבקש ישועה (מעשה טיפוסי ב„ארנדר שהאדון שלו רצה לדחותו מארנדה קודם פסח"), רק על ידי סיפורי מעשיות באזניו.

מעז הוציא הרבי מרוז'ין מתוק. „קטנות העולם" היא אמנם הגורמת במישרין לעבודת הצדיק בגשמיות, אך דרך זו של עבודה היא דוקא סגולת הצדיק האמיתי איש המעלה: „עיקר הצדיק הוא זה, שעובד בבחינת עלמא דאתכסייא,

---

* יש לשער, שמסורת זו מתייחסת לשנת ת"ר, אם אמנם גם בשנת 1848 רווחה בקהל החסידים הצפיה לביאת המשיח.

... מתוך אכילה ושתייה וכו' —", ואילו עבודת הצדיק בתורה ותפילה „בבחינת עלמא דאתגליא" היא „בפשטות" (עירין קדישין, ליקוטים, עמ' 97).

בגשמיות סתם בעבודת הצדיק — הורה הרבי מרוז'ין — לא סגי. צריך שהצדיק יתנהג „בדרך עשירות", שיחיה בעצמו בשפע רב, כדי שיוכל „להמשיך השפעה בעולם". ברוח זו פירש ר' ישראל את האגדה שבתלמוד (תענית, כ"ד, ע"ב) „כל העולם כולו ניזון בשביל חנינא בני וחנינא בני דיו בקב חרובין מערב שבת לערב שבת": כל העולם ניזון „בשביל" היינו בצימצום משום שחנינא די לו בקב חרובין. צדיק משפיע שפע לעולם אם הוא עצמו חי בשפע (כנסת ישראל, עמ' 34).

בפילפול סופיסטי ניסה הרבי מרוז'ין להצדיק את חיי המותרות שלו כהוכחה של ענוה יתרה דוקא... כשנשאל על ידי הרב מאפטא אורחו „למה לו כל ההרחבה הזאת מתענוגות בני האדם והכין לו משוררים קאפעליע * ומרכבות קאלעסטען ** וסוסים יקרים ובגדים חשובים מאוד", הסביר לו המארח: „ענוה היא המידה היותר גדולה, ולפיכך יש לכסותה מעיני הבריות": „משל באיש עשיר, שמטמין את האוצר באשפה, שלא יגזלו השודדים", והרי „אין לנו אשפה יותר גדולה ממידת הגיאות המאוסה והסרוחה". וזהו מדוע הכתוב משבח את חכמתו של שלמה המלך, „יען התחכם להטמין מידת הענוה"... (ישועות ישראל, נ"ג). אכן, לא בכדי הציג מושל המשל לדוגמה את שלמה המלך: כשם שדמה להתייחס עליו לפי מוצאו הגזעי ולפי „שורש נשמתו", כך שאף לחקותו בפאר המלכותי.

לפי המסורת, שנמסרה בפי אחד מבניו של ר' ישראל (כנסת ישראל, עמ' 132), ניתן להתנהגותו של גזע רוז'ין ב„התענגות בכל מיני תענוגים גשמיים ועולם הזה" טעם מסתורי־מאגי מפורש, והוא לבלבל את השטן... כל שלושת המקובלים, שעליהם התייחס ר' ישראל מרוז'ין כרביעי בלהקת „הנשמות הגבוהות" ***, ניסו לגלות את סוד הייחוד „שבו תלויה הגאולה" ולא עלה בידם, „כי הסוד היה בידי הס"מ". עד שבא ר' שלום, אביו של ר' ישראל מרוז'ין, והשכיל להסתיר את „דרכו בקודש" על ידי התנהגותו הגשמית ברוב תענוגים והצליח לגנוב מן הס"מ את סוד הייחוד הגדול. משגילה הס"מ את הדבר, התחיל „להרעיש את העולמות", עד שנאלץ ר' שלום להבטיח לו הסכם זה: הוא, ר' שלום, לא יוסיף עוד לעסוק בעניין הייחוד הזה, אלא הוא „ימשיך לבניו יוצאי חלציו נשמות מתחת כסא הכבוד, אשר לא יפחדו ממך בנפש, רק הגופות הם מפקירים מיום היולדם"... וכך, הפטיר בנו של ר' ישראל את סיפורו, ממשיכים הוא ואחיו את הדרך של ר' ישראל אביהם: „כי הפקרנו את גופנו"... משל חיי מותרות באתגליא ודרך קדושה באתכסיא.

את מעלת עבודת הבורא „מתוך הרחבה גדולה" העלה ר' ישראל לא רק לגבי הצדיק, אלא לגבי כל איש מישראל: „דינען השי"ת מתוך הדחק דאס איז נור מסטרא אחרא, מסטרא דימינא גיפ'ינין מיר, אז א יוד קאן דינען להשי"ת נור מתוך הרחבה גדולה". את הכלל הזה חזר ושינן בכל ערי מושבו, ברוז'ין, בקאמיניץ ובסאדיגורה, עד שמצא לכך סמך גם בתורה: לבן קרא את גל האבנים שהקים יעקב

---

* להקת מנגנים.

** כרכרות.

*** לפי הפסוק (תהלים ס"ח, י"ט) „עלית למרום שבית שבי לקחת מתנות באדם", בו פורשה המלה „שב"י" כראשי תיבות של ארבעה שמות: שמעון בן יוחאי, יצחק בן שמעון (האר"י), ישראל בעל שם וישראל בן שלום.

בשם „יגר־שהדותא", מלשון יגר, בחינת יראה וצימצום", ואילו יעקב קרא לו גלעד, „הוא לשון גילה והרחבה" (עשר אורות, סי' ר"ז). תורה זו נשתלבה בהשקפתו הדתית־הסוציאלית של בעלה, שלפיה תלוי השפע של „בני, חיי, מזוני" באדם עצמו, במדרגת עבודתו את האלהים: מי „שמטהר מחשבתו ורעיונו בזיווגו ומכוון לבו למצות הבורא, זוכה לשפע של בנים כשרים והגונים", וכן מי שמפריש צדקה מהונו ורכושו זוכה לשפע של חיים טובים, וכן להיפך: מי שעבודתו רעה גורם לעצמו רעה גם בשלושת הדברים (עירין קדישין, פ' קרח). הכלל הוא האמונה החזקה והשלכת יהבו של האדם על ה': „הסתרת פנים" אינה אלא זמנית והיא כאשר נדמה לאדם „כי יוכל להיעזר ע"י השתדלות וחריצות שלו" (עשר אורות סי' מ"ח).

דבר הלמד מעניינו הוא, שאגב זירוז להתחזקות בעבודת הבורא, לא הניח הרבי מרוז'ין ידו מלהדגיש את תפקיד הצדיק בהורדת השפע מעליונים: בחזקת „מרכבה לה'" הצדיק האמיתי משפיע גם גשמיות, בני, חיי, מזוני, „גם חיות רוחנית לכל ישראל ובפרט לאלה הקשורים אליו"; על ידו „נשפע כל טוב" לא רק בעולם הזה אלא אפילו בעלמא דאתי, בעולם הבא, בחינת „ואשא אתכם על כנפי נשרים". בזכות הנסיעה בלבד אל הצדיק זוכים „להעלות נר תמיד", היינו „להעלאת הנפש למקורה ושרשה" ע"י הצדיק (עירין קדישין, פ' תצוה). „עיקר חיות האדם" היא „האמונה בכח הצדיק ומי שמאבד את האמונה בכח זה, עליו נאמר: (חגיגה ד' ע"א) „איזהו שוטה המאבד כל מה שנותנים לו" (שם, ליקוטים, עמ' 92).

לשיטתו של עבודה „בגיל והרחבה", לא גרס ר' ישראל את הריבוי בתעניתים ולא היסס מלהביע את דעתו על כך: „אלמלי היה לי עוד שנים להצטרף עמי לבטל תעניתים, הייתי מבטל אתהן" (שם, פ' ויקרא). לדעתו מחייבת דוקא הצפייה לביאת המשיח שיתענג האדם ב„טוב ועונג, בכדי להבחין בין טוב לטוב", שהרי „היציאה משביה לחירות אין רבותא שיבחין אחר זה כי טוב" (כנסת ישראל, עמ' 39). לא הרגיש הרבי בעל הקליאנטלה של סוחרים, ספקים וחוכרים עשירים בלעג לרש שב„עצה טובה" זו כלפי המוני העם הנמקים ברעב וחוסר כל והנושאים עיניהם לגאולה מחרפת העוני ולא רק לפריקת עול השיעבוד בלבד.

עיקר החידוש של שיטת ר' ישראל מרוז'ין בחסידות היא תורת הצדיק העליון: „יש בכל דור ודור צדיק אחד שהוא גדול בשרשו ובמעשה עבודתו מכל העולם... והוא בחינת כתר מלכות" (ישועות ישראל, נ"ד). „הצדיק הגדול שהוא הצדיק האמיתי" „הצדיק העליון", „צדיק הדור", „נותן שפע וחיות לעבודת כל הצדיקים", כי הוא בחינת זכר, לעומת „הצדיק התחתון", שהוא בחינת נקבה, „מקבל השפע ומחלק לכל העולם" (כנסת ישראל, חיי שרה).

גם בלעדי הצדיק העליון אין כל הצדיקים שוים במדרגה, אלא יש בהם „גדולים וגדולים מכמה מדרגות", ערוכים בהיארכיה כמאמר קהלת (ה' ז') „כי גבוה מעל גבוה שומר וגבוהים עליהם". דוקא הצדיק העליון אין תורתו ועבודתו נגלית לעין כל, וכמו בתפילת חנה „רק שפתיו נעות", דוגמת מה שהסביר הרמב"ם על תנועת הגלגלים: כל הגלגלים מתנועעים, והגלגל היומי מנענע כל הגלגלים בלא תנועה. על הצדיק הגדול כגון זה נאמר בקהלת „כל הנחלים הולכים אל הים", היינו כל הצדיקים הולכים „אל הצדיק שהוא מחמשים שערי בינה בגימטריא י"ם" (עירין קדישין, ליקוטים 92, 102). הצדיק האמיתי הוא למעלה מן הזמן, לכן אינו

חייב בתפילה בזמנה. משל למלך שקבע זמן, שעה ביום, שכל אחד יכול לבוא לפניו בענייניו וצרכיו: מי שרוצה לבוא אל המלך בעניני המלך והנהגת המלוכה יוכל לבוא לפניו בכל עת (שם 128). בדומה לכך, הצדיק התחתון „שאינו יכול להמתיק הדינים בשרשם", צריך עת רצון כדי להתפלל, ואילו הצדיק הגדול, מזמנים לו מלמעלה שיתפלל שלא בעת רצון „כדי שיעשה הוא תפילתו עת רצון". הצדיק האמיתי, שהוא למעלה משבע המידות, רשאי לרדוף אחר כבוד, כדי להעלותו ככבוד התורה, ולעומתו הצדיק, אשר עדיין אינו בטוח בעצמו — צריך לברוח מן הכבוד (שם, 99, 102).

הצדיק הגדול מגיע למדרגתו הרמה דוקא בזכות זו שהוא עוסק בדברים גשמיים באתגליא ומטהר עצמו בקדושה עליונה באתכסיא. עליונותו של צדיק זה על הצדיקים העוסקים בתורה ותפילה מסביר הרבי מרוז'ין במשלים ממשלים שונים ברמז גלוי שהנמשל אינו אלא הוא עצמו. בסמך הכתוב „ומי גוי גדול אשר לו חוקים ומשפטים צדיקים" (דברים ד' ז') מורה ר' ישראל, שיש צדיקים העוסקים בתורה ותפילה, והם בבחינת „משפטים", ויש צדיקים שהם בבחינת „חוקים", היינו התנהגותם אינה מובנת, משל חוק הוא ואין להרהר אחריו" (כנסת ישראל, עמ' 18). הצדיק, שעבודתו היא בתורה ותפילה נמשל „כאדם הנופל מלמעלה למטה ואוחז בשתי ידיו בחבל ומתחזק שלא ליפול, אלא לעלות למעלה למעלה"; אותו צדיק, בעת שאינו עוסק בתורה ותפילה, „נפסק ממנו קשר וחבלי עבותות אהבה ויראה". לא כן הצדיק שאינו עוסק בתורה תפילה, רק „בדברים פשוטים", אלא „שנזדכך ונתטהר בכל בחינות קומתו ונתקדש בקדושה של מעלה עד שנעשה מרכבה אליו ית' בכל איבריו" — צדיק כזה „אינו צריך עוד להתחזק ולאחוז בחבל האהבה והיראה", כי גם בעסקו ב„דברים פשוטים" הוא „עבד נאמן לה'", ועליו נאמר „פתחת למוסרי — שנפתח קשר החבל" (עירין קדישין, 104). משל אחר: התורה, שניתנה בששים ריבוא אותיות היא הציור של הבנין שהוא העולמות העליונים. הצדיקים שאינם פוסקים מלימוד תורה יומם ולילה, יודעים את הציור; הצדיק שאינו פוסק מלטהר גופו, ומלהפוך חומר לצורה, נשמתו חצובה מכסא הכבוד, יודע את הבנין עצמו, וממילא יודע גם את ציורו (שם, פ' האזינו).

כאילו כיוון לסלק כל ספק ש„העבודה בגשמיות" העולה במדרגתה על לימוד התורה, משמעותה גם חיי מותרות בשפע, משל ר' ישראל את הפתגם הזה: „צדיק כזה שהוא מנהיג את עצמו בעולם הזה במרכבות, הוא נעשה למעלה מרכבה; ומי שאינו משיג עבודה גדולה כזו ומתנהג עצמו להיות מיושבי בית המדרש, נמצא למעלה בית־המדרש גם כן"... (שם, ליקוטים, 107). לא נעדרה מתורה זו נימה של יחס־ביטול כלפי הלומדים, משל בטלנים, שלא טעמו טעם גדולה מעולם. אכן אין זה הביטוי היחידי למאכסימליזם ובוז לקטנות, שציין את השקפת עולמו של הרבי הנוהג גינוני מלכות בקהל חסידיו. את הפסוק „וירא בצר להם בשמעו את רנתם" (תהילים, ק"ו, מ"ד) דרש ר' ישראל: „מלשון רנה ושמחה, ומזה גופא רואה איך צר להם ומרחם עליהם שלפעמים מהשמחה של האדם יכולין להכיר רוע מזגו, למשל מי ששמח אם הרויח ב' כסף רואין מזה, כי איש עני הוא אשר זאת נחשב לו לישועה ושמחה, ככה בשאר ענינים. יש ששמח שיש לו משפט רח"ל * ונפטר לבלי להיות במאסר ח"ו..." (עשר אורות, מערכת י"ח, מ').

---

* רחמנא ליצלן.

לעומת הצדיק הנהנה מזכות אבות סתם, הרי הצדיק „המיוחס באמת" הוא זה „שמזכך ומטהר את עצמו בכל אופי הזיכוך והבהירות, אז ממילא מאירים ומזהירים בו כל הכוחות של אבותיו הצדיקים". משל שמלך, שציוה לבנות לו פלטרין יפה, וחילק הד' כתלים לארבעה אמנים. האמן הרביעי צבע את הכותל „בצבע מבריק ומאיר, עד שמכוח זה, כל מיני הצבעים, אשר בכל שלושת הכתלים, האירו בכותל זה הרבעי" (עירין קדישין, דרשה לשבת קודם שבועות). מכיון „שגופו של הצדיק האמיתי מקושר בנשמתו, ונשמתו לספירות, והספירות לאין סוף ב"ה, יש בכוחו להרגיש כל השתנות בעולם, מרחמים לדין חס ושלום, ומדין לרחמים". על עצמו העיד הרבי מרוז'ין, שלא זו בלבד שגופו הוא בבחינת אותו צדיק: „כשיש דינים ח"ו על ישראל אז אני חולה ועצב וכשיש רחמים, אני בריא ושמח"; את עיקר זכותו ראה בכך שהוא „חלק הנפש מישראל, ואם כאב ח"ו לאחד מישראל בקצה העולם, מרגיש אני מיד". בזכות זו ובזכות אהבתו את האמת ראה להצהיר ולהזהיר: „מי שמדבר עלי כאילו מדבר על הקב"ה, ער וועט פ'ארשווארצט ווערן בעולם הזה ובעולם הבא"... (שם, פ' קדושים, ליקוטים 105).

יחוס מוצאו של הרבי מרוז'ין, הערצתו על ידי המוני חסידים וקסם אישיותו חברו יחד, כדי לרומם את שמו בקרב צדיקים רבים בני דורו, ממש בחינת „הצדיק העליון", שהתפאר בה. בראש מעריציו הרבים באוקראינה ניצב ר' צבי משה מסאוראן, אף כי חלק על שיטתו בחסידות. הצדיק העממי, ר' מאירל מפרמישלאן בגאליציה העריך את עצמו בהשוואה עמו כחובש בפני רופא גדול (מאיר איז צירוליק, אבער דער רוזשינער — א גאנץ גרויסער דאקטאר" (ישועת ישראל, עמ' ס"ה). גדול ההלכה שברביים, ר' חיים האלברשטם מסאנץ, שעתיד היה לקדש מלחמת חרמה על בניו, ראה לבקר את ר' ישראל בבירתו בסאדיגורה, והסביר את טעמו: למה נבנה בית המקדש על הר המוריה ולא על הר סיני? אלא ש„המקום אשר בן ישראל פשט צוארו עבור ה' הוא יקר בעיני ה' יותר ממקום, שניתנה עליו התורה". (עשר אורות, מערכת ח', ח'). אף רבה של לבוב „המתנגד", ר' יעקב אורנשטיין, בעל „ישועות יעקב" ראה לחלוק כבוד לר' ישראל ולקבל פניו, כשבא לבקר בעירו בשנת 1835.

בעקבות צפייתו לביאת המשיח במהרה ובטחונו בתפקידו בגאולה, היה ביחסו של הרבי מרוז'ין לארץ ישראל משום קורטוב של השקפה מציאותית, שהנחילה לבניו אחריו. אחרי מות ר' משה צבי מסאוראן היה הוא „הגבאי הכולל" של הקופסאות לתמיכת החסידים בארץ ישראל, עד שעבר לגור בבוקובינה. בשאלת העלייה לארץ השמיע דעה, שרק מי שחש בטעמה של ארץ ישראל, וכן מי שמכוון קודם לסוד השעיר לעזאזל, ראוי לו לעלות. הוא התנצל על שאינו עולה בעצמו, כי ישאלו אותו „למה באת לכאן בלי חסידים שלך?" הוא צפה שיבואו ימים של שנאת ישראל כש„המלכויות יגרשו אותנו לארץ ישראל". „זה — הוסיף — יהיה בזיון גדול, אך כדאי, ובלבד שנימלט מידיהם". כשבנו את מסילת הברזל הראשונה ראה בכך את הקליפה הקודמת לבחינה: „ואשא אתכם על כנפי נשרים". „בשלושת שבועות" האבל ש„בין המצרים" הרגיש, „בחינת חושך שיש בו בחינת אור חדש", משל ל„אבנים הטובים, שגדלים תחת הרי החושך"; אף הורה, שבבוא המשיח ייהפכו „שלושת השבועות" לימים טובים, כי הם כנגד שלוש רגלים (עירין קדישין, דרשה בין המצרים, כנסת ישראל, עמ' 25, עשר אורות, מערכת ח' סי', כ"ד).

ג. השושילתות הקטנות והמחלוקות; חסידי בראצלב — כת נרדפת

בצד שתי השושילתות הגדולות של בית צ'רנוביל ובית רוז'ין, התקיימו באוקראינה „חצרות" קטנות של שושילתות כגון זו של ראשקוב, סאוראן, אפטא וכו'. הרבי מראשקוב שבפודוליה, ר' שבתי, היה נכדו של אחד מתלמידיו של המגיד ממזריץ'. הרב משה צבי מסאוראן אף הוא בפודוליה, תלמיד של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב ור' ברוך ממזיבוז, היה לאבי שושילתא שנקראה על שם עיירתו. יותר משתי אלו הסתעפה השושילתא של אפטא, שנקראה על שם מיסדה, הרב מאפטא, ר' אברהם יהושע העשיל.

הרב מאפטא, אחד מן הרבנים המעטים בדורו שישבו גם על כסא הרבנות, שימש בשני התפקידים גם יחד בזו אחר זו בערים קולבוסוב שבגאליציה התיכונית, אפטא שבפולין המרכזית ובזקנותו עבר ליאסי, בירת מולדביה, ומשם למזיבוז שבפודוליה, המקודשת במסורת הבעש"ט וצאצאיו. הרב מאפטא השתייך גם לפי תקופת פעולתו (הוא נפטר בשנת תקפ"ה, בשיבה טובה), גם לפי תורתו ושיטתו בחסידות, לשני דורות גם יחד, לדור הנכדים ולדור הנינים של אבות התנועה. בדרשותיו, הנטולות מקוריות המחשבה, היה בוחר לו לנקודת מוצא את המדרש. יותר מחבריו הצעירים ממנו בקרב הרבנים היה חוזר על תורות ראשוני החסידות בדבר מעלתו של הצדיק בהשפעת שפע לעולם, בדבר סוד הייחוד, ואף ראה להזכיר דברים ברוח המגמה הפאנתאיסטית של החסידות המקורית (אוהב ישראל, פ' חוקת), בהשקפתו המוסרית עדיין ניסה לאחד את תורת הבעש"ט בדבר העלאת הרע לשרשו, עם תורת החסידות המאוחרת המחייבת כיבוש התאוה („להבדל מכל התאוות הגשמיות"). כשם שהעלה על נס את „אהבת ישראל" (הוא ציוה לחרות על מצבתו רק את השבח בלבד של „אוהב ישראל") כך גם לא הניח שום דרשה בלי לפרש את ענין הגלות והגאולה.

המיוחד בהשקפת עולמו ובתכונת נפשו כאחד הוא אופטימיזם מוחלט, האמונה, שהעולם הוא טוב בשרשו, ואינו טעון אלא לגלותו. בשיטת הדרוש היה ממציא גימטראות וצירופי אותיות באופן מפליא ביותר. אותה תכונה של דמיון עשיר בצירוף חוש הומור של מזג טוב היה מגלה בגוזמאותיו המפורסמות. כך סיפר שמחמת הלשנה למלכות ציוה פעם אחת לשרוף את כל ה„קוויטלך" (פתקאות של בקשות ישועה) ומספרם היה רב כל כך, ששריפתם נמשכה שלושה ימים רצופים. בהתפארות של גוזמא היה מתגאה שהוא כעת בעולם בגילגולו העשירי, ושהוא זוכר את חייו בגילגוליו הקודמים, כשכיהן במשרות הגבוהות השונות של כהן גדול, נשיא, מלך וראש הגולה. כראיה לזכרונו זה של גילגולו, הרהיב עוז להפליט בסדר „העבודה" ביום הכפורים במקום „וכך היה אומר" את הנוסח בגוף ראשון: „וכך הייתי אומר", היינו כשהיה מכהן בבית המקדש... מעשה שיותר משהיה גילוי של בדיחות הדעת גרידא, היה סימן מובהק לתהליך הפיחות של ערכי הצדיקות והחסידות גם יחד, עשה פעם בענין תפילה בעד חסידיו: מעשה ובראש השנה ויום הכפורים נצטברו אצלו כל כך הרבה „קוויטלך" שלא הספיק לקרוא את כולם. הוא מילא את שני כיסיו הגדולים בכל ה„קוויטלעך", הניח עליהם את ידיו ובירך עליהם את הברכה בסיטונות: „אני מברך את כל האנשים של הקוויטלעך המונחים פה בכיסים שלי בבני, חיי אריכי מזוני רויחי ושנה טובה" (עשר אורות).

ההתחרות בין השושילתות ובין הרבנים בתוך השושילתות עצמן, כבר הגיעה בימים ההם עד למחלוקות גלויות. עוד בחייו של ר' מרדכי מצ'רנוביל היו

חסידיו וחסידי רוז'ין עוינים אלה את אלה ובאיבתם ההדדית היו נמנעים מלאכול יחד ומלהתחתן ביניהם. יש שהקטטות והמריבות בין חסידי שתי ה„חצרות" הביאו לתגרות ידים קשות שהפילו פצועים משני הצדדים. עזה רב יתר מזו היתה המחלוקת בין שנים מבניו של ר' מרדכי מצ'רנוביל עצמו. אחרי מות ר' נחום מצ'רנוביל ירש בנו בכורו ר' אהרן יחד עם ה„חצר" של אביו גם את תואר „המגיד", וכל אחיו הכירו במעמדו בכיר זה, פרט לר' יעקב ישראל מהורנוסטייפול. ואולם המחלוקת בינו ובין ר' אהרן התלקחה לא על תואר כבוד סתם, אלא על הסמכות הכרוכה בו, למנות רבנים, שוחטים ושאר „כלי־קודש" בערים, שהיו פעם כפופות למרותו של אביהם. לימים נוסף להתחרות זו סלע מחלוקת חדש: משרת „גבאי הכולל" על מגבית הקופסאות של גליל אוקראינה לתמיכת החסידים בארץ ישראל, עברה מידי ר' ישראל מרוז'ין, אחר עזבו את אוקראינה, לידי ר' מרדכי מצ'רנוביל, ואחר מותו לידי ר' אהרן בנו. ר' יעקב ישראל השאפתן ורודף השלטון והבצע התקנא באחיו גם בעבור נשיאות זו התחיל בתעמולה במכתבים לחסידים שיפקיעו את גבאות א"י מידי אחיו, היות שהוא קטן מדי לפעולה ממשית, וימסרוה לו. ר' אהרן השיב באזהרה לחסידים „לבל יטמאו ידים שניות", וכך הפכה המחלוקת בין חסידי צ'רנוביל ובין חסידי הורנוסטייפול למלחמת חרמה: לא נרתעו החסידים משני המחנות בפני התנפלויות והכאות, מלשינות, פסילת השוחטים ההדדית ואף קרו מקרים של גטי זוגות צעירים בלחץ ההורים. אך אחר שרוב האחים עמדו לימינו של ר' אהרן, ור' יעקב ישראל עבר מהורנסטייפול לעיר צ'רקאסי שבפלך קיוב, הרחק מצ'רנוביל עיר המושב של יריבו, שככה המחלוקת.

אולם גם בזאת לא בא קץ למחלוקות בין הרביים באוקראינה. בראשית המחצית השניה של המאה הי"ט פרצה מחלוקת ממושכת בין הרבי ר' דוד מטאלנה ובין הרבי ר' משה מז'ישצ'וב, בה השתמשו שני היריבים במלשינות מתועבת, עד שהשלטונות התערבו בדבר ואסרו על כל הרביים לשוט בארץ. בעצם אותן השנים התגלע הריב בין שלושת ניני הרב מאפטא, שאחד מהם ישב במזיבוז, בירת אבי־אביו זקנו.

על כל ההתחרות, הריבות והמחלוקות שביניהם לבין עצמם, היו מנהיגי החסידים באוקראינה מאוחדים ביחסם של זילזול ואיבה כלפי „הכת" של חסידי בראצלב, ואין זה פלא: שיטתם בחסידות ואורח חייהם של חסידי בראצלב, שיסודם בתורת מנהיגם המנוח ר' נחמן, היו כשהם לעצמם מחאה על החסידות ההמונית, הקלה והזולה, שהשתלטה באוקראינה. לא בחרו חסידי בראצלב ביורש כסא הצדיק אחרי מות רבם הנערץ ר' נחמן (מכאן כינוי הזילזול השגור כלפיהם בפי כל החסידים האחרים, „טויטע חסידים" — חסידים מתים): איתנה היתה אמונתם, שלא יקום עוד צדיק פלא־הדור כמוהו, וכן היו סמוכים ובטוחים, שרק בעזבון כתביו ושיחותיו יש למצוא את ההדרכה לחיים של קדושה.

אמנם גם בהילקח הרבי שלהם, קם להם לחסידי בראצלב המיוחמים מנהיג דגול, ר' נתן מנימירוב. מזכירו זה לשעבר וסופרו של ר' נחמן, דאג לכל אחד מחסידי בראצלב ממש כאב, ואיחד אותם בקשרי אהבה נאמנה של אחים. באחדות זו של חברים לאמונה ודעה ראה מילוי הצוואה של רבם: „והזהרו להתקבץ יחד באהבה ואחוה ושלום וריעות בלי שום קפידא בין אחד לחברו, כי מאוד הזהירנו רז"ל (רבנו ז"ל) בכמה אזהרות על אהבת החברים" (ממכתבו

לבנו נפתלי משנת תקפ"ז, עלים לתרופה, סי' י"ח)*. מלבד שהיה מתראה עם החסידים אנשי שלומו מדי ראש השנה על קבר ר' נחמן באומאן, היה מבקר אותם בעריהם והיה מקיים אתם קשר תדיר על ידי חילוף מכתבים. במכתביו היו מעודד את חסידיו להתחזק באמונתם ובבטחונם („למען השם ברידער האלט זיך!") והיה מורה להם את דרך החיים בשננו להם את תורת רבם. במרצו הבלתי נדלה ובעמלו ללא ליאות עלה בידו להקים בית־דפוס מיוחד להוצאת ספרי רבו וחיבורי ההסבר שלו עצמו. אף הוא לא שקט ולא נח עד שהוקם במאמציו בית־מדרש לקהל חסידיו באומאן, למען לא יזדקקו עוד בהתכנסם מדי שנה, להתפלל בבתי־כנסת של חסידים אחרים, שם היו מטרה ללעג, לקלס ולחרפה.

חבורת חסידי בראצלב התבלטה בתקופה ההיא בתוך קהל החסידים במעמדה הסוציאלי העלוב של עניים מרודים, חנוונים פעוטים ובעלי מלאכה (כ"ד). ממכתביו של ר' נתן אנחנו למדים, שהוא עצמו, המנהיג, לא היה נבדל מעדתו בדוחק פרנסתו הגדול ובחיי־צערו; יש שהיה נזקק אף בזקנותו להלוואה, לא רק כדי לשלם שכר השבוע לבעל־העגלה שהיה מסיעו בביקוריו אצל אנשי־שלומו, אלא גם כדי צרכי שבת (רנ"ט, רע"ג). לא השיגה ידו כדי לקנות „היטילי" (כובע) למתנה לנכדו (שע"ד). אכן לגבי בעלי־בתים אמידים ומכל שכן עשירים לא היה כוח מושך לדרך הבראצלבים בחסידות, וכלל שגברו הרדיפות עליהם, נמנעו אף אוהדיהם המעטים מלהושיט להם עזרה כל שהיא: „מי יעמוד בעדנו — קובל ר' נתן בשנת תקצ"ה — כי כל הנגידים מתנגדים עלינו, ולא נשאר אצלנו כ"א עניים ואיזה בעלי בתים, וגם הם מתיראים מהצורר** ומהעשירים לעזור לנו..."

על כל עניים ומרודיהם, לא התקנאו חסידי בראצלב בחסידים האחרים בעבור שפע פרנסתם. אמנם לא הציגו את חרפת העוני שהיו שרויים בו כאידיאל דתי־חברתי, אלא שמו מבטחם בתשועת האל, שיזכו לפרנסה בריווח, שלפי מושגי מעמדם בזמנם כללה גם את היכולת להחזיק משרתת בבית... וכך היה מורם ר' נתן מעוררם „להמתין לישועתו ובתוך כך לבקש מהש"י, שיזמין לו מה שצריך, הן דבר קטן ודבר גדול, כל פרטי צרכי אכילה ושתיה, ומלבושים ודירות וכלי אכילה וכלי הבית ומשרתים ושכר לימוד וכו'" (ר"ט). אך מאידך גיסא, מאסו הבראצלבים ב„הבלי העולם הזה", וביותר נזהרו מ„חמדת הממון, המרה ממוות" לפי ביטויו של ר' נחמן ושללו את העולם החדש הסואן, עולם הקאפיטליזם, שתיארוהו לפי הרושם של העיר הגדולה לבוב כ„ים זועף ממש הולך וסוער... מסעיר גופם ונשמתם של בני אדם" (רפ"ט). תחת להתאונן על מה שחסר לו — הורה ר' נתן — חייב אדם לשמוח בחלקו, שהרי „כשזוכרין שהכל חסד חנם, אזי יכול להחיות את עצמו הרבה בכל מה שיש לו אפילו בכתונת קרועה ומנעלים המטולאים ח"ו, מכ"ש כשיש לו עוד מלבוש ישן אפילו של פשתן עב..." (ק"ז).

את הניגוד שבין תורת החיים של חסידי בראצלב לבין זו של מתנגדיהם החסידים, ניסח ר' נתן בצימצום המחזיק את המרובה באחד ממכתביו: „יאחזו הם דרכם להרבות בשתיה ובשכרות ולהרבות ימיהם בחגים, ואנחנו בשם אלהינו

---

* כל מראי המקומות של המובאות מתייחסים לקובץ המכתבים „עלים לתרופה", ברדיצ'ב, תרנ"ו, ויצויינו להלן באותיות הסימן של המכתב השייך.

** הכוונה לרבי מסאווראן, השווה להלן.

נזכיר להרבות בתורה ותפילה ואמירת תהילים והתבודדות ולשמוח בה' ובתורתו ובהצדיק האמת"...(ס"ט). עד כדי כך ידועים היו חסידי בראצלב כלומדי תורה בהתמדה, שמעלה זו היתה בעיני מתנגדיהם החסידים באוקראינה לסימן היכר של השתייכות ל"כת", דוקא לא לשבח ("כי מי שלומד כל היום הוא ברסליביר", סי' קס"ה). מכל מקום זירז ר' נתן את חסידיו ללמוד בכל יום פוסקים, תורה, נביאים וכתובים והוא גם כלל בחובה זו של קביעת עתים לתורה את ההגות ב"ספרים הקדושים" של ר' נחמן וב"מעשיותיו ושיחותיו הנוראות" (של"ה, תי"א, תל"ו). אחרי לימוד בתורת רבם מוהר"ן, כולל מעשיותיו, היו נוהגים לאמור תפילות מיוחדות בנוסח "יהי רצון", אלא שר' נתן היה מעורר את חסידיו, שגם בתפילות אלו, גם בתפילות־רשות בכל יום, שהחשיבן ביותר, ישפוך כל אחד שיחו לפני הבורא בניסוח חפשי שלו ("כאשר עם לבבך תשיח"), ולשם כך ישתמש דוקא "בלשון אשכנז", היינו ביידיש (ט' של"ה, תל"ג).

בקו השקפת עולמם של חסידי בראצלב שכיחה היתה הדגשתם את חובת לימוד התורה בקביעות בחזקת דרך לביטול העולם הזה והויותיו: "שכבר ידעת קצת — כותב ר' נתן לבנו יצחק — שהעוה"ז מלא יסורים וכל ימיו כעס ומכאובות, ואין מקום לברוח ממנו כי אם אל הש"י ואל התורה..."(י'). סגולת התורה כמוה כתפילה היא המקלט וההצלה לעוסקים בה מן הבלי העולם הזה העומדים על האדם לבלעו: "צריכין לזכור זאת בכל יום ויום ולחטוף כל מה שנוכל (מן התורה ומן התפילה ר.מ.) אולי אולי נוכל להציל עצמנו משטף מים רבים ממצולות־ים של הבלי־העולם" (קכ"ה). אותו תפקיד של "הצלה" מן הבל־הבלים "האורב", נועד להוי המיוחד לחסידי בראצלב של קביעת עתים בכל יום "להתבודדות" ו"שיחות" (רצ"ג). כשם שאת ההתבודדות מילאה ההתייחדות עם הבורא, "כדי לדבר עם הש"י כאשר ידבר איש עם רעהו", כך היו מוקדשות "שיחות החברים" ל"עסק התכלית", היינו "התכלית הנצחי", ל"עסקי דשמיא", אך במידה רבה גם לספור "גדולת אדומור"ז", ר' נחמן: "ומגדולות תורתו ומעשיותיו ושיחותיו הנוראות, וכו', שכל זה הוא גדולת הבורא ית"" (תל"ו). לא היה זה אלא בטבע הדברים, שבפגישות אלו היו משיחים גם ב"עסקי מו"מ המוכרח", היינו בעיניים הנוגעים לפרנסה (תט"ז). הצד האופייני ביותר של שיחות אלו, הוא הנוהג שציוה עליו ר' נחמן, של התוודות "החברים" זה בפני זה ותוכחת המוסר שהוכיחו זה את זה: "הזהירנו רבנו הגדול זצוק"ל, שידבר א' עם חברו דברי אמת ואמונה, ויקבלו דין מן דין וכו'" (קט"ז).

להשקפתם והתנהגותם האסקטית, שקיבלו מרבם המנוח, ראו חסידי בראצלב לצרף גם להלכה גם למעשה את העיקר הגדול בחסידות, עבודת האלהים בשמחה, שאף אותו לא נלאה ר' נתן מלשנן להם מפי רבם: "והעיקר להיות בשמחה תמיד"; "ותרגיל עצמך ותחזק עצמך בכל עוז לשמח בכל מה שאפשר, כי כל החולאים באים ע"י עצבות" (ב' ז', י"ח). מבע לשמחה הם הריקודים, שר' נחמן ראה בהם סוד מסתורי גדול *, ור' נתן חזר וזירז לקיים אותם בכל יום, אם לא ב"עובדא", למעשה, הרי למצער "במלולא", לדבר על הריקודים עם החברים, "ועל כל פנים במחשבה". מעלת הריקודים היא, שאף במחשבה בלבד נותנים ביטוי לאופטימיזם מוחלט על אף כל הצרות והתלאות הפוגעות את האדם, בחינת "און טאקי פורט

---

* השוה ר. מאהלר, דברי ימי ישראל בדורות האחרונים, כרך א' ספר ג' § 118, עמ' 287.

האפ" (ואף על פי כן — הופ! ס"ד, צ"ה). את הסתירה בין שלילת העולם הזה ובין מצות השמחה ניסה ר' נחמן ליישב באופן דיאלקטי ע"י נוסחתו של „שמחה תוך שבירות הלב" *, ור' נתן תלמידו הפטיר אחריו בעצתו „לחטוף היגון ואנחה לתוך שמחה", כדי על ידי כך „להפוך יגון ואנחה לשמחה" (שט"ז, תי"ח), ממש כאותו פתגם של בעל הפרדוכסים בפילוסופיה החדישה בדבר „ריקוד על פני קברים"... אכן לא היתה דרך־המלך דרך זו בחיים, שעל התחתיה הזהיר ר' נתן את בנו סמוך למותו: „זכור היטב מה שהאדם צריך לעבור בזה העולם על גשר צר והעיקר שלא יתפחד כלל" (ת"ו).

עצם שיטתה של החסידות הבראצלבית, שלא היתה שוה לכל נפש, מנעה את התפשטותה והפיכתה לתנועה המונית. עם כל זאת עלה בידי העדה הקטנה לעשות נפשות מספר בערי המושבות של קבוצותיה, ואף הצלחה מועטה זו עוררה את חמתם של מתנגדיה בקהל החסידים המבוצר. הבוז והמשטמה שאפפו את חסידי בראצלב הפכו לרדיפות „הכת" ללא רחמים. בראש הרודפים עמד ר' משה צבי הצדיק מסאוראן, שחסידיו נמנו לאלפים דוקא באותו גליל בפודוליה, בו נמצאו חבורות „הכת" השנואה, ואכן הכריז עליה מלחמת־חרמה: באגרתו לחסידיו „הסרים למשמעתו" הוקיע את „חסידי הברסלבר" כ„תרבות אנשים חטאים, חוטאים ומחטיאים את הרבים" והצהיר „להרחיק את הרשעים האלה בכל מיני הרחקות": לא להתחתן בהם „כי אסורים המה לבוא בקהל ד'", לא לקחת מהם מלמדים, שוחטים וחזנים, כי תורתם היא „מינות", שחיטתם פסולה, ותפילתם תועבה. במפורש ציוה „לשבור להם כל מטה לחם", כי „כל המרחם עליהם, אסור לרחם עליו".

חסידיו של הרבי מסאוראן הקדימו נעשה לנשמע ובראשית שנת תקצ"ה, „בין כסא לעשור" ניתכו על חסידי בראצלב רדיפות קשות ונמשכו שלוש שנים תמימות. כמצות רבם המפורשת, ירדו לפרנסתם ככל יכולתם ואף מנעו את הקהילות מלתת להם כל תמיכה לעניים, אפילו „מעות־חטים" ו„קמחא דפסחא". בבית־המדרש של הבראצלבים באומאן, עשו שמות, נתצו את החלונות, הדלת והעמוד, הוציאו את כל הפמוטים וקרעו את הספרים של מוהר"ן; בפראות זו התעללו גם בבית־המדרש של „הכת" בבראצלב. נערים מוסתים על ידי לוחמי „מלחמת־קודש" זו היו מידים אבנים באנשי „הכת" ברחובות ואף „על נערים וזקנים" לא חסו. את חמתם העזה שפכו על מנהיג הבראצלבים, ר' נתן. משלא הועילו לסלקו מן העיר ע"י רגימת חלונות ביתו באבנים, הלשינו עליו לשלטונות ור' נתן נאסר ואחר שישב שמונה ימים במאסר, גורש על פי פקודת הרשות מבראצלב לנימירוב. כן הוחרמו ע"פ הלשנה כל ספרי מוהר"ן עד לבדיקה בצנזורה. רדיפות הבראצלבים בידי חסידי סאוראן עלו באכזריותם על כל רדיפות החסידים בידי המתנגדים במאה הקודמת, שאף הן נפתחו בחרם, חרם הגאון מוילנא. וכשם שלא הועילה אגרת צעקתו של ר' שניאור זלמן אל ראשי הקהילות ברייסן על שירדו לחייהם של החסידים **, כך נשאר ללא מענה מכתב תחנוניו של ר' נתן (משנת תקצ"ה) אל הרבי מסאוראן, על ש„הותר דמו" ודם עדתו בעיני החסידים אנשי שלומו (קפ"א). ואין צריך לומר, שעם כל הסבל והעינויים לא נפלה גם הפעם רוחם של הנרדפים שראו עצמם כ„מוסרים נפשם על קידוש השם". נוגע עד הלב הוא תיאור — במכתבו של ר' נתן — התקהלותם של חסידי בראצלב על קבר

---

* השווה שם, עמ' 290.

** השווה ר. מאהלר, שם, ס' 112, עמ' 245.

רבם הנערץ באומאן בעצם ימי הרדיפות: „והלכנו על ציון הקדוש וצעקנו שם הרבה להש"י זעקות גדולות ומרות ובבכיה ובדמעות הרבה, והיה רעש גדול יותר מיום כיפור" (קס"ד). ודאי אין זה מקרה בלבד, שגל הרדיפות הקשות שכך בשנת תקצ"ח, ובעצם השנה ההיא נסתלק מן העולם אויב נפשם יחיל הבראצלבים, ר' משה צבי מסאווראן.

סבל הרדיפות עשוי היה לחזק את חסידי בראצלב בהכרתם שהם מהווים מיעוט סגולה בתוך עם־סגולה („כי הקיבוץ שלנו יקר מאוד בעיניו ית' — ק"ז), ושדרכם היא דרך האמת היחידה: „כי האמת היא אחת... ועל זה טוב לנו להודות לה' בכל עת, מה שעכ"פ אנו יודעים את האמת בבירור, יותר מאשר העולם, אפילו מהחסידים של עכשיו" (מ"ה). אכן, כשם שהחסידים כולם ראו לא את עצמם, בעלי האופוזיציה, אלא את יריביהם כ„מתנגדים", כך הסבו חסידי ר' נחמן את הכינוי „מתנגדים" על החסידים האחרים, ובהתכוון אליהם בירכו „ברוך ה' אשר הבדילנו מן התועים" (ט'). להבדיל מן החסידים האחרים, קראו את עצמם בשם „חסידים שהם כשרים אמיתיים שבישראל" (קס"ה). דוקא בעבור זאת, שהם מחזיקי האמת, הם „נבזים ודוויים בין ישראל עם קדוש בעצמו כל כך, כל כך" „שאין בעולם נרדפים כמונו" (ר"פ, תט"ו). רק בנוגע לחרפתם בעיני מתנגדיהם, לא באכזריות הרדיפות, ראו חסידי בראצלב גזירה שוה בעברו של עם ישראל, והיא ביזוי החסידים בעיני משטיניהם בדור הבעש"ט „וכבר עברו בזיונות כאלה בדורות הקודמים, שהאיר בעש"ט זי"ע אורו הקדוש בעולם".

הדיטוי לבעש"ט הוסב בתורת חסידי מוהר"ן גם על רעיון הגאולה. ברמז שקוף לחזונו של הבעש"ט, שהמשיח יבוא כאשר „יפוצו מעינותיו חוצה"*. הכריזו חסידי בראצלב, ש„כל הישועות של כל ישראל לנצח" תלויות בכך „שיפוצו מעינותיו חוצה" של ר' נחמן רבם, היינו כ„שכל העולם יהנה מתורתו". ר' נחמן הוא אחד מאותם „צדיקים אמיתיים", שהאל בחסדו שולח בכל דור ודור, כדי שיגלו חידושי תורה „שעי"ז נמשך קיום התורה, שעי"ז נתגלה אלוהותו ית'" (נ"א, ס"ג ורצ"ה). כך נשלח ר' נחמן מן השמים בדורם, שהוא דור עקבות משיחא, לפי כל הסימנים של התגברות צרות ישראל, שהרעה בכולן היא „הגזירה המרה הזאת, הצרה של הרקרוטים** אוי, אוי לנו על צרותינו", זוהי הדיוטא התחתונה בתוקף מרירות הגלות" (כ"ו, כ"ז, פ"ן, ר"צ). שפל זה של שיעבוד הגלות ודאי שיש בו כדי לבשר את הגאולה, שהרי לפי תורת מורם ורבם — „כל מה שנעשה בעולם בכלל ובפרט, הכל הוא צמיחת קרן ישועה" (קצ"ח). אמנם, גלות תרתי משמע „גלות בגשמיות המתארך, וגזירות לא טובות והבית המקדש חרב", ו„גלות הנפש בכלליות ובפרטיות". ומכיוון ש„עוונותינו — הם — המעכבים בנין בית המקדש", התנאי לגאולה הוא „לפקח על דרכינו ולהרגיש גלות הנפש בלבבינו" (של"א, של"ב, ת"ד, ת"ח).

נוכח ירידתה הרוחנית של חסידות אוקראינה, לא ייפלא, שתורת ר' נחמן ותלמידיו, קיבוץ „הכשרים האמיתיים" הנרדף על צוואר, לא מצאה לה הד של אהדה, אלא בקצה השני של מזרח־אירופה, בקהל החסידים של קוצק, שאף הוא ניסה להרים את קרן החסידות הנופלת.

---

* במכתב הבעש"ט אל גיסו בא"י: ראה ר. מאהלר, שם, כרך א' ספר ג' § 109, עמ' 220.

** הביטוי של ר' נתן הוא כאן נעקרעטיין; במכתב אחר שלו הכתיב הוא: נעקריטין.

אסתר רוזנטל־שניידרמן*

לראשונה — פנים אל פנים עם רשת החינוך הסובייטי־יהודי

1. יש שכזה!

ימי פגרת־הקיץ ממשמשים ובאים והללו שם — מעבר לגבול — עדיין אינם יודעים מה יהא בסופם. מענה אותי רגש־האשמה כלפי חברי המצפים בקוצר־רוח לאות מכאן: „בואו" [1].

חבל על כל יום, ואני מתאמצת להיפגש, בהקדם ככל האפשר, עם החבר אלכסנדר צ'אמאריסקי [2], שכן בידיו נתון גורלם של חברי. אין לי ספק בדבר. הוא, מנהל הלשכה המרכזית של הסקציה היהודית שליד צ.ק. ווקפ(ב) [3] נתבשר עוד מוואַרשה על בואי. כבר קבע לי יום ושעה לפגישתנו בבניין הוועד המרכזי.

אך שוב אין עתותי ומעשי בידי. לכך דואגים אחרים. דברים דחופים תובעים הסדר, כך אומרים לי, ואני טרודה למעלה ראש; והנה, אני מוזמנת לבוא לצ'יסטייה פרודי מס' 6 לסקציה היהודית שליד הקומיסאריון העממי להשכלה.

כאן נודע לי שבימים הקרובים עתיד להתרחש מאורע נכבד ביותר בחיי התרבות היהודית — והוא: „הוועידה הכל־רוסית הראשונה של פעילים יהודים בנושא המתודיקה של החינוך הסוציאליסטי", ועלי הוטל למסור דו"ח על מוסדות החינוך החילוני היהודי בפולין.

Cale miasto na mojej glowe [4] — אני חשה בעליל — כבר אני בורג מועיל בהיכל־הקודש העצום, הקרוי — תרבות יהודית־סובייטית, ולבי פועם מגיל. אך לפתע אני מתנשאת בדמיוני לווארשה, בנובוליפקי, במשרדי ציש"א. אני ניצבת נפגעת, תמהה וזועמת. לידי יושב שלמה'קה זוסמן ואני שומעת מפיו את הבשורה המרה: ראשי־ציש"א טורקים בפני המורה הקומוניסטית באכזריות את דלתות בית־ספרי האהוב!... והלב מתחמץ בחזי — כבאותו מעמד, אך אין הדבר נמשך אלא הרף־עין [5]...

„עתה הריני כה רחוקה משם" — אני חוזרת ואומרת לעצמי — „וצוחק זה שצוחק אחרון"... ובצאתי מן המסדרונות ההומים של קומיסריון ההשכלה שומעות אזני את קולי שלי, המכריז: Кто был никем, тот станет всем! [6] כך מתרוננת בקרבי השמחה הגדולה.

עלי למהר ולבשר את הבשורה הטובה לידידי במוסקבה, אך להכנס לתוך החשמלית המרופטת והמזוהמת, שבה הבריות דחוקים כמליחים בחבית, אין זה

---

* פרקים מן החלק השני של זכרונותיה של אסתר רוזנטל־שניידרמן. החלק הראשון — „נפתולי דרכים" יצא לאור בהוצאת „הקיבוץ המאוחד" ב־1971.

1) אסתר רוזנטל נשלחה מפולין לברית המועצות על מנת לארגן יציאתם של כמה עשרות ממורי ציש"א לעבודה בבתי־הספר היידים הסובייטיים. ר' ספרה „נפתולי דרכים", 1970, עמ' 390—394.

2) צ'אמאריסקי אלכסנדר, מראשי הייבסקציה. „חוסל" בסוף שנות השלושים.

3) צ.ק. ווקפ(ב) — הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות.

4) „כל העיר על ראשי".

5) ר' תאור גירושה של אסתר רוזנטל מבית־הספר של ציש"א בספר זכרונותיה הנ"ל, עמ' 300—303.

6) „אתמול לא כלום, היום הכול" — שורה מהימנון „האינטרנציונל".

לפי כוחי. צועדת אני איפוא ברגל הביתה אל גוטלה, ל„מלון דרזדן" לשעבר, שנסב שמו עתה „הבניין השלישי של הסובייטיים" והוא מאוכלס כולו עסקני מפלגה מן הדרגה הבינונית. כולם... יהודים, ורק השוערת, היושבת במבוא־הבית בתאה שחלונו מנופץ, היא רוסיה.

כמספר החדרים המצויים בכל מסדרון ארוך שבמלון לשעבר, כן מספר המשפחות של קומוניסטים יהודים המתגוררים שם. מכל דלת נישאים ריחות של תבשילים, רעש והמולה — עולם ומלואו.

דרכי מתמשכת, על פני רחוב של בתי־מסחר ששמו מיאַסניצקאיה, ונראה שבימים עברו שימש מרכז לסחר־הבשר. פטורה אני מלשאול לדרכי, הרחוב ישר וארוך, צר ורבה העזובה בו. האנשים נדחקים על גבי המדרכה הצרה בלא נימוסים יתרים, אך אין זה מונע ממני לשאוב נחת מכל מה שרואות עיני. בקצה מיאסניצקאיה אני מפנה עיניים מאוהבות אל בניין הלוביאנקה[7] של „או.ג.פ.או.". „את, העומדת על משמר שלומנו ובטחוננו... תבורכנה ידייך!" אני שוטחת תפילתי, מן הסתם, בדומה לאמי שם בבית, בפנותה אל רבונו של עולם שלה, בבקשת בריאות לבני ביתה.

גוטלה שלי מתגוררת בקומה הרביעית. המעלית מקולקלת מאז 1917, אך מה בכך לעלומי המאושרים והמזדמרים בקרבי?... נשים בשנות העמידה ויגעות עולות לאיטן, ובידיהן סלים מלאים מצרכים ופחי־זכוכית עם נפט לפרימוסים. אני משיגה ועוברת את כולן... כהרף־עין ואני כבר עומדת מתנשפת ושמחה בחדרונה של גוטה ששטחו 11 מטר מרובעים.

"С корабля на бал" [8] — שמחים ידידי לקראתי, וגאים על האימון שרוחשים לי כבר בימים הראשונים לבואי מ„חוץ־לארץ" הקאפיטאליסטי. „אך מה יהא על רשימת המורים?" מכרסמת תולעת בקרבי והשמחה ממני והלאה... „טפשונת" — מנחמים אותי — „צ'אמאריסקי ומורי־ציש"א שלך לא יברחו. מתי עוד תגיע לידך הזדמנות נדירה לטבול בבת־אחת בחיים הסוערים של רשת החינוך היהודי בברית־המועצות? זה ישמש לך בית־ספר טוב..." ידידי צדקו לחלוטין.

בערב, נוברת גוטה מרגלית ארוכות בתוך מזוודתי. כל פעם שולפת שמלה ווארשאית משומשת אחרת: „אנא, לבשי את זאת, ועכשיו נסי את זו הכהה", היא פוסלת אחת אחר השנייה, שכן היא טורחת להלבישני בשמלה צנועה ככל האפשר לקראת הופעתי בוועידה. „לא בלבוש צעקני, כמו אצלכם שם בפולין המשופעת, את הרי מייצגת את ציבור מורי־ציש"א השמאליים!"

בעיניים שוקקות אני עוקבת אחר כל פנים חדשות, שנקרות לי בוועידה. הכל בכל חדש ומופלא. עד מיחוש־הראש אני מקשיבה קשב־רב למתרחש כאן. „כאן" מהרהרת אני בהתפעלות — „שומעות אזני השיר על שיווי־זכויות יהודי אמיתי ועל פריחתה של התרבות היהודית־הסובייטית!..."

עד היום — סוף מארס 1926 — לא ראיתי מעודי שום יהודי — פקיד־ממשלה בכיר, וממילא לא ראיתי פקידי ממשלה המדברים „מאמע לשון", כפשוטה. וכאן ניצבים על הבמה של אולם־הכנסים של הקומיסריון העממי להשכלה במוסקבה פקידי ממשלה בכירים, המדברים בשם המדינה הסובייטית האדירה בשפת יידיש

---

7) „לוביאנקה" — ככר במרכז מוסקבה, בה ניצבו בניני הבולשת הפוליטית הסובייטית או.ג.פ.או.

8) „מן האניה — אל המשתה!"

בעניינים של רשת החינוך היהודי, שהוכרזה על־ידי המפלגה כערך שווה בין שאר ערכי התרבות של כל שאר העמים.

הרי זה היה בשנת 1926 — תור־הזהב של בניין התרבות היהודית בברית־המועצות. אין די לומר, שאני נדהמת מהיקף הפעילות. הראש עלי סחרחר למשמע המספרים האסטרונומיים שנוקבים שלושת המנהלים של הסקציות היהודיות ברפובליקות (מיכל לויתן מאוקראינה, דוויד מאץ מביילורוסיה וש. פאלאטניק מרס.פ.ס.ר.). ידי רושמת בקדחתנות. בייחוד את המספרים. אך מי יספיק לרשום את כל הנתונים על מוסדות־התרבות היהודיים המרובים בשלוש הריפובליקות, עם אוכלוסיה יהודית צפופה? יש שכזה!... וכולם, ללא יוצא מן הכלל, מוחזקים על חשבון המדינה!... לא כל המונחים והשמות של מוסדות המוזכרים כאן, אני יודעת פירושם, אך כל אחד מסמל בעיני משהו חשוב ביותר, עצום ונשגב. כמעט קדוש... הו, אילו שמעה וראתה כל זאת ווארשה היהודית?...

היד והראש כבר עייפים מן הכתיבה... ואני רושמת את העיקר בלבד — זה שמפליאני ביותר:

בבתי־הספר היהודיים בבריה"מ לומדים מאה־וחמישים אלף ילדים... מאה־וחמישים אלף?!... לא, אין זו טעות־שמיעה... אכן, 150 אלף! מאז לפני שנה ועד היום קפץ ועלה מספר התלמידים ב־25 אחוזים!

ומה רב, כסבורים אתם, הוא מספר בתי־הספר היהודיים החדשים שהשלטון הסובייטי פתח? — לא פחות ולא יותר מ־750!... עצום! וכמשהו דמיוני לחלוטין מצלצלים באזני דברי הבטחתו של ש. פאלאטניק:

„בחמש השנים הקרובות תגדל רשת־החינוך הממלכתי היהודי ב... אלף בתי־ספר נוספים!" ממש לא יאומן... אלא שהדברים יוצאים לא מפי מאן דהוא, אלא מפי נציגים רשמיים של קומיסריוני ההשכלה בשלוש הריפובליקות...

ועוד, ספרי הלימוד החדשים לכל דרגות ההשכלה היהודיים! בשנת 1923 היה מספרם 15 בלבד, ואילו ב־1926—1925, בשנת הלימודים שעברה, גדל מספרם פי שלושה: „45 ספרי־לימוד חדשים שבחדשים קיבלו לידיהם התלמידים היהודיים בשנת לימודים אחת!... והיכן בעולם כולו נשמע על הטיראז' האסטרונומי ממש של ספרי־לימוד יהודיים — 25 עד 30 אלף עותקים?... (למספר זה הגיעה המהדורה השנייה של המקראה של אליהו ספיבאק לכיתה א', שראתה אור בקיוב בהוצאת „קולטור־ליגע").

וסתם ספרים ביידיש? מסתבר, שבשנה מאושרת זו של בואי יגיע ייצור ספרי יידיש בברית־המועצות למעלה מ־200 ספרים חדשים, בסה"כ ¾ מיליון עותקים! אך זהו כאין וכאפס — כעבור שנה, ב־1927, יגיע מספר הספרים החדשים לכדי שלש־מאות ומספר העותקים יגיע ל־1,100,000!... מספרי שיא שלא נודעו כמותם בשום ארץ... — אני מתמוגגת כולי.

ובלבד שיספיק הנייר להגשים את כל התוכניות העצומות הללו, — קובלים הצירים... אני מגיעה לכלל התפעלות, משנודע לי שספרי יידיש מוציאים לאור כ־15 בתי־הוצאה ממלכתיים: במוסקבה ובמינסק ובקיוב ובחרקוב והתפעלותי גוברת משמעתי שלא זו בלבד שבתי־הוצאה יהודיים מדפיסים באותיות יהודיות, אלא אף רוסיים, אוקראיניים ובילורוסיים! „הו, הרי זוהי האחדות הבולשביסטית של משפחת העמים הסובייטיים" — שש ליבי ברושמי ידיעה נוצחת זו.

ועתה מדברים מעל הבמה על כתבי־העת היהודיים־סובייטיים, ובלבד שלא אחמיץ מספרים חשובים... מופיעים שלושה עתונים יומיים, שבועונים בלי שיעור,

עלונים — בכל יישוב יהודי, בכל מקום שפועם לב יהודי־סובייטי. זו הפעם הראשונה אני שומעת על עתוני קיר יהודיים במועצות־הכפר, בספריות, באולמי־הקריאה ואפילו בבתי־החרושת הגדולים של התעשיה הכבדה — שכן גם שם מתחיל נטול־הזכויות לשעבר — היהודי שהופקע ממעמדו — לעבוד ליד המחרטה לטובת השלטון הסובייטי...

בהפסקות הקצרות שבין נאום אחד למשנהו נוהג כל ציר להדהימני במשהו חדש ועצום... הנה דוחקים לידי כתבי־עת ספרותיים שיצאו בחרקוב ובמינסק, אני מעלעלת בכתב־העת „יונגוואלד" [9] וכבר אני שותה בצמאון מתוך הירחון שנועד לאזרחים היהודיים הצעירים ביותר — „הפיונר" [10] עליו כבר שמעתי רבות עוד בווארשה אך מעודי לא ראיתיו... (הו, אילו ראו הפיונרים שלי מעבר לגבול כתב־עת שכזה!...) — ולכל הפירסומים הללו דואגת המדינה הסובייטית... איני חדלה מלהלהיב את עצמי.

באולם־המבוא ליד שולחן עומד ציר אחד ומספר לקבוצת אנשים שבקרוב יראה־אור (או שמא כבר הופיע) הגליון הראשון של שבועון בשביל האיכרות היהודית־סובייטית, שקמה והיתה, שחייה אמנם כרוכים בקשיים, אך רבי־אושר, באיזורים החקלאיים הלאומיים החדשים שנוסדו על אדמות דשנות של אוקראינה, בילורוסיה. עלינו, הוא אומר, להרבות בהוצאת ספרות חקלאית ומקצועית בשפתו של האיכר היהודי, — ז.א. ביידיש. למען האיכרות היהודית הסובייטית החדשה הרי זה מעט מדי כל מה שהופיע עד עתה. אל ישכח הקורא ששנת 1926 היתה גם השנה של צמיחה ברוכה, של בנייה יהודית לאומית אדמיניסטרטיבית.

כעל הפלא הגדול ביותר נודע לי על בית־הספר הגבוה היהודי בפולטאבה, אשר יכין אגרונומים לשדות היהודים... (לא שיערתי אז כי עם מנהלו לעתיד ברוך קימלבלאט ועם אשתו פולינקה ווארשאווסקי תקשר אותנו אחר־כך ידידות גדולה).

באותו חודש מארס 1926, כשבאתי לבריה"מ נפתחה באוניברסיטה הממלכתית השניה במוסקבה המחלקה לספרות ולינגביסטיקה יהודית. מחוץ לאלה ש„במערב" הרי הוא הראשון בר.ס.פ.ר. אך לגבי בילורוסיה ואוקראינה אין בכך משום חידוש! שם קיימים סקטורים יהודיים ליד המכונים הפדגוגיים, המכינים בעלי־מקצוע ממדרגה ראשונה לבתי־הספר היהודיים, לטכניקומים ולמוסדות־ההשכלה היהודים הגבוהים.

בקיצור, המדיניות הלאומית הלנינית הברוכה הולכת ומתגשמת במלואה. וכל זאת אינה אלא התחלה, הפעילות היהודית — ממדיה מתעצמים והולכים מיום ליום.

עיניך הרואות, קורא נכבד — היו אלה דברים שאדם שכמותי ראשו מסתחרר עליו מרוב שמחה ואושר...

דבר אחד, כך נאמר לי, מפריע את הצמיחה הסוערת של הפעילות היהודית: חסרים עסקני תרבות, ספרנים, עתונאים, פדגוגים יהודים מומחים... (הו, ערכי בעיני עולה; אני מביאה לכם חבורה של מורים יהודים מובחרים — אחד אחד... ואני מאושרת... נפל בגורלי להיות בין אלה שיתנו ידם להפחית מן הקשיים).

---

9) „יונגוואלד" כתב עת לפועלים צעירים, יצא לאור מטעם הועד המרכזי של ה„קומסומול" במוסקבה בשנות 1923—1928. בין עורכיו ח. דובין, מ. פרומקין („אסתר"), מ. ליטבאקוב.

10) „פיאנער" ירחון לילדים, יצא במוסקבה בשנות 1925—1928. בין עורכיו ח. דובין, מ. לויטאן, מ. פרומקין („אסתר"), ש. פאלאטניק, י. דוברושין.

עוד בפולין ידעתי על התנופה העצומה...

אך המציאות עולה על כל דמיון שהיה מנת חלקנו בפולין... יש שכזה!... מה דלה ועלובה נראית עתה בעיני כל עבודת ציש"א בפולין שחיה על הפרוטות שנקבצו מן העמלים האמריקאיים! ועוד דבר נוסף אינו חדל להתמיהני: ראה נא, כיצד האנשים שבכאן, מן הסתם, מחמת היותם טרודים כל־כך ומחמת מורגלותם למציאות הפעלתנית, מקבלים כל מה שאוזניהם שומעות בשלווה, כדבר מובן מאליו... ואילו אני איני חדלה מלהתפעל! שהרי רק כאן ייתכן כדבר הזה, בתנאים של שלטון סובייטי...

ובמשנה־מרץ אני חוזרת לרשום חידושים על גבי חידושים בפנקס־הרשימות העבה שלי — המתנה הנאה שעוד הבאתיה עמי מווארשה*.

*

פנקס־רשימות זה, בכריכת־בד אדומה, החזקתי עשר שנים בספרייתי — כדבר־מה יקר, מזכרת מן הרשמים המדהימים הראשונים ששאבתי אל קרבי בשקיקה מיד עם בואי לכאן.

ורק במחצית השניה של שנת 1936 כאשר בבירובידז'אן המרוחקת, שם התגוררתי אז, החלו לאחר מאסרו של ליברברג[11] (יושב־ראש האיזור היהודי האוטונומי) לילות ארוכים של צפיה לאורחים בלתי קרואים, מאחורי דלת נעולה הטלתי בחיפזון לתוך אש בוערת של תנור את הדפים ואת שנכתב עליהם בהתפעלות כה רבה בתוך פנקס־הרשימות הווארשאי הישן שלי. הסתכלתי כיצד הדפים עולים באש יחד עם כל שאר „הוכחות", אשר עלולות היו „לאַשר" בדותות משונות ביותר אשר חברי למפלגה מן הנ.ק.וו.ד. העומדים על משמר החוקיות הסוציאליסטית — שומרים עמהם מן המוכן לכל מי „שנתפס ביד". אם חלילה ימצאו אצלי את המספרים שנרשמו במו־ידי על רשת מוסדות־ התרבות היהודים (אשר, אגב, אפשר למצאם בכתבי־עת ועתונים סובייטיים מאותה תקופה), הרי זה ישמש כעדות מובהקת לריגול לטובת יפן מצד אחד וללאומניות יהודית מאידך (מוטיבציה כפולה זו היתה טיפוסית בהאשמות נגד העסקנים היהודים שנאסרו בבירובידז'אן בתקופת ייז'וב).

יחד עם פנקס־הרשימות עלה באש באותו יום תיק שלם ובו נתונים נוספים על רשת החינוך היהודי בבריה"מ. זו היתה עבודתי המוכנה לדפוס, שעשיתי למען „ועדת־מחקר מדעית ליד הועד־הפועל של האיזור האוטונומי היהודי"**, שהייתי אחד מעובדיה. שמה של עבודתי היה „התפתחות רשת החינוך ושאר מוסדות־התרבות באיזור היהודי האוטונומי". בעבודה זו הצלחתי להביא שורת

---

* המספרים שהבאתי כאן צוטטו בדו"חות הרשמיים של המרצים באותה ועידה. ומספרים אחרים נמצאים בתעודות סובייטיות רשמיות וחומר סטטיסטי על בניין התרבות היהודית בבריה"מ.

11) ליברברג יוסף (1899—1937) היסטוריון, כלכלן, ביבליוגרף יהודי. בנעוריו חבר מפלגת ה„סיימיסטים". הצטרף למפלגה הקומוניסטית ב־1919 ושרת בצבא האדום עד 1924. היה בין מייסדיו של המכון לתרבות יהודית פרולטארית על־יד האקדמיה למדעים בקיוב, ועם פתיחתו ב־1926 מונה למנהלו. בסוף 1934 נשלח כיושב ראש הועד המארגן של בנית האזור היהודי האוטונומי בבירובידז'אן. באוקטובר 1936 נאסר בתור „טרוצקיסט לאומני" והוצא להורג ב־1937.

** השם המלא של המוסד היה: „ועדה ללימוד האוצרות הטבעיים והתרבותיים של האיזור היהודי האוטונומי". היא נוסדה כהתחלה של מוסד־למחקר יהודי גדול לעתיד, שהקמתו תוכננה בעיר בירובידז'אן.

תעודות ומספרים חשובים, שאספתי בעמל רב בכל המחוזות של האיזור היהודי האטונומי. בוועד הפועל היהודי המרכזי עצמו וכן בארכיון המרכזי של המזרח הרחוק — בחאבארובסק. בשנים ההן היתה עבודה זו כרוכה בקשיים מרורים.

עכשיו, בסוף 1936, השמדתי במהירות קדחתנית את תוצאות עבודתי, שלא יישאר זכר ממנה. עלו באש תעודות חשובות וניתוח של רשת החינוך בכלל והיהודי במיוחד — מאז תחילת הגירת היהודים לבירובידז'אן (1928). עד כמה שידוע לי, שוב לא חזרו לחקור בבעיה זו. מעט נחמה לכל מי שעשה כמוני היתה ההכרה ש„אינני יחיד". בהשמדת עבודותיהם שלהם עסקו לא רק מתחילים קטנים כמוני, אלא אף גדולי היוצרים והמדענים במדינה.

אצל הקורא שלא חי בבריה"מ החל מהמחצית השניה של שנות השלושים עשוי הדבר להיראות כפחדנות, כפאניקה יתרה. אך דבריו הנבונים של הייניך היינה „מי שרוצה להבין את המשורר חייב ללכת לארצו של המשורר" — היא התשובה הנאותה לכל אלה שאינם מכירים את המציאות הסובייטית. אילו היו ברוסיה כל אותן יצירות שהמלומדים היהודים והלא־יהודים בכל השטחים ללא־יוצא־מהכלל אשר מפחד הג.פ.ו.ד. השמידו במו ידיהם היתה כיום הזה בריה"מ עשירה באוצרות רוחניים לאין־שיעור.

*

אך הבה נשובה אל השנה המאושרת 1926, לשנת הפריחה של התרבות היהודית־סובייטית, לוועידה הכל־רוסית למתודיקה במוסקבה, שם עברו עלי שעות וימים רבי־השראה כל כך.

2. באיזו רשת חינוך מדובר?

בוועידה שמעתי לראשונה ניסוח בולט על מהותו של בית־הספר הסובייטי־יהודי. דיברו על התפקידים שהשלטון הסובייטי מציג לו הן בעבודה היום־יומית עם התלמידים והן על המטרות המרחיקות־לכת שלו.

בפולין שמעתי על כך, אך מעבר לגבול היה לזה יותר צליל של הנחות תיאורטיות מאשר הוראות לעבודה מעשית.

סעיף מיוחד שכזה לא היה בסדר יומה של הוועידה. עד כמה שזכור לי, דיברו על כך כעל נקודת־השקפה, שכלל אינה חדשה ומובנת מאליה. אלא שיש לשוב ולציינה, עוד ועוד.

אינני זוכרת את כל אלה שעמדו בראש הוועידה, אך מיכל לוויתן, הערשל בריל ואחרים, עסקנים קטנים יותר, ששמותיהם פרחו מזכרוני, טרחו שלצירים יהא ברור אחת ולתמיד: בית־הספר העמלני הסובייטי בשפת יידיש יש לו מטרה סופית זהה לחלוטין עם כל שאר בתי־הספר בלי הבדל שפת ההוראה, דהיינו — הם מחנכים דור יהודי צעיר, אשר יהא מסוגל לבנות את החברה הקומוניסטית. זוהי המטרה הנכספת של בית־הספר העמלני הסובייטי בשפה היהודית. ואל להם לפדגוגים היהודים לשכוח זאת לרגע. את הצורך בבתי־ספר יהודיים ביססו הנואמים בנימוק אחד בלבד: הפדגוגיה הסובייטית מתבססת על העיקרון הפדגוגי הידוע, שבעזרת שפת האם של הילד מוצאים בקלות יתרה את הדרך לעיצוב נפשו במגמה הרצויה.

לפיכך, שפת יידיש כמו כל שפה אחרת איננה כאן מטרה בפני עצמה, אלא אמצעי בלבד להשיג טוב ומהר יותר את מטרתנו הסופית: לחנך את הילדים

היהודיים שיגדלו להיותם קומוניסטים בעלי־הכרה. לפיכך אנו בונים בבריה״מ לא בית־ספר יהודי סובייטי אחיד בשפה היהודית. כשם שאיננו מקימים בית־ספר אוקראיני, אוזבקי, אלא בתי־ספר סובייטיים בשפות האוקראינית, האוזבקית וכל שאר העמים המאכלסים את בריה״מ רחבת־הידיים.

דבר שני שהרבו להדגיש היה: ביה״ס שלנו בשפת יידיש יש לו תפקיד פוליטי־אידיאי נכבד ביותר. דהיינו! הפרקטיקה היום־יומית מוכיחה שביה״ס בשפת יידיש לוחם ביתר הצלחה מאשר בתי־ספר לא־יהודיים נגד ה„חדר" ונגד ההשפעות המזיקות שמשפיע על הילדים הבית היהודי, הדתי־לאומני. ביה״ס ששפת הלימוד בו יידיש לוחם ביתר־תוקף נגד ארגוני הנוער הציוניים הליגליים למחצה[12], משמסוגלים לכך בתי־ספר בשאר הלשונות, שם לומדים נערים יהודים. שכן — ראשית — אין המורים הרוסים, הבילורוסים והאוקראינים מכירים את האויב המעמדי המסתתר בסביבה היהודית, כפי שמכירם המורים היהודים. וכמובן, מי שמכיר יותר טוב את השונא רבים הסיכויים לנצחו.

ועוד דבר! בתי־הספר הלא־יהודיים מתחמקים מלהלחם בעובש היהודי, מחמת מורא שלא יאשימו אותם באנטישמית. המנהלים שלהם מכריזים זאת בגלוי, והראיה: להנהלת הסקציות היהודיות מגיעות ידיעות, שלאירגונים הציוניים יש עדיין השפעה חזקה פה ושם דווקא על הילדים היהודיים, אשר לומדים בבתי־הספר האחרים, בין השאר ניכר הדבר בערים הגדולות באוקראינה: בצ׳רניגוב, ברדיצ׳ב, אודיסה, אומן. ו„אפילו בקיוב" — מאשר אחד מן האולם את האמת המרה בקריאת ביניים רמה.

המסקנה ברורה איפוא — מכריזים המנהיגים מן הבמה: אם רצוננו לשרת נאמנה את המפלגה, עלינו לזכור שחובתנו הקומוניסטית הישרה למשוך ילדים יהודים הרבה ככל האפשר לביה״ס העמלני ששפת הוראתו יידיש.

על אותן הנחות־יסוד התבסס הערשל ברייל, המזכיר היהודי ליד הוועד המרכזי של ה״קומיוג״[13] בבריה״מ, כאשר הדגיש למחרת בהרצאתו „על תפקידי הסתדרות הפיונרים": לפני ה„קומיוג" (המדריך את פעולת הפיונרים) עומד עתה — ב־1926 — ההכרח הדוחק להעביר ללשון יידיש... את כל פעולתו בין כל הפיונרים היהודים. כיוון שבמקום שם אין פעילות פיונרית בשפת יידיש שם, בתורת כלל, קיימות הסתדרויות־נוער של „פועלי־ציון", מוסוות ופעמים אף לגליות למחצה.

(מתוך הרצאתו של הערשל ברייל נודע לי לראשונה ואף נדהמתי ש„התנועה החלוצית ושל פועלי־ציון העוינות אכן חיות, קיימות ואף יש להן השפעה ניכרת על חלק מן המורים, על שכבות מסוימות של נוער עובד ואפילו על ילדים". ואינני טוענת, כי באותה עת שבעתי נחת מכך — ההפך הוא הנכון).

איני יודעת מה סברו השאר, אך בעיני היה בכך משהו שלא כשורה! לנהל את הפעולה ביידיש עם כל הפיונרים היהודים?... בלי יוצא־מן־הכלל?! האין זה קיצוני מדי? כולל ילדים של הורים מתבוללים, שאינם שומעים יידיש? הרי מצויים בבריה״מ לא מעטים שכאלה?! אך איש באולם אינו מפסיק את דהרתו הלאומנית (כפי שהדברים נראים בעיני) של נציג הוועד המרכזי של ה„קומיוג" — הערשל ברייל בעל המזג הסוער השחרחר ורב־החן.

---

12) הכוונה כנראה ל„יוגענט פועלי־ציון" (השמאליים) ול„החלוץ" הליגלי, שהיו אז תנועות הנוער הליגליות הציוניות היחידות בברית המועצות. כן היו קיימות בשנה ההיא תנועות נוער ציוניות רבות וגדולות במחתרת.

13) „קומיוג" — שמו היידי של ה„קומסומול" (ברית הנוער הקומוניסטית).

ראשי הדל טורח קשות כדי להבין, נדמה לי שכאן יש סתירה: ההנהגה מכריזה על התפשטות לאומנית של רשת החינוך היהודי והפעילות הפיונרית היהודית למען המאבק נגד... הלאומנות היהודית?!

לאחר כמה שנים קראו לזה „יידישיזציה בכוח" ומגבוה מצד מרכז המפלגה רדפו דרך זו. ודאי שלא במקרה בא הדבר... ביסודה הצליחה רשת החינוך היהודי באותה תקופה למלא את תפקידה המפלגתי המיוחד: בעזרתה הפעילה הושג הנצחון במאבק האיום שניהלו מוסדות־הבטחון נגד ה„חדר" ונגד הסתדרות הנוער של „פועלי־ציון". מעתה אפשר להתחיל לרסן את הדהרה, ומשנה לשנה לעבור להילוך איטי יותר. כל זאת הבינותי רק לאחר זמן. כיצד הגשים ביה"ס היהודי הסובייטי בעזרתם הפעילה של התלמידים משימה זו בחיי יום־יום, על כך אספר בפעם אחרת. אך כבר כאן עלי להוסיף ולומר: אותו בי"ס יהודי עצמו, במקביל למלחמתו נגד ה„חדר" והציונות, נטע בלבות התלמידים אהבה לעמם רב־הסבל ולתרבותו הלאומית. על־פי־רוב נעשה הדבר באופן המעוות הסובייטי, המיוחד. והדבר הביא אף לתוצאות נכבדות (יחסית, כמובן).

אך בשעתו, בוועידה, לא נמצא איש באולם שיתנגד לכל העמדות הפוליטיות הללו של המנהיגות ועל אף הדממה הכבדה והזועפת (כך נדמה היה לי), ששררה בין השומעים, הייתי בטוחה ברוב תמימותי, שכל הנוכחים מסכימים לעמדות הללו. בדבר אחד מצאתי מעט טעם לפגם: האחדות הנדירה, אשר שררה כאן בכל השאלות, בין הנהגת המפלגה והצירים הלא־מפלגתיים — האחרונים היוו כאן את הרוב. עדיין איני מורגלת בכך. אצלנו בפולין בוועידה שכזאת של עובדי ביה"ס היהודי היה כבר „שמח". אפילו בתא המחתרתי הקומוניסטי שלנו בווארשה לא היתה שום בעיה עוברת כה חלק, בלי וויכוחים מפלגתיים־פנימיים. שם כבר היו מציפים את הנואמים בשאלות שונות: „למה ומדוע?" „הכיצד?", „ושמא לא כך?".

עד מהרה נזדמן לי לעבוד יום־יום עם הרבה ממשתתפי וועידה זו. ורק אז תפסתי את משמעותה האמיתית של אותה אחדות דעים דוממת באולם הוועידה. ואילו אני, שלא העמקתי לחשוב אז, בלי לחטט חיטוטים יתרים במה שנאמר באותה ועידה, נתקבלו הדברים על דעתי ללא ערעור, ואי־ההחלטיות שצפו ועלו כפעם בפעם כסימן שאלה גדול, לא גרעו משמחתי על היש היהודי הגדול, שמצאתי כאן בבריה"מ ואף לא פגמו בקורת־רוחי שגרמה לי העמדה הרשמית המוצהרת בכיוון ההתפשטות של פעולת התרבות היהודית, שנמצאו לה מטיפים בוועידה זו.

3. פריסת־שלום מרה מן המורה היהודי־סובייטי

הדברים שנאמרו באותה ועידה על האנשים שבידיהם נתנה המפלגה את חינוך הילדים היהודים ברוח קומוניסטית — ז.א. ציבור המורים היהודי־הסובייטי — כללו טענות קשות כלפיהם. התובע הראשי היתה כאן החברה ביילו־בולוצקאיה — בשעתו, שימשה במשרת מפקח בסקציה היהודית של הקומיסריון העממי להשכלה של ר.ס.פ.ס.ר. במוסקבה. ניצבה על הבמה — זועמת ומונה בלהט את חטאיהם הפוליטיים של המורים — אחד חמור ממשנהו — נראתה הוועידה בעיני כשדה־קטל, שהנה הנה יעלה הכורת על ראשיהם של האשמים.

כל שלושת המנהלים של הסקציות היהודיות — ש. פאלאטניק, מ. לוויתן וד. מאץ — אף־על־פי שמבחינה רשמית הם הבעלי־בתים של ועידה זו — מיישרים

מבטם אל פיה, ואני רואה בעליל — הם מפחדים מפני לשונה החדה. ביילור־בולוצקאיה היא אשה צנומת־גוו ודלת־קומה. יהודיה סחופה ומרודה בשנות השלושים או אפשר בשנות הארבעים שלה? בשמלתה המקומטת הארוכה מדי כאילו קפצה זה עתה לא רחוצה מיצועה הפרוע, עליו שכבה בבגדיה מחמת טרדותיה המרובות בענייני הציבור.

היא תוקפת את הכשרות הפוליטית של כל נואם שהופיע לפניה שכן, הם כולם, כך היא טוענת, ציירו את המציאות בצבעים ורודים מדי. היא מדברת על כך שבשנים הראשונות של המהפכה צריך היה לנפץ את התנגדותם ומעשי חבלה של אותם מורים יהודים, אשר באו לביה"ס היהודי־סובייטי מבתי־ספר של „תרבות" ושאר מוסדות־הוראה עבריים ויהודיים־רוסיים, שהם בעלי השקפה מעמדית־עויינת. לפי דעתה של ביילר־בולוצקאיה, עמוק בלבם המורים הללו עדיין לא זנחו את אמונות־עברם. לפי דבריה — חלק גדול מבין המורים היהודים עד היום זרים להם הרעיונות של החינוך הקומוניסטי... ואיננו יכולים לתת בהם אמון!... היא איננה מסכימה — כך היא אומרת — עם הללו שניסו כאן לטעון שהיום במארס 1926 אצלנו פחות או יותר הכל בסדר בכל הנוגע להשקפותיו הפוליטיות של ציבור המורים היהודי. מדבריכם אפשר חלילה להסיק, שהמאבק שאנו מנהלים נגד המורים שבאו אלינו ממחנה זר נסתיים!

המציאות מראה שאין הדבר כן. שישנן ערים ועיירות שבהן המורים רק העמידו פנים ששינו דעותיהם ולאמיתו של דבר יש להם השפעה שלילית גדולה לא רק על תלמידיהם, אלא אפילו על כמה מן המורים הצעירים.

יש מקומות שבהם עד היום השפעתם הרעיונית על החיים בביה"ס היהודי־סובייטי רבה יותר מזו של הסקציה היהודית!... (היא קוראת בשמות של כמה עיירות קטנות, אך אני שוכחת מהר את שמותיהן — שמות זרים לגמרי לאוזני).

מדברי הנואמים הקודמים אפשר להסיק — ממשיכה ואומרת ביילר־בולוצקאיה — שאף ה„חדר" כבר נכחד כליל — ואף כאן, חברים יקרים, טעות בידכם! הוא חי וקיים במחתרת, יש לנו ידיעות על קיומו ותלמידינו מבקרים בו אחר הצהריים בחשאי.

אינכם עומדים דייכם על המשמר ואינכם מסייעים למוסדות הבטחון לחסל סופית מורסה זו שעל גופנו. לפיכך, היא מגיעה לכלל מסקנה, אין אתם עושים את הדבר שהוא חובתכם היתרה לגבי המפלגה והשלטון הסובייטי.

אף־על־פי שנסתיימו כבר אצלנו המשפטים הצבוריים נגד ה„חדר" אנו יודעים היטב, — מודיעה ביילר־בולוצקאיה — שחלק מסויים של האוכלוסיה היהודית חסרת־התודעה, וביחוד בני־בלי־מעמד, אינה עויינת דיה את ה„חדר" ואת ה„מלמד". הנואמת מאריכה בדיבור וחוזרת על עצמה, אך איש מן הנשיאות אינו מעיז להפסיקה. איש אינו מזכיר לה שזמנה הקצוב כלכל נואם חלף זה כבר.

באולם שוררת דממה מתוחה. הקהל, אני חושבת, חש עצמו אשם מאד, ומן הסתם, זוכר כל אחד את חטאיו שלו, כשלא גילה עירנות פוליטית מספקת כלפי התנהגותם של המורים והילדים שם — אצלו במקום מגוריו.

אך רשימת החטאים של עסקני־התרבות וההשכלה היהודיים עוד לא הגיעה לקיצה. כבר שמענו כאן — ממשיכה החברה ביילר־בולוצקאיה — שלהסתדרויות העוינות של נוער „פועלי־ציון" יש השפעה ניכרת על הנערים בבתי־הספר שלנו. ישיבו לנו כאן המנהלים מאודיסה ואומן — מה פעלתם כדי להתגבר עליהם? וכי עשיתם די? — מובטחתני שלא! מורים מסויימים מסייעים אפילו — בחשאי

— לפעולה זרה ומזיקה זו. ידועים לכם שמותיהם? מדוע אינכם מסלקים אותם מביה"ס הסובייטי שלנו?

ידוע לנו ממקורות נאמנים, — היא ממשיכה בנימה מאיימת — שחברים מסויימים נמנעים מלסלק את האשפה מן הבית ומסתירים את כל הידיעות על פעולותיהם של אויבי־המעמד, המגיעות אליהם. הם סומכים כביכול על מוסדות הבטחון המקומיים המצווים ישירות ללחום נגדם. והללו, כך סבורים חברים ליברליים אלה, כבר יגלו בעצמם וימצאו את מאורתו החשאית והחשאית למחצה של האויב... אך לא כך מלמדת אותנו המפלגה. אנו ולא מישהו אחר, דווקא אנו עסקני התרבות היהודים שומה עלינו להיות הראשונים, הלוחמים נגד השונא היהודי, ועל פעולתו המזיקה על כל צורותיה. חברים, לא נחפה במטפחת משי על הסרחון העולה פה ושם סביבנו!

ולבסוף היא תוקפת את ראשי ציבור המורים היהודים: הסקציות היהודיות בכל שלוש הרפובליקות עושות מעט להאדרת הרמה הפוליטית של ציבור המורים היהודי, ואם אין אתם עושים, עושה במקומכם השונא. לפיכך אני קוראת אליכם: הקץ ליחס הליברלי שלכם!

אלה היו עיקרי דעותיה של נאומה הארוך והמחושמל. איני זוכרת אם נאמרו בגדר הרצאה שלה או שרק נטלה חלק בוויכוח. דומני, שהיא דיברה אז בתורת מנהלת המדור להרמת הקוולפיקציה של המורים היהודים.

*

צירים רבים נוטלים את רשות־הדיבור וכולם תומכים בביילו־בולוצקאיה! היא צודקת לחלוטין! איננו עושים די כדי לעקור מן השורש כל מה שמפריע לשגשוג ביה"ס הקומוניסטי האמיתי.

בשעתו לא ידעתי את שמות הנואמים אך אחד מהם שחצב־להבות זכור לי היטב. זה היה מוטל קרוגליאק הבלתי־מפלגתי — בנו של שוחט בעיירה קטנה, קנאי באדיקותו ואילו הוא עצמו למדן גדול שיצא לו שם כעלוי בבחרותו. את שמו לא יכולתי לשכוח, שכן לאחר זמן למדתי עמו במכון לתרבות יהודית בקיוב ואחר־כך ביחד עבדנו שם ופרסמנו כמה עבודות בדפוס *.

*

כל מה שאני שומעת כאן על „הטוהר הרעיוני הבלתי־מספיק של ציבור המורים היהודי־סובייטי" מדכא מאד את רוחי. כאילו נכוויתי במוחי! הוי, בין השמות הרשומים אצלי של מורי ציש"א השמאלניים, המתעתדים לבוא לכאן מצויים גם אנשי פועלי־ציון־שמאל ואפילו בונדאים! היכן אוליך חרפתי לכשיבואו לכאן ויתחילו לחפש את מוסדות המפלגה המחתרתיים שלהם!... שמא מוטב שישארו במקום שהם נמצאים? — מתגנב לראשונה ספק בליבי.

אני שומעת את דברי ביילו־בולוצקאיה ואת נאומיהם הסוערים של הצירים ועם זאת מנקר משהו במוחי! אם אין נותנים אימון כאן במורים סובייטיים, שהמפלגה אינה חדלה מלחנכם זה קרוב ל־10 שנים, הכיצד תוכל המפלגה לתת

---

* כיום מוטל קרוגליאק הוא חבר מפלגה ומשמש פרופ' לפסיכולוגיה במכון הפדגוגי בנייז'ין שבאוקראינה. הוא מפרסם עבודות בפדגוגיה ובפסיכולוגיה בכתבי־העת האוקראיניים והרוסיים. בטרם עקרה המפלגה מהשורש את רשת החינוך היהודית כתב רבות בכתבי־העת הפדגוגיים היהודיים. היה מחברם של ספרי־לימוד ביידיש ועשה עבודות־מחקר בבתי־הספר היהודיים.

אימון במורים שלי, העומדים לבוא לכאן, ואשר עובדים שנים בסביבה זעיר־בורגנית של בתי־ספר של ציש"א הלאומניים?! פחד נופל עלי בנוגע לגורלם ובנוגע לתכלית שליחותי בכלל...

בשעת ההפסקה, עמדתי בפרוזדור מוקפת צירים שהתבוננו בי מתוך סקרנות ולא חדלו מלשאול שאלות, היאך שם בגיהינום הקפיטאליסטי, כה נשתקענו בשיחה שכל החבורה שלנו לא שמעה שהישיבה התחילה בדיוניה. נתגלגלה לכאן ביילו־בולוצקאיה בכבודה ובעצמה כדי להזעיק את הקהל לאולם.

„חברה! אל תפריעי לנו לנהל את הישיבה"! — היא מכריזה כבר מרחוק — „חברים, היכנסו"! וכבר ישירות אלי בחיוך זדוני: „את מתכוננת, כפי שאני רואה להקים כאן סקציה של חו"ל?"... — אני חשה שהיא מתכוונת במילים אלה לדוקרני דקירה פוליטית.

בשומעה שהמדובר במורי ציש"א המשתוקקים לבוא לכאן, היא מפטירה בשובנו אל האולם בקרירות ובנימה החלטית, כאילו היא עצמה היתה הקומיסר הראשי של בריה"מ, „הכיצד נכניס מורים זרים מחו"ל, בטרם חינכנו מחדש את שלנו!!" — כאילו האזינה לספקותי הכמוסים, ושנאה מתעוררת בלבי כלפיה... וביני לבין עצמי איני מכנה אותה אלא „הקופה" — ואמנם — היא מכוערת מאד.

זו לי פגישתי הראשונה עם פעיל סובייטי מסוגה של ביילו־בולוצקאיה. לאחר זמן פגשתי רבים כדוגמתה בין פעילי התרבות היהודית. בדרך כלל, היו חברי המפלגה, אך נמצאו בין אלה גם בלתי־מפלגתיים, אשר מסיבות שונות לא קיבלום למפלגה, אף שיצאו ממש מכליהם כדי להתקבל לשורותיה.

כמו הרבה קומוניסטים אחרים השתדלתי אף אני להתרחק מעינם המפלגתית האדוקה. חוש הקיום העצמי הדריך אותנו. תוך התבוננות קפדנית בטיבם של אנשים אלה נמצא, על־פי תורת פרויד האסורה אצלנו בתכלית, שהם סוג אנשים בעלי רגש־נחיתות מפותח מאד, חסרי־סיפוק בחייהם הפרטיים, לרוב רווקות לא צעירות ורווקים שבריאותם מעורערת.

המרירות שלהם, שנתגלגלה ל„עירנות הפוליטית" הישועית־חשדנית כלפי הלאומיות היהודית, היתה להועיל לאחר שנים־מספר, במיוחד בשנות הטיהורים במוסדות היהודיים ובעת פעולתו של ייז'וב, לתככי הנ.ק.וו.ד. על כמה מן הדמויות הללו אספר להלן.

איני מספרת כל זאת, אלא משום שעל חלק זה של הוועידה הראשונה הכל־רוסית למטודיקה לא נתפרסם דבר בציבוריות הסובייטית. כאמור, הטיחו כאן דברים קשים כלפי העסקנים, שהם מעלימים לעתים את הפעילות הנגד־מהפכנית של השונא היהודי. לפיכך היה מוזר בעיני שהן נאום הקטגוריה של ביילו־בולוצקאיה והן של הצירים שתמכו בה בכל פה, לא הוזכרו אף לא במלה אחת על דפי העתונות.

על כך לא נאמר דבר אף בכתב־העת הפדגוגי „אף די וועגן צו דער נייער שול" [14] (1926, 1—2), שהוקדש במיוחד לועידה חשובה זו. כתב־עת זה היה הבטאון הרשמי של שלוש הסקציות היהודיות הרפובליקניות (האוקראינית, הביילורוסית וזו של ר.ס.פ.ס.ר.).

בשעתו היה זה חידוש בעיני: המפלגה תובעת שהעסקנים היהודיים יהיו

---

14) „בדרך לבית הספר החדש" ירחון פדגוגי שיצא לאור במוסקבה בשנות 1924—1928. בין עורכיו מ. לויתן, ש. פאלאטניק ואחרים.

הראשונים שיאותתו בעתונות על כל סטיה לאומנית בסביבה היהודית. מה הביא איפוא את ראשי הסקציות היהודיות הפעם להפר תביעה יסודית זו של המפלגה?

לאחר זמן, מש„חכמתי", ובעצמי כבר תקועה הייתי בפעילות היהודית, הבינותי. כל פעולה מאין זו שסכנותיה מרובות היו לה סיבות ממשיות. פעמים נעשה הדבר מתוך אהבה כמוסה לעם היהודי רב־הסבל, פעמים מחמת אי־רצון לגרום נזק לפעילות היהודית עצמה, אך תכופות היתה הסיבה — פחד מפני הרשות, שכן גם ראשי הסקציות היהודיות הם בשר־ודם ואף הללו חוששים היו מפני הנהגת המפלגה העליונה הלא־יהודית. למה איפוא להשוף את המומים ולהציגם ברשות הרבים?

למקרים יוצאי הדופן שייך גם ההשתקה של העובדות השערורניות הנ"ל, שעליהם כה שצפה־קצפה בוועידה החברה ביילו־בולוצקאיה.

דרך זו היתה נקוטה בידיהם רק אז כאשר ההשתקה לא היתה כרוכה בסכנה של גילוי (תכופות ע"י אחד מן ה„אדוקים" שבין הפעילים היהודיים). בזה האופן הושתקו ולא נמסרו להנהגה הפוליטית העליונה לא מעט מעשי־טריפה שאירעו, ועליהם דיברו בכינוסים ובוועידות יהודיים ובסביבה היהודית בכלל (אף אני הייתי נוהגת לפעמים כך בעבודתי הצנועה). בדרך כלל, נהגו ראשי הפעולה היהודית ביושר וקיימו את העקרון המפלגתי! לא להעלים־עין אלא לגלות, לעמוד על המשמר!...

4. כשל

עוד לא הספקתי להתאושש מהטעם הטפל שעוררה בי ביילו־בולוצקאיה ודבריה המתחסדים־אדוקים, אשר מוחי לא הצליח לקלוט את מלוא חשיבותם, על אף כל מאמצי, וכבר אני שומעת פתאום את קריאת היו"ר: „עתה נקבל פריסת־שלום חיה מציבור־המורים היהודי, שנמק מעבר לגבול. אנו מזמינים לבמה את החברה ,X' שבאה זה עתה מפולין הקפיטליסטית". עד שאני תופסת שבכינוי החברה „X" נתכוונו אלי ומופנים כבר כל העיניים ל„דמותי החשובה" כל־כך, ורעם מחיאות־כפיים מביך אותי כליל. כל מה שהיה בדעתי לאמור בטרם שמעתי את נאומה של ביילו־בולוצקאיה פרח עתה מראשי ומוחי הוא כמו חבית ריקה.

אך לא, הוא איננו ריק מוחי שלי — מתרוצצים בקרבו דברי הקטגוריה של הנואמים והם מפריעים לי להתרכז וכך ניצבת אני על הבמה (מן הסתם שעה ארוכה) כאילמת. הציבור תולה בי עיניים סקרניות ומצפה: מתי תפתח החברה „X" המסתורית את פיה?

החבר ש. פאלאטניק, המנהל את הישיבה, רואה את מבוכתי ומרחם עלי: „אנא, חברה, אנו מחכים, ספרי!" הוא מעודדני בקול־הקטיפה הרך שלו. הושיע אותי בוודאי ההרגל להשמיע פסוקים שדופים של נואמת־מטעם — אמנות זו למדתי בשתי המפלגות אשר חנכוני[15]; והתחלתי לשפוך:

„אני באה אליכם בדרישת־שלום להטת מציבור־המורים השמאלי היהודי בפולין! (מחיאות כפיים) מעבר לגבול משם עיניהם נשואות אליכם באהבה רבה ובהערצה עמוקה!... הם ציוונו לאמור, שהם מקנאים בכם — הבונים המאושרים של ביה"ס היהודי הקומוניסטי!... (למחיאות־הכפיים אין סוף).

15) מפלגת ס.ס. והמפלגה הקומוניסטית הפולנית (ר' זכרונותיה של א. רוזנטל הנ"ל).

עכשיו כבר מחליקים הדברים מפי חלקלקים כמזמור שגור, ואני חשה עצמי כפי שחשה בוודאי פרימדונה גדולה לאחר שביצעה את הלהיט הראשון שלה. ואני שופכת הלאה אש וגופרית! המפלגות הלאומניות בפולין עושות כמצופה מהן. הן משליכות מביס של ציש"א — לא בלבד את המורים הקומוניסטים וחברי ה„קומיוג", אך אפילו את אלה שאוהדים אותנו, הם מטילים טרור על התלמידים, שהם חברים באירגוני־המחתרת של הפיונרים. אדוניהם של בתי־ספר ציש"א חוזרים אל שיטות־הלימוד הישנות. במשך חודשים רבים אין משלמים שכר־לימוד, והמורים רעבים ממש.

חברים יקרים — אני מדברת בלהט רב — אלינו לפולין הגיע בדרכים נעלמות קול־הקריאה שבו פנתה וועידת התרבות הראשונה הכל־סובייטית (בשנת 1924) אל פעילי־התרבות היהודיים ואל ציבור המורים היהודי בכל העולם. אנו, קומוניסטים יהודים וקומיוגיסטים, הבאנו את המיסמך ההיסטורי הזה לציבור מורי־ציש"א השמאלי. לא רק בווארשה, אלא אף בערי־השדה היהודיות בפולין נקראו בישיבות מחתרת קול־הקורא והמורים בלעו כל מילה ומילה... עיניכם הרואות, מבטיהם של מיטב המורים היהודים מופנים לעברכם; חלומם הוא — להימלט מן המדינה הלאומנית הזעיר־בורגנית.

ברגע זה אני שוכחת את כל ספקותי ופחדי לגורלם, שעינוני רק לפני שעה־שעתיים ואני מגלה את היסוד המשמח. עתה נפתח פתח בפני מורי ציש"א השמאליים — איזה אושר — בקרוב תינתן להם הזדמנות לבוא אליכם — בארץ החלומות של בריה"מ. ואני מספרת באיזה קוצר־רוח הם ממתינים שם לישועה. „ואני הניצבת כאן לפניכם — אני מסיימת את נאומי — הנני סנונית ראשונה שעלה בידה להימלט מן הכלוב הקפיטליסטי המקולל!..."

ההצלחה היא בלתי משוערת, „יחי ציבור המורים היהודי השמאלי בפולין", „ברוכים הבאים!" נשמעים קולות באולם. עכשיו מציפים את האורח בשאלות: מתי?... מי?... כמה יבואו?... ועוד ועוד.

אך הנשיאות שמה קץ להתעוררות שבאולם.

ש. פאלאטניק — המנהל של הלשכה היהודית בקומיסריון להשכלה בר.ס.פ.ס.ר. — משתיק את הקהל ומסיים את המאורע עם החברה „×" מחו"ל, בערך כך: — „לאחר הדו"ח, ששמענו כאן על מעשי התעתועים שנעשים בפולין בבתיה"ס החילוניים־יהודיים כלפי ציבור המורים מצד הנהגת ציש"א, מתבלטים ביתר־שאת הישגינו העצומים... ועל כל אלה עלינו להודות למפלגתנו ולשלטון הסובייטי! תחי איפוא ארץ הדיקטטורה הפרולטרית! תחי המדיניות הלאומית של המפלגה הבולשביסטית!" (מחיאות כפיים ושוב מחיאות כפיים).

אם כך הרי הכל שפיר? צריכה, איפוא החברה „X" לאחר הצלחה כזאת כבר לסיים ולחזור למקומה? אך לא! לוחש לי, וודאי השטן המקטרג, שנתקנא וודאי בנצחוני הגדול: ספרי עוד משהו... ולפתע הוא מזכירני, השטן, את הפיונרים היקרים שלי — הרי אותם לא הזכרת אף לא במילה אחת!... ואני מתחילה במנה חדשה של פאתוס: חברים! עוד עלי למסור לכם „ברכה פיונרית" מן הקומוניסטים היהודים הצעירים ביותר בפולין!... דעו איפוא — גדלה שם משמרת חדשה וטובה והיא גדלה וצומחת דווקא בין כתלי בתי־הספר של ציש"א הלאומניים. שכן על אף הרדיפות שהם מנת חלקם של הפיונרים היהודים שלנו מצד הנהגת ציש"א, גדל מספרם וגוברת נכונות המאבק הקומוניסטי שלהם!... ב„פגישות" אנו מלמדים

אותם כיצד להיאבק למחר יותר טוב בפולין, והגם שאיננו מרשים זאת — אני מדברת מתוך רחשי חיבה ורטט־קול — רצים הפיונרים הגדולים להפגנות של אחד־במאי האסורות, ויחד עם הלוחמים המבוגרים לשחרור פולין נזרקים אף הפיונרים הגיבורים אל בתי־הכלא בפולין.

ועתה, איש כבר לא יעצור בעדי: — „ב„פגישות" המחתרת של הפיונרים אנו חוגגים את היום ההיסטורי של מהפכת אוקטובר... בפעם האחרונה שרנו את האינטרנציונל שהוא אסור בפולין — את ההימנון המקודש של המדינה הסובייטית. שרנו אותו חרש־חרש כדי שהשכנים לדירת המחתרת לא ישמעו את זמרתנו". ודברי שלי עצמי מרגשים ומלהיבים אותי.

„עבודתנו איננה הולכת לאיבוד — אני מסכמת ואומרת — הגיבורים של 1905 ו־1917 הפכו להיות לאידיאל־החיים, למופת של החברה שלנו!" שוב נשמעות מחיאות־כפיים ונראה שנאומי הגיע לסופו.

אך כאן אני נתקפת רצון פעם נוספת לפאר ולרומם את הפיונרים שלי: „הפיונרים שלנו — אני אומרת — מסוגלים כבר לחפש ולגלות את התוך המהפכני בתולדות עמנו היהודי." וכדוגמא להישג הגדול שלנו אני מתחילה לספר: בהצגת חנוכה שהועלתה בבי"ס של ציש"א בחורף שעבר שיחקו הפיונרים בתפקידים הראשיים... ושערו נא בנפשכם, חברים יקרים, מה רבה היתה שביעות־רצוננו, כאשר לאחר ההצגה ניגש אלי שחקן קטן — שגורש מבית ספר של ציש"א — ומספר בהתפעלות: המורה אסתר, את יודעת כאשר אנו בחנית וחרב כחיילים של יהודה הפינו את הרומאים, נדמה היה לי, שאני עומד על הבריקדות בווארשה ומכה במנצלים של מעמד הפועלים... כדי לשחרר את פולין כפי שבר־כוכבא לחם לשחרור יהודה מעול הרומאים!

אפשר שהייתי מוסיפה ומספרת על הניסים ועל הנפלאות של הניכי הגיבורים, אלא שהשגחתי במתרחש באולם: הקהל החל מביט כה וכה. פה ושם עבר רחש באולם... ולפתע פורץ מישהו בצחוק רם ושואל דרך לגלוג: „הגידי־נא, חברה כבדה מפולין — שמא בחג הפורים מופיעים הפיונרים שלך מחופשים בדמויותיהם של אסתר המלכה ומרדכי הצדיק? ואת מסובבת עמהם על פתחי בתיהם של היהודים ובפיהם פזמון: היום חג־פורים מחר כבר אינו / הבו לי פרוטה וסלקוני מפה? / ".

וכסבור אתה, קורא יקר, מיהו ששר את שתי השורות הללו הלקוחות מתוך פזמון־פורים עתיק? ובכן, מיד הכרתי את הקול הרם, קולה של „הקופה" — החברה ביילי־בולוצקאיה! וכבר היא ניצבת אצל השולחן בסמוך אלי ובלי ליטול את רשות הדיבור מן היושב־ראש, היא רותחת וזועפת: „בזה־האופן אתם מעקמים מוחותיהם של הפיונרים שלכם?... הייתכן? מורים־קומוניסטים יתנו ידם לכך שפיונרים יטלו חלק בחג דתי כחנוכה? ושמא אתם אף מדליקים נרות־חנוכה?... וכי חסרות לכם דוגמאות מן ההיסטוריה הכללית על־מנת לחנך ילדים יהודים להיותם מהפכנים אמיתיים?... נראה כי בעיניכם תולדות האנושות דלות עד כדי כך, שאתם נזקקים למשלים ודוגמאות משל חגים דתיים יהודיים?... והיכן מעשי־הגבורה של אנשי הקומונה הפאריזאית?... ועל לוחמי המיתרסים בשנת 1905 שכחתם?!... *.

---

* עוד כמה זכרונות על החברה ביילי־בולוצקאיה, היא היתה שייכת לאותו סוג של קומוניסטים יהודים (למזלנו לא גדול במספרו), שראה כתפקידו החשוב ביותר, אם לא היחידי להבהיר ולהזהיר את הנהגת המפלגה הלא־יהודית על הסכנות האורבות מצד

כל הקהל שבאולם נדרך כולו — כבעת הצגה דראמטית. איש לא זע, — אין קול ואין פוצה פה. הכל מצפים: מה יתרחש עתה? אני ניצבת על הבמה, כאילו סטרו זה עתה על פני. איני מסוגלת להוציא הגה מפי... ודממת־מוות זו... היא לא תסתיים, מן הסתם, לעולם...

לסוף מגיע לאזני קולו הצונן־מתוח של היושב־ראש: „אבקש את שתי החברות לשוב למקומותיהן..."

*

נסיון ראשון לחלצני מן המיצר עשה מנהל הסקציה היהודית שליד קומיסריון ההשכלה בבלורוסיה — דוד מאץ. הוא מנסה להפוך את השערוריה הפוליטית לבדיחה טפלה: „החברה X אמנם ראויה לספוג מנה אחת אפיים בגין הופעתה, שהיתה משופעת סטיות פוליטיות, לא בלבד בעניין חגי־הדת היהודיים... אך כיוון

הקונטר־רבולוציה היהודית, דהיינו מ„כלי הקודש" שנשאר פה ושם, מהציונים הנסתרים ומצד סתם יהודים לאומיים, אפילו עם פנקסי חבר בכיסיהם. כאמור, היה מספרם לא רב, אולם הנזק שהביאו לעבודה היהודית היה גדול. עם ביילו־בולוצקאיה נזדמן לי להיפגש גם לאחר מכן בועידות ובמועצות, ובכל מקום היתה מתנהגת באותו נוסח, כפי שנהגה בועידה המתודית הנזכרת כאן. בין השאר זוכרת אני מקרה זה: בקיוב שמחנו כאשר החליטה ברית המועצות לקחת חלק בתערוכת העתונות הבין לאומית בקלן, ועוד יותר רבתה שמחתנו כאשר נודע לנו ששם תערך מחלקה לעתונות היהודית הסובייטית. אותה שנה (1928) הגיעה העתונות היהודית הסובייטית לשיא גידולה, לא רק בערי הבירות של הקהיליות הסובייטיות אלא גם במרכזי חבלים ומחוזות, במושבות החדשות, ואפילו בבתי חרושת ותעשיה הופיעו עתונים ביידיש, היה לדעתנו במה להתגאות. השתדלנו מאוד באוקראינה, אספנו ובחרנו את מיטב העתונים. רצינו להראות את נצחוננו, ידע לו העולם הקפיטליסטי מה עשינו פה! אולם ביילו־בולוצקאיה מונתה לחברה של ועדת הארגון המרכזית, שתפקידה רב היה לאשר כל פרט ופרט בתצוגה היהודית, מה מותר ומה אסור להראות בחוץ לארץ. ואף פה נהגה מנהג קומיסר פוליטי. היא לא רצתה להרשות בשום פנים ואופן כי בתערוכה במערב העוין יוצגו עתונים וכתבי־עת יהודים שיש בהם הרמז הקלוש ביותר על דלותה של העיירה היהודית ואת הקשיים העוברים על „מחוסרי הזכויות" היהודים באוקראינה. על כל טופס וטופס של עתון היה עלינו להאבק עם חששנותה הפוליטית המופרזת (ועל הקורא לזכור כי אנו עצמנו כבר סימנו ובדקנו כל פריט ופריט לפני כן). ביילו־בולוצקאיה הטילה ממש איימתה על שאר חברי הועדה. לא מ. ראשקעס ולא גולדברג ולא כל שאר חברי הועדה העזו לעמוד בפני לשונה הישועית החדה, ומוצגים יהודים רבים מעניינים מאד לא אושרו אמנם, דבר שגרם לנו הרבה עגמת נפש.

זה היה כוחה של אותה „צדקת" קטנה וקודרת, כמעט תמיד העבירה את שלה, שהרי אז כבר נהג כל עסקן סובייטי לפי אמרת גיבורו של צ'כוב, „שלא יצא דבר מה רע מזה!".

זמן מה מונתה ביילו־בולוצקאיה לחברת מערכת של עתון הילדים „פיונר" שהופיע מדי חודש בחודש במוסקבה, ואף כאן עמדה על משמר הכשרות האינטרנציונליסטית. שנים רבות לאחר מכן, כבר בבירוביג'אן, היה הרשל בריל מספר בהומור רב על הצרות הרבות שהוא, חבר מרכז ה„קומסומול" של ברית המועצות, האחראי למעשה עבור העתון, סבל ממנה. תכנו של ה„פיונר" היה לפי דעתה עוד יותר מדי „יהודי" ופחות מדי אינטר־נציונליסטי.

הרשל בריל עבד עם ביילו־בולוצקאיה בועדות שונות ובכל פעם שנזכר באותם הימים היה פורש ידיו בפחד מעושה, מרים עיניו למרומים ואומר: „שמרני אל מעתה ועד עולם מ„נשים צדקניות" כאלו..." וידידו הקרוב לו בבירוביג'אן ברוך הוברמן, שמלה עוקצנית לא חסרה בפיו, סיווג את ביילו־בולוצקאיה החסודה לאותו סוג של „כינוי מפלגתיות" — סוג ידוע של אזרחים סובייטיים, שהיה מצוי בין חברי המפלגה והן בין אנשים שלא השתייכו אליה.

שהיא עלמה נאה וזה עתה הגיעה מפולין הקאפיטאליסטית — נמחל לה הפעם..."

ברם, מיכל לוויתן — מנהל הסקציה היהודית ליד קומיסריון ההשכלה האוקראיני — שהוא בעל־עקרונות ואינו נוטה לוותר לבנות־המין־היפה, כמאץ הציניקן, קם לאַלפוֹ בינה: „לא משום שהיא עלמה נאה אנו מוחלים לה, אלא משום שהיא אדם ח ד ש בסביבתנו — בת חוץ־לארץ — ואין לתבוע ממנה, את אשר אנו תובעים מקומוניסט סובייטי. נקווה איפוא: לא יעבור זמן־רב והחברה X תלמד להבדיל בין מהפכנות אמיתית למזוייפת. אנשים אחים אנו כאן, ולא נעשה עסק פוליטי מכך..."

כל הקהל נשם לרווחה, בפירוש, חשתי — אהדתם של הצירים היתה כל־העת נתונה לי. אך איש לא העיז לשאת קולו להגנת החוטאת (אגב, מקץ כמה שנים מחילה רכרוכית שכזאת שוב לא היתה בגדר האפשר. בעד כפרת־עוונות שכזו היו מוחלי־העוונות משלמים בראשם).

לא כדאי לתאר כאן מה היתה הרגשתי אז. הכיצד יחוש אדם שבתנופת־יד פתאומית טלטלוהו מן הרקיעים העליונים אל תהום־רבה? שחוחה ונכלמת ישבתי שקועה במחשבות קודרות וניסיתי לערוך חשבון־הנפש ביני לביני. עוד לפני זמן מועט חזרתי ושיננתי באזני תלמידי־ציש"א שלי שחנוכה הוא חג־המרי של העם היהודי! ובכך הייתי משוכנעת בכל מאודי עד עצם הרגע המביך הזה!...

כך לשגות? לא לדעת להבדיל בין לבן לשחור?!

אך הרי אין העניין פשוט כל־כך — איני נכנעת בלבי: אפילו הפרופיסורים הפולנים להיסטוריה עתיקה בווארשה, ששמעתי תורה מפיהם, שבוודאי לא היו ידידי העם היהודי, הגדירו בהרצאותיהם באוניברסיטה את מלחמות המכבים נגד משעבדיהם כתופעה מתקדמת.

כבר אני נכונה לקפוץ ממקומי ולהכריז על כך בקול לכל באי־הוועידה. שידעו!... אך השכל המפוכח עוצר בעדי: „ההיסטוריונים הפולנים הריאקציוניים שלך!... אוטוריטה שלהם היא כקליפת־השום כאן, במוסקבה!... שבי, איפוא, ושימי מחסום לפיך!..."

והקומוניסט המאמין שבי, המושרש עמוק בחובי, שוב ידו על העליונה בהתדיינות זו, והוא בא להזכירני: רק מה שאומרת המפלגה הבולשביסטית היא אמת ויושר. ושום פירוש אחר לכל תופעה שהיא, מצידם של ברי־סמכא הדגולים ביותר, אין לו תוקף, ובמקרה הטוב אין זה אלא פירוש אופורטוניסטי.

ואם הללו שבכאן פסקו כפי שפסקו, משמע שנהירים להם הדברים על אחת כמה. שהרי אינם מכריזים הכרזותיהם בשמם הפרטי, אלא בשם המפלגה. אַת נמצאת עתה במוסקבה — ליד המעיין הזך של המדע המארקסיסטי. הכיצד יעלה בדעתך, אווזה סכלה, לפקפק בצדקת המפלגה שאין עליה עוררין?!

ואני מגיעה לכלל מסקנה עגומה: יהדות פולין כולה אין לה אף היסטוריון מארקסיסט יהודי אחד... ממי איפוא יכולתי שם ללמוד להעריך נכוחה את העבר היהודי? אצל הבאַלאַבאַנים? השיפאַרים?

מסתבר, שאנו המורים השמאליים, מגששים היינו באפלה ותכופות בטחנו באינטואיציה המהפכנית הפנימית שלנו — והיא היא שהכשילתנו!... כך יארע תמיד, כאשר אתה חדל לסמוך על השכל המפוכח ונוהה אחר הרגשות הפנימיים שלך — הרי־זה אידיאליזם ממש! כך אין נוהגים בולשביקים!

חביבתי — משננת אני לעצמי דברים שבתכלית: כאן בבריה"מ, מקום בו

כל הערכים נשקלו ונמדדו מחדש, יהא עליך לעמול הרבה עד שתצליחי לתאם את מושגיך המסולפים על החגים היהודיים עם ההלכה המארקסיסטית... צדק לוויתן, צריך ללמוד! ללמוד הרבה!...

וכבר ניעור האפוטרופוס הפוליטי שבי ולוחש על אזני: אשרייך, שאת כבר נמצאת כאן. ואילו בפולין מה יהא עליהם שם? מי יאיר עיניהם של הפיונרים היהודים על מהותם השמרנית של החגים היהודיים; מוטל עלי, מהר ככל האפשר, להסביר לקומץ מורי־ציש"א השמאליים היאך ילמדו להבדיל בין טוב לרע! עליהם להחפז וליישר את עיוותיהם האידיאולוגיים, אף במעשי יום־יום שלהם, ויחדלו־נא חיש־מהר לטמטם מוחותיהם של תינוקות פרולטריים יהודים.

וכבר אני ישובה רגועה קמעה, טוב שהגעתי לכלל הארמוניה עם עצמי, והכל חזר לתיקנו המארקסיסטי...

אך, לעזאזל — מדוע חוזר מוריס רוזנפלד, מהדהד ואינו מרפה, באזני הקומוניסטיות:

„...הוי, נרות קטנים
ספרו סיפורים,
מעשיות משכבר הימים.

ספרו על שפך־דם
אומץ־לב וגבורת־עם
פלאות משכבר־הימים.

והצלילים, רמים ואמיצים מתרוננים ביתר־עוז:

...יהודי, אתה למלחמה יצאת
יהודי, אתה בקרב ניצחת
הו, אלוהים, קשה להאמין!"

„דיבוק" נכנס בי!... אני מתחלחלת. אין זה שאשמדאי, שהכשילני קודם־לכן, בעומדי על הבמה, חזר וניצב לידי ומשים אותי ללעג ולקלס!... אני מהרהרת בדבר אחד, אולם לנגד עיני חולף משהו אחר לגמרי... גלאטשטיין החביב ומקל הקסמים שלו (כך כינוהו התלמידים המזמרים בווארשה). הנה ירימהו אל־על והנה יטהו לצדדין ושיר־הגבורה נישא ברמה:

„...יהודה גירש השונא, הרוצח
ובבית־המקדש שר למנצח!..."

כך מתרוננת בקרבי המקהלה הגדולה של תלמידי־ציש"א, ובתוכם אף הפיונרים שלי. ואני עצמי? — בושה לספר — בתוך־תוכי אני מפזמת עמהם כמימים־ימימה בעיר מולדתי בצ'אנסטוכוב ובווארשה. אני מפזמת — ולכל הרוחות — היכן? כאן במוסקבה! — ואימתי? מיד לאחר שספגתי מנה אחת־אפיים על תוכנו האנטי־מהפכני של שיר זה! (שהרי כבר אני בטוחה באנטי־מהפכניותו). והשיר מרגשני עתה ברגע זה, לא פחות מאשר בימי היותי בווארשה, בצ'אנסטוכוב... מה היה לי?

בלב שבור יצאתי באותו יום מאולם הוועידה. בקושי קלטתי את דברי הנואם מאץ, שנאם אחרי: „שמעי בקולי, חברה, בואי לעבוד אצלנו, במינסק... בואי... לא תתחרטי על־כך!"...

מה נטפל אלי — רודף־נשים זה — שחיוכו השמן השפוך על פניו המדושנים, ועוד יותר עיניו הזעירות התאוותניות־מתנוצצות מעידים על כוונותיו הכמוסות. הוא מחייך ולבי בוכה במסתרים, שכן באזני מתרוננים שירי הגבורה והנצחון היהודים...

אני מגרשת אותם מקרבי, אך ללא־הצלחה. היום, לאחר ארבעים שנה, חושבת אני, שכך בוודאי טורח יהודי אדוק לסלק את הרהוריו האפיקורסיים, שאינם מניחים לו ומערערים את שלוות אמונתו בבורא־עליון.

אני מהלכת בחוצות מוסקבה ההומיות ונפשי עלי בוכיה, אך המלווה שלי, בעל־הכרס, שלפי שנותיו יכול להיות אבי, נטפל אלי ומטרידני בשעת צערי. במר־ידי קיפחתי עצמי... מרצוני הטוב העליתי קרבן על מזבח אלוהי הקומוניסטיים משהו יקר וכמוס — אוצר, שנצרתיו מימי ילדותי — מאז הימים ההם שאבי היה מתאר באזני בתו, כבת 6—5, את דמויות הגיבורים של בר־כוכבא וחייליותיו. זה היה הסיפור הראשון ששמעתי על מתקוממים יהודים. ושנים הרבה נשאר בר־כוכבא בדמיוני כאב־טיפוס של כל לוחם־חירות, שתמיד להוטה הייתי לשמוע ולקרוא על עלילותיהם. שמא בשל־כך מרה עלי נפשי?

עד כמה שלא יהא הדבר משונה, אך עובדה היא — עד עצם היום הזה, כשימי חיי כבר עברו את פסגתם, חרוטים עמוק בזכרוני החוויות של אותן שעות מדכאות במוסקבה. והן תופסות עדיין מקום נכבד ברשימת המהלומות המוסריות הקשות, שהחיים לא חסכו ממנו לאחר־מכן.

עד היום (מקץ ארבעים שנה), כשאני מעלה בזכרוני את דכדוך־נפשי שלי לאחר הפגישה הראשונה פנים אל פנים עם הפעילות היהודית בבריה״מ, נכמרים בקרבי רחמי־אמת לאותה קומוניסטית — החברה X — שנטלה על עצמה ייעוד לקבור עולם ישן ולבנות תחתיו חדש ורב־אושר, וזאת בשעה שלא היה עדיין בכוחה להתמודד עם נפשה שלה.

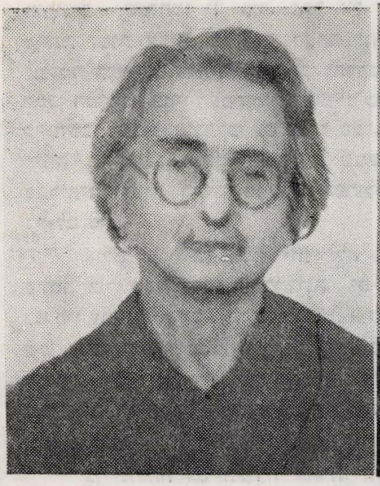
בנימין זאב בלום*

ממגילת פועלי־ציון בברית־המועצות

מי שיזכיר העבר — תעקר עינו.
מי שישכח העבר — תעקרנה שתי עיניו.

(פתגם עם רוסי)

Кто старое вспомнает
тому глаз вон,
Кто старое забудет,
тому оба глаза вон.

ב. ז. בלום

רחל מאכלין־בלום

בזכות לנין

לאחר שחוסלו כל המפלגות המדיניות ולאחר שהתחסלו מפלגת הפועלים היהודית הותיקה ה„בונד" (עם הקאמפערבאנד, שנבלע בתוכה, עם ה־ס.ס. וה־י.ס. שנבלע בתוכו)[1] ו„המפלגה הקומוניסטית היהודית (פועלי־ציון)" נשארו בברית

* מחבר זכרונות אלה ב.ז. בלום נולד ב־1899 בעיירה מאקוב (פולין). ב־1917 הצטרף לפועלי־ציון. בעת כיבוש העיר ע"י הצבא האדום (1920) היה חבר ה„ועד המהפכני" (ה„ראֶבקום") המקומי, ועם נסיגתם של הרוסים יצא עמהם לברית המועצות. היה מזכיר הועד המרכזי של „יוגנט פועלי־ציון" במוסקבה עד חיסולה של הסתדרות זו ב־1928. עבד במחלקה היהודית של הספריה הממלכתית ע"ש סאלטיקוב־שצ'דרין בלנינגראד והשתתף בפרסומיה המדעיים. ב־1937 נאסר עם רעיתו רחל מאכלין ונידון לעשר שנות מחנה־מעצר. שוחרר עם מאסרו של בריה והתגורר, עד עלותו לארץ ישראל בשנת 1969, בלנינגראד. השתתף בירחון „סאוועטיש הַיימלאנד".

1. בראשית 1919 חל פילוג ב„בונד" באוקראינה, והוקם ה„קאמבונד", שהתאחד במאי אותה שנה עם „המפלגה הקומוניסטית המאוחדת", שנוסדה לאחר פילוג במפלגת ה„פאראיניקטע" (ס.ס. ו־י.ס.). מתוך האיחוד הזה קם ה„קאמפערבאנד". („קאמוניסטישער פארבאנד), שנתחסל כבר בחודש אוקטובר 1919 וחבריו הצטרפו ל„יבסקציה". בועידה ה־12 של ה„בונד" במוסקבה (אפריל 1920) הוחלט ברוב דעות על הצטרפות למפלגה הקומוניסטית, כ„הסתדרות אוטונומית של הפרולטריון היהודי". בראש הפלג הקומוניסטי עמדו „ירחמיאל" ויינשטיין ו„אסתר" פרומקין.

המועצות[2] רק שתי מפלגות ליגליות: מפלגת הממשלה הגדולה, המפלגה הקומוניסטית של רוסיה (ר.ק.פ.[ב]) והמפלגה הקטנטונת „מפלגת הפועלים היהודית הסוציאל־דימוקרטית (פועלי־ציון)"[3].

וכלום היה פלא בכך? האם לא היתה למעמד הפועלים היהודים הזכות ההיסטורית והמוסרית לקיים מפלגה משלו בארץ המהפכה, שעבורה שפך את דמו? האם מעט קרבנות הקריבה מפלגת „פועלי־ציון" עבור מהפכת אוקטובר? קשה היה להשכיח בשנות העשרים את גדודי הפועלים היהודים, את גדודי בורוכוב[4], שנלחמו יד ביד, כתף אל כתף עם הצבא האדום. המפלגה שהיתה מוכנה למות עבור המהפכה, רצתה לחיות במהפכה. המפלגה הזו היתה דרושה למעמד הפועלים היהודי, לא רק להלחם למען המהפכה ברוסיה, אלא גם להלחם למען המהפכה בחיי העם היהודי בעולם כולו באמצעותה של פלשתינה סוציאליסטית. כך חשבו ההמונים שהלכו עם דגלם של „פועלי־ציון". מיטת סדום של ה„ייבסקציה" היתה צרה לכל אותם התפקידים שמעמד הפועלים היהודי צריך היה להגשים בברית־המועצות כחלק טמעמד הפועלים במדינה זו וכחלק ממעמד הפועלים בעולם כולו.

אולם „זכויות היסטוריות" לא היו מספיקות כדי שה־ר.ק.פ.(ב), תרשה קיומה של מפלגה שניה במדינה. גם שרותיהם המהפכניים של „פועלי־ציון" לא היו עוזרים לקיומה עד שנת 1928. אולם דברו של לנין לא בטל עדיין: הלגליזציה של „פועלי־ציון" נשענה על החלטה מיוחדת של ה„סובנארקום"[5] „לא להפריע לקיומה ולפעולתה של המפלגה היהודית הסוציאל־דמוקרטית (פועלי־ציון), בתור מפלגה העומדת על הפלאטפורמה הסובייטית". ניסוח זה על אופיה של המפלגה נתן לנין וההחלטה נתקבלה בהתאם להצעתו ונחתמה על־ידי מזכירו לאָז'אבה[6].

כך נוסחה גם תעודה אחרת. העתון „דער אידישער ארבעטער"[7] מביא ב־1920 (בגליון 13) את הידיעה דלקמן: „על ‚פועלי ציון' שנפלו בשבי: בהתאם לפניתה של הסתדרות ‚פועלי ציון' במוסקבה, לשחרר את חברינו מפולין שנפלו בשבי במלחמה זו עם פולין, מסרה מזכירות הועד המרכזי של ה־ר.ק.פ., את ההודעה הזאת: „לכל מחלקות עבודת הכפיה ולכל מוסדותינו המטפלים בשבויים: ‚פועלי ציון' היא מפלגה מהפכנית סובייטית[8] על כן סבורה המזכירות שאין כל נימוקים שלא לשחרר משביים את ‚פועלי־ציון' השבויים"".

ההחלטה, שנוסחה על ידי לנין ונחתמה על־ידי לז'אבה, הועתקה בטפסים רבים ונשלחה לכל הסניפים בערי השדה. כל עובדי מפלגתנו שיצאו בשליחותה

---

2. ב־1919 התפלגו „פועלי־ציון" ברוסיה ל„מפלגה הסוציאל־דימוקרטית היהודית (פועלי־ציון)" (י.ס.ד.א.פ.) ול„מפלגה הקומוניסטית היהודית פועלי ציון" (י.ק.פ.). י.ק.פ. הצטרפה בסוף 1922 למפלגה הקומוניסטית הכללית.
3. מפלגת י.ס.ד.א.פ. „פועלי ציון" (ששינתה את שמה בראשית 1923 ל־א.ק.א.פ. „פועלי ציון") התקימה עד שנאסר קיומה על ידי השלטון הסובייטי ב־1928.
4. על גדודי בורוכוב ר', „ספר תולדות ההגנה", כרך ב' עמ' 44—46.
5. סובנארקום — „מועצת הקומיסארים העממיים", שמה הרשמי של ממשלת ברית־המועצות.
6. לז'אבה אנדרי (1870—1933) מראשוני החברים במפלגה הקומוניסטית מילא תפקידים חשובים בממשל ובמשק הסובייטי. „חוסל" בסוף שנות השלושים.
7. „דער אידישער ארבעטער", בטאונם של „פועלי ציון". הופיע בויטבסק ב־1920.
8. ההדגשה של המחבר.

לפרובינציה נטלו עמהם העתקים כאלה. לעתים תכופות השתמשתי אף אני בהעתק כזה בבואי במגע עם מוסדות המדינה ועם מוסדות מפלגתיים...

סביבנו ומעלנו סער ים גועש, התנהל מאבק בין אופוזיציות, פרקציות, עם כל מיני סוטים, „ימניים" ו„שמאליים", ואנו הלכנו „בטוחים" ו„תקיפים" על אותו „גשר נייר" זה עוד ארבע שנים לאחר שנפטר לנין.

„גשר הנייר" היה רעוע למדי. קשה היה להוציא לאור ספרות מפלגתית ואת בטאונה של המפלגה, הצנזורה הרבתה במכשולים. לעתים נעזרנו בצנזור מערי השדה. כך למשל הוצאנו לאור כמה פעמים כרוזים של המפלגה בבוברויסק שבה ישב צנזור מה־ס.ר. השמאליים. נ. אסארקון[9], שבא ב־1922 מברדיצ׳ב והביא לו מאסף שלם בשם „דער האמער" שצריך היה להוציאו לאור בברדיצ׳ב. אולם זמן רב לאחר שנסע אסארקון לא יכולתי לקבל רישיון מה־ר.וו.ד.[10].

מבטאונה של המפלגה ברוסיה „ייבריסקאיה פרולטארסקאיה מיסל" יצאו תוך 5 שנים 12 גליונות בלבד. מהביטאון באידיש „דער פראלעטאריישער געדאנק" יצאו לאור תוך שלוש שנים רק שלושה גליונות.

נתקלנו בקשיים בעת פתיחת מועדוני בורוכוב בערי השדה ובעת שרצינו לקחת חלק בתהלוכות חג כלליות תחת דגלינו. חברים בודדים נאסרו באמצעות פרובוקציות שונות. אולם המפלגה נאבקה על קיומה באמצעים לגליים. נסיון רציני לחסל את המפלגה מבפנים, על־ידי המחזה של חיסול עצמי, אירע במוסקבה. ה„ייבסקציה" הצליחה להשפיע על 17 חברים בסניף מוסקבה. קבוצה זו בהנהגתם של בּאַראַנוֹבסקי ובורשטיין, השתמשה בכך שהיה לה רוב בהנהלת מועדון המפלגה והיתה לה זכות בעלות על דירתו. הם תפסו את המועדון, שבו נמצא הועד המרכזי של „פועלי ציון", מחסן הספרים „מולוט", המסעדה. הם ניסו להשתלט גם על דפוס המפלגה, ובכך רצו לקחת מהמפלגה את מקור הכנסתה ואת אמצעי הקיום שלה.

בו בזמן קיימו ברזובסקי ובורשטיין לפי הוראות ה„ייבסקציה" ועידה בברדיצ׳ב של שורת „הסתדרויות ‚פועלי־ציון'" בחבלי וולין ופודוליה, אשר הצהירו על חיסולם העצמי.

הועד המרכזי של „פועלי ציון" קיים ישיבה בדירה פרטית וניסח תזכיר לועד המרכזי של ה־ר.ק.פ. ול„איספולקום"[11] במוסקבה.

התזכיר הודפס במספר טפסים הדרוש במכונת כתיבה והומצא במעטפות חתומות לידיהם של ראשי ה־ר.ק.פ..

הטילו עלי את השליחות, וכשליח הדואר של המפלגה מסרתי את התזכיר למולוטוב, טרוצקי, מיליוטין[12] וסטאלין.

טרוצקי לא היה אז במוסקבה ונאלצתי להשאיר את התזכיר לעוזרו המקורב לו פטרובסקי[13]. במשרדיהם של מולוטוב ומיליוטין חיכיתי זמן רב, אולם מסרתי את התזכיר לידיהם וקיבלתי קבלה.

9. אסארקון נ. — חבר הועד המרכזי של מפלגת „פועלי ציון" ברוסיה מאז 1917.

10. ר.וו.ד. — „המחלקה הצבאית המהפכנית".

11. „איספולקום" — הועד הפועל של בּרית־המועצות.

12. מיליוטין ולאדימיר (1884—1938) בולשביק מאז 1910, חבר הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית. מילא תפקידים חשובים במפלגה ובממשל הסובייטי. כתב מחקרים בכלכלה הסובייטית. „חוסל" בימי ה„טיהורים".

13 פטרובסקי ג. (דוד ליפשיץ) מעסקני „הבונד", שהצטרף ב־1919 למפלגה הקומוניסטית ומילא תפקידים מרכזיים במטה הראשי של הצבא האדום.

גם במשרדו של סטאלין חיכיתי שעה ארוכה בחדר ההמתנה. הוא קיבל אותי בעמידה והתקיימה בינינו השיחה הקצרה דלקמן:

סטאלין: מהיכן באה לידיך מעטפה זו עם הנייר שבה?

אני: הועד המרכזי של „פועלי ציון" מסר לי אותה עבורך.

סטאלין: כיצד נקלעת למשרדי?

אני: קיבלתי תעודת מעבר לפי תעודת־המפלגה שלי.

סטאלין: אתה הנך חבר המפלגה?

אני: אני חבר במפלגת „פועלי ציון".

הוא הניח את המעטפה על השולחן ואמר: „טוב, אתה יכול ללכת". אמרתי שאני חייב לקבל ממנו קבלה. הוא פתח במהירות את המעטפה, הוציא ממנה את התזכיר וחתם את שמו על המעטפה.

חזרתי מיד לחבר קיווין[14] והודעתי לו כי מילאתי את השליחות... כעבור כמה ימים פתחו את בית הדפוס, את מחסן הספרים ונתנו לנו דירה אחרת למועדוננו ברחוב ניקולסקי (קיטייגורוד). הורשה לנו לקחת את כל הרכוש שהיה שייך לועד המרכזי מהדירה הישנה. גייסנו את כל הצעירים ו„גיקינו" באורח יסודי את המועדון הישן. העברנו יחד עם הציוד ועם פסלי ברוכוב, את ה„קדושה" למועדון החדש.

מועדון ברוכוב בסמטת לוביאנסקאיה מס׳ 2 נשאר עד היום בזכרון „פועלי־ציון הותיקים כמקום קדוש היסטורי. כל פעם כשביקרתי במוסקבה הייתי ניגש לאותה סמטה ומביט בבנין שהיה ביתנו הרוחני — נעורינו[15]...

ברזובסקי ובני חבורתו, עם ה„ייבסקציה" שתמכה בהם, לא הספיקו לחסל באספת המועדון שתוכננה על ידיהם „חגיגית" את המועדון על־שם ברוכוב. במוסקבה הופיעו מודעות גדולות על פתיחתו של מועדון ברוכוב בדירתו החדשה.

הדבר אירע בסוף 1923. הנייר עוד הועיל אותה שעה. אחרת היו פני הדברים חמש שנים לאחר מכן...

פעילותה של המפלגה

שתי מהפכות (פברואר ואוקטובר), מלחמת האזרחים, אינטרבנציה, קומוניזם צבאי — כל אלה חלפו. גל הפעילות הציבורית שפרץ עם בוא מהפכת 1917 חזר לאפיקיו.

את המאבק לכינוס יהודי כל־רוסי[16], שמהפכת אוקטובר אסרה את כינוסו, העבירה מפלגת פועלי־ציון למאבק על כינוס כל־רוסי של הפועלים היהודים, לעומת קומיסריון יהודי ביורוקרטי. ידוע כי ניר דחה את ההצעה לקבל עליו משרה

---

14. קיווין שלמה, ממייסדי מפלגת „פועלי ציון" ברוסיה. ציר הקונגרס הציוני השביעי (1905). חבר הועד המרכזי של „פועלי ציון" ברוסיה עד חיסול המפלגה ב־1928. נכלא ומת במחנה־ריכוז סובייטי.

15. „בפעם האחרונה, לפני צאתו לארץ ישראל, הלכנו, אני ורעיתי רחל, להיפרד מאותו בנין, אולם לא מצאנו לא אותו ולא את הסמטה. במקומו נמצאה שם גינה קטנה, עצים צעירים, ערוגות ירק. בין שבילי החצץ השתרעו מרבדי פרחים חיים. בשבילים עמדו ספסלים. אחד הספסלים היה ריק וכמו התחנן לפנינו לשבת עליו. לפי המנהג הרוסי בשעת פרידה, התישבנו עליו ושתקנו" (ב.ז. בלום).

16. ר׳ מ. אלטשולר, הניסיון לארגן כינוס כלל־יהודי ברוסיה, „העבר" י״ב (1965), עמ׳ 75—84.

של קומיסאר שהוצעה לו כנציג פועלי־ציון, כי פועלי־ציון לא רצו אף פעם להשתרר כנציגים „יחידים" על ה„רחוב היהודי"... כינוס כל־רוסי של פועלים יהודים היה בו משום אבק אוטונומיה לאומית, על כן החליפה אותו הייבסקציה בכינוסי פועלים יהודים בערים שונות. אולם כאן לא יכלה למנוע את השתתפותם של פועלי־ציון. עוד ב־1920 הרצה ש. קיוויון בשם פועלי־ציון בכינוס הפועלים הבלתי־מפלגתי הראשון את ההרצאה המרכזית על הבעיות הכלכליות של היהודים ברוסיה. בכינוסים הבלתי־מפלגתיים של הפועלים היהודים השמיעו דברים סיעות פועלי־ציון. בכל מקום העמידו פועלי ציון על הפרק את בעיות הכלכלה היהודית, הפרודוקטיביזציה, הסדר ההגירה והפלשתיניזם.

הבסיס הכלכלי המצומצם ותכנית העבודה הלאומית המוגבלת של הייבסקציה, הפכו אותה למחלקה לאגיטציה ופרופוגנדה ותו לא במפלגה הקומוניסטית הכללית, אולם פעולתם של פועלי־ציון אילצה את הייבסקציה להרחיב את פעולותיה.

במרכז יהודי גדול בויטבסק עשתה הייבסקציה מעט מאד בשדה הבניה הכלכלית, למען ההמונים היהודים, ובעיקר למען הנוער של מנושלי המעמד. במקום זה ערכה משפט ראוה גדול נגד החדר... אותה שעה ארגנו פועלי־ציון בעיר זאת את הנוער לשם מטרות לאומיות. סביב מועדון־בורוכוב (רח' זאמקובה 24) הוקם ארגון של „יוגנט פועלי ציון" שסביבו התרכזו מאות בני־נוער. ארגוני נוער כאלה קמו אז בשורת ערים באוקראינה ובילורוסיה.

מ־5 ועד ה־11 במרס 1921 התקיימה במוסקבה אספת היסוד של ברית הנוער העובד הסוציאליסטי (אח"כ — הקומוניסטי) „יוגנט פועלי ציון", הנוער בא אל מפלגת פועלי־ציון בשנים הקשות לתנועת הפועלים היהודית; כל מפלגות הפועלים היהודיות, שנשבעו פעם „אהבה ונאמנות" למעמד הפועלים היהודי, עזבוהו. ה־ס.ס. וה־י.ס. (ה„סיימיסטים") התאחדו ב־1917 במפלגת ה„פארייניקטע", ואלה התאחדו עם ה„בונד" ל„קומפארבאנד", אשר פורק לאחר זמן מה.

וכמה סמלי היה הדבר! ממש באותם הימים בהם התקיימה במינסק התחסלותה העצמית של מפלגת הפועלים הותיקה ביותר, ה„בונד", קם במוסקבה ה„יוגנט פועלי־ציון", הענף הצעיר ביותר של תנועת הפועלים היהודית.

מן הראוי לספר על התאבדותו לדעת הטרגית של ה„בונד": אחי פייבל, חבר מסור ל„בונד", היה יחד עמי בויטבסק. הוטל עליו מטעם ה„בונד" לעבור בשורת ערים ועיירות ולהקים את ה„קומבונד". הוא סיפר לי כי הכל עומד בסימן חיסול. לא הבנתי למה יש להקים סניפים חדשים, אם המפלגה עומדת להתחסל. הוא אמר לי ששאלה זו שאל מאת אסתר פרומקין, והיא ענתה לו, שיש צורך להראות למפלגה הקומוניסטית הרוסית את כוחו של ה„בונד" ולהביא למפלגה הקומוניסטית תחת דגל ה„בונד" מספר רב ככל האפשר של המונים.

נזדמן לי להיות עד, בבחינת רואה ואינו נראה, לאפיזודה טרגית הקשורה בחיסול ה„קומבונד". אחי ואני היינו בויטבסק מחוסרי דירה ולנו במטבח בורוכוב, על הספסלים הקרים. שם היינו מגרדים לארוחת ערב שיירים של לפת שנשרפה, עדשים, דיסת דוחן וכדומה „מעדני מלך"... בלילות קרים במיוחד היינו הולכים לישון „אצלו", במועדון ה„בונד". שם היתה ספה רחבה על קפיצים עוד מהימים שלפני המהפכה. (אמנם לפעמים היו קפיצים אלה נתקעים בגבנו). החדר היה סמוך לאולם הגדול. באחד מלילות החורף של 1921 התקיימה כאן ה„ליאמע" (המסיבה) הבונדאית האחרונה. במועדון היו אז אסתר פרומקין, ירחמיאל וינשטיין, יאנקל לווין, כל המטה הבונדאי. הם נשאו נאומים. כן דיבר מנהיגם של הבונדאים

בויטבסק מישליובין, אדם גבוה וזקן לו עגלגל. הנאומים היו היסטוריים מבחינת הטרגיות ההיסטרית, וטרגיים בנימותיהם ההיסטריות. הורגש כאב גדול לרגל הפרדה מהעבר הקרוב כל כך. מישליובין קרא: „לעבעדיקער, חברים, דאס איז אונזערע לעצטע בונדישע ליאמע!" („שישו ושימחו, חברים, זוהי המסיבה הבונדאית האחרונה שלנו"). המנהיגים התנחמו בכך שהמסורת הבונדאית תשמר ב„וועקער" הבונדאי (כעבור זמן — ב־1925 — הפך ה„וועקער" ל„אקטיאבר")...

ה„יוגנט פועלי ציון" באו, כאשר המפלגה נאבקה עם החסלנים בשורותיה, עם אנשי ה־י.ק.פ. כאשר המפלגה נמצאה יחידה, מחוץ לברית־העולמית (של „פועלי־ציון") [17], ונאבקה על שמירת טהרתם של עקרונות פועלי־ציון, אשר אנשי י.ק.פ. מכרום בנזיד העדשים של 21 התנאים [18], המפלגה הקימה את „ועדת הארגון" למען לבנות מחדש את תנועת „פועלי־ציון" העולמית.

הייבסקציה הכילה אז ערב־רב מכל המפלגות שחוסלו, ובתוכם גם ה־י.ק.פ. בה במידה שהלך וגדל הקונגלומרט הייבסקי, הלכה והצטמצמה מיטת־הסדום שבה השכיבה הייבסקציה את החיים היהודים. הפעולה הציבורית בקהילות שותקה. הייבסקציה השתלטה על „הועד הציבורי היהודי" („יידגעזקאם") והפכה אותו למוסד ששרת את עניניה המצומצמים, לחלק משרות ל„פעיליה". פועלי־ציון בודדו. לא נתנו להם לקחת חלק בשום פעולה חברתית, ובכל זאת הצליחו פועלי־ציון להידחק לכל סדק שאפשר היה לראות בו פעולה חברתית...

חברינו לקחו חלק פעיל בעבודת ה„אוזט" („החברה להתישבות יהודים עמלים"). [19] השתתפותנו בפעילות הציבורית והסברתנו אילצו את הייבסקציה לטקטיקה לאומית יותר. הצלחנו אפילו לגרום לכך שהייבסקציה נאלצה להחליף צבעיה כזיקית ולהגיע ל„ציונות" הבירוביג'אנית... ה„עמעס" הדפיס מאמר בשם „צו א יידיש לאנד" („לארץ יהודית"). בפרזיאולוגיה ציונית זו רצו לשתק את הציונות, להעמיד את „הארץ היהודית", בירוביג'אן לעומת ארץ ישראל. מי יכול לחדור לעמקי נשמה יהודית! יתכן כי צ'מריסקי [20], מזכיר המשרד הראשי של הייבסקציה, ראה עצמו כהרצל קומוניסטי עם אוגנדה סובייטית?

פועלי־ציון לא דחו את „הארץ היהודית" בירוביג'אן, מתוך שסברו שתכנית זו תביא את ההמונים לכלל הכרה לאומית על הצורך בארץ ישראל סוציאליסטית לעם היהודי כולו. הועד המרכזי של פועלי־ציון ניהל תעמולה לארץ ישראל. חברים לקחו חלק פעיל ב„החלוץ". ב־1925 היו שלושים חברים מוכנים לעלות ארצה, אולם מרכז העליה של ה„הסתדרות" שלח רשיונות עליה רק ל־5 מהם.

ב־1923, בעת שהתקיימה במוסקבה התערוכה החקלאית הראשונה של כל

---

17. עד להתחסלותה של י.ק.פ. (פועלי־ציון) ב־1922 (ר' הערה 2) הכירה הברית העולמית של פוע"צ שמאל רק בה כמפלגה הארצית שלה. י.ס.ד.א.פ. הקימה ארגון עולמי מתחרה בשם „ועדת ארגון".

18. 21 התנאים אותם קבע לנין בקונגרס הקומינטרן השני ביולי 1920 כתנאי לקבלתה של כל מפלגה ארצית לקומינטרן.

19. ר' י. לבבי, „אוזט", **„העבר"**, ספר ט"ז (1969), עמ' 118—130.

20. א. צ'מריסקי (1880— ?) יליד פודוליה, היה יחד עם מגיה שוחט ואחרים מייסד „מפלגת הפועלים היהודים הבלתי־תלויה" (1901), שפעלה בתאום עם הבולשת הרוסית (ר' מ. מישקינסקי, „הסוציאליזם המשטרתי ומגמות במדיניות השלטון הצארי לגבי היהודים", „ציון" כ"ה, עמ' 238—244). לאחר מכן חזר ל„בונד" ומה„בונד" — למפלגה הקומוניסטית. היה מראשי הייבסקציה ופעיל ברדיפות על התרבות העברית, על דת ישראל ועל הציונות. „חוסל" בעת ה„טיהורים" בסוף שנות השלושים.

רוסיה הוקם ביזמתו ובסיועו של הועד המרכז של פועלי־ציון ברוסיה ביתן ארצישראלי קטן. הדגל הכחול־לבן בישר בצניעות עתיד טוב יותר.

במועדון בורוכוב התנהלה עבודה תרבותית שקטה. ביזמתו של החבר שמעון לוין נפתחה במועדון סטודיה תיאטרונית ע"ש שלום עליכם. מנהלה היה השחקן הרוסי א.ד. דיקי. בהנהלה הספרותית־אמנותית לקחו חלק סקאקאווסקי, קונין, ראשאל (במאי הקולנוע הנודע), הסופר אנדרי סובול[21]. מחברי הסטודיה זוכר אני את ברץ (לאחר מכן חבר „הבימה") ושרה פיביק. אף אני לקחתי חלק באותה סטודיה אך לא נהייתי לשחקן...

זמן קצר התקיימה במועדון בורוכוב בהנהלתו של החבר הותיק קאלוז'סקי (מי שהיה מפקד צבא — קומאנדארם — בצבא האדום) אגודה ספורטיבית „דער רויטער מכבי" („המכבי האדום"). קאלוז'סקי, צהוב, גבוה, דיבר אידיש גרועה, הוא ניהל עד חיסול המפלגה את ארכיונה, שנמצא במשרד הועד המרכזי של המפלגה.

בכוח זרוע גס הורחקנו מכל פעילות תרבותית או כלכלית שלא נשאה אופי ציבורי, אלא היתה ממלכתית. זו היתה תפוסה כולה ע"י הייבסקציה. ראינו את תפקידנו במאבק נגד הדיקטאטורה של הייבסקציה ברחוב היהודי.

סטאלין מבטל את לנין

עברו עשר שנים מאז מהפכת אוקטובר. על סף העשור השני צעדה מפלגת „פועלי־ציון" בדגליה המונפים ובסיסמתה: „תחי פלשתינה היהודית הסוציאליסטית".

בשנים האחרונות לקיומה הלגלי גדלה השפעתה גם באזורים החדשים של הפרודוקטיביזציה היהודית. קמו הסתדרויות המוניות של נוער פועלי־ציון ותנועת ילדים של „יונגע באראכאוויסטן" באזור הדונבאס. ב־1926 עלה לי בקשיים רבים להשיג רשיון לפתוח שם מועדוני בורוכוב. ביחוד בלוגאנסק (היום וורושילובסק), שבה לא הרשו למפלגתנו להפגין בדגליה. הרשיון לכך התקבל בעזרת המשרד הראשי של „פועלי ציון", שפנה בענין זה ללזר כגנוביץ', שהיה אז מזכיר ראשון של הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית באוקראינה.

לייבסקציה היו „פועלי ציון" כעצם בגרון. מזכיר המשרד הראשי של הייבסקציות פרסם אז כתב־פלסתר מיוחד נגד „פועלי ציון" בשם „אף שטאלצן"[22]. הוא מוחק בחוצפה את תולדות תנועת העבודה היהודית ותובע באורח ציני את זיופן: „תולדות תנועת העבודה היהודית חייבות להיכתב כתולדות הדרך שבה צעדו הפועלים היהודים החל משנות השבעים מה.נארודנאיה ווליה' וה.פרולטריאט'[23] לבולשביזם"...

הוא כתב שם בגלוי כי הגיעה העת לשים קץ לקיומם הלגלי של „פועלי־ציון". „עשר שנות קיום לגלי הם תקופת מבחן מספיקה עבור מפלגה" — כותב הוא. זה היה בשנת 1928.

*

התגוררתי אז בבית הועד המוסקבאי של ה־ר.ק.פ.(ב) ברחוב דמיטריבקה

---

21. א. סובול (1888—1926) סופר יהודי־רוסי. השתתף בתנועה המהפכנית. איבד עצמו לדעת.

22. א. טשעמעריסקי, „אף שטאלצן, וועגן די פויאלי־ציאן", מאָסקווע 1928.

23. „פרולטריאט" — המפלגה הסוציאליסטית הפולנית שנוסדה ב־1882.

הגדולה, החדר נשאר לי לאחר פטירתה של אשתי הראשונה מלכה דוכובני. היא היתה תופרת ועבדה בבית חרושת לתפירה. מוצאה היה ממשפחה יהודית אדוקה בדתה ועניה מעיירה בפודוליה. במוסקבה התגורר בן־אחיה, פקיד גבוה במשרד המסחר הברלינאי של ברית־המועצות, בן־ציון דוחובני. הייתי פעם בדירתו בעת קבלת פנים לפרץ הירשביין ואסתר שומיאצ'ר, שערכו אז מסע בעולם כולו[24]. פרץ הירשביין ישב ביחידות בחדר השני. סמוך לשולחן ישבה בחברת סופרים יהודים־סובייטים צעירים אסתר שומיאצ'ר היפה והסימפטית וסיפרה לנו על הודו... בן־ציון דוחובני נתן לי אז במתנה הוצאה מהודרת של שירי שניאור בעברית, שיצאה לאור בברלין.

הכרתי את מלכה דוחובני ב־1926 בועידה הידועה של „אוזט", כאשר נציג הועד הפועל של המפלגה הקומוניסטית י. לארין תקף בחריפות את הייבסקים ליטבקוב ופרידלנד על עמדתם האסימילטורית בבעית התישבותם החקלאית של היהודים. ישיבת הועידה הופסקה אז והסיעה הקומוניסטית התאספה להתיעצות. מלכה דוחובני (נציגת בית חרושת לתפירה במוסקבה) השתתפה אף היא באותה התיעצות, שהיה עליה „לישר את הקו". לאחר זמן, כשהיינו מקורבים, שאלתי אותה על המדובר באותה התיעצות. היא שמרה על הסוד המפלגתי... היא אמרה לי „קאלינין יישר את כל ההדורים!" (הכוונה לנאומו הידוע הפרו־יהודי של קאלינין בועידת אוזט ב־17 בנובמבר 1926).

מלכה דוחובני היתה חברה במפלגה השלטת. היא עבדה במחתרת הקומוניסטית באודסה בעת שלטונו של דיניקין בעיר. אחיה (אף הוא שמו בן־ציון) היה חבר ה„חמישיה" שניהלה את פעילות המחתרת הקומוניסטית, והוא שצרפה לעבודה כ„סיירת". הוא הוצא להורג על־ידי אנשי דיניקין.

כאשר התקשרנו שאלתי אותה מה יהיה אם יגלוני כאיש „פועלי ציון". היא ענתה לי בהחלטיות: „כאשר תלך, אלך". שיחה זו התקיימה בינינו לאחר שנערך חיפוש בבית שכנינו והם נאסרו והוגלו בתור „טרוצקיסטים".

היא היתה קומוניסטית מסורה. אולם היא שנאה את ה„צדיקים" (כך היתה מכנה את אנשי הבולשת של סטאלין). היא היתה סבורה שגם לקומוניסט הזכות למחשבה ומותר לו למסור לקומוניסט אחר מה היא מחשבתו. היא היתה אישיות טובת לב וישרת דרך. היא נפטרה בעת לידה קשה יחד עם בתנו ב־7 במאי 1928.

לאחר פטירתה הייתי נוהג לשוטט המום עד שעה מאוחרת בלילה. לעתים תכופות נלווה אלי שמואל האלקין[25] הצעיר, שהיה עדיין מגדל אז זקנקן של משורר. תוך הליכה היה קורא לי את יצירותיו ואת האימפרוביזציות שלו. הייתי חוזר אל חדרי עייף ונרדם במהרה.

ב־27 ביוני 1928 חזרתי כרגיל הביתה בשעה מאוחרת. בהגיעי לקומה הששית ראיתי אור בחדרי. מי שם? בשער עמד איש צבא. מיד עם פתחי את הדלת פגש אותי חייל עם רובה. הוא נתן לי להיכנס אל החדר וראיתי כמה אנשים המחפשים ומחטטים. הכל היה הפוך. הם לקחו חלק ניכר מארכיוני האישי והשאירו לי פתק ובו תביעה לבוא מחר עם בוקר אל משרדי ה־ג.פ.או. בכבר לוביאנקה. אותו לילה לא ישנתי...

---

24. פרץ הירשביין ואשתו ביקרו ברוסיה ב־1927.

25. שמואל האלקין (1897—1960) משורר יהודי־סובייטי נודע. היה חבר „החלוץ" בשנות 1922—1924 ומורה לעברית. כתב את הפואמה „בר־כוכבא".

בקוצר רוח ציפיתי לבוא היום ועם בוקר צלצלתי לועד המרכזי של מפלגתנו, ולאחר שלא קיבלתי כל תשובה צלצלתי לח' קיווין. קיבלתי תשובה קצרה: „בוא מיד!" בדירתו של קיווין מצאתי את כל חברי הועד המרכזי. בדירות כולם ביקרה בלילה ה־ג.פ.או.. הכנו פניה לועד המרכזי של ה־וו.ק.פ.(ב). פקדו עלי שבבואי ל־ג.פ.או. אמחה ולא אחתום על שום התחייבות.

ב־ג.פ.או. הראו לי בנימוס נייר לפיו נאסר קיומה של מפלגת „פועלי ציון" ו„יוגנט פועלי ציון" ופעולתם תחשב לאנטי־סובייטית. לגבי הפעולה בעבר לא ישא איש באחריות משפטית. מחיתי נגד האיסור והודעתי כי תנועת הפועלים היהודית הבין־לאומית תתמוך במחאה. על הנייר כתבתי: „קראתי!".

יצאתי מבנין ה־ג.פ.או. מדוכדך... בהרגשת ריקנות... ומה יהיה מעתה? אותו אביב היה עבורי רווי יגון עמוק... ב־7 במאי התקיימה לוויתה של מלכה עם בתנו שלא ראתה אור חיים. אחרי הארון הלכו חברי אנשי פועלי ציון וחבריה — אנשי ה„ייבסקציה", מי שהיו בונדאים ועסקנים בתנועה המקצועית, ביניהם אבא לב[26], גבוה, שתקן ורציני תמיד. היסטוריון זה של תנועת העבודה היהודית ליווה את מלכה כאילו היתה בת משפחתו, אחת מאלה אשר יצרו למעשה את תנועת העבודה היהודית; מסביב לקבר עמדו היריבים, מאוחדים בפני המוות. היתה זו הפגנה עגומה של אחדות תנועת הפועלים היהודים על סיפו של קבר פתוח... לא עבר זמן רב וגם ה„ייבסקציה" חוסלה... כלום ליויתי אז עם קבוצה קטנה זו של מעטים למנוחת עולמים את תנועת הפועלים היהודית בברית־המועצות? האם יאים לשעה זו דגלים אדומים על סרטיהם השחורים? האם מתאים כאן מרש האבל הנצחי של שופן?...

לא רחוק מדירת הועד המרכזי (דירת המפלגה היתה אז בסמטת פסקווסקיה 7/9) בגן העיר היורד אל ככר נוגין פגשתי חברים מן הפעילים, ששוטטו מלאי חרדה. כולם היו מתוחים. איש לא יכול היה להאמין כי מתחוללת המערכה האחרונה בטרגדיה של „פועלי־ציון". חשבו, קיוו אולי יעבור זעם! הרי בשנת 1927 העבירו את רוע הגזרה! איש לא האמין כי לפתע פתאום לאור היום נעשה מעשה רצח, הרגו מפלגה ששפכה דמה עבור מהפכת אוקטובר. מפלגה שהיתה אדוקה בקומוניזם, ובכל הצהרותיה הגנה על קו ה־ר.ק.פ. נגד האופוזיציות למיניהן. בימים הראשונים ואף בשבועות הקרובים ציפו לישועות ונחמות, לשינוי. חברים היו מתאספים בעת קבועה באותו גן־עיר כב„בורסות"[27] מלפנים. פה היו גם החברים מחוסרי העבודה מבית הדפוס וממחסני „מולוֹט".

באותם הימים פגשתי במקרה בגן העיר את החבר אסארקאן, שלא ראיתיו זה חמש שנים. אסארקאן היה חבר פעיל של הועד המרכזי ומילא תפקיד מרכזי במפלגה בתקופת מלחמת האזרחים וזמן מה לאחר מכן. איני זוכר ואיני יודע מתי פרש, אולם הוא פרש בשקט ובלי הכרזות. כמו תמיד עשה אסארקאן רושם באישיותו. הוא היה גבוה, תמיר, עם זקן עגלגל, שבו נסתר תמיד חיוך מר. הוא היה פיקח וחריף ובעל לשון חדה. הוא מסר לי אז משהו שממנו יכולתי לברר לעצמי את סיבות פרישתו. המפלגה קנתה, לפי דעתו, את מעמדה הליגלי במחיר

---

26. אבא לב (אבא לעוו) 1882—1959, חוקר תולדות תנועת הפועלים היהודית, בונדאי, ולאחר מכן — קומוניסט. ב־1948—1956 ישב במחנה ריכוז סובייטי.

27. „בורסות" — מקום כינוסם של חברי המפלגות המהפכניות ברחובות הערים בשנות המהפכה הרוסית הראשונה (1905) ובשנים שקדמו לה.

יקר מדי. היא הקריבה את עצמאותה הפוליטית והפכה לתוספת מיותרת למפלגה הקומוניסטית הרוסית ולקו הפוליטי שלה. „פועלי־ציון" — סבור היה אסארקאן — היו צריכים ליהפך עם תכניתם הלאומית־פלשתינית לזרם אידיאולוגי מלוכד ולהתפרק כמפלגה מדינית... שוחחנו ארוכות. זו היתה הפעם האחרונה שהתראינו. הוא נאסר לאחר מכן עם שאר מנהיגי „פועלי־ציון". הוא נפטר ממחלת־סוכר קשה.

חברים פעילים לא פסקו מלהפגש ולאט לאט התרגלו לכך שאפשר להיות „פועלי־ציון" בלתי־לגליים.

חברים מושיטים יד ליד...

באוגוסט (1928) באה למוסקבה „לבקר את קרוביה" חברה של ועד המפלגה הליגלי בלנינגראד רחל מאכלין. הכרתי אותה בעת שהייתי בלנינגראד בחגיגת יובל המפלגה במרץ 1928. ערכנו יחד מעין פגרה קטנה. ביקרנו בכמה מוזיאונים לאמנות. בגלריה הטרטיאקובית ראינו את תערוכתם של האימז'יניסטים, הקוביסטים, הפוטוריסטים וכדומה והתפלספנו על עתיד האמנות ועל תכלית החיים. כן נהנינו מהצגותיהם של „התיאטרון האמנותי הקטן", של התיאטרון הקאמרי ושל התיאטרון המוסיקלי של נמירוביץ־דאנצ'נקו. לאחר מכן „הושטנו יד ליד" והחלטנו, שעלי לעזוב את מוסקבה ולעבור אליה ללנינגראד על־מנת לחיות יחד כחברים.

עזבתי את חדרי לחבר המפלגה הפעיל ברל ראשאל ולחברתו לויטין ונסעתי ללנינגראד. זמן רב הייתי מחוסר־עבודה וקיבלתי סיוע מצומצם כחבר לארגון מקצועי.

בספטמבר או בנובמבר 1929 בא אלינו לפתע יצחק שיינין, חבר הועד המרכזי של „יוגנט פועלי־ציון" ושוחח עמנו ארוכות. הוא רצה לשכנע אותנו כי חייבים אנו לחתום על הכרזה של קבוצת „פועלי ציון" בפני הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית שאנו מנתקים את קשרינו עם מפלגת „פועלי ציון" ובכך ממשיכים אנו את מסורתה המהפכנית. ענינו לו שמסורת מהפכנית אין מבטלים בהכרזות.

ההכרזה הופיעה בעתונות הסובייטית רק במאי 1930 בצורת מכתב קולקטיבי בחתימת קבוצה קטנה ובראשה נ. אסארקאן, י. שיינין וב. ריסקין[28].

המכתב היה מופנה לועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בברית־המועצות והעתק ממנו נשלח לועד הפועל של הקומינטרן. בין השאר נאמר שם, כי המפלגה לא יכלה להתקיים אך ורק על יסוד זכויותיה המהפכניות בעבר, כגון הצטרפותה עוד בשנות מלחמת העולם הראשונה לשמאל הציימרוואלדי, התנגדותה לעמדת מחייבי הגנת המולדת, השתתפותה הפעילה במלחמת האזרחים לימין הצבא האדום. חובתה היתה להסתגל למחנה הכללי של בוני הסוציאליזם ומכיני המהפכה הסוציאליסטית העולמית. לאחר מכן הודיעו החותמים על ההכרזה על הסתלקותם מהתכנית הלאומית והארץ־ישראלית של מפלגת פועלי־ציון. מרבית החברים שחתמו על ההכרזה לא נראו זה ימים רבים באספות המפלגה. מחברי המפלגה הבולטים היו שם (חוץ מי. שיינין שכבר הזכרתיו לעיל) אסארקאן, שכבר התרחק מהמפלגה שנים רבות, והחבר הותיק של הועד הפועל ד. רבינוביץ, שחוץ מויתקו הרב היה חלקו בפעולת המפלגה קטן ביותר. מעשרים וארבעה החותמים היו רק שמונה חברי מפלגה לפני המהפכה: נ. אסארקאן, ל. שוב, מ. כאסאן, י. קיטאייע־וויטש, ד. ראבינוביץ, קאץ (טאובע), ל. ערליכמאן, פאַלטאַווישטשענקא (סעדלא־

28. ר' נוסח ההכרזה בנספח לרשימת זכרונות זו.

וויטש). משמונה אלה היה הפעיל ביותר קאץ (טאובע). הוא היה מבקר הכרטיסים של התיאטרון היהודי הממלכתי, והיה מסייע לחברים להשיג כרטיסים חינם או בחצי חינם. שאר השמונה היו להם לכאורה תפקידים „נכבדים" במפלגה, אולם זה זמן רב לא היו פעילים כל עיקר. אופייני הדבר, שאסארקאן ורבינוביץ עמדו בועידת המפלגה בקיוב ב־1917 בראש האגף המנשביסטי...

הפעיל בין העשרים וארבעה החתומים על ההכרזה היה יצחק שיינין, מי שהיה חבר משרד הועד המרכזי של „יוגנט פועלי ציון". כמה ימים לפני חיסול המפלגה ישב עמי במזכירות הועד המרכזי וסידר את ספר רשימת החברים של המפלגה. כנראה שעבודה זו הוטילה לו בעת שנסע (על חשבון מי?) ללניגראד, חרקוב, קיוב ומקומות אחרים, לחפש שם „נשמות מתות". הדבר עלה לו ביתר קלות מאשר לאותו צ'יצ'יקוב, בספרו הידוע של גוגול.

משה גרצ'יקוב

להצהרה לא היה הד רב והיא לא פגעה בשורות הפעילות של המפלגה והנוער. גם הבולשת לא האמינה בה, והחותמים עליה לא נמלטו ממאסרים ב„ליל האפלה" של „מכת בכורים"... בין האסירים היה גם היוזם — יצחק שיינין.

למעלה ממחצית שנה הייתי מחוסר עבודה. זמן מה עבדתי כמדריך בבית־ילדים יהודי, בהנהלתו של הקומפוזיטור קיסלהוף[29]. עבדתי כפועל שחור בבית החרושת „וולקאן". נסיתי להגיע לאוקראינה, נסעתי לחארקוב, רוסטוב, דניפרו־פטרובסק והתראיתי עם חברים. נסעתי גם לחבר ב„סובחוז" הגדול „גיגאנט" סמוך לסטאלינגראד. באוקראינה שרר אז מצב קשה. בחבל ארץ זה, שפירנס פעם את מחציתה של רוסיה, שרר עתה רעב. בתחנות הרכבת הגדולות והקטנות התגוללו משפחות רבות על מטלטליהן. לאן? בשביל מה? למה? אנשים ברחו בהמונים אל הערים להינצל. ממה? לא הבנתי את הנעשה. היו אלה השנים הראשונות לקולקטיביזציה. הבנתי כי קשה יהיה לי להסתדר שם בזמן כזה, ולא עתה העת להחליף את לנינגראד באוקראינה.

עם החברים במוסקבה התראיתי כמה פעמים, כשנסעתי לבקר את אחי

---

29. קיסלהוף זוסמן (1876—1939) חוקר השירה היהודית העממית במזרח אירופה.

פייבל בלום, שיחד עמו עזבנו את מאקוב כפעילים ב„רבקום"[30] ב־1920. הוא היה קומוניסט, עתונאי מוכשר. לפנים השתייך ל„צעירי ציון", אהב תנ"ך, ידע בעל־פה את ספר ישעיהו והיתה לו חולשה לארץ ישראל. הוא אמר לי שאם תתחיל ה־ג.פ.או. לרדוף אותי יודיעו לו על כך והוא יעזור ככל אשר יוכל. הוא נפטר ב־1931 משחפת בסנטורים ביבפאטוריה. את השחפת קיבל בבית־דפוס שבו עבד כסדר. אשתו יהודית אניקסט, אותה הביא מוילנה, בעת שעבד שם במחתרת בשם יוזף רייסקי, היתה מיילדת. היא יצאה לחזית ב־1941 ונהרגה בעת כיבוש סבסטופול על ידי הגרמנים.

בלנינגראד היינו נפגשים עם חברים מחג לחג לפני שולחנות ערוכים, או היינו יוצאים לפיקניק אי שם בקיטנה סמוך ללנינגראד. בלנינגראד נמצאו חברים שבאו לעיר לאחר חיסול המפלגה. היינו מתאספים בדירותיהם להחליף מלה יהודית, לשיר זמר יהודי...

אלי גרשנזון (בריסקמאן)

באורח סדיר פחות או יותר היה מבקר אצלנו משה'קה גרצ'יקוב. הוא היה תמיד רענן, עם חידודיו החריפים ועם שפתו המבריקה.

עם אליהו גרשנזון היתה רחל נפגשת יום־יום במועצת האגודות המקצועיות האזוריות, שם עבדו שניהם. גרשנזון היה מבקרנו פעמיים בשנה, ב־1 באפריל — יום הולדתה של רחל, ובפסח, לליל הסדר הראשון, אותו היינו עורכים למען אמנו הזקנה.

ברית המועצות היתה שרויה בקדחת „תכנית החומש הראשונה" וכל אחד מאתנו מילא בלב שלם את חובתו למדינה. גרשנזון תפס מקום חשוב כמרצה אצל יו"ר מועצת הארגון המקצועי האזורי קורוליוב, ולאחר מכן גם אצל יו"ר הועד הפועל של הסובייט הלנינגראדי צ'ודוב בסמולני[31]. משה גרצ'יקוב, עסק בתור כימאי מדופלם בענף המדעי החדש אז בברית המועצות, פיתוח התוצרת הפלאסטית. האקדמיה למדעים הוציאה לאור את אחד מחיבוריו בשטח זה.

---

30. ראַבקום — ועד מהפכני.

31. סמולני — בי"ס לבנות אצילים לשעבר בלנינגראד, שהפך למושב הסובייט הלנינגראדי.

רחל עבדה יחד עם גרשנזון במועצת האגודות המקצועיות האזורית, ולאחר מכן במכון לתכנון מכרות. אני סיימתי קורסים מיוחדים והייתי לרתך־חשמלאי בבית חרושת לבנין אניות, ולאחר מכן, על שום ראייתי החלשה, עברתי למקצוע אחר, כביבליוגרף מדעי. הייתי מפיץ ספרות טכנית בבתי החרושת הגדולים ביותר. לפי יזמתי ולפי תכניתי אורגנה מכונית־התעמולה הראשונה לפרסום הספריות בהשתתפות ספרנים וסופרים. כן ארגנתי ב„ארמון התרבות" הגדול ביותר התחרות בלווית פרסים בהשתתפות מהנדסים, לשולטים בידע טכני.

כל „פועלי ציון" לשעבר שרתו בנאמנות את ברית־המועצות, אולם חרץ מימי החול היו לנו ימי חג משלנו שאותם חגגנו, כאנוסים בספרד, בהסתר.

מפעם לפעם (בכל ימי החג הסובייטיים ובימי הזכרון שלנו, 17 בדצמבר יום פטירתו של בורוכוב ו־11 במרס, יום יסוד המפלגה) היינו מתאספים 12—15 חברים ומבלים על כוס תה ודברי תורה... כשנים קדמוניות. לפעמים היינו אוספים כספים לקפא"י. ליווינו שני חברים שעלו לארץ־ישראל. בכל אלה לא ראינו סתירה לבנין הסוציאליסטי במדינה ולא הבאנו כל נזק לברית־המועצות. לא הבנו ואיננו מבין גם היום מה הקשר בין חוג־בורוכוב כזה לקונטר־רבולוציה. את מה רצינו „לפוצץ" כשערכנו „טיולים" מתחת לשמיה החפשיים של לנינגראד? מי יכול היה לשלול מאתנו, אנשים סובייטיים, את האויר ואת השמים? מי צריך היה לנתק ידיהם של חברים, ששמרו על קשרי חברות?

אולם „השולחן היהודי" ב„מיניסטריון הבטחון של המדינה" (מ.ג.ב.) חייב היה להצדיק את קיומו. תבעו ממנו „עבודה", והוא החל לעקור את שרידי ה„קונטר־רבולוציה" הציונית.

הקרבן הראשון בלנינגראד היה החבר סיומין. הדבר היה כמה חדשים לאחר האיסור על המפלגה.

החבר גרשנזון חשד כי האשם במאסרו של סיומין היה המזכיר לשעבר של ועד פוע"צ בלנינגראד בורוכוביץ'. הוא היה מבקר גם ב„חברת מפיצי ההשכלה". נתתי לו להחביא ביולטנים של המפלגה ושל ארגון הנוער שלה שהוצאו לאור לפני החיסול. ה־ג.פ.או. ידעה על כך, והדבר נזכר בחומר האשמה ב„משפטי" בשנת 1937.

בדירתו של סיומין עמדו אנשי ה־ג.פ.או., כפי שנודע לנו, לתפוס אספה של חברי פוע"צ, אלא שלא עלה הדבר בידם.

הם הקיפו את הבית מכל צדדיו והביאו עמם מכונית מאסר גדולה המכונה בשם „עורב שחור" (צ'ורני ווֹרון) שבה יכלו לדחוס את כל הנאסרים. אולם כאשר נכנסו לדירתו של סיומין, כציידים אחר טרפם, לא מצאו בה איש... הכיצד נמלטו הציפרים... הרי את הידיעות קיבלו מאדם כה מהימן. אם כן איך נעלמה האספה ממש מתחת לידיהם? הם הסתפקו במאסרו של החבר סיומין. בזמן מאוחר יותר, ב־1937, חקרו את כולנו באורח יסודי איך אסף החבר גרשנזון כספים לעזרת החבר סיומין שנאסר. לאחר „פעולתו" ב„מפיצי ההשכלה" וב„פועלי ציון" נשלח בורוכוביץ' למלא „תפקידו" בבית־הכנסת. המזכיר לשעבר של „פועלי ציון" הפך לפתע ל„בעל תשובה". משה גרצ'יקוב סיפר לנו שראה את בורוכוביץ' יושב עטוף בטלית בפינה צנועה בבית הכנסת ומשוחח עם הקב"ה...

ב־1934 אסרו בזה אחר זה את משה'קה גרצ'יקוב וחברים נוספים ואחר — גם אותי.

כל אותו זמן נערכו מאסרים. כל המערכות של מאסרים המוניים אלה נשאו

שמות מיוחדים: „קולאקים" ו„תת־קולאקים", „חבלנים", „טרוצקיסטים". המאסרים החלו ונסתיימו במאמרים של סטאלין. כמו למשל „סחרחורת מרוב הצלחה"[32], „נסיבות חדשות — תפקידים חדשים של הבנין המשקי"[33]. היו אוסרים בהמונים אינטליגנציה כלכלית ומשחררים את הארורים בהמונים לפי מאמריו של סטאלין.

בלנינגראד אסרו שלוש פעמים והחליפו את האדמיניסטרציה בבתי־החרושת, ובכל פעם שהושיבו אדמיניסטרציה חדשה הכריזו עליה כ„מובחרת שבמובחרות"... הלכו למאסר בהמונים הבורות איכרים, פועלים, כלכלנים, אדמיניסטראטורים, בולשביקים ותיקים, אינטליגנציה צעירה, וכמו שאומרים ברוסיה, בית־הסוהר והכנסיה אינם ריקים אף פעם. אל מי צרפו אותנו, איני יודע, אם קראונו „עם כל הנערים" או שכיבדונו ב„מפטיר" במיוחד, אולם התא היה דחוס בכל מיני „קונטריקים"[34]. ישנו על האצטבאות „וואלטום" ז"א ראשים אל רגליים ורגליים אל ראשים והתהפכנו מצד לצד לפי פקודה...

אם להשוות את יחסם של חוקרי־הדין ב־1934 לזה של 1937, הרי היה הוא „נאה" ו„עדין". עוד לא פנו לנחקר בלשון יחיד אלא בלשון רבים[35]. אמנם בלשון רבים זו השמיעוני בנימוס הקללה הרוסית המשולשת, על שלא רציתי לספר להם על הקונטר־רבולוציה הציונית. החזיקו אותי בכלא ששה או שבעה שבועות. אחר כך קראו לי והציעו לי לחתום שאיני יודע דבר על פעולה ציונית קונטר־רבולוציונית ואם יוודע לי דבר מה אודיע על כך ל־ג.פ.או.. חתמתי ושוחררתי. כן שחררו את משה'קה ואת שאר החברים. שוב אסור היה לנו להיפגש עם משה'קה „למה יאמרו"...

טיפרתי על מאסרי ועל חתימתי צלאל. הוא יעץ לי לצאת את לנינגראד. אותה שעה כבר היה לי פספורט על שם משפחתה של אשתי. סיפרתי על כך רק לו בלבד, כדי שלא יבואו אלי „אורחים בלתי קרואים"... לא מצאתי למועיל לצאת מלנינגראד. דבר זה היה מעורר חשד חינם, ולמה היה לי לנסוע? הכל הרי היה אצלי „כשר וישר".

קראו לי פעמיים ובכל פעם תבעו ממני ידיעות על פעילות ציונית קונטר־רבולוציונית. כתבו בפרוטוקולים שאין לי כל ידיעות למסור. בפעם השלישית קראו לי שוב, ביקשו ידיעות, ולאחר שנמנעתי, נתנו לי לחתום על נייר, כי „מהיום והלאה פטור אני מחתימתי". מה היתה כוונתם בכך איני מבין עד היום... אפשר היה בכל ענין זה מבחן כפול: הראשון — האם מתאים אני להיות מודיע („אוסוי־דומיטל" בלע"ז), והשני — לשחרר אותי מחתימתי, כדי שארגיש עצמי חפשי יותר ו„אחדש" פעולה כל שהיא. בשני המקרים נשארתי לעמוד תחת „ההשגחה העליונה".

ימים נוראים לאחר מותו של קירוב

ב־2 בדצמבר 1934 הרג הפרובוקטור ניקולייב את קירוב. ב־3 בדצמבר באו ללנינגראד סטאלין, מולוטוב, וורושילוב וקגנוביץ'. בלנינגראד השתררה בהלה.

---

32. „סחרחורת מרוב הצלחה", מאמרו של סטאלין שבא ב„פראבדה" ב־2 במרס 1930.
33. „נסיבות חדשות וגו" — נאום של סטאלין ב־23 ביוני 1931.
34. „קונטריקים" — קיצור מ„קונטר־רבולוציונרים" („אויבי המהפכה").
35. הנימוס בשפה הרוסית (ובשפות אירופיות אחרות) מחייב פניה לאדם זר בלשון רבים.

קירוב היה אהוב על הפועלים. כולם הכירו את סרגי מירונוביץ'. הוא נהג בפועלים כשווה עם שווה וידע למצוא מסילה לליבם במשך שנים רבות. מכל הפרברים באו פועלים יחידים ומאורגנים בתהלוכות לסמולני, שבו נורה קירוב ושבו היתה מונחת גופתו. כולם רצו להיפרד ממנו. רבים נהרו לשם, אולם רק מעטים הגיעו לשם. הרחובות והככרות היו מלאים באנשי צבא. היה כפור עז ואנו עמדנו בסימטת רובינשטיין סמוך לנאַבסקי־פרוספקט[36]. כך עמדנו עד שהחשיך היום. ימי דצמבר קצרים מאוד בלנינגראד, אולם לנו נדמה שהיום ארוך לבלי גבול. בעמל רב פרצתי לי דרך בהמונים והגעתי קפוא לביתי. אמא ורחל היו אכולות דאגה. הן חשבו מי יודע מה קרה לי. עתון הערב של לנינגראד הודיע על מאסרן של קבוצות טרוצקיס־טים־טרוריסטים. מפה לפה סיפרו סיפורים שונים. כך סיפרו שסטאלין היכה במו ידיו את ראש ה־ג.פ.או. בלנינגראד מאַדבידיב. והרבה מעסקני המפלגה האחראים סולקו ממשרותיהם.

במשך שלושה ימים פרסמו העתונים רשימות של עשרות טרוצקיסטים־טרוריסטים שהוצאו להורג ביריה לפי פסק דין של „שלישיה" מיוחדת. העיר מלאה פחד מהטירור ההמוני. באותה שעה התהלכה האמרה, כי רוסיה משולה לחשמלית — שחלק מנוסעיה יושבים והחלק האחר — רועדים („טרייסלט זיך")...

הייתי אז מנהלה של ספריה רוסית במועדון של „קומסומול"[37]. בהתאם להוראה צריך היה לנקות את הספריות מספרות טרוצקיסטית. ספרות כזו נמצאה יותר ממקומות אחרים בספריות ה„קומסומול". ישבתי ימים ולילות, בדקתי את כל הספרים, החוברות, העתונים (למעלה מ־30,000 כרכים). הרבתי לחקור על כל שמות המחברים והרחקתי כל ספר חשוד. הכל כדת וכדין. רק הספקתי לישון כהוגן לאחר לילות נדודים אלה ובאה ועדה („בריגאדה") מהעתון של ה„קומסומול" „סמינה" והחלה ב„בדיקת חמץ". עברה על כל הספרים בספריה ולא מצאה כל דבר שאינו כשר. עברה על הקטלוג ונתגלה ב„מציאה"... היה זה כרטיס אחד ויחיד של הרומן הפסול „הקומסומולית הראשונה", שחיברה ואסילבה (קבוצת סופרים פנתה בעתונות בשנת 1966 וביקשה להוציא מהדורה חדשה של רומאן זה). ה„בריגאדה" חיברה פרוטוקול על מציאה זו. ולמחר בבוקר הופיעה ב„סמינה" רשימה רעשנית על הכרטיס המזעזע של הרומן הפסול, אותו העניק לקטלוג המנהל הפסול מאכלין. אגב נטפלו גם למנהל מחלקת הספריות ומשרד התרבות במועצת העיר לנינגראד, החבר אוסיפצ'וק, שגילה יחס של קלות דעת בבחירת סגל עובדיו ובחר באלמנט כה בלתי־מתאים לתפקיד אידיאולוגי כה חשוב...

אפשר לתאר מה עבר עלינו אז. אזרתי עוז ופניתי למערכת. שם אמרו לי שהחבר סטאלין פקד להדפיס בעתון אפילו דברים שיש בהם 5% אמת... במחלקת הספריות אמר לי אוסיפצ'וק שארגע, הוא יתן לי משרה טובה יותר ששכרה גבוה יותר, והעתון — הרי חובתו להתקיף את מישהו...

עזבתי את ספרית הקומסומול. אותה שעה סיימתי את הקורס בספרנות, והחלטתי לעבוד בעבודה מדעית לא־פוליטית, כעובד במחלקה היהודית של הספריה הציבורית ע"ש סאלטיקוב־שצ'דרין. אולם הפחד לא עזבני. הייתי רועד מכל רשרוש בחצר בלילות... צפיתי ל„אורחים"... מחצית לנינגראד הרגישה אז בימים הנוראים שנמשכו זמן מה לאחר מותו של קירוב.

---

36. נבסקי פרוספקט — מהרחובות המרכזיים בלנינגראד.
37. „קומסומול" — ברית הנוער הקומוניסטי.

בעבודתי במחלקה היהודית הייתי עסוק רק 5 שעות ביום. הוזמנתי לעבוד כיועץ בספריה בבית־התרבות של הקואופרציה היצרנית. שם קנו לפי יזמתי ספרים יהודים ונפתחה ספריה יהודית ציבורית סמוך לבית־התרבות. לאחר מכן נפתחו ספריות יהודיות בכמה בתי־תרבות. (שלושים שנה לאחר מכן, בשנות הששים, חוסלו ספריות אלה והספרים הושמדו).

בבית־התרבות הייתי מכין לרגל כל חג סובייטי או מסע תעמולה רשימות ביבליוגרפיות מומלצות של ספרים שיש לקרוא אותם לרגל המאורע. פעם חיברתי רשימה כזו לרגל יום השנה למהפכת אוקטובר. כרגיל עברה רשימה זו דרך הצנזורה, וקיבלתי אותה בחזרה עם היתר הצנזורה להדפיסה. פתאום קורא לי מנהל בית־התרבות ושואל אותי ביחידות אם קראתי מה שהמלצתי לקרוא לאחרים.

חברי משרד הברית העולמית של „פועלי ציון", 1926:
יושבים: ז. אברמוביץ, י. זרובבל, נ. ניר, ז. ברייטר.
עומדים: ש. קיווין, נ. בארו.

עניתי כי הרשימה נערכה לפי מקורות שונים. הוא הראה לי ספר אחד מאלה שהמלצתי עליהם, ושאל אותי אם קראתי אותו. היה זה אוסף קטן של כתבי סטאלין בשם „בדרכי המהפכה האוקטוברית". הוא פתח לי את הספר והראה לי בו מאמר של סטאלין שנכתב ב־1922 ובו שיבח סטאלין את גאוניותו ואת גדולתו של טרוצקי. בדקתי שוב עם המנהל את הרשימה, והכל עבר בשלום.

לאחר שהתפרסם סיפורי בירחון „פראליט" ב־1933[38], סודר נשף־קריאה לכבודי בבית־התרבות היהודי. קראתי את סיפורי ומנהל בית־התרבות גיטליץ השמיע דברי ביקורת, כנהוג.

עבודתי במתן מוניטין לספרות יהודית ולסופרים יהודים, הביאה אותי במגע עם חוגים רבים של לנינגראד היהודית. התחלתי לחקור בעת ההיא את הנוסחאות השונות של „די קליאטשע" (סוסתי) של מנדלי. את הנוסח הראשון של עבודתי מסרתי לביבליוגרף הנודע גורשטיין[39], שבא אלינו ממוסקבה לעבור

38. „פראליט" — ירחון ספרותי, שיצא לאור בחארקוב בשנות 1928—1932.
39. גורשטין אהרון (1895—1941), מבקר וחוקר ספרות אידיש, נפל בקרבות נגד הגרמנים.
40. ארבעה כרכים של מנדלי בעריכת גורשטיין, מ. וינער, מ. ליטוואקאוו וי. נוסינאוו יצאו לאור בשנות 1935—1940. ההוצאה נפסקה עם המלחמה ושוב לא התחדשה.

על ספרים יקרי מציאות שנמצאו במחלקתנו בספריה הציבורית. הוא העביר את כתב־היד לליטבאקוב בשביל ההוצאה המדעית של כתבי מנדלי[40] שהחלה להופיע אז בהוצאת „עמעס". אולם במהרה נאסר ליטבאקוב והוצאת כתבי מנדלי נפסקה. חזרתי לעיבוד „הנוסחאות השונות של די קליאטשע" רק ב־1965, לאחר 30 שנה, ומאמר זה הופיע ב„סאוועטיש הייִמלאנד" 1967, חיב' 6.

הפצתי טפסים רבים של הספרות היהודית הסובייטית והיה לי קשר קבוע עם דוד פעסיס, גבוה, רזה וטיפוס של חובב־ספרים ומפיץ ספרים בעל שאר רוח. הוא היה מיופה־כוחה של הוצאת „עמעס" והיה מבקר לעתים תכופות בלנינגראד.

„פועלי־ציון" ברוסיה היו מרוחקים מאוד מעבודת התרבות היהודית. מעט מאוד כוחות תרבותיים נמצאו בקרבם. האחרון באלה היה חבר „פועלי־ציון" אליהו ספיבק[41], חוקר שפת אידיש. סופרים יהודים ועסקני תרבות ששיתפו פעולה עם ה„ייבסקציה" היו בעינינו כאנשים ממחנה זר. קיבלתי פעם ב־1924 נזיפה מהועד המרכזי של מפלגתנו על שפרסמתי בלי רשות מאמר בירחון „אף די וועגן צו דער נייער שול"[42].

בשנות השלושים, כאשר לא התקיימו רשמית, לא „פועלי־ציון" ולא ה„ייב־סקציה" ולא רבו ביניהם על „הרחוב היהודי", היתה הפעולה התרבותית והספרות השטח היחיד שבו היתה אפשרית פעולה לאומית.

בסוף 1935 בא אלי לפתע לספריה ברל רושאל וסיפר כי הוא עובד בירחון „ז'יזן נאציונאלנוסטיי" („חיי הלאומיים"), בטאונו של הועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות. הוא חיבר חוברת וביקש ממני שאעבור עליה. אם כי לא הערכתי אותו, האמנתי בו והזמנתי אותו לארוחת צהרים לביתי. רושאל קרא בפנינו (לפני ולפני רחל) את החוברת (כתובה במכונת כתיבה) על בעית היהודים בברית־המועצות. הערנו כמה הערות ונפרדנו ממנו. (לא ידענו אז כי פרידתנו היא לעולמים).

את ה־1 באפריל (יום הולדתה של רחל) ב־1937 עוד חגגנו יחד עם החבר גרשנזון ועם אחיו אלכסנדר ואחותו סופיה בריסקמאן. לא ידענו כי רואים אנו את גרשנזון בביתנו בפעם האחרונה.

בסוף אפריל קיבלנו דרישת שלום שניה ממוסקבה. הפעם מאדם כשר לגמרי. צלצל אלי מפיץ הספרים, מיופה הכוח של הוצאת „עמעס", דוד פעסיס ושאל אותי איך מתנהלת ההפצה ומה שלומי. השאלה האחרונה הפתיעה אותי במקצת. אולם כשראיתי כי במקום ליטבאקוב מופיע שמו של לויטאן כעורך ה„עמעס" הבנתי שמשהו לא־טוב אירע...

בימים האחרונים לחודש אפריל אסרו את גרשנזון. לקחו אותו ישר מסמולני, ממשרד הועד־הפועל האזורי. אותה שעה התנהלו מאסרים בין אלה שתפסו עמדות מרכזיות בטפלגה (הקומוניסטית) ובממשלה, ולא ידענו אם מאסרו של גרשנזון קשור במגפה הכללית, או במחלה המיוחדת ששמה „פועלי־ציון". הוא טלפן לביתו ומסר כי הוא יושב וכותב, ואינו יודע מתי יחזור לביתו... חיינו מבוהלים ותוך אי־מנוחה ומתיחות... צל בית־הסוהר ריחף מעל לראשנו.

ב־13 במאי 1937 הגיע תורי להאסר...

---

42. „אף די וועגן צו דער נייער שול", ירחון לעניני חינוך שיצא לאור במוסקבה בשנות 1924—1928.

41. ספיבק אליהו 1890—1952) חוקר אידיש. כתב ספרי לימוד ומחקרים רבים. נאסר ב־1948 והוצא להורג.

נספח

מכתבה של קבוצת חברים לשעבר במפלגת הפועלים הקומוניסטית היהודית פועלי־ציון *

לועד המרכז של המפלגה הקומוניסטית של ברית־המועצות (וו.ק.פ.(ב))

(העתק לועד הפועל של האינטרנציונל הקומוניסטי)

מפלגת הפועלים הקומוניסטית היהודית (פ"צ), שלה השתייכנו שנים רבות, עברה בעת האחרונה לקיומה משבר רעיוני כבד. משבר זה בא משום שנסיונה של המפלגה להגן על האידיאולוגיה שלה בענין הבעיה הלאומית והבעיה היהודית היה ביסודו בלתי נכון.

המדיניות הלאומית של ה־וו.ק.פ.(ב) והתנופה הנרחבת של הבניה הלאומית, המתנהלת על־ידי השלטון הסובייטי — מדיניות שהראתה דוגמה יוצאת מן הכלל של סיוע לעמים מפגרים — חידדה בהכרח והעמיקה את המשבר במפלגה הקומוניסטית הלאומית, אשר עיקר חילוקי הדעות בינה לבין ה־וו.ק.פ.(ב) נבע מהדעה המיוחדת לה בבעיה הלאומית ובשיטות פתרונה.

גורם אובייקטיבי זה הביא, לפי דעתנו, את מפלגת הפועלים הקומוניסטית היהודית (פ"צ) למבוי סתום כזה, שממנו לא היה לה כל מוצא. המפלגה לא יכלה להמשיך ולהתקיים אך ורק על יסוד זכויותיה המהפכניות בעבר. הצטרפותה לציימרוואלדיסטים השמאליים (במאי 1916, בועידה הבלתי־ליגלית של המפלגה במוסקבה), מאבקה ב„מגינים", התנגדותה לשלום אזרחי, תמיכתה בהפיכת המלחמה האימפריאליסטית למלחמת אזרחים, השתתפותה בפעולה בעצם ימי מלחמת האזרחים — כל אלה לא יכלו להצדיק את קיום המפלגה ופעולתה על הרקע הכללי של הבניה הסוציאליסטית וההכנות למהפכה סוציאליסטית עולמית, וטבעי הדבר, כי אפילו הפעולות המהפכניות החשובות ביותר של המפלגה (ההחלטה שנתקבלה בועידת המפלגה הכל־רוסית במינסק ב־18 בינואר 1919 על הצטרפותה לאינטרנציונל הקומוניסטי) נשארו בלי כל השפעה, בלי כל תוצאות ממשיות; משום שהעובדה כי מפלגת הפועלים הקומוניסטית היהודית (פ"צ) דבקה בעקשנות באידיאולוגיה שלה בבעיה הלאומית, בידלה אותה בהכרח מהתנועה הקומוניסטית הבין־לאומית.

שמרנות זו בבעיה הלאומית הובילה, עם כל גודל שאיפתה של מ.פ.ק.י. (פ"צ) ללכת בדרך המהפכנית בבעיות הפוליטיות הכלליות, לפרורם של הכוחות המהפכנים של מעמד הפועלים. היתה לה השפעה משתקת על ה־מ.פ.ק.י. (פ"צ) עצמה והיא בידלה אותה מהמוני הפועלים, מן הבניה הסוציאליסטית, ובכך העמידה אותה במצב מדיני חסר מוצא.

גורל זה יפגע בהכרח ב־מ.פ.ק.י. (פ"צ) גם בחוץ לארץ, משום שמתחזקת שם הדיפרנציאציה בתנועת הפועלים הבין־לאומית עם התחזקותם של הקרבות המהפכנים המכריעים.

על יסוד נסיונה של המהפכה הפרולטרית בברית־המועצות, בדקנו מחדש את התכנית והטקטיקה של מ.פ.ק.י. (פ"צ) ובאנו למסקנות דלקמן:

1) אם מכירים בכך שיש להעביר בחיים את העקרון האינטרנציונלי של תנועת

---

* הנני מודה לח' אהרן רוזן אשר המציא לי את גליון „אקטיאבר" מ־26 במאי 1930, שבו פורסמה הצהרה זו. ב. ז. בלום.

הפועלים יש להכיר עם זאת בעקרון הטריטוריאלי במבנה הארגוני של המפלגות הקומוניסטיות. לא יתכנו ולא יוכלו להיות מפלגות קומוניסטיות אשר תמלאנה תפקיד מהפכני ממשי מחוץ לשורות האינטרנציונל הקומוניסטי והסקציות הטריטוריאליות שלו. האחדות והליכוד של האוואנגארד הקומוניסטי יש להם ערך מיוחד בתנאי העבודה בין המוני הפועלים היהודים המפוזרים ברובם במדינות הקפיטליסטיות במפעלים קטנים והנמצאים משום כך בסכנה תמידית, שהסביבה הזעיר־בורגנית המקיפה אותם, תביא להתבטלותם ברוב המקיף אותם.

2) הכיוון המכריע לתעוש המדינה ולבניה מחדש סוציאליסטית של החקלאות על ידי הקמה מהירה של משקים ממלכתיים (סובחוזים) וקולחוזים, ההתקפה המכריעה על המעמדות המנצלים וחיסולם עד היסוד באמצעות הקולקטיביזציה הכללית של „בעלי־הגוף" כמעמד, ההתפתחות הנרחבת של הדימוקרטיה הפרולטרית והבקורת העצמית במפלגה, במועצות ובאיגודים המקצועיים — נכונותו של קו פעולה זה לא עוררה בקרבנו ואינה מעוררת גם עתה שום ספיקות. כל נסיון להחליף קו פעולה זה באחר דוחים אנו בהחלט.

3) ההעמדה הנכונה והמהפכנית היחידה של הבעיה הלאומית היא זו שנקבעה על־ידי ה־ו.ק.פ.(ב). הבעיה הלאומית אינה אלא חלק בלבד, ולא עוד אלא חלק הכפוף לבעיה הכללית של המאבק המהפכני האינטרנציונלי.

לראות בבעיה הלאומית, כולל בעית היהודים, בעיה בפני עצמה ואפילו בעיה מרכזית של מדיניות המפלגה, מבלי לקשר אותה ולכוף אותה לבעיה הכללית של פריקת עול הרכוש והאימפריאליזם, שהביאו לעולם את הבעיה הלאומית, לנהוג בדרך זו — וה־מ.ק.פ.י. (פ"צ) נוהגת בה — פירושו לגשת בדרך רפורמיסטית לבעיה הלאומית.

בתקופת המהפכה הפרולטרית יפתרו כל הבעיות, ובתוכן גם הלאומית, שלא נפתרו על־ידי ההתפתחות הקודמת של המהפכות הבורגניות־הדמוקרטיות, עם פתרון הבעיה הראשית של המהפכה הפרולטרית — השמדת הקפיטליזם ובנין הסוציאליזם.

עובדה היא שלאחר המלחמה ומהפכת אוקטובר יכלה רק ברית המועצות ליצור תוך זמן קצר את כל הערובות לפתרון מעשי של הבעיה הלאומית בארץ רבת־לאומים, שהיו מדוכאים לפני כן במדה רבה ביותר. עובדה זו מוכיחה שוב פעם, שרק בתנאי הדיקטטורה הפרולטרית אפשר לפתור את הבעיה בכל היקפה. משום כך סבור הקומינטרן — ובצדק — כי תפקידן הראשי של המפלגות הקומוניסטיות בחוץ־לארץ בבעיה הלאומית והקולוניאלית, לקרב את הפרולטרים וההמונים העובדים של כל הארצות והעמים למאבק מהפכני משותף, לפרוק את עול שלטונם של בעלי־האחוזות והבורגנות העולמית. בלעדי זאת אי־אפשר להשמיד את הדיכוי ואת אי־השויון הלאומי.

נסיונה של מ.פ.ק.י. (פ"צ) בחוץ לארץ להעמיד לעומת טקטיקה נכונה ויחידה זו של המפלגות הקומוניסטיות את התכנית שלה לפתרון הבעיה הלאומית, ובמיוחד הבעיה היהודית, בתחומי המשטר הקפיטליסטי, מחוץ לדרך המלך של המהפכה הפרולטרית — נסיון זה אינו אלא אופורטוניזם הן בתיאוריה והן במעשה.

4) המדיניות הלאומית המהפכנית של הפרולטריון, שהגיע לשלטון, מטרתה היא לקבוע את הצורות ואת השיטות של הבניה הסוציאליסטית תך לקיחה בחשבון של הייחוד הלאומי של האומות השונות. לפרולטריון בברית־המועצות אין ולא יוכלו להיות כל תפקידים אחרים מחוץ לבנין הסוציאליזם, תפקידים, אשר יתמלאו על ידי מעמד הפועלים והעמלים בני כל האומות, הפותרים פתרון שלם בתהליך בניה זה את בעיותיהם הלאומיות. משום כך מוטעית היא מכל וכל הנטיה של מ.פ.ק.י.

(פ"צ) לבולשביזמוס לאומי. זוהי אידיאולוגיה המוליכה למעשה להסתלקות מהתפקידים המעמדיים הכלליים של הפרולטריון בהשפעת תפיסה מוטעית של עניניו הלאומיים.

דרכי התפתחותם של המוני הפרולטריון היהודי בברית־המועצות וסיכוייהם הכלכליים תלויים במישרים בסיכוייה הכלכליים הכלליים של כל ברית־המועצות. לטעון, כי ההתפתחות הכלכלית של המוני היהודים יש לה חוקיות משלה, לדבר על מה שנקרא „החוקים המיוחדים של הכלכלה היהודית" — הרי זו טעות תיאורטית ומזיקה מבחינה פוליטית, היא מובילה בהכרח להתבדלות לאומית, ועל רקע זה גדלה הלאומיות הדמוקרטית — אידיאולוגיה הספוגה כולה בהשפעות זעיר־בורגניות.

5) העמקתן השיטתית של הצורות הלאומיות של הבניה הסוציאליסטית, וביחוד ביצועה של שיטה מיוחדת של אמצעים ממלכתיים להרמת מצבם החמרי ושנויו הגמור של המבנה הנוכחי של האוכלוסיה היהודית, על ידי ארגונם של יחידות טריטוריאליות־אוטונומיות (סובייטים יהודיים, מחוזות יהודיים) ועם הפרספקטיבה של יצירת מחוז יהודי אוטונומי בבירוביג'אן — כל אלה הן עובדות חיוביות של מדינית לאומית בריאה של השלטון הפרולטרי.

6) התוצאות הריאליות של מדיניות זו מביאות לחיזוק התרבות החמרית והרוחנית של העמים שהיו מדוכאים דורות רבים. היא מביאה במיוחד לשינויים רציניים במצבם הכלכלי של המוני היהודים (הבראתה של העיירה היהודית, הגידול המוחלט והיחסי של אנשים החיים על שכר עבודתם, גידול האחוז של הפרולטריון התעשייתי, גידולה המהיר של האיכרות היהודית וכו'). בדרך זו מתאשרות שוב פעם אותן האפשרויות הכבירות הנתונות בידי הפרולטריון, כשהשלטון בידו, והמשתלט יותר ויותר בהשפעת תכניתו המהפכנית על התחליכים הסטיכיים של הכלכלה. ההתקפה המחוזקת ורבת ההצלחה על הבורגנות (כולל הבורגנות היהודית) מרחיבה עוד יותר את האפשרויות הכלכליות לשנות במהרה ותוך תכנון את חייהם של הלאומים השונים.

מאחורי ההתכחשות להצלחת המדיניות הלאומית המתנהלת על ידי ה־ו.ק.פ.(ב) נסתרים לאומיות זעיר־בורגנית וציונית, אשר התגלו בבהירות כאשר פרסמה ממשלת ברית־המועצות את תכניתה לישב בבירוביג'אן מהגרים יהודים עמלים. החלק הימיני של מי שהיו מ.פ.ק.י. (פ"צ) פגש תכנית זו מראשיתה באיבה מתוך פחד של התחרות עם ההתישבות בפלשתינה.

7) הנחתה של מפלגת מ.פ.ק.י. (פ"צ) לשעבר, כי ההגירה היהודית היא „חוק ברזל של ההתפתחות הכלכלית של ההמונים היהודיים", חוק הפועל כביכול גם בבריה"מ, הרי היא ביסודה השלמה פסיבית עם הסטיכיה. זוהי הערכה מופרזת של הכוחות וההשפעה של המשק הפרטי הזעיר־בורגני עם ההתחרות הלאומית־כלכלית הקיימת בו. ומאידך יש כאן הערכה לוקה בחסר של אפשרויות השיקום שבתכנית הכלכלית הסוציאליסטית, פירושו של דבר — אי הבנה של המציאות הסובייטית המביאה באורח בלתי נמנע לסוציאל־אופורטוניזם.

8) הכללתם בתכנית המעשית של מ.פ.ק.י. (פ"צ) של תפקידי מאבק נגד ההפרעות ליצירת מרכז יהודי טריטוריאלי בפלשתינה, מובילה בהכרח לחזית מאוחדת עם הצניונל־רפורמיזם אשר התיצב עתה על דרך הסוציאל־פאשיזם. הליכה בדרך זו פירושה בסופו של דבר סיוע לבורגנות הציונית ולאימפריאליזם הבריטי. הדבר התברר במיוחד בעת המאורעות שאירעו לא מכבר בפלשתינה. בהיותה מסונוורת מהענינים הלאומיים של הפרולטריון היהודי, אותם הבינה בדרך מסולפת, לא יכלה ה־מ.פ.ק.י. (פ"צ) בפלשתינה

להבין כי המרד הערבי, שבא כתוצאה מהפרובוקציות הציוניות־בריטיות, למרות שהפיאו־דלים ואנשי־הדת כיוונו אותו לפרעות ביהודים, הפך בסופו של דבר למרד לאומי מהפכני. מרד זה הפך בעיקרו לתנועה ערבית אנטי־אימפריאליסטית, ולפי תכנו הסוציאלי הוא בעיקרו תנועת איכרים. מ.פ.ק.י. (פ"צ) לא הבינה זאת, ובמקום ללכת יד ביד עם הפועלים הערבים, לעזור להמונים המתעוררים להשתחרר מהשפעת הפיאודלים ואנשי־דת הריאקציוניים, במקום להטות את כל התנועה למאבק באימפריאליזם וסוכנותו הציונית בפלשתינה — במקום זה הצטרפה להסתה נגד התנועה המהפכנית של המוני האיכרים הערבים, שדוכאו ע"י הכוחות המשותפים של הכנופיה הצבאית הקולוניאלית האימפריאליסטית, של ממשלת ה„פועלים" של מאקדונאלד, של הבורגנות היהודית וגדודיה הפשיסטיים תחת פיקודו של ז'בוטינסקי. זהו הגיונן של העובדות.

מכאן ברור, כי כל נסיון לזווג מטרות קומוניסטיות בעיות מדיניות כלליות עם רפורמיזם ולאומיות מביא בהכרח למעשה לבלבול בתיאוריה ולאופורטוניזם, אם כי מסווה הוא עצמו בפרזה מהפכנית.

להגיע למסקנות כאלו — פירוש הדבר להכיר כי קיומה להבא של מ.פ.ק.י. (פ"צ) בברית־המועצות ומחוצה לה סותר את עניני המהפכה הפרולטרית ואת התפקיד להחיש ככל האפשר את מעברם של המוני הפועלים היהודים לקומוניזם.

לאחר שסייגנו עצמנו מכל היסודות של אידיאולוגיה פועלי־ציונית, רואים אנו חובה להציג את בעית כניסתנו לשורות ה־ווק.פ.(ב), שהיא המפלגה המהפכנית היחידה של מעמד הפועלים ושל כל העמים בברית־המועצות.

זאת דורשת מאתנו נאמנותנו למהפכת אוקטובר, אשר ענייה חייבונו תמיד, אפילו ברגעים הקשים ביותר, בהם חלקנו על ה־ווק.פ.(ב) בענין שיטות העבודה בין המוני הפועלים היהודים.

אנו פונים לועד המרכזי של ה־ווק.פ.(ב) שיצרף אותנו לשורות המפלגה. אנו קוראים לכל חברינו לשעבר בעבודת המפלגה בברית־המועצות ובחוץ־לארץ ללכת בעקבותינו ולהצטרף לשורות הסקציות הטריטוריאליות של האינטרנציונל הקומוניסטי.

(על הכרוז חתומים 24 איש ובראשם „חבר לשעבר של הועד המרכזי של מ.פ.ק.י. (פ"צ) —" נ. אסאריקאן).

בנימין פינקוס

בתי־המשפט ביידיש בברית־המועצות*

הבעיה הלאומית עמדה במרכז הויכוח שהתנהל במשך כל שנות קיומה של בריה"מ ולא פסק עד עצם היום הזה. ויכוח זה לבש ופשט צורות שונות, עבר התפתחויות רב־גוניות למדי בהשפעת מאורעות ולחצים, מהם שנבעו מהמציאות הסובייטית הקונקרטית, מהם שהיו תוצאה ישירה של הירושה התיאורטית המרכסיסטית־לניניסטית.

בעיה זו לא נולדה עם פרוץ מהפכת אוקטובר, כאשר הבולשביקים שהגיעו לשלטון נאלצו לקחת בחשבון את המציאות של קיום המדינה הרוסית רבת־הלאומים, אלא גילה כגיל הסוציאל־דמוקרטיה הרוסית עצמה. ואמנם מלחמתו הבלתי־פוסקת והבלתי־נלאית של לנין להקמת מפלגה ריכוזית ומונוליטית מבוססת על שכבה דקה של מהפכנים מקצועיים יש לה קשר בל־ינותק לבעיה הלאומית, כי דווקא במאבק זה אפשר לראות את ראשית התגבשות התיאוריה הלניניסטית של הבעיה הלאומית.

לנין, נאמן למוריו מרכס ואנגלס, התנגד זמן רב לכל פתרון פדרטיבי. לדעתו הפדרליזם הוא נסיגה אחורה בהשוואה למדינה האוניטרית־רכוזית, ורק לאחר מהפכת אוקטובר מתוך גישתו הבסיסית שבבעיה הלאומית, כבכל בעיה פוליטית אחרת, יש לטפל באופן קונקרטי ולשקול את פתרונה לפי הנתונים ההיסטוריים הקונקרטיים, הגיע למסקנה שלגבי רוסיה יהיה הפתרון הפדרטיבי הטוב ביותר. פתרון זה התיחס, כמובן, לתקופת המעבר מהקפיטליזם לקומוניזם בלבד, ואילו לגבי הקומוניזם האינטגרלי חזה לנין שבו תתקיים הגשמתו הסופית של תהליך מיזוג הלאומים וגוויעת המדינה.

לנין היה גם ממתנגדיה החריפים והעקביים ביותר של תורת ה„בונד" (שהושפעה במידה רבה מהגישה הרווחת בימים ההם בסוציאל־דמוקרטיה האוסטרית וביחוד מהתיאורטיקנים הראשיים שלה אוטו באואר וקארל רנר) בענין האוטונומיה הלאומית־תרבותית. לדעתו תפתח תורה זו את המחסום לפני הלאומנות ותגביר במידה ניכרת את הפירוד הגדול בלאו־הכי בין הלאומים השונים החיים באותה מדינה. ביטוי להתנגדות זו מוצאים אנו בכתביהם של לנין וסטלין וגם בהחלטות השונות של ועידות ומועצות המפלגה, ביניהן נודעת חשיבות מיוחדת להחלטות שנתקבלו ב־1913 וב־1917. הפתרון האפשרי היחיד לבעיה הלאומית בו דגלו מנהיגיה העיקריים של המפלגה הבולשביקית, היה איפוא הפתרון הטריטוריאלי, ואף על פי כן, וזה אולי אחד מתעלולי ההיסטוריה, הפתרון כפי שהוא נתקבל למעשה בבריה"מ לגבי המעוטים הלאומיים האכסטריטוריאליים היה בקווים הכלליים העתקה, אם כי במידה רבה בלתי־מוצלחת, מתורת ה„בונד". יתר על כן, מגשימיו העיקריים ברחוב היהודי היו בעיקר הבונדאים לשעבר.

הנסיון להביא למיזוגן של שתי תורות מנוגדות זו לזו, תורת האוטונומיה הלאומית־תרבותית המבוססת על העקרון האכסטריטוריאלי והתיאוריה הלניניסטית־סטלינית של האוטונומיה האיזורית הבנויה על העקרון הטריטוריאלי כבסיס

---

* זכה נעימה היא לי להודות לפרופ' ש. אטינגר ולפרופ' ח. שמרוק שעברו על כתב־היד וגירו את הערותיהם.

לפתרון הבעיה הלאומית בבריה"מ, לא עלה יפה והביא לאי־עקיבות, להתרוצצויות וסיבוכים לא־מעטים.

הקמת בתי־המשפט למיעוטים לאומיים בבריה"מ היתה בטוי בולט למגמה השלטת באותה תקופה לפתור לא רק את בעית הלאומים החיים ביחידות טריטוריאליות משלהם, אלא גם של המעוטים האכסטריטוריאליים. הסיבות לכך, כפי שנשתדל להראות במאמר זה, היו רבות למדי והושפעו מגורמים שונים.

מה היה הבסיס הפוליטי־תחוקתי עליו הוקמו בתי־המשפט ביידיש, מה היו הסיבות שגרמו להקמתם, איזה מקום תפסו מבחינת חשיבותם, ברשת המוסדות הלאומיים־אדמיניסטרטיביים, ובעיקר — מה היתה התפתחותם וחלוקתם הגיאוגרפית? על כך נשתדל להשיב בחלקו הראשון של מאמר זה ואילו בחלקו השני ייעשה נסיון לחדור לעומק הבעיות הספציפיות הקשורות בקיום של מוסד זה.

פרק ראשון:

הקמת בתי־המשפט ביידיש בבריה"מ

א. הבסיס החוקי והפוליטי להקמת בתי־המשפט ביידיש

מימיו הראשונים של המשטר הסובייטי היה צורך לפתור באופן מידי את הבעיה הקשה והמסובכת כאחת, ששמה הבעיה הלאומית. ביטוי לכך אנו מוצאים במספר רב של מסמכים שפורסמו בבריה"מ והדנים בין היתר בהבטחת שוויון הזכויות לכל הלאומים היושבים בתחומה.

מסמכים אלה ניתן לחלק מבחינה פורמלית[1] לשלש קבוצות ואלה הן:

1. חוקות והכרזות עצמאות;
2. חוקים, צווים, החלטות והוראות למיניהם;
3. החלטות המפלגה הקומוניסטית.

מאחר ובמאמר זה מענינת אותנו בעית המעוטים הלאומיים בלבד נתיחס איפוא רק לאותם המסמכים ולאותם הסעיפים הנוגעים לבעיה זו באופן ישיר.

1. חוקות והכרזות

ההחלטה הראשונה, שהיתה בבחינת ה„אני מאמין" של השלטון הסובייטי לגבי הבעיה הלאומית, נתקבלה כבר בנובמבר 1917, דהיינו ימים ספורים לאחר מהפכת אוקטובר, היא פורסמה תחת הכותרת „הכרזת הזכויות של עמי רוסיה" ובה נקבעו בפעם הראשונה העקרונות עליהם תושתת המדיניות הסובייטית בבעיה הלאומית לעתיד לבוא.

בין ארבעת העקרונות המופיעים בה, מענין אותנו במיוחד העקרון הרביעי

---

1) חלוקה זו נעשית מטעמים של נוחיות מחקרית גרידא ואין, כמובן, ליחס לה משמעות ענינית כלשהי. מיותר להדגיש שבמשטר הסובייטי מראשית קיומו ועד ימינו אנו, נתונה החשיבות המכרעת להחלטות המפלגה הקומוניסטית ואילו החוקה, החוקים והחלטות המימשל הם בחינת מתן גושפנקה רשמית להחלטות אלה והעתקתם לשטחים ספציפיים למיניהם. יתר על כן, להחלטות של מוסדות המפלגה עצמם יש בבריה"מ סטאטוס חוקי־קונסטיטוציוני.

המכריז על „ההתפתחות החופשית של המעוטים הלאומיים והקבוצות האתניות המאכלסים את שטחה של רוסיה" [2]).

חוקת ר.ס.פ.ס.ר. מיולי 1918 (סעיף 22), חוקת בילורוסיה מפברואר 1919 (סעיף 15) וחוקת אוקראינה ממרץ 1919 (סעיף 32) מבטיחות כולן שוויון זכויות לכל האזרחים ללא תלות בהשתייכותם הגזעית והלאומית. יתר על כן, הן קובעות בצורה מפורשת, שכל מתן זכויות־יתר על בסיס זה, כל דיכוי של מעוטים לאומיים או הגבלת שוויון זכויותיהם הוא מנוגד לחוקי היסוד של הרפובליקה [3]).

במסגרת זו תופסת מקום מיוחד הכרזת העצמאות של בילורוסיה מ־1 באוגוסט 1920, בה נאמר בין היתר: „נקבע שוויון זכויות מלא של השפות (בילורוסית, רוסית, פולנית ויידיש) ביחסים עם המוסדות הממלכתיים, עם הארגונים והמוסדות של החינוך הלאומי והתרבות הסוציאליסטית [4]).

למסמך זה, שחתמו עליו נציגי המפלגות והארגונים הקומוניסטיים והשמאליים של בילורוסיה (בין היתר גם נציג ה„בונד" א. ויינשטיין) היתה חשיבות גדולה והוא היה צריך לשמש בסיס לפתרון הבעיה הלאומית ברפובליקה זו.

ואמנם עם קבלת החוקה השניה של בילורוסיה באפריל 1927 הוכנסו בה סעיפים מפורטים למדי (הסעיפים 20, 21, 23) הקובעים את זכויותיהם של המעוטים הלאומיים. בין אלה נכללה הזכות להקמת מועצות לאומיות באותם המקומות בהם המעוט הלאומי מהווה רוב האוכלוסיה והזכות לשימוש החופשי בשפת האם בכנוסים, בבתי־המשפט, במוסדות השלטון ובחיים הציבוריים. ומה שחשוב יותר, בולטת העובדה, שבילורוסיה היא גם הרפובליקה היחידה בבריה"מ אשר בה לא רק שהוכנסו לחוקתה סעיפים כלליים הדנים בהבטחת שוויון הזכויות למעוטים לאומיים, אלא נקבע בה שקיים שוויון זכויות מלא של שפות הרפובליקה: בילורוסית, יידיש, רוסית ופולנית [5]).

2. חוקים, צווים, החלטות והוראות למיניהם

החוקות שהן מטבען מצומצמות והכוללות רק את עיניני המימשל הכלליים ביותר, לא יכלו, כמובן, לקבוע בפירוט ובדייקנות את הכללים שיבטיחו הלכה

(2 История Советской Конституции; сборник документов 1917—1957. М. АН СССР, 1957, Стр. 20 ואילך: Т.С.К.

(3 שם, עמ' 111 ו־117. כדאי לציין ששלשת הסעיפים זהים המה, ובכלל החוקות של בילורוסיה ואוקראינה הן העתקה כמעט מלולית של חוקת ר.ס.פ.ס.ר. מ־1918.

(4 Декларация о провозглашении независимой советской Социалистической Республики.
Белоруссии. "Практическое разрешение национального вопроса в Белорусской Социалистической Советской Роспублике", часть 1 — Белоруссизация. Минск, 1922, Стр. 122.

(5 Конституция (Основной Закон) БССР, "Очерки по истории государства и права БССР", Минск, 1958, стр. 238.
ראה גם: А. Бейлин, Конституция БССР, "Трибуна", 1927, № 3, стр. 3.
כדאי כאן לציין שהמסמך בו נקבע בפעם הראשונה שוויון זכויות לכל השפות של המעוטים הלאומיים תוך פרוט שפות אלה היה הצו של ממשלת ליטבל מ־1.3.1919 (הרפובליקה הליטאית־בילורוסית, שהוקמה בראשית מרץ 1919 ואשר שבקה חיים לאחר חדשים מספר עם כבוש איזורים נרחבים של הרפובליקה הנ"ל ע"י הפולנים) בו הוכרזו כשפות רשמיות השפות הבאות: ליטאית, פולנית, יידיש, רוסית ובילורוסית.

למעשה את זכויותיהם של המעוטים הלאומיים. דבר זה נעשה בעזרת החוקים ויתר ההחלטות שנתקבלו על־ידי מוסדותיהם המוסמכים של הרפובליקות הסו־ בייטיות השונות. ברם, מענין לציין, שהגנת המעוטים הלאומיים לא מצאה ביטוי אחיד בכל הרפובליקות הסובייטיות. משלש הרפובליקות המענינות אותנו ר.ס.פ.ס.ר., אוקראינה ובילורוסיה (בהן התגוררו 97.9% מכלל האוכלוסיה היהודית בבריה״מ לפי מפקד 1926) נתקבלו החלטות לרוב, המטפלות בענין המעוטים הלאומיים רק באוקראינה ובבילורוסיה (בהן התגוררו 1,981.600 יהודים, דהיינו 76,1% מכלל האוכלוסיה היהודית בבריה״מ) ואילו בר.ס.פ.ס.ר. התייחסו החוקים והתקנות שנתקבלו בשטח זה (כגון: שימוש בשפה לאומית בבתי־ספר, בבתי־המשפט ובגופים האדמיניסטרטיביים המקומיים) להגנת הלאומים המהווים רוב באותה רפובליקה או מחוז אוטונומי. הסיבות לתופעה זו עוד תתבררנה לנו בהמשך, כאן נסקור בקצרה אותם המסמכים שהניחו את היסוד לשוויון זכויות לכל השפות ובסופו של דבר הביאו גם להקמת בתי־משפט מיוחדים למעוטים לאומיים.

אוקראינה: כבר הקודקס הראשון של הדיון הפלילי (מ־13.9.1922) קבע שניהול המשפט יתקיים באחת משתי השפות של המדינה (אוקראינית ורוסית) או בפשה של רוב אוכלוסית המקום[6]). הצווים של הוועד הפועל המרכזי הכל־ אוקראיני ומועצת הקומיסרים העממיים של אוקראינה מ־27.7.1923 וביחוד זה מ־1.8.1923 קבעו בצורה מפורטת את מעמדן של השפות השונות ברפובליקה האוקראינית. בקביעת שוויון זכויות לכל השפות של הלאומים החיים באוקראינה והזכות של כל אזרח להשתמש בשפת אמו ביחסיו עם מוסדות המימשל והארגונים הציבוריים לא היה שום חידוש. לעומת זאת, חדשה היא הקביעה ביחס לשפה האוקראינית. אם בשנים 1919—1922 היה לאוקראינית מעמד שווה לשפה הרוסית, הרי לפי הצוו החדש (מ־1.8.1923) נתנה העדפה ברורה לשפה האוקראינית (בבחינת בין שווים יש תמיד מישהו שווה יותר). היא צוינה הפעם כשפה בה משתמש המימשל על כל שלוחותיו ביחסיו הרשמיים עם האוכלוסיה. יחד עם זה הוכרה השפה הרוסית, בהתחשב בחשיבותה התרבותית והפוליטית, כשפה הנפוצה ביותר. ואילו לגבי השפות של המעוטים הלאומיים נקבע שבכל היחידות הטריטוריאליות־ אדמיניסטרטיביות (מחוזות, איזורים ומועצות כפריות) בהן מהווה המעוט הלאומי את רוב האוכלוסיה, משתמשים בשפה של אותו מעוט לאומי, ובאותם המקומות בהם אין לאף אחד מהמעוטים רוב כזה, ישתמשו השלטונות ביחסיהם הרשמיים בשפת הלאום שיש לו רוב יחסי[7]). אפשר היה לחשוב, שהחלטות ברורות ומפורטות אלה תספקנה להגשמת המדיניות הלאומית באוקראינה ולא היא. המגמות הרוסי־ פיקטוריות היו בה כה חזקות וביצוע מדיניות האוקראיניזציה כה אטית שמוסדותיה העליונים של הרפובליקה נאלצו לחזור מדי פעם לבעיה זו.

ב־10.4.1925 וב־16.7.1925 נתקבלו על־ידי הוועד הפועל המרכזי ומועצת

---

6) Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства УССР, 1922, И 41.

7) ראה: י. קאנטאר, ראטנבויונג צווישן די יידישע מאסן. מאסקווע, „עמעס", 1932. כדאי לציין, שלפי ההגדרות המובאות בצו, מיעוט לאומי נחשב לרוב כיחידה טרי־ טוריאלית־אדמיניסטרטיבית אם הוא מהווה מספר תושבים גדול יותר ממחצית האוכלוסיה של אותה יחידה.

הקומיסרים העממיים של אוקראינה שתי החלטות בענין ההגשמה המידית של האוקראיניזציה. מבחינה מהותית אין הן מחדשות הרבה, ואינן באות אלא לתת יתר תוקף ולזרז את ההגשמה של ההחלטות הקודמות. התקנות שנתקבלו ב־6 ביולי 1927 הן המקיפות והמפורטות ביותר שנתקבלו אי־פעם בבריה״מ בשאלת שוויון השפות (הן כוללות 72 סעיפים). אפשר גם לראות בהן את נקודת השיא של המדיניות החדשה הסובייטית בבעיה הלאומית שהחלה מועידת ה־12 של המפלגה בטול ההחלטות הקודמות (מ־1923 ו־1925) בענין שמוש בשפתו הלאומית של הרוב היחסי באותם האיזורים בהם אין רוב מוחלט לאף אחד מהמעוטים. הסיבות לכך היו כנראה יותר מעשיות מאשר פוליטיות. מבחינת נושאנו יש חשיבות יתירה לסעיף 8 הקובע שהפרוצידורה המשפטית צריכה להתנהל בדרך כלל בשפה האוקראינית, אך באותו זמן יש לדאוג למתן אפשרות לנהל את המשפטים בשביל המעוטים הלאומיים בשפת אמם ע״י הרחבת רשת בתי־המשפט המיוחדים[8].

ב י ל ו ר ו ס י ה: בבילורוסיה החלה עבודת החקיקה בקשר למיעוטים הלאומיים באיחור מה בהשוואה לאוקראינה. כפעולה ראשונה[9] בתחום זה יש לראות את הצוו של הועד הפועל המרכזי מ־15 ביולי 1924 אשר אישר מחדש את שוויון ארבע השפות: בילורוסית, יידיש, פולנית ורוסית בהכירו בהן כבשפות רשמיות. עם זאת החליט הועד הפועל לפנות לממשלת בילורוסיה ולבקשה לנקוט באמצעים קונקרטיים מתאימים להגשמת מדיניות זו הלכה למעשה.

ברם, יש לציין שצוו זה כלל מספר הפליות. כך למשל סעיף 2 מדגיש שבגלל העדיפות המספרית של האוכלוסיה הבילורוסית, נבחרה השפה הבילורוסית כשפה עיקרית (преимущественный язык) ביחסיהם של המוסדות הממלכתיים, המקצועיים והחברתיים. סעיף 10 קובע שרק חוקי היסוד של הרפובליקה יפורסמו ב־4 שפות ואילו כל יתר המסמכים התחוקתיים יפורסמו בבילורוסית ורוסית בלבד[10].

ר. ס. פ. ס. ר.: ברפובליקה זו לא היו שום מסמכים קונסטיטוציוניים אשר קבעו במיוחד את מעמדם של המעוטים הלאומיים בכלל וזכות השימוש בשפת־אמם במוסדות ממלכתיים וצבוריים בפרט, אך היו בה כמה וכמה מסמכים כלליים שמהם השתמעה בצורה ברורה למדי זכות זו. כאחד המסמכים החשובים מבחינה זו נראה לנו סעיף 21 מפקודת בתי־המשפט של ר.ס.פ.ס.ר., אשר קבע שב־ר.פ.פ.ס.ר. מתאפשר המשא ומתן המשפטי בכל השפות המקומיות. המוסדות הקובעים באיזו שפה או שפות יתקיים המשא ומתן ונהול הדיון הם המועצות של הפלך והנפה[11].

ולבסוף עלינו לציין את המסמך בעל חשיבות הגדולה ביותר לגבי הפדרציה הסובייטית כולה, והוא ללא ספק, החלטת הוועידה השלישית של הסובייטים מ־20

---

8) לגבי התקנות מ־1927 כמו לגבי חלק חשוב של מסמכים אחרים בבעיה הלאומית ראה מ. קיפער, די פּאָליטיק פון דער ק.פ.ב.או. אין דער נאַציאָנאַלער פראַגע (אין דאָקומענטן). כאַרקאָוו, ליטעראַטור־קונסט, 1931.

9) קיימת אמנם החלטה בענין החינוך הלאומי בבילורוסיה שנתקבלה ע״י הצ.ק. בספטמבר 1921, אך משמעותה היתה מוגבלת לגבי תחום מסויים בלבד.

10) הצו, כמו יתר ההחלטות שנתקבלו בבילורוסיה נמצא ב־ Практическое разрешение национального вопроса В БССР. Часть 1, Белоруссизация. Минск, 1927, Стр. 133—139.

11) Положение о народном суде РСФСР. Систематический сборник для судебных деятелей (1917—1922), Т. 1, Петербург, 1921, Стр. 79.

במאי 1925, בה נמצא פרק שלם מוקדש למעוטים הלאומיים. בהחלטה זו נקבע בין היתר שעל הוועד הפועל המרכזי של בריה"מ לנקוט בצעדים מתאימים בשטחים הבאים: צרוף נציגי המעוטים הלאומיים לכל המוסדות הנבחרים הסובייטיים, ובמקרה שקיימת אוכלוסיה גדולה של המעוטים הלאומיים יש להקים בשבילם מועצות מיוחדות עם שימוש בהן בשפת־האם, ארגון בתי־ספר, בתי־משפט וכו' [12].

3. החלטות המפלגה הקומוניסטית

החלטות המפלגה הקומוניסטית של בריה"מ ואלה של הרפובליקות השונות הניחו את היסודות למדיניות הסובייטית בבעיה הלאומית. המסמכים שצוטטו לעיל היו כולם בחינת בבואה נאמנה להחלטות אלה.

משש הוועידות שהתקיימו בשנים 1923—1917 דנו ארבע בבעיה זו. שתי הוועידות הראשונות (ה־7 וה־8) טפלו בה בצורה כללית למדי בהתיחסן לויכוח שהתנהל בענין קבלת המצע החדש של המפלגה; ואילו שתי האחרות (ה־10 ב־1921 וה־12 ב־1923) הוקדשו בחלקן למציאת הדרכים לפתרונה של בעיה זו.

סעיף 4 של החלטת הוועידה העשירית בענין פתרון הבעיה הלאומית, המוקדש לבעיה הספציפית של המעוטים הלאומיים האכסטריטוריאליים (הדוגמאות שהובאו הן הלטים, האסטונים, הפולנים והיהודים) קובע שיש לעזור למיעוטים אלה בהתפתחותם הלאומית החפשית [13].

ההחלטה שנתקבלה בוועידה ה־12 יש לה משמעות הרבה יותר גדולה. בפעם הראשונה נקבעה תוכנית ברורה לגבי הדרך לפיתרון בעית המעוטים הלאומיים. ההחלטה קבעה את הצורך בחקיקת חוקים מיוחדים שיבטיחו את השימוש בשפת־האם בכל המוסדות הממלכתיים המשרתים את המעוטים הלאומיים [14].

כדאי אולי להוסיף שחברי הלשכה המרכזית של הייבסקציה היו פעילים מאד בזמן נסוח ההחלטה בשאלה הלאומית בוועידה ה־12 ואף עזרו לנסח אחד מסעיפיה החשובים [15]. על רקע זה נוכל עתה לגשת לבדיקת הסיבות שהביאו להחלטה להקים בתי־משפט לאומיים ולקבוע את מקומם במערכת המוסדות האדמיניסטרטיביים העצמאיים שהוקמו כדי לשרת את המעוטים הלאומיים.

ב. הסיבות להקמת בתי־המשפט ביידיש ומקומם במערכת המוסדות האדמיניסטרטיביים הלאומיים

בהקמת הקומיסריון לענינים לאומיים יהודיים ב־21 בינואר 1918 יש לראות ביטוי פוליטי רשמי ראשון להכרה במעמד החוקי של הלאום היהודי מצד השלטון הסובייטי. להקמת הקומיסריונים הלאומיים במסגרת הקומיסריון העממי לענינים לאומיים („נרקומנאץ" (НАРКОМНАЦ) שהחלה כבר בנובמבר 1917 (עם הקמת הקומיסריון הלאומי הפולני והליטאי), היתה מטרה כפולה. מצד אחד צריך היה הקומיסריון הלאומי לשמש אמצעי קשר יעיל בין השלטון הסובייטי המרכזי לבין

---

12) ר' И. С.К. עמ' 253—252. ביחס להתפתחות הבעיה הלאומית בבריה"מ והפתרונות השונים שלה ראה מאמרי: הבעיה הלאומית בברית המועצות, הלכה למעשה. „מולד", 1967 חוברת ג', עמ' 312—323.

13) Десятый съезд РКП(б), стен. отчет, Москва, 1963, стр. 606.

14) КПСС в резолюциях, часть 1, изд. 7-е Москва, 1954 стр. 709—718.

15) ראה: ס יאָר אַרבעט פון דער ר.ק.פ.(ב). מאָסקווע, 1924, עמ' 6.

העמים השונים החיים ברוסיה, שחלק גדול מהם נשאר עדיין מחוץ לתחום השלטון הסובייטי האפקטיבי, ובזה למלא תפקיד של מרכז לתעמולה בולשיביסטית, ואילו מהצד השני, היה עליו למלא תפקיד לא מבוטל כזרוע המבצעת של השלטון המרכזי כלפי הלאום המקומי ואותה שעה גם כמייצגו של לאום זה בכל הנוגע לאינטרסים הלאומיים שלו בשלטון המרכזי. אפשר אולי גם לראות במדיניות סובייטית זו כלפי היהדים „מעין תחליף קומוניסטי לרעיון האוטונומיה הלאומית שהכה שורשים בציבור היהודי ברוסיה במיוחד לאחר מהפכת פברואר ושמצא את ביטויו המעשי במוסדות האוטונומיים היהודיים באוקראינה" [16].

פעולתו העיקרית של הקומיסריון היהודי ברחוב היהודי, בעזרת הקומיסריונים המקומיים שהוקמו בערי־השדה, כמו זו של היבסקציה (שאף היא הוקמה ב־1918), התבטאה במידה רבה במאבק שהתנהל נגד המוסדות האוטונומיים של הקהילה היהודית, כולל מערכת השיפוט הרבנית המסורתית. ואמנם במרכז פעילות זו בשנים 21—1920 עמד המסע המאורגן נגד הדת היהודית. אחת הצורות הבולטות במסע זה היו המשפטים הציבוריים נגד הדת היהודית ומוסדותיה, שהחלו ב־1921. בין משפטים אלה שהתקיימו בעיקר בערים בעלי רכוזים יהדיים גדולים (כמו קייב, ויטבסק וכו') או בעלי חשיבות סמלית מיוחדת (כמו רוסטוב) תופס מקום מיוחד המשפט הציבורי נגד החדר בוויטבסק (בינואר 1921). משפט זה, למרות היותו „ציבורי" לבש מיד כל הסממנים של משפט סובייטי רשמי מובהק ואמנם גם פסק־הדין שהוצא ואשר בו נקבע שיש לסגור את החדרים במהירות המכסימלית, בוצע על־ידי מוסדות השלטון הרשמיים [17]. ולפי דעתנו, אין זה כלל וכלל מקרה, שראשית הרעיון להקמת בתי־משפט יהדיים בבריה"מ, יצא דווקא מהעיר וויטבסק. האפשרות להשתמש בבתי־המשפט לא רק בתור אמצעי הענשה אלא גם כאמצעי יעיל ורב עוצמה בשטח החינוך והתעמולה לא היה חדש, הוא בוטא פעמים רבות על־ידי לנין עצמו, ועל־ידי המשפטנים העקריים של אותה תקופה (כגון: קורסקי, סטוצ'קה וקרילנקו), אך חשיבותו הומחשה ביתר שאת לגבי האפשרויות הטמונות בו, דווקא בעקבות גל המשפטים נגד הדת שהציף איזורים נרחבים של המדינה. בראשית 1922 פנה הקומיסריון היהודי לוועד הפועל של פלך וויטבסק בהצעה לנהל מספר משפטים בבית־המשפט המקומי בשפת־יידיש. במכתב שכתב פייקין, היו"ר של הקומיסריון המקומי, למחלקה היהודית של הקומסריון לעניינים לאומיים, הוא מבסס הצעתו זו בצורה הבאה: „בקולגית המחלקה של הקומיסריון הלאומי (של פלך וויטבסק) לא דובר כלל בצד העקרוני של הבעיה, דבר שכבר מצא את פתרונו בפקודת בתי־המשפט העממיים, המאפשרת שימוש בשפות המקומיות לנהול הדיון המשפטי, אלא בענין הבצוע הממשי של חוק זה" [18]. ובהמשך הוא מדגיש

---

16) ראה: מ. אלטשולר, ראשית הייבסקציה, 1921—1918. ירושלים, אגודה לחקר תפוצות ישראל, תשכ"ו.

17) בענין המשפט בוויטבסק ראה: דער מישפעט איבערן כיידער. וויטעבסק, 1922; י. ז. וולפסאן, זכרונות, וויטעבסק אַמאָל, ניו־יאָרק, 1956, עמ' 164—169. ראה גם א. גרשוני, יהדות ברוסיה הסובייטית. ירשלים, מוסד הרב קוק, תשכ"א.

18) „עדיעס נומ' 6 ב„דער עמעס" ב־4.3.1922.

О еврейском языке в советских учреждениях,
"Жизнь национальностей", № 3(9), 14.3.1922, стр. 12.

הכותב מסתמך על סעיף 21 של פקודת בתי־המשפט העממיים מ־1920, ראה בנדון הערה מס' 11.

כי דווקא בתחום זה נתגלו מספר רב של מכשולים. למשל החקיקה המשפטית שהמשפט כולו החל בחקירה ינתהל בשפה הנהוגה בבית־המשפט, דבר שהיה דורש להקים שורה שלמה של ערכאות משפטיות בשפת יידיש או ליצור סקציות יהודיות מיוחדות, מה שבתנאים ששררו אז לא היה ניתן להגשמה אפילו וזה היה אפשרי מבחינה עקרונית. ומאחר וכך, יש לפחות לקבוע תחום של ענינים אשר עקב חשיבותם הרבה לאוכלוסיה היהודית יתנהלו ביידיש. מי יהיה מוסמך לקבוע איזה ענין שייך לקטגוריה זו? לפי הצעת הקולגיה לא יהיה זה הצד הישיר במשפט, אלא רק הקומיסריון היהודי עצמו (דבר שהיה נותן בידו סמכויות רחבות ובעלי משקל בתחום שליטתו על האוכלוסיה היהודית). משום מה בכלל הובאה הצעה זו? גם על כך מוצאים אנו תשובה במכתב זה. הדבר נעשה על מנת לבלום את האפשרות של גישה שוביניסטית בענין זה מצד היסודות הזעיר־בורגניים אשר תבעו את ניהול המשפט בשפת יידיש אך ורק מטעמים עקרוניים ואולי גם — מוסיף הוא — מתוך מגמה „להסתיר דברים מסוימים" מעיני השלטונות, היות והם יוצאים מתוך הנחה „אַז אַ ייד וועט יידן ניט אַרויסגעבן".

הויכוח שהתנהל בעקבות הצעה זו מעל דפי „דער עמעס" הוא מאלף ביותר, כי ממנו אפשר ללמוד בצורה ברורה על ההתבלטויות הרבות של מנהיגי היבסקציה בענין העלאת הדרישה של הקמת בתי־משפט ביידיש לפני מוסדותיה המוסמכים של המדינה. מענינת מאד היא גישתו של מרז'ין, אחד מראשי היבסקציה והקומיסריון היהודי: הוא אמנם מסכים לגישתו של הקומיסריון היהודי של וויטבסק, כי מרכז הכובד לא נמצא בשאלת הזכויות הלאומיות, המובטחות ממילא על־ידי המדיניות הלאומית הסובייטית, אלא בהגשמתן הממשית, ברם, — טוען מרז'ין — אינני „יידישיסטים" (יידישיזם, לפי ההגדרה הסובייטית, הוא זרם של הדמוקרטיזם היהודי הזעיר־בורגני שרואה בזכויותיה של שפת יידיש תכלית בפני עצמה), אין אנו דואגים לזכויותיה של שפת יידיש; אנו משתדלים שההמונים היהודיים ישורתו בצורה נאותה על־ידי בתי־המשפט העממיים, שהם יבינו את תחיקתנו המהפכנית וברצוננו להכניסם לתוך המעגל של הבניה הסוציאליסטית ואין אף להעלות על הדעת שההמונים היהודיים יהיו מחויבים להישפט ביידיש, אבל את המכשולים לשימוש ביידיש יש לסלק באותם המקומות שהמוני העובדים היהודיים יכולים לקבל, שרות נאות רק בשפה זו. אם מתברר שיחידים או קבוצות רוצים הלכה למעשה להשתמש בזכויותיהם בתחום השיפוט הפלילי או האזרחי — על הקומיסריון לענינים לאומיים של הפלך לבוא לעזרתם[19]). ולפי מרז'ין תוכל עזרה זו להתבטא במספר פעולות, כגון: 1) הקומיסריון היהודי לענינים לאומיים של הפלך ממליץ על האנשים היודעים יידיש שיעבדו באופן זמני או קבוע בבתי־המשפט; 2) הקומיסריון היהודי יקח על עצמו את מלאכת התרגום; 3) ואילו לגבי משפטים בעלי חשיבות חינוכית גדולה, שיש להביאם לידיעת הצבור הרחב, יזום הקומיסריון את דבר ניהולם ביידיש.

מרז'ין רואה בהצעת וויטבסק, לפיה רק הקומיסריון מוסמך לעורר את ענין ניהול המשפט ביידיש, הגבלה המכוונת כלפי ההמונים היהודיים מחד ומעין „יידישיזם" ומלאכותיות מאידך. יתר על כן, לפיו, אפילו נסכים שהקומיסריון יהיה מוסמך להחליט בנדון, היהיה מסוגל לעמוד במשימה כבדה זו (דהיינו לקבוע איזה משפט שייך לקטיגוריה זו של משפטים בעלי־חשיבות חינוכית ואיזה לא)?

---

19) שם, עמ' 13; ראה גם „דער עמעס" מ־4.3.1922.

גישתו של מרז'ין באה לידי ביטוי בחוזר מס' 24 מיום 20.2.1922 שנשלח מטעם המחלקה היהודית של הקומיסריון לעניני לאומים למחלקות היהודיות של הקומיסריונים בערי־השדה[20], בו נקבע שנוסף למשפטים הנוגעים להווי היהודי, רצוי גם לנהל את המשפט ביידיש במקרים רבים אחרים, כגון במקרה ענין מיוחד שיש לאותו משפט או לפי בקשת הצדדים. אך, וזוהי הנקודה המעניינת ביותר בחוזר זה, לא הקומיסריונים הלאומיים יחליטו על כך, (כפי שדרש הקומיסריון של וויטבסק), אלא הסובייט של הפלך או האיזור, לפי בקשתם של הקומיסריונים לעניני לאומים של המקום. רואים אנו שנתקבלה הדרישה של השלטונות המקומיים, שהיתה ללא ספק מתאימה לקביעת פקודת בתי־המשפט מ־1920). בעקבות החלטה זו התקשרה המחלקה היהודית של הקומיסריון לעניני לאומים עם הקומיסריון העממי למשפטים בבקשה לתת הוראות מתאימות למחלקותיו האיזוריות בוויטבסק ובהומל להגשמת מדיניות זו. ואמנם בקשה זו נתקבלה ובחוזר משותף של הקומיסריון לעניני לאומים והקומיסריון למשפטים (חתום בידי קורסקי, שר המשפטים וקארקלין — ממלא מקום של הנרקומנאץ) נאמר בין היתר: „בהסתמך על סעיף 21 של פקודת בתי־המשפט שנתקבל בהתאם לסעיף 22 של חוקת ר.ס.פ.ס.ר., אשר קבע את הזכות להשתמש במשא ומתן משפטי בכל השפות המקומיות לפי החלטת המועצה של הפלך או האיזור ובהתחשב בכך שאנו עוברים עתה לבניה שלווה יש להגשים את הזכויות למעוטים הלאומיים שניתנו להם במסמכים הנ"ל. בלקחנו בחשבון את הריכוזים הגדולים של האוכלוסיה היהודית בפלכים וויטבסק והומל אנו קובעים שיש לאפשר את המשא ומתן המשפטי ביידיש באותם המקרים שהצדדים יבקשו זאת או בגלל הענין הפוליטי שיש במשפט מסוים, או בכל מקרה אחר שייראה כרצוי[21]. למעשה בוצעה החלטה זו רק בוויטבסק בה התחיל השיפוט ביידיש בראשית מאי 1922. במשך ששה חודשים הראשונים טפלו ב־104 תיקים, מהם 63 פליליים ו־41 אזרחיים ואילו ב־1923 חלה ירידה בפעילות זו.

למרות שענין זה של נהול השיפוט המשפטי ביידיש קבל פרסומת רבה לא היה בו כדי לשמש יסוד להקמת רשת שפוט ביידיש. מרז'ין היה צריך להחדות שלהתפתחות זו לא היה שום המשך עד לקביעת המדיניות החדשה לגבי המיעוטים הלאומיים. נראה, איפוא, שלמרות חשיבותו של נסיון זה, הוא נשאר בחינת נסיון נפל בלבד[22].

---

20) ראה „דער עמעס" מ־14.3.1922. ו־ "Жизнь национальностей", № 3 (9), 14.3. 1922, Стр. 16

21) „דער עמעס" מ־9.3.1922. רצוי כאן להסביר שהקומיסריונים היהודיים בערי־השדה, למרות היותם מוסדות המייצגים את הקומיסריון לעניני לאומיים היו, לפחות להלכה, לפי מבנם האורגני, מחלקות של ועדי הפועל (Исполкомы) המקומיים אשר עליהם גם היה מוטל לספק להם את התקציב לפעולותיהם, למעשה ההתנגדות לעצם קיומם של הקומיסריונים הללו היתה עזה ביותר ורק מתוך לחץ של השלטון המרכזי הצליחו לזכות בהכרה רשמית. למרות הכרה זו, לא היה מצבם של הקומיסריונים היהודיים בערי־השדה קל ועד לחיסולם הסופי ב־1924 (בעקבות החלטת הוועד הפועל הכל־סובייטי בוועידתו השניה ביולי 1923 על חיסול הקומיסריון לעניני לאומיים) הם התחבטו בבעיות קשות למדי, שהחשובות בהן היו: 1. חוסר תקציב מתמיד (דבר שהביאם לגיוס כספים על־ידי הטלת מסים על „הבורגנות היהודית"); 2. סמכויות בלתי־מוגדרות שגרמו לסכסוכים בין הקומיסריונים והשלטונות המקומיים; 3. יחס של זלזול ונסיונות להצר את צעדיהם מצד השלטונות המקומיים.

22) נ. געגרעל כותב שבוויטבסק היה קיים בית־משפט ביידיש בשנים 1922—1923, אך, הוא מוסיף, שבית־משפט זה פעל מעט מאד ולא הצליח להתחזק. ראה: נ. געגרעל.

כיון שלא היה בסיס חוקי־פוליטי איתן להקמת מערכות מסועפות של שפוט ביידיש, סעיף 21 של פקודת בתי־המשפט מ־1920, עליו רצו להשתית פעולה זו, היה כללי וסתמי מדי. לשם פעולה בעלת משמעות כה גדולה כהקמת מערכת משפטית מיוחדת המנוהלת בכל שלביה (משלב החקירה עד להוצאת פסק־הדין) בשפת המעוט הלאומי, היה צורך בהחלטה מיוחדת בדרג הגבוה ביותר. ואמנם, כפי שראינו, נתקבלה החלטה כזאת ב־1923. שלישית, נתגלעו קשיים מעשיים רבים, שבחלקם היו קשיים אוביקטיביים נגדם הצטרכו להלחם המוסדות היהודיים במשך כל שנות קיומם של בתי המשפט ביידיש, ובחלקם נבעו מהסידור המשונה והמסובך שנקבע לפעולת ערכאות אלו (דהיינו הצורך בקבלת החלטה מטעם הסובייטים המקומיים, התערבותם של הקומיסריונים לעניני לאומים המקומיים וכד'). ולבסוף, חשוב לציין את היחס לבתי־המשפט ביידיש כאל אמצעי זמני: כי אם השמוש בשפת יידיש איננה תופעת קבע, אלא רק אמצעי זמני בלבד שתפקידו לגשר בין השלטונות הסובייטיים לבין החלק הגדול של האוכלוסיה היהודית שאינו שומע כלל או באופן חלקי בלבד שפה אחרת, אזי ישמט הבסיס לפעילות זו אם חלק ניכר של האוכלוסיה תלמד במרוצת הזמן גם שפות אחרות. ואמנם התלבטו מנהיגי היבסקציה בדילמה קשה זו שהיתה קשורה בבעיה רחבה יותר ויסודית יותר: האם היהודים הם בכלל עם, במובן המרכסיסטי של מושג זה, כל עוד אין להם טריטוריה משלהם. רובם ככולם, כולל אלה שבאו משורות ה„בונד", היו תמימי־דעים שרק מתן טריטוריה לעם היהודי בבריה"מ תוכל להביא להעברתו מהקטיגוריה של הלאומים ה„בלתי־מוצקים" או ה„ניגרים". (קטיגוריה זו של הלאומים ה„ניגרים" — Текучие народы מופיעה בהחלטת הוועידה העשירית של המפלגה הקומוניסטית מ־1921 ובאה לציין את המעוטים הלאומיים שעליהם להיעלם כראשונים עם הגברת תהליך ההתבוללות במסגרת המדיניות הסובייטית הכללית של מיזוג העמים), לקטגוריה מכובדת יותר של הלאומים ממש, אך בעיה זו למרות חשיבותה הגדולה גם לנושא זה נמצאת מעבר לתחומי מחקרנו [23]).

די לאַגע פון די יידן אין רוסלאַנד. וואַרשע, 1929, עמ' 191. גם וויינער כתב ב־1924: „לפני כשנתיים הוקם בוויטבסק בית־המשפט העממי הראשון בו המשא ומתן המשפטי התנהל ביידיש. ראה:

A. Вайнер, К вопросу об учреждении Народных судов в судопроизводстве на еврейском языке, Еврейская Пролетарская Мысль, № 31, 1924.

על פעילות בית־המשפט והעניינים שהובאו אליו לשיפוט ראה: י. מאסלין, „דער אידישער סוד" אין וויטעבסק, דער עמעס, 16.3.1923; א. דוינסקער, דער געריכט אַף אידיש, דער עמעס, 15.6.1922.

23) למשל צ'מריסקי, מראשי הייבסקציה כתב ב־1926 „לא רק מבחינה פוליטית, אלא גם מבחינה מעשית ניתן ליצור אצלנו אוטונומיה יהודית. אבל, האם יהיה זה רצוי? כן, זה יהיה רצוי", כיוון ש„האוטונומיה הטריטוריאלית היהודית בבריה"מ, האפשרית מבחינה פוליטית ומעשית, היא רצויה ונחוצה ולכן נוכל לראות אותה כפרספקטיבה, כמטרה מעשית־אפשרית של עבודתנו, כמטרה שאנו נשאף להגשימה". א. טשעמעריסקי, די אלפאַר־באַנד־קאַמוניסטישע פאַרטיי (באַלשעוויקעס) און די יידישע מאַסן. מאַסקווע, 1926, עמ' 72. ויכוחים רציניים בנדון התנהלו גם בכנוס הראשון של ה„אוזט" בנובמבר 1926, בה התגבשו שתי גישות מנוגדות: דרישה מפורשת של הקמת רפובליקה יהודית בבריה"מ (ביחוד היו בראגין ולארין מתומכיה הנלהבים ביותר) וגישה זהירה יותר מצד אלה שחששו לעורר בעיות טרם עת, דהיינו כל עוד לא הוחלט על כך ב„מוסדות העליונים". (מרז'ין, ויינשטיין). „הקו שלנו — הכריז לארין — הוא: מתן רפובליקה לאומית לכל לאום החי במדינתנו". ראה:

מה אם כן, היו הסיבות שהביאו לקבלת ההחלטה בענין המעוטים הלאומיים ומדוע היא נתקבלה באיחור כה רב? כתמיד במקרים כגון אלה קיימת שרשרת ארוכה ומסובכת של גורמים ותהליכים המשפיעים בצורות שונות ושלא קל לאתרם. נשתדל איפוא להביא את הנקודות העיקריות בלבד אשר יאפשרו לשפוך אור על המניעים של המדיניות הסובייטית בבעיה הלאומית.

האיחור בהתחלת הטיפול בבעית המעוטים הלאומיים במובן של מתן מוסדות ממלכתיים והקמת יחידות אדמיניסטרטיביות (עד 1923 נעשה לא מעט בכיוון זה, ביחוד בשטח החינוך והתרבות, אך לא היה זה בחינת מדיניות מגובשת ומכוונת לפתרון כללי של בעית המעוטים הלאומיים) נבע קודם כל מגורמים אוביקטיביים כגון: מלחמת האזרחים הממושכת, העברת איזורים נרחבים מיד ליד, פעילותן של כנופיות והיחס הבלתי אוהד מצד חלקים רחבים של האוכלוסיה לשלטון הסובייטי. אך גם גורמים אחרים מלאו תפקיד חשוב, בין אלה יש לציין במיוחד את הרצון לפתור ראשית כל את בעית הלאומים היושבים ביחידות טריטוריאליות מוגדרות משלהם, עד אז לא בא בחשבון, לפי גישה זו, טיפול יסודי בבעית המעוטים הלאומיים. זאת ועוד: אם אפילו נניח שהתנאים היו מתאימים לפתרון כללי של בעית המעוטים הלאומיים, הוא לא יכול היה לחול על בתי־המשפט, כי עלינו לזכור שמיד לאחר המהפכה היתה רווחת דעה בין המשפטנים הסובייטיים (ודבר זה בא לידי ביטוי בולט אצל גויכברג, מהמשפטנים החשובים ביותר של אותה תקופה) שהשיפוט על כל אביזריו והנורמות המשפטיות בכלל יהיו נחוצים לתקופה קצרה בלבד ועם נצחון הסוציאליזם והעלמותם של הגורמים שהביאו ללידתם, ילכו ויעלמו המוסדות עצמם. יתר על כן, כל מערכת השיפוט שהוקמה ופעלה בתקופת הקומוניזם המלחמתי היתה בנויה על כמה צווים בודדים. (שלשת הצווים הללו נתקבלו בנובמבר 1917, פברואר 1918 ויולי 1918). נוסף לכך נתקבלה פקודת בתי־המשפט העממיים בנובמבר 1918), ורוב המשפטים התנהלו בפני בתי־דין מהפכניים בלי כללי פרוצדורה מוסמכים. רק עם התחלת „המדיניות הכלכלית החדשה" והשינויים שמדיניות זו הכניסה בחיי החברה הסובייטית נעשו הצעדים המעשיים הראשונים להקמת מערכת שיפוט מסודרת. תהליך זה נמשך כשנתיים ורק ב־1922 נתקבלו הקודקסים המשפטיים הראשונים (האזרחי והפלילי).

נוסף לכל הגורמים שנזכרו לעיל היה גורם נוסף, ולדעתנו הוא היה המכריע והוא נבע ממדיניות האוקראיניזציה, הבילורוסיזציה וכו'. מדיניות זו עלולה היתה להיתקל (ואמנם כך היה במציאות) בהתנגדות נמרצת מצד המיעוטים החיים ברפובליקות האלה, שללא ספק העדיפו את השימוש בשפה הרוסית אותה ידעו טוב יותר והעריכו יותר. על מנת לשכך התנגדות זו היה צורך לנקוט בצעדים הרבה יותר יסודיים לשמירה על הזכויות למעוטים הלאומיים, שיהיה אחריהם משהו ממשי יותר מסתם הכרזות יפות על קיום של שוויון לכל הלאומים. יתר על כן, אפשר לומר ששלטונות הרפובליקות שהיו מעונינים להגשים מדיניות זו במהירות המאכסימלית וידעו היטב את הקשיים הגדולים העומדים בפניהם היו מעונינים לבלום לפחות את המגמות הרוסיפיקטוריות שנושאיהם העיקריים נוסף לרוסים היו היהודים.

ערשטער אלפאראַנדישער צוואמענפאָר פון „געזערד". מאָסקווע, 1927. וב־1931 כתב דימנשטיין, שרק עם קבלת טריטוריה אוטונומית לאומית ייהפכו היהודים לאומה.
Диманштейн, Еврейская Автономная Республика в Биробиджане, "Трибуна", № 32—33, 1931, Стр. 4.

משלשת השטחים — הכלכלי, החינוכי־תרבותי והפוליטי, בהם נעשו פעולות לפתרון בעית המעוטים הלאומיים והמיעוט הלאומי היהודי בתוכם, מענין אותנו כאן רק השלישי. מאחר שמוסד בתי־המשפט ביידיש היה רק חלק מפעולה רחבה יותר אשר החלה באוקראינה ובילורוסיה ב־1924 רצוי, ולו בקיצור נמרץ, להראות מה היה מקומם של בתי־המשפט הללו ברשת המוסדות האדמיניסטרטיביים היהודיים.

המוסד הראשון שהוקם בשטח זה, היתה המועצה הלאומית המקומית בעיקר של עירות) או הכפרית. ב־1925 היו כבר באוקראינה 38 מועצות לאומיות יהודיות (מסך הכל של 251 לכל המעוטים הלאומיים) ואילו בבילורוסיה 11 בלבד (מסך הכל של 20). התפתחותן היתה מהירה למדי, אם כי יחסית אטית יותר אצל היהודים מאשר אצל המעוטים האחרים. דבר זה נבע מהעובדה שהיהודים לא ישבו בקבוצות ניכרות ומגובשות. לעזרתם באה החלטת הוועד הפועל הכל־אוקראיני שקבעה כי בכדי להקים מועצה לאומית תספיק להבא אוכלוסיה של 500 איש בלבד ולגבי איזור לאומי 10.000 איש, במקום 1,000 ו־25,000 שנדרשו קודם לכן. מבחינה מספרית הגיעה התפתחות המועצות לשיא בשנים 30—1929 (160 מועצות לאומיות יהודיות באוקראינה ב־1930 מהסך הכולל של 1139, אולם יש לציין שמ־160 אלה היו מועצות עירוניות (של עירות) יהודיות 66 ואילו מסך־הכל של המועצות הלאומיות של המעוטים שהיה 1139 היו רק 118 עירוניות). זוהי גם הסיבה העיקרית שה„ראיוניזציה" הקיפה רק אחוז קטן של האוכלוסיה היהודית. מ־1931 מורגשת ירידה אטית אך קבועה במספר המועצות שנבעה משתי סיבות עיקריות: א) שינוי במדיניות הלאומית שהחלה כבר להסתמן בשנים 1930—1929; ב) מדיניות של מיזוג מועצות, דהיינו הקמת מועצות מעורבות של שנים או יותר לאומים. סיבה שניה זו נבעה ללא ספק מהראשונה או לכל הפחות היתה מעין תופעת לוואי שלה. באוקראינה התחילו גם להתארגן ב־1924 האיזורים הלאומיים, שהרא־שונים בהם היו גרמניים. בסוף 1925 היו קיימים כבר 12 איזורים לאומיים ואף אחד מהם לא היה יהודי. האיזור היהודי הראשון קאליניגדורף הוקם ב־22.3.1927.

ב־1930 היו 25 איזורים לאומיים, מהם 3 איזורים יהודיים (רוסיים — 8, גרמניים — 7, בולגריים — 3, יווניים — 3 ופולני 1). בסה"כ הוקמו בברית המועצות 5 איזורים לאומיים יהודיים (3 באוקראינה: קאליניגדורף, נובוזלאטופול וסטאליג־דורף ו־2 בקרים: פריידורף ולארינדורף). בבילורוסיה בה היתה מדיניות הקמת האיזורים הלאומיים אטית הרבה יותר והחלה באיחור רב (האיזור הלאומי הראשון, שהיה פולני, הוקם רק בסוף 1931), לא הוקמו כלל איזורים לאומיים יהודיים. למרות הנסיון, מצד שלטונות בריה"מ, להציג את המועצות והאיזורים הלאומיים כאחד ההשגים הבולטים ביותר בפתרון הבעיה הלאומית גם לגבי הלאומים שאין להם טריטוריה אוטונומית משלהם, היו השגיהם המעשיים צנועים למדי, וללא כל פרופורציה לרעש שהוקם בעקבות יסודם בשנות העשרים. מהצצה בלבד בעתונות הסובייטית של אותן השנים מתברר מיד שנוסף לקשייהם האדמיניסטר־טיביים־תקציביים, היתה בעיתם המרכזית (ולשם כמה הרי הם הוקמו), ניהול כל פעולותיהם בשפת־אמם. אם בגלל מחסור באנשי מינהל השולטים בשפת־אמם מתאימים, ואם מתוך קשיים טכניים מרובים שאין לזלזל בחשיבותם ואם סתם מתוך רשלנות, המשימה של העברת העבודה של המוסדות האלה לשפת־האם, בוצעה באופן חלקי בלבד ויש לציין שהיתה זו תופעה כללית לגבי כל המעוטים ולא אופינית רק למעוט זה או אחר.

כדאי אולי להוסיף שהוקמו גם „שולחנות יהודיים" על־יד הנהלות המוסדות

כהלכליים, משרדי המיסים ומחלקות הכספים וכד' שמתפקידם היה להורשיט סירע (בדרך־כלל על־ידי תרגום החומר ליידיש) לאוכלוסיה היהודית. אך הם לא מלאו את התקוות שתלו בהם ונעלמו לאחר תקופה קצרה.

ג. התפתחותם של בתי־המשפט ביידיש וחלוקתם הגיאוגרפית

אם נתעלם ממקרה מיוחד של קיום השיפוט ביידיש בוויטבסק בשנים 1923—1922, נוכל לומר שבית־המשפט הראשון ביידיש הוקם בעיר ברדיצ'ב (אוקראינה) ב־5.7.1924. בית־המשפט השני הוקם בקייב עוד באותה שנה (ב־24.9.1924) ואילו עד סוף 1925 היו כבר באוקראינה 15 בתי־משפט ביידיש.

בבילורוסיה, לעומת זאת, הוקם בית־המשפט הראשון בעיר מוזיר רק בסוף 1925 [24]. בית־המשפט השני נפתח במינסק בינואר 1926 בטקס רב רושם בהשתתפות אגורסקי ואושרוביץ', מטעם הייבסקציה, רומיאנצב (מטעם שלטונות הפלך) וסגל, שהיה אותה שעה שר המשפטים והתובע הכללי של בילורוסיה. אגורסקי ציין בהזדמנות זו שבארצות הברית אין ליהודים לא בית־ספר ולא בתי־משפט ביידיש, ר'בר הניתן ליהודים רק תחת השלטון הסובייטי [25].

כפי שאפשר לראות מלוח מס' 1 חל האיחור הרב ביותר בהקמת בתי־משפט ביידיש בר.ס.פ.ס.ר. וזאת למרות העובדה שהנסיון הראשון להקמת שיפוט ביידיש נעשה דווקא ברפובליקה זו (פלך וויטבסק הועבר לבילורוסיה ב־1924). הסיבות לכך היו מרובות ורב גווניות למדי. נציין את אלה הנראות בעינינו כחשובות ביותר:

לוח 1

מספר בתי־המשפט ביידיש בבריה"מ [26]

שנה	אוקראינה	בילורוסיה	ר.ס.פ.ס.ר.	סה"כ
1924	2	—	—	2
1925	15	1	—	16
1926	25	5	—	30
1927	36	6	—	42
1928	36	6	1	43
1929	39	6	2	47
1930	46	6	2	54
1931	46	10	11	67
1934	40	לא ידוע	לא ידוע	—

24) קיימת אי־בהירות ביחס לבית־המשפט הראשון שהוקם בבילורוסיה. לפי מקור אחד הוחלט על הקמתו של בית־משפט ביידיש בעיר בובריסק כבר ב־1924. ראה: „דער וועקער", 5.10.1924.

ביילין טוען שב־1925 היה בבילורוסיה בית־משפט ביידיש אחד וכנראה שהוא מתכוון לזה של מוזיר. (ביילין, פערטע סעסיע פון ווייסרוסלענדישן צ.א.ק. „דער עמעס", 25.1.1928). ואילו לפי סנדומירסקי נפתח בית־המשפט במוזיר רק ב־1 בינואר 1926. (אַ יאָר אַרבעט פון מאזירער יידישען געריכט.אקטיאבער 1.1.1926).

25) צו דער עפענונג פון דער יידישער געריכט אין מינסק, „אקטיאבער", 24.1.1926.

26) המקורות ללוח: Я. Кантор, Национальное строительство среди евреев в СССР, под ред. З. Островского, Москва, "Власть Советов", 1934, стр. 34.

לוח 2

בתי־משפט של מעוטים לאומיים בבריה"מ [27]

1925	16	1	—	17
1927	58 *	10	—	68
1928	81	10	1	92
1930	90	לא ידוע	לא ידוע	—
1934	106 **	לא ידוע	לא ידוע	—

* באוקראינה: 6 פולניים, 12 גרמניים, 4 בולגריים (לפי מקור אחר היו גם 4 בתי־משפט יווניים).
בבילורוסיה: 3 פולניים, 1 לטי.

** באוקראינה: 7 פולניים, 11 גרמניים, 41 רוסיים, 4 יווניים, 3 בולגריים.

לוח 3

רשימת המקומות בהם הוקם בית־משפט ביידיש (אחד או יותר) [28]

אוקראינה	מס. היהודים במחוז	בילורוסיה	מס. היהודים במחוז	ר.ס.פ.ס.ר.	מס. היהודים בפלך או מחוז
אודיסה	170.451	בובריוסק	52.353	סמולנסק	35.656
אומאן	57.382	הומל	45.598	בריאנסק	37.331
ביילוצרקוב	43.572	וויטבסק	53.428	קרים	39.921
ברדיצ'ב	69.649	מוהילוב	34.643		
דנייפרו־		מוזיר	27.254		
פטרובסק	72.719	מינסק	70.713		
ויניצה	77.254				
זאפורוז'יה	18.388				
חארקוב	85.424				
חרסון	35.509				
מוהילייב	39.516				
פרוסקורוב	46.470				
צ'רקאסי	44.266				
קייב	162.211				
קמיניץ	46.163				
קרמנצ'וג	38.098				

ה ע ר ה: ברשימה זו מופיעות רק הערים המחוזיות, אך היו גם בתי־משפט ביידיש בערים עם רכוזים יהודיים קטנים יותר (כגון: קונסטנטין, גולייפולה וכד').

Советское строительство, № 3(28), 1928.
Б.С.Э. (1-е изд.), том 24, стр. 941.
"Власть Советов", № 21, 1927, стр. 9.
„דער עמעס", 12.12.1925 ; 17.2.1926 ; 26.7.1934. „אקטיאבר", 10.7.1927.
אדעסער שטאטראט, פונם 19טן צונויפרוף, אדעס, אדעסער שטאטראט, 1928 ז' 76.

27) אותם המקורות.

28) יידן אין פ.ס.ס.ר., אטלאס פון קארטאגראמען און דיאגראמען. מאסקווע—כארקאוו—מינסק, 1930, עמ' 13. המקור מתייחס למספר היהודים במחוז.

1. בנגוד לאוקראינה ובילורוסיה, שהיו רפובליקות לאומיות, היתה ר.ס.פ.ס.ר. רפובליקה פדרטיבית (רב־לאומית), והבעיה המרכזית שהיה עליה לפתור בשטח של השאלה הלאומית היתה החלוקה הטריטוריאלית, והטיפול במיעוטים לאומיים המפוזרים בטריטוריות השונות, נדחה לקרן זוית.

2. משקלו של המצב המיוחד של אוקראינה ובילורוסיה, שנהלו מדיניות של אוקראיניזציה ובילורוסיזציה, שחודה, כמובן, כוון במיוחד נגד המגמות הרוסי־פיקטוריות בהן תפקידם של היהודים, היה כלל וכלל לא מבוטל.

3. הפיזור הגדול של האוכלוסיה היהודית. אם באוקראינה אחוז היהודים ביחס לכלל אוכלוסית האיזור נע בין 2 ל־7,4, ובבילורוסיה הוא נע מ־6,5 עד 13,1, הרי בר.ס.פ.ס.ר. (חוץ מקרים בה האחוז מגיע ל־5,6) הוא נע בין 0,4 ל־1,8. (כל המספרים מתייחסים ל־1926).

4. המשקל הסגולי של היהודים ברפובליקה זו היה נמוך מאד (רק 0,5 אחוז מכלל האוכלוסיה של ר.ס.פ.ס.ר. (לעומת 8,2% בבילורוסיה ו־5,4% באוקראינה) ובאותו זמן מהווים היהודים את המעוט הלאומי הגדול ביותר בבילורוסיה (לפני הרוסים 7,7% והפולנים 1,96%) מכלל האוכלוסיה והמעוט הלאומי השני בגודלו באוקראינה (אחרי הרוסים 10,3%).

לגבי קצב הגידול של בתי־המשפט ביידיש בבריה"מ ניתן לומר שהוא היה מהיר ביותר מיד עם הקמתם (בשנים 1925—26) איטי מאד בשנים 1927—29 וקבל תנופה חדשה בשנים 1929—1931. מורגשת דריכה במקום ואף ירידה אטית אך מתמדת לאחר 1933.

תופעה אחרת עליה יש לעמוד היא בכך שבנגוד למועצות הלאומיות בהן האחוז של המועצות היהודיות היה נמוך (כ־15% ב־1925) היה אחוז של בתי־המשפט ביידיש בהשוואה לסך־הכל של בתי־משפט למעוטים לאומיים גבוה מאד. האם התכוונו השלטונות בהקמת בתי־המשפט רק למעוט היהודי, כטענת שוארץ[29]) וזאת על מנת להרוס את השליטה של השיפוט הרבני על היישוב היהודי? האם מוכיחים זאת הנתונים הסטטיסטיים? אין ספק שהיתה קיימת מגמה אצל יוזמי הקמת בתי־המשפט, לנהל באמצעותם מלחמה נגד מוסדות הדת. ברור בהחלט, והדבר הודגש על־ידינו, שהיוזמים העקריים בענין זה היו אנשי היבסקציה, אך אין להוציא מכאן מסקנות מרחיקות לכת, כפי שעושה זאת שוארץ. נבדוק איפוא את העובדות כהווייתן. ראשית כל, הדיספרופורציה בין אחוז המועצות הלאומיות היהודיות ביחס לאחוז בתי־משפט ביידיש עליה מסתמך שוארץ, נבעה מגורמים אחרים והעיקרי בהם היה גודל הרכוז של המעוטים השונים. באוקראינה למשל ישבו המעוטים הלאומיים בקבוצות ניכרות ומגובשות ב־1923 לפי הפירוט הבא: הגרמנים 307.607 או 84,8% מכלל האוכלוסיה הגרמנית באוקראינה; הפולנים 157.230 או 65,9%; הבולגרים 84,017 או 96,9%; הרוסים 896,432 או 35.6% ואילו היהודים רק 100,000 או 6.3% מכלל האוכלוסיה היהודית באוקראינה[30]). אין כמובן להוציא מזה מסקנה שהיהודים לא ישבו בריכוזים גדולים, אלא שהם התרכזו בעיקר בערים הגדולות ובעיירות שבחלקן המכריע לא נכנסו למסגרת ה„ראיוניזציה" האדמיניסטרטיבית־טריטוריאלית ועל כן לא הוקמו בהן מועצות לאומיות של המעוטים. ושנית,

---

(29 Schwartz, p. 158.

(30 Работа среди национальных меньшинств. "Власть Советов" № 44—45, 1926, Стр. 14.

הנתונים בענין המספר הגדול של בתי־המשפט ביידיש בהשוואה למעוטים אחרים, וגם זה רק בשנים הראשונות (כי אם באוקראינה ב־1927 היוו בתי־המשפט ביידיש כ־63% מכל בתי־המשפט של המעוטים הלאומיים, הרי מספרם ירד בשנים הבאות — ב־1928 ל־57% וב־1930 ל־51% ואילו בבילורוסיה הוא היה ברוב השנים כ־60%), אינם מוכיחים כלל וכלל שאמנם היה זה בחינת „מפעל" יהודי בלעדי.

אין להתעלם מהעובדה שבאוקראינה הגיעו כל המעוטים הלאומיים הלא־יהודיים ביחד (חוץ מהרוסים, לגביהם קיימת בעיה מיוחדת) רק למחציתה של האוכלוסיה היהודית ובבילורוסיה לפחות מרבע. דבר המוכיח שבאופן יחסי מספר בתי־המשפט של המעוטים הלאומיים האחרים לא נפל ממספרם ביידיש.

תופעה מענינת נוספת ביחס לבתי־המשפט ביידיש היא בכך שהם הוקמו ברובם הגדול דווקא בערים וביחוד בערים הגדולות, אך לא בכל הערים בהן ישבו יהודים רבים, אלא רק באלה, שמבחינת הרכב האוכלוסיה היהודית שלהן היוו את הפוטנציאל הטוב ביותר לפעילות יהודית. דבר זה בולט במיוחד לגבי ר.ס.פ.ס.ר. בה הוקמו בתי־המשפט ביידיש בעיקר במחוזות בריאנסק וסמולנסק, ולא במוסקבה או לנינגרד, בעלי האוכלוסיה היהודית הגדולה פי כמה. לעומת זאת לא ברור די צורכו מדוע לא הוקמו בתי־משפט ביידיש בעירות עם מרכזים יהודיים גדולים. אפילו באיזורים הלאומיים כמעט ולא היה קיים מוסד זה, (כך למשל בית־המשפט של חרסון היה צריך לבוא לאיזור היהודי קאליניגדורף הסמוך כדי לנהל את המשפטים במקום), ורק בראשית שנות השלשים הוקם בו בית־משפט מקומי ביידיש. יש להניח שנוסף לסיבות תקציביות ומינהליות שהיתה להן חשיבות די גדולה, היה גם גורם אחר והוא הפעילות של העסקנים היהודיים המקומיים, שבטפולם או אי־טפולם היה תלוי הרבה. כמובן, כל האמור לעיל מתיחס בעיקר לאוקראינה בה כפי שנראה בחלקו השני של מאמר זה, הבסיס להקמת בתי־משפט לאומיים היה טריטוריאלי.

כדאי עוד לציין שהתוכניות השונות להרחבת רשת בתי־המשפט הלאומיים לא הוגשמו. מספיק שנדגים תופעה זו בשתי הדוגמאות הבאות: ב־1928 דובר על כך שבאוקראינה יהיו 63 בתי־משפט ביידיש בסוף השנה ולמעשה, כפי שאפשר לראות בלוח מס' 1 לא עלה מספרם על 46 בשנות השיא 31—1930. מ־153 בתי המשפט הלאומיים המתוכננים ב־1931 נשארו למעשה 106 הקיימים. דבר זה נבע לא רק ממדיניות מכוונת וברורה מצד השלטונות הסובייטיים, אם כי גורם זה פעל ללא כל ספק, אלא גם בגלל הקשיים והסבוכים הרבים בדרך להגשמה של מדיניות זו.

מלבד בתי־המשפט הרגילים נעשה נסיון להקים בראשית שנות השלשים גם „בתי־משפט של חברים" ביידיש. בתי־משפט של חברים הוקמו בבריה"מ כבר ב־1919 במטרה כפולה: מצד אחד עליהם לחנך את האוכלוסיה ולהכינה לקראת החברה הקומוניסטית, שבה לא יהיו מערכת שיפוט ונורמות משפטיות כלל, ומצד אחר עליהם לשמש כלי עזר לבתי־המשפט הרגילים. מוסד זה לא פעל כלל מיד עם הקמתו ורק מ־1927 ואילך הוא עלה מחדש לחדשות. בתי־משפט של חברים ביידיש הוקמו בעיקר בר.ס.פ.ס.ר. במחוזות סמולנסק ובריאנסק. מספרם היה מצומצם מאד והנסיון כולו לא עלה יפה. בתי־משפט אלה שהוקמו בדרך־כלל בבתי־חרושת בהם עבדו פועלים יהודיים רבים נאלצו מתוך קשיים טכניים רבים להפך לבתי־משפט של חברים רגילים ולנהל את המשפטים ברוסית.

בתי־המשפט ביידיש בפעולתם

א. פתיחת בתי־משפט, מבנם וסמכויותיהם

קיום חוק המתאר הקמת מוסד מסוים עדיין איננו ערובה שאמנם הוא גם יקום למעשה. על מנת שאפשר יהיה לפתוח בית־משפט ביידיש היה צורך בטפול ארוך ומיגע לעתים קרובות הוא אף היה כרוך בסילוק מכשולים רבים.

היוזמה להקמת בית־משפט היתה באה בדרך־כלל מטעם העסקנים המקומיים של הייבסקציה, אשר ניהלו תעמולה בין האוכלוסיה היהודית בהסבירם את הענין הרב שיש בקיום מוסד מסוג כזה. בעתונות ביידיש ואף בכללית הופיעו מדי פעם הודעות, מאמרים ומכתבים בהם צוין שלעיר זו או אחרת בעלת אוכלוסיה יהודית גדולה דרוש בית־משפט. למשל בעתון של העיר זפורוז'יה „קרסנוייה זפורוז'יה" מ־27.4.1928 נאמר: „לעיר גולייפוליה בה מרוכזים מתישבים יהודיים רבים נחוץ מאד בית־משפט ביידיש". לאחר שלב מוקדם זה, שהיה בבחינת הכשרת הקרקע, באה הפניה לוועד הפועל המקומי עם ציון העובדה שאוכלוסית המקום מעונינת בפתיחת בית־משפט שיתנהל בשפת־אמה. השלב המכריע בא רק לאחר מכן. למעשה נמצאו הסמכויות הנרכבות ביותר בשטח זה בידי הגופים הממונים על ביצוע המדיניות הלאומית ברפובליקה. באוקראינה היתה קיימת כבר ב־1921 מחלקה למעוטים לאומיים על־ידי הקומיסריון לעניני פנים, אך פעולתה היתה מצומצמת. ב־29.4.1924 הוקמה וועדה מרכזית מיוחדת לעניני המיעוטים הלאומיים על־ידי הוועד הפועל הכל־אוקראיני עם סמכויות נרחבות כדי לטפל במעוטים הלאומיים. מוסד דומה הוקם גם בבילורוסיה. פעילות הוועדה נעשתה בעיקר בעזרת מחלקות מיוחדות שהוקמו במסגרת וועדי־הפועל המחוזיים. ואמנם עם קבלת הבקשה לפתוח בית־משפט, הם פעלו בכוון זירוז הטפול אצל השלטונות המקומיים המוסמכים להחליט בנדון (מועצת העיר ובית־המשפט המחוזי).

השאלה המרכזית היא לפי איזה עיקרון מוקמים בתי־משפט לאומיים. הדרך בה הלכו שלטונות בילורוסיה ואוקראינה היתה שונה. נבדוק איפוא את שני הפתרונות ונציין השפעתם על התפתחותם של בתי־המשפט ביידיש.

העקרון שנתקבל בבילורוסיה היה אכסטריטוריאלי. סעיף ראשון של הוראות קומיסריון המשפטים מ־26.3.1926 קבע שבתי־המשפט הלאומיים, ללא תלות אם בית־המשפט נמצא בעיר המחוז או לא, ישרתו את האוכלוסיה של המעוט הלאומי במסגרת הטריטוריה של המחוז כולו[31]). זאת אומרת שהקף פעולתו של בית־המשפט הלאומי חל על האוכלוסיה כולה של אותו מעוט לאומי ללא הבדל במקום המגורים. קבלת עקרון זה השפיעה באופן ישיר על הגבלת מספר בתי־המשפט ברפובליקה ואמנם מספר בתי־המשפט בבילורוסיה היה באופן יחסי קטן יותר מאשר באוקראינה. בדרך־כלל הוקם רק בית־משפט ביידיש אחד בכל מחוז.

באוקראינה, לעומת זאת, נתקבל העקרון הטריטוריאלי. כדי לפתוח בית־משפט לאומי היה צריך למלא את התנאי הבא: קיום כעשרת אלפים איש מאותו מעוט לאומי במקום בו מוקם בית־המשפט. דבר שגרם לקשיים רבים. קודם כל,

(31 Инструкция Народного Комиссариата БССР. "Практическое разрешение национального вопроса в БССР", стр. 126—127.

לא היו איזורי שיפוט רבים בהם ישבו עשרת אלפים איש פאותו מעוט לאומי. ושנית, נבע מכך קושי נוסף — מה לעשות עם המעוטים הלאומיים החיים מחוץ לאיזור שבהם קיימים בתי־משפט לאומיים. נאמנם במציאות היה קשה לעמוד בכך. במרוצת הזמן, לאחר וויכוחים מרובים, התחיל להתגבר יותר ויותר העקרון האכס־טריטוריאלי. מבחינה מעשית פעלו באוקראינה לפי העקרון הבא: בדרך כלל מוקם בית־משפט לאומי לפי הקריטריון הטריטוריאלי והוא פועל בגבולות איזור מסוים אותו עליו לשרת בשלמותו. ברם, הוכנסו בו תיקונים שונים שהיו בבחינת סטיה מעקרון זה. בית־המשפט הלאומי משרת גם אוכלוסיה אחרת נוסף לאוכלוסיה הלאומית של האיזור, דבר שדורש מהשפוט גם לדעת לנהל את המשפט באוקראינית או, אם זה בלתי־אפשרי, הקמת בית־משפט לאומי בהרכב של שני שופטים — אחד ביידיש והשני באוקראינית. סטיה שנייה היתה בכך שבית־המשפט יכול היה לנהל משפטים גם מחוץ למקום מושבו הקבוע, דבר שאמנם מתיר חוק בתי־המשפט, אך נדרש אישור לגבי כל מקרה ומקרה.

אין כמעט ספק שהפתרון בבילורוסיה היה הגיוני יותר ונוח יותר, אך גם בו היו קשיים לרוב. קודם כל הוא סתר את היסודות המשפטיים עליהם הושתתה הקמת בתי־משפט עממיים בבריה״מ. ונוסף לכך הוא גרם לקשיים רבים. מספיק שנציין את הבאים: הבאת עדים למקום המשפט ממקומות מרוחקים; פעולת החקירה; ביצוע פסקי־הדין וכד׳. מבחינת המבנה היה בית־המשפט ביידיש בנוי לפי המתכונת של בית־משפט עממי כללי בבריה״מ. הרכבו כלל שופט קבוע (היו״ר) ושופטים זמניים (על פי רוב שניים). השופטים הקבועים נבחרו לשנה אחת על־ידי הוועד הפועל של המחוז לפי הצעת בית־המשפט המחוזי ואילו השופטים הזמניים נבחרו לפי החישוב של 200 איש לאיזור שיפוט. וועדה נפתית בהרכב של אחד החברים של הוועד־הפועל הנפתי (אויזד), סגן התובע ושופט אחד, חילקה את מספר השופטים הזמניים שעמדו לבחירה בין המפעלים (50%), מקומות היישוב הכפרי (35%) ויחידות הצבא (15%). על וועדה זאת היה גם לאשר את השופטים שנבחרו. ארגון הבחירות נערך על־ידי האיגודים המקצועיים המקומיים, המועצות והקומיסרים הצבאיים. ב־1926 עם קבלת הפקודה של סדרי־המשפט החדשה הוכנסו כמה שינויים בפרוצדורת הבחירה, אך ללא חשיבות מהותית. בנגוד לסדר שהונהג בשנות ה־30 (שראשיתו בחוקת 1936 וחוק סדרי בתי־המשפט של 1938) בו תנאי הכשירות היחידים הנדרשים משופט הם זכות בחירה ובגיל 25 שנים, היו הדרישות בשנות העשרים רחבות יותר. משופט קבוע נדרשו התנאים הבאים: 1) זכות בחירה אקטיבית ופסיבית; 2) נסיון פוליטי של עבודה בארגונים פרולטריים: במפלגה, באגודים המקצועיים, בוועדות של בתי־חרושת, קואופרטיבים ומוסדות סובייטיים; 3) הכשרה תיאורטית או פרקטית. לשם מילוי התפקיד של שופט עממי. התנאי הראשון היה הכרחי ואילו משני האחרים נדרש לפחות קיום תנאי אחד[32]. כמובן, שמצב זה נתן כר נרחב לפעולת עסקני הייבסקציה; לא זו

---

32) אין באפשרותנו לציין כאן כל השינויים וההתפתחויות שחלו במערכת השיפוט הסובייטית. מבחינת נושאנו אין לכך גם חשיבות מהותית כלשהי, אם כי השינויים התכופים הקשו לא במעט על עבודת השופטים היהודיים שעליהם היה לא רק ללמוד אותם אלא גם לתרגמם לתנאים המיוחדים של עבודתם. ראה בענין התפתחות בתי־המשפט בבריה״מ: М. В. Кожевников, История Советского Суда, 1917—1956 года, Москва, Госюриздат, 1957.

А. С. Карев, Организация суда и прокуратуры в СССР, Минск, 1960.

בלבד שהם היו הקובעים מי ייבחר לתפקיד השופטים הזמניים, הם היו למעשה גם הגורם הקובע מי ומי יתמנה להיות שופט קבוע. אם כי, אין לנו נתונים סטטיסטיים בענין אחוז השופטים ביידיש שהיו חברי המפלגה, יש להניח שהוא היה גבוה מאד ובוודאי שלא נפל מהאחוז הממוצע של השופטים העממיים הכלליים חברי המפלגה. מוצאם המקצועי של השופטים היה רובו ככולו משורות הפועלים (בעלי המלאכה ופועלי התעשיה). לעומת זאת סרבו, למשל, עורכי־הדין היהודיים לקחת חלק כלשהו בעבודת בתי־המשפט ביידיש.

מבחינה ארגונית, ולכך היתה השפעה חשובה מאד על עצם הקיום והעבודה של בתי־המשפט, היו רוב בתי־המשפט ביידיש לא מוסד עצמאי אלא חלק מבית־המשפט העממי הכללי, דבר שגרם לפיקוח מתמיד ולתלות גדולה מאד.

ברם, הבעיה המרכזית לקיומם ולהתפתחותם של רשת בתי־המשפט הלאומיים היתה בכך, שהם הוקמו רק כערכאה ראשונה, ומאחר ובית־המשפט הסובייטי, בדומה בתי־המשפט בארצות אחרות, היה בנוי על שתי ערכאות: ערכאה ראשונה וערכאה לערעורים, נגדעה אפשרות התפתחותם של בתי־המשפט הלאומיים מלכתחילה (דרך־אגב, בעיה זו היתה לא פחות חמורה לגבי בתי־הספר של המעוטים הלאומיים), והדרישה שנשמעה מפקידה לפקידה להרחיב את רשת בתי־המשפט הלאומיים על־ידי הקמת ערכאה שניה, לא נשאה פרי. ואילו פתרונות הביניים שנתקבלו (כגון: צרוף לבית־המשפט המחוזי וכל אינסטנציה גבוהה אחרת שופט ביידיש וארגון צוות מתורגמנים) לא היה בהם כדי לפתור את הבעיה באופן יסודי.

מבחינת הסמכויות היו לבתי־המשפט הלאומיים אותן הסמכויות שנותן החוק הסובייטי לבית־המשפט העממי. אך לגבי המשפטים הפליליים, כפי שנראה להלן, קבלת תיקים מסוימים לטפולם או אי־קבלתם, היתה תלויה במוסדות שהיו צריכים לקבוע איזה תיק יועבר לבית־המשפט הלאומי. בענין משפטי העבודה שלגביהם היה מושב מיוחד (Трудсессия) של בית המשפט המחוזי (לפי סדרי בית־המשפט של 1922) קיבל קומיסריון המשפטים של בילורוסיה את עקרון בתי־המשפט הלאומיים, מתוך התחשבות בעובדה שהשיפוט שלהם משתרע על המחוז כולו, בקבעו שבכל אותם המקרים שהצדדים המעורבים בבירור המשפטי ידרשו זאת, יועבר תיקם לבית המשפט הלאומי.

פעולת בתי־המשפט הלאומיים לא היתה יכולה להתקיים בצורה תקינה ללא כלי־עזר שונים. מבחינה זו היה לחץ מתמיד מצד הגורמים שפעלו בענין פתרון בעית המעוטים הלאומיים להקים כלי־עזר אלה. מאחר שבית־המשפט נמצא בקשר בלתי־אמצעי עם מוסדות החקירה (המשטרה ומחלקות החקירה) היה צורך למצוא את הדרכים ששתוף הפעולה ביניהם יהיה תקין, הדרך ההגיונית ביותר היתה בהקמת מחלקות משטרה וחקירה ביידיש, אך כמו לגבי שטחים אחרים דבר זה היה כרוך בקשיים מרובים. למעשה רק באוקראינה, וגם שם במספר ערים בלבד (באודיסה, אומאן, ברידצ'ב, ביליה־צרקוב, חארקוב, קייב וקמיינץ ובאיזורים הלאוטיים היהודיים) הוקמו מיליציות איזוריות ותת־איזוריות ביידיש. מספר מחלקות החקירה שלפי התוכנית היו צריכות ב־1928 להגיע ל־31, לא עלה ב־1933 מספרן על 11 מהסך הכולל של 58 לכל המעוטים הלאומיים באוקראינה[33]).

כדאי אולי לציין, שבכל הספרות המדעית הסובייטית המשפטית וההיסטורית אין בכלל זכר לקיומם של בתי־המשפט ביידיש.

33) ראה: „דער עמעס", מ־26.7.1934.

ב. הקף הפעולה של בתי־המשפט ביידיש

הקף הפעולה של כל בית־משפט לאומי בברית־מ״ע היה תלוי, נוסף לגורמים מקומיים משניים בחשיבותם ובהתעלם ממצב הפשיעה וההתדיינות הכללית בכל תקופה ותקופה, משני גורמים מרכזיים ואלה הם:

1. קביעת החוק הסובייטי ביחס לפרוצידורה לפיה מועברים התיקים הפליליים בעיקר לבית־משפט זה או אחר.
2. היחס מצד האוכלוסיה לבית־המשפט הלאומי (בעיקר לגבי המשפטים האזרחיים) זאת אומרת, האימון או אי־האימון שלה כלפי מוסד זה.

צויין כבר שהפתרון שנתקבל בבילורוסיה בענין הקמת וארגונם של בתי־המשפט הלאומיים היה שונה מהפתרון האוקראיני. דבר זה בא לידי ביטוי גם בנוגע לשאלה איזה תיק יועבר לטיפולו של בית־המשפט הלאומי. הכללים שנקבעו בבילורוסיה היו:

1. הסכמת הצדדים שתיקם יתברר בבית־המשפט הלאומי. ברם יש להדגיש שהסכמת הצדדים מותרת רק בתנאים הבאים: א) לגבי משפט פלילי האפשרות קיימת אך ורק בענין עברות בהן דן סעיף 10 של הקודקס הפלילי והתביעה הכללית (הפרוקורטורה) לא לוקחת בהן חלק; ב) בכל המשפטים האזרחיים. במקרה זה הודעת הצדדים בדבר הסכמתם להשפט בבית־משפט לאומי — באותם המקרים שהתיק לא נמצא עדיין בטיפול של בית־משפט אחר — מוגשת לבית־המשפט הלאומי עצמו ואילו במקרה שהתיק כבר נמצא בטיפולו של בית־משפט אחר מוגשת הודעה זו אליו.

2. קביעת בית־המשפט. קביעה זו איננה סופית וקיימת אפשרות לערער על החלטת בית־המשפט להעביר תיק מסוים לבית־המשפט הלאומי בהסתמך על סעיפים 344, 346 ו־349 של הקודקס הפלילי וסעיפים 31 ו־249 של הקודקס האזרחי. כדאי עוד להוסיף שהחוק ברפובליקה זו חייב את בית־המשפט לשאול את הצדדים לפני התחלת המשפט עצמו באיזו שפה רוצים הם שיתנהל משפטם, בבילורוסית או בשפה של מעוט לאומי מוכר אחר. באוקראינה לעומת זאת, היתה מספיקה הודעת הנאשם במשפט פלילי והצד המתדיין במשפט אזרחי.

במציאות היה המצב מסובך יותר ולא תמיד פעלו השלטונות המוסמכים לפי העקרונות הללו. העתונות ביידיש ידעה לספר על מקרים בהם הועברו תיקים לבית־המשפט ביידיש של אנשים שלא היו כלל יהודים, כי הקביעה נעשתה באופן שרירותי לפי שם משפחתם. במקרים אחרים הועברו משפטים בענין אנטישמיות לבית־המשפט ביידיש, כנראה מתוך הנחה שדבר זה קשור איך שהוא לבית־משפט זה, אם כי קשה להניח שבעית האנטישמיות, שאמנם עמדה על הפרק בסוף שנות העשרים בברית־מ״ע, היא בעיה יהודית פנימית. אך בעיה הרבה יותר חמורה היתה העובדה, שמשפטים רבים לא הועברו לבית־המשפט ביידיש למרות העובדה שהנאשם שמע אך מעט ולפעמים כלל לא שמע את השפה הרוסית, האוקראינית או הבילורוסית ובמקרים כאלה היה צורך להעביר את המשפט לאחר התחלתו, דבר שגרם לבזבוז זמן והוצאות מיותרות.

מה היה היחס של האוכלוסיה היהודית לבית־המשפט ביידיש? מה היתה מידת האימון שהיא נתנה בו? ועוד יותר, מה היתה מידת הזדקקות במוסד זה (והכוונה כאן להזדקקות של האוכלוסיה ולא של השלטונות)? אין אלה שאלות שקל לענות עליהן ועל אחת כמה וכמה שהנתונים הסטטיסטיים העומדים לרשותנו מצומצמים המה. ובכל זאת, מתוך קריאת מאמרים ומכתבים בעתונות יידיש של

בריה״מ (כדאי אולי לציין כאן, שקביעתו הפסקנית של לשצ׳ינסקי[34]) ״שמשנת 1931 ואילך חדלו לפרסם מספרים על דבר בתי־המשפט היהודיים וחדלו גם לפרסם דינים וחשבונות מהמשפטים המתקיימים בבתי־המשפט האלה״ איננה מדויקת) מתק־בלת תמונה די ברורה בנדון. ראשית כל, אי־אפשר לדבר על האוכלוסיה היהודית כולה כיחידה אחת ויש להפריד בין אותן השכבות היהודיות, בעיקר יושבי העירות והערים של תחום המושב לשעבר, אשר למעשה היוו הפוטנציאל העיקרי כ״קליאנ־טורה״ של בתי־המשפט ביידיש ולמענם אמנם הוקמו בתי־משפט אלה, לבין שכבה אחרת מצומצמת הרבה יותר של האינטליגנציה בעיקר (כולל קומוניסטים יהודיים רבים) שלגביה כל פעולה יהודית מיוחדת היתה פסולה מעיקרה.

שנית, יש לציין קיום התנגדות להקמת מוסד זה והימנעות מהזדקקות בו מצד חוגים יהודיים רחבים (דתיים ואזרחיים) שראו, בצדק, בהקמת בתי־המשפט ביידיש נסיון מצד הייבסקציה לחסל סופית את המוסדות האוטונומיים של שפיטה דתית.

ושלישית, באה הקבוצה העיקרית של המוני היהודים אשר מסיבה זו או אחרת נאלצו לפנות לבית־המשפט. לגביהם היתה קיימת אותה בעיה, עליה כתבה אסתר (מ. פרומקין, מהתיאורטיקנים של הבונד) עוד ב־1910 במאמרה ״שוויון הזכויות של השפות״, כאשר מופיע פועל יהודי בפני בית־המשפט הוא סובל לא רק כפרולטרי שיש לו מגע עם הצדק של המשטר הקפיטליסטי, אלא גם כפרולטרי־יהודי העומד במשפט בפני שופט המדבר בשפה זרה. ולמרות שהמשטר כבר לא היה קפיטליסטי לא השתנה המצב במהותו, ועל כן אין כמעט ספק שאם היתה באפשרותו לבחור בין פניה לבית־משפט כללי או לבית־משפט ביידיש, הוא בחר באחרון. אך בכל אותם המקרים שהוא יכול היה לוותר על פניה זו הוא העדיף לעשות כן, כי אמונתו במשפט הסובייטי, כולל זה שהתנהל ביידיש, לא היתה רבה. השופטים בבית־המשפט ביידיש לא חסכו מצידם שום מאמץ כדי ״לשכנע״ כל אלה שהיו להם עדיין אשליות כלשהן שבפנותם לבית־משפט יהודי הם יזכו ביחס אוהד יותר, שבית־המשפט היהודי איננו ״יהודי״ אלא בית־משפט סובייטי בלשון האידית. העתונות הסובייטית נסתה, כמובן, לנפח את הענין שמגלים היהודים בבית־המשפט ביידיש בתארה את ההמונים הממלאים את אולמות בתי־המשפט ביידיש עד אפס מקום, אך דבר זה שהוא אולי נכון לכשעצמו (ביחוד בתקופה הראשונה, כאשר בית־משפט ביידיש היה בו משום חידוש) איננו הוכחה מספת לטענה הנ״ל. מה אם כן, היה הקף פעולתו של בית־המשפט ביידיש, ובאלו תיקים היה עליון לטפל?

ב־1926 טפלו 5 בתי־משפט ביידיש בבילורוסיה ב־1902 תיקים פליליים

---

34) ראה: לשצ׳ינסקי, היהודים ברוסיה הסובייטית, עם עובד, תש״ג. אמנם נכון הוא, שהדיונים בענין בתי־המשפט ביידיש הלכו והתמעטו בשנות השלשים, אך מכאן להוצאת מסקנה שהם בכלל פסקו עדיין קיים מרחב רב. מספיק שנציין את המאמרים הבאים (ועלינו להדגיש שלא היתה לנו אפשרות לראות את כל העתונות היהודית בבריה״מ מאותה תקופה) שהופיעו אחרי 1931: ״די יידישע געריכט־קאַמערן האָבן זיך פולקום באַרעכטיקט״ ב״דער עמעס״ מ־14.8.1932; ״10 יאָר נאַצמינדישע געריכט־קאַמערן אין אוקראינע״ (עם נתונים בענין בתי־משפט ביידיש) ב״דער עמעס״ מ־26.4.1934; ״וועגן דער יידישער געריכט־קאַמער און מיליציע־באצירק אין וויניצע״ ב״דער עמעס״ מ־21.4.1935; ״וועגן דער אַרבעט פון די נאַציאָנאַלע געריכט־קאַמערן״ (כמעט כולו מוקדש לבית־המשפט ביידיש בוויניצה); ב״שטערן״ מ־6.10.1936 ו״דער קיעווער יידישער פאַלקס־געריכט און זיין ריכטער״ ב״דער עמעס״ מ־17.2.1937.

איניען ..... №

יאר 192

פראטאקאל פון געריכט-זיצונג.

192 יאר ..... " ..... טאג, דער פאלקס-געריכט פון ..... צוזאמענגעזעצט

פון שטאט אדער אין באשטאנד פון:

פאלקס-ריכטער .....

פאלקס-ביריכטער .....

סעקרעטאר .....

האט אויסגעהערט אף דער אפענער זיצונג דעם ..... אינינן וועגן .....

צו דער באהאנדלונג פונם אינינן זיינען געקומען:

בענויגייע דעם באשטאנד פון געריכט איז קיין אפוועזנד ניט געווען געמאלדן:

אקרלוט 7676 „דרוקערייא" 3-ס מרובע דרוקערייא 7872—5000

טופס פרוטוקול של ישיבת בית־המשפט

לויט דער רעשימע ..... נר

192 ..... יאר

קרימינעלער איניין

פונם פאלקס גערימט ..... צירקל ..... אדעם .....

וועגן באשולדיקן .....

לויט דעם ארטיקל ..... קק

אנגעהויבן ..... 192 יאר

פארענדיקט ..... 192 יאר

אף ..... בלעטער

„ארבעטער־הויף" ו־טץ סלוצק דוזקע 2 אין נאכאן פון קארל מארקס ס.־שב. נ. 5608—1000 עקז

טופס של תיק משפט פלילי

ו־4762 תיקים אזרחיים שהתחלקו בצורה הבאה: בית־המשפט של מינסק טפל ב־1786 תיקים, של הומל ב־1666, של בוברויסק ב־1268, של וויטבסק — 683 וישל מוזיר — 529. אם נקח בחשבון שבבילורוסיה פעלו בתי־משפט לפי העקרון האכסטריטוריאלי, דהיינו איזור שפוט היה רחב, מתברר שהקף עבודתם היה בהשוואה לבתי־המשפט הכלליים נמוך מאד (למשל בשנים 1924 ו־1925 היה מספר רב של בתי־המשפט בהם הטפול במספר התיקים הפליליים בלבד עלה על 1000. מספר התיקים הפליליים הממוצע שקבל כל בית־משפט בבריה"מ ב־1925 היה 495).

המצב באוקראינה מבחינה זו לא היה שונה ורוב בתי־המשפט ביידיש טפלו במספר תיקים במשך השנה שהיה נמוך מהממוצע המקובל בבית־המשפט הכללי, אם כי רצוי להדגיש שבאופן יחסי למעוטים אחרים ברפובליקה ממוצע זה היה גבוה יותר. המספרים לגבי אוקראינה ב־1927 הם: כל בתי־המשפט ביידיש (36 באותה השנה) טפלו ב־20.229 תיקים, מזה 10.493 אזרחיים ו־9.736 פליליים [35]). האפשרות להסקת מסקנות מנתונים אלה לגבי הפופולריות של בתי־המשפט ביידיש ברחוב היהודי אינה קלה. חסרים לנו לשם כך נתונים נוספים להשוואה עם מספר היהודים שפנו באותה השנה לבית־המשפט הכללי. גם את הטענה שניתן לעמוד על מידת פופולריות זו על־ידי השוואה בין מספר התיקים האזרחיים והפליליים (זאת אומרת שבבילורוסיה ובאוקראינה מספר התיקים האזרחיים עלה בהרבה על הפליליים), יש לקבל בהסתייגות רבה, כי תופעה זו יכולה לנבוע גם מסיבות אחרות, למשל האחוז הנמוך של הפשיעה בקרב היהודים בהשוואה ללאומים אחרים באותה רפובליקה או אי־העברת תיקים פליליים לבית־המשפט ביידיש על־ידי המשטרה והפרוקורטורה, דבר שאמנם היה במציאות. המסקנה היחידה איפוא בנדון היא הבאה: ההזדקקות לבתי־המשפט ביידיש היתה נמוכה עם הקמתם, היא הלכה וגברה בסוף שנות העשרים; הירידה התחילה להסתמן בראשית שנות השלשים ונעשתה ניכרת מאד במחצית השניה של שנות השלשים. דבר זה מדגים היטב בית־המשפט ביידיש של קייב, בו מספר התיקים שנמצאו בטיפול ב־1926 היו 600, ב־1934 — 3.742 וב־1936 — 1.175 תיקים. כדאי כאן להוסיף שמ־1.175 התיקים שטפל בהם בית־המשפט ביידיש של קייב היו רק 75 פליליים וזוהי הוכחה ברורה לחלוטין שבמחצית השניה של שנות השלשים נפסקת כמעט כליל העברת התיקים מטעם המשטרה והפרוקורטורה לבתי־המשפט ביידיש. ההנחה האחרת, שאחוז התיקים הפליליים ירד עד כדי כך בגלל סיבות שונות אינה מתקבלת על הדעת. ואמנם בעל המאמר ב„דער עמעס" מציין במפורש שנוסף להקטנת אחוז הפשיעה בקרב האוכלוסיה היהודית פעל גם הגורם הראשון (היינו אי־העברת התיקים לבתי־המשפט ביידיש) [36]).

לגבי חלוקת התיקים לפי סוגי העבירות, כדאי קודם כל לציין שהיו הבדלים ניכרים בין תקופה לתקופה. ניתן לחלק את התקופה כולה של פעולת בתי־המשפט ביידיש לשתי תקופות עיקריות. הראשונה משתרעת מ־1924 עד 1929 ואילו השניה משנה זו ואילך. סוגי התיקים האופיניים לתקופת המדיניות הכלכלית החדשה היו: א) תיקים פליליים: הוצאת דיבה, רכילות, התקוטטות, גניבה, זיוף תעודות, עריקה

(35 Практическое разрешение национального вопроса в БССР, ч. 2-я, Работа среди национальных меньшинств, Минск, 1928, стр. 110.

(36 „דער עמעס" מ־17.2.1937.

ומשפטים נגד המלמדים (באישום של גרימת סבל לילדים), מסחר בלתי־חוקי ועוד. ב) תיקים אזרחיים: קבעת המעמד הסוציאלי, תביעות נכסים, סכסוכי דירות, אי־תשלום שטרות והתחייבויות אחרות, עניני גטין ואחרים. לגבי התקופה השניה של התיעוש והקולקטיביזציה נעלמו כמה סוגים מהתביעות הנ"ל ונוספו אחרים. הסוג האופיני ביותר היה ענין תשלום המזונות והכוונה כאן בעיקר להורים שלא אושרה להם הפנסיה הממלכתית והם תבעו מילדיהם תשלום מזונות (למשל מ־1.175 התיקים שטפל בהם בית־המשפט ביידיש של קייב ב־1936 472 היו מסוג זה). שני הסוגים האחרים היו סכסוכי דירות ועבודה.

מה ניתן ללמוד על תנאי החיים היהודיים בבריה"מ בשנות העשרים והשלשים מעיון בסוגי התיקים שהובאו לבתי־המשפט ביידיש ומהתאורים השונים המלווים את עבודת בתי־המשפט האלה בעתונות האידית הסובייטית?

קודם כל, מזדקרת לעין תמונה של עוני משווע, של חיי בטלה, של חיפוש אחרי מקורות פרנסה שמספרם הלך והצטמצם. הפרודוקטיביזציה, לה שרו הלל כל שופרות התעמולה, פעלה אמנם אך באטיות רבה והשפעתה בשנות העשרים ואף בראשית שנות השלשים היתה מועטת. לעומת זאת, נמשך וגבר תהליך נישול היהודים מפרנסותיהם הישנות ומצבם הכלכלי הוחמר לאין שעור.

שנית, ניתן לראות באיזה אופן נוצלו בתי־המשפט ביידיש למלחמת חורמה נגד ה„בורגנות" היהודית והדת היהודית. ברוב המקרים לא היו ה„בורגנים" היהודיים אלא סוחרים זעירים, בעלי מלאכה ובעלי דירות שהובאו לבתי־המשפט באישומים שונים, כגון: מסחר בלתי־חוקי, המרת מחירים, ניצול עובדים וכד'. בכל מדיניות ההטרדה הזאת היתה קיימת יד־מכוונת אשר השתלבה היטב במדיניות הכללית הסובייטית שהתנהלה באותה תקופה נגד ה„לישנצים" (אלה שנשללו מהם זכויותיהם האזרחיות ואשר היוו למעשה רוב האוכלוסיה היהודית של העירות וחלק גדול בערים) ואשר התבטאה בגירושם מהערים, בפינוים מדירותיהם, בהחרמת כרטיסי מזון שלהם, בהרחקת ילדיהם מבתי־הספר ועוד. חמור לא פחות היה מצבם של הרבנים והמלמדים, אלה הואשמו בהאשמות שונות ולפי סעיפי אישום למיניהם, אך בעיקר על גרימת סבל לילדים. הרבנים הואשמו לעתים קרובות שהם כלי שרת בידי הגבירים היהודיים ועומדים על משמר האינטרסים שלהם. ובקשר לכך התנהלה תעמולה נגד אלה שנהגו עדיין ללכת להתדיין אצל הרבנים. הנה ספור אופיני מהעתונות היהודית בבריה"מ שהופיע ב־1929 ב„טריבונה". מדובר בסכסוך דירות. בעל־הבית דורש מדיירו שכר דירה העולה על הגובה שמאשר החוק. הדייר רוצה לשלם רק „לפי החוק". בעל הבית אינו מסכים. הדייר מפסיק לשלם בכלל. כדי לשכנעו לשלם „טיפה יותר מהחוק" סוחב אותו בעל־הבית לרבי... לדין תורה. לשם מה ליהודים להתדיין בבית־משפט — טוען הוא — כאשר אפשר אצל הרב להגיע להסכם בשלום. הרב מוכיח לדייר שגם ל„בעלי־הבתים" החיים הם עכשיו קשים וצריך איך שהוא לשלם. כותבים אצלו הסכם. אבל אחר שעבר זמן רב והדייר הבין שהרב ובעל־הבית „סדרו" אותו הוא פונה בעצמו לבית־המשפט על מנת שיקבע כמה עליו לשלם. הרב מפחד שלא יואשם בשימוש בסמכויות משפטיות לא־לו. לצדו של מי הרב — נעשה ברור לכל. הפרסטיז'ה של בית־המשפט הסובייטי עולה בעיני האוכלוסיה".

שלישית, רצוי לציין שמספר רב של תיקים התיחס לקביעת המעמד הסוציאלי. לקביעה זו הייתה חשיבות עצומה באותה תקופה ולעתים קרובות היה תלוי ממנה

גורלה של המשפחה כולה. מכאן גם אנו לומדים על ההשפעה שהיתה לבתי־המשפט ביידיש ולא רק בתחום המשפטי המצומצם.

רביעית, ניתן ללמוד שבמשך השנים הראשונות לקיום בתי־המשפט ביידיש היתה שוררת בקרב האוכלוסיה היהודית, בעיקר בשכבות העממיות שלה, אי־הבנה מוחלטת ביחס למעמדו וסמכויותיו של מוסד זה. דבר שנבע מחוסר השכלה כללית, מאי־תפיסת התמורות שהתחוללו בבריה"מ והשנוי שבין משטרה הנוכחי לבין המשטר הקודם. כך, למשל, היו מקרים, ואם לשפוט לפי תאוריהם בעתונות היהודית הסובייטית הם היו לא מעטים, כאשר הוגשו תביעות לבית־המשפט ביידיש, בהן האחרון נתבקש לחייב את הרבנים לתת גט או לעסוק ביתר פעולות השפיטה, דהיינו בסמכויות שנשללו מהם זה זמן רב.

ולבסוף, חשוב לשים לב לתופעה שניתן ללמוד ממנה הרבה על טבעו של המשטר הסוציאליסטי הסובייטי, הכוונה לתביעות שהוגשו לבתי־המשפט ביידיש במשך תקופה ארוכה (בעיקר בשנות השלשים) בדבר תשלום מזונות להורים שלא אושרה להם הפנסיה הממלכתית. האחוז הגבוה של תביעות מסוג זה ותדירות הגשתן הגדולה מוכיחים שהיתה זו בעיה כאובה למדי. יתר על כן, זהו גם כתב אישום נגד המשטר הסובייטי שעשרים שנה ויותר לאחר הקמתו לא ראה לנחוץ לפתור בעיה אנושית חמורה זו.

ג. שקיעתם של בתי־המשפט ביידיש

בתי המשפט ביידיש נתקלו בעבודתם בקשיים רבים למדי. מספר התיקים המועט שנפל בחלקם גרם לתופעה המוזרה ששופטים נאלצו לכתת רגליהם בחיפוש אחריהם בבתי־המשפט בעיר. השלטונות המקומיים, שלא תמיד ששו להענות לתביעת עסקני הייבסקציה לפתוח בית־משפט לאומי במקום, נסו עתה לנצל עובדה זו כדי להביא לסגירתם. מדי פעם הופיעו ידיעות בעתוני המקום תחת הכותרת המבשרת רעות: „הנחוץ הוא בית־משפט ביידיש?" באחת מהן אנו קוראים: במשך תשעה חדשים של קיום בית־המשפט ביידיש הגיעו אליו שמונים ואחד תיקים בלבד. מובן מאליו שקיומו של בית המשפט הזה איננו כדאי. בית־המשפט המחוזי העמיד על סדר יומה של המועצה העירונית את השאלה בדבר סגירתו [37]. אך גם התקפות מסוג אחר לגמרי לא היו יוצאות דופן. ביחוד הודגשה העובדה שנמצאו אנשים המנצלים את הזכות שנותן להם החוק לבקש להעביר משפטם לבית־משפט לאומי למטרות בלתי־כשרות, כגון: נסיון להרוויח זמן, לדחות תשלומים וכד'. אחד העתונים העלה נקודה זו ביחס לתשלומי שכר דירה ודרש לפעול שלא ישנו מקרים כאלה [38]. היו גם קשיים פנימיים רבים: 1) בראשית עבודתם של בתי־המשפט לא רק שלא היו קודקסים ויתר החוקים הנחוצים לעבודה יום־יומית של בית־משפט ביידיש, אלא אף טרמינולוגיה משפטית לא היתה קיימת. דבר זה תוקן רק בחלקו. מהקודקסים תורגמו רק קודקס הקרקע (ב־1925) וקודקס המשפחה (ב־1930) ואילו לגבי הטרמינולוגיה המשפטית היא ראתה אור ב־1926, בהוצאת המכון המדעי היהודי במינסק [39]. 2) קושי בעל משקל רב יותר היה חוסר אנשים מתאימים לעבודה בבית־המשפט. אלה היו אולי בנמצא, אבל או שלא התאימו לתפקיד זה בגלל עברם המפלגתי או המעמדי או בגלל ידיעתם הבלתי מספקת

---

37) Красное Запорожье, 20.3.1928.

38) ראה: Вечерние Известия (Одесса), 7.3.1929.

ביידיש. 3) בעיה מיוחדת גרמו לבתי־המשפט ביידיש עורכי־הדין ממוצא יהודי שלא רק שלא רצו להופיע בבית־המשפט ביידיש, אלא אף יעצו לאלה שפנו אליהם לקבל עזרה משפטית, להעביר את תיקם לבית־המשפט הכללי. ואם נקח בחשבון שאחוז עורכי־הדין היהודיים הרשומים באגודת עורכי־הדין בברית־מ״ה היה בשעור של 30% מכל עורכי־הדין ובמקומות מסוימים אף הגיע ל־50%, קל יהיה להבין מדוע יצא קצפה של העתונות ביידיש נגדם. 4) הקשרים עם המשטרה והשופטים החוקרים גרמו לקשיים לאין ספור. 5) הרחבנו כבר את הדבור בענין אי־קיום של ערכאה לערעור ביידיש, דבר שהשפיע על חלק מהמתדיינים להעדיף לפנות במישרין לבית־המשפט הכללי על מנת שלא לבזבז זמן והוצאות מיותרות במקרה ויהיה צורך לערער על פסק־הדין שנתקבל בבית־המשפט הלאומי. ואמנם המציאות הוכיחה שחשש זה היה מוצדק. תיקים רבים שהועברו לערכאה הקאסא־ציונית מבית־משפט לאומי חיכו זמן רב עד לבירורם מחוסר שופטים היודעים יידיש בבתי־המשפט האלה.

ברם, נראה לנו, שכל המכשולים הללו שעמדו בדרך עבודתם של בתי־המשפט ביידיש לא היה בהם כדי להביא להתפוררותם. לחלק מהם נמצאו פתרונות חלקיים, על אחרים ניתן היה להתגבר על־ידי טיפול מתאים. הסיבות אם כן היו עמוקות יותר, מהותיות יותר. קודם כל התקיימו בקרב האוכלוסיה היהודית בשנות השלשים שינויים סטרוקטורליים מרחיקי לכת; התעוש המוגבר, עליה בהשכלה, גידולו של דור חדש, האפשרויות הרבות שנפתחו בפני היהודים כפרטים, כל אלה וגורמים רבים אחרים הביאו להגברתו של התהליך האסימילאציוני. „הדור הצעיר — הודה השופט של בית־המשפט ביידיש של קייב בקורטוב של עצב — שולט יותר ויותר בשפה הרוסית. אנו משרתים על־פי־רוב את הדור הזקן [40]). בצורה זו הצטמצם תפעול בית־המשפט ביידיש, שהיה חלש בלאו־הכי יותר ויותר. נשמעו גם קולות בקרב האוכלוסיה היהודית שבתי־המשפט ביידיש גמרו כבר את תפקידם ואין להם שום זכות קיום.

ושנית, המצב הכללי של בריה״מ השתנה לחלוטין, הקוניוקטורה שהיתה קיימת בשנות העשרים ובמידה רבה גם בראשית שנות השלשים, ביחס למאמצים שנעשו בשטח של פתרון בעיות המעוטים הלאומיים, חלפה אף היא.

התמונה שמתקבלת ממצב בתי־המשפט ביידיש בשנים האחרונות לקיומם היא קודרת ביותר. מספרם הלך והצטמצם (לפי דעתנו אפשר לאמוד מספרם ב־1937 בין 20 ל־25), חלק מהם הועברו למסגרת של בתי־משפט פקולטטיביים דו־לשוניים או תלת־לשוניים, דבר שלמעשה היה שלב ראשון לסגירתם המהירה. ואילו אלה שעדיין התקיימו נמצאו במצב של הזנחה וחוסר אונים כאילו היתה קיימת הרגשה כללית שגורלם כבר נחרץ. ואמנם כאשר החלה בראשית 1938 פעולת חיסול הרשת המסועפת של המוסדות היהודיים (חיסול ה„אוזט״, סגירת בתי־הספר, מועדוני התרבות והבטאונים המרכזיים „דער עמעס״ ו„טריבונה״) לא היתה כבר קיימת בעית בתי־המשפט. חלק גדול מהם נעלם כבר מזמן מהנוף הסובייטי עקב תהליך ההתפוררות הפנימית ולחץ השלטונות המקומיים, ואילו אותם בתי־המשפט הבודדים שעדיין עמדו על תילם לא נשאר להם אלא אותו

---

39) יידישע טערמינאלאגיע. גומ׳ 1 — יורידישע טערמינאלאגיע, פראיעקט. מינסק, אויסגאבע פונם אינסטיטוט פאר ווייסרוסלענדישער קולטור, 1926.

40) יעקב פאט, בריוו פון ראטנפארבאנד ב„נייע פאלקסצייטונג״ מ־3.1.1936.

תפקיד טראגי לשמש מעין שמורה או מוזיאון למטרות תעמולה כלפי המבקרים היהודיים והלא־יהודיים שהשלטונות היו מעונינים להראות להם את שוויון הזכויות הניתן לכל עמי בריה"מ והיהודים בתוכם. בתי־המשפט ביידיש, המועצות והאיזורים הלאומיים שהוקמו בתרועת נצחון ובטקסים רבי רושם הלכו ונעלמו עתה בקול דממה דקה.

סיכום

אין כמובן, להוציא מסקנות מרחיקות לכת מעבודה מצומצמת וספציפית זו, אך כמה מהן משתמעות באופן ברור מדיוננו ואותן ברצוננו להעלות בקיצור נמרץ.

קודם כל, עלינו לקבוע שבתי־המשפט ביידיש בדומה ליחידות האדמיניס־טראטיביות הלאומיות לא היה המוסד החשוב ביותר באותה רשת מסועפת של מוסדות וארגונים יהודיים שהוקמו ופעלו בבריה"מ בשנות העשרים והשלשים, כי מעצם טבעם ותפקידם לא היו להם האפשרויות להשפיע בצורה מכרעת או מעמיקה על תהליכי ההתפתחות של הקבוץ היהודי בארץ זו. ואם בכל זאת נודעת להם חשיבות פוליטית הרי היא נבעה ממעמדם כמוסדות רפרזנטאטיביים ביותר כלפי פנים וחוץ כאחד. כמוסדות שהיו צריכים לסמל את הקמת הממלכתיות היהודית במדינה הסוציאליסטית הראשונה, בה נמצא סוף־כל־סוף לא רק הפתרון לבעיה הסוציאלית, אלא גם לבעיה הלאומית. ברם, במציאות, פתרון זה, שגולת כותרתו היה יסוד המחוז היהודי האוטונומי בבירוביג'אן ב־1934, נכשל כשלון חרוץ עוד לפני שהונחתה עליו המכה הגורלית בראשית 1938. לכשלון זה היו כמובן סיבות רבות, אך החשובה ביותר, היסודית ביותר, זו ממנה נבעו במידה רבה כל היתר, היתה הסתירה הפנימית במדיניות הלאומית הסובייטית בין מגמת שוויון זכויות מלא לכל העמים ובין הנסיון, שלבש צורות שונות, להביא למיזוגם דרך אסימי־לאציה שלהם בעם הרוסי ובתרבות הרוסית.

משתי המגמות המנוגדות שהתרוצצו בקרב הצמרת הסובייטית ביחס לפתרון שיש לנקוט כלפי הבעיה היהודית, המגמה האסימילטורית מחד והאנטיאסימילא־טורית או הלאומית (שמצאה את ביטויה הבולט ביותר אצל קאלינין) מאידך, הלכה וגברה ידה של הראשונה.

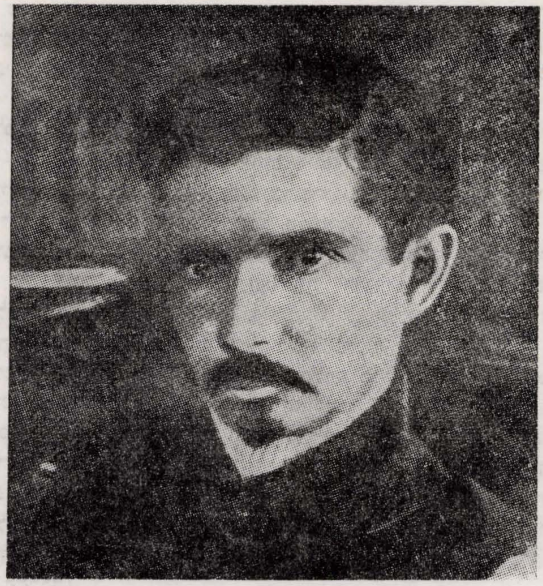
שנית, חשוב לציין, שהארגונים היהודיים המוסמכים לטפל בבעיה היהודית בבריה"מ נצלו במידה של הצלחה רבה או פחותה, הכל לפי שטחי הפעולה השונים והמכשולים עליהם הם נאלצו לגבור, את הקוניונקטורה הנוחה שהיתה קיימת בבריה"מ בשנים 1928—1923 ואשר נוצרה עם קבלת החלטת הוועידה ה־12 של המפלגה הקומוניסטית להנהיג מדיניות חדשה, היא מדיניות האוקראיניזציה, הבילו־רוסיזציה וכו'. כתוצאה ישירה של מדיניות זו נוסדו ופותחו המוסדות האדמיניס־טרטיביים היהודיים המוכזיים, כגון: בתי־המשפט, המועצות הכפריות והעירוניות והאיזורים הלאומיים. אך עד כמה שהדבר לא נראה מוזר ממבט ראשון, שיגוי דראסטי במדיניות זו, שסטלין התחיל לבצע החל מ־1929 (עם חיסול האופוזיציה המאורגנת האחרונה היא הסיעה ה„ימנית" בראשותו של בוכרין) לא רק שלא פגע מיד בזכויותיהם של המעוטים הלאומיים והיהודיים בתוכם אלא אף פתח, אם כי לזמן קצר בלבד, תקופת קוניונקטורה חדשה. כיוון שהשלטונות המרכזיים היו מעוניינים לשבור במהירות את ההתנגדות הצפויה מצד ההנהגות של הרפובליקות הם ראו במיעוטים הלאומיים החיים באותן הרפובליקות „בני־ברית" שניתן לנצלם להשגת מטרה זו. מכאן נבעה התמיכה בשנים 1931—1929 בזכויותיהם של המעוטים

הלאומיים. ביטוי בולט למגמה זו אפשר לראות בהגדלת תקציבי הארגונים השונים של המיעוטים הלאומיים, לחץ להגדלת מספר מוסדותיהם האדמיניסטרטיביים וכד'. כך למשל כפי שהראינו בלוח מס' 1 גדל מספר בתי־המשפט ביידיש בין השנים 1931—1929 בבילורוסיה מ־6 עד 10 ובאוקראינה מ־39 ל־46. ואמנם מדיניות זו של סטלין המבוססת על ניצול נגודי אינטרסים בין הלאומים החיים באותה רפוב־יקה נתנה, כפי שאפשר היה לצפות, את פריה,המתקיפים החריפים ביותר של המדיניות הלאומית באוקראינה ובבילורוסיה היו דווקא נציגי המיעוטים הלאומיים. כל אלה שרק לפני שנים מספר היללו את מדיניות האוקראיניזציה והבילורוסיזציה כשיא ההשגים בפתרון הבעיה הלאומית בבריה"מ, מצאו עתה לנכון להתקיפה כמדיניות שוביניסטית הפוגעת באינטרנאציונליזם הפרולטרי ובזכויותיהם של המיעוטים הלאומיים. ברם, עם חסול ההנהגות הקומוניסטיות הלאומיות והחלפתן בשליחים ממוסקבה ועושי דבריהם המקומיים, עם חיזוק שלטונו הבלעדי של סטלין לא היה צורך יותר ב„בני־ברית" והקוו החדש שנקט כלפי הלאומים בעלי היחידות האוטונומיות משלהם הועבר גם על המיעוטים הלאומיים עצמם.

ולבסוף, אפשר ללמוד עוד דבר מהקמתו, התפתחותו וגוויעתו של אחד המוסדות ה„ממלכתיים" היהודיים בשנות העשרים והוא, שבנגוד למצב השורר כיום בבריה"מ, נעשה באותה תקופה מאמץ מרחיק לכת לפתור במסגרת המשטר הסובייטי לא רק את בעית הלאומים הטריטוריאליים, אלא גם את בעית המיעוטים הלאומיים והמיעוט היהודי בתוכם. טראגי ופרדוקסלי כאחד הוא, שדווקא המיעוט היהודי שהיה הכוח המניע בכל הנוגע לקבלת מדיניות זו והגשמתה, הוא גם היחיד שלא זכה ליהנות מפריה, ולו גם באותה מסגרת מצומצמת שהשלטון הסובייטי העמיד לרשות כל המעוטים הלאומיים.

יוסף ברזילי

יו. לארין — מראשוני התיכנון הסובייטי

א.

אחת ההאשמות והשטנות, שבהן הצטיינו המאמרים והחוברות הראשונות שהופצו נגד הקומוניסטים בשנים שלאחר מהפכת אוקטובר — היתה הטענה הידועה: היהודים נוטים לבולשביזם ואוהדים לו מ„טבע יצירתם". אנשי הריאקציה הרוסית — אנטישמים מושבעים, שהיו מנסים להרים את ההלכה האַנטישמית לרמת „מצע" רעיוני — היו מפרסמים מאמרים ומעין מחקרים ארוכים המוקדשים לדברי הוכחה, כביכול.

הטבע היהודי הוא כביכול הרסני, שלילי, דסטרוקטיבי מעיקרו. על כן הצד השוה ביניהם (הוי אומר: בין היהודים) ובין הבולשביקים — הוא בכך שגם אלה וגם אלה מקוים להיבנות מהריסת היסודות של כל חברה תרבותית ומסודרת. הטבע היהודי הוא — כה טענו שונאי־ישראל בכל השנים (ובעיקר לאחר נצחונה של מהפכת אוקטובר ותפיסת השלטון ברוסיה ע"י מפלגת הבולשביקים) — קשור עם פעולה המכוונת להביא חורבן על כל אלה סדרי העולם, האומרים יציבות ונאמנות. דוקא הכזב והאנרכיה — אלה הם הדברים שנראו למתנגדי המהפכה מעין ערכי היסוד של המשטר הסובייטי, ומכאן — למסקנה שהיהודים והבולשביקים הם היינו הך היתה רק פסיעה אחת, על כך חזרו בלי הרף נציגי הריאקציה הרוסית. תפיסה מוטעית זו היתה בשנות העשרים גם לנחלת התעמולה העולמית

נגד הבולשביקים. בעיקר דגלו בה בסוף שנות העשרים, ובראשית שנות השלושים המנהיגים של הנאצים בגרמניה. כשהיו כמה וכמה מאנשי הדמוקרטיה והסוציאל־דמוקרטיה הגרמנית נחלצים להגנת היהודים, ומראים באותות ובמופתים, שכל הדבורים על ה„דסטרוקטיביות" היהודית — אינם אלא אגדה מורשעת, שיעדה הוא לשמש את האנטישמיות — היו הנציונאל־סוציאליסטים חוזרים על דברי העלילה, ובין היתר חוזרים גם על התיאורים, שהיו שגורים בפי כל מיני מומחים אנטי־סובייטים. עיקר הטיעון האנטישמי היה בכך, שבאופן ציני וחסר המעצורים סולפה המציאות של המהפכה הרוסית בשלבה הסובייטי ע״י כך, שכל כשרון קונסטרוקטיבי ויכולת בנין, ובעיקר — יכולת של תיכנון הוכחשו לגבי הבולשביקים והיהודים גם יחד.

אולם האמת האובייקטיבית על השנים הראשונות של השלטון הסובייטי ברוסיה — מראה, כי הצלחת הבולשביקים מיוסדת לא רק על תעמולתם השלילית נגד הצאריזם ונגד המעמדות המושלים ברוסיה, ועל עזרתם של שכבות נרחבות מבין היהודים בפעולה האנטי־ריאקציונית ברוסיה.

העובדה היא — שהבולשביקים פעלו לשם שלילה ולהרס רק כל זמן, שהשלטון היה בידי מעמדות בעלי האחוזות וההון. ואילו מהזמן, שהסובייטים הגיעו לשלטון מלא — העמיסו הבולשביקים על עצמם את עול הנהגת המדינה גם מהבחינה המשקית, ודוקא היהודים שבין הבולשביקים פעלו לשם בנינו מחדש של המשק ברוסיה, שהיתה הרוסה לגמרי ע״י מפלתה במלחמת העולם הראשונה וע״י הקרבות וההתכתשויות של שנות מלחמת האזרחים.

המשימה שלקחו על עצמם הבולשביקים בתקופה זו היתה קשה פי כמה מאשר פעולתם בעת המהפכה. בייחוד היתה קשה בתקופה זו מה שנקרא „שאלת הקאדרים". הבולשביקים ניגשו לשיקומה של הכלכלה החרבה — כשאין בידם לא אמצעים, לא נסיון משקי־מעשי, ונוסף על הכל: אין להם אנשים, היכולים למלא את התפקיד ה„עולמי־היסטורי" (כפי שהם עצמם כינו את מעשי השיקום הכלכלי של הארץ החרבה).

אז, ודוקא אז, באו לעזרתם היסודות היהודיים שבמפלגת הבולשביקים, ואז הגיעו הקאדרים ממוצא יהודי למעמדם החשוב והמיוחד בקרב המפלגה של הבולשביקים, בקרב המשק הסוציאליסטי, שרצו להקים הבולשביקים לפי רעיונותיהם ברוסיה האדירה, שהיתה למעשה חלל ריק, שעליו קיוו הבולשביקים לבנות כלכלה חדשה, שנקראה בפיהם כלכלה סוציאליסטית.

ב.

על רקע זה — של משימת הבניה הסוציאליסטית — הלכו והתפתחו בקרב המשטר הסובייטי קבוצות אנשים שעברו מהפעילות הפוליטית הרעיונית לפעילות משקית מובהקת. בין המומחים לבנין הסובייטי בשנות העשרים המוקדמות היו היהודים בעלי זכויות וכוח־השפעה מיוחד במינו. היהודים היו בהמוניהם המשענת הגדולה ורבת החשיבות של השלטון הסובייטי בעיקר במישור הכלכלי.

המדובר הוא לאו דוקא באותה השכבה הבעל־ביתית האמידה, שהיתה למרות כל המאמצים של פקידי הצאר (הריאקציוניים והאנטישמיים בדרך כלל), פורצת את דרכה אל מרכזי רוסיה כבר החל משנות השמונים של המאה התשע־עשרה. השכבות העליונות בקרב היהודים — כמוהן כשכבות בעלי ההון בין הרוסים,

הארמנים, ויתר האומות ברוסיה — היו מלכתחילה עומדות מחוץ למחנה הסוציא־ליסטי, הן היו אמנם אנטי־צאריסטיות, אך לרוב נטו באהדתן לקראת המפלגות הדמוקראטיות, הרכושניות, בחלקן: לקראת הזרמים הלאומיים (בשורה הראשונה: הציונים).

לעומת זאת היו בני דלת העם בעיירות של תחום היישוב בין קבוצות האוכלוסים שתמכו מטעמים שונים בשלטון הסובייטי.

היה זה הנוער האינטליגנטי, המוכשר, של העיירה היהודית, שנדחף לתוך שורות המפלגה הקומוניסטית, בייחוד לאחר שהמדיניות המוצהרת של לנין פתחה לנוער זה את הדרך להתבוללות המונית. מפלגת הבולשביקים היתה בשנות הריאקציה, עד המלחמה העולמית הראשונה, מונה כמה אלפי חברים בלבד, וביניהם היה היסוד היהודי דל ביותר. אמנם היו כמה מנהיגים יהודיים בעלי שיעור קומה, כגון קאמינב, זינובייב ודומיהם.

אך בעיקר התרחבו החוגים היהודים במפלגה הקומוניסטית — בעת המהפכה של 1917 ומיד לאחריה, כשהיהודים התחילו לתפוש גם מקומות מפלגתיים חשובים, וגם להקלט במנגנון הממשלתי הרב־גווני שהקימה הממשלה הסובייטית. אז נהר הנוער היהודי (נוער העיירות היהודיות בראש ובראשונה) אל שורות המפלגה של הבולשביקים.

תוך כדי המהפכה הצטרפו לבולשביקים כמה מן המנהיגים המנשביקים הידועים — בתוכם היו גם עסקנים מדיניים מובהקים, ועליהם נמנה גם אחד האנשים, ששמו בתור מומחה לכלכלה הלך לפניו — יורי לארין.

האנציקלופדיה הסובייטית — בהוצאותיה האחרונות, של שנות הששים, מביאה את שמו של יו. לארין בצירוף שמו הנכון מיכאל אלכסנדרוביץ' לוריא. מקורות יהודיים מוסמכים מציינים את תולדות לארין כדלקמן: „לארין הוא בנו של שלמה זלמן לוריא, יליד מוהילוב ורב העדה בקיוב, משורר עברי" *.

לפי עדות זו מסתבר שלארין, שנולד ב־1882 בסימפרופול, קיבל חינוך ציוני, ובית אביו היה מקורב לחוגי „חיבת ציון". אולם מסתבר, כי לארין בחר בדרך הסוציאלדמוקרטיה, והיה לפי השקפותיו לא יהודי לאומי, אלא אינטרנציונליסט. היהודים שהצטרפו לסוציאלדמוקרטיה (וביחוד אלה שהיו משוכנעים, כי אין לפתור את שאלת היהודים הרוסיים בדרך הציונית) קיוו שפתרון שאלת הלאומים המדוכאים ברוסיה יבוא ממילא, בדרך ההתבוללות הטוטאלית בעם הרוסי. המנשביקים היו בפרט זה לא פחות „עקביים" מאשר הבולשביקים — אפילו יותר: הם חשבו כי שוויון הזכויות הגמור יוכל לבוא ליהודים הרוסיים רק בתנאי שהם יתבוללו בהחלט, יזרקו מאחורי גבם את כל המסורת היהודית (לרבות את השפה) ויהיו רוסים לכל דבר.

גם יו. לארין היה מנשביק לכל דבר: מעת שנכנס לשורות הסוציאלדמו־קראטים בראשית המאה היה משתף פעולה עם המנשביקים בעבודת התעמולה בין ההמונים. בגיל 18 היה פעיל בחוגי הסוציאלדמוקראטיה באודיסה. אח"כ בקרים והיה אחד מהראשונים שהביאו את הרעיון הסוציאלדמוקראטי לפועלים בסימפרופול. משנת 1904 שהה בשוויץ (בתור מהגר) וגם מחוץ לרוסיה נאבק יחד עם המנשביקים נגד כל מתנגדיהם — אך בסוף מלחמת העולם הראשונה עבר לארין

---

* ב. דינור, „מפברואר עד אוקטובר", „העבר", קובץ ט"ו (1968), עמ' 12 וכן ראה רשימתו של ד. פ(ינס) על לארין ב„דבר" מ־9.2.1932.

לעמדות שמאליות, הוא קרא לעצמו „מנשביק־אינטרנאציונליסט" ובין המהפכות (זאת אומרת אחרי המהפכה של פברואר ובזמן שלטונו של קרנסקי ברוסיה) היה לראש הקבוצה של המנשביקים־אינטרנציונאליסטים אשר שיתפו פעולה עם הבולשביקים *.

האם היה מצע ותכנית של שיתוף פעולה שכזה בין מפלגת הבולשביקים ובין קבוצת משכילים תלושה, כאותן הקבוצות שהיו קיימות בשנת 1917 בין הבולשביקים ובין המנשביקים? ובעיקר — האם היו מחשבות אותם ה„מנשביקים־למחצה" מתקדמות כדי להשתבץ בין הבולשביקים במאה אחוז? לארין היה אחד המועטים (אך בשום אופן לא היחיד) שעבר את התחום המפריד בין המנשביזם המסורתי לבין הבולשביזם של לנין. מה היו מניעיו של לארין־לוריא — ומה היה כוון מחשבתם בעת ההיא?

עשרות שנים עברו מהזמן של מהפכת אוקטובר. כיום רבים (ביחוד בארצות המערב השונות) האנשים הגורסים, שכבר אז — בשנת 1917 — היה הזמן המתאים לראות את „צפרני הזאב הטורף" מתחת לסיסמאות הקיצוניות של ולדימיר לנין ופלג הבולשביקים, וכי דוקא בשנת 1917 (זאת אומרת בעת שלנין נלחם על השלטון, ומספר התומכים בו אמנם הלך וגדל מיום ליום ומבחירות לבחירות בקרב מעמד הפועלים — אך כשהיתה התנגדות גדולה לבולשביקים בקרב יתר המעמדות בראש ובראשונה באינטליגנציה) היה הרגע הנכון להיבדל מתוך עדת הבולשביקים, לוהצהיר בפומבי, כי „עד כאן" אפשרי שיתוף הפעולה עם אנשי לנין, ומכאן ואילך — נפרדים הדרכים.

מאנשי ההנהגה של האינטליגנציה הסוציאל־דמוקראטית — היה הרוב (בכל אופן המנהיגים החשובים במשקלם ההלכתי ובעברם בתנועה) נגד לנין והבולש־ביקים. הם ניסו להתנגד — אך בסופו של דבר נשארו מבודדים במפלגה, ומחוסרי השפעה בהמונים. גורלם של אבראמוביץ' ודאן (שנלחמו בבולשביקים, כל עוד היה הדבר ביכולתם, ואחר כך יצאו בעקבות מארטוב מנהיגם לחוץ־לארץ) — היה גורל ההנהגה הרשמית של מפלגת המנשביקים. הם ביקרו את כל צעדיו של לנין — ואילו בסופו של דבר, נשארו מועטים ומבודדים, מנותקים כמהגרים בארץ רחוקה מהמציאות הרוסית, בלי תקוה לתפוס מקום כלשהו במדיניות הרוסית — ומכל שכן: בלי כל סיכוי סביר להגיע לאפשרות של שיתוף כלשהו בעיצוב דרכם של הפועלים הרוסים, של הממלכה הרוסית בדרך כלל.

---

* בעמדתם הנוקשה של המנשביקים בשאלת ההתבוללות נוכחתי בזמן יותר מאוחר, בשנות החמישים, כשהיו לי פגישות עם שרידי המנשביקים הישנים בגולת־סיביר הרחוקה. נתתי תאור לעמדותיהם באשר לשאלת הציונות ומדינת ישראל בזכרונות שלי, המופיעים באנגלית. נוסף לאמור בזכרונות אלה — אינני יכול שלא להזכיר התנהגותו של מנשביק ותיק, אגב, מקרוביו של מארטוב־צדרבוים מנהיג המנשביקים, שאתו נפגשתי בימי עלילותיו האנטי־יהודיות האחרונות של סטאלין, בשנת 1952. הוא עמד על כך שהוא רוסי לכל דבר. אפילו כשניסו השלטונות לשנות את הרשום בתעודת זהות שלו — ולהדגיש שהוא „יהודי" עמד והתריס שהוא רוסי, אפילו סרב לקבל את התעודה, בהסבירו שזהו רשום־שקר: הוא חונך בשפה הרוסית, ספג לקרבו את השפה ואת התרבות הרוסית — ואילו עם היהדות אין לו שום דבר משותף. אפילו הרגש הלאומי — אצלו — הוא רוסי טיפוסי, אמנם אין הוא מסכים עם האנטישמיות, אבל ההתנגדות לאנטישמיות היא אצלו „מידה של רוסי הגון". באשר לעצמו — הוא רוסי ואין בו אף שמץ של יהדות. ההתנהגות הנוקשה של התבוללות לעם הרוסי — היא עוד כיום מורשת הנוער היהודי הרוסי, וחוגי הנוער הניאו־ציוני נתקלים בעמדה זו בכל פעם שהם מטעימים, שהשייכות לעם היהודי היא עובדה הנתונה באופן אובייקטיבי, ואיננה יכולה להשתנות ע"י גורם סובייקטיבי כל שהוא.

אחרת היתה הדרך שבחרו לעצמן אותן קבוצות של האינטליגנציה, שהחליטו בשנת 1917 להצטרף ללנין, ולעלות על „העגלה של מהפכת אוקטובר".

מה היו תקוותיהם? אין להגיד, כי אנשים כמו לארין — ויתר המשכילים הרוסים שהלכו בעקבותיו (ותורשה לי במקום זה ההערה, בשולי דברי: רוב רובם של משכילים אלה היו יהודים לפי מוצאם, ורבים מהם: אפילו בעלי חינוך יהודי, ובעלי ערכים ניכרים במסורת היהודית) — לא ראו את הסכנה, הנשקפת מתוך המגבלות של רוב המנהיגים הבולשביקים בהלכה הסוציאליסטית. רבים מהם ראו והרגישו, כי רבות מדי הסתירות בשלטון זה, וכי השלטון הדיקטטורי (ז.א. „הדיקטטורה של הפרולטריון" שהיתה למעשה דיקטטורה של מפלגה אחת, מפלגת הבולשביקים) — אין לו כל סיכויים להתגבר על ניגודיו הפנימיים, שהוא עתיד להתנוון, ובסופו של דבר — עתיד לקבור תחתיו גם את מנהיגי המהפכה, וגם את אלה ששיתפו פעולה אתו, וגם עתיד לביא נזק אין סוף לעם הרוסי כולו.

אך דוקא הקשיים הענקיים שבפניהם עמד הבולשביזם הרוסי בשנת 1917 היו הגורם העיקרי להחלטתם של לארין ומשכילים רבים כמותו, להצטרף לבולשביקים ולתמוך במהפכת אוקטובר של 1917.

באופן כזה מופיע לארין בין אנשי ההנהגה הבולשביקית החל משנות המהפכה של אוקטובר. מעמדו הוא — מן הרגע הראשון — אמנם איננו מבחינה פורמאלית שווה למעמד אנשי הצמרת, הוא גם אינו תופס עמדה מכרעת בשאלות הגורליות המתרוממות על האופק של הממשלה הסובייטית מהרגע הראשון של המהפכה, והמעוררות חילוקי דעות בין אנשי הצמרת. אך יש ללארין סגולה מיוחדת במינה, שרק האיש המתמצא ברקמת היחסים הפנימיים שבמפלגת השלטון יכול להבינה כראוי. דווקא חולשותיו של לארין — נהפכות למקורות כוחו.

הוא איננו משתתף בסיעות וקבוצות הלחץ השונות בפנים המפלגה — וזה נותן לו מעין תפקיד אובייקטיבי בסכסוכים המתעוררים. הוא אמנם, לפי עברו, איננו לניניסט — אולם ברגעים מכריעים הוא הוכיח את נאמנותו להכרעות המפלגה. הוא לא היה עם המפלגה בתקופת הריאקציה — אולם הוא עבר אליה בתקופת מהפכת אוקטובר. ושרותיו מכובדים ביותר, מפני שאין הוא אחד מהחסידים השוטים, הנותנים את הסכמתם העיוורת, מלכתחילה, לכל מעשי המפלגה — אלא הוא אחד מהמשכילים המוכשרים המעניקים את הסכמתם לאחר עבודת מחשבה הראויה לשמה, אחד מהאנשים שיש להם מטען מארקסיסטי הראוי לשמו, שבו הם משתמשים כדי לנמק את הבעת דעתם בשאלות החמורות העומדות לפני המפלגה.

ג.

גם התחום, שייחד לארין לעבודתו, היה מצד אחד תחום חשוב מאוד למפלגת הבולשביקים הן בעבודתה היום־יומית, והן בהתווית הקו הכללי של מעשיה — ומצד שני תחום, שה„מבינות" בו היתה נדירה מאוד אף בין ותיקי המפלגה.

הבולשביקים עמדו במשך מלחמת האזרחים — וביחוד בסופה על יד שוקת שבורה במובן המשקי. הנצחון הצבאי במלחמת האזרחים עלה לממשלה הסובייטית במחיר גבוה מאוד. הנה סיכום קצר של מצב המשק בברית המועצות, הלקוח ממקור סובייטי כשר — מתכנית החשמול של ברית המועצות — שפורסמה בשנת 1921, ושהיתה צריכה להיות אחת מאבני הפינה של הבנין הסובייטי בתקופה שלאחר מלחמת האזרחים:

התוצרת במיליוני טון	שנת 1913	שנת 1920
ברזל	4,2	0,116
פלדה	4,2	0,194
עפרות ברזל	9,2	0,164
פחם	29,1	8,6
נפט (בלי גאז)	9,2	3,8

בתרגום ללשון פשוטה היתה משמעותם של המספרים האלה: חורבן מלא של כל התעשיה הרוסית, ושיתוק מושלם של החיים הכלכליים. ברור היה, שעמדה במלוא קומתה לפני הממשלה הסובייטית שאלת שיקום הכלכלה הסובייטית — וזו היתה השאלה הגורלית של קיום המשטר הסובייטי בעתיד.

באותה שנת 1921 כשנדמה היה שממשלת הסובייטים — והמשטר הסובייטי כולו — עמדו על פי תהום — קיבל הכנס העשירי של המפלגה הקומוניסטית את הצעת לנין, לסיים את הנסיון של קומוניזם מלחמתי, ולשקם את החקלאות, הסובייטית ואת התעשיה גם יחד לפי הקו של „המדיניות הכלכלית החדשה" (הנא"פ, לפי ראשי התיבות). ע"י נסיגה זו — קיוו הבולשביקים לא רק לבנות את חורבות המשק שנשארו בידם ככלות מלחמת האזרחים, אלא גם להתקדם לקראת שגשוג חדש של הכלכלה הסובייטית.

מהאמצעים, שבהם רצו להסתייע הבולשביקים, יש להזכיר מכשיר אחד שעתיד היה לכבוש מקום מרכזי במדיניות הכלכלית הסובייטית. מכשיר זה היה — התיכנון. הבולשביקים האמינו, לפי תורתו הכלכלית של מארקס (שקיבלה מעין הילה של קדושה ע"י הממשלה הסובייטית) כי התיכנון בכלכלה הוא מעין אמצעי של קסם, כדי להציל את המשק הסובייטי ולהצעידו קדימה.

בעיני הבולשביקים, נאמני לנין היה התיכנון של המשק לא סיסמא בעלמא שהם האמינו בה, אלא זו היתה הדרך, שבה קיוו לפתור את כל הקשיים שנתקלו בהם. האמונה בתיכנון זו היתה אמונת היסוד שבה דבקו אנשי המפלגה הקומוניסטית בשנות העשרים. לא רק במשרדים הקומוניסטיים השונים התרוממו כרזות גדולות עם הציטוט מכתבי לנין: „הקומוניזם — זהו חשבון" (קומוניזם אטו אוטשוט בלע"ז), אלא גם במעשי יום יום שלהם התרגלו מנהלי המשק הסובייטי להסתמך על המספרים (ועל האחוזים) של התכניות השונות שהיו מבוצעות לפי הוראות המפלגה.

לארין נחשב בין אלה, שהיו מראשי התכנית והתיכנון הסובייטי. הוא שהניח את היסוד לשיטת התיכנון הסוציאליסטי, שהיה צריך לרשת את האנרכיה של השוק הקפיטליסטי — וזה היה ההישג העיקרי של המהפכה, שהיא התימרה להוכיח לכל העולם שהתיכנון הסוציאליסטי עולה בהרבה על השיטה הרכושנית של המשק — למרות עשרן של המדינות הקפיטליסטיות, ולמרות נסיונן הרב, למרות התקנות החוקיות שעמדו למגן על המשק בארצות הרכוש, ולמרות כוח האנוש הרב שעמד לרשות המשק הקפיטליסטי בכל אתר ואתר.

אין ספק — שהתיכנון, כפי שהבינו אותו הבולשביקים בימי לנין — היה בו כוח כלכלי גדול. המשאבים של המשק הקפיטליסטי קיבלו את פיתוחם ע"י החופש הבלתי מוגבל, ע"י היוזמה של אנשי הכלכלה, ועל ידי ההתחרות שדירבנה את כל העוסקים בכלכלה לתת לפעולה המשקית את המקסימום של כוחותיהם. ידוע הדבר, שהיהודים בארצות אירופה ואמריקה הראו את יכולתם הגדולה במשק

הקפיטליסטי. לא לחינם היו הסוחרים היהודים בארצות הרכושניות הגדולות — מהמצליחים ביותר, ולא לחינם הכריזו על היהודים כעל „גזע של רכושנים" המשגשגים ביותר — הן להתעשר, והן להשתתף בפועל ביריית היסוד למשטר הרכושני בארצות כמו אנגליה, גרמניה, ארצות־הברית וכו'.

גם אותם היהודים הרוסים של סוף המאה התשע עשרה ושל תחילת המאה העשרים, שעלה בידם להתגבר על הלחץ האנטישמי של השלטונות ושל החוקים המגבילים את פעולות היהודים, ולהגיע לידי הפעלת הכשרונות שלהם בקרב המשק הרכושני המתפתח ברוסיה — גם אותם היהודים שחדרו לפני ולפנים של המשטר הרוסי במשך עשרות בשנים, גם אותם היהודים שהיו מחלוצי המשטר הרכושני ברוסיה — לא היה להם מה להתאונן על מצבם בקרב המשטר הזה. יותר מכך: הגינזבורגים, הפוליאקובים, הויסוצקים, הברודסקים, הראו ברוסיה גם את עצמתם בשדה המשק, וגם היו במובן המדיני נחשבים ליסודות חיוביים ע"י פקידי הצאר ומשרתיו. האינטליגנציה היהודית — גם היא מצאה לה מקום, אם כי יותר מוגבל, בקרב המשטר הישן.

לעומת אלה העמידה האינטליגנציה היהודית שבין הסוציאלדמוקראטים את עצמה לשרות התביעות העממיות. אנשים כלארין לא חשבו על התעשרות אישית או על קריירה ציבורית בתוך המשטר הצארי או בתוך מסגרת רכושנית כלשהי. להיפך: לארין היה משוכנע, שכל העצמה של הפרט העולה למעמד בתוך חברה, שכולה מיוסדת על ניצול מעמדי — איננה אלא עצמת־שוא, וכי הכשרונות הכלכליים והארגוניים של היהודים יכולים לקבל ביטוי של ממש דוקא ורק, אם ישמשו את הציבור כולו. מכאן מסירותם הרבה של אנשים כלארין לחברה שנראתה להם לא רק צודקת, אלא גם מסוגלת לסדר את הכלכלה כולה באופן מתקדם ומצליח.

היה זה תפקיד עצום לתכנן חברה של ייצור ושל פריון עבודה גבוה בתוך רוסיה. היה נחוץ לשם כך — כוח של ניתוח שכלי וכושר ארגון רב, כדי להשיג: א) את השתלבותם של מיליונים בעבודה, שתכליתה אינה רק קבלת רווחים פרטיים („פרנסה" — לפי סוגיה, כפי שהיה מקובל לכנות את זה בעיירות היהודיות) — אלא יצירת ערכים ונכסים, שישרתו את הכלל, את הממלכה. ב) את הקידמה השיטתית של המשק — במסגרת של תכנית, המחייבת כל פרט ופרט. ג) לאזן את האינטרסים של כל קבוצה וקבוצה בקרב החברה החדשה, כדי למנוע התכתשות בין הקבוצות, ולהבטיח הישג כללי לאורך ימים.

האינטליגנציה היהודית, ובתוכה אנשים כלארין, קיוותה שהמסגרת הסובייטית נותנת את כל האפשרויות לא רק לשליטה על הזרמים הפנימיים של השוק, אלא גם לביטול „היחסים השוקיים" כפי שהתקיימו בימי המשטר הקפיטליסטי. ביטול הקנין הפרטי — זו היתה ההנחה הראשונה ליצירת חוקים כלכליים חדשים. הקנין הציבורי — הרי הוא כפוף לחוקים חדשים, העתידים להווצר — ופה היה מרחב גדול של יוזמה, שבה החליטו להשתמש הממונים על המשק מטעם השלטון הסובייטי.

קודם כל היה צורך ליצור את המוסדות, הקובעים את היקף הייצור ואת תנאי התפתחותו. לארין וחבריו להנהלת המשק הסובייטי עמלו כמיטב יכלתם בראשית שנות העשרים (היא התחלת הנא"פ) ליצור מוסדות מרכזיים של המשק, שיוכלו לנהל את פעולת השיווק והייצור גם יחד. קבוצת האינטליגנטים שעיצבו את המוסדות המשקיים הרבים של המשטר הסובייטי — היו כולם מרוכזים במשימה אחת: כיצד לעשות את ה„משק הסוציאליסטי" החדש למשק שיפעל ביעילות,

שישרת את הממשלה ואת היוצרים גם יחד. היה זה תפקיד רחב־ידיים ורב אחריות, שרק משכילים בעלי חינוך כלכלי יסודי — בעלי רקע מדעי כלארין — יכלו להוליד אותו ולהשתמש בו.

רבה היתה, איפוא, השקעת־הכוחות של לארין והמשכילים היהודים בכלל ביצירת המרכזים של החרושת הסוציאליסטית, וגם של הכוונת המשק הסוציאליסטי בשנים הראשונות של הנא"פ. דבר זה היה טבעי — וגם השפעת המשכילים היהודים בתוך המנגנון הכלכלי בברית המועצות היתה טבעית ומובנת בהחלט.

אגב אורחא: השפעה הדדית זו, שבין המשק הסוציאליסטי ובין אנשי־המשק היהודים — היא גם המסבירה את השילוב של היהודים במדינה הסובייטית בשנות העשרים. פעילותו של איש כלארין לא היתה בשנים התוססות ההן יוצאת דופן. אדרבא: הופעתו של בן הרב השנון, המלומד, הפותר בין רגע שאלות חמורות וסבוכות של המשק, והעסוק בכך שלא רק להיכנס בעובי הקורה של כל בעייה, אלא להמציא בעיות חדשות — ולצדן להביא גם תשובות חדשות לבעיות — היתה לדבר רגיל בתוך ההווי הסובייטי של שנות העשרים.

בשנות העשרים היו הופעותיו של לארין — אף על פי שלא היה מאותם תופסי המשרות המרכזיות במפלגה ובשלטון, שהיו מכריעים את הבעיות המרכזיות של השלטון — נעשות לעממיות יותר ויותר. הוא לא היה חבר ה„פוליט־ביורו" (של המפלגה), ואף לא „קומיסאר־עממי" (ז"א שר) של הממשלה הסובייטית המרכזית — אבל גם „פרבדה", עתון המפלגה, וגם „איזבסטיה" (בטאון הממשלה הסובייטית) הרבו להדפיס קטעים מנאומיו, וגם שמו לב להצעותיו מלאות־התוכן והמקוריות, שהיה מביא אותן בכל הזדמנות, ושהיו זוכות לציון בנאומי לנין, טרוצקי ויתר המנהיגים הסובייטיים של שנות העשרים הראשונות.

וזוכר אני, כי בעת ביקורי הממושך הראשון במוסקבה, בתחילת שנת 1925, כשהשתדלתי לעשות הכרה עם המנהיגות הסובייטית לכל אגפיה — נקבו בשמו של לארין, שהיה אז — לפי דעת החברים המומחים — אחד האנשים, שבלעדיו אי אפשר לתאר כל מפנה מכריע בחיי המפלגה, ובעיקר: אי אפשר ללמוד מן היסוד את טעמן של ההכרעות המשקיות של הסובייטים.

אמנם — על עמדתו של לארין סיפרו לי אז, שאין להתיחס אליו „ברצינות מלאה". לארין הוא בעל יוזמה והצעות שאין להן בסיס נאמן בתולדות המפלגה הקומוניסטית, ואין להן כיסוי של ממש בתוך הצמרת הקומוניסטית עצמה. אולם לארין הוא מעין הגשמת ההתפתחות והדינמיקה בתוך ההנהגה המפלגתית, מתיחסים אליו, כביכול, כאל „ילד פלא שמגיע עד לידי נקודת ליברליות קיצונית שבה הוא יכול לפעול כ„אנפן טריבל", ולהציע כל מיני הצעות משונות, שאמנם לא תמיד הן מתקבלות, אך נכנסות הן רובן ככולן לתוך אוצר המפלגה — ומעשירות אותו".

והכפילות במעמדו של לארין — שהיה מכובד על חבריו מצד אחד, ולא זכה להערכה רצינית מלאה מצד שני — היתה גם „מורשתו" של לארין בתקופה האחרונה של חייו, במחצית השניה של שנות העשרים.

ד.

מאז שנת 1924 — נפתחה תקופה חדשה בחיי יו. לארין. בעצם — היתה זו תקופה חדשה בחיי המפלגה הקומוניסטית הרוסית, שעם חברי הועד המרכזי שלה נמנה לארין. זו היתה התקופה, שהמפלגה הקומוניסטית סבלה את האבדה הגדולה,

שהיתה סיבת שינויים כבירים בהמשך התפתחותה. מותו של לנין בינואר 1924 — היה פתיחת מלחמה פנימית אדירה על הנהגת המפלגה.

במאבק הפנימי על המפלגה, שנמשך עד סוף שנות העשרים (ובעצם עוד מעבר לתאריך זה — עד אמצע שנות השלושים) עמדו למבחן כל הערכים היסודיים, שעליהם נבנתה מפלגת הבולשביקים בשנים הראשונות של התפתחותה, ועוד יותר: הוכרע גורל המפלגה הבולשביקית לעתיד, לעשרות בשנים. בשנים אלה הגיעה גם שעתם של כל המשכילים שהצטרפו למפלגה לאחר נצחונה, הגיעה שעתם של כל אלה, שהיו צריכים להוכיח את נאמנותם למפלגה — לרבים מהם היה זה מבחן, שכפי שהתברר לא יכלו לעמוד בו.

בעצם — עברה המפלגה בשנות העשרים המאוחרות משבר בנוגע לעצם מהותה. התקופה של לנין היתה לא רק שונה מהמפלגה, שיצאה מתוך המאבק הפנימי שלאחר מותו — היא היתה גם מנוגדת לה במידה רבה.

אולם מעבר זה — לא היה בשום אופן מהיר, לא הצטיין במפנים חדים. אדרבה: תקופת המעבר לבין תקופת לנין לתקופת סטאלין היתה מצויינת בכך שאחד מהתמרונים העיקריים לאחר מותו של לנין — היה התמרון של סטאלין והנוהים אחריו להעמיד פנים כאילו לא נשתנה דבר, וכאילו כל הנעשה במפלגה ובמדינה הסובייטית לאחר מותו של לנין לא היה בעצם אלא קיום צוואתו, ולשם כך הומצאה גם הסיסמא המרכזית: המפלגה הקומוניסטית נחשבה למבצעת של מורשתו של לנין, היא חשבה את עצמה (והכריזה על כך בקולי קולות) לגוף המגשים את הלניניזם.

במשך שנים מספר היה המושג „לניניזם" מעורפל למדי; ידידיו הקרובים של לנין, עמיתיו בהנהגת המפלגה, שותפיו לכל ההכרעות הגדולות של הבולש־ביזם — כל אלה הכריזו, שה„לניניזם" כפי שהוא ידוע להם הוא דבר שונה לגמרי מאותן ההחלטות, שהוגשמו בשם לנין ע"י יורשו סטאלין. ואילו אלה, שהצטרפו לבולשביקים בתקופה מאוחרת יותר — הועמדו בפני החלטה קשה: האם להכיר ב„לניניזם" את הרעיונות שהם הכירו בהם — או את החלטותיו של סטאלין, שהם הרגישו בו תיכף את הרודן הזר לא רק לרוח הבולשביזם המקורי, אלא גם את העריץ העוין לכל התנועה הפרולטרית, והחושב להחליף את הדיקטטורה של הפרולטריון — בדיקטטורה של „פולחן האישיות" של סטאלין עצמו.

לארין היה פיקח וישר מדי, מכדי להסכים להיות לאחד השושבינין של הרודנות הסטאליניה. הוא חיפש, כשם שחיפשו רבים אחרים מקבוצת המשכילים המהססים, שהיה להם עבר לא־בולשביקי, ושהיו מעין „גרי־צדק" בשורת הבול־שביקים, דרך בינונית, דרך של הסתגלות. הוא השתמש קודם בעובדה, שבהיותו מומחה ובעל עבר עצמי — לא נדרש ממנו בתחילה לתפוס עמדה מצד זה או אחר של המתרס.

ואמנם לארין השתמש בעמדתו „הבינונית" עד כמה שהוא היה יכול באופן נייטראלי, מבלי לעבור לסיעה זו או אחרת במפלגה. יותר מזה: בשלב מוקדם מאוד של המלחמה בין סטאלין ובין מתנגדיו הטרוצקיסטים השתמש בזכותו להיות „יוצא דופן" ויצא בנאום, שהיה בו הרבה מן הנבואה, ושלאחר שנים השתמשו בו. הוא ציין, שחילוקי הדעות כפי שהיו דברי המחלוקת שהתעוררה בין סטאלין לבין מתנגדיו — הם חילוקי דעות חמורים. „חילוקי דעות כגון אלה — אמר לארין בשנת 1926 — אינם נפתרים בנאומים יפים או בהחלטות של המפלגה המתקבלות ברוב קולות". לארין הכריז בשנים שהתנהלו הויכוחים עם ה„אופוזיציה הטרוצ־

קיסטית": „זהי מחלוקת שעתידה להוביל ברבות הימים להתכתשויות ברחובות הבירה, למלחמת אזרחים רבת דמים — לא לויכוח שקט..."

למרות אזהרתו המפוכחת של יו. לארין — לא הסיקו המנהיגים של המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות את הלקחים הראויים. אולי כאן המקום להעיר — שהפער בין ניתוח והכרת המצב כמו שהוא לבין מסקנות מדיניות, שהיה צריך להסיק — היה ענקי בשורות הרוב שבמפלגה (שלהלן נקראו: „אנשי סטאלין") וגם בין אנשי האופוזיציה. הטראגיות המיוחדת שלבשה המלחמה הפנימית בברית־המועצות היתה גם בכך שהסיעה של סטאלין הנחיתה את מכותיה מבלי להסתכל בתוצאות, שהיא משיגה ע"י כך — ואנשי האופוזיציה, שהיו אנשים בעלי תודעה סוציאלית עמוקה, הביאו קרבנות אך לא ידעו להשיב מלחמה שערה, לא ידעו לעמוד על נפשם.

במצב טראגי זה היו גם אנשי הביניים, האנשים „ללא עבר קומוניסטי" מסוגו של לארין. במחצית השניה של שנות העשרים אנו רואים אותו, כשהוא מחזיק מעמד בקושי בו במקום, שהשיגו בימי לנין. לו היה יוצא נגד טרוצקי וזינוביב — היו מיד מתנגדיו של סטאלין משתיקים אותו בתור „מנשביק לשעבר", ואילו סטאלין ומזכירות המפלגה שעמדה לרשותו העדיפו להשתמש בידיעות הרבות ובמזגו הפול־מוסי הרב של לארין, כדי לבסס את עמדותיהם אשר היו חלשות ביותר מבחינה עיונית. בתוך הדרכים העקלקלות, שהתווה סטאלין למפלגה בתקופת המעבר (לפני שעבר לשיטות של טירור בלתי מוגבל, שהגיע לשיאו בסוף שנות השלושים) — הזדקק כפעם בפעם לעזרת יסודות בלתי יציבים. לאחד מהם נחשב לארין.

בעיקר היה זה בסוף שנות העשרים, כשסטאלין רצה ליצור את הרושם, שהוא מצעיד קדימה את ברית המועצות ע"י פעילות משקית אינטנסיבית, ששימשה סיסמאות שמאלניות, כשנקראו כל היסודות הקונסטרוקטיביים שקנו לעצמם שם באחרית ימיו של לנין, לשתף פעולה עם סטאלין ועם תכניותיו החדשות. לארין, שהיה אחד מראשוני התיכנון בברית המועצות, הוזעק אז לתת יד ועצה לציור המפה של התעשיה הרוסית ב„פיאטילטקה" הראשונה. תכנית חומש המקיפה את כל ברית המועצות — יצירה ענקית שבה נקרא לארין לשתף פעולה.

השתתפותו של לארין בתיכנון הסובייטי של סוף שנות העשרים נחשבה לגולת הכותרת בפעילותו שדחפה אותו למרכז המתכננים הסובייטיים. זכורים ביחוד החידושים המפוצצים, שהיה לארין מכניס מפעם לפעם בתכנית החומש הראשונה. כה היתה מפורסמת ביותר הצעתו הקיצונית של לארין, שאפילו בוצעה בחלקה בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים: היתה זו הצעה של שינוי סדרי בראשית. לפי התוכנית — היו המוסדות הסובייטיים צריכים לסגל לעצמם שיטה חדשה בנוגע לספירת ימי השבוע. ההצעה היתה: במקום שבוע העבודה — תקופת זמן יסודית של חמישה ימים. במקום השבת — היום השביעי — נועד ליום מנוחה היום הששי. כל החגים של כל הדתות (ובתוכם כמובן חגי ישראל והשבתות) מתבטלים, ורק החגים הרשמיים — זאת אומרת הראשון במאי והשביעי בנובמבר (יום המהפכה של הבולשביקים) נשארים שרירים וקיימים.

החידושים של לארין אמנם נתקבלו, אך לאחר שנים מספר התברר שאין הם נקלטים לא במשק ולא בחברה הסובייטית. הם הביאו נזק עד בלי סוף לכלכלה הסובייטית — ובסופו של דבר בוטלו בצווי הממשלה — ואילו העם נאנח לרווחה, לאחר שחלוקת הזמן, כפי שהוא הורגל בה, שבה לקדמותה.

84. „האסיפה הלאומית הזמנית" (ועידת יהודי אוקראינה), שנתקיימה בקיוב בנובמבר 1918

1) הרב שלמה־יוסף זאָרין, 2) הרב פינחס האָלמַן, 3) הרב אליהו־אהרון מילי־קובסקי, 4) הרב מנחם־מנדיל חן, 5) מרדכי הורנשטיין, 6) הרב שלמה הכהן אהרונסון, 7) הרב יצחק קוסובסקי, 8) הרב יעקב אלישקובסקי, 9) ..., 10) אלימזר קפלן, 11) אלכסנדר גולדשטיין, 12) מנחם אוסישקין, 13) ד"ר יהודה וילנסקי, 14) זאב טיומקין, 15) פינחס כהן, 16) מאיר גרוסמַן, 17) זאב לאצקי־באָרתולדי, 18) ד"ר משה זילבאָרפאָרב, 19) ליאון רובינוב, 20) פרופ' שלום גולדאָלמַן, 21) מ. שאַץ־אנין, 22) נח באָרו, 23) יהודה נובאָקובסקי, 24) משה ראַפאַס, 25) שמעון דובין (שמעוני), 26) חיים פיינס, 27) הרב אברהם חן, 28) הרב יעקב באָרמן, 29) הרב לוי גרוסמַן, 30) הרב יצחק־אשר שליט, 31) קלמן טולצ'ינסקי, 32) נחום ליבשיץ, 33) זאב וולודארסקי, 34) ..., 35) דוד שלייפאָר, 36) ד"ר יעקב סלונים, 37) שמואל טשאַרנוביץ, 38) ..., 39) אהרון כהנשטאם, 40) הרב יהושע־חיים מאטוסוב, 41) הלל זלאַטופולסקי, 42) ד"ר יוסף מוהליבר, 43) ..., 44) אריה ניישוב, 45) ..., 46) אברהם לוינסון, 47) ישראל אידלסון (בר־יהודה), 48) מ. זאק, 49) ישראל מרמינסקי (מרום), 50) ..., 51) דניאל אורבוך (אבו־זיאמה), 52) יעקב זרובבל, 53) שמואל פאַלאַטניק, 54) משה ליטבאקוב, 55) ..., 56) דוד ליפאַץ (פאַטרובסקי), 57) אַטקין, 58—59) ..., 60) צבי בונפאלד, 61) שמואל גומאלסקי (שגיב), 62) ..., 63) ל. ארנשטיין, 64) ישראל גולדמן, 65) מ. באלאחובסקי, 66) ברוך לויצקי, 67) פינחס שיפמן (בן־סירה), 68) בת־שבע חייקין, 69) עו"ד דוד שמאַרגונר, 70) יוסף צ'ארניחוב (דניאלי), 71) ..., 72) ד"ר אהרון מארשוב, 73—74) ..., 75) א. חפץ, 76) א. רוזין (בן־אדיר), 77—81) ..., 82) חיים־יעקב האַלפאַנד (א. ליטבאק), 83) מתתיהו לאבקובסקי, 84—86) ..., 87) ארליך, 88) בלאכמן, 89) מתתיהו הינדס, 90) ישראל זאק, 91) בנימין גוטאסמן, 92) עו"ד יעקב רבינוביץ (בן־מאיר), 93) משה פוסטאַן, 94) חיים גולדברג, 95) דוד בן זלמן־דוב לוין, 96) ויקטור אדלר, 97) משה רוזנשטיין, 98) אברהם מאַראַזין, 99—105) ...

מאוסף התמונות של ארכיון הציונות הרוסית, מיסודו של א. רפאלי (צנציפר), תל־אביב

ה.

בשנות העשרים גילה לארין ענין רב בגורל היהודים בברית המועצות. הוא היה בין יוזמי הקמתה של „החברה להתישבות יהודים עמלים" („אוזט") ובאספה המייסדת של „אוזט" בינואר 1925 נבחר ליושב־ראש הועד המרכזי שלה. בתפקידו זה ניסה לשמור על האופי הציבורי הכללי של החברה. בועידת „אוזט" הראשונה בנובמבר 1926 תמך לארין בעמדתם של מיכאל קאלינין ואברהם בראגין, ובנאום הסיום שלו אמר כי נוסף למטרתה של החברה לשפר את מצבם הכלכלי של היהודים מחוסרי־המעמד, על ההתישבות היהודית לשמש יסוד להקמת יחידה ממלכתית יהודית בברית המועצות. הוא ראה בחזונו הקמתה של יחידה לאומית יהודית אוטונומית בצפון קרים.

כאשר עלתה על הפרק בסוף 1927 תכנית בירוביג'אן היה לארין בין המתנגדים החריפים לתכנית החדשה. הוא היה סבור כי אין החבל מתאים להגירתם ולהתישבותם של יהודי ברית־המועצות.

כן נתן לארין דעתו לאנטישמיות שהתפשטה באופן מבהיל בברית־המועצות בסוף שנות העשרים. בין השאר הוציא לאור ב־1929 ספר מיוחד בן למעלה מ־300 עמוד על „היהודים והאנטישמיות בברית־המועצות", שנדפס ב־10,000 טפסים. כן השתתף בקובץ „נגד האנטישמיות" (רוסית) שיצא לאור בלנינגראד ב־1930.

בינתיים — הלך מצב בריאותו של לארין ורע מיום ליום. הוא היה צעיר לימים באחרית שנות העשרים, טרם מלאו לו חמישים שנה, אך קצב עבודתו וההתרגשות הרבה שהיתה קשורה לכל פעליו בשנות הויכוח הגדול — היה בעוכריו.

בביקורי במוסקבה בקיץ של 1931 — נאמר לי, כי לארין חולה אנוש, וכי נמצא הוא בבית החולים. בעוד חדשים מספר — בינואר 1932, הביאה העתונות הסובייטית ידיעת אֵבל על מותו.

עדיין לא נגמרה בשלב ההוא „תקופת המעבר" במאבק הפנים־מפלגתי, ולכן היתה הלויתו של לארין — טקס ממלכתי, בלי הטחת דבר גנאי כנגדו. הוא נקבר במקום המיוחד לבעלי זכויות בהנהגה הסובייטית, בככר האדומה של מוסקבה, ליד המוזיאון של לנין.

צבי רודי

ולאדימיר יוכלסון

(יהודים באתנוגרפיה הרוסית)

ולאדימיר יוכלסון, בדומה לשטרנברג?*, רשם פרק מזהיר בחקר העממים הסיביריים וארחות חייהם, בסוף המאה הי"ט ובמחצית הראשונה של המאה העשרים. גם הוא בדומה לחוקרים רבים יהודים — אשר מהם נזורו מהיהדות ואפילו המירו דתם (כגון בוגוראז, שיין) — נמנה עם מנהיגי התנועה „נאַרודנאיה וויליה", וכבר מנעוריו ראה את עצמו כמהפכן שאומנותו בכך.

יוכלסון נולד בווילנא בשנת 1855 במשפחה יהודית שומרת מסורת ומקפידה במצוות קלות כבחמורות. הוא גמר את לימודיו בחדר ובגיל שתים־עשרה היה בקי בארבע מסכתות, אחר כך נכנס לבית־מדרש לרבנים. אולם בהצטרפו לתנועת הנארודניקים הפך למתבולל גמור והיה מטיף להתבוללות המודעת, וכאלה הם דבריו ב„זכרונות" שלו (שנתפרסמו בזאמעלבוך ווילנא, ניו־יורק 1936, עמ' 103) על התמורה שהתחוללה בקרבו. „התכוננו ללכת אל העם וכמובן אל העם הרוסי. התיחסנו בשלילה אל הדת היהודית כמו לכל דת בכלל. את הז'ארגון חשבנו לשפה מלאכותית ואת העברית לשפה מתה, המעניינת את המלומדים בלבד. היינו מתבוללים גלוי־לב וראינו בהשכלה הרוסית מקור של ישועה ליהודים, ובכן למה שאפנו לעבוד בקרב העם הרוסי ולא בקרב העם היהודי? סיבת הדבר היא, כי תרבותה הרוחנית של היהדות הרוסית שבזמן ההוא היתה זרה לנו ויחסנו אל מנהיגי הדת והבורגנות של אותה סביבה, שממנה יצאנו אנו המחזיקים בתורה החדשה, היה שלילי. ובנוגע להמוני העמלים היהודים הרי חשבנו, כי שיחרורו של העם הרוסי משלטון הדספוטיזם ומשיעבודו למעמד השליט יגרום לשיחרורם הפוליטי והכללי של כל עמי רוסיה ובכלל זה גם של העם היהודי. ויש גם להודות ולומר, כי הספרות הרוסית, אשר נטעה בלבותינו אהבה להשכלה ולעם הרוסי, נטעה בנו את המושג על היהדות לא כעל עם, אלא כעל מעמד של טפילים, וזו היתה אחת הסיבות שיש בהן כדי להסביר את עזיבתנו."

הבולשת הצארית התחקתה על עקבותיו ומעשיו של „הבחור המסוכן" הזה, שראוהו מסתובב תמיד ליד בית־דפוס חשוד בהדפסת כרוזים מהפכניים, אולם הוא הצליח להימלט ברגע האחרון לפני האסרו בשנת 1875 לברלין.

יוכלסון מספר בזכרונותיו, כי בהיותו גר בברלין, נפגש כאן לראשונה פנים אל פנים עם „נציגיו האמיתיים של מעמד־האכרים הרוסי". בעיר זו התקיים במקרה „אַרטל" של איכרים „קוסטארים" מפלך ניז'ני־נובגורוד, שאחד היוזמים הביאם לכאן; יוכלסון ניסה לעשות נפשות ביניהם, נאלץ אפילו להשתכר לשם כך, אבל העלה חרס**.

---

* ר' מאמרי על ליב שטרנברג, „העבר", ספר ט"ז (1969), עמ' 182—191.

** ע"פ א. צ'ריקובר, יהודים בעיתות מהפכה, 1957, עמ' 212, וכן Былое, 1918, № 13

אולם בנוסף ללימודים האוניברסיטאיים אין התעמולן יוכלסון מסוגל לשבת באפס מעשה. משום כך הוא עובר להמשיך את לימודיו (בכלכלה, פילוסופיה והיסטוריה) לשוויצאריה ומיטלטל בשנים 82—1881 בין צירוך לז'ניבה, שם אורגן על ידי ליב דויטש בית־דפוס של תנועת ה„נארודנאיה וויליה" והוא עוזר לערוך ולהוציא את הקבצים ב„מולדת" ולהבריחם בצורת חוברות לרוסיה. בשנת 1884 הוא נשלח לרוסיה כדי לנהל בה תעמולה מהפכנית. אולם הוא נעצר מיד עם בואו על ידי הבולשת ולאחר משפטו מגלים אותו לעשר שנים לאזור יאקוטסק.

*

כגולה פוליטי מתחיל יוכלסון בחקר עממי הסביבה, ביחוד של שבטי היוקאגירים לפי המתודה הסטאציונארית, הקרויה בשפת ההווה של המדע בשם מחקר־שדה, על ידי התגוררות ממושכת בתוך אוכלוסית הסביבה, לימוד מתמיד של לשונה, אמונותיה ומנהגיה, אגב צרוף העבודה המדעית עם הושטת עזרה ממשית לתושבי המקום. חלק בלתי מבוטל מרשימותיו שמור עדיין בארכיון המכון של עמי אסיה בלנינגראד ובניהן חומר לינגויסטי ופולקלוריסטי של העממים היוקאגירים, הקוריאקים והיאקוטים. היומנים שלו מכילים לא רק חומר בדבר האוכלוסיה של האיים האליאוטיים, של קאמצ'אטקה והאזור היאקוטי, כי אם גם זכרונות על הפעילות המהפכנית שלו ושל חבריו לדעה ובכלל זה גם חליפת מכתבים עם מוסדות מדעיים רבים בארצות חוץ בקשר עם המשלחות, בהן הוזמן להשתתף במחיצתם של בועז, פקארסקי ואחרים. יצאו לו מוניטין כאתנוגרף בעל־תריסין מיד עם הפרסומים הראשונים שלו. וחובה היא להזכיר כי כל השנים עמדה לימינו כעוזרת וחברה־בחיים אשתו דינה בת אלעזר יוכלסון־ברודסקי, שליוותה אותו באכספדיציות המדעיות בשנים 1895 עד 1910. לפי השכלתה היתה דוקטור לרפואה ונתפרסמה בחיבורה „הטופוגראפיה של גוף האשה של עמי סיביר הצפונית", ובשנת 1907 זכתה למדליה של זהב מטעם החברה המלכותית למדעי־הטבע, אנתרופולוגיה ואתנוגראפיה.

בשנת 1895, עם פירסום מחקרו בדבר ההווי של הסקופצים (הסריסים) האולקמוניים, מוזמן יוכלסון להשתתף במשלחת הנודעת לחקר האוכלוסיה של יאקוטיה. הגולה הפוליטי, שנמצא אז במחוז קולים, הסכים לכך, בתנאי שתורשה לו תנועה חופשית, ללא פיקוח משטרה, ושיוטל עליו להידרש לחייהם של היוקאגירים והיאקוטים הצפוניים. בארכיון המכון לעמי אסיה שמורים שני יומניו „רשימות מסע", בהם הוא מתאר בפשטות המיוחדת לו את דרכי עבודתו; „בכל המסעות" — כותב הוא — „ניהלתי סוג כפול של רשימות: מיוחדות (בכל שטח חקירת הבעיות של הלכסיקולוגיה, הפולקלור, הדקדוק, האנתרופומטריה, המשק וכיו"ב) ומסעיות בצורת יומנים. באחרונות העליתי על הניר את כל מה שנראה לי כמענין, מבלי שאהיה כפוף לשיטה מסוימת. את העובדות במשפט המנהגי, אמונות דתיות, יחסי־משפחה, מנהגים וכיו"ב הייתי רושם כפי שהייתי נתקל בהן. כמו כן הייתי רושם רשמים כלליים מהדרך, מהנוף, הצמחיה, שמות הנהרות והאגמים, הרמות וכיו"ב"... מהעשרים ושניים ביולי עד הששי בדצמבר 1895 עבר שטח של 1140 קילומטרים. בהגיעו לקולימסק העילאי יצא במיוחד אל הצריפים של היוקאגירים, ובחקרו את מנהגיהם היה הראשון שתיאר במפורט את הכללים של חלוקת השלל שהיו מביאים עמהם הציידים.

בנוגע לחלוקת הציד הידועה אצל העממים הסיביריים בשם „נימאט" היה יוכלסון אחד הראשונים ואולי הראשון, שהדגיש את חשיבותה הסוציאלית. האינסטיטוציה של ה„נימאט", אשר עוד לפני זמן קצר לא היתה ידועה לאתנוסוציולוגיה המערבית, מזכירת מבחינת מה את מנהג ה„פוטלאטש" (במובן של „הזנה" או „אכילה"), שנחקר על ידי ג'ורג' דאווי ומארסל מוס אצל המלאנזים, הפפואסים ואצל האינדיאנים ביבשת הצפון־אמריקאית של האוקינוס השקט. מהותו של ה„נימאט" כאב־עקרון במשפט המנהגי התבטאה כרגיל בכך, שכל שלל או ציד בעל ערך צרכני היה נתון לחלוקה קולקטיבית. במובן המצומצם היה המדובר בבעלי־חיים גדולים דוגמת הצבי הגדול, הדוב וכיו"ב, אשר לבשרם נודעת חשיבות רבה בשביל התזונה. החיה, שניצודה בדרך אינדיבידואלית, לא היתה לפי הכללים המקובלים קניינו של הצייד עצמו כי אם של ציידים אחרים — של שכני ה"סטוי־בישצה" (הכפר). הצייד, שהמית את החיה, לא היה אפילו זכאי לבצע בעצמו את חלוקת הבשר. תפקיד זה הוטל על אחד מזקני הכפר, שהיה מעניק לצייד את מנתו השווה לזו של חברי הצריף האחרים. אצל היוקאגירים היה מקובל, לפי הסתכלויותיו של יוכלסון, למסור לסוחר בנוסף למנת הבשר שלו גם את הגולגולת והעור של הצבי ההרוג. ביומן, בו מסופר על מנהג ה„נימאט", מתאר יוכלסון בהרצאה מושכת גם את חלוקת התפקידים בין בני המשפחה הגדולה, את המאכלות האסורים לעלמות ולנשים נשואות ואת צורות ההסתרה לזמן מסוים של העלמות לפני טקס הנשואין.

זוג היוכלסונים, בשקדם על לימוד לשונות הסביבה וניבים, ביחוד של היוקאגירים, הכירו על ידי כך גם את האמונות ברוחות ובשדים, באלילים המגינים, כמו כן בשימוש בפטרית־הזבובים כבתרופה מרדימה ובהקרבת הכלבים כדי לחלות את פני הרוחות הרעים. בשעת השיחות עם יושבי המקום כבר היו משתמשים ב„פונוגראף" ולא קל היה להתיש את סלידתם מפני כלי זה. לזכותו של יוכלסון זוקפים גם את התאור הראשון של טקס „הפגישה" הנדיר של חיות־הים, של זה הקרוי חג התנין כמסופר במונוגראפיה שלו ה„קוריאקים". „ליד הישוב קיוּאל נהרג תנין לבן ממשפחת Delphanaterus Leucas. כאשר הגענו אל החוף היינו עדים למערכה שכזו: ארבע־חמש נשים לבושות הדר בשמלות עשויות מעור חיות רקדו סביב מדורה דועכת כשהן משמיעות צלילים גרוניים לא־לא־חויא, נופלות וקמות ומושיטות זרועותיהן. הן צרחו עד כדי צרידה, והזיעו למרות הרוח החזקה. ממרחקים נראה משהו כהה, זו היתה „נארטה" (עגלת שלג), שבאמצעותה גררו הקוריאקים תנין ענקי. ומשזרקו אותו על החוף החלו בחלוקת הבשר". לימים עוד הוסיף יוכלסון את ההערה, כי המנהג של „חג התנין" היה טבוע ברעיון, כי התנין ההרוג בא להתארח לזמן מה ובמשך הזמן הזה היו חולקים לו כבוד רב, שכן רוחו עתיד לשוב לים על מנת לחזור על ביקורו בשנה הבאה. את הבשר היו אוכלים תוך קריאות שמחה ומהחלב של התנין היו מכינים מעין גרות כדי להאיר בהם את לילות החושך הארוכים. וכאן אולי היה מעורב גם מומנט יהודי. הגברת יוכלסון־ברודסקאיה, שהיתה גם היא מבית יהודי אדוק, מתאוננת ביומנה על החיים הקשים שנועדו להם בגלות סיביר, על הלכלוך והרעה ועל געגועיה העצומים למשפחתה והידידים, כמו כן על הקשיים שזומנו בנסותה לבצע את מדידותיה האנתרופומטריות. הקוריאקים ראו בכך משום מעשי כשפים ונרתעו מפני הנגיעה בגולגלותיהם. אולם היא קנתה את לבם על ידי כך שבשעת הדלקת הנרות היתה נוהגת כמעשי אמה בליל ששי — עוצמת את עיניה ומחפה אותן

בידיה — מנהג שהיה מקובל גם אצל נשי הקוריאקים, שהחלו להתייחס אליה כאל אחת משלהן.

עם גמר מועד הגרוש שלו מתישב יוכלסון בפטרבורג (לנינגראד). שם מתחילה הקארירה המדעית שלו בקצב מסחרר. בשנת 1901 הוא מוזמן על ידי המוזיאום הניו־יורקי למדעי־הטבע להשתתף בחקר העמים הארכאיים המתגוררים משני עברי ים ברינג *. בשנת 1912 נתמנה לסגן מנהל המוזיאום לאנתרופולוגיה ואתנוגרפיה בלנינגראד וב־1919 לפרופסור באוניברסיטה שם. גולת הכותרת בתקופת חייו האחרונה היתה הקביעה של הקירבה הלינגויסטית והפולקלורית המפליאה בין שבטי הילידים של קאמצ'אטקה (האליאוטים והאיטלמנים ודומיהם) לבין האוכלוסיה האמריקאית של חופי ים ברינג, על יסוד בחקרי משלחות מדעיות, בהן השתתף כחבר, ולבסוף גם עמד בראשן.

ב־1922 היגר יוכלסון לארצות־הברית על מנת להמשיך במחקריו במוזיאום למדעי־הטבע של ניו־יורק אגב קיום קשרים הדוקים עם חבריו האתנוגראפים (ברובם ממוצא יהודי) בברית־המועצות. הוא נפטר בשנת 1943 בארצות־הברית.

---

* על משלחת זו ר׳
М. А. Кроль, Страницы моей жизни, Нью-Йорк, 1944, стр. 274—276.

א. ז. בן־ישי

פרקי אוקראינה
(על פי יומן)

הכנסיה הלאומית היהודית באוקראינה — 1918

דברי הקדמה

בשנות־המהפכה הראשונות ברוסיה (1917—1920) גרתי במוסקבה. פעם בשנה, לחודש־החגים, תשרי, הייתי נוהג לפקוד את בית הורי באוקראינה: בעיר־המחוז מוהילוב־פודולסק, צומת־דרכים מרכזית אל הדרום, שבמלחמת־העולם הראשונה נעשתה לעיר־ספר. נהר הדניסטר העובר בה שימש גבול־מים טבעי בין אוקראינה לבין בסרביה, שרומניה סיפחה אותה אליה.

הנסיעה ממוסקבה שבצפון הרחוק אל הדרום, נסיעה של שלושה ימים ברכבות־משא צפופות חיילים בעיקר, דרך קיוב־ז'מרינקה (רכבות־המשא היו מכונות בסלנג העממי־החיילי „מאקסימקות", זכר לעיסוק־הנעורים של הסופר הרוסי המהולל מאקסים גורקי, שהיה בנעוריו פועל פשוט ברכבות־משא) — היתה כרוכה בהרפתקנות רבה, כמעט של „גלגול מחילות", אבל אין שום מעצור לצעיר נועז הנוסע אל בית הוריו לראש־השנה. ממנהגי לא שניתי גם בסתיו 1918 (תשרי תרע"ט), לאחר שאוקראינה ניתקה את עצמה מרוסיה הבולשביסטית והכריזה על עצמה כריפובליקה לאומית עצמאית (בחסות חיל־הכיבוש הגרמני שחנה אז באוקראינה). בתוקף תעודה שהעידה עלי כיליד אוקראינה, ניתנה לי אפשרות לעבור את הגבול הרוסי־אוקראיני בסביבות בריאנסק ולנסוע הביתה, ובתוקף תעודה אחרת של אגודה מקצועית במוסקבה, („אגודת פועלי הדפוס", שאליה השתייכו עתונאים ועובדי הוצאות־ספרים) שהעידה על מגורי בעיר זו (ושהיתה הבויה אצלי כל ימי שהותי באוקראינה, מפני „עין הרע"), ניתנה לי אפשרות לחזור לאחר החגים לעיר מגורי.

בעברי דרך קיוב לאחר חודש החגים, בדרכי חזרה למוסקבה, סרתי לבית אחותי הבכירה (מזיווג ראשון של אבי) הינדה, תושבת קיוב (בעלה, ד"ר אריה גורביץ', — תלמיד־חכם גדול, שהוסמך בנעוריו לרבנות על־ידי ר' יצחק אלחנן ספקטור זצ"ל, רבה של קובנה הליטאית ורבן של ישראל בדורו, וד"ר לפילוסופיה ולספרות — היה מנהל הפרו־גימנזיה מיסודו של אֵיל־הסוכר והנדיב ברודסקי בקיוב, במשך עשרות שנים. בשל כך היתה לו זכות ישיבה בקיוב, גם בשנים שעיר זו היתה מחוץ ל„תחום המושב", והיתר הישיבה בה היה רק ליהודים בעלי זכויות מיוחדות.

בקיוב נודע לי על „הכנסיה הלאומית היהודית הראשונה", העומדת להתכנס שם, שבה ישתתף גם ח. נ. ביאליק, כציר ציוני אודיסה. החלטתי להתעכב כמה ימים בקיוב, כדי להיות נוכח בכנסיה, וגם להכיר את ביאליק, שלא הכרתיו עד אז פנים, וגם למסור לו את דרישת־השלום המיוחדת שמסרו לי אליו ד. פרישמן וא. י. שטיבל (את הד"ש שלחתי קודם־לכן אל ביאליק במכתב בדואר. להפתעתי, נמצא מכתבי זה עד היום בארכיון „בית ביאליק", בין מאות מכתבים אחרים, שביאליק ראה משום־מה לשמור עליהם, והעלה אותם אתו לארץ־ישראל).

לא היה לי כל קושי לקבל כרטיס־כניסה של עתונאי לכנסיה הלאומית, על יסוד כרטיס סופר של „העם" (עתון יומי עברי, שיצא במוסקבה בשנים 1917—1918). עתון זה כבר

לא היה קיים, הוא הופסק על־ידי השלטון הבולשביסטי ביוני 1918, אבל כרטיס־סופר של עתון זה היה עדיין בתקפו ופתח לפני את כל הדלתות גם במוסקבה עצמה וגם באוקראינה.

וכך היתה לי אפשרות להיות עד־ראיה־ושמיעה למאורע היסטורי בלתי־חוזר: הכנסיה הלאומית היהודית הראשונה (והאחרונה) של יהודי אוקראינה.

הרשימות המתפרסמות להלן הן על־פי יומני מאז (בקיוב יצא אז עתון ציוני באידיש, בשם „דאָס אידישע פאָלק", בעריכת ש. טשרנוביץ וי. שכטמן, שבו נמסר ודאי דו"ח על הכנסיה, אבל ספק אם הוא נמצא בארץ).

לשם הדיוק, נעזרתי בבדיקת כמה פרטים — בפרט שמות האנשים שהשתתפו בכנסיה הלאומית של יהודי אוקראינה ושכמה מהם לא היו זכורים לי — בארכיון החשוב „לתולדות הציונות ברוסיה", מיסודו של אריה צנציפר־רפאלי בתל־אביב, ותודתי נתונה לו על עזרתו.

א. הכרזת אבטונומיה לאומית יהודית באוקראינה החפשית

בתקופה הקצרה של „הריפובליקה האוקראינית החפשית", שבראשה עמד — בחסות הכובשים הגרמנים — ההטמאן[1] פאוול פטרוביץ' סקורופאדסקי (קצין צבא רוסי שנתמנה ל„הטמן"). ניתנה זכות אבטונומיה לאומית למיעוטים הגדולים שעל אדמת אוקראינה, וליהודים בכללם.

היסטוריה ארוכה ועקובה מדם היתה ליהודי אוקראינה למן המאה ה־17: הטבח בימי מרד בוגדאן חמלניצקי, שחיק־טמיא, בשנת 1648, המכונה בשם „גזירות ת"ח ות"ט"; פרעות ההיידאמאקים[2] ביהודים בשנת 1768; חורבן קהילות־ישראל באוקראינה בשנים 1881—1882, ועוד רדיפות ועלילות — לרבות עלילות־דם — שבני העם האוקראיני עשו ביהודים מתוך שנאת־ישראל וכן כמסייעים־מרצון לשלטון הרוסי העריץ בהפעלת גזירותיו.

במתן זכויות של אבטונומיה לאומית ליהודים באוקראינה (החבל השני בגדלו בקיסרות הרוסית המפוררת — שטח של 602.000 קמ"ר, ושל אוכלוסיה בת 40 מיליון בשנות־המהפכה הראשונות), היה כעין פיצוי־מה על כל „שנות ראינו רעה", בפרט לאחר האכזבה המרה שנחלה האוכלוסיה היהודית ברוסיה, הדשים־מספר לאחר התמוטטות משטר־העריצות הצארי והתקוות הגדולות לחירות־אמת בימי האביב של מהפכת־פברואר 1917, תקוות שדעכו עד מהרה.

ב. נצחון הציונים בבחירות לכנסיה הלאומית הראשונה

לשם הגשמת האבטונומיה הלאומית היהודית — היינו: ייסוד קהילות בעלות תוקף חוקי לארגון החיים הפנימיים לרבות הטלת מסים וכדומה, החזקת בתי־ספר יהודים לשם חינוך ברוח ובלשון הלאומית, פיתוח התרבות היהודית בכל צורותיה, — הוקמה „מועצה לאומית יהודית", ובה חברים ממונים מנציגי כל המפלגות היהודיות שהיו באותו זמן באוקראינה החפשית, מימין ועד שמאל, מחצית החברים במועצה זו היו ציונים, ואף־על־פי־כן לא היתה דעה מכרעת לשום צד, בגלל השויון שניתן לכל המפלגות, בלי הבדל מה גדלן. והמאבק הפנימי היה גדול.

לדרישת הציונים, ועל אף התנגדותן של המפלגות הלא־ציוניות, ובפרט

---

1) הטמן — מושל באוקראינית.

2) ההיידאמקים — קוזאקים אוקראינים במאה ה־18, שהתקוממו נגד בעלי־האחוזות הפולנים וערכו פרעות ביהודים. בשם זה קראו לעצמם גם הלגיונות האוקראינים בשנים 1917—1919.

ה„בונד", ראש שונאי־ציון מראשית קיומו, נערכו בחירות ל„כנסיה היהודית הלאומית" ב־161 קהילות יהודיות, גדולות וקטנות, ברחבי אוקראינה, והשתתפו בבחירות אלו כמאתיים אלף בוחרים. ברור היה, שמספר הקהילות והבוחרים היה יותר גדול, אך בגלל שיבושי הדרכים באותו זמן באוקראינה לא הגיעו התוצאות במועד הדרוש למרכז בקיוב. לפי תוצאות הבחירות, נחלו המפלגות הציוניות נצחון גדול, ויחד עם הדתיים היה להן רוב בכנסיה הלאומית (75 צירים מ־ 125).

ג. המחלוקת על סדר־היום ועל נשיא הכנסיה הלאומית

עם ההכנות לכינוס „הכנסיה הלאומית", ניטשה מחלוקת חריפה בין נציגי המפלגות על סדר־יומה של הכנסיה ועל סמכותה לטפל בבעיות השונות של הצבור היהודי. השמאלנים הלא־ציונים דרשו לצמצם את דיוני הכנסיה הלאומית רק בעניינים הפנימיים של היהודים בתוך אוקראינה בלבד, בכוונה תחילה שלא לפלוש ח"ו לתחום הציוני. לעומת זה דרשו הציונים לכלול בתוך סדר־היום של הכנסיה הלאומית הראשונה גם את שאלות ארץ־ישראל. למעשה יצגה יהדות אוקראינה באותו זמן לא רק את היהודים של חבל אוקראינה (שהיתה תמיד הערה והפעילה ביותר — גם בעניני ציונות — בתוך היהדות הרוסית הגדולה), אלא את היהדות של כל רוסיה, כיון שהמנהיגות הצבורית היהודית של רוב חבלי רוסיה, שנתרכזה בסוף מלחמת־העולם הראשונה ולאחר מהפכת־פברואר במוסקבה ובפטרוגראד, כבר נטשה את אדמת רוסיה הבולשביסטית העוינת, ונמלטה לחבלים החפשים של רוסיה המפוררת, ולאוקראינה בפרט „עד יעבור זעם" (היתה משום־מה אמונה, שהמשטר החדש, שנוצר בתוך מרחץ דמים, לא יארך, ומשטר דימוקראטי חפשי יקום במקומו). האוכלוסיה היהודית שלא עזבה את תחומי רוסיה האדומה נשארה נטולת־לשון, והזדהתה בלי ספק עם המנהיגות „הגולה" שלה.

שאלות ארץ־ישראל היו באותו זמן אקטואליות ביותר; לאחר הכרזת בריטניה המנצחת במלחמה („הכרזת בלפור") על בית לאומי ליהודים בארץ־ישראל המשוחררת מן השלטון התורכי, וערב ועידת־השלום (1919), שבה נחתם חוזה־השלום („חוזה ורסאי") בין מעצמות־ההסכמה המנצחות לבין גרמניה.

מלבד שאלות ארץ־ישראל, היתה נציגות יהדותית מוסמכת צריכה להעלות בועידת־השלום את שאלת הזכויות ליהודים בארצות שונות, שבהן היו זכויות אלו מוגבלות.

לאחר מאבק קשה, ניצחו הציונים גם בקביעת סדר־היום של הכנסיה, ושאלת ארץ־ישראל נכללה בו.

ולבסוף נתעוררה שאלת הנשיא. בנשיאות של ועידה מיוצגות, כרגיל, כל הסיעות המשתתפות בה, ויושבי־הראש מתחלפים לפי תור מסויים. אך הנשיא, הנבחר מתוך סיעת הרוב, הוא בדרך־כלל אישיות על־מפלגתית מקובלת על הכל, אם בגלל זכויותיו הכלליות, ואם בגלל ותיקותו בעסקנות צבורית. ברור היה, שהזכות להציע נשיא היתה לסיעה הגדולה ביותר בכנסיה, הסיעה הציונית, שגם בה היו זרמים שונים, לפי גילים ונטיות אידיאולוגיות. בין הציונים הכלליים, שנחשבו ל„אגף ימני" של הסיעה, ובין „צעירי ציון", שנחשבו ל„אגף שמאלי" בסיעה, לא היו דעות אחידות בכמה ענינים עקרוניים. מנחם (מנדל) אוסישקין — הוותיק שבין עסקני־ציון ברוסיה, ראש „ועד חובבי ציון" משנת 1904 ועד ביטול הועד הזה בימי השלטון הבולשביסטי — היה לכאורה המועמד המתאים־ביותר מכל הבחינות לנשיא הכנסיה הלאומית הראשונה של יהודי אוקראינה, אבל בתוך הסיעה

הציונית עצמה עורר האגף הצעיר־ה„שמאלי" „צעירי ציון" חששות, שמא בחירתו של „איש הברזל" — שהיה ידוע בקנאותו הקיצונית ולא־פשרנית לעניני ציון וללשון העברית (את האימרה הידועה „עברית או רוסית", כנגד האידישאים שטענו לאידיש כלשון הלאומית היחידה של עם ישראל, אימרה שנעשתה סיסמה מנגחת לקנאי הלשון משני עברי המיתרס במשך שנים רבות — יחסו לאוסישקין, אם כי נוצרה באמת בתקופת ה„השכלה" ברוסיה, זמן רב קודם לאוסישקין) עלולה לעורר התנגדות חריפה של המפלגות הלא־ציוניות בכנסיה.

תוך חיפוש מועמד אחר לנשיא, אישיות מקובלת על הכל, ציוני ולא־קיצוני, הועלתה מועמדותו של ח. נ. ביאליק, שגם מתנגדי הציונות וזוללי־העברית חייבים היו בכבודו, בגלל הפופולאריות העצומה שלו בצבור היהודי והלא־יהודי (תרגומי השירים של ביאליק על־ידי ז. ז'בוטינסקי לרוסית — ושירי הזעם והתוכחה בפרט — פירסמו את שמו של ביאליק גם בין הקוראים הלא־יהודים על אדמת רוסיה בכל חבליה). ההצעה לבחור בביאליק לנשיא הכנסיה היהודית הלאומית הראשונה היתה הצעה נכבדה מאוד, גם ברוח הזמן. כל העמים המתעוררים ברוסיה ובאוסטריה המתפוררות העמידו אז בראש תנועתם הלאומית אנשי־רוח מפורסמים מבני עמם, כסמלים, ולא פוליטיקאים מקצועיים: האוקראינים בחרו לראש הריפובליקה האוקראינית העממית את הסופר והמחזאי האוקראיני המהולל ו. ויניצ'נקו, הפולנים — את הכנר המהולל איגנץ פאדרבסקי, הצ'כים — את הפילוסוף פרופ' ת. מאסריק.

לאחר שיקולים נוספים, נתקבלה דעתם של אלה — דוקא ממעריצי ביאליק — שסברו, שלא כדאי להכניס את משורר־האומה, פאר היהדות הרוסית, לתוך המערבולת העסקנית־הפולמוסית של הפלגות בישראל, מחשש שמא לא יעצרו השחצנים ברוחם ויפגעו בביאליק, ונמצא שם ישראל ומשוררו הלאומי מתחלל. באין ברירה, ומתוך „הסתכנות" מסוימת, הוחלט להציע סוף־סוף את מנחם אוסישקין לנשיא הכנסיה הלאומית הראשונה של יהדות אוקראינה־רוסיה, על אף התנגדותם של השמאלנים. דימוקרטיה היא דימוקרטיה, ורוב הוא רוב.

לביאליק נתייחד כיבוד מרכזי אחר בועידה זו כראוי למשורר נושא דבר האומה: משא על היהדות בגלות רוסיה, שהיתה נתונה דורות רבים למשיסה ולרדיפות בימי שלטון־העריצות של רוסיה הצארית, והבעת תביעותיו הלאומיות של עם ישראל אל עמי העולם להחזיר לו את ארץ־אבותיו. מקומו של משא זה נקבע לישיבה הראשונה של הכנסיה הלאומית, מיד לאחר דברי הפתיחה של הנשיא אוסישקין.

לחברי הנשיאות נבחרו מכל הסיעות, לפי משקלן בכנסיה. לסגן הנשיא נבחר זאב לצקי־ברתולדי, מטעם סיעת ה„פולקס פאַרטיי" (ללצקי היה גם עבר ציוני־אחד־העמי, ואחר כך ציוני־סוציאליסטי, ס. ס.. הוא לא היה מן הקיצונים, איש־העם היה, לימים היה חבר „מועצת הסוכנות היהודית". ובארבע שנותיו האחרונות — 1936—1940 — גר בארץ־ישראל, ובה מצא גם את מנוחתו האחרונה). הבולט בחיצוניותו בין חברי הנשיאות היה זאב טיומקין, בעל ביוגרפיה ציונית עשירה, ובשנים 1890—1892 נציג הועד האודיסאי של „חובבי ציון" ביפו. אחר כך „רב מטעם" ביילסבטגראד. לאחר השתלטות הבולשביקים על אוקראינה — נציג יהודי אוקראינה ב„ועד המשלחות היהודיות" שליד ועידת־השלום בפאריס. טיומקין בלט על בימת הנשיאות בהדרת פניו, בזקנו המטופח ובקולו הרועם, „קול רעם בגלגל", שנלווה כל הזמן לנקישת־הפטיש שלו „רוהע, רוהע" (שקט, שקט), עם כל תנועה קלה באולם.

ד. שערורית השמאלנים בישיבה הראשונה – בגלל ברכה בעברית

הכנסיה הלאומית נקבעה לששה ימים, מיום א', כ"ח חשון (תרע"ט) עד יום ו', כסלו — 3.11.1918 השבת שלאחר נעילת הכנסיה נועדה לקבלות־פנים של המארחים הקיובים לאורחים מבין צירי מפלגותיהם.

לפי רשימות הנבחרים שהגיעו במועד מרוב הקהילות באוקראינה, ושנמצאו כשירות, היה מספר הצירים לכנסיה הלאומית — 125. מהם: ציונים כלליים — 42, צעירי ציון — 14, פועלי ציון — 11, „אחדות" (הסיעות הדתיות) — 19, „בונד" — 23, „מאוחדים" (הממפלגה הסוציאליסטית המאוחדת) — 12, „פאלקס פארטיי" (המפלגה העממית) — 4.

הכנסיה נפתחה ביום המיועד, בשעה הקבועה אחרי הצהרים, באולם שנשכר למטרה זו, על־ידי אחד מציוני קיוב, המהנדס משה ברוק, שנתיפה לכך. תפקידו היה: לברך ברכה שיגרתית קצרה בעברית ולתרגמה מיד לאידיש, ולהציע לבחור במנחם אוסישקין לנשיא־הכנסיה. אך בהוציאו מפיו את המלים העבריות הראשונות, קמו ממקומותיהם כאיש אחד צירי ה„בונד" ו„המאוחדים" ויצאו בסך את האולם, יציאה הפגנתית עד שהפותח סיים את דבריו. כשחזרו לאולם מסר נציג המפגינים הודעת־הנמקה משום מה יצאו את האולם, וזה תוכן ההודעה: „זוהי הפעם הראשונה לאחר הריבולוציה, שהעיזו לדבר עברית כאן במקום שהאידיש היא השלטת היחידה".

ואם בדברי הפתיחה של הפותח „האלמוני", הסתפקו השמאלנים ביציאה הפגנתית מן האולם, ובמסירת הודעה־לאחר־מעשה על „חילול הקודש" שהציונים חסרי־הבושה העיזו לעשות בפתיחת הכנסיה, הנה התחוללה שערוריה עצומה בתוך האולם עצמו, כשהנשיא אוסישקין התחיל את נאום־הפתיחה שלו בעברית, בקולו הגברי המשכנע ובמבטא האשכנזי השגור בפיו. צעקות היסטריות וקריאות־גנאי באידיש נמשכו מבין צירי השמאלנים, תוך נקישות באגרופים ובמקלות ובכל מיני כלי־הקשה אחרים שהוכנו כנראה מראש, כאלו שמכינים הילדים להרעשת שמות המן ובניו בזמן קריאת מגילת־אסתר. בשערוריה השתתפו לא רק צירי השמאלנים שבתוך האולם, אלא גם האורחים מיושבי היציעים, שגויסו כנראה לשם כך מבעוד יום לקראת הבאות הצפויות. אוסישקין עמד על הבמה כסלע איתן נגד כל החיצים שכוונו אליו ואל העברית שבפיו, והתחיל כל פעם את נאומו מחדש, עד שלבסוף נאלץ להודיע על הפסקת ישיבת־הפתיחה, והמשכה מחר לפני הצהרים.

היה זה אחד החזיונות המבישים, שחוללו בליל פתיחת הכנסיה היהודית הלאומית הראשונה אבירי־האידיש, (לאחר שהבולשביקים חזרו וכבשו את אוקר־אינה, עברו רובם של „אבירים" אלה, ליתר נוחות, אל המחנה הכובש ועשו נקמות בעברית ובעבריים), ועשו ללעג ולקלס את „האבטונומיה היהודית" בעיני המימשל האוקראיני ובעיני העתונות האוקראינית והרוסית בקיוב.

ה. הצפיה לביאליק בישיבת הבוקר – וביאליק איננו

למחרת (3.12.18) בבוקר נפתחה הישיבה בשעה הקבועה, ואוסישקין נאם את נאומו העברי, הפעם כמעט בלי הפרעות. מחוללי השערוריה מאמש נמלכו בינתיים כנראה, בגלל ההד בעתוני־הבוקר הקיובים, שהבליטו בלעג ובתמיהה, ואולי גם בקצת שמחה־לאיד, את הפילוג במחנה היהודי ואת מלחמת־הלשונות הנואלת, שעמדה לפוצץ את הכנסיה הלאומית, זו שנועדה לבסס את האבטונומיה שניתנה להם, והחליטו להתעלם מנאומו העברי של נשיא־הכנסיה, ולשמור את

התפרצות־הזעם להזדמנויות אחרות במהלך הכנסיה. כמה ממפגיני־אמש „אחרו במקרה" לישיבה, ואחרים הסתובבו במסדרונות של אולם־הכנסיה עד שאוסישקין יסיים את נאומו.

מבוכה רבה השתררה במחנה הציוני שבאולם, עם התקרב אוסישקין לסוף נאומו. לפי סדר־היום הרשמי, הגיע תורו של ביאליק לשאת את משאו, שנועד להיות „מסמר" הכנסיה. כל העינים נשואות לשורות הסיעה הציונית, שבמרכזן נקבע מקומו של ביאליק, ועיני הסיעה הציונית מופנות לדלת הכניסה לאולם — וביאליק איננו. הרבה עיכובים יש בעולם: רכבת שנתאחרה, מחלת־פתאום, תאונה, ולפעמים (בפרט כשמדובר באנשי־שירה) — גם פיזור־נפש. הנשיאות מחליטה להע־לות בינתיים לדיון כמה ענינים פרוצידוראליים המצויים בכל ועידה. היו"ר של הישי־בה — שהיה במקרה „משלנו", זאב טיומקין — מאריך במקום שאפשר לקצר, שמא בינתיים יופיע ביאליק, וביאליק איננו. אנשי הפראקציה הציונית נבוכים ומרוגזים, במחנה השני — כעין „שמחה לאיד". אכן גם רכבת שנתאחרה או הצטננות־פתאום עלולה לגרום נחת־רוח למישהו. שלחו רצים למעונו של ר' שבח אוירבוך — חותנו של ביאליק — ברחוב קוזניצ'נאיא, ששם צריך היה ביאליק להתארח בזמן שהותו בקיוב, והרצים חזרו משם ותשובה שלילית בפיהם: ביאליק לא הגיע עדיין מאודיסה, וגם אין כל ידיעה ממנו, אם בכלל ומתי יגיע. מתוך יאוש ומבוכה החליטה הפראקציה הציונית בכנסיה, לאחר התיעצות קצרה, להעמיד בינתיים כמרצה על השאלות הבוערות העומדות על הפרק את אחד מעסקני־ציון המקצועיים, הבקי בשאלות אלה ואינו זקוק להכנה מיוחדת לנאומים. העינים ניתנו באלכסנדר גולדשטיין, מעסקני־ציון הבולטים שבדור השני לציונות, בעל־צורה ונואם עממי מלבב ברוסית ובאידיש, במבטא של יהודי רוסיה הלבנה.

גולדשטיין לא היסס הרבה, עלה על הבמה ככהן זקן ורגיל המוכן לברכת־כהנים בכל הזדמנות הבאה לידו, ונאם כדרכו את נאומו באידיש מינסקאית מוטעמת, עם הרבה סימני־הקטנה וקלמבורים, שמבחינת הצורה הניח גם את דעתם של קנאי־האידיש. בנאומו של גולדשטיין לא היה כמובן כל תחליף למשאו המיוחל של ביאליק, אבל היו בו כל התביעות של יהודי רוסיה ואוקראינה — וממילא של יהודי כל העולם — לועידת־השלום, בכל הנוגע לארץ־ישראל ולזכויות היהודים בארצות־מגוריהם.

להפתעת הכל הופיע ביאליק פתאום באולם, בסוף הישיבה, בתום נאומו של גולדשטיין, ונתקבל בתשואות סוערות על־ידי אנשי הפראקציה הציונית. הציונים נשמו לרווחה.

ז. ביאליק — במרכז ההתענינות של הכנסיה; המשא שאיחר

מרגע שנכנס ביאליק לאולם־הכנסיה, עמד במרכז ההתענינות. בכל אשר פנה, מצא את עצמו מוקף אנשים מכל הסיעות, שהיו מצפים למוצא פיו. אלה ב„ר' חיים נחמן' ואלה ב„מר ביאליק". אחת השאלות העיקריות שנשאל: מה קרה באמת? מדוע איחר לישיבת הפתיחה של הכנסיה? (הרי בהיותו באודיסה, לא ידע עדיין על השערוריה שנתחוללה בגלל העברית. ואילו היה הוא בישיבה זו, יתכן שהשע־רוריה לא היתה מתחוללת, מטעמי דרך־ארץ). וכיצד זה ויתר על הזדמנות היסטורית להציג את תביעותינו לעמי העולם לקראת ועידת־השלום? ומי, אם לא הוא, המשורר הלאומי המוסמך, היה מסוגל לבטא את תביעותיה של החטיבה הגדולה ביהדות העולם?

ביאליק לא התרגש מכל השאלות שנשאל בצורה ידידותית ביותר ובירא־הכבוד. אגב עישון סיגארה — שהיתה מצילה אותו לפעמים ממבוכה של קושיות לא־נוחות — ובשלוות־נפש השיב לשואלים: באותו ערב, שבו נקבעה פתיחת הכנסיה, עמד להרצות באודיסה, לפי הבטחה שהבטיח זמן רב קודם שנקבע סדר־היום של הכנסיה, על שלמה אבן גבירול. מילתא זוטרתא, אבן גבירול! גדול המשוררים־הפילוסופים של תקופת ספרד וגם של דורות אחרים. כאמור הבטיח להרצות עליו, וכשמבטיחים צריך לקיים, ושירה היא למעלה מפוליטיקה, ומי בכלל קבע, שעליו לנאום דוקא בישיבת־הפתיחה של האסיפה? כלום שאלו את פיו מראש, בזמן שקבעו את סדר־היום?

נימוקו בתום־לב של ביאליק היה משכנע לכאורה, אם כי לא הניח את דעתם של עורכי סדר־היום של הכנסיה, ושל שואלי השאלות.

אם כי תביעות היהדות של אוקראינה־רוסיה לקראת ועידת־השלום כבר הובעו על־ידי אלכסנדר גולדשטיין (וכבר נוסחו בהחלטות שהוכנו להצבעה בסוף הכנסיה על־ידי הועדה המתמדת) ובראשי־פרקים גם בנאום־הפתיחה של הנשיא אוסישקין — לא רצו לוותר על משאו של ביאליק, והוא נקבע ליום השלישי א׳ כסלו (5.11).

צפיה רבה שררה באולם הכנסיה, בשעה הקבועה, מתוך דריכות לשמוע את דברי ביאליק. לא רק האולם ויציעיו היו מלאים מפה לפה, ולא נעדר איש מן הסיעות השמאליות, אם כי ידוע היה שביאליק ידבר „בלשון הריאקציה הציונית", בעברית. גם המסדרונות היו מלאים אנשים, שציפו לאפשרות כניסה אל האולם.

בפינת העתונאים שבאולם נראו גם כתביהם של העתונים הלא־יהודים שבקיוב, אוקראינים ורוסים, שבאו לראות ולשמוע את ה„דראבני ייברסקי נאציו־נלני פואט" (המשורר הלאומי בעברית העתיקה), ונאלצו להסתייע בעמיתיהם היהודים השומעים את „העברית העתיקה" (להבדיל מן „היהודית החדשה", היא אידיש).

ביאליק התחיל את נאומו, כדרכו, בקול נמוך, ובקצת הומור מפיג־מתיחות ומרגיע, הפעם — התנצלות כל־שהיא על אחרו לועידה, ולא באשמתו ח״ו אלא משום כבודו של שלמה אבן־גבירול, אביר משוררי ישראל בימי הביניים, שביאליק התחייב להרצות עליו זמן רב קודם שנקבע סדר־יומה של הכנסיה ותאריך פתיחתה, ולמאי נפקא מינה, אימתי יאמר את דבריו?

בהדרגה התרומם קולו של ביאליק, והוא נכנס מעט־מעט לאכסטאזה, כדרכו, שהלהיב גם את אלה שלא הבינו כלום מן הנאום. היה זה משא חזון, למעלה מכל עניני פוליטיקה ומכל פולמוס מפלגתי, והוא העלה בבת אחת את הועידה לספירה עליונה. באולם שרר שקט גמור. כל המאזינים, — ובהם גם אנשי האגף השמאלני, שרובם היו חובשי בית־המדרש לשעבר, ששנו ופרשו, — האזינו בעצירת־נשימה לדברי ביאליק. רק בסוף משאו, שנמשך כשעה וחצי, בלי הפסקה, נגע בענינים העומדים על הפרק בשעת „הרת עולם" זו, שעת חורבן לתרבות ישראל בארץ שהשתלט בה כח־הרס שאין כל מעצור לפניו (רמז ברור לשלטון הבולשביסטי ברוסיה), ושעת תקוות גדולות לאתחלתא־דגאולה הצפויה בארץ־ישראל (רמז ברור להכרזתה של מעצמה גדולה מבין המנצחות במלחמה, הכרזת בריטניה, הטעונה חיזוק בועידת־השלום הקרובה).

כאן הגיעה הבלגתו של האגף השמאלני אל קיצה, ומתוך סיעת ה„בונדאים"

התפרץ אחד השחצנים, משה ראפס (מנהיג ה„בונד" באוקראינה) בזעקת־אימים של עקוץ־עקרב, כלפי ביאליק: „שוואַרצער פאַעט" (משורר שחור)!

ודי היה בקריאת־בזיון זאת — שהיה בה מעין „רבם דקרו" — כדי להרתיח את אולם הכנסיה. הציונים, וגם אנשי סיעת „אחדות" (רובם — רבנים מגודלי־זקן, גלריה של אנשי־תפארת), קפצו ממקומותיהם כאיש אחד — והפעם הגדילו אנשי סיעת „צעירי־ציון", וקראו כנגד אגף השמאלנים בכל הלשונות שבמילון הגידופים: — דרך ארץ, חוצפנים, ריקנים, בוגדנים, עמי־הארצות, עוכרי ישראל!

ביאליק סיים בשקט, בקול הנמוך שבו התחיל, את נאומו, וירד מעל הבמה סמוק־פנים במקצת, חזר אל מקומו ועישן סיגארה אחרי סיגארה. עד ההצבעה על ההחלטות, ביום האחרון של הוועידה, לא נשמע עוד קולו של ביאליק באולם הכנסיה. בהפסקות היה מתהלך במסדרון, והסיגארה בפיו, כשהוא מוצא את עצמו מיד מוקף מעריצים וסקרנים, בהם גם מבין אלה שהתחצפו נגדו. משיב לכל אחד בלשונו, ובחיוך, כאילו לא קרה כלום.

ז. ההצבעה על ההחלטות; ההחלטה הארצישראלית

ההצבעה על רוב ההחלטות, שהובאו על־ידי „הועדה המתמדת", היתה ברובה הצבעה רגילה, בהרמת ידים וכרטיסים. אך ההצבעה על ההחלטה בדבר משלחת לועידת־השלום, היתה הצבעה שמית, מפאת חשיבותה. כל הצירים נקראו לפי סדר א"ב של שמות־המשפחה, והם ענו, בעברית או באידיש, הן או לאו, מסכימים להחלטה או מתנגדים לה. השמאלנים המתנגדים ענו כולם באידיש „געגען" (נגד). המחייבים נתפלגו מבחינה לשונית, אלה ענו בעברית ואלה באידיש. הציונים וה„אחדותיים", ששמותיהם ב„א" (בהם: הרב אהרונסון, אוסישקין, ישראל אידלסון) ענו „בעד". אך כשהגיע תורו של ביאליק בין בעלי ה„ב", ענה: „בזכות". מכאן ואילך החרו־החזיקו אחריו כל מצביעי הן, הציונים־העברים, ואמרו: „בזכות", „בזכות".

משפט אחד בן שלוש מלים בהחלטה הארצישראלית: תביעות הכנסיה לועידת־השלום להחזיר לעם ישראל את „ארץ המולדת ההיסטורית" (אלו היו שלש המלים) — הרתיע את צירי „המפלגה העממית" (פאַלקס־פאַרטיי), שבפרוגרמה שלה לא הוציאה את ארץ־ישראל מתחום פעולתה, מלהצביע בעד ההחלטה. אך גם „פועלי ציון", שיסוד מרכז יהודי בארץ־ישראל היה מן הסעיפים העיקריים בפרוגרמה של מפלגה זו, דרשו משום־מה למחוק את המשפט הזה מן ההחלטה. כשהדרישה לא נתקבלה, ושלוש המלים הנזכרות לא נמחקו מן ההחלטה שהצביעו עליה תחילה סעיפים־סעיפים ואחר כך על ההחלטה כולה, הצביעו אחדים מסיעת „פועלי ציון" נגד כל ההחלטה. יתר חברי הסיעה יצאו מן האולם בשעת ההצבעה ולא השתתפו בהצבעה כלל, והיא נתקבלה בקולות חברי הסיעות הציוניות וסיעת „אחדות", שהיו הרוב בכנסיה.

בזמן הדיון על שיגור משלחת לועידת־השלום, הסכימו תחילה גם שלוש המפלגות הסוציאליסטיות („פועלי ציון", „בונד" ו„הסוציאליסטים המאוחדים") — להשתתף במשלחת, בתנאי שלא יהיו כפופים לדעת הרוב ויהיו חפשים להביע דעותיהם כרוחם, ולבסוף הסתלקו מלהשתתף במשלחת.

למשלחת אל ועידת־השלום נבחרו אישים יהודים בעלי מוניטין, מהם שלא השתתפו כלל בכנסיה הלאומית של יהודי אוקראינה, וגם לא היו כלל באוקראינה באותו זמן:

מנחם אוסישקין, נשיא הכנסיה היהודית הלאומית של יהודי אוקראינה.

העו"ד אוסקאר גרוזנברג, מעורכי־הדין היהודים הגדולים ברוסיה, שנתפרסם בעיקר בהגנתו על יהודים במשפטים אנטישמיים, ובהם „משפט ביילים". לאחר השתלטות הבולשביקים על רוסיה, התישב בריגה, בירת לטביה העצמאית. כבא־כח יהודי לטביה, היה בשנות השלושים חבר „מועצת הסוכנות היהודית" למען ארץ־ישראל.

הרב שלמה הכהן אהרונסון — רבם הראשי של יהודי קיוב, ואחר כך רבה הראשי של תל־אביב—יפו.

אחד־העם — שישב משנת 1907 בלונדון, כמנהל סניף מפעל־התה של ויסוצקי בלונדון.

מאיר קריינין — עסקן צבורי ידוע ברוסיה מקבוצת „פולקיסטים", בשם יהודי אוקראינה־רוסיה.

למעשה השתתף בועידת־השלום בוורסאל רק אוסישקין בלבד. יתר חברי המשלחת שנבחרה, לא הספיקו בגלל עכובים שונים להגיע במועד הדרוש אל ועידת־השלום. גם אחד־העם שישב בלונדון, לא יכול היה משום־מה להגיע במועד לועידת־השלום.

ח. „מוסד קבוע עליון"; „כנסיה קטנה"; החרמת השמאלנים

בין החלטות הכנסיה היתה: בחירת מוסד עליון קבוע, שעליו הוטל הטיפול בעניני האבטונומיה הלאומית. שם המוסד בעברית היה: „הועד הפועל הלאומי של יהודי אוקראינה", ובאידיש: „אידישער נאציאנאלער סעקרעטאריאט אויף אוקראינע".

לחברי המוסד הזה נבחרו: מטעם הסיעות הציוניות: יונה גרינפלד, ד"ר פנחס כהן, משה קליינמן, אליעזר קפלן וד"ר מיכאל שווארצמן. מטעם „אחדות" (הסיעות הדתיות): הרב יעקב אלישקובסקי והרב יעקב ברמן.

כיון שהמפלגות „בונד", „פועלי ציון", „הסוציאליסטים המאוחדים" ו„פאלקס פאַרטיי" סרבו לקבל על עצמם את מרות הרוב הציוני, ונעדרו מן הישיבה הראשונה של המזכירות, צורפו למזכירות חברים נוספים מבין הציונים — זאב טיומקין ויוסף שכטמן. למנהל עניני הועד הוזמן ההיסטוריון — אליהו צ'ריקובר.

הכנסיה בחרה גם ב„כנסיה קטנה" (כעין „ועד פועל מצומצם" הנבחר בקונגרסים הציוניים), שלה נמסרו סמכויותיה של הכנסיה הלאומית בין ועידה לועידה. נבחרו 25 חברים, לפי יחסי הכוחות של הסיעות בכנסיה הלאומית: מטעם הציונים הכלליים — 8, מטעם „צעירי ציון" — 3, מטעם „אחדות" — 5, מטעם „הבונד" — 5, מטעם „פועלי ציון" — 2, מטעם הסוציאליסטים המאוחדים — 2, מטעם פאלקס פארטיי — 1. לאחר ששלוש המפלגות הסוציאליסטיות הודיעו על הסתלקותן מן ה„כנסיה הקטנה", נשאר הרכבה 16 חברים בלבד, והם:

ציונים כלליים — משה ברוק, אלכסנדר גולדשטיין, מאיר גרוסמן, מתתיהו הינדס, הלל זלטופולסקי, זאב טיומקין, ד"ר פנחס כהן, משה־נחמן סירקין.

כעבור זמן נתחלפו בחברים אחרים (מפני שכמה מן הנבחרים הקודמים עזבו את אוקראינה ויצאו לחוץ־לארץ, וכדומה), והם: שלמה ברסלבסקי, צבי בונפלד, ד"ר יהודה־ליב וילנסקי, שמואל טשרנוביץ, ברוך לויצקי, ד"ר יעקב סלונים, נחמן ריבקין ודוד שלייפר.

צעירי ציון: ישראל מרימינסקי (מרום), משה פוסטאן, אליעזר קפלן.

כעבור זמן נתחלפו גם נבחרים אלה באחרים: ישראל אידלסון (בר־יהודה), חיים גולדברג וישראל זק.

„אחדות": הרב שלמה הכהן אהרונסון, מרדכי הורנשטיין, הרב שלמה־יוסף יוסף זווין וקלמן טולצ'ינסקי.

„פּאַלקס פּאַרטיי": זאב לצקי־ברתולדי.

חברי המפלגות שנבחרו ל„כנסיה הקטנה" וסרבו להשתתף בה: מטעם ה„בונד" משה ראפס ועוד ארבעה חברים; מטעם „פועלי ציון" — יעקב זרובבל ושלום גולדלמן; מטעם הסוציאליסטים המאוחרים — ד"ר מ. זילברפארב וי. חורגין.

ט. צירי הכנסיה לאחר חיסול האבטונומיה הלאומית באוקראינה

מבין 125 צירי הכנסיה הלאומית של יהודי אוקראינה, — שנתכנסה בשנת 1918 בקיוב, לשם ביסוס האבטונומיה הלאומית, שממשלת־אוקראינה הלאומית, הקצרה, היתה מוכנה להעניק לאזרחיה היהודים, חלום נאה שנתמוגג עם השתלטות הבולשביקים הרוסים על אוקראינה — יש ענין להזכיר את האישים הבולטים מבין הסיעות הציוניות (כולל הציונות הדתית והציונות הסוציאליסטית), שעלו כעבור שנים מועטות לארץ־ישראל, וחידשו בארץ את פעולתם הצבורית, איש איש לפי נטיותיו והכשרתו, ותרמו את חלקם להגשמת החזון הציוני בארץ־היעוד. מהם עמדו בראש ההנהלה הציונית בארץ, מהם היו בין מארגני הישוב העברי, מהם עמדו בראש החנוך העברי, החילוני והדתי, מהם היו שדרי"ם של הקרנות הלאומיות והביאו את דבר ארץ־ישראל החדשה ליהודי התפוצות, ואחדים זכו גם לראות בהגשמת חזון המדינה היהודית וגם להיות מראשוני שרי־המדינה.

מבין צירי הציונים הכלליים בכנסיה הלאומית של יהודי אוקראינה.

מנחם אוסישקין, ח. נ. ביאליק, צבי בונפלד, אלכסנדר גולדשטיין, מאיר גרוסמן, מתתיהו הינדס, ד"ר יהודה־ליב וילנסקי, שמואל טשרנוביץ, ד"ר יוסף מוהליבר, משה קליינמן, ש. שגיב, פנחס שיפמן (בן סירה).

מבין צירי סיעות „צעירי ציון" ו„פועלי ציון":

ישראל אידלסון (בר יהודה), יעקב זרובבל, אברהם לוינסון, ישראל מרימינסקי (מרום), אליעזר קפלן.

מבין צירי סיעת „אחדות" (המפלגות הדתיות):

הרב שלמה הכהן אהרונסון, הרב יעקב אלישקובסקי, הרב יעקב ברמן, הרב לוי גרוסמן, הרב שלמה־יוסף זוין, הרב אברהם חן.

אני מניח, שגם מבין הצירים הפחות־ידועים של אותה כנסיה יהודית בקיוב, היו לא מעטים שעלו לארץ־ישראל ונתאזרחו בה.

אחדים מבין הצירים הציונים, שיצאו מרוסיה־אוקראינה הבולשביסטית לארצות חפשיות, שדחו את עליתם לארץ לעת־מצוא, המשיכו לפעול בארצות־שהייתם בתנועה הציונית עד יומם האחרון (הלל זלטופולסקי, זאב טיומקין, יוסף שכטמן).

הבולטים מבין צירי הסיעות האנטי־ציוניות של אותה כנסיה, הבונדאים והמאוחדים, — משה ראפס, משה ליטבקוב וא. מרזין — הצטרפו למפלגה הבולש־ביסטית השלטת, עם השתלטותה על אוקראינה, ופעלו במלוא המרץ, במסגרת ה„ייבסקציה" הידועה־לשמצה, ובמסגרות אחרות, לחיסול התנועה הציונית, דת ישראל ותרבות ישראל, עד שלבסוף חוסלו אף הם — תהי מיתתם כפרתם.

מסביב לכנסיה

ביאליק בקיוב

ביקורו הקצר של ביאליק בקיוב, בימי הכנסיה הלאומית, היה מאורע חשוב ליהודי עיר זו, ובפרט לציונים ולעברים.

בימי שלטון הצאר, כשקיוב היתה סגורה בפני יהודים שאינם בעלי „זכויות מיוחדות", היתה אף־על־פי כן בעיר זו אחת הקהילות היהודיות החשובות ברוסיה, והיו בה חיים יהודיים צבוריים, וחכמים וסופרים יהודים חיו ויצרו בה (ביצירת שלום־עליכם תופסת מקום חשוב קיוב על ההווי היהודי בה). היה בה גם סניף גדול של „חובבי שפת עבר", ששקד על החיאת הדבור העברי בחיי יום־יום ועל הפצת ספרות עברית. ארגון זה היה ערוך הרצאות בעברית, ומזמין מזמן לזמן להרצות סופרים עברים ידועי־שם מחוץ לקיוב. בין המוזמנים האלה היה כמובן — ביאליק. ביקורו בקיוב היה תמיד מאורע חגיגי לצבור העברי, והציוני בפרט, בעיר זו. הפעם, כשביקורו של „המשורר הלאומי" לא היה כרוך בשום רשיונות מיוחדים של השלטונות, באוקראינה החפשית, היה ביקורו של ביאליק מאורע חגיגי כפול ליהודי קיוב, ולא רק לעברים ולציונים. בימים המעטים שביאליק התארח אצל חותנו, ר' שבח אוירבוך, לא פסקה הדלת מלהסב על צירה. בלי הודעה מראש היו באים אנשים מכל השכבות „לראות את המשורר", ובפרט אנשי־עט, וביחוד צעירים בראשית דרכם, שהיו זקוקים למלה מעודדת של אלוף־השירה. ולמרבה הפלא: באו לביקור אצל ביאליק גם מאלה שרק אתמול הפגינו נגדו והטיחו כלפיו קריאות־גנאי.

כשעליתי באחד מימי הכנסיה לקומה השניה בבית מס' 29 ברחוב קוזנצ'נאיא, וצלצלתי בדלת, פתחה לי נערה נמוכת־קומה ויפהפיה, ושאלתני ברוסית בחיוך מלבב: אל ביאליק? יש עכשיו אצלו שני אנשים, אבל אפשר להכנס. ודאי יגמרו עוד מעט... אחר כך נודע לי, שנערה זו היא בליומה, אחותה הצעירה של הגברת מניה ביאליק, ולעתיד הקרוב — בת־זוגו של יאן גאמארניק, אדם מוכשר מאוד מן הצמרת הבולשביסטית, סגנו של וורושילוב, מפקד הצבא האדום, שהתאבד ב־1937, בימי ה„טיהורים" של סטאלין.

כשנכנסתי לחדר, מצאתי את ביאליק משוחח עם שני אורחיו, אחד קשיש, מקריח, ואחד צעיר, השיחה באידיש. אמרתי לביאליק, שיש לי דרישת־שלום אליו מפרישמן, וגם כתבתי לו על כך מכתב בדואר, שאולי כבר קיבלו באודיסה. ביאליק הציגני לפני שני אורחיו, ואף קרא בשמותיהם, שלא שמעתי אותם. כשנפרדו ויצאו מן החדר, שאלתי את ביאליק מי הם. על כך השיב לי ביאליק:

— הקשיש הוא משה ליטבקוב, בן תורה, שהתחיל פעילותו הצבורית כציוני אחד־העמי, ואחר כך היה מראשוני „פועלי ציון", נסיונותיו העתונאיים הראשונים היו בעברית ב„הזמן" בווילנא, היה שנים רבות עוזר קבוע בעתון הרוסי הקיובי „קיובסקאיא מיסל", בחתימת „א. לירוב". עכשיו ירד לגמרי מן הפסים, שונא־ציון וחולל־עברית, בונדאי ויותר מזה, מתקרב לקומוניסטים, ומי יודע איזו צרות צפויות לנו עוד ממנו. הפעם בא להציג לפני את הצעיר שראית, משורר מבטיח באידיש, שמו — פרץ מארקיש. ס'וועט שוין עפעס זיין. (אימרה זו באידיש, שפירושה: יהיה כבר משהו, היתה שגורה בפי פרישמן, כשגילה כשרון מבטיח בין הצעירים שהביאו לו כתבי־יד לעיון ולהסמכה. ביאליק ידע, שאני ממקורביו של פרישמן, ועל־כן השתמש אגב חיוך באימרתו של פרישמן).

ביאליק לבש את מעילו, נפרד מבני הבית וביקשני להילוות אליו בטיולו „בעיר היפה קיוב", שהיתה בעונת־שנה זו, עונת סתיו ושלכת, יפה ביותר. בעיקר רצה לשמוע מפי פרטים על המצב בהוצאת־שטיבל שעמדה לפני חיסולה הגמור במוסקבה, לאחר שהמסדרה שלה הוחרמה, והסופרים העברים עזבו אחד־אחד את מוסקבה, וכן רצה לדעת פרטים על פרישמן ותכניותיו לעתיד, ועל שארית הפליטה העברית שלא הספיקה עדיין לעזוב את בירת הבולשביקים.

בדרך הילוכנו ברחובות קיוב, עברה עגלה רתומה לסוסים, עמוסה חבילות־חבילות שמהן בצבץ נייר־דפוס לבן. העגלה נתעכבה ליד אחד הבתים, כנראה בית־דפוס. בביאליק נתעורר באותם רגעים המו"ל־המדפיס שבו, ובזמן פירוק החבילות ניגש ומישמש בידו את הנייר כבעל־מקצוע ותיק:

— אַי־אַי־אַי, זה כמה שנים לא ראינו ברוסיה נייר כזה. הרי זה ודאי מתוצרת גרמניה, שהגיע יחד עם הצבא הגרמני...

כאן ראוי להעיר, כי בשנות המלחמה, וזמן מסויים אחריה, היתה מצוקת־נייר גדולה ברוסיה, ועתונים וספרים היו נדפסים על נייר גרוע אפור, וכאן נזדמנה לו לביאליק המו"ל־המדפיס תופעה לא־רגילה, שראוי היה לברך עליה.

תקלה בכרטיס־הציר של ביאליק

בכל ועידה כמעט יש ותקרה איזו תקלה צדדית, המכניסה רוח בדוחה לשעה קלה במהלך הועידה שכולה מתח וכובד־ראש. תקלות כאלו אינן נרשמות בפרוטוקול, ואין איש זוכרן, אם אינן מתגלגלות במקרה לידו של רושם־רשומות בעל־אזנים. התקלה, שעליה אספר להלן, קשורה אף היא בשמו של ביאליק:

בדרך טיולי עם ביאליק ברחובות קיוב, בדרך אל אולם הכנסיה הלאומית, נגש אל ביאליק בחור צעיר, בעל ספיח־זקן, לבוש מעיל־חורף עבה, שכל חזותו המרושלת־במקצת העידה בו שבא מן הפרובינציה. מתוך שיחה ראשונה באידיש הוברר לי, שכבר הכיר את ביאליק באודיסה. „צעיר זה — לחש ביאליק באזני — משורר־מתחיל באידיש, אך משלנו, לא מן הסיטרא־אחרא, וגם דתי במקצת, לפי שעה על־כל־פנים". מה היה חפצו של צעיר זה? הוא השתוקק מאוד להיות נוכח בכנסיה הלאומית, אבל כרטיס־כניסה אין לו, ובודאי לא יתנו לו להכנס לאולם. שמא יוכל להעזר בהמלצת ביאליק? ביאליק לא היסס הרבה. אם לכניסה — הריהו מוכן לתת לו את כרטיס־הציר שלו. יש להניח, שלו, לביאליק, יתנו להכנס בלי הצגת כרטיס. שומרי־הסף מכירים אותו.

ואכן בהגיענו אל מקום הכנסיה, עבר הכל בשלום. את ביאליק לא שאלו לכרטיס, לי היה כרטיס עתונאי, והצעיר הראה רק חלק מן הכרטיס שבידו. בתוך האולם הלך ביאליק ישר למקומו הקבוע, אני ישבתי בפינת העתונאים, והצעיר שבידו כרטיס־הציר של ביאליק ישב בפינה שבין העתונאים וסיעת „אחדות".

צירי „אחדות" תמכו בכנסיה ברוב ההחלטות הציוניות, אך בהחלטות ה„דתיות", שהציעה סיעת „אחדות", תמכו בעיקר הכלליים מן הדור הקשיש, שאם כי רבים מהם לא היו שומרי־מצוה, הרי היו חניכי בית־המדרש הישן, ולהלכה נשארה בלבם זיקה לעניני מסורת. הסיעות השמאליות הלא־ציוניות הצביעו בסי־טונות נגד כל הצעת החלטה שהציעה סיעת „אחדות". ואם היו הצעות, שגם חלק מן הפראקציה הציונית הצביע נגדן, או נמנע מהצבעה, נפלו ההצעות. במקרה אחד התרגזה סיעת „אחדות", על שהצעתה נכשלה בגלל הנמנעים, ועזבה בהפגנה את האולם. הבונדאים שמחו על כך, קראו אחרי היוצאים באידיש: „אַ גוטען

שליטוועגס!״ (הפירוש בעברית: דרך צלחה בעגלת־חורף! — ברכת־פרידה מקובלת באוקראינה ליוצאים לדרכם בימי־חורף).

והנה קרה מקרה מפתיע: בהצבעה על החלטה אחת, שהציעה סיעת ״אחדות״ — הצעה שעמדה להכלל בתוך התקנות של האבטונומיה היהודית העתידה וסמכויות הקהילות (דומה, בעניני אישות) — נתפלגו הדעות גם בתוך הסיעות הציוניות. מנין הקולות הוכיח, שהדעות בעד ונגד שקולות. מי יכריע איפוא? והרי די היה בקול נוסף אחד, כדי שיוכרע בעד הצעת ״אחדות״. מבוכה. אך הנה הציע מישהו כנראה מ״אחדות״ להצביע שנית על ההצעה בהרמת־כרטיס־הציר, כיון שבמבוכה הקודמת הסתפקו כמה מן הצירים בהרמת־יד בלבד. הכוונה היתה שמא ימלך בינתיים מישהו ויכריע לטובת ״אחדות״. איש ״אחדות״, כנראה ציר מן הפרובינציה, שישב סמוך לצעיר שבידו כרטיס־הציר של ביאליק, ראה פתאום שמכיסו של אותו צעיר מבצבץ כרטיס־ציר. תמה על כך, וספיח־זקנו של הצעיר וכל חזותו פיתו אותו ללחוש לצעיר ״שירים את כרטיסו, מה איכפת לו?״. הצעיר נתבלבל, והרים. במנין הקולות החוזר היתה עדיפות בקול אחד לטובת ההצעה של ״אחדות״. מעשה כשפים. הפעם הציעו מן האגף השמאלי להצביע פעם שלישית, והפעם הצבעה שמית. הפעם לא הצביע כמובן הצעיר הנבוך, ושוב היו הקולות שקולים, שוב מעשה כשפים. מה נעשה כאן? מבמת הנשיאות ירדו שנים, מהם אחד — יו״ר הועדה המתמדת, מאיר גרוסמן, והתחילו לסובב באולם ולחפש את ״הקול המיותר״. תוך בירור הוברר, שבאולם הכנסיה יש שני ״ביאליקים״ — האמתי בלי כרטיס, והשני — זה שכרטיס־ציר על שם ״חיים נחמן ביאליק״ בידו. איך הגיע כרטיסו של ביאליק לידי אותו צעיר? הצעיר התנצל: הוא קיבלו מידי ביאליק. בשעת ההצבעה נתבלבל והרים את הכרטיס, לאחר שמישהו פיתהו לכך. גרוסמן לא השלים עם ההתנצלות ושפך את זעמו על הצעיר. איך וכיצד עושים מעשה כזה? הזעיקו גם את ביאליק למקום, שיראה בעיניו את התקלה שגרם בנדיבות־לבו.

ביאליק לא התרגש מצעקותיו של גרוסמן:

— נכון, מידי קיבל הצעיר את כרטיס־הציר שלי, שישמש לו כרטיס כניסה לאולם הכנסיה הלאומית של יהודי אוקראינה. אשמתי היא זו ולא אשמתו. הצעיר הוא בחור טוב, תלמיד־חכם ובעל כשרון פיוטי, ועוד נראה בו נחת. אין הוא בקי בהלכות הצבעה, שמע שמצביעים על ענין חשוב הנוגע ליהדות, הקרוב ללבו, נתבלבל והרים את הכרטיס עם מצביעי ״הן״. אלהים יסלח לו.

לשמע דברי הסניגוריה מפי ביאליק, נסתלק גרוסמן בזעם מן המקום, והענין חוסל. בדרך הילוכו אמר לבן־לויתו:

— משוררנו הלאומי כבר הכשילנו פעמיים: פעם אחת — באחרו לישיבת הפתיחה, ופעם שניה — במסרו את כרטיס־הציר שלו לבחור־ישיבה בוּר לגמרי בנימוסי חברה.

לאחר שנתרחקו חוקרי האינצידנט, פנה ביאליק בדרך אבהית לאותו צעיר מבויש ונזוף, באידיש מתובלת במלים רוסיות, נוסח יהודי אוקראינה, ואודיסה בפרט:

— איהר האָט זלאָאופּאָטרעבליאַעט מיט מיין ביליעט! — אַ שאַדט! — השתמשת לרעה בכרטיס שלי. חבל!

זה לא מנע מביאליק מלהזמין את הצעיר לבאנקט שעמדו ציוני קיוב לערוך לכבודו ולכבוד צירים אחרים מן הפראקציה הציונית בליל שבת, ה׳ כסלו תרע״ט (9.11.18).

הבאנקט לכבוד ביאליק

הבאנקט שערכו ציוני קיוב בליל שבת ה' כסלו, היה אמנם לכבוד כל צירי הפראקציה הציונית, שטרחו ובאו מקרוב ומרחוק, אך במרכז עמדה אישיותו של ביאליק. המנצחים על הבאנקט היו בעיקר — „צעירי ציון", רובם ככולם בני תשחורת, אנשים במלוא כחם, בגיל שבין שלשים לארבעים. למעשה היתה עדיין כל הציונות הרוסית — לרבות הכלליים, ותיקי הקונגרסים — צעירה בגיל. הדגשת הצעירות של צעירי־ציון היתה איפוא יותר פסיכולוגית מאשר פאספורטית. אפילו ביאליק, שתואר „המשורר הלאומי" כבר הלך לפניו שנים רבות, היה אז רק בן 44.

לא חסרו, כרגיל, באותו באנקט מלבד מיני תרגימא ומשקאות (שבאוקראינה היו בשפע ובלי הגבלה, גם לאחר שהכובשים הגרמנים הוציאו ממנה יום יום רכבות מלאות־מזון) גם נאומי־ברכה, ולא חסרו פזמונות בכל הלשונות המהלכות ומילי־דבדיחותא מעניני היום.

בין השאר הושרה באותו באנקט על־ידי אחד העליזים שבצעירי־ציון, ישראל מרימינסקי (מרום), פארודיה על פזמון־עם ידוע באידיש, מתובל במלים אוקראיניות ורוסיות ובפסוקים עברים פזמון שנוצר, כנראה, בתקופת הפולמוס בין חסידים ומתנגדים ומשכילים־אפיקורסים. תכנו של הפזמון המקורי (נמצא באוסף־הפזמונות של אספנים שונים) הוא: קוזאקון — היינו קוזאק בלשון חיבה — מתבקש לגנן בחלילו פזמון בנוסח זה וזה, וכאן בא משפט אחד המַצה כביכול את האני־מאמין של כיתה זו ואחרת. בפזמון המקורי: חסיד, מתנגד וכו'. מחברי הפארודיה על הסיעות המשתתפות בכנסיה הלאומית הראשונה של יהודי אוקראינה, נתנו „פסוק של יום" בפי כל אחת מן הסיעות, פסוק של לעג למפלגה יריבה, ושל בקורת פושרת למפלגה בת־ברית.

וכך נאמר באותו פזמון פארודיסטי, באוקראינית וברוסית:

ה מ ב ק ש: זאַאיגראַי מיניי, קוזאַצ'נקו, נאַ דודו, נאַ דו־דו,
פו „אחדות"־סקאמו.
(נגנה לי, בן־קוזאקים, ב־ח־ליל, ב־ח־ליל,
על־פי ה„אחדות"־יים).

ה מ נ ג ן: „טישי יידיש, דאלשי בודיש" — „טישי יידיש, דאלשי בודיש" —
פו „אחדות"־סקאמו.
(סע לאט־לאט, ותתקדם —
על־פי ה„אחדות"־יים).

ה מ ב ק ש: זאַאיגראַי מיניי, קוזאַצ'נקו, נאַ דודו, נאַ דו־דו,
פו בונד־ובסקאמו.
(נגנה לי, בן־קוזאקים, ב־ח־ליל, ב־ח־ליל,
על־פי הבונדאים)

ה מ נ ג ן: וואַס מיר זענען, זענען מיר,
אַבער שונאי־ציון זענען מיר. (פעמיים)
פו בונדוב־סקאמו.
(מה שאנו — הננו,
אבל שונאי־ציון הננו,
על־פי הבונדאים).

וכן עברו בפזמון, כבני מרון, כל המפלגות שהשתתפו בכנסיה הלאומית.

כשאזל כל ה„רפרטואר" שהוכן כנראה מבעוד יום על־ידי המנצחים על הבאנקט, נטפלו לביאליק שישב בפינה ושוחח עם פלוני ועם אלמוני. לא הועילו כל הסירובים, ולבסוף נעתר לקרוא אחד משיריו החדשים, שעמד להדפס במאסף „כנסת" שביאליק היה עורכו, ושהטפול בו החל בשנת 1915, אך הצנזורה הצבאית הרוסית אסרה להוציאו לאור — בגלל הגזירה על האות העברית בשנות המלחמה — „מטעמי בטחון", והוא יצא רק לאחר המהפכה ברוסיה. שם השיר „למנצח על המחולות", שיר סארקאסטי בעל קצב סוער, שביאליק כתב אותו בשנת 1915, אבל הוא נעשה אקטואלי יותר בשנה שבה ראה אור (1918).

ביאליק קרא את השיר במבטא האשכנזי־ווהליני שהיה שגור בפיו, בנגינה מלעיל אבל בהטעמה טבעית מיוחדת מרשימה, של מחבר־יוצר ולא של קריין מקצועי מעמיד־פנים. במרחק של חמישים ושלש שנה מאז הבאנקט, רואה אני עדיין את ביאליק, עומד באמצע האולם של מועדון־הציונים בקיוב, כשקולו עולה ויורד לפי קצב החרוזים, והיאמבים, הכל מלעיל:

מו־פים וחו־פים! ה־כו ב־תו־פים!
מל־לי, גל־לי, ח־ליל אל פי־כם!
נס־רו כ־נו־רות, מית־רי־כם המ־רו־פים!
קול או־מר: ח־זק! י־בוא שד ב־א־בי־כם!
(החוזר של „למנצח על המחולות").

השיר מסתיים בחרוזי־זעם אלה:

לא־דין ולא־רחמים, לא־נקם וש(י)לם —
ולמה תחרישו? פה שימו לא(י)לם!
פה שימו לרגל ויז להב קצפה —
ותגיד חמסכם לאבני הרצפה!
והיה מחולכם מחול עועים וגבורה,
להצית את כל סביבותיכם כמדורה.
ובסופת המחול ובנהם הזמירות —
ינופצו ראשיכם אל־אבני הקירות.

סיום עצוב ביותר. לאחר כמה רגעי־התאוששות פרצו כל הנוכחים בתשואות ובקריאות „הדרן". ביאליק הגיב על הקריאות בחיוך: „הן אינכם רוצים בודאי לנפץ את ראשיכם אל הקירות" פעמיים. אקרא לכם פזמון פחות עצוב, מתוך הסידרה „משירי עם". ושוב נצב באמצע החדר, כשמעגל מסביבו והתחיל לקרוא בניגון מיוחד את הפזמון הידוע „יעקב ועשו", (באידיש „געהט אַ גוי אין שענקל אַריין"). לפזמון הזה יש כנראה איזה יסוד בשיר־עם של מחבר אלמוני באידיש — הקבלה בין הגוי המשכים בבוקר לבית־המרזח, ובשובו משם בלילה, שתוי, הוא מרביץ מכות באשתו „יען כי הוא גוי, ולהכות חייב", ובין היהודי המשכים בבוקר לבית התפילה, ושם הוא מתפלל ולומד, ובשובו בערב הביתה „אשתו וילדיו משמחים לבבו", והכל „מפני ששמו יעקב".

פזמון זה, מן המאוחרים שבסידרת „משירי העם" של ביאליק, יש לו סימוכין גם בשירי „יתמות", זכרונות עצובים מימי הילדות, כאשר „במערת חזירי אדם ובטומאת בית מרזח / באדי נסך פגולים ובערפלי קטורת תועבה / מאחורי חביות מזג, על גבי ספר צהוב־גוילים / נגלה עלי ראש אבי, גולגולת קדוש מעונה" („אבי"). מראות־ילדות אלה רדפו את ביאליק כל ימי חייו, ומצאו להם את ביטויים בצורות

שונות, ובצורה קלה — גם בפזמון „יעקב ועשו", שביאליק קרא אותו במבטאו הווהליני, שהחול׳ם נשמע תמיד בתוספת יו׳ד:

„כו(י)סו(י) ח־ייו,
לשתו(י)ס(ת) ח־ייב,
י־ען כי הוא גוי.

התרשמתי מאד מן הפזמון הזה, בפרט מקריאתו, וזכרתיו מיד על פה. בגליון מוקדש ליובל החמישים של ביאליק, בשבועון „על המשמר" שנערך על־ידי בירושלים, בשנת 1923, הדפסתי את הפזמון הזה בפעם הראשונה, על־פי הזכרון, בשעה שביאליק התגורר עדיין ארעית בגרמניה, קודם עלותו לארץ. אחר כך הכניס ביאליק את הפזמון לסידרת „משירי עם", ורק תיקון אחד עשה בשורה השניה: במקום „חבית יין" בנוסח שפירסמתי, תיקן „חבית משקים", חרוז־צמד פנימי ל„משכים" שבשורה הקודמת: „עשו משכים לבית המרזח / חבית משקים מפיו תתן ריח".

לא רק אני זכרתי על פה את הפזמון, לאחר שביאליק קרא אותו. רבים מאלה שנוכחו באותו באנקט זכרוהו ושרו אותו באותו מעמד בצוותא.

בינתיים התקרב הלילה אל סופו, ומבעד חלונות המועדון הציוני נראו זהרורים כחולים ראשונים של השחר. אחד הצעירים קפץ ממקומו ותפס חבר שני ושלישי ורביעי, עד שנתהווה מעגל, שהלך והתלקח יותר ויותר, לצלילי פזמון עממי ידוע באידיש:

שוין נישטאָ קיין נעכטען,
נאָך נישטאָ קיין מאָרגען,
עס איז נאָך דאָ אַ פּיצעלע היינט —
איז דאָס פול מיט זאָרגען.

והפזמון הלך ונשנה בלי סוף בפי המסתובבים במעגל. ביאליק ישב בפינה כולו שקוע בתוך עצמו, עיף מן הקריינות הקודמת, ואף סרב להצטרף למעגל — התרומם פתאום ממקומו, כאילו יש בפיו מה לומר. המחול נפסק, וכל העינים ננעצו בביאליק מתוך צפיה. פני ביאליק היו מביעים רצינות, כאילו בא לתקן איזה עוול פרטי שנעשה לו. והנה פותח הוא את פיו, תחילה בקול נמוך, כדרכו, ומעט־מעט הרים את קולו, כנוגע בדבר. וזו תמצית דבריו:

„שמעתי זה־עכשיו את הצעירים שלנו שרים על „יום אתמול שאיננו כבר", ועל „יום מחר שאיננו עדיין", ונשאר לנו רק „קורטוב של היום".

עלי לומר לכם איפוא, כי במידה שהדבר נוגע לעם ישראל, אין אמת בשיר הזה (ואת המלים „אין אמת" הדגיש וחזר והדגיש כמה פעמים). לעם ישראל אין אפילו „קורטוב של היום", או באידיש „אַ פּיצעלע היינט". לעם ישראל אין הווה כלל. לעומת זה יש לעם ישראל אתמול גדול, אתמול אשר לשום עם אחר בעולם אין כמוהו, אתמול מלא גדולה, אתמול מלא יצירה, אתמול מלא תרבות, אתמול מלא מעשים טובים, אתמול מלא אור־לגויים. וכן יש לעם ישראל, כלומר — יהיה, אנו מאמינים באמונה שלימה שיהיה, מחר גדול. לעם ישראל יש עבר ויש לו עתיד, וההווה, מה שהצעירים שלנו קוראים „אַ פּיצעלע היינט", נשחק בין העבר והעתיד. העבר והעתיד של עם ישראל יונקים זה מזה, ולהווה אין שום ערך, הוא בן־חלוף.

בלשונו הלאומית היחידה של עם ישראל, היא הלשון העברית (לא יועיל להם כלום לצעקנים ולמפגינים ולמלשינים, הרוצים לכפות עלינו לשון לאומית אחרת, לא יועיל להם כלום. הלשון העברית תישאר תמיד ולעולם הלשון הלאומית

היחידה של עם ישראל. כל זמן שעם ישראל יהיה קיים, הלשון העברית תהיה קיימת עמו). ובכן בלשון העברית אין זמן הווה, כדרך שיש בכל הלשונות האחרות של העמים. יסודות הזמן של הלשון העברית הם — העבר והעתיד. כעם כן לשונו. אף ללשון העברית עצמה אין הווה, אבל יש לה עבר ויש לה עתיד.

כשראיתי את הריקוד במעגל כל הערב הזה, אמרתי בלבי: הרי עם ישראל נתון תמיד במעגל. הרוקד במעגל סופו להגיע אל נקודת־המוצא שממנה יצא. כאן היסוד, ומכאן מתהווים הוטי השתי והרקמה.

ולבסוף: הנה רואה אני מבעד לחלונות את אור השחר בוקע, וראיתי להזכיר להם את המסופר בירושלמי, מסכת ברכות, על שני תנאים שהיו מהלכים בבקעת ארבל, וראו את אילת השחר שבקע אורה, אמר אחד התנאים לחברו: כך היא גאולתן של ישראל מצפצפת בתחילה קמעא קמעא, כל מה שהיא מנצנצת היא רבה והולכת.

אחרי הדברים האלה, שהקסימו את השומעים וכמה מהם נגבו את הדמעות שנראו בעיניהם מרוב התרגשות, לא היה עוד כל ענין להמשיך את הבאנקט, והם נתפזרו איש איש למקום אכסונו.

אור השחר האיר על העיר קיוב.

בנימין וסט

רשומות מימי הדמים

(המשך *)

תחנת פופלניה

אצל פטליורה, אצל השלטון הסוביטי ואצל ה„מתנדבים"

נמסר ע"י מ. שנקר, מי שהיה פקיד בקואופרטיב של פופלניה

תחנת פופלניה (פלך קיוב, מחוז סקווירה) נמצאת על אם הדרך, בין קאוואטין ופאסטוב, במרחק 30 ורסטאות מסקווירה. משעה שסללו את מסילת הברזל הצרה לסקווירה התפתחה התחנה והיתה למרכז מסחרי לכל הסביבה.

ליד תחנת פופלניה גרו כחמישים־ששים משפחות יהודיות, לערך 500 נפש. הייתן לא היו רעים. בקרבת מקום נמצאים בתי־חרושת אחדים לסוכר והיהודים היו שם סוכני בתי־החרושת. פרנסה היתה מצויה. כך היה בימי שלום. לא גרוע היה גם מצב היהודים בימי המלחמה. אבל לא זכתה פופלניה להיות לאורך ימים ישוב יהודי, ומן ינואר 1919 הפכה התחנה מקום פורענות ליהודי העיירה.

הדבר החל בשעה שצבא פטליורה נסוג לקיוב בלחץ צבא הסובייטים. עד אז לא ידעו היהודים שום גזילות, רציחות ומכות. אולם משעה שהצבא הנסוג הגיע לפופלניה התחילה סדרה של התקפות רק על התושבים היהודים. נשדדו כל שש החנויות היהודיות הגדולות שנמצאו ליד התחנה. היו גם מקרים אחדים שהכו יהודים. ביחוד רבות ועזות היו ההתקפות על היהודים בתחנת הרכבת ששם לא יכול היה יהודי להראות. המפקד של התחנה רוגאטיוק נמצא ביחסים טובים עם היהודים. כשראה מה שעושים להם, הזמין את שומרי התחנה וחלק אותם בין בתי היהודים לשמירה. אולם הדבר לא עזר. לנסוגים נודע על ההתנהגות ה„בלתי־יפה" של רוגאטיוק והתרו בו שאם חייליו לא יעזבו את בתי היהודים, ישחטו אותם יחד עם היהודים. שוב לא יכול רוגאטיוק לעשות כלום והוכרח להתחשב בהתראה.

כך אבד ליהודי פופלניה מגינם היחיד, ומי שיכול — ברח לסקווירה. אולם בזה הצליחו רק משפחות בודדות. הרוב נשאר מפחד פשוט לצאת מן הבית. אני ומשפחתי הספקנו לברוח לסקווירה.

במשך ששה ימים שדדו את יהודי פופלניה ובמקצת גם הכו. לבסוף נכבשה העיירה על ידי הצבא האדום. ראשונים נכנסו חלקים מגדוד טרשטשא. במקום להכניס סדר ולהרגיע את היהודים הנבהלים, התחילו מיד לחזור על מעשי הפטליורובצים שנסוגו. את כל החימה שפכו על בתי היהודים שבהם לא היה איש, כאילו היו אלה כפריים „שברחו עם השונא". בראש השודדים עמד מנהל המחלקה הכלכלית של הגדוד, החבר בארסקי, דוקא יהודי.

ביתי אף הוא נכנס לסוג הקונטר־רבולוציונרים, וכשחזרתי מסקווירה מצאתי

* ר' „העבר" כרך י"ז, עמ' 47—82.

שם פלוגה מאנשי טרשטשא. כשרק ראו אותי, מיד הסתערו עלי, איימו באקדוחים ודרשו כסף ואוכל. חיי היו בסכנה משום שאנשי הפלוגה היו שיכורים. תוך דמעות ובכי הצלחתי להשפיע עליהם שיסתפקו במה שיש לי, ושוב הוכרחתי לעזוב את הבית.

כעבור ימים אחדים השתרר שקט. היהודים הבורחים, ואף אני בתוכם, חזרו לבתיהם השדודים. מובן ממילא שמצאו חורבן. בכל זאת עדיין נשאר מה שהוא.

חודש פברואר 1919 עבר במנוחה יחסית. חוץ מהתקפות אחדות — לא קרה כלום.

בחודש מארס שוב היה סדר. בתחנה חנתה כנופיה. היא באה מן העיירה הקרובה קארנין, שהכנופיה כבשה מזמן, ומשם הלכה על פופלניה. הדבר היה ימים אחדים לפני חג הפסח. היהודים כבר עשו את ההכנות הדרושות לחג והיו מוכנים לקבל פני החג. אולם כשרק נתקבלה הידיעה שהכנופיה מתקרבת לתחנה, קמו היהודים וברחו, מי לפאוולוביץ (סמוך לפופלניה) ומי לסקווירה.

כפי שמסרו אז, עמדו בראש הכנופיה אחדים מקציני פטליורה ובתוכם גם מי שהיה מפקד פופלניה, רוגאטיוק. סיסמת הכנופיה היתה „מאבק נגד שלטון הסוביטים".

את העיירה קארנין הצליחה הכנופיה להחזיק כשמונה ימים. במשך הזמן לא פגעה הכנופיה באיש, לא ביהודים ולא באוכלוסיה האחרת. נהרגו אנשים אחדים שנאשמו בקומוניזם. חוץ מזה היה שקט.

לקראת הכנופיה נשלח הגדוד הסובייטי הששי, שהצליח לגרש אותם ול„שחרר את העיירה". קארנין עברה שוב לצבא הסובייטים, אולם במקום „סדר מהפכני" הביא הגדוד הששי אתו חבילה רבה של צרות לאוכלוסיה היהודית. כשרק נכנסו לעיירה התחילו מיד לשדוד את יהודי קארנין, כ־150 משפחות. לא פסחו על שום בית יהודי.

בפופלניה שהתה כנופיה אחת בסך הכל חצי שעה, והגדוד הסובייטי הששי גרש אותה. פרעות ביהודים לא אירעו כאן, פשוט מפני שלא היה במי לפגוע.

יהודי פופלניה חגגו את חג הפסח בנכר. מובן מאליו שהחג היה מופרע. לאחר זמן חזר השקט לסביבה והיהודים חזרו לפופלניה.

הקיץ עבר בשקט יחסי. לא חסרו צרות, ביחוד מצד גדודי הסובייטים העוברים ששדדו רק יהודים, אבל על כל פנים לא היה למאורעות אופי המוני.

גם פרנסה היתה איך שהוא. בבתי החרושת לסוכר שוב אי אפשר היה להרויח ועל כן התחילו להעביר קמח ומיני צידה אחרים ממרכזים סמוכים, ביחוד לקיוב, ודבר זה דרש גם קצת עבודה. מקודם עדיין הצליחו להציל מה שהוא ובדרך כלל לא חיו בדוחק. יכלו אפילו לקלוט את המוני הפליטים, שנתאספו מן העיירות שבסביבה: חודורקוב, פאוולוביץ, סקווירה, שבהן נערכו בימים ההם פרעות ביהודים. בסך הכל נקלעו לפופלניה לערך 2500 פליטים יהודים. היהודים הבורחים נשדדו עד כדי כך שכמעט כולם היו זקוקים לתמיכה וקודם כל לפרוסת לחם.

אף על פי שיהודי פופלניה היו גם בעצמם שדודים למדי, בכל זאת הוקם מיד ועד שסיפק לפליטים לחם, תפוחי אדמה וכדו'.

מימי הקיץ, שבהם שהו הבולשביקים בפופלניה, יש לרשום את העובדה הבאה, שממש הסעירה את כל האוכלוסיה, גם את היהודים וגם את הנוצרים:

עוד בימי ניקולאי פתח תושב פופלניה, עקיבא הורודצקי, מאפיה ושכר נער נוצרי כעוזר. ערב אחד ערך הנער גנבה בבית בעל הבית וברח לחודורקוב.

כשנודע להורודצקי היכן נמצא הנער, רץ אחריו לחודורקוב ומצא אותו שם. זקן העיירה הספיק בינתיים לאסור את הנער משום שמצאו אצלו דרכונים אחדים בשמות שונים. לשאלה מהיכן יש לו כמה דרכונים, ענה שהוא שרת אצל יהודי העושה דרכונים מזויפים. כשהופיע הורודצקי אצל זקן העיירה, נאסר מיד משום שהנער העיד עליו שהוא היהודי העוסק בדרכונים. במאמצים גדולים הצליחו לשחרר את הורודצקי. למזלו, הודה אותו נער אחרי־כן שמה שסיפר הוא בדוי.

ביום שבת, בקיץ (1919, בימי שלטון הסובייטים), נעצרה במקום רכבת בולשביסטית משוריינת. ירדו מלחים אחדים ואחד מהם, כנראה הממונה, תבע שמיד יופיע האופה. האכרים שהיו בתחנה הכירו בו את אותו הנער ששרת כאופה אצל עקיבא הורודצקי, וערך בביתו גניבה.

העלו את היהודי לרכבת וכמעט עד קוזינקא עינו את היהודי איומות, ולפני שהגיעו לתחנה זרקו אותו במלוא מהלך הרכבת מתוכה. הורודצקי חי עוד שעה ומת. כשבאה הרכבת לקוזינקא הודיע זקן הרכבת למפקד התחנה כי חבריו הצליחו לתפוס מרגל יהודי, עינוהו וזרקוהו מן הרכבת.

המאורע הזה הטיל אימה על יהודי פופלניה והשתדלו להזהר מסכסוך עם גויים. חוץ מזה התנהלו החיים פחות או יותר ללא הפרעות וכך נמשכו הדברים עד 30 באגוסט.

פטליורה

ויבוא פטליורה! בלחץ אנשי פטליורה והגליציאים הוכרחו הבולשביקים לעזוב את פופלניה. כשרק עברה העיירה לשלטון החדש, התחילה מיד הסדרה הקודמת של התקפות, והפעם גם הריגות. בכל יום מצאו לא רחוק מן התחנה, בוויטז, הרוגים אך ורק יודים. היהודי הראשון שניסה לנסוע ברכבת מסקווירה לפופלניה, נהרג בדרך. כל המעשים הנוראים האלה בוצעו בעיקר ע"י הפלוגות האוקראיניות. לפלוגות הגליציאיות אין לבוא בטענות, הן כמעט שלא נגעו באיש. אדרבה, תודות לפיקוד הגליציאי, ניצלו הרבה יהודים ממות. יש להעיר שהמנעות האוקראינים מפגיעות ביהודים לא היתה קלה. כפי שאמרו אז, היו בין מפקדי הצבא הגליציאי הרבה גרמנים.

אולם לא תמיד הספיקו לעמוד על המשמר. כך, למשל, פרצה פלוגה אוקראינית של הגדודים העוברים לבית המרקחת של טולצינסקי ובאיום יריה דרשה כסף, מכנסים, סבון וכדומה. טולצינסקי נתן להם כל מה שרצו, אולם זה לא הספיק. הם רצו דוקא להרגו. אז באה אשתו במרוצה ושמה את ידה על ראשו. הליסטים לא נעצרו על ידי כך ופצעו אותה עד כדי כך שהיה הכרח לקצץ את כל ידה.

אנשי פטליורה שהו בפופלניה לערך חודש ימים. פרעות היו נדירות. בסוף החודש, כשהתחילו אנשי פטליורה לסגת, נערכו שוב פרעות ביהודים. הרי צריך היה להשאיר זכר לאוכלוסיה היהודית, אולם פרעות אלה עברו ללא הריגות.

פופלניה בידי ה„מתנדבים" (חיילי דניקין)

בשבת לפני ראש השנה, לפני הסליחות הראשונות, ב־5 אחה"צ, התפרצה לפופלניה פלוגת ה„מתנדבים". לא היתה שום התנגשות עם האויב. אולם, לפי היריות שליוו את הפלישה לישוב אפשר היה לחשוב שכאן נלחמים שני אויבים מזוינים. כנראה שהצ'צ'נצים חשבו את היהודים לשונאים בלתי מזוינים; משום

שמיד פרצו לבתי היהודים והתקיפו אותם כהוגן. קודם כל דרשו כסף. מי שלא היה לו מה לתת או שנתן מעט, עינוהו מאד. היו תולים פעמים אחדות ומוציאים מכל יהודי את הפרוטה האחרונה. כמעט כל היהודים נפצעו. יש שפצעו את הראש, יש שעקרו את השיניים וכדומה. שנים נהרגו: בחור בן 22, זובוביץ, משום שנתן רק כסף מועט, ואשה, בנדרסקי, בת 35, משום שהגנה על בנה ובקשה שלא לגעוג בו. כמעט כל הנשים מגיל 15—14 עד 60 נאנסו.

כך נמשך כל ליל א׳ דסליחות. כעבור יום חזר הדבר. שוב פשטו על פני בתי היהודים, שוב שדדו ולקחו הכל, שלא לשכוח את הבהמות. הפעם פגעו אפילו בגויים שהיהודים הסתירו אצלם חפצים ובהמות. כל מה שהיה שייך ליהודים נשדד.

את מי שלא הספיקו להכות ולענות ענויים קשים בלילה — השלימו זאת בבוקר. ביחוד עינו הליסטים את השוחט של פופלניה, יהודי עני. הם דרשו ממנו כסף. מאחר שלא היה מאומה לתת להם, והם התחילו לחפש ומצאו מטבעות אחדות מארץ־ישראל. כשראו כסף ולא של ניר, התחילו להכותו שיראה להם איפה נסתר „הונו״. הכו אותו עד זוב דם מהראש, אולם על פי נס הצליח השוחט להמלט מהם לשדה ושם שכב במסתרים במשך יומיים ללא אוכל וללא משקה. אחרי כן קשה היה להכירו, עד כדי כך היה מראהו נורא.

בסכנת חיים נמצא גם אחד העשירים ביותר בפופלניה, ישראל וויטיס. את כל הונו וכן את ההון של שכניו הסתיר במרתפו, שהיה מסודר כל כך יפה עד שקשה היה למצוא את החבוי. הוא ובני ביתו עברו לביתו של רופא נוצרי לימי הזעם. אולם הליסטים כשבאו לדירה גדולה ויפה ולא מצאו כלום חוץ מן הרהיטים, התחילו לחפש היטב ולבסוף הגיעו למרתף. כמה שעות רצופות המשיכו בנשיאת ההון של וויטיס ושכניו. אחר שרוקנו את המרתף, פנו למקומות אחרים של הדירה. חשד גדול עוררה אצלם הסוכה שכבר היתה מסודרת, גג הסוכה נפתח ע״י חבל מתוח על גלגל. הם התחילו לגשש בגלגל, אבל כשלא מצאו כלום, החליטו ביניהם שאין זה אלא שהיו כאן הבולשביקים וכאן היתה ה„צרזוויצ׳איקה״ והם הלכו לחפש את בעל הבית. כשרק מצאו אותו, רצו להרוג אותו במקום. תודות למאמציו של הרופא הנוצרי, שהתערב בדבר, הצליח להנצל. אותו הרופא שגר בביתי הציל גם אותי ואת בני ביתי ממכות ואני נפטרתי רק בזה שגזלו אותי.

ב־12 בצהרים עדיין נשארו היהודים בבתיהם וקבלו בפעם השניה את אורחיהם „המתנדבים״, אולם הדברים הלכו ונעשו קשים יותר ויותר. כשראו כי כלו כל הקיצין, שאין סוף לדבר ושהחיים נתונים בסכנה, נתכנסו כולם כאילו נדברו לכך, בחצר ששם תפס את מקומו המפקד, כדי לבקש ממנו עזרה. פנתה אליו משלחת יהודית שהתחננה לפניו שישתדל להציל. המפקד הבטיח מצדו לעשות הכל ואמר בפירוש שלידו לא יגע איש ביהודים. אף על פי שהמפקד עצמו לא היה נקי מפשע, משום שבחצרו אספו את הגזילה של היהודים, בכל זאת נתן שמירה של 3 צ׳צ׳נצים. אגב, מאותם שביום הקודם גזלו ואנסו ופצעו בעצמם. השמירה, כמובן, לא התעניגה הרבה ביהודים, בילתה את הזמן במשחק קלפים. רבבות „קרנקים״ וכסף של ניקולאי התגולל אצלם ממש כאשפה.

בבתים לא נשאר איש. כל היהודים עברו אל חצרו של המפקד. כשראו הליסטים כי כל הישוב היהודי הוא במקום אחד פשטו בפעם השלישית על בתי היהודים, הפעם בעזרת הגויים. בפעם שלישית זו לקחו את מה שיכלו לקחת וסיימו בהחרבת בתי היהודים, עקרו את החלונות, שברו את הדלתות, ובכלל החריבו את הכל ושני בתים שרפו.

אולם בעיקר גדול היה האסון החי. החצר שבה נתקבצו כל היהודים, היתה מעין עמק הבכא. לאחר לילה, ליל בהלות וגזילות, מכות וביחוד מעשי אונס, לא יכלו היהודים בכלל להרגע. לא פסקו הבכיות והיללות, נשמעו צעקות קורעות לב בפנה זו או אחרת, כל חמשה רגעים אירעו מקרי התעלפות. היהודים המוכים לא פסקו מלהאנח, ביחוד היו כאבים לאותם שעינו אותם על ידי תליה. עיניהם היו פגועות והם כמעט שלא נשמו.

נוסף על כל זה היו ממש ערומים. אפשר היה לראות את בני העיירה יחפים, ללא נעלים, ללא מכנסים וכדומה. בשעת הפוגרום לא נמנעו „המתנדבים" אפילו מלהפשיט את הבגד האחרון של היהודים הנגזלים.

מראה איום היה לחצר אותו יום. חורבן אנשים חיים הוא הרבה יותר אכזרי מחורבן של חפצים.

בחדרו של פולונסקי

ביתו של התושב בפופלניה, פולונסקי, נמצא בחצר, ששם היה ליהודים משום מקלט, ובדירתו קבע לו מקום המפקד. אולם לפני שתפש את החדר, כבר הספיקו חייליו לשדוד גם את פולונסקי וכבר היה מוכן שק מלא להוציא את הביזה. אותו רגע הופיע המפקד, מצא את החברה שלו, ראה את השק המוכן ובלי לחשוב הרבה, בעט בשק ברגלו והוציאו החוצה וציוה לאנשיו ללכת כמי שאומר: „קחו את שלכם ולכו".

כל היהודים ראו בפולונסקי אדם מאושר. בכל זאת הוא בטוח בחייו, בנותיו בטוחות בכבודן וכו'. וללילה נכנסו לביתו. אולם לא היה פנוי אלא חדר אחד. פרצו לשם נשים. אף אני הבאתי לפולונסקי את אשתי, וילדי, ונשארתי אף אני. בחדר הקטן היינו כ־50 נפש. לא היה מקום לשבת והרוב ישבו על האדמה. הנשים נרדמו מיד מרוב יגיעה ועינוי. אני נשארתי על המשמר. קשה היה לראות איך נשים וילדים, שרק לפני יומים ישנו על משכבותיהם, מתגוללים עכשיו אצל פולונסקי בחדר על הקרקע.

אולם לעומת זאת, אפשר היה לראות בחדר השני תמונה אחרת לגמרי. אורה, חיים ושמחה. החיילים שהיו לאים מן העבודה במשך מעת לעת התכנסו יחדיו לסעודה כדי לנוח מעבודתם „הכשרה". על השלחן היה מכל טוב, אוכל ומשקה כיד המלך. שחקו בקלפים, שרו ונהנו. כשגברה השמחה התחיל כל אחד לספר על מעשה גבורותיו והצלחותיו: אחד מצא רק לפנות ערב אצל יהודי טבעת ופשט אותה, השני מביא הביתה מתנה גדולה: 16 שעוני זהב, השלישי בילה עם יהודיה יפה וכדומה.

כך עברה שעה אחרי שעה. פתאום נשמע קול בכי של אשה: „אמא, תוליכי אותי לפולונסקי, ברחי אתי" והקול הולך ורם. „אינני יכולה יותר לסבול, תני לי כסף שאגאל את עצמי". פרצה בהלה. כולם נתעוררו משנתם, ממהרים אל הבחורה בת ה־15 הבוכה, מעוררים אותה, מרגיעים אותה „כאן לא יגע בך איש לרעה, כאן ביתו של פולונסקי, אין איש מהם".

אולם הדבר אינו מועיל, היא מוסיפה לצעוק, אינה מאמינה לאיש. הצוענת היתה נערה יהודיה שרק בלילה שעבר אנסו אותה, עינו אותה והיא יצאה מידיהם כמעט ללא רוח חיים.

אחרי הפוגרום

הלילה עבר איך שהוא. ביום השני בבוקר אפשר היה להרגיש בין החיילים מצב רוח של התרגשות. רצו הלוך ושוב ולא יכלו למצוא להם מקום. פתאום נודע על פקודת המפקד להתכונן לדרך. מיד התחילו להטעין את הרכוש היהודי השדוד ולא שכחו גם את הבהמות. הכל לקחו אתם. ביהודים לא נגעו. בעצם כבר היה הדבר מיותר: את שלהם כבר עשו. נכנסו לקרונות ויצאו בכיוון לפאסטוב.

היתה זאת נסיגה בלחץ צבא הסובייטים. ברחו לפאסטוב כדי שלא להיות מנותקים מקיוב. אולם בפאסטוב מצאו ישוב יהודי שלם והחריבו אותו. היה זה הפוגרום הראשון של המתנדבים בפאסטוב.

אך יצאו הרוצחים מפופלניה החליטו היהודים שלא להשאר שם. לקחו אתם אפילו את החולים, את ספרי התורה (אנשי דניקין גזלו אפילו את העטיפות של ספרי התורה) ויצאו בדרך לפאוולוביץ. איש לא נשאר בפופלניה. מאז חדל להתקיים בפופלניה ישוב יהודי.

המאורעות בצ'יהירין

נתקבל ביום 7 באוגוסט 1919

(נמסר על ידי אלחנן מלכין)

1. בידי שלטון הסובייטים

צ'יהירין היא עיירה קטנה בפלך קיוב, במרחק 36 קילומטרים מן הרכבת. בעיירה כששה עשר אלף תושבים, כרבע יהודים. האוכלוסיה היהודית בצ'יהירין עסקה בכלל במסחר, אולם עכשיו כשהשלטון עבר לסובייטים הולאם המסחר (אם כי מן המרכז לא באה פקודה כזו), וכל החנויות היהודיות חוץ מבתי מרקחת ומזנונות קטנים נסגרו. קיימים רק שני קואופרטיבים יהודים, שקמו בזמן זה. כמעט כל האוכלוסיה היהודית מתפרנסת איפוא עכשיו מן ההון העצמי, שנצבר בשעת תחית המסחר בשנות המלחמה.

שלטון הסובייטים במחוז צ'יהירין אינו דומה בהרבה לשלטון הפועלים, שאינו יודע קנאות לאומית ואנטישמיות. השלטון המקומי נסתמך אך ורק על החלקים המרדנים (הפארטיזאנים), שהיו נאמנים לפנים לפטליורה, ואחרי כן עברו לצד השלטון הסובייטי. לעתים קרובות היו מוצאים כאן בין עובדי השלטון הסובייטי אנשים, ששירתו בימי ההטמאן ובימי ניקולאי. לפיכך אין פלא, שהאנטישמיות של פקידי הסובייטים במחוז צ'יהירין היתה תופעה רגילה. עוד בחודש אפריל נשדדה והודלקה העיירה זלאטופול (מחוז צ'יהירין) על ידי מחלקות פארטיזאניות מאורגנות, שחנו בצ'יהירין, באלכסנדרובקה ובמקומות אחרים. אחרי הנצחון „הנהדר" של הפרטיזנים בזלאטופול אפשר היה למצוא עגלות רבות עמוסות כרים, רהיטים, חפצי בית וכדומה, שנמשכו מן המקומות שליד ה„חזית", ששם עמדו החיילים. הכנוס המחוזי של ראשי הכפרים הסכים לכל מעשי פלוגות הצבא בזלאטופול (כפי שאפשר לראות מן הפרוטוקול המודפס של הכינוס).

בין עסקני הסובייטים בצ'יהירין היו גם יהודים, אולם יהודים אלה לא האריכו ימים בשלטון ובכלל לא היה סופם טוב. הקומיסאר הצבאי של מחוז צ'יהירין, אוסטרובסקי, היה יהודי שנשלח לצ'יהירין מן המרכז, אולם לא לזמן רב נועד לשלטון. על ידי מעשיו (לעתים קרובות מאוד לא זהירים: כן, למשל, מספרים, כי

כשהחרים אצל גוי חדר תלש מעל הקיר את האיקונין והתחיל להוכיח לבעלי הבתים בטון מעליב, כי הגיעה השעה לחדול מלהאמין ב„שטויות" כאלה) — עורר נגדו מיד את האכרים, שהציעו לו בכינוס הסמוך של נציגי הכפר לחפש לעצמו מקום אחר לפעולתו המדינית. תפקיד היהודים במועצה המקומית היה אפס, ולא היתה להם שום השפעה על מהלך פעולת המועצות. את התפקיד הראשי שיחקו הפקידים הבלתי יהודים של המועצה, שפעלו כולם על אחריות עצמם וניהלו מדיניות לגמרי לא ידידותית לגבי האוכלוסיה היהודית. כשקוראים רשימות אלה שהוטלה על ידו קונטריבוציה בצ׳יהירין ובמחוז אפשר להווכח שהקונטריבוציה הוטלה רק על יהודים. כך למשל הוטלה בחודש מרס בצ׳יהירין קונטריבוציה בסך מיליון וחצי, שממנו חלו על האוכלוסיה הבלתי יהודית רק רבבות רובל אחדות (על כל פנים לא יותר ממאה אלף רובל), והיתר רק על היהודים. מעניין לרשום, שהקונטריבוציה הוטלה על כל האוכלוסיה היהודית ולא על עשירים יהודים בודדים, והראיה שבעוד רוב הקונטריבוציה כבר נאסף ונשאר לגבות בסך הכל עוד רבבות רובלים אחדים מאנשים אחדים שהיו במאסר במשך ששה שבועות, ולאנשים לא היה שוב כסף — הכריזה „הועדה היוצאת מן הכלל", שיירו בהם אם „החברה היהודית" לא תכניס בשעה פלונית את הסכום המתאים. ואמנם נציגי החברה היהודית הוכרחו להתהלך בעיר ולאסוף בנדבות את הכסף שהיה דרוש „לפדיון הבורגנים היהודים".

גיוס הבורגנים לעבודה ב„ערף" אף הוא נצטמצם ליהודים בלבד, בעוד שמכפרי הסביבה ומצ׳יהירין עצמה לא גוייס שום גוי לעבודה, אם כי בכל כפר מצויים בעלי רכוש במספר מספיק — הוכרחה האוכלוסיה היהודית לספק אפילו ילדים ואפילו ילדי „בורגנים" כגון למשל סוחרי מי סודה. את כל העובדות הללו אפשר לאשר לפי הפקודות המודפסות של הקומיסאר למחוז צ׳יהירין לקומיסארי הכפרים. גם בגיוס היתה ערבות כללית, אם כי לא רשמית, וכל האוכלוסיה היהודית היתה צריכה להענש על חטא המסתירים. באמת לא היה בכך בשביל יהודי צ׳יהירין משום חידוש. הדבר קרה גם בעיירה הסמוכה אלכסנדרובקה (מחוז צ׳יהירין), ששם פנה באספה נציג שלטון המועצות לכל האוכלוסיה היהודית, לא רק לבורגנים, בדרישה ללכת לעבודה ב„ערף". לא פעם אפשר היה לשמוע בשיחות פרטיות עם הקומיסאר הצבאי של הכפר אלכסנדרובקה, קייניץ, נציגו של הקומיסאר המחוזי בצ׳יהירין. דברים אלה: „אם אתם (האוכלוסיה היהודית) לא תתנו מספר מספיק של בורגנים בערף מגוייסים, אזי יתרחש כאן מה שקרה בזלאטופול (ז.א. פוגרום והריגות)".

במה איפוא מוסברת האנטישמיות של המנגנון המדיני הסובייטי במקומות? הדבר בא משום שבין עסקני הסובייטים נמצאו אישים, שחדרו במרמה למנגנון הסובייטי. הם הפכו לעתים קרובות את השלטון במקומות לאנטישמי. להטלה יתירה של עול הריפורמות האדומות על האוכלוסיה היהודית מסייעת גם העובדה, שהיהודים במקומות הם בעיני השלטון „יסוד ההתנגדות הפחות ביותר". מן המרכז מתקבלת למשל הוראה להגשים את גיוס הבורגנים בערף. הקומיסאר המחוזי המלחמתי, הרוצה למלאות את פקודת המרכז, מרכז כל תשומת לבו רק ביהודים, ורק בנוגע אליהם הוא משתמש בכל כוחו, כי למעשה הקומיסארים בכפרים הם מחוסרי אונים ולשוא יהיה עמלם להכריח את אכרי הכפרים למסור את מישהו מן התקיפים לצרכי גיוס. והוא הדין בקונטריבוציה. היא מוטלת רק על האוכלוסיה היהודית, בעיקר משום שהטלת מס על האוכלוסיה הנוצרית והאכרים התקיפים לא היתה מביאה לשום תוצאות ורק גורמת מרד ומפלת הרשות הסובייטית

המקומית. כך הוטל על היהודים, שאינם מהווים כוח מזויין מאורגן, לשאת את עיקר הסבל של פקודות הסובייטים. ומכיון שהם „הכוח הממרה פחות" הרי הם השעיר לעזאזל לכל הפקודות והגזירות.

מצב כזה היה בצ'יהירין ובמחוז בבוא להקות גריגורייב באמצע מאי.

2. אצל „רווקום"

כפי שברור מן הכל לא יכול השלטון הסובייטי להרגיש עצמו חזק בכל המחוז. ואמנם כשרק הגיע לצ'יהירין נחשול המרד, יותר נכון — שמועות עליו, עזב השלטון הסובייטי המקומי את העיר (הדבר היה לערך ב־12 במאי), השלטון נמסר ל„רווקום" (ועד מהפכני) של שלושה, מי שהיו חברים באיספולקום של צ'יהירין: דזיגאר, משפטן, סניסארנקו וזאכארצ'נקו — פועלים. בראש הרווקום עמד דזיגאר. המחלקה הצבאית ובראשה לשצ'נקו, שעמדה בראש עוד לפני כן, החליטה להשאר. מחלקה זו, שתפסה עמדה רופפת בנוגע לגריגורייב קיבלה מלכתחילה החלטה שלא להתנגד לחיילי גריגוריב.

ביום 13 או 14 במאי באה לצ'יהירין פלוגה צבאית ובראשה האטאמאן אובצ'ארנקו, המכריז על עצמו שהוא בעד גריגורייב. אובצ'ארנקו כינס אספת האוכלוסיה הנוצרית בלבד ומעמיד דרישות אלה: א) 600 זוגות נעלים. 2) מידה מסויימת של צרכי אוכל. 3) ליל ברתלמי ליהודים. הקהל מרים את ידיו ומסכים לדרישות. לפנות ערב צריכה היתה להתחיל בעיר שחיטת האוכלוסיה היהודית. בקרב האוכלוסיה היהודית פרצה בהלה נוראה. לא היה לאן לפנות לעזרה. יחסו של ה„רווקום" לגריגורייב לא היה ברור ליהודי צ'יהירין. בכל זאת הצליחו למנוע את הפוגרום על ידי כך, שבין אובצ'ארנקו וה„רווקום" פרץ סכסוך בנוגע לשפה האוקראינית, נעלים ועוד. תוך הסכסוך פרקה הפלוגה של לשצ'נקו את הפלוגה של אובצ'ארנקו וגירשה אותה. אולם מפחד נקמה מצד גריגורייב עזב לשצ'נקו עם פלוגתו למחרת את העיירה, וצ'יהירין נשארה ללא שלטון צבאי.

עמדתו של ה„רווקום", שגילה נטיה לשלטון הסובייטי יותר מאשר לגריגורייב, עוררה באוכלוסיה הנוצרית המקומית יחס של רוגז. הסבירו לי, שאין הוא נבדל בכלום מן השלטון שעזב את צ'יהירין לפני ימים אחדים. צריך היה איפוא לשנות את ארגון ה„רווקום". לועד המהפכני החדש נכנסו 7 אנשים. מן ה„רווקום" הקודם נשארו רק דזיגאר בלבד, יתר השנים, ס.ר. שמאליים הנוטים לקומוניסטים יוצאים. חוץ מדזיגאר נכנסו לועדה וויצ'פאן, איוואנוב, פאנצ'נקו, טורוב (שלושת האחרונים מורים), סולוביוב, סוחר ועוד שביעי (שאין הכותב זוכר את שמו). חברי ה„רווקום" החדש היו רובם ס.ר. ה„רווקום" העמיד למטרתו לעשות סדר בעיר ולא להרשות אי־סדרים.

ביום א' 18 במאי מופיע בצ'יהירין שוב לשצ'נקו עם גדוד. הוא מכריז על עצמו כיריבו של גריגורייב ועם זה הוא מתחיל להתייחס בחשד ל„רווקום". החשד נתעורר על ידי שדזיגאר, שהיה היו"ר של ה„רווקום" החדש, עזב פתאום את העיר ועובר לצד גריגורייב.

אותו יום א' בצהרים באה לצ'יהירין פלוגה פרטיזנית חדשה ובראשה צ'רנוכה וקאוואלנקו, שנשלחו על ידי דזיגאר. אולם לשצ'נקו מצליח לפרק את הנשק מן הפלוגה, ואת צ'רנוכה וקאוואלנקו הוא מכניס לבית הסוהר.

ביום ב' 19 במאי התקיים בצ'יהירין כרגיל היריד הדו־שבועי. נתכנסו אכרים מכל הכפרים מסביב עם שקים ריקים, כנראה לשם גזילה. אם כי האוכלוסיה היהודית

הרגישה כי משהו לא בסדר (יש להעיר, שבימים ההם התרחשו פוגרומים בכמה ערים ועיירות בסביבה), בכל זאת לא הסתתרה האוכלוסיה ברובה. ואמנם בשעה 10 בבוקר לערך הופיעה בעיירה „מרכבה" ובה חיילים שיכורים ממחלקת לשצ'נקו, שעברה על פני בתים יהודים מסויימים והרגה את דייריהם. ההתקפות היו מאורגנות לפי רשימה מוכנה ולא על מנת לשדוד, אלא להרוג („טירור אדום" כפי שקראו לכך לאחר זמן). כפי שהוברר לאחר זמן התכוונו לרצוח הרבה יהודים, אבל למעשה נפגעו 9 יהודים, וביתר הבתים שבהם ביקרה הכנופיה לא מצאה את בעליהם בבית. סימן לכך, שההריגות נעשו ברשימה מסויימת, יש לראות בזה, שביהודים שהכנופיה לא חיפשה אותם אלא מצאה אותם במקרה — וכאלה היו רבים ביריד — לא פגעה.

אותו יום לא נערך בעיירה פוגרום, לא הכריחו לעשות זאת. פלוגת לשצ'נקו פיזרה את היריד. התנהגות זו של לשצ'נקו עוררה ביהודי צ'יהירין תמהון. עד היום לא ברורות סיבות הריגות בין האוכלוסיה. איך שהוא, יש לציין, כי ההריגות הראשונות בצ'יהירין, ביחוד בין היהודים, בוצעו על ידי חלק הסניף הבולשוויסטי המקומי, אם כי קשה למנות הריגות אלה על סוג „רצח פוגרום" סתם.

בערב הרגה מחלקת לשצ'נקו בבית הסוהר את צ'רנוכה (מפקד הפלוגה שבאה), את סגנו קובאלנקו ועוד נוצרי אחד.

3. בין הגריגורובצים

ביום ג' 20 במאי באה לצ'יהירין פלוגה צבאית בולשוויסטית מאלכסנדרובקה ובראשה שסטאק. אולם ביום ד' עזבה ביחד עם פלוגת לשצ'נקו וכל המיליציה את העיירה.

הדבר היה ביום ד' בלילה, וביום ה' בצהרים, ב־22 לחודש, נכנסה לעיירה פלוגת גריגורייב בת 1700 איש (כפי שמסרו) ובראשה אובארוב. הפלוגה נכנסה לעיר בסדר גמור עם מוסיקה וקצינים בראשה. מיד כינס האטאמאן אסיפת האוכלוסיה המקומית, שבה הופיעו אובארוב עצמו, סגנו קונדיאנוצב והשחקן נתבייגקו. כולם הודיעו, שתפקידם הוא להקים סדר בארץ, לטהרה מקומוניסטים, ועם זה הכריזו שהאוכלוסיה יכולה להיות שקטה: רציחות ומעשי שוד ייענשו בכל חומר הדין. ובאמת, כל זמן שהיו בצ'יהירין נדמה היה שהשלטון העליון בעצמו הוא נגד מעשי ליסטות ואינו רוצה בפוגרום. אולם האוכלוסיה היהודית, שנבהלה מאוד מן הידיעות שנתקבלו על הפוגרומים של גריגורייב בנקודות הסביבה, התיחסה בזהירות לכל ההבטחות, והרוב הסתתר. חלק מהיהודים היו נחבאים עוד מיום 19 במאי, כשהרגה פלוגת לשצ'נקו תשעה יהודים.

בליל 22 במאי נערכו בפינות שונות של העיירה מעשי שוד ונאנסו בחורות יהודיות אחדות. עם זה דרשו המתקיפים מקרבנותיהם, שלאיש לא יוודע הדבר. הימים 23—24 במאי עברו פחות או יותר בשקט.

כדי לאפיין את יחס הגריגורובצים ליהודים יש להביא עובדה זו. ביום 24 במאי קראו את המספר ביחד עם שני חברים (לאזאוואטסקי, מורה וגב' מארקובסקה, אף היא מורה), שבאו יחד אתו מאלכסנדרובקה, לראש פלוגה צבאית, שהיה ממונה, כפי שהוברר אחרי כן, על המערכת. הוא החרים, כפי שהוברר אחרי כן, את הסוסים של שני עגלונים יהודים ודרש מהם להביא את הנוסעים שהביאו בפעם האחרונה מאלכסנדרובקה. הנוסעים היו המספר ושני חבריו, שמילאו את דרישת הממונה ובאו. הממונה קיבל אותם באדיבות (כפי שהוברר אחרי כן סבור היה

שהם נוצרים). המספר שאל מיד את הממונה למה החרים את סוסי העגלונים העניים, אז פקד הממונה על העגלונים, שנמצאו בשעת מעשה, לצאת ולהתחיל להסביר למה עשה זאת. ואלה הם כמעט דבריו: „אתה מורים?" — כן. „אתם יודעים מה זאת קומונה? קומונה זוהי המצאה יהודית, שהאכרים מוכרחים לעבוד והיהודים לא יעשו כלום ויקחו מהם את הלחם. אנחנו הגריגורייבצים לא נעשה רעה לאיש, רק את היהודים נשמיד כולם. מאת האכרים לא נקח שום סוס, שום עגלה, אבל מאת היהודים נקח כל מה שיש להם".

מיד הוברר למבקרים עם מי יש להם עסק והם נכנסו אתו לשיחה אחרת. לאזאוואטסקי (חברו של המספר) פנה אליו בשאלה אם זה נכון שבפלוגות גריגורייב יש גם יהודים (השאלה נתעוררה בקשר עם זה שבפלוגה של גריגורייב בצ'יהירין נראו יהודים אחדים), על כך ענה: „אצלנו יהודים? מי אמר לכם? אצלנו יש שני יהודים, אולם הם יהודים ישרים. על דברתי, יהודים ישרים. הם לבדם שחטו בצ'רקאסי 200 ז'ידים והבטיחו לנו לעבור לנצרות. אין שום ספק, יהודים ישרים. וגם כאן ישחטו בעצמם את הז'ידים".

אותו ערב התחיל בצ'יהירין פוגרום, שבו נהרגו 11 יהודים. לא הניחו שום בית יהודי שלא נעשק עד גמירא. מה שלא יכלו לקחת היו שוברים: שולחנות, ארונות, שעוני קיר, כלים, מכונות וכו'. הפוגרום וההריגות נמשכו שעתיים. הדבר נעשה בידי גדוד מזויין של פלוגת אובארוב. אולם היתר הספיקו להגיע בעוד זמן, לפרק את הנשק מן ההורגים ולהפסיק את הפוגרום.

כפי שמוסרים באו לשודדים בטענה זו: „הרי אמרנו לכם לחכות ואתם יורים בבני אדם!".

אף על פי שההריגות חדלו נמשכו השדידות ביחוד בידי האכרים, שהצטרפו לפלוגה. הדבר נמשך עוד כשלושה ימים. יהודי צ'יהירין הסתתרו בשעת מעשה אם במרתף ואם בעלית גג. האוכלוסיה הנוצרית של צ'יהירין לא סבלה מן הפרעות. בימי הפוגרום היו תלויים על דלתות הנוצרים צלבים ובחלונות הוצבו איקונין.

ב־24 במאי התחילו נפוצות שמועות, שהבולשוויקים מתקרבים לצ'יהירין, עד יום 28 יצאה פלוגת גריגורייב מצ'יהירין. אותו יום גם נסתיימו השדידות.

שלושה ימים היתה העיירה ללא שלטון מבחוץ. בימים אלה עמד בראש צ'יהירין סולוביוב, שארגן שמירה עירונית בפני התנפלויות. אבל לא נתן מנוח ליהודים וכשבאה קצת מנוחה הטיל על היהודים מס של עשרת אלפים רובל; ואם כי יהודי העיירה היו עשוקים מוכרחים היו להשיג את הסכום ולשלם.

בסוף מאי נכנסו הבולשביקים לצ'יהירין, בראשית יוני עזב המספר את העיירה.

פיאטקה, מחוז ז'יטומיר, פלך וולין
(אפריל 1919 עד סוף השנה)
(נמסר על ידי ישעיהו בירמאן)

בעיירה פיאטקה, בקרבת ברדיטשוב, היתה אוכלוסיה יהודית בת 11—12 אלף נפש. זה שנים רבות היתה פיאטקה מין מושבה של נגרים. 90 אחוזים של האוכלוסיה היהודית היו בעלי מלאכה, ביחוד נגרים. משנה לשנה נוספו בעלי מלאכה חדשים. מילדותו היה הדור הצעיר בפיאטקה תופס מלאכת ההורים. פרנסה היתה די לכל. הסחורות שעובדו היו נפוצות בכל הסביבה. עם הגויים בכפר פיאטקה

הסמוך חיו בשלום. התגרנים הי הידים הקטנים עשו אתם תמיד מסחר. המצב הכלכלי של כל האוכלוסיה היהודית לא היה איפיא לגמרי רע.

עד פסח אשתקד שנת 1919 לא ידעה פיאטקה מה זאת כנופיות ופוגרומים. אפילו בשנת 1905, כשהתרחשו בכמה ערים ועיירות לא רחוק מפיאטקה פוגרומים ביהודים, היה שם שקט. הרי חיים עם הגויים בשלום, מה יש איפוא לפחד?

שבועיים לפני פסח 1919 הרגישו גם יהודי פיאטקה שהם יהודים. בחודש מארס עזב פטליורה את ברדיטשוב מחמת איום הבולשביקים. הוא אסף בסביבת שפטובקה את כוחותיו האחרונים. ביחד עם הגליציאים פתח בהתקפה על ברדיטשוב. עמדתו היתה סמוך לפיאטקה. גדודי פטליורה עברו דרך העיירה. וכאן נמשכה גם פיאטקה לזרם נחשול הפוגרומים. פרץ הפוגרום היהודי הראשון. ביחד עם הגליציאים עסקו הפטליורובצים שמונה ימים רצופים במעשי שוד. סבלו גם הבתים וגם החנויות. אולם הרוגים לא היו. קרו התפרצויות אחדות, אבל בחיים לא פגעו.

הגויים המקומיים לא לקחו חבל פעיל בפוגרום, שלא לדבר על ליסטים אחדים שהתערבו בצבא ושדדו אתו יחדיו. בכל זאת נפלו כמעט כל החנויות היהודיות השדודות לידי האכרים. אחדים מהם אפילו החזירו אחרי הפוגרום ליהודים כמה חפצים שדודים. איך שהוא, הפקיר הפוגרום הראשון של פטליורה את רכוש היהודים, ומאז התחילו להסתכל ביהודים במבט אחר לגמרי.

פטליורה לא הצליח בהתקפתו על ברדיטשוב. פיאטקה עברה לידי הבולשביקים. אם כי על יהודי פיאטקה עבר זה עתה פוגרום היו בכל זאת במשך זמן קצר יכולים לשוב לאיתנם, לולא גזירות השלטון החדש — הבולשביקים. נאסר המסחר החופשי, גזירה רדפה גזירה, ויהודי פיאטקה נשארו ללא פרנסה. ביחוד רע היה מצב הנגרים שרק לפני זמן מה הרוויחו לא רע. הצרה גדלה ביחוד על ידי כך שאחדים מאכרי העיירה נעשו מיליציונרים ובני הצבא האדום והם שלא נתנו ליהודים להרים ראש. יהודי לא יכול לעבור בכפר דרך חירות, ואפילו בעיירה היו נערים ונערות נוצרים זורקים אבנים ביהודים עוברים וצועקים „קומוניסט". והנערים הנוצרים המבוגרים היו לעתים קרובות יורים ומהלכים אימים על היהודים ויש שהיו מרביצים גם מכות. כך עבר הקיץ בצרות צרורות.

ששה שבועות לפני ראש השנה עזבו הבולשביקים את עיירתנו. מאת גדודי החיילים העוברים סבלו היהודים מזמן לזמן הן בגוף והן בממון. אולם רציחות לא היו. את העיירה תפסו הגליציאים. בימי המעבר חיו היהודים בפחד רב. אולם הגליציאים לא פגעו באיש.

מצב שקט כזה נמשך זמן קצר בלבד. שבועיים לפני ראש השנה התחילו הגליציאים בורחים מז׳יטומיר לצו׳דנוב דרך פיאטקה. כאן נעשה המצב מר ביותר. ביום 19 בספטמבר ברחו החיילים מטרויאנוב, 16 ווורסטאות מפיאטקה ונשארו אצלנו ללון. החיילים נמנו על החלק הצבאי של ה„קדוש" סוקולובסקי. באו גם קצת גליציאים. כשרק נודע ליהודים כי בעיירה ישנם סוקולובצים, נדאגו מאוד וכל אחד שב לביתו. לבם אמר להם, כי הלילה יקרה משהו — וכך הווה.

החיילים פשטו על בתי היהודים כביכול ללון. לביתנו באו גם כן שני חיילים באותה בקשה. ברצון או שלא ברצון קיבלנו אותם יפה ואני אפילו נכנסתי אתם בשיחה. כביכול התידדתי אתם. פתאום שמענו צעקות קורעות לב מבתי השכנים. ואני רץ לדלת ורוצה לברר מה קרה שם. אולם החיילים אינם נותנים לי: „אל פחד — אומרים הם — בביתכם לא יתרחש כלום". מתוך דבריהם הבינותי, כי בכלל אין מה לדבר הלילה על עבודה, אבל מה שנוגע אלי ייטיבו ולא יעשו

כלום. ואמנם הוברר כי נכון הדבר. לילה ארוך עבר עלינו. הצעקות לא פסקו. שדדו את כל העיירה. יהודים אחדים גם נפצעו.

עם שחר יצאו השודדים מן העיירה. היהודים התחילו להראות בחוץ ואחד מסר לשני מה שעבר עליו בלילה. הסיכום היה מעציב, כמעט כל היהודים נשדדו. 10 נפצעו, ביניהם שלושה ילדים עד כדי סכנה.

היהודים סברו, שבזה נפטרו וכל אחד היה מרוצה שאלוהים לפחות הניח לו את חייו. אולם התקוה היתה לשוא. עברו רק שעות אחדות ונראו גליצאים בודדים ואף חבורות קטנות שהמשיכו את עבודת הלילה: רוקנו את בתי היהודים. כל שעה, כל שעתיים באו „אורחים" חדשים ושדדו. פלוגה צבאית גדולה עמדה בכפרים הסמוכים, שמשם היו עושים ביקורים אצל האוכלוסיה היהודית בפיאטקה. הדברים הגיעו לידי כך, שכבר לא נעלו את דלתות הבתים והשודדים טיילו דרך חירות פנימה וחוצה.

במצב כזה נמצאה פיאטקה עד סוכות. היא עונתה מאוד וכבר לא היה בה כוח להתנסות בכל כך הרבה פחדים. בימים הראשונים לחג הסוכות הופיעה מצד טרויאנוב פלוגת חקירה בולשביסטית. היהודים שמחו כששמעו שהנה באה הישועה. אולי ישחררו הבולשביקים סוף סוף את יהודי פיאטקה מיסורי יום יום הקשים. כך רצתה האוכלוסיה היהודית לקוות. אבל נשארה לה רק התקוה. כשנכנס הצבא לעיירה הרג ופצע בינתיים יהודים אחדים ואחרי כן הלך הלאה.

אותה שעה פעלה בסביבה גם מחלקה של צבא מאכנו, שהיתה באה מצד טשודנוב לעתים קרובות לפיאטקה. מובן מאליו, שלא פסחו על היהודים. את זה עשקו, את זה פצעו וכדומה. בשעת אחת ההתקפות הללו בטשודנוב נהרגו יותר מעשרים יהודים. הידיעה עוררה בפיאטקה בהלה רבה. כמה משפחות יצאו מפיאטקה לברדיטשוב. אולם בדרך עמדו גליצאים ולא נתנו לעבור. בכל זאת הצליח חלק לעבור, היתר חזרו לעיירה. מובן מאליו, שגם הראשונים וגם האחרונים השאירו בדרך את שארית הפליטה של הפוגרומים.

בפיאטקה נעשו החיים ממש בלתי אפשריים. אילו היו מסתפקים בשוד בלבד היו היהודים אולי איך שהוא מתרגלים לכך. אבל משהתחילו ממש גם להרוג באו מים עד נפש. בשמחת תורה הופיעו בזו אחר זו פלוגות־מחקר בולשביסטיות. אחריהן הלכו הרבה אכרים מן העיירה ומכפרי הסביבה. ללא נימוק הרגו כמה יהודים. הדבר נעשה לאור היום.

ביום הראשון אחרי סוכות נאלצו כל היהודים לעזוב את העיירה. ההריגות נעשו לתופעה שגורה. אותו יום היו הרבה הרוגים. הפליטים נמלטו ערומים ויחפים לברדיטשוב. בעיירה לא נותר איש. לא היה אפילו מי שיקבור את ההרוגים. כמה גוויות קרעו הכלבים לגזרים.

כפי שהוברר אחר כך נהרגו אותו יום יותר מעשרים איש. מן הרכוש היהודי לא נותר ממש כלום. לא רק לקחו מה שראו ראשונה, אלא חפרו את האדמה מסביב לבתי היהודים ולקחו את הכל. כמה ימים רצופים התהלכו יומם ולילה — האכרים ביחד עם החיילים הבולשביסטיים וחפרו. אכרי העיירה איבדו את כל רגש הבושה ומכיון שלא פחדו מפני איש — הרי החיילים סייעו להם — והם לחיילים — העבירו אליהם אפילו את רהיטי בתי היהודים.

עד היום עומדים כל כלי היהודים בבתי האכרים. אין שום יהודי מעז לפצות פה. השלטון אינו עושה כלום להעניש את הליסטים שהשתתפו למעשה בפוגרום. הם מתהלכים דרך חירות בעיירה ואין איש נוגע בהם.

בשני החדשים האחרונים משעה ששקט נחשול הפוגרום חוזרים הגולים לפיאטקה, עוד לפני התקופה הפולנית כבר התחילו לחזור. ביחוד היתה חזקה התנועה בזמן האחרון. כל זמן ששורר שקט מסתדרים איך שהוא. סוחרים עם הגויים ומרויחים כדי חיים.

כך התחדש שוב בפיאטקה ישוב יהודי.

מארוסיה בסטפניץ (פלך קיוב, מחוז קאניאב)

נמסר על ידי תושבי סטפניץ צ. גרינברג וזיובויק, תואר על ידי ב. וסט

לשורת הפורענויות, שעברו על סטפניץ בשנה וחצי האחרונות נוסף עוד אירוע גדול, הפעם מעשה ידי פלוגה בראשותה של אשה — מארוסיה. כפי שמוסרים גויים מסטפניץ, היתה מארוסיה אחת מן החבריא של האטאמאן זאַליוני. לכתחילה למדה מפי ה„רבי", אחרי כן כשנהרג זאַליוני הרכיבה פלוגה משלה. לפי מוצאה היתה, כפי שנמסר, בת־ישראל, לפי מקצועה מורה עממית.

בשבת 20 בספטמבר 1920, בשמונה בבוקר לערך תפסה כנופית מארוסיה את סטפניץ. בעיירה היתה פלוגה קטנה של בולשוויקים, שנסוגה בפני הכנופיה. מספר חברי הכנופיה היה 300, ביניהם לבין עצמם קראו לעצמם „קוזאקים". הם מזויינים מכף רגל ועד ראש ויש להם מכונות יריה.

האוכלוסיה היהודית בסטפניץ כבר רגילה לפוגרומים וכשרק שמעו שהכנופיה מתכוננת לבוא, נקטו באמצעי הידוע — התחבאו. כך עשו היהודים גם הפעם, וכשנכנסה הכנופיה לעיירה לא מצאה נפש ברחוב. הכל הסתתרו בבתים, כאשר החלונות והדלתות נעולים.

במקום לפשוט על הבתים המציאה הכנופיה דבר חדש: הודיעה, שלא יגעו ביהודים ושהם נדרשים להתכנס בבית המדרש. בפחד רב קיבלו היהודים פקודה זו, אבל אם פקדה הכנופיה אין ברירה ויהודי העיירה צייתו. יהודי סטפניץ נתכנסו בבית־המדרש. מיד הופיעו בני הכנופיה ובלי אומר ודברים הפשיטו כל אחד עד הכתונת, לא הניחו כלום, לקחו הכל. אולם בשעת מעשה לא נגעו באיש. נפטרו רק בפחד ובקצת רכוש. אבל מה ערך יש לזה לגבי הפוגרומים הקודמים כשהיו גם הריגות? לפיכך היו יהודי סטפניץ מרוצים, שפוגעים רק ברכושם וגם זה לא בכולו, רק במעט שישנו אצלם בעין. וסבורים היו שבזה נפטרו. אולם בזה לא נסתיים הדבר. חוץ מן המס של שמונה מאות אלף רובל שהוטל על העיירה ושולם על ידי בית החרושת המקומי לסוכר, היו גם 4 הרוגים. באי־אילו תנאים נהרגו אי אפשר היה לברר.

הכנופיה שהתה בעיירה כשש שעות. בשתים אחר הצהרים הופיעו הבולש־ביקים ברכבת משוריינת וגירשו את הפורעים.

הפוגרום האחרון לא עשה רושם מיוחד על האוכלוסיה הסטפניצית. הרי בסך הכל היו לא יותר מארבעה קרבנות...

קורסון (פלך קיוב)
פוגרומים של מתנדבים

מסר על ידי משה חינצ'ין, רופא שיניים

1. בשלטון הסובייטי

התקופה הראשונה של השלטון הסובייטי באוקראינה בשנת 1919 עברה בקורסון בלי פגיעות מיוחדות ביהודים. מהחרמות, קנסות וכדומה סבלו בין היתר היהודים כיתר האזרחים, אבל בתורת יהודים לא היו להם צרות מיוחדות. אף הכנופיות לא פקדו את קורסון. כל הזמן עד התקפת ה„דניקינצים" חי כל יהודי במקומו כשפרנסתו מצויה בידו.

בכל זאת לא עבר הדבר בלי קרבנות יהודים. הדבר קרה לאחר שפלוגת־סיור של המתנדבים שהתה בעיירה שעות אחדות לפני שהבולשביקים חזרו. לקורסון נכנסו חלקי הגדוד הטאראשצ'אני הששי. אותו יום נהרגו יהודים אלה: 2 אחים ליאפסקר, זאסלאווסקי — נערה בת 16, ד. סאמורודניצקי בן 45 ושני עסקנים ציבוריים נודעים שיינבלום וסלאבוטסקי. סיבת הרצח היתה ההאשמה, שיהודים השתתפו אף הם בקבלת הפנים החגיגית של „המתנדבים".

2

ביום 11 באוגוסט ב־4 אחרי הצהרים תפסו „המתנדבים" סופית את קורסון לעיירה נכנסה הבריגאדה הפלאסטונית־הטרקית השניה וגנרל בראשה. למנצחים נערכה פגישה חגיגית. משלחת הפקידים הרוסים בירכה את הצבא. מן היהודים לא נכח איש.

טרם הספיקו לתפוס את העיירה מכל עבריה התחילו מיד לשדוד את האוכלוסיה היהודית. מפה לפה מסר הצבא לנוצרים, שאיש לא יעיז להסתיר בביתו יהודי. לחיילים נצטרפו אכרים ויחדיו עשו את מלאכת הפוגרום. אחדים מן הגויים ההגונים פנו לאכרים שיחדלו לשדוד, מיד באו קוזאקים ושאלו בזעם את הגויים: „מה זאת, אתם נגד הקוזאקים?". כפי שנקבע אחרי כן, היתה פקודה מלמעלה „להתהולל" במשך 24 שעות. הקוזאקים עצמם הודיעו לנוצרי קורסון כי הורשה להם להתעלס במשך מעת לעת. ומה פירוש „להתעלס" ידוע. ז.א. לשדוד, להרוג, לאנוס, לשרוף ולהחריב — רק את היהודים ורכושם. בשיחה אחרת הודיעו קוזאקים אחדים, כי במקומות הקטנים מותר להם להשתולל 24 שעות בלבד, ובגדולים — שלושה ימים.

אם כי אין לראות את קורסון כנקודה גדולה, בכל זאת פרעו ביהודי קורסון „לפנים משורת הדין", שלושה ימים רצופים — מיום א' עד יום ד' 14 באוגוסט.

במשך שלושת הימים עשו בעיירה חורבן ממש. מארבע מאות בתי היהודים בקורסון לא נשאר אף בית שלא נשדד. היו שם כמה הצתות. למרות הסכנה לכל יהודי להרג, נמצאו אחדים שיצאו מחוריהם, כדי לכבות את השריפות, אולם כולם הופשטו ערומים עד הכתונת וכולם יצאו חיים בקושי. באחדים מן הבתים שהודלקו נקברו חיים כמה יהודי קורסון, ביניהם האיש המכובד בעיירה פודולסקי בן 75 ביחד עם גיסתו. הרציחות בוצעו ברובן בערב הראשון. בעיקר נהרגו נשים יהודיות, שניסו להפריע אונס בנותיהן. לפי רשימת ד"ר פינסקי, שהאנוסות נתרפאו אצלו, נרשמו במשך הלילה 76 מקרי אונס. בין האנוסות היו ילדות בנות 12 ואף זקנה בת שבעים. רוב האנוסות או שנדבקו בסיפיליס או שנתעברו. עובדה היא, שהיו

מקרים שאותה אשה עצמה נאנסה כמה פעמים. נערה יהודיה אחת עונתה יותר מעשר פעמים. ואחרי כן שכבה חודש בבית החולים עד ששבה קצת לאיתנה.

במשך ימי הפוגרום נהרגו 22 יהודים, ביניהם גם הרב דמתא זאטולובסקי. התיזו את ראשו בחרב. אשתו של הקצב סגלוב הגנה על בתה שלא יגעו בה, אך הפורעים ירו באשה ועוד לפני שיצאה נשמתה אנסו את בתה עוד לעיניה. בביתו של עושה כובעים מצאו רק את עוזרו, דרשו ממנו שיפשוט את נעליו, וכשרק מילא את הדרישה, ירה בו אחד החיילים המתקיפים שעמד ליד הדלת וצעק: „קומוניסט". באותם הימים נהרג בעל העגלה סטאוויסקי, בן 45, פקיד סובייטי לשעבר ז'יטומירסקי בן 28, הגימנאזיסט קראסנוב, צ'ודנובסקי ועוד.

כל יהודי קורסון נשדדו. ניסו למנוע את השוד על ידי דמי כופר, אבל אך נפטרו מחבורה אחת באה שניה ועשתה את פעולתה.

אצל חינצ'ין עצמו, בעל העדות, הוציאו נוסף לכל גם את הדלתות ומסגרות החלונות מביתו. מקרים כאלה היו רבים. אגב, הגויים שחינצ'ין הסתתר אצלם מסרו שהקוזאקים איימו להרוג את אלה מהם, שהסתירו אצלם יהודים.

כל ההתקפות נעשו בזעם רב ובהתרגשות כלפי היהודים. המלה „קומוניסט" לא סרה מעל שפתים.

ב־14 באוגוסט לפנות ערב, נעשה קצת יותר שקט. הלוץ המנצחים עזב את העיירה והפרעות בהמון חדלו. מאורעות בודדים הוסיפו להתארע.

עד מהרה קם שלטון בקורסון. היה זה גדוד קצינים, שקבע מקרבו משמר מיוחד כדי לשמור על הסדר בעיירה. למרות זאת שהיהודים נעשקו מאוד, חייבו אותם בכל זאת להחזיק את השמירה.

3. הפוגרום השני

ארבעה חדשים עברו מאז פחות או יותר בשקט. חיי היהודים בקורסון לא היו יותר טובים מאשר במקומות פרעות אחרים, אולם הריגות לא היו.

בדצמבר התחיל חיל „המתנדבים" להסוג. אך עזבו הדניקינים את קיוב והשמועה על כך התפשטה בקורסון, התחילו בעיירה מאורעות בודדים, שנעשו יותר תכופים ועזים ככל שהתקרב הצבא הנסוג לקורסון. יש להביא בחשבון, שכמעט כל הצבא הנסוג עבר דרך העיירה. הצבא גזל, אבל לא הרג איש. אולם כאשר התקרבו הפלוגות הנסוגות האחרונות הורגש, כי לא ניתן למנוע פוגרום.

בליל שבת, לערך 12 בדצמבר, נכנס לקורסון חלק מ„הדיביזיה הפראית". אלה היו צ'צ'נצ'ים שהתחילו מיד להרוג. ביחוד הצטיינה מחלקה סטרוקובית. שעברה ביום א'. הסטרוקובצים אסרו צעירים יהודים במטה הצבאי ודרשו תמורת שחרורם דמי־כופר. עם זה היו מענים אותם מאוד. שום דבר לא עזר, יהודים הוכרחו להראות לאנשיהם היכן טמון כספם ולתת אותו לשודדים. חוץ מזה הפשיטו את כולם עד כתונת אחרונה. בכלל היה הפוגרום השני אכזרי יותר מן הראשון. נפלו כשלושים, ביניהם העסקן המקומי הידוע גודין, בן 50. היו גם מעשי אונס, אך מספרם לא נקבע בפוגרום השני, אך אין ספק כי כמה עשרות נשים יהודיות נאנסו על ידי החיילים המתנדבים.

בקורסון היתה אוכלוסיה יהודית אמידה. עכשיו נחרבו היהודים עד היסוד. כמה מתושבי קורסון יצאוה. בעיירה נשאר ישוב יהודי קטן.

מדצמבר 1919 עברה קורסון שוב לידי הבולשוויקים. גדודי הצבא הנמצאים בעיירה מגלים מגמות אנטישמיות. היו מקרים, שבין החיילים „האדומים" גופם

נשמעו קולות: „נשחט את כל הקומוניסטים היהודים". התקפות מצויות רק כלפי היהודים. יש שהיהודים סובלים גם גופנית. ביחוד מצטיין ברדיפת היהודים סגן המפקד של תחנת הרכבת, שהוא כנראה איש פטליורה. רק היהודים מחוייבים לפני הנסיעה להראות את תעודות זהותם למפקד.

במצב כזה נמצאים שרידי היהודים בקורסון. מכיון שאינם רואים לעצמם שום סיכוי עוזבים גם הם לאט לאט את העיירה. כך הולך ונמחק צעד אחרי צעד עוד ישוב אחד באוקראינה.

רחל ינאית-בן־צבי

מ א ל י ן *

אני זוכרת את עיירתי מאלין מאז שאני זוכרת את עצמי. חרות על לוח לבי מומנט מיוחד ואני אז ילדה, בערך בגיל 4 שנים, ואבי סבי, רבי משה מרוז, מחזיק אותי על ברכיו ודמעות נושרות מעיניו על גבי זקנו הלבן, המגיע לראשי, ושפתיו דובבות: ירושלים,

בנעוריה, לפני עלותה ארצה

ירושלים. האם אני צריכה לומר שלא ידעתי מה פירוש המלה? נשאתי את עיני אל סבי ושאלתי: סבא, מה זה ירושלים? הוא נראה כמו נדהם, כאילו תינוקת בת 4 כבר היתה מוכרחה להיות בקיאה במושג: ירושלים. העמיק להביט לתוך עיני וחזר:

---

* **מאלין, עיירה בפלך קיוב, ע"י ראדומיסל. ב־1897 נמנו בה 2547 יהודים (כ־60% מכלל התושבים). ב־1926 — 4582 יהודים (52% מכלל התושבים. ר' גם י. זלמן שזר (רובשוב) בחוברת „לאחות", קובץ לזכר שרה לישנסקי. הוצאת ועדת התרבות של הסתדרות העובדים, ת"א, תרפ"ו. „מימי מאלין" (עמ' 36—40) וכן „אור אישים", עם עובד, ת"א, תשט"ו; „שרה לישנסקי" (עמ' 432—427); „האחות", מרכז קופת־חולים, ת"א, תשי"ח; „שרה לישנסקי" (עמ' 75—79); „אור אישים", הספריה הציונית, ירושלים, תשכ"ד; „שרה לישנסקי" כרך ב' (עמ' 251—254).**

„ירושלים בארץ־ישראל, ירושלים שלנו. הלוא בכל פסח אנו חוזרים ואומרים: לשנה הבאה בירושלים. ואני כל ימי רציתי להגיע לירושלים וכבר זקנתי ועודני בגולה, קשה לי לעזוב את הנכדים שלי". ושוב הוא חוזר על ירושלים, ופתאום נכנסת סבתי, שרה ביילה, הסבתא הפקחית שלנו, והיא פונה אל סבא: „אתה כבר מדבר על לב הילדה הקטנה על ירושלים? לא מספיק לך לדבר אליו, ואני הלוא כבר אמרתי לך: אם תהיה ראוי — תתגלגל אחר מותך לארץ־ישראל, ואם לא תהיה ראוי — אפילו תגיע בחייך לארץ־ישראל — אדמת ארץ־ישראל תקיא אותך ותחזיר אותך לגלות".

מאז אהבתי להקשיב לסבא ולחזור אחריו: ירושלים, ירושלים. אהבתי לשמוע אגדות מפיו על ירושלים ועל ארץ־ישראל. סבא, יותר נכון, אבי סבי, היה כבר בגיל קרוב ל־90. וסבי שלי, רבי מרדכי, הלך לעולמו בעודנו צעיר לימים, אז השיא סבא את שלוש בנותיו ואת בנו ואסף את כולם אל ביתו. תלמיד חכם ועתיר נכסים היה סבא, דואג לעניני צבור, מכובד על הכל ומקיים יחסי ידידות עם בעל האחוזה בעיירה — משפחת מקלוחין, שאחד מבניו הצטיין אחר־כך כגיאוגרף ידוע, וסבא — כאיש ישר ומתמצא בעניני המסחר — לקח בארנדה (בחכירה) מאת בעל האחוזה את היער ואת הנהר וטחנת הקמח, כל זה היה שייך לבעל האחוזה וסבא ידע להנהג באדיבות עם האכרים. היה זה כבר אחרי עשרות שנים שהללו יצאו מעבדות לחרות ברוסיה והם הוסיפו לחיות בבקתות בכפרים הסמוכים ולעבוד אצל בעלי האחוזה כאריסים ושכירים.

לנגד עיני העיירה כמו שהיתה בילדותי, מדרום ומצפון כפרי האכרים, ממזרח — בית החרושת לנייר של משפחת טרכטנברג מברדיצ'ב, שנבנה על שפת הנהר אירשה, ובצפון — יער משתרע למרחקים. בעיירה יושב יהודי, שמנה בילדותי, כמדומני, כ־2,000 נפש. באמצע העיירה שתי שורות של חנויות, שנבנו על־ידי בעל האחוזה וכולן שכורות על־ידי יהודים.

וזכורות לי האכסניות הגדולות. ארבע־חמש אכסניות בולטות בעיירה. בצד אחד — שטח של אורווה וממול חדרים גדולים ובקצה דירה קטנה לבעל האכסניה. כאן היו מתאכסנים פקידים ממשלתיים וסתם אורחים חשובים.

ונזכרת אני מימי ילדותי: ביום ראשון אחד הופיעו חיילים טירונים, ובעיירה קם פחד, שאולי הללו יתפרעו. אמי תפסה את אחותי הקטנה ואותי בידה ורצה אל האכסניה הגדולה באומרה: הלוא כאן מתאכסנים גויים — לכאן לא יבואו הפורעים.

ככר רחבה משתרעת מצד זה ומצד זה של החנויות ובקצה הככר — בתי היהודים, עולם יהודי, ובעיני סבי כאילו כל העיירה שייכת לירושלים שלו. רב המרחב המשתרע בינות למשכנות היהודים. מצד צפון בולט בית הכנסת, הבנוי על־ידי בעלי מלאכה בצורת שטיבלך (חדרים) לכל בעלי מקצוע לחוד. ובפנים העיירה, קרוב לבתים, בית המדרש — גם הוא בנוי לתלפיות, והוא שייך ל„מתנגדים". המלה היתה שגורה בפי בטרם הבנתי את תכנה, כי יותר קרובים היו ללבי החסידים, שמשפחתי היתה שייכת להם.

בקצה העיירה, כמו ארמון, בנוי ביתו של בעל האחוזה. גן עצי פרי ועצי סרק סביב לו, ובקרבתו, בשטח רחב ידיים, הבית של הצדיק, הרבי של העיירה, רבי גדליה טברסקי ממשפחתי — משפחת הצדיקים מצ'רנוביל. הסבתא, אמא של אמי, היתה מצ'רנוביל ואמי היתה תמיד מדברת על הייחוס שלה, הדור השישי ממשפחת רבי נחום הגדול, המגיד מצ'רנוביל, מיסד שושלת הצדיקים במקום. לעתים קרובות היינו מוזמנים לבית הצדיק, כקרובי משפחה. לעומת אמא היה אבי יליד כפר, תמים ופשוט. הוא נולד בכפר קטן לסובשצ'ינה, המוקף יער עבות.

מילדותי זוכרת אני את תלונותיו של סבי הכפרי, שהיה נאנח ושופך את לבו ברוגז על בנו, הוא אבי, שהתעניין יותר בעבודת השדה מאשר בלימוד התורה. סבא טרח

והביא מלמד לכפר ללמד את שני בניו — את אבי ואת אחיו, אבל רק האח הצעיר למד תורה, ואילו אבי היה בורח אל האכרים לעבודת השדה. אבי עבר לעיירה.

איזה בית מרווח היה לסבא בעיירה: חדרים רבים ואולם גדול, שהכיל מאות אנשים. באולם זה סידר סבא בית כנסת פרטי שלו. במרכז האולם ארון הקודש עם כמה ספרי תורה ומסביב ארונות מלאים ספרי קודש. לא שחסרו בתי־כנסת בעיירה. מלבד בית המדרש שהזכרתי, של המתנגדים, היה גם הקלויז — הוא בית הכנסת של החסידים, ונוסף על כך בית הכנסת בחצר של הרבי.

עיירה שכולה יהודים, דמוי מדינונת קטנה. כבר ביום החמישי מורגשת היתה בכל בית התכונה לקראת קבלת השבת. בכל בית אופים חלות ותופינים לשבת, בכל בית מזדרזים להכין את הדגים הממולאים ומיום הששי בבוקר מתמלאת העיירה כולה ריחות הדגים והחמין והפשטידה. מילדותי זכורים לי בתים אמידים יותר, זכורה גם דלת־העם בעיירה, אך בחגים היה משתרר איזה שוויון בין כולם, התפילה נישאת מבית־כנסת לבית־כנסת ובערב השבת כל העיירה מוארת נרות השבת, והאמהות שופכות דמעות בהדלקת הנרות. אבא חוזר מבית הכנסת ותמיד מביא אורח לשבת. היו אלה יהודים, כמו שהסביר לי אבא, עורכי גלות או החוזרים בתשובה, או יהודים מעיירות שרופות. תמיד היו בבתי־הכנסת יהודים מעיירות סמוכות.

בשבת העיירה היהודית היא עולם רוחני כולו שלנו. לא כן ביום הראשון, שאז באים הכפריים לכנסיה שלהם (הקלויסטר) שבקצה העיירה, מהם משתכרים ומתגוללים בחוצות ופחד נופל על היהודים. קללות הגויים נשמעות בחוצות, ויש שהם פוגעים ביהודי בשוק הנערך באותו היום. אז לובשת העיירה דמות של גלות, נאנחים יהודים על חיי הגלות, מלאי פחד מהגויים.

זכורים לי ביותר הימים הנוראים, ראש־השנה ויום־הכיפורים. כל בית יהודי היה מתמלא חרדה, בלילות היתה התפילה נשמעת מכל צד ועבר, אלה היו הסליחות. אבי היה בין אלה שהיו סובבים אחרי חצות הלילה ומעירים את הישנים: „קומו לעבודת הבורא". בערב ראש־השנה, ביחוד בערב יום־הכיפור, היו רבים מהישובניקים (יושבי הכפרים) עולים אל קרוביהם בעיירה ומביאים עמם מכל טוב — דובשניות, תרנגולות ואווזים.

בעודני קטנה שלחני אבי לחדר עם ילדים אל הרבי ללמוד הכתב העברי, התפילה, פרשת השבוע וזוכרת אני איך הייתי בערבי החורף, בגשם ושלג, עושה את דרכי עם הילדים עם פנס בידי ותפוחי־אדמה בתרמילי, שאשת הרבי היתה צולה בתנור ומכבדת אותנו. מה אהבתי סיפורי המקרא ומה נהניתי כאשר למדתי לקרוא בעצמי בדפים הצהובים בחומש הגדול של הרבי.

נדמה לי שלא פסקו ימי השמחה וימי האבל היהודי בעיירה. בכל בית ידעו לספר על ימי חמלניצקי וגונטה שארעו לפני מאות בשנים ובזכר העם חיו כאילו קרו ביום אתמול. בימי חמלניצקי נחרבו מאות עיירות ונבנו מחדש.

אני נזכרת ביום התשעה־באב. צום כללי, גם ילדים קטנים לא בא מאכל אל פיהם עד צהרי היום. עם ערוב היום, בערב תשעה־באב, נוהרים הכל לבית־הכנסת ובבתים מתישבות האמהות על הרצפה וקוראות ב„צאנה וראינה". אמא שלי למדה בילדותה בבית סבא גם מעט עברית, ידעה לקרוא בתרגום לאידיש את „מנורת המאור" ובקיאה היתה בסיפורי המצור על ירושלים, באגדות שנשתמרו בזכרון העם על חורבן בית המקדש, ואני ואחיותי שטוחות על הרצפה, סביב אמא, ושופכות כמוה דמעות על חורבן ירושלים.

אכן, כאמור, בצער וביגון, ובשמחה כמו בצער, שותפים היו הכל. לא אוכל

להזכיר את יום שמחת התורה, בעודני ילדה קטנה וכל יהודי מאלין מובילים את הרבי, הצדיק רבי גדליה, תחת חופה וספר התורה בידיו, לאורך כל העיירה, שרים ורוקדים ומכל בית מוציאים עוגיות דבש ויין, ולב היהודים טוב עליהם כאילו קרובים ימי המשיח.

אז הורשינו גם אנו הבנות — אני שהייתי קטנה עדיין ואחותי וחברותיה, שהיו גדולות ממנה, ואף אמהות, להכנס פנימה לבית הכנסת, בשעה שהמתפללים ערכו הקפות עם ספרי התורה בידיהם. מאז זכור לי במיוחד הפסוק: „אתה הראית לדעת" ושאלתי מאבא מה פירוש המלים. בפשטות הסביר אבא: אלוהים נתן לנו התורה והורה אותנו אורח החיים. לאבי היה קול ערב וקול נשמע ברמה וכמוהו שרו רבים מהחסידים. בליל שמחת תורה כל היהודים שווים, גם המתנגדים היו מתכנסים בבית הכנסת בחצר הרבי.

אכן, העיירה שלי כמו עשרות ומאות עיירות אחרות, שביקרתי בהן אחר־כך באוקראינה, וגם בליטא, היתה לה דמות של ישוב עברי עצמאי, למרות ששרויים היו בתוך עולם הגויים מסביב.

חנויות על חנויות ובעלי מלאכה מכל המינים: סנדלרים, חייטים, נגרים, מסגרים. כבר בילדותי הייתי מתווכחת עם אלה שהיו מבקרים את היהודים ורואים את אנשי העיירה כבטלנים. כל ילד יהודי גם מדלת העם, היה מגיע לחדר וגם לישיבה והגבאים דואגים לתלמידים ובעיירה היתה שוררת רוח המוסר היהודי. וכי נשמע שיימצא רוצח יהודי בעיירה, שיתגלה גנב יהודי בעיירה? תלמידי חכמים או פשוטי העם — רוח אחת יהודית יפה, למרות הסבל של דלת העם ששרר בעיירה. ומילדותי זוכרת אני את התרעומת ששמעתי מפי ההורים על בעלי בית החרושת לנייר — יהודים מברדיצ'ב — שלעבודות מקצועיות חשובות קיבלו דווקא את הגויים מהכפרים הסמוכים ואת היהודים שלחו לעבודות פשוטות, מעוטות שכר, ובפרט רבה היתה התרעומת על ההתנהגות בבנות הכפר, שאותן שלחו למיון הנייר ואילו את הבנות היהודיות למיון הסמרטוטים, שהיו מביאים מכל הסביבה לבית החרושת. עובדות היו הבנות באבק ובסרחון ורבות מהן חלו.

חילול השם ראו אנשי העיירה ביחס בעלי בית החרושת אל אחיהם היהודים והסתייגו מהם, לא היו נפגשים עם היהודים העשירים הללו, שגרו בבתים כארמונות ליד בית החרושת.

עיירה יהודית צפה ועולה בזכרוני כמעט כאידיליה. כולם מכירים זה את זה, משתדלים גם לעזור זה לזה, אם בהלוואות, אם בתרומות, ואני נזכרת בויכוחים שהייתי שומעת מפי המבוגרים: כלום לא אנשי עמל אנו — החייט בעבודתו מן השעה המוקדמת של הבוקר, הסנדלר עד שעה מאוחרת, השען או המסגר עם הפטיש, הוא ובניו, ואף החנוונים, עד שהם משיגים הסחורה בהקפה, עד שמוכרים אותה ברווח קטן. והמצרכים אמנם זולים.

אך מתוך האידיליה הזאת של העיירה צפים ועולים גם זכרונות עגומים. הכל מדובר משחר ילדותי, כי לאחר מזה באו תקופות אחרות. העיירה נשתנתה, נבנתה רכבת, באו במגע עם הישוב היהודי בקיוב והתחלפה האווירה המסורתית בעיירה.

ואני חוזרת אל זכרונותי הקודמים ונזכרת שבתוך שורת החנויות בלטה חנות אחת, ששכניה כמעט לא דיברו עם בעליה, ואמנו סיפרה לנו על זכרונותיה היא מימי הפוגרום בקיוב ב־1882, שבעה החנות ההיא היה אז בקיוב עם בעל עגלה מהכפר הסמוך וכשהתחילו הפורעים להתנפל על החנויות היהודיות, שם היהודי את פיאותיו מאחורי אזניו, לבש קוז'וך (מעיל כבשים) כמו בעל עגלה, גם כובע של כבשים ויחד עם הגוי

העמיד פני פורע והתחיל לגזוז מהסחורה של החנויות היהודיות, מילא את עגלתו בהרבה חבילות אריגים חשובים ועם עגלה מלאה חזר אל העיירה. הדבר לא נשאר בחזקת סוד והיהודים חדלו להפגש אתו. גם בבואו לבית הכנסת לא היו מחליפים דבר אתו. היה זה למעשה חרם שהחרימו אנשי העיירה את היהודי. ואני בעברי בילדותי על־יד אותה החנות חסה הייתי על הבת פרדלה, שישבה תמיד עצובה בפתח החנות, כי למרות הנדוניה שהכינו לה הוריה, לא רצה איש לשאת אותה, עד שלבסוף נסע אביה למרחקים והשיג בחור ישיבה בשבילה.

*

ולא אוכל שלא לספר על אסון שקרה למשפחה בעיירה והאסון פגע בעיירה כולה. אינני זוכרת את שמותיהם של בני המשפחה, אך זכורים לי יפה פניהם. שכנינו היו בבית השלישי מאתנו. הגיעה הבת לפרקה ובבית אין פרוטה לנשמה. זוכרת אני את אביה, איך היה סובב ביריד ביום הראשון, קונה משהו מהאכרים, קונה ומוכר, אך לא ראה ברכה במסחרו. בבית רעבים היו והבת עברה את שנת ה־20 וישבה עצובה, נראית כאבודה. יום אחד פשטה פתאום שמועה בעיירה, שהבת הזאת נתנה את עיניה באיכר נוצרי ונחטפה והלכה אחריו. אומרים שבלילה יעבירו אותה על דתה וינצרוה בכנסיה והיא תינשא לגוי. זכור לי אותו היום, יהודים סגרו את החנויות, עמדו והתוכחו בקבוצות, הלכו אל הרבי, אל הגבאים, אל הגויים הידידים להתחנן לשחרר את הבת, אך הללו טענו שמרצונה היא עוברת אליהם וכאשר החלו הפעמונים לצלצל בכנסיה, היה לי רגש כמו לאחר שנים, שפעמונים מצלצלים וקוראים לערוך פוגרום ביהודים. ברוב הבתים ישבו באותו הערב באפלה. אני זוכרת שהתגנבתי עד לבית אותה המשפחה והצצתי בחלון, ראיתי שהם יושבים „שבעה" וגם בבתים אחרים ישבו „שבעה" על הבת המשומדת.

וכעבור שנה סיפרו, כי מזמן לזמן היתה הבת הזו, בלבוש של אכרה, במעיל של כבשים ומטפחת צבעונית עוטפת פניה, עומדת בערבים מאחורי חלונות משפחתה ושופכת דמעות.

כה זכורה לי העיירה משנות ילדותי, עד שיכולתי להרבות ולספר על כל משפחה, אך השנים חלפו ובאה תקופה חדשה לעיירה. כבר הזכרתי שנסלל קו רכבת מקיוב לקובל, שעברה על פני מאלין. דמויות חדשות הופיעו בעיירה: קבלנים, סוכנים, סוחרים שונים, וסבי הטוב הלך בינתיים לעולמו ובבית כבר לא ערכו תפילה. בראש המשפחה עמד בנו הבכור, ברל מרוז, משכיל, מהראשונים להביא עתונים וספרים עבריים חדשים לעיירה, ואני נזכרת בשנות 6—1895, בימי המשפט של דרייפוס. בככר, מול החנויות, מתקבצים יהודים, לא דואגים למכירת סחורה, חרדים למשפט, איפה — האמנם בצרפת הארץ החפשית מתגלה שנאה ושטנה כזאת ליהודים, מאשימים איש חף מפשע בריגול! מה יהיה פה בארץ הצאר? היהודים ברוסיה חיים ב„תחום המושב" ומצבנו בעיירה כמו בעיירות מסביב הולך ורע. אנו כמו אנוסים בתחום המושב, אין רשות לעבור לעיר גדולה, למרות העמל הרב שכל אחד מבעלי מלאכה עמל במקצועו, למרות הטורח הרב שטורחים החנונים, פרנסתם מקופחת — ואין מוצא. אז נודע בעיירה שקם איש גואל ליהודים, בעיר גדולה, בוינה, והוא יליד הונגריה. פשטה האגדה של ד"ר הרצל. והדוד מרוז מקבל אל ביתו מורה לעברית, מביא גם מורה מהעיר ז'יטומיר ללמודי שפת המדינה, ואני לומדת בחשק גם עברית, גם רוסית. אנו גרים בקרבת מקום בית הסבא בעבר, אני משכימה קום, ואמא, המרוצה מלימודי, עומדת על המרפסת עד שאני עוברת באפלה בריצה לבית הדוד — לבל אפגע על־ידי שיכור מהכפר הסמוך.

לעיירה מתחיל להגיע הירחון הרוסי של המשכילים „ווסחוד" (השחר) ובו דברי

ביקורת על עיירות ישראל, ואני וחברי בועטים בדבריהם ושמחים לעתון החדש, הציוני, המתחיל להופיע: „ייברייסקיה זייזן" — החיים היהודיים ברוסית.

מתמעטים בחורי הישיבה בעיירה ומתרבים האכסטרנים, כלומר הבחורים המתכוננים לבחינות של תעודת בגרות. למה שואפים הללו — האם יקבלו אותם לאוניברסיטאות? האם יקבלו משרות ממשלתיות?

עם בני דודי הצלחתי להיבחן בז'יטומיר עד שקיבלתי תעודת בגרות. אבי חרד היה מאד לנסיעתי לז'יטומיר עם בני הדוד. פחד שאצא לתרבות רעה, וידידיו בבית הכנסת ממש החרימו אותו. והנה עוברת שנה ואני חוזרת בראשית גיל 15, ציונית, מלהיבה את חברי ובני הנוער הצעירים ממני. ב־1903, זו השנה של הפוגרום בקישניוב, וכולנו בעיירה אבלים, שרים בדמעות את השיר של פרוג: „גיט די טויטע אויף תכריכים, גיט די לעבעדיקע ברויט" (תנו תכריכים למתים — תנו לחם לחיים).

מתחילה פושטת התנועה הציונית הסוציאליסטית — מתחילה פועלת הסמואורבורונה (ההגנה היהודית). קמה תנועת פועלי־ציון. אנו חברי פועלי ציון אמנם משתפים את עצמנו במהפכה הרוסית אבל שואפים למהפכה משלנו, רוצים לחזור למולדת שלנו, לארץ־ישראל, לבנות אותה מן היסוד במו ידינו, להתחיל בעבודת האדמה.

אני חושבת על נסיעה לארץ־ישראל, כבר נותנת שיעורים ופעילה עם ידידי בקרן הקימת.

אני נוסעת לזמן־מה לקיים פגישה עם חברי פועלי ציון בקיוב, חיה שם בלי רשיון ונאסרת עם קבוצת חברים בסירה על הדנייפר. כאשר, כעבור חדשים אחדים, בא אבי לקבל אותי הביתה, אמר לו אחד הפקידים במשרד בית הסוהר: תשמור נא על בתך. התפרצתי ואמרתי: לא אבוא שוב אליכם, לנו מולדת שלנו, ארץ־ישראל, אסע לשם ואחר כך יבואו הורי אחרי. כל חלומי היה להגיע בהקדם לארץ־ישראל.

ובינתיים — מקיימות אחיותי וידידים אחדים, ואני על ידם, בית ספר יהודי לילדינו לאידיש ועברית בהתנדבות בעיירה. אני נזכרת בחג החנוכה. ההיה לנו חג יותר מרומם את הרוח מאשר חג החשמונאים? קראתי על תקופת החשמונאים את גרץ ואת דובנוב ונזכרת שבאתי לבית הספר וסיפרתי לילדים על מלחמת החשמונאים, על מתתיהו ובניו בכפר מודיעין, איך מעטים נלחמו נגד רבים, נגד אנטיוכוס והצבא היווני, ופתאום ילד מפסיק אותי ושואל: אַת כבר היית במודיעין בעצמך? ולי נדמה באותם הרגעים, שאמנם כבר הייתי שמה, ואני משיבה לילדים: גם אני אבוא לשם, גם אתם תבואו.

ובעיירה התחילה תנועה של הגירה, אין מוצא מהמצב, מחנק בתחום המושב ומתחילה הנדידה לעבר הים — לאמריקה ולארגנטינה. ואני נזכרת במשפחה שבאה מעיירה סמוכה אל ביתנו להפרד לפני נסיעתם לארגנטינה. זכורני — התפרצתי ואמרתי: במקום לארץ־ישראל אתם נוסעים לארגנטינה, אך משם עוד תגיעו לארץ־ישראל.

(וארשה לי כאן הערה: עברו שנים רבות, אני כבר בכפר הנוער בעין־כרם, על־יד ירושלים, אחרי מלחמת השחרור, ואומרים לי שאשה מארגנטינה מחפשת אחרי. התברר שזו היתה אותה אשה שנפרדה מביתנו בנעורי במאלין בדרכה לארגנטינה — והנה היא עמנו בארץ־ישראל).

באביב 1908 תרס"ח אני זוכה להגיע לארץ־ישראל — הראשונה מעיירתי מאלין.

אברהם זדרנובסקי

מונאסטיריישץ* בשנות מלחמת האזרחים

פרקי הגנה עצמית

א

הימים הם ימי ראשית אביב 1919. בהסתערות מפתיעה כבש הצבא האדום את החלק הדרום־מערבי של אוקראינה ובתוך זה גם את עיירתנו. בבוקר אחד עברו פרשי הצבא האדום בדהרה את עיירתנו ושמו פעמיהם לעיר המחוז. היהודים קיבלו את בשורת השלטון החדש מתוך חרדה לעתידם הכלכלי והבטחוני אבל השתעשעו בתקווה שעכשיו יחלפו אימי הפוגרומים והכליון שנשא בחובו שלטונו של פטליורה. הנוער היהודי קיבל בדרך כלל את בואו של הצבא האדום בשמחה כבושה. בא הקץ לבדידות ולניתוק מהעולם החיצוני, נפתחו אופקים חדשים ונתגלו אפשרויות רבות וגדולות. התחיל להתארגן המנגנון של השלטון האזרחי הסוביטי והוא פתח את דלתותיו לרווחה לפני כל דכפין. במודעות גדולות שהודבקו בכל פנה הוזמנו מועמדים למשרות נכבדות שלא חלמו עליהן ולא נדרשה מהם שום השכלה או הכשרה. היה בזה פיתוי גדול. אמנם רובו של הנוער היה קשור להסתדרויות ציוניות וארג בסתר את חלומותיו לעליה ארצה, הוא לא נתפתה לפיתוי זה ובחר בדרך אחרת של עבודה והכשרה. ברשותנו היה בית־חרושת לסוכר. אלפי דונמים מטע סוכר השתרעו סביב העיירה והיו זקוקים לעובדים בעונת הקיץ, לעשרות מבני הנוער בעבודת צוות לעבודה בשדות סלק הסוכר. חלק גם התארגן בקבוצות לשם קבלת עבודות חקלאיות שונות בקבוצות ובודדים גם יצאו לעבודה במשקי אכרים בודדים לשם קבלת הכשרה חקלאית מגוונת. לא עבר „ירח הדבש" של החופש והאושר שהשלטון החדש הביא עמו והחלו להגיע שמועות על כנופיות של אנשי פטליורה שהתחילו במלחמה פרטיזנית עם הצבא האדום כשהיא מתלווה בהרג יהודים. שמועות אלו הלכו והתגברו. התחילו להגיע אלינו פליטים מהעיירות הרחוקות והקרובות, ניצולי פוגרומים ושחיטות שנעשו בעיירותיהם. השלטון החדש התגלה בכל חולשתו. בחלל האויר נשאו שמועות שונות על אטמנים ומפקדים אוקראינים שכל אחד עבר על השני באכזריותו כלפי היהודים. ושוב רחפה על פני היהודים סכנת השוד והכליון. בעיירתנו חנתה, בזכות בית־החרושת לסוכר וקירבת מסילת הברזל, פלוגה קטנה של הצבא האדום, ובה שמנו את מבטחנו. בכל בוקר היינו שולחים כמה סיירים למקום חנייתה של הפלוגה לראות אם היא עודנה במקום, אבל לא זמן רב עמד לנו הבטחון הזה. ביום בהיר אחד נעלמה הפלוגה ממקום חנייתה ועוד באותו הערב פלש לעיירתנו מכל עבריה אספסוף אוקראיני מהכפרים הסמוכים והתחילו להשליט „סדר" בעיירה. מיד נרצחו על ידיהם ששה יהודים, הקרבנות הראשונים של עיירתנו. שבוע ימים שלט האספסוף הזה בעיירתנו. אלו היו שבעה ימי פחד, זוועה ועינויים. במשך שבוע ימים נמסרו חיינו לשבט או לחסד לידי אספסוף

---

* מונאסטיריישץ, עיירה בפלך קיוב, צפונית־מערבית לאומאן: ב־1897 נמנו בה 2620 יהודים (27.5% מכלל התושבים); ב־1926 נפקדו בה 2005 יהודים (44% מכלל התושבים).

פרוע שבקצת נשק וארגון יכולנו לפזר אותו ולעמוד על נפשנו. מקץ שבוע חזר הצבא האדום ועמו חזרה אלינו גם הפלוגה שחנתה קודם, שוב לא תלינו בה את בטחוננו.

בינתיים הלך המצב והורע. הכנופיות התרבו ומספר הקהילות שהושמדו ברובן או בחלקן הלך וגדל מיום ליום. מדי פעם בפעם הועלתה הצעה ע"י הנוער מצעירי המקום, בעיקר יוצאי הצבא הרוסי, לארגן הגנה עצמית, אבל רוב התושבים המבוגרים התנגדו לזה מתוך חשש של נקמה וככה נמשכו הימים עד שבא מאורע טרגי אחד ושם קץ לוויכוחים.

היה זה ערב תשעה באב. כרגיל יצאנו באותו בוקר כמה עשרות בני נוער לעבודה במטע סלק הסוכר. התקרבה שעת הצהרים. עוד אנו עומדים רכונים על מעדרינו מתוך ציפיה להפסקת העבודה והנה ראינו שמשלחת של ילדים מתקרבת אלינו. היה ברור לנו שלא בשורה טובה בפיהם. לעיירה הסמוכה אלינו נכנסה כנופיה של זילוני. היא אספה את כל הנוער היהודי מגיל 18 עד 25, הוציאה אותם מחוץ לעיר וקצרה בהם קציר מוות. עזבנו את עבודתנו וירדנו העירה. בבואנו לשם מצאנו את כל החנויות סגורות וכל התושבים מרוכזים בכיכר השוק כשהם עומדים מעגלים מעגלים מספרים על מה שקרה ומתדיינים על המצב. עם בואנו התאספו כל הצעירים במעגל מיוחד והתחיל דיון על הצעדים הרציניים שעלינו לאחוז למען הגנתנו. חלק מהנוער אמר שהוא שואף בעיקר לנקמה, למעשה תגמול ולשם זה הוא מוכן להתגיס לגדודים מיוחדים המיועדים למלחמה עם הכנופיות. אבל חלק גדול טען שהוא אמנם אינו בז לרגש הנקמה, אבל הדרך לשמירה על החיים והרכוש של היהודים היא רק הדרך של הגנה יהודית עצמאית. אחרי שעות אחדות של וויכוחים התפרדו הנאספים לשתי קבוצות, מספר קטן של צעירים החליט להספח לגדודי הצבא האדום לשם מלחמת נקם והחלק הגדול יותר החליט להטיל על ועדה מצומצמת לטפל בהקמת ארגון של הגנה עצמית.

זכורני שעם גמר הוויכוחים, כשהאנשים כבר התפזרו לבתיהם וככר השוק כבר התחילה להתרוקן, נשארנו במקום מספר קטן של חברים והסבנו את השיחה על אפשרות של עליה לארץ־ישראל. אבל לצערנו הרב לא ידענו כל דרך לכך וזמן רב עמדנו ככה שותקים ומדוכאים ולבסוף נפרדנו כשדמעות נושרות מעינינו.

למחרת, ליל תשעה־באב, ניגשנו להגשמת ההחלטה שקיבלנו, על הקמת פלוגה להגנה־עצמית. באנו בדברים עם נציגי השלטון, שגילו הבנה לדרישתנו, והוסכם בינינו, שההגנה שתוקם תהיה רק מקומית, ושום תפקיד שאינו קשור ישירות בהגנה על חיי היהודים מפני כנופיות ושודדים — לא יוטל עליה. הנשק ימסר לרשות ההגנה, והפלוגה תפעל בפיקוחם של שלטונות הצבא, ובפיקודו של מפקד, שימונה על־ידם. העניינים הפנימיים של ההגנה ינוהלו על־ידי ועד, שיבחר מתוך אנשי ההגנה.

אחרי חתימת ההסכם היה עלינו לעמוד בויכוח קשה עם חלק מיהודי העיירה, שלא הביטו בעין יפה על הרעיון של עמידה בנשק ביד נגד הכנופיות, מה גם, שזה קשור עם הצבא־האדום, וישמע עילה נוספת להאשים את היהודים בקומוניזם. אבל, לאור העובדה, שלאחרונה הרבו הכנופיות להתנכל בעיקר בחיי הנוער היהודי, לא התחשבנו עם התנגדות זו, וההגנה קמה.

קיבלנו לרשותנו כמאה רובים ותחמושת מתאימה, ובמשך יום־יומיים הורכבה פלוגה שמנתה שמונים איש, ברובם יוצאי־צבא, ובחלקם נוער בגיל צבא.

למפקד הפלוגה מונה בחור מקומי, שהיה עד המהפכה „משואבי־המים וחוטבי־העצים" של העיירה, והתגייס לשורות הצבא־האדום, מיד לאחר המהפכה.

לאחדים מאנשי ההגנה היה קצת קשה לעכל הדבר, שעליהם לקבל פקודות

ממי שהיה לא מזמן בין משרתיהם. אבל במשך הזמן התרגלו כולם אליו, ואַנוצרו יחסי חברות הדדיים בין המפקד ופיקודיו.

מיד אחרי ההתארגנות התחלנו באימונים ובתפקידי שמירה. ונוסף על אנשי ההגנה הכנסנו בעול השמירה את כל הגברים מגיל שמונה־עשרה עד ארבעים־וחמש, והנהגנו משמעת וסדר צבאי.

השמירה היתה לא רק בלילות, אלא גם בשעות היום, בעיקר באותן השעות, בהן היו באים איכרי הסביבה לשוק, שבכפר המרכזי בעיירה. בימים ההם מספיק היה סכסוך של מה־בכך, בין יהודי ואוקראיני, להתפרעות כללית של כל באי השוק, שהסתיימה בשוד ובביזה של רכוש יהודי.

השתדלנו לערוך את האימונים לעיני תושבי כפרי הסביבה, וכן דאגנו, שאנשים נושאי נשק ייראו במשך כל שעות היום והערב בחוצות העיירה, כדי לשמש אתראה ואזהרה לכל אלה שחשקה נפשם ברכוש יהודי, ולכל אלה שהתארגנו בקבוצות קטנות, למעין ביצוע מעשה שוד ורצח באוכלוסיה היהודית.

כעבור שבועיים מיום שההגנה החלה לפעול, התחלנו להרגיש בתוצאות. החיים בעיירה החלו לחזור למסלולם. אנשים החלו לעסוק במלאכתם היום־יומית, והמסחר החל להתנהל בלי הפרעות. חדל הפחד מפני כל עלה נידף.

עיקר תפקידה של ההגנה היה בזה, שהיא מנעה מפורעים רבים את החשק לנסות את מזלם בשוד ובהרג, כי לא רק גדודי־פרטיזנים, שלחמו עם הצבא הסובייטי, עשו שפטים ביהודים, אלא כל פורע ושודד בכפר אוקראיני, שחשקה נפשו ברכוש ובכסף יהודי, יכול היה בעזרת כמה אנשים תמימי־דעה עמו להפיל את פחדו על כל העיירה ולקבל מהם כופר־נפשם.

אחת מפעולות ההגנה, מראשית קיומה, היתה — מלחמה עם שמועות, שזרעו פניקה. בימים ההם, בחוסר כל תקשורת, ניזון הציבור משמועות שצמחו ופרחו בלי הרף. מדי בוקר, עם התאסף ציבור בשוק, היתה מתפשטת שמועה, שעברה מפה לפה, על כנופיות פורעים הפועלות בסביבה, על הרוגים שנמצאו בדרך, על אנשים חשודים שנראו בולשים בעיירה, על דברי איומים שנשמעו מפי אוקראיני זה או אחר, וכדומה. אף פעם לא ידעו את מקור השמועות, ולא פעם גרמה שמועה כזאת להפרת מהלך־החיים, לסגירת החנויות ולאוירה של פחד ואימה.

אנשי ההגנה היו חוקרים למקורה של כל שמועה שהתפשטה, ושברוב המקרים לא היה לה כל יסוד, והיו מביאים את האמת לידיעת הציבור. ולפעולה זו היה ערך רב בשמירה על מצב־רוחו של הציבור, ועל קיום החיים הסדירים.

עם המשך קיומה של ההגנה, נוכחנו לדעת, שאין להבטיח את חיי היהודים רק על־ידי שנקיים את ההגנה בגבולות העיירה. כשחדרה תחושת הבטחון ליהודי העיירה, הם החלו לצאת, לרגל עבודתם או מסחרם, מחוץ לגבולות העיירה, וקרו מקרים, שרוצחים ושודדים שלא העיזו בגלל קיומה של ההגנה להוציא לפועל את מזימתם בתחומי העיירה — ארבו ליהודים בדרכים שמחוץ, למטרת שוד ורצח. כשתכפו המקרים הללו, החלטנו להרחיב את ההגנה גם על הדרכים שמעבר לעיירה. כמו־כן השתתפנו, מתוך רצון, בפעולת הצבא, בחיסול כנופיות קטנות ושודדים בודדים, ובחיפושי נשק בכפרים שמסביב.

יוקרת ההגנה הלכה וגדלה בעיני היהודים וגם בעיני אלה שהתנגדו לה, ובמשך ימי קיומה הקצרים היא נהפכה לכתובת להרבה ענינים אחרים, שהעיקו על חיי הציבור היהודי, בימים ההם.

אבל, ימי השקט והבטחון היחסי לא נמשכו זמן רב.

כרעם ביום בהיר ירדה עלינו הידיעה, שנמסרה לנו על־ידי המפקד, שהצבא האדום עומד לסגת, ועלינו להחזיר את הנשק שקיבלנו לרשותנו. מוכי תדהמה מהמפנה הפתאומי קיבלנו עלינו את הדין, והחזרנו את הנשק. בכאב רב נפרדנו מהמסגרת שׂראינו בה את הדרך היחידה לעמוד על נפשנו מול נחשול הפרעות העובר על יהודי העיירות הקטנות באוקראינה, שטרם נראה לו סוף.

שוב נעמדנו עטופי אימה ופחד מפני המחר הבלתי נודע. לא היה לנו שום מושג על הנעשה בזירת המלחמה האזרחית שהתנהלה ברחבי אוקראינה, ולא ידענו את הגורמים לנסיגת הצבא־האדום. שמועה אמרה, שצבא דניקין הולך וכובש חלק זה של אוקראינה ומתקרב לעיירה שלנו. היו יהודים שקיבלו את השמועה בשמחה כבושה, מתוך אמונה, שצבא דניקין יחזיר את הסדר והמשמעת על כולם, ויוטב ליהודים. אבל אנשי ההגנה והנוער לא היו שותפים לאמונה זו, ולא היו לנו כל אשליות על „הישועה" שתצמח לנו מצבא דניקין, וטכסנו עצה לימים יבואו.

לא היה לנו כל קושי בהשגת נשק במקום זה שמסרנו. בימים ההם אפשר היה בנקל להשיג נשק ממקורות שונים. פרט לזה נמצאו עוד ברשות היהודים כלי־נשק מוסתרים. אבל ידענו, שבתנאים החדשים, בלי כל גיבוי של איזו שהיא רשות, לא נוכל לקיים הגנה מזויינת בצורה גלויה ופומבית, כפי שהיא היתה, ויש למצוא דרך לקיומה של ההגנה בצורה מוסווית, ולהשתמש בנשק רק במקרה הצורך, ובאין ברירה ולפי התנאים הקיימים.

זמן קצר אחרי פירוקה של ההגנה, הוקם מחדש ועד הקהילה, שהיה מורכב בעיקר משתדלני ופרנסי המקום, ועל ידו הוקמה ועדה לעניני שמירה, ובאותו זמן שועד־הקהילה דאג לדו־קיום בשלום בדרכים מסורתיות: שתדלנות, שוחד וכופר־נפש, לקחה עליה ועדת השמירה, שהיתה מורכבת מפעילי ההגנה לשעבר, את הדאגה להגנה על החיים והרכוש, בדרכי ההגנה העצמית, ופעלה בהתאם לתנאים, בצורה מוסווית או גלויה, עד אשר שוב בא היום ויכולנו להתארגן בגלוי ולהיכלל ברשת ארגוני ההגנה־העצמית, שפעלו בעשרות עיירות יהודיות באוקראינה.

חדשים רבים עברו מאז נסוג מאזורנו הצבא־האדום, ואתו השלטון הסוביטי, עד אשר הם חזרו אלינו שנית וסופית, עם מלחמת רוסיה־פולין, ותקופה זו היתה רבת מאורעות והכרעות בחזיתות של המלחמה האזרחית, ותקופה רוויית דם, דמם של רבבות יהודים שנהרגו והושמדו על־ידי כנופיות של פרטיזנים ורוצחים אוקראינים, ובחלקם גם ע"י הצבא „הסדיר" של המחנות הלוחמים.

בתקופה זו היינו „בין־המצרים" — בין צבא נסוג ובין צבא מתקדם. בין שלטון הולך ושלטון בא, וכולם כאחד פגיעתם ביהודים היתה רע. באיזור שלטו אז עשרות כנופיות, מאורגנות ומאולתרות, שכל ביקור שלהן בעיירה יהודית הסתיים בהרג ושוד, והם הביאו לחורבנן של עשרות קהילות יהודיות.

בגלל מצבה הגיאוגרפי וקרבתה לקו מסילת־הברזל, היתה עיירתנו דרך מעבר לנסיגה והתקדמות של כל המחנות הלוחמים — אנשי פטליורה, הצבא־האדום, חיילי דניקין — שהתקדמו ונסוגו בציר אודיסה־קיוב וחזרה.

קשה מאוד לשחזר כיום זכר הימים ההם, שהיו ימים גדושי שמועות, פחדים, מאורעות ומעשי־נסים. ימים חסרי כל בטחון ליום המחרת, וימים בהם היינו מנותקים מכל מגע עם מרכזים יהודים, ומדי־בוקר וערב נשאנו עינינו למרום, בשאלה, מאין תבוא עזרתנו?

כל יום היה לו סיפור משלו. סיפור גדוש שמועות ורצוף מאורעות ומעשים שאחדים מהם נראו אז בעינינו כמעשי ניסים.

במרביתם של הימים ההם לא היתה כל סמכות שלטונית לא מרכזית ולא מקומית, ואיש הישר בעיניו יעשה. פה ושם עמדו, כביכול, כמה שוטרים, שהיו משרתים את כל האדונים, על משמרתם. אבל, לא היה להם כל כוח ממשי.

השלטון במקומות היה בידי אלה שלקחו את החוק בידיהם, וגם בעיירתנו לקחה ועדת־השמירה, במרוצת־הימים, את החוק בידיה, והיתה לסמכות־השלטונית במקום, גם בענינים שחרגו מגדר תפקידה.

באוירת ההפקרות בימים ההם, גם הלכו והתרבו מעשי הפשע, של יחידים, או של קבוצות קטנות שהתארגנו לשם זה. כמעט שלא עבר יום בלי התנפלות לשם שוד, ולא עבר לילה בלי גניבת רכוש. מעשי פשע אלה לפעמים גם הסתיימו ברצח.

למרבית הצער והכאב, היו גם בחורים יהודים שנמשכו למעשי פשע של גניבת רכוש יהודי, וגם נתנו ידם לשותפות עם בריונים מהכפרים בביצוע שוד וגזל של רכוש היהודים.

ועדת־השמירה לחמה, בכל האמצעים שהיו ברשותה, עם כל נסיון של שוד וגזל, וגם דאגה להענשת הפושעים. היא גם נתנה דעתה על הבריונים היהודים שהיו שותפים למעשי פשע, ופעלה למען ביעור הרעה מתוכנו.

ג

בסיומה של שנת 1919 התחוללו שינויים בחזית המלחמה האזרחית בדרום־מערב אוקראינה, ואם כי היה ברי לנו, שעוד רחוק היום בו יבואו „השקט והשלוה" לעיירה היהודית, בחלק זה של אוקראינה, בכל־זאת היה נדמה לנו, שימי האימה והפחד מפני פוגרום כללי, כבר מאחורינו, והתברכנו בזה, שניצלנו מאותו הגורל המר שנפל בחלקן של עיירות רבות בסביבתנו. אבל שמחתנו היתה מוקדמת מדי, וימים אחדים לפני שהתהפך הגלגל בא עלינו אשר יגורנו.

במוצאי־שבת, בשבוע של חג־המולד הנוצרי, הגיע לכפרים שלנו גדוד של צבא דניקין, שהיה בנסיגה בציר „קיוב—אודיסה". קראו לו Волчий полк הגדוד התמקם ללינת־לילה בכפרים שמסביב לעיירה והיינו בטוחים שלמחרת ימשיך הגדוד בדרכי הנסיגה שלו. ביום הראשון בבוקר נפתחו החנויות כרגיל. היהודים יצאו לעבודתם ולמלאכתם. ראינו גם סימן טוב בזה, שכפריים רבים באו, כרגיל בימי־ראשון, העירה, על עגלותיהם וסחורתם שנועדה למכירה ליהודים. בשעה 9 בבוקר, בערך, פשט הגדוד על פני העיירה, ובראש־וראשונה על פני השוק, שהמה מרוב אנשים, ובלי כל דיבורים החל בביזה, שהיתה מלווה במעשי אלימות. מיד הצטרפו אליהם גם הרבה מהכפריים שנמצאו במקום, שכנראה באו לשם זה, מתוך ידיעה מוקדמת על העומד להתרחש.

תוך רגעים מועטים נשמעה היריה הראשונה, ונפל ההרוג הראשון מבין היהודים. ובמשך הזמן הלכו ותכפו היריות, ורבו מספר הנפגעים מיריות וממכות שקיבלו מידי הפורעים. קמה צעקה גדולה ואיומה, ובבהלה רבה עזבו כל היהודים את השוק, בהשאירם את חנויותיהם ודוכניהם הפקר. החלה ריצה מבוהלת לחיפוש מקומות מקלט ומחסה.

הכפריים שבאו מראש במטרה לקחת חלק בשלל והצטרפו מיד לפורעים החלו להעמיס על עגלותיהם מכל הבא ליד. אלה מהכפריים, שבאו לשוק בלי כל כוונות רעות, עזבו אותו ושבו למקומותיהם, מבלי לנקוף אצבע נגד בני־כפריהם הבוזזים והשודדים. אחרי שהשוק התרוקן מהיהודים, פשטו החיילים על פני הרחובות ל„ביקורי־

בית". הם הוציאו אנשים מבתיהם, ותוך איומים במות מידי, דרשו למסור להם כל דברי זהב, כסף ותכשיטים אחרים שבבית. אבל רק במקרים בודדים הם הסתפקו במה שניתן להם ועזבו את הבית מבלי לפגוע באנשים. ברוב המקרים ערכו חיפושים בבתים, ניפצו שמשות ושברו והרסו כל מה שנמצא בהם, ולא נפרדו מהבית עד שהשאירו הרוג או שנים.

אנשים רבים, שנמצאו מחוץ לביתם, לא יכלו כבר להגיע לבני־משפחותיהם, וכל אחד ברח למקום מחסה הקרוב ביותר. רבים הצטופפו בעליות הגג שבבתי־כנסת, שנמצאים בקרבת השוק. אחדים ברחו לבתי־הקברות הנוצריים. ואחדים מצאו מקלט בגמנסיה הכללית, שהיתה מחוץ לגבולות העיירה. רק מעטים הצליחו לברוח לעיירות הקרובות.

ההשתוללות של הפורעים הלכה וגברה. סכנת־מות ריחפה על כל מי שנקלע לרחובות לעיני הפורעים, ולא היתה כל אפשרות להיפגש כדי לטכס עצה. לעת־הצהריים כבר הגיע מספר ההרוגים לכמה עשרות. בימים ההם החלה כבר להתפשט בעיירה מגיפת הטיפוס, והיו כבר בתים, שבהם שכב איש או שנים חולים במחלה זו. בשעות הראשונות של הפוגרום נמנעו הפורעים מלהיכנס לבית, בו היה חולה טיפוס והיה זה כעין פתח הצלה לבריאים. אבל בהמשכו של הפוגרום, הם כבר לא בחלו מלהיכנס גם לבתים אלה, ולא פעם ירו גם בחולים, ששכבו במיטותיהם.

בדרך כלל היו עליות הגג והמרתפים מקובלים כמקומות המקלט והמחסה לשעת־חירום. ואכן, בשעות הראשונות של הפוגרום, כשהפורעים נכנסו לבית ומצאו אותו ריק, הם הסתפקו בשוד והרס, והלכו להם. אבל אחרי זה, ולא בלי עצה מפורעים מקומיים, החלו לחפש יהודים גם במקומות מקלט אלה, ותוך סכנת־נפשות, רצו אנשים ממקום למקום וחיפשו הצלה, כשרבים מנותקים מבני־משפחותיהם ואחד לא יודע מהשני.

וכך הלך ונמשך הפוגרום עד לשעות לפנות־ערב, כשהפורעים הסתלקו מהעיירה וחזרו ללינת־לילה למקומות המיקום שלהם בכפרים הסמוכים, וקציר־הדמים במשך היום הגיע בקירוב למאה הרוגים, וכמה עשרות פצועים, מבלי כבר לדבר על מקרי אונס.

משלחת קטנה של יהודים מצאה קשר לנכבדי הנוצרים שבמקום (מנהל הגמנסיה, הכומר, פקידי בית־החרושת לסוכר וכד') וביקשו מהם להשתדל בפני מפקדת הגדוד להפסקת ההרג. אבל היענות נכבדי הנוצרים היתה חלשה מאוד.

למחרת, השכם בבוקר, ניסו יהודים רבים לצאת אל מחוץ לעיירה, כדי למצוא מקומות־מקלט, מי אצל איכרים מוכרים בסביבה, שעמדו עמם בקשרים, ומי בעיירות הסמוכות. רק איכרים מעטים הסכימו לתת מקלט ליהודים, עד יעבור זעם. והיו איכרים, שאחרי שהרשו ליהודים להתחבא בתוך ערימות קש שבחוץ, או באיזה דיר עזוב, ביקשו מהם, אחרי כמה שעות, לעזוב את החצר שלהם.

בדרך־כלל, ביום השני של הפוגרום, נמצאו כבר הרבה יהודים במקומות מקלט שונים, מחוץ לגבולות העיירה.

בשעה תשע בבוקר, ביומו השני של הפוגרום, הגיעו שוב החיילים הפורעים לעיירה, להמשך מעשי השוד והחרם. אבל רוב הבתים כבר היו פרוצים ושדודים, וחלק ניכר של היהודים היה כבר, בדרך זו או אחרת, מחוץ להישג ידם של הפורעים. גם חלק מהכפריים שהשתתפו בביזה ביום הקודם חזרו לעיירה, והוסיפו להעמיס על עגלותיהם, מה שלא הספיקו לקחת אתמול. מספר הקרבנות של היום השני כבר לא היה רב ביותר, בהשוואה ליום הראשון. וככה הלך ונמשך הפוגרום עד לשעות הצהרים. באותו זמן נתבשרנו, שמשלחת מנכבדי הנוצרים התיצבה בפני מפקד הגדוד, והשפיעו

עליו שיפסיק את ההרג. אבל כפי שנודע לנו, היתה זאת שתדלנות מכוונת מראש לשעה שהפורעים התכוונו כבר ממילא להפסיק את מלאכתם ולהיכנס להמשך נסיגתם.

לפני הסתלקותם מהעיירה, לא הסתפקו הפורעים בהרג, חורבן והרס, שנשעה על־ידם, אלא שלחו אש בבתים רבים, בחנויות ומקומות־ציבוריים, כמו בית־כנסת, וקשה היה מאוד לראות ממקומות־המחבוא השונים, במשך שעות־הערב והליל, את להבות העולות השמימה מבתים בוערים, מבלי אפשרות לצאת לעבודת הכיבוי ולהציל מה שניתן להציל.

עם בוקר יום שלישי עזב הגדוד את כל הסביבה והמשיך בדרכו. המומים, מדוכאים ומאובנים מגודל האסון ומאימת הימים שעברו, יצאו האנשים ממקומות מחבואם וחזרו גם אלה שנמצאו במקומות מקלט מחוץ לעיירה. הם חזרו לפקוד את מתיהם, לדאוג לפצועים, לאסוף את שרידי רכושם ולשקם את מהלך־חייהם.

כל אחד עצר את כאבו הגדול בתוכו וניגש למלאכה. נפקדו ונאספו כל ההרוגים, והתארגנה קבוצה שטיפלה בהבאתם לקבורת־ישראל. נמצאו דואגים לאפיית לחם ולהבאת לחם מהעיירות הסמוכות. היתה גם דאגה לעזרה רפואית לנזקקים, ואחד עזר לשני לסתום חלונות שנופצו, או דלתות שנפרצו. היתה דאגה מצד הפרט ומצד הכלל, שהחיים יחזרו למסלולם, אבל אימת הימים שעברו ריחפה על פני האנשים. משפחות שלמות הצטופפו בחדר קטן, כדי להיות ביחד, ולא נתנו שינה לעיניהם מפחד, כדי להיות ערים לכל רחש, ודוי על דוי הוסיפה מגיפת הטיפוס שהשתוללה, ובגלל חוסר עזרה רפואית מספיקה, לא עבר יום בלי קרבן נוסף. בכבדות מעיקה נמשכו הימים ועברו הלילות, וטרם התאוששו, וטרם חזר איש־איש לחייו הרגילים, טרם נמחו הדמעות על האנשים הקרובים שניספו ונהרגו — הגיעו אלינו פרשי בודיוני, ובעקבותיהם מלחמת רוסיה־פולין. והחלה שוב תקופת ביסוסו של השלטון הסובייטי, והתחדשה מלחמת הפרטיזנים עם השלטון, ובא מחדש האיום על חיי היהודים והוקמה מחדש ההגנה־העצמית, בחסותו של השלטון הסובייטי.

ד

גם לאחר מלחמת רוסיה־פולין כשהשלטון הסובייטי החל להתיצב מחדש, טרם היה בכוחו לחסל את התנועה הפרטיזנית האוקראינית, שהתארגנה מחדש למלחמה עם הסובייטים, והמשיכה לפגוע קשות ביהודי העיירות. המנגנון הצבאי והאזרחי שהיה במקומות, עדיין היה חלש מדי, מכדי לעמוד נגד כנופיה זו או אחרת, ועל־אחת־כמה וכמה לא היה בכוחו להגן על היהודים. די בשמועה, שכנופיה משוטטת בסביבה ומתקרבת לעיירה, שכל אנשי המנגנון יעזבו את המקום, והיהודים ישארו לנפשם, בלי כל הגנה ומשנה ערך היה אז לארגוני־ההגנה היהודיים, שקמו בעשרות עיירות יהודיות ברחבי אוקראינה, וגם בעיירתנו קמה מחדש ההגנה העצמית.

בצהרי יום קיץ אחד ראינו שכל תושבי המקום שיצאו בבוקר ליריד בעיירה סמוכה, חוזרים בבהלה הביתה. שאלנו לפשר הדבר, ומפי החוזרים נודע לנו, שקבוצת חיילים, לבושים מדי צבא סובייטי, התפרצו לתוך היריד, והתחילו לשדוד מהיהודים מכל־הבא־ליד, וגם קראו לאיכרים לעזור להם בשוד היהודים. בהולים ודחופים, שדודים מכל הרכוש הדל שהיה בידיהם, ונפגעים מהמכות שקיבלו, חזרו תושבי עיירתנו הביתה, ובפניהם עוד האימה והפחד, שהחיילים הטילו עליהם. מבלי להחמיץ זמן לויכוחים, החלטנו, קבוצת צעירים, בו במקום לפעול ולא לתת למקרים כאלה לחזור. תלינו מודעות ברחובות העיירה וקראנו את כל הציבור לאסיפה־כללית בבית־הכנסת. לאסיפה זו בא ציבור רב של יהודים, ובו במקום הוחלט, לפנות במברק למפקדה־

הראשית של הצבא האדום ולדרוש מהם הסברת מקרה השוד על־ידי חיילים סובייטים, ויחד עם זה, לארגן הגנה־עצמית.

הוטל על ועדה יוזמת להוציא את הדבר לפועל ועוד באותו ערב הונח היסוד לארגונה מחדש של ההגנה העצמית. לשתים־שלוש קבוצות ההגנה הראשונות שהתארגנו היתה הצלחה גדולה בהסרת הסיוט של הכנופיות מעל מקומותיהן. הצלחה זו עשתה לה כנפיים בין היהודים, וגם בחוגי השלטון הסובייטי עוררה הרבה ללכת בדרך זו, ובמשך זמן קצר נוסדו בכמה עשרות עיירות, קבוצות של הגנה־עצמית. השלטונות המקומיים הביטו בעין טובה על זה, בידעם שעל־ידי זה הם מבטיחים להם חייהם ועבודתם הסדירה ולמרות זאת שההגנה לא היתה מוכרת באופן רשמי על־ידי השלטונות המרכזיים, הם לא נמנעו במקרה של סכנה מלעבוד אתם במשותף, וההמלצות הטובות של השלטונות המקומיים, הן־הן שהביאו, בסופו של דבר, להכרה בהגנה, מצד המוסדות המרכזיים. בעיית השגת נשק לא העיקה על היהודים. בסכומים קטנים אפשר היה להשיג באופן בלתי ליגלי נשק לרוב, והשלטונות המקומיים הביטו בעין יפה על הנשק „הבלתי ליגלי", שנרכש על־ידי היהודים במקורות השונים.

גם בעיירתנו, עם התרבות הכנופיות בסביבה, עלתה מחדש על־הפרק ההצעה להקמת הגנה־עצמית. כמו בפעם הקודמת, כן גם עתה, היתה היזמה לזה בידי הנוער הציוני. אבל גם חוגים אחרים של נוער הצטרפו לדרישה זו. אבל גם הפעם, כמו בשנת 1919, היתה לזה התנגדות מצד חוגים רבים של בעלי־בתים ועוד מבוגרים אחרים. הם ראו בהגנה כוח רב ערך והשפעה על החיים הפנימיים, הם פחדו מפני הטלת מסים, שבסופו של דבר תיהפך ההגנה־העצמית למכשיר־עזר בידי השלטונות הקומוניסטיים בביצוע הפוליטיקה הכלכלית ברחוב היהודי. אולם התנגדותם לא עמדה להם זמן רב.

קרוב לשלוש שנים התקיימה ההגנה־העצמית בעיירתנו, עד פירוקן הגמור של כל קבוצות ההגנה על־ידי השלטונות. בהסתמך על הדוגמאות של יתר ארגוני ההגנה, שהתקיימו כבר, פנינו גם אנו לשלטונות הצבאיים במחוז, וקיבלנו אישור והוראות לשלטונות המקומיים, שיעזרו לנו בעבודתנו. כמו־כן קיבלנו כמות מצומצמת של נשק ותחמושת. מובן שלא הסתפקנו רק באותו הנשק שקיבלנו ממקורות ממשלתיים אלה. אספנו את כל הנשק שנמצע אצל אנשים בודדים, וגם רכשנו בכסף כמות גדולה של נשק. לפי החלטת האסיפה־הכללית הוטלה חובת השתתפות בהגנה, על כל התושבים מגיל 21 עד 45. מבין אלה שידעו להשתמש בנשק, הרכבנו ארבע פלוגות קרביות, ואת כל יתר האנשים סידרנו בקבוצות מילואים, שנשאו בעיקר בעול של שמירה, בזמנים שקטים באופן יחסי.

למרות זאת, שההגנה היתה קשורה באופן פורמלי עם השלטונות הצבאיים במחוז, היתה עצמאית בכל עניניה המנהליים והצבאיים. בראש ההגנה עמד ועד, שנבחר באסיפה־הכללית, שבסמכותו היו כל העניינים המנהליים של ההגנה, וכמו־כן הסמכות למינוי מפקד ראשי. מחוץ לועד היתה גם מפקדה צבאית, שבראשה עמד המפקד ראש הועד, שהיה גם חבר המפקדה הצבאית, ומילא על־פי־רוב תפקיד של ראש המטה. שני אנשים אלה, ראש־הועד והמפקד, אושרו גם על־ידי השלטונות הצבאיים, וקיבלו מהם כתב־מינוי מיוחד, ששימש גם כאישור רשמי לקיומה של ההגנה. המפקדה הצבאית עיבדה תכניות מפורטות — להגנה, אימונים ושמירה. בזמן הראשון דאג הועד בעיקר להשגת הכספים הדרושים לרכישת נשק ותחמושת, אבל במרוצת הזמן עסק גם בדברים אחרים, שהוטלו, בתוקף הנסיבות, על ההגנה. הכספים הדרושים להחזקתה של ההגנה באו בעיקר ממסים פרוגרסיביים, שהוטלו על־ידי הועד על כל תושבי העיירה. במרוצת הזמן גרמה שאלת המסים לסכסוכים חריפים בין חוגי בעלי־

היכולת לבין ההגנה, והסכסוכים הגיעו למוסדות המשפטיים של המדינה. הבירורים שהיו בענין זה החישו לא־במעט את פירוקם של ארגוני ההגנה.

למפקד הראשון של ההגנה מינינו איש שהיו לו קשרים עם אנשי השלטון, והיתה גם דאגה שלועד יכנסו כמה אנשים מאלה הקרובים למפלגת השלטון, אבל רוב אנשי הועד והמפקדה הצבאית היו אנשים הקשורים עם מפלגות ציוניות, בעיקר צ.ס. כאשר בא המצור על הציונים, נאסרו רובם של אנשי הועד, וחלק מהמפקדה.

השלטונות המקומיים התיחסו ברצינות להגנה ולכל החלטותיה. הם החליפו אתנו אינפורמציה בעניני בטחון, וכאשר היתה מתיחות בטחונית, היו מעמידים את עצמם לראשות ההגנה או ששיתפו את ההגנה בפעולה שנעשתה על ידם. במשך הזמן התפשטה השפעת ההגנה על יתר שטחי החיים הציבוריים של העיירה. היא החלה למלא בה תפקידים אדמיניסטרטיביים שונים, כמו — חלוקת מזונות, מניעת ספסרות, דאגה לפליטי חרב ורעב, פעילות תרבותית ועוד ועוד. אולם גם אז לא התערבו השלטונות בפעולותיה. רק כאשר כבר התבצר השלטון הסובייטי והמלחמה הפרטיזנית החלה לדעוך, התחילו השלטונות המקומיים להשמיע טענות נגד ההגנה, באומרם, שזוהי מדינה בתוך מדינה.

במשך כל שנות המלחמה האזרחית 1920—1918 וקיומה של ההגנה, היא מילאה תפקיד היסטורי בחיי העיירות היהודיות. היא עמדה על משמר הבטחון, ומנעה הרבה הרג ושוד. עזרה בשיקומם של החיים הכלכליים והתרבותיים, מילאה את החלל הציבורי בעיירה היהודית, אחרי הרס הקהילה ומוסדותיה. וכשבאו ימי הנא"פ, היא נתנה עזרה וסעד בהקמת מוסדות כלכליים וציבורים, כמו — קופות להלוואה וחיסכון, ארגון בעלי־מלאכה, תמכה בצורות שונות למעבר לעבודות פרודוקטיביות ולהתישבות חקלאית, שמרה גם על הרוח הציונית של חבריה, והגבירה את הנכונות לחלוציות והכמיהה לעליה. כאשר בסוף קיומה של ההגנה עברו חלק מתושבי העיירה להתישבות חקלאית, התארגנה מבין נושאי ההגנה קבוצה גדולה של נוער לשם הכשרה לעליה, שעמדה בקשרים עם „החלוץ" ברוסיה.

המפקד המסתורי

באחד מלילות הקיץ של אותם הימים, ימי בין־המצרים, הגיעה אלינו כנופיה מזויינת, בלתי מוכרת, שמנתה כ־30 איש והתמקמה באחד המחסנים הריקים של בית־החרושת לסוכר.

למחרת בבוקר הגיע לבית הועד „שליח" הכנופיה ו„הזמין" את ראש הועד לראיון מידי עם האטאמן. בראיון זה הודיע האטאמן, שהוא דורש מהאוכלוסיה היהודית „כופר־נפש" (קונטריבוציה) ונקב בסכום גדול של כסף מזומן (בזהב) וחגור מלא ל־150 איש. דבריו, כמובן, היו מלווים באיומים של שוד ורצח ביהודי העיירה, אם במשך 8 ימים לא ימסר ה„כופר־נפש" במלואו.

הידיעה על בוא הכנופיה ועל הדרישות שלה מהיהודים התפשטה בציבור עוד לפני שראש־הועד חזר מהראיון עם האטאמן, ובבואו חזרה לבית הועד כבר חיכה לו קהל גדול של אנשים שבאו לשמוע מה בפיו, ולקבל הוראות להתנהגות, אם לעבור למצב חירום (לסגור את החנויות, בתי־המלאכה, להטמין את הכסף, התכשיטים, הרכוש הנייד, ולהתקין מקלט למקרה החמור), או להמשיך בעסקים כרגיל.

למרות האיומים שהשמיע האטאמן התרשם ראש הועד, שיש לנו ענין עם קבוצת בריונים מהכפרים הסמוכים, שהתקבצו יחד למטרת שוד, והם עושים את צעדיהם

הראשונים בשטח הביזה, ואפשר לגלות כלפיהם תקיפות ולהתנגד לדרישותיהם. מה־גם שהנהלת בית־החרושת אינה מגלה שום יחס כלפי אנשי הכנופיה, דבר שהוריד את ערכה הצבאי והפוליטי.

לציבור שהתכנס על־יד בית הועד ניתנה הוראה לחזור לעניניהם כרגיל, ובהתיעצות הפנימית סוכם להגביר באופן ניכר את השמירה בלילות וגם בימים, ולהציב שומרים שיוכלו לגלות התנגדות של ממש לכל נסיון של שוד, ולדאוג לזה, שתימצא שמירה בשוק העיקרי של העיירה, בו מתכנסים יום־יום מאות איכרים מהסביבה.

למחרת היום שבו נמסרה לראש־הועד הדרישה ל„כופר־נפש", הופיע שוב „שליח" בבית הועד, והזמין שוב את ראש־הועד לראיון עם המפקד. ראש הועד עשה כמצווה עליו.

אבל מה רבה היתה תמיהתו, כשהוא הובל על־ידי השליח לא להאטאמן שכבר נפגש אתו תמול, אלא הובא לאחד ממשרדי בית־החרושת ונעמד בפני אדם שהציג את עצמו כמפקד בכיר במפקדת פטליורה. ואכן לפי יחס הכבוד שגילו כלפיו עובדי המשרד, ניכר היה שהוא בעל עמדה צבאית בכירה. המפקד קיבל את ראש־הועד בנימוס רב, הזמין אותו לשבת, ואמר לו, שבא הנה לזמן מה בשליחות מיוחדת וביקש אותו למסור לכל היהודים, שיעסקו בעניניהם כרגיל, בלי כל פחד, והוא ידאג להבטחת שלומם ורכושם.

ראש הועד הודה למפקד על דאגתו לשלום היהודים, ודרך־אגב סיפר לו על דרישת האטאמן לכופר־נפש, שנמסרה לו אתמול, ועל החרדה הרבה שישנה בקשר עם מציאות הכנופיה בגבולות בית־החרושת. המפקד שוב חזר על דבריו, שהוא ידאג לשלום היהודים, ואל פחד!

כשחזר ראש־הועד מהשיחה עם המפקד המסתורי ומסר את תוכן השיחה והבטחותיו, לא נמצאו רבים שהאמינו להבטחות אלו, והמתח והפחד מפני מעשי הכנופיה לא פגו.

וככה הלך וחזר הדבר במשך כמה ימים. פעם אחת נקרא ראש־הועד להאטאמן של הכנופיה, שהאיץ בו באיומים שונים למסור את כופר־הנפש, ופעם אחת נקרא למפקד המסתורי, שהבטיח לו שמירה על השקט ועל הבטחון בחיים וברכוש. היינו אובדי עצות. התנהגותו של המפקד המסתורי היתה קצת מוזרה. הוא הרבה להתערב בין העובדים הבכירים של בית־החרושת, הרבה להשתתף במסיבות שונות, שהם סידרו לכבודו. לא פעם ראינו אותו חוזר מאוחר בלילה מאיזה שהוא משתה שהשתתף בו ועשרות אנשים מלווים אותו ונותנים קולם בשירה. קשה היה לראות את מעשיו בין הגויים כדבר המתקבל על הדעת, ולא הרפינו מלתת עין על תנועותיהם של אנשי הכנופיה, שהמשיכו להימצא בתחום בית־החרושת, למרות שהוא הבטיח לגרש אותם, והקפדנו על סדרי השמירה והבטחון לכל מקרה.

בינתיים התקרב היום, בו היינו צריכים למלא את דרישות הכנופיה במתן כופר־הנפש, שהוא יום ה„ירידי", בו מתאספים מאות איכרי הסביבה, וקל להסית אותם להשתתף בביזה כללית, בניצוחה של הכנופיה.

עם ערב לפני היום המיועד, הגברנו את השמירה. כמעט בכל רחוב ובכל פינה הסתובבו 4—5 שומרים, ובמקומותיהם הועמדו גם כמה אנשים עם נשק. כבר מהשעות המוקדמות של הערב היכרנו בתכונה מיוחדת בין אנשי הכנופיה, שאחרי צעדיהם עקבנו כל הזמן.

קרוב לחצות ירדו קבוצות־קבוצות קטנות של אנשי הכנופיה לעיירה והתפזרו בין רחובותיה ובתיה, והחלו בתגרות והתגרויות עם השומרים. ובעוד במקומות שונים

נמשכות התגרות אתם, החלה קבוצה אחת שלהם, מזויינת ברובים, בנסיון לפתוח את החנויות, לשם שוד.

הגיע הרגע, בו הצטרכנו להחליט, אם להשתמש בנשק כדי להפר את מזימתם. אולם, בעוד אנו, קבוצה קטנה של אנשים, שהיו אחראים לשמירה, עומדים ומתיעצים על דרכי התגובה שלנו לנסיון השוד, הופיע אי־משם המפקד המסתורי, שחזר, כהרגלו, מאיזו מסיבה שהיא. בן רגע עמד על המתרחש, יצא יחידי מקבוצת האנשים שליוו אותו, עם אקדח ביד התקרב לאנשי הכנופיה, שעמדו לפרוץ לחנות הגדולה ביותר בשוק, ובקול משכנע ציווה עליהם להרים את הידים. למרבה התמיהה, לא גילו הפורעים כל התנגדות, לא שאלו אותו לסמכותו, הירפו מעבודתם והרימו את ידיהם. המפקד אסף את נשקם המעט שהיה אתם, קרא לכמה מאנשי השמירה שעמדו במרחק מה והסתכלו במתהווה, מסר להם את הרובים, ואמר להם ללכת אחריו, כשעם אקדחו ביד הוא מוביל לפניו את הפורעים שהתעסקו בפריצת החנות, כשידיהם מורמות.

וככה הגיע למחסן בו התמקמו אנשי הכנופיה, העיר את האטאמן משנתו וציווה עליו לאסוף את אנשיו ולהסתלק מכאן. למרבה התמיהה של הנוכחים, לא גילה האטאמן כל התנגדות, אסף את כל אנשיו, וכעבור שעה קלה הסתלקו כולם בבושת־פנים מהמקום.

הסיפור על סופה של הכנופיה נמסר עוד באותו לילה מבית לבית, ועוד בשעות הלילה יצאו כל היהודים לככר השוק, וכרגיל בימים ההם הסתדרו מעגלים־מעגלים, וחזרו על סיפור המעשה. אבל בעיקר נסבו השיחות על המפקד המוזר. ואם כי מעשיו באותו ערב העלו לאין שיעור את יוקרתו, לא פג המסתורין, והיה מי ששם לו כתר של איש מהמשטר הישן, ומי ששם לו כתר של איש מחתרת קומוניסטית, ומי שייחס לו מוצא יהודי.

הלכו ונמשכו ימים אחדים של שקט. שמנו את בטחוננו במפקד. באחד הימים הוא הציע לראש־הועד, שעשרה צעירים יתנדבו לצאת אתו לפעולה בטחונית אחת מחוץ לגבולות העיירה, מבלי לפרט מה מהותה של הפעולה. נמצאו עשרת המתנדבים, ובערב יצא אתם לפעולה.

זכורני, שעות רבות עמדנו, קבוצה של נוער, וחיכינו בחרדה רבה לשובם של הבחורים מהפעולה. ורק בשעות לפנות־בוקר זכינו לראות אותם חוזרים, כשהם מביאים אתם „שלל" — שני אנשים כפותים וקשורים בחבלים שנתפסו על־ידי המפקד במקום סתר, שם התקיימה, לדבר המפקד, התיעצות של כמה ראשי כנופיות.

שמחנו מאוד לשובם של הבחורים ולהצלחת הפעולה. אבל עצם המעשה עורר תמיהה, והתנגב חשד, שהמפקד לא בא אלינו בשליחות של צבא פטליורה, אלא פועל באיזו שליחות אחרת, שעל טיבה ניתנו פירושים שונים. ואכן, יומים אחרי שביצע את הפעולה האחרונה, היו אלה שעקבו אחריו עדים לריב שפרץ בינו ובין שלישו, והתאמת החשד שלנו, שאין לו כל קשר עם מפקדת פטליורה. עוד באותו יום, בו פרץ הריב בינו ובין שלישו, הודיע לראש־הועד, שעומד הוא לעזוב את המקום, וביקש ממנו לאסוף את כל היהודים לאסיפת פרידה.

באסיפה זו הוא דיבר על הסכנה שנשקפה ליהודים מהכנופיה שהיתה בבית־החרושת, שהועידה את יום ה־28 באוגוסט ליום נקם ביהודים, ועלינו לרשום את היום הזה, כיום, בו קרה לנו נס, ונשארנו בחיים. וסיים את דבריו בדברים אלה: ואם

יהיה פעם ברצונכם להודות לי, תוכלו לכתוב לפי הכתובת של רבה של העיר צ'רניגוב, עבור ליטווין *.

הוא סיים את דבריו וירד מעל ה„במה" עליה עמד, ועוד טרם עיכלנו את דבריו, שהפתיעו את כולנו, כבר נשמעה שעטת הסוסים, בהם עזב את המקום. הוא הסתלק ולקח עמו את הסוד שאפף אותו, ורק בספרות על המלחמה האזרחית, שהופיעה לאחר שנים רבות, סופר על איזו מחתרת קומוניסטית, שהיתה קשורה בשמו.

פגישה עם האטאמן זילוני

בין הדברים המוזרים שקרו לנו אז בימי „בין־המצרים", היתה הפגישה פנים־אל־פנים עם האטאמן זילוני, שהיה בין הפעילים ביותר במלחמת הפרטיזנים האוקראינים עם הסובייטים, וכנופיית הפורעים, שהוא פיקד עליה, ובהרג הרב של יהודים ובחורבתן של קהילות שלמות. שמו של זילוני הטיל מורא ואימה בלב כל יהודי.

בימים שלאחר נסיגת הצבא האדום מאיזורנו לעבר קיוב, הרגשנו במאמצים שנעשים בין מפקדי הכנופיות האוקראיניות השונות, להתארגן במסגרת של צבא סדיר הכפוף לשלטונו של פטליורה. לא פעם התקיימו בבית־החרושת לסוכר, שהיה בעיירתנו, כנסים והתיעצויות של מפקדי כנופיות מפורסמים. ברוב המקרים לא פגעו ההתיעצויות והכנסים באוכלוסיה היהודית, ורק מזמן לזמן הוגשה לועד־הקהילה דרישה לספק צרכים אלה או אחרים, ובדרך־כלל השתדלנו למלא את הדרישה.

בהקשר עם השינויים שהלכו והתחוללו בין הפטליוראים, פג קצת הפחד מפני התנפלויות של כנופיות. אבל, המתח הכללי והפחד ממה שעלול להתרחש, היו עוד די גדולים, ולא רפתה הערנות של אלה שהיו מיועדים לזה.

באחד מימי שלהי הקיץ, בשעות שלאחר־הצהרים, הגיעה למרכז העיירה מכונית, שמתוכה ירדו חמישה אנשים, בהם התבלט איש בגובה בינוני, בלבוש צבאי מסודר, לפי אפנת הימים ההם, וחגור אקדח. האנשים שמו פעמיהם לבית־הועד ובהגיעם לשם הציג האיש שבלט ביניהם את עצמו כאטאמן זילוני, ואמר, שהוא זקוק באופן דחוף לכמה מאות ככרות לחם, ומבקש לכוון אותם למאפיה, שתמלא את דרישתו.

תדהמה גדולה נפלה על האנשים שהיו במקום, כששמעו שהאיש שעומד לפניהם הוא האטאמן הידוע לשמצה. איש מהיהודים לא תיאר לו פגישה שקטה כזאת עם גדול רוצחי היהודים. רגעים אחדים לא יכלו להוציא הגה מפיהם. אחרי שנרגעו סידרו לו את ענין הלחם, והזמינו אותו לבוא לקבלת־פנים מיוחדת לפני שיעזוב את המקום.

הידיעה שהאטאמן זילוני ביקר בבית־הועד ודיבר כדבר „איש עם רעהו", ועומדים לסדר לו קבלת־פנים, התפשטה חיש מהר בכל העיירה, וחישמלה את כולם. נסגרו החנויות והדוכנים, ואנשים, נשים וטף נהרו לבית־הועד, כדי להיות עדים למאורע הדגול.

כשהגיע זילוני שנית לבית־הועד, כבר חיכה לו קהל בן־אלפים ומשלחת של נכבדי העדה, ובראשה רבני העיירה, שעם ספר־תורה ביד יצאו לקראתו, וברכו בשם ומלכות. זילוני, שלא חיכה לקבלת־פנים מלכותית כזו, נעמד על המכונית ובשפה אוקראינית נמלצת פנה לקהל הגדול בדברי תשובה למברכיו, ואמר:

„בפעם הראשונה בחיי אני עד לקבלת־פנים כזו. אבל יודע אני — זה לא

---

* **האם אפשר לזהותו עם זינובי (זבולון) ליטוין (1876—1947), מותיקי התנועה המהפכנית וממנהיגי המחתרת הלוחמת, שמילא תפקידי לחימה רבים בשנות מלחמת האזרחים?** (הערת המערכת).

מכבוד, אלא מפחד". בהמשך דבריו תיאר את כל העוולות שעשו הסובייטים לאיכרים האוקראינים, שבגללן קמה התנועה הפרטיזנית האוקראינית.

אחרי זה עבר לדבר על היחסים ליהודים, ואמר:

„כשהחיילים שלנו היו מלאי זעם וכעס על אכזריותם של הקומוניסטים, אי אפשר היה לעצור בעדם שלא יעשו עוולות לאחרים. אבל עכשיו כשניצחנו וגרשנו את האויב מאדמתנו, לא תהיה שום סיבה לזה ששני העמים לא יחיו בשלום, ומהיום והלאה ישררו השלום והאחוה בין העם היהודי והאוקראיני".

בגמר דבריו ירד מהמכונית, התנשק עם ראש הועד ולחץ את ידי המשלחת, שיצאה לקבל את פניו, ונפרד בברכה לבבית מכל הציבור שעמד מלא תמיהה ופליאה על מה שעיניו רואות.

רבים התפתו להאמין, שאמנם „ימי משיח הגיעו... וגר זאב עם כבש"... אבל רק עברו יום־יומיים מאז הוא נשבע על ספר־התורה לשלום ואחוה, והוא חזר למעשי הרצח שלו, וחייליו ביצעו הרג רב ביהודי אחת העיירות הקרובות לנו. רבות־רבות הרהרנו אחרי זה על הפגישה הזאת, מבלי שיכולנו להסביר לעצמנו, איך ולמה עברה הפגישה כמו שעברה.

נס יום הכיפורים

בימים שלפני חג ראש־השנה תר"פ, הלכו ונתרבו הסימנים, שצבא דניקין נמצא בסביבתנו. בלב יהודים לא מעטים התעוררו אמנם תקוות, שצבא זה, הדוגל במשטר הישן שלפני המהפכה, יביא אתו בטחון ליהודים. אבל לחברי ההגנה היה ברור מראש, שאלו הן תקוות שוא. צבא דניקין היה אכול שנאת יהודים לא פחות מאשר אנשי פטליורה, וכדי להימנע מכל מעשה של פרובוקציה אפשרית, הוחלט לטשטש כל עקבות של קיום הגנה והימצאות של נשק בידי היהודים, וציפינו בחרדה רבה לבאות.

ביום הראשון של החג, בעוד בבתי־הכנסת מתפללים, והיהודים שופכים את מרי־לבם לפני רבון־העולם, נשמע פתאום רעש של שעטת סוסים ושל חריקת גלגלים, ועד מהרה נראה ככר השוק הומה מחיילים וקצינים לבושי מדים ועונדים אותה דרגה של הצבא הרוסי מלפני המהפכה, שהתמקמו ברחבת השוק, על נשקם ורכבם.

יהודים רבים יצאו מבתי־הכנסת. מי שרצה להזין את עיניו באותן הדרגות, שכבר עברו מהעולם, מי שרצה לעמוד על קנקנם של החיילים ביחסם ליהודים, ומי שלא סמך על תפילותיו והלך להבטיח לו מקלט. עוד טרם־מה, כבר התאסף בככר העיר מספר רב של גויים מכפרי הסביבה, שלמראה הצבא שנכנס לעיר, עלה ריח של ביזה באפם, והם באו מוכנים להשתתף בה. ואמנם עד מהרה הם נוכחו שלא טעו, שלגבי רכוש של היהודים אין הבדל בין אנשי פטליורה לאנשי דניקין, ורק על־ידי פעולה מהירה של נכבדי העדה אצל הקצינים הבכירים נמנעה התפשטותה של הביזה, וכל הכפריים חזרו כלעומת שבאו.

אחרי כמה שעות של מנוחה עזב צבא דניקין את המקום. אבל המשקע שנשאר מביקור ראשון זה, היה מר מאוד, והפחד והחרדה לבאות הלכו וגברו.

עשרת ימי התשובה עברו מתוך שקט יחסי, ובהגיע ערב יום־הכיפורים החלו כרגיל מבעוד בוקר ההכנות ליום הצום והתפילה.

החנויות היו פתוחות. השוק המה מכפריים שבאו למכור את תוצרתם, ונשים יהודיות שחיפשו „מציאות" של הרגע האחרון. היהודים מיהרו לסיים את עסקי החול, ולהתפנות ליום קודש־הקדשים.

לפתע לתוך ההמולה הזאת נכנסה בדהרה פלוגה לא גדולה של צבא דניקין, עם קצינים מספר בראשם, והגיעו ישר לבית־הועד. שם הם הציגו לאנשי הועד שנמצאו במקום, שורה של דרישות צנועות ואולטימטיביות בנוגע לאיכסונם והארחתם. אבל אופן דיבורם והתבטאותם על־חשבון היהודים לא הותירו מקום לטעות בנוגע לכוונותיהם הזדוניות. ובעוד אנשי הועד עומדים במשא־ומתן עם הקצינים בנוגע לדרישותיהם, ירדו החיילים לשוק, התפזרו בין הדוכנים והחנויות והחלו בהתגרויות עם היהודים. לראשונה, בדברים של מה־בכך, ואחרי זה החלו לקחת לידיהם דברים שונים, בלי כל תשלום, ולא נמנעו גם מפגיעות גופניות, במקרים של התנגדות.

המהומה בשוק הלכה וגדלה. באין ברירה מיהרו היהודים לסגור את חנויותיהם ודוכניהם והסתלקו לבתיהם. גם הכפריים, שבאו למכור את תוצרתם, הסתלקו חזרה לכפריהם, והשוק שרק לפני שעה המה מאנשים ונשים, נשאר ריק מאדם, מחוץ למספר חיילים שהסתובבו וחיפשו קרבנות לשפוך עליהם את זעמם במכות, ומפעם לפעם נמצא להם קרבן, שבעוברו לתומו את השוק, ספג מהם מכות. רבים נשארו תקועים מחוץ לביתם, מפחד לעבור את הרחוב הראשי והשוק, בהם הסתובבו חיילים.

הקצינים שלפניהם הובאו התלונות על פגיעות החיילים התחמקו ממתן פקודות להפסקת הפגיעות, ולקראת שעות־הצהרים הלכה וגדלה המהומה והתפשטה מרחוב לרחוב. בשעות־הצהרים היו כבר כמה פצועים שנזקקו לטיפול רפואי. בבתים רבים שררה דאגה לשלום בני משפחותיהם, שיצאו לשוק וטרם חזרו הביתה.

רק אחרי שתדלנות רבה, אצל המפקד הבכיר, הפסיקו החיילים, בשעות הצהרים, את השתוללותם ופגיעתם ביהודים, והשתררה דממה.

תוך דכאון כללי המשיכו היהודים, שסגרו את עצמם בבתיהם, בהכנות לחג, ונשאו את עיניהם לנס ממרומים, שיאפשר להם לקיים את היום הגדול כהלכתו.

בשעות לפנות־הערב, תוך זהירות וגישושים, יצאו יהודים רבים מבתיהם בדרכם לבתי התפילה. אבל, עוד טרם התכנס כל הציבור לבתי־הכנסת, הגיחו החיילים לפתע כאילו ממקום מחבוא, והחלו בלי רחמים לפזר את היהודים. החיילים נכנסו לבתי התפילה, כיבו את הנרות וגרשו את המתפללים שכבר היו בפנים, והתמונה הלכה וחזרה מבית־כנסת לבית־כנסת. רדופים על־ידי החיילים רצו היהודים, עטופי הטליתות, מרחוב לרחוב, וממקום למקום, עד שהגיעו לקצה העיירה, ליד שפת הנחל המפריד בין העיירה והכפרים שמסביב. והחיילים חזרו על עקבותיהם.

בחוץ כבר החל להחשיך. בהולים ומפוחדים נעמדו היהודים במקום, כשהם תוהים על מקום לתפילת כל־נדרי בציבור, ולאזניהם מגיעים כבר הדי זעקות מהבתים, שאליהם פרצו החיילים, ונשמעו דפיקות הגרזנים בחנויות הסגורות.

יהודי אחד ניגש למהסן ריק וחשוך, ששרידי עצים וכלים התגלגלו בו, עמד בפתח המחסן, ואמר:

„יהודים, ניכנס לחורבה זאת ונתפלל כל־נדרי. אין לנו נרות להאיר אותה, וכל מי שאינו זוכר את התפילות בעל־פה, יאמר כל תפילה שהוא יודע, והכול ירצה בשעה זו".

כל עדת היהודים נדחקו לתוך המחסן החשוך, שרק הירח שהתגנב לשם מבעד החורים שבקירות מאיר באור קלוש את פניהם החיוורים והמבוהלים. יהודי אחד התחיל בקול רם בתפילת כל־נדרי, וכל יתר האנשים החרו והחזיקו אחריו, איש איש והתפילה השגורה בפיו. כל התפילות התמזגו לזעקה אחת גדולה לעזרה ורחמים, שבקעה ועלתה מעל לגג של החורבה השמימה.

תוך המשך התפילה נשמעו לפתע מספר יריות מאקדח. כולם נשתתקו בבת־

אחת, עצרו את נשימתם, והקשיבו לנעשה בחוץ. זמן מועט אחרי היריות נשמע רעש של שעטת סוסים, של חריקת גלגלים ושל ריצת אנשים. בהדרגה הלך הרעש והתרחק, עד שנדם כליל, והשתררה דממה.

כמה נערים שהיו בין המתפללים, התנדבו לצאת לרחוב ולנסות להיודע מה פשר היריות, הרעש והדממה. בשובם הביאו איתם בשורה: כל החיילים והקצינים נבהלו מהיריות וברחו כלעומת שבאו.

לשמע דברים אלה עזבו כל המתפללים את החורבה, ששימשה להם מקום תפילה והלכו לכיוון השוק, שם היה מרכז פעילותם של הפורעים. בדרך הצטרפו אליהם כל אלה שהיו סגורים בבתיהם, או שהתחבאו במקום מסתור. בתהלוכה משונה זו, רבת הרושם, הגיעו לככר השוק, ושם התגלתה לפניהם תמונה מחרידה: חלק מהחנויות נפרצו וסחורותיהם הוצאו. בתוך השוק נערמו ערימות של סחורות שהוצאו מהחנויות והוכנו לשם העמסה. כפי שהתברר, ,,גייסו" החיילים הפורעים איכרים רבים מהכפרים הסמוכים, לשתף אותם בביזה. מהתנהגותם של החיילים במשך היום ושעות־הערב, לא נותר כל ספק בלב היהודים, שלולא מקרה היריות, היה נהפך ליל ה,,כל־נדרי" ללילה של שוד והרג.

מבלי להתחשב בקדושת החג החלו היהודים להכניס את כל הסחורות, שנערמו בחוץ, לתוך החנויות, ואיך־שהוא סגרו אותן. חלק מהנוכחים חזר לבתי־הכנסת, כדי להמשיך בתפילות, וחלק הלכו לבתיהם, כשאור הירח מלווה אותם בדרכם, ושקט הליל מחפה עליהם.

למחרת, במשך כל יום הכיפורים, שרר שקט גמור בעיירה. עם השכמת הבוקר, מיהרו כל היהודים, כמקובל, לבתי־הכנסת, ויום התפילות והצום עבר בלי כל הפרעה. רגל של נכרי לא נראתה בעיירה. בסעודת מוצאי־יום־הכיפורים בירך כל יהודי על הנס שקרה — נס ליל־יום־הכיפורים.

ימים רבים תהינו על פשר היריות, שגרמו לבריחת הפורעים. גירסות שונות התהלכו. אבל, כפי שהתברר לנו אחר זמן רב, היו אלה יריות מקריות, שנורו על־ידי אחד מהלאומנים האוקראינים, שבלי כל כוונה מצידו גרם לנס של יום־הכיפורים.

ובערת הרע מקרבך...

בחודשי הסתיו וראשית החורף של שנת 1919 עברה מלחמת האזרחים שהתנהלה ברחבי אוקראינה, משלב של פרטיזניות לשלב של מלחמת ,,צבא סדיר", והמאבק העיקרי בין שלושת מחנות הלוחמים התנהל במרחק מסויים מאתנו — בסביבות קיוב ואודיסה. בימים ההם הונח לנו קצת מפחד ביקורי פתע של כנופיות רצחניות, ופגה במקצת האימה מפני כל זר.

אבל על רקע של חוסר שלטון אזרחי יציב, והיעדר אמצעי ענישה, הלכו ורבו אז מקרים של גניבות, של סחיבת רכוש, ושל התנפלויות לשם שוד, שהסתיימו לפעמים ברצח. פשעים ,,קטנים" אלה ערערו במידה גדלה והולכת את חיי הכלכלה של הקהילה היהודית, שהיו בלאו־הכי די מעורערים.

ועד־ההגנה, שמתוך חוסר־ברירה, החל להיות פעיל בהסדרת החיים האזרחיים, לקח עליו ביעור הנגע הזה, של הגניבות, בכל האמצעים שהיו ברשותו.

תוך חקירת כמה מקרים נפל החשד, שמלבד כמה בריונים אוקראינים מהכפרים הסמוכים, שהיו ידועים ומוכרים לנו כגנבים ופושעים מועדים, מעורבים בפרשת הגניבות גם כמה מבני הנוער היהודי שבמקום. ובתוכם גם כמה מ,,בני־הטובים". ורב היה

הכאב והעלבון על התנהגותם זו. כל נסיון להשפיע עליהם שיחדלו ממעשיהם לא נשאו פרי. חוצפתם כלפי יהודי העיירה הלכה וגדלה, עד שהם הגדישו את הסאה ובאו על ענשם.

באחד הלילות, בשעות שבהן התבצעו על־פי־רוב הגניבות, פלחו כמה יריות שנורו מהעבר השני של הנהר, שהפריד בין העיירה והכפרים הסמוכים, את החלל הריק של הרחובות. וכפי ששערנו היו אלה יריות הפחדה, כדי לפזר את השמירה, שהתרכזה בעיקר ברחובות אלה. השומרים, כמובן, לא עזבו את מקומותיהם והזעיקו לעזרה את השומרים מיתר מקומות־השמירה, וקרוב לשעה נמשכו ההתנגשויות והמרדפים בין השומרים ובין כמה בריונים יחידים. אבל באותו זמן שכל אנשי השמירה היו עסוקים בהתנגשות סרק זו, חדרו כמה אנשים מזויינים לביתו של אחד מנכבדי העיירה, שהיה ידוע שהוא מכר את ביתו וקיבל באותו יום סכום כסף גדול. אחרי ששדדו את הכסף, רצחו את כל בני־הבית, ורק אחד שנפצע קשה נשאר בחיים. מסיפורו של הבחור הפצוע נודע לנו, שבשוד ורצח זה השתתפו מלבד 2—3 בריונים אוקראיניים, גם הכנופיה היהודית. יותר משדיכאה אותנו הידיעה על רצח, דיכאו אותנו הכאב והעלבון שידי בחורים יהודים שותפים לרצח זה, ושמרנו בלבנו את רגש הנקם והשילם.

למחרת בשעות־הצהרים, ליווינו תוך בכי רב את כל הנרצחים למנוחת־עולמים. בדרך חזרה מבית־הקברות, ראינו שבחור אחד, שלפי עדות הפצוע השתתף ברצח, עומד על הגשר, בו היינו צריכים לעבור, ומשקיף על פני התהלוכה. חוצפתו זו מילאה את כוס הכעס, ואחד ממשתתפי ההלוויה זינק קדימה, תפס בצוארו של הרוצח, פנה למלווים וקרא: „יהודים, הנה הרוצח! נשלם לו כגמולו!" כערימת קש שנזרק בה גפרור, ככה הוצת בבת־אחת כל ציבור המלווים באש הנקמה, ועשרות בחורים עזרו לקשור את הרוצח בחבלים ובחגורות. אחרי כמה מכות נאמנות, קרא הרוצח בשמות יתר שותפיו לרצח, וכמוכי טירוף החלו האנשים לרוץ בכיוונים שונים, כדי לתפוס את יתר משתתפי הרצח. במשך כל שעות היום נמשכה הריצה אחרי אלה שטרם נתפסו, והספיקו בינתיים למצוא להם מחבוא. עד לשעות הערב נתפסו כבר רוב משתתפי הרצח. כולם הוכנסו לתוך חדר אחד, והפקידו עליהם שומרים מזויינים. בבית־הועד נתכנסו כל המי־ומה, לדיון על ענשם. זעמו של ההמון לא שכך. במשך כל הלילה עמד קהל רב על־יד בית־הועד וחיכה לתוצאות ההתיעצות. איש לא הטיל ספק שידונו אותם למיתה.

ואכן, השכם בבוקר נגזר דינם למיתה. רק אחד מהם קיבל עונש קל — הוטל עליו להיות „שליח־מצוה" ולירות בחבריו לשוד.

כעבור כמה שעות הוצאו העבריינים למקום מסוים מחוץ לעיירה, שם ניתן בידי „בעל העונש הקל" רובה קצוץ־קנה, ציוו עליו לירות בהם, איש־איש לפי תורו.

היה זה בוקר קריר. הבחור עמד ורעד מפחד ומקור. לא היה בכוחו לפתוח את הבריח לפני כל יריה. אחד מהציבור הטעין לו כל פעם כדור בקנה וכך הוא ירה בכל אחד מהרוצחים מספר כדורים עד שהרגו.

הציבור הרב שהיה נוכח במקום לא מיהר להתפזר. שעה ארוכה עוד נשארו רבים לעמוד ליד גופות ההרוגים. מי שנד בראשו לאות השתתפות בגורלם ובצער ההורים, ומי שהמשיך לירוק עליהם ולזרוק בהם אבנים, כאילו לא די היה ביריות בלבד.

איש לא חשב ולא רצה להביא את הגוויות לקבר ישראל. רק זמן מה אחרי שאחרון הנוכחים עזב את המקום והגוויות נשארו מוטלות על האדמה הפקר לשיני הכלבים, התקרבה למקום עגלה ובה זוג הורים זקנים, שבשארית כוחם העמיסו לבדם את הגוויות על העגלה, מתוך כוונה להביא אותן לקבורה באחת העיירות הסמוכות. אבל

ההמון המסוער והנסער ממאורעות־הדמים של הימים האחרונים טרם חזר לעבודתו, וכשוחרי טרף הסתובבו בחוצות כדי להשיג את שנים־שלושת הבחורים, שטרם נתפסו. ההמון המסוער הזה עצר את העגלה, הוריד את הגוויות, הטיל אותן באיזו פינה נידחת, העמידו על ידן משמר, לבל יקח איש אותן, עד אשר יוחלט על מקום קבורתן.

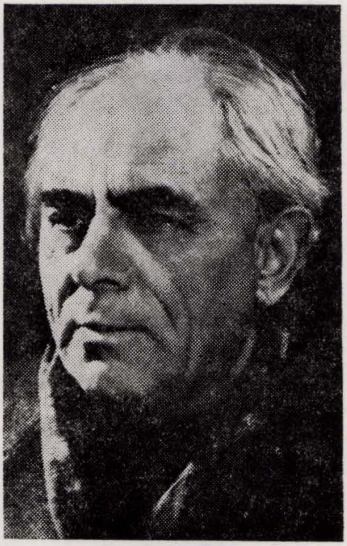
בשעות־הערב נתפס, אחרי מרדף ארוך ומיגע, עוד אחד מהכנופיה, שבצורה אכזרית ביותר הרגו אותו בו במקום, בסקילה, ולמחרת בבוקר הובלו כל הגוויות, בצורה משפילה, אלי קבר, שנכרה מאחורי בית־העלמין.

כך נסתיימה המלחמה עם הכנופיה היהודית, שרבים ברכו עליה ברכת „ובערת הרע מקרבך". הציבור החל לחזור כל אחד לעבודתו ולעיסוקו, ולאט־לאט שכך הזעם, כלא היה.

על חיים גליקסברג ז"ל

הצייר חיים גליקסברג ז"ל, שמסר ל„העבר" את זכרונות אביו הרה"ג ר' שמעון־יעקב הלוי גליקסברג ז"ל (1870—1950), (רבה של אודיסה, ואחר־כך — מרבני תל־אביב ומחברם של הספרים „הדרשה בישראל", „מושגי החיים" ו„תורת הדרשה"). על עיר־מולדתו מזריטש בפולין, נפטר לאחר מחלה קשה ביום א' באייר תש"ל בתל־אביב, ולא ראה בדפוס את זכרונות אביו. לזכרו של הבן, הצייר המהולל, מוקדשת הרשימה דלהלן.

מערכת „העבר"

בין אמני המכחול והחרט בארץ־ישראל, שמספרם אינו מועט (בניסן תשל"א נקטו במספר 800), היה חיים גליקסברג דמות מיוחדת. בר־אבהן היה, תלמיד־חכם (תלמיד ישיבת אודיסה), מושרש בתרבות העברית ולא רק בעברית בלבד, אלא גם בתרבות הכללית, באמצעות הלשון הרוסית, שהיתה לשון־השכלתו. היה אחד הבקיאים הגדולים בתולדות האמנות, ותיקן אגב קריאה שגיאות וסילופים אין־ספור בעניני אמנות באנציקלופדיות האחרונות, השואבות לרוב ממקור שלישי ורביעי ואינן מקפידות על הדיוק.

חיים גליקסברג היה לא רק צייר־דיוקנאות נפלא, אחד הפורטרטיסטים המעו־לים, שהעמיק חדור אל נשמת בעל־הדיוקן, אלא גם איש־עט בעל שמיעה מוסיקא־לית, ששמע יפה בשיחתו עם מישהו לא רק את הדברים שנאמרו במפורש אלא גם את מה שהמשוחח הבליע דרך־אגב. אנין־הדעת היה, „בטלן" גמור ב„יחסי

צבור", ועל־כן היה שמו ב„חדשות" לעתים רחוקות מאוד, שלא כרבים מחבריו־למקצוע ופחות מחוננים ממנו. רק אלה שהכירוהו מקרוב, על סגולותיו והקפריזות שלו, ידעו להעריכו כראוי. אנשי סגולה כביאליק, כדרויאנוב, כשופמן, כשטיינמן (מהם שהכירוהו מימי אודיסה) חבבוהו והוקירוהו. לא היה כמדומה עוד צייר, שביאליק הרבה כל־כך „לשבת" לפניו, כדי שיציירו בכל מיני צורות ופוזות הרצויות לו (לצייר). עשרות ציורים ציירו את ביאליק (בהם האקדמיקן המהולל ליאוניד פסטרנק), אבל דומה ששבעת הפורטרטים שצייר גליקסברג את ביאליק בכל מיני מצבים, בבגדי־קיץ ובבגדי־חורף, במקלו ובאפונדתו ובמגבעתו רחבת־התיתורה, הם מן הפורטרטים המעולים־ביותר של אלוף־השירה. גם רשימותיו של גליקסברג שנקבצו בספר „ביאליק יום־יום" (שיחות שהצייר שמע מפי ביאליק בשעה שציירו) הן מן הדברים האמתיים והאוטנטיים שנכתבו מפי ביאליק־שבעל־פה, והם נקיות מכל רבב של זיוף וסילוף וקישוט מלאכותי, ביאליק — כמו שהיה. הפורטרטים של ביאליק והשיחות מפיו הם מן הזכויות הגדולות של חיים גליקסברג, שהיה „נחבא אל הכלים" ומתרחק מן הפרסומת הזולה, ככל אמן־אמת.

בתולדות הספרות העברית של מאתים השנים האחרונות (על המאות הקודמות ידיעותינו מועטות) היו לנו יחידי־סגולה ששלטו בשתי אמנויות, העט והמכחול או המכחול והעט. דוד חפשי (משורר, חכם וגם צייר, תלמיד־חבר של רמח"ל באמשטרדם), יוסף האפרתי מטרופלוביץ' (משורר ומחזאי, בן דור ה„מאספים" בגרמניה, מחבר המחזה הפיוטי־היסטורי „מלוכת שאול"), מרדכי־צבי מאנה (משורר וצייר, ממשוררי־ציון הראשונים במאה ה־19), ומבני דורנו — ז. שניאור (רב־השירה, שעיטר בעצמו כמה מספריו במהדורות מיוחדות), לאה גולדברג (משוררת נלבבת, שבשנותיה האחרונות נתגלתה גם כציירת), ובספרות ילדים — הצייר נחום גוטמן. חיים גליקסברג היה שייך לקבוצת בעלי שתי האמנויות. הצייר קדם בו לאיש־העט, אבל לולא השתלם בציור בבית־ספר לציור ובאקדמיה לאמנות (באודיסה), ועיסוקו בציור, היה בלי ספק סופר־מסאי מצליח ומבקר־אמנות ממדרגה ראשונה. כשרונותיו בשתי אמנויות, חריפותו וישרו האישי וכל יתר סגולותיו — הכשירוהו לכך.

א. ז. בן־ישי

הרב שמעון יעקב הלוי גליקסברג

מזריטש עיר מולדתי*)

עיר מולדתי מזריטש יושבת בתחום הקהילות, שבאורח חייהן היו נתונות להשפעת השושלתות השונות של שלטון החסידות הפולנית, אך היא עצמה נבדלת באפיה ותכונתה משכנותיה.

היא חרגה לגמרי מהוץ להשפעת החסידות והאדמו"רות של קהילות פולין, והרוח השולטת בה היתה הרוח של שלומי אמוני ישראל „המתנגדים". נוסח התפילה בכל עשרת בתי כנסיותיה היה „אשכנז", וצביון החיים הרוחניים שלה כעיר ליטאית טיפוסית לכל פרטיה ודקדוקיה.

מתוך הערים הסמוכות אמנם הסתנגנו לכאן חסידים בודדים וייסדו להם בתי תפילה קטנים, „שטיבלאך", אבל הם כמעט שלא באו בחשבון בתי הכנסת של העיר ולא השפיעו כלל על תהליך החיים הצבוריים שלה.

בני מזריטש היו מטבעם אנשים שקטים ואוהבי מנוחה. מעולם לא היו ביניהם מריבות ותגרות בעניני הנהלת הקהילה, בחירת רבנים, שוחטים, פרנסי העיר וכדומה. אבל התנגדותם הקפדנית למנהגי החסידים העבירה אותם על דעתם וגרמה להתפרצות גדולה בין החסידים והמתנגדים במזריטש.

לפי המסורת תולים את האשמה של מחלוקת זו ביחסי החסידים כלפי מתנגדיהם. הם כאילו לא היו מכירים את מקומם והקניטו את המתנגדים במנהגיהם המיוחדים. כמה מהם קנו שביתה בבית המדרש הגדול.

שם היה להם מרחב לטייל בשעת התפילה אנה ואנה כדי להלהיב את הרגש, וקודם התפילה היו מעשנים את מקטרתם כהכנה לעבודת הלב, ולפעמים היו מרשים לעצמם להתפלל בציבור לפי נוסח ספרד והמתנגדים, בשמעם „ויצמח פורקניה" יוצא מפי החסידים בחללו של בי"מ הגדול, או „הודו" קודם „ברוך שאמר" הזדעזעו כאילו הכישם נחש.

ומזה יצאו תככים, מריבות, קטטות ודולטוריות עד אין קץ, והגיע הדבר עד שערי בית המשפט הממשלתי, ויצא פסק דין מפורש, שבבית המדרש אסור להתחיל תפילת הבוקר בצבור ב„הודו" אלא דוקא ב„מזמור שיר חנוכת". כמו כן אין רשות לעשן בבית.

מעל לשתי הכניסות של בית המדרש הגדול נחקקה הכתובת: „כאן אסור לעשן וכו' הן ע"פ דת והן ע"פ חוקי הממשלה".

הפלא של תכונת מזריטש המבודדת בקויה המיוחדים לה בתוך המפה של גדולי החסידות הפולנית, עשה רושם, והסיבה להתבדלות גמורה של עיר שלמה מתוך החסידות העסיקה את האדמו"רים ומחזיקיהם.

בילדותי שמעתי זקן מופלג מחסידי קוצק מספר, כי שמע בחצר הרבי חסידים ותיקים משוחחים על מזריטש ותכונתה „המתנגדית" וספרו בשם הרבי ר' מנדלי, שלפי ידיעותיו נמשכים מתחת למזריטש „עורקים" מיוחדים בבטן האדמה המחברים אותה עם ווילנה, משם היא יונקת את ההשפעה הרוחנית שלה...

מזריטש היתה מפורסמת כמקום תורה מובהק ביותר בערי פולין. בית המדרש הגדול

---

*) ר' זכרונותיו „חמש שנים במינסק" ב„העבר", חוב' י"ב (אייר תשכ"ה), עמ' 154—148.

שלה היה באמת „מקום שמגדלים בו תורה לרבים" (מגילה). והיה מפורסם בספריה הענקית שלו, שהיתה כוללת רבבות ספרים, בהם כמה טפסים יקרי ערך מכל הבחינות, טיבו של בית מדרש זה היה כעין אולפנא וישיבת תורה, שמתוכה יצאו כמה גדולי תורה ורבנים, המשמשים בקודש בערים שונות בתפוצות ישראל.

הרבנות של מזריטש נחשבה למיוחסת ביותר. בה שמשו גאוני ישראל מפורסמים, כמו ר' אליעזר הרל"פ, ר' יהושע ליב דיסקין, ר' שמחה שמואל בעל „משרת משה" על הרמב"ם, ר' יום־טוב ליפמן הלפרן בעל „עונג יום טוב", ר' ישראל איסר שפירא בעל „עזרת ישראל". מהם הושפעה סביבה של אהבת תורה ויראת שמים, שנעשתה למרכז החנוך ולמוד התורה לערים הקרובות והרחוקות.

קהילת מזריטש היתה ותיקה ומנהיגיה ותיקים. אותם המנהיגים שהשאירו בי רושם, מאחר שלא ראיתים בשאר הערים, שבהן עברו ימי חלדי, אזכיר כאן.

בתוך בית הכנסת הגדול, שהיה בנוי לתלפיות, היו ארבע בימות. אחת בצד ההיכל ואחת באמצע הבית כנהוג, ומלבד זה היו שתי בימות, כעין גזוזטראות בכותל המערבי, אחת מימין הכניסה ואחת משמאלה. מלמדי דרדקי היו מביאים בכל שבת לתפילת הבוקר את תלמידיהם הפעוטים והושיבום על הבימות הללו והם היו עונים „אמן" אחרי כל ברכה של החזן. והד הבל פיהם של תינוקות היה מנסר בחלל בית הכנסת כמקהלה אדירה של ציוץ כנריות, ועשה רושם עמוק בלבבות.

בכל יום בבוקר ולפנות ערב היה השמש דופק בתריסי החלונות להודיע זמן התפילה. בכל יום היה מקיש שלוש פעמים, וכשהיתה לויה בעיר — רק פעמיים, וזה היה רמז שמת אחד מבני העיר, כי לא נכון לבשר לחברו על מיתת בן־אדם, משום מוציא דבה... בשבת לא היה דופק כלל, אלא היה עומד באמצע הרחוב או השוק ומכריז „לבית הכנסת!" (אין שול אַריין).

בכל ימות החול היו אומרים: „אנעים זמירות" אחר התפילה עם פתיחת הארון כמו בשבת. ביום שהיתה ברית מילה בעיר לא אמרו תחנון בכל בתי הכנסת שבעיר.

חופת חתנים היו מעמידים דוקא ליד הכניסה של בית הכנסת הגדול. ואעפ"י שהעיר היתה גדולה (בערך 15000 יהודים) היו מובילים את החתן גם מן הרחובות הרחוקים עד בית הכנסת, ומשם הלכו המחותנים להביא את הכלה, בינתיים נשאר החתן תחת החופה עם אחד המחותנים או עם שנים, שנשארו ל„שומרו". ועמידתו של החתן המחכה לכלה היתה במתיחות מתוך הכרת המקום שהוא עומד עליו. (הסופר דרויאנוב במאמרו על מנהגי החתונה בישראל מספר ב„רשומות" א', כי הנערים השובבים משתמשים בדוחק השורר בחופה ודוקרים את החתן במחטים, והעלוב מקבל את יסוריו באהבה — מבושה וצניעות. אבל במזריטש לא היו כלל נערים רעים וחצופים כמו אלה). התהלוכה היתה בלוית תזמורת של כמה מיני כלי זמר ובהמון חוגגים. במזריטש היתה משפחה שלמה של מנגנים בחתונות, שמה של המשפחה היה שפילמן („מנגן"). גם בדחנים היו למזריטש משלה. זוכר אני את וולוול בדחן, שמלא את תפקידו בכשרון.

בשבת היו מכבדים את החתן בפתיחת הארון בשעת „אנעים זמירות". החתן, שהיה נוסע לחתונתו אל מחוץ לעיר, היה הולך בלוית השמש של ביהכ"נ לקבל ברכת הפרידה מאת בעלי הבתים, אעפ"י שדעתו היתה לחזור מיד אחר החתונה.

הרחבה שלפני שער ביהכ"נ הגדול, מלבד ששמשה מקום בשביל שמחת חתנים וכלות, היתה גם מקום מיועד למקרי אבל וצער. כל ההלויות של מתים היו עוברות לפני הכניסה של ביהכ"נ הגדול, אבל רק עוברות ולא היו מעמידים שם את המטה (במזריטש לא היו עושים תפילות השכבה בשעת ההלויה), ורק כשהיו מספידים את הנפטר היו מעמידים לשם זה את המטה לפני פתח ביהכ"נ.

במזריטש היה מנהג ותיק אחד, שלא שמעתי על אודותיו בשום מקום בתפוצות ישראל. תפילת מעריב של מוצ"ש קודם של רה"ש היתה נערכת בביהכ"נ הגדול בחגיגיות יתרה. תפילת „שיר המעלות" היו קוראים לתפילה זו. החזן הראשי היה עובר לפני התיבה עם מקהלת משורריו והתחיל: „ברכו את ה' כל עבדי ה' העומדים בבית ה' בלילות וגו' (תהילים קל"ד), והיה מאריך בנגונים של תפילות ימים נוראים. מכל קצות העיר היו נוהרים אנשים נשים וטף, כמו אל תפילת „כל נדרי". הצפיפות היתה גדולה ביותר, והחשכה של קודם הבדלה החריפה את הסכנה של דוחקא דצבורא בשביל חלשים וילדים. והנה לפתע פתאום נתבטל מנהג זה. החזן נתאחר פעם אחת מבוא, ובינתיים גדלה הצפיפות עד לאין נשוא, והתינוקות התחילו לבכות מתוך דוחק וחשכה (וגם אני בתוכם). פתאום נגש אל העמוד אחד ממתפללי ביהכ"נ (הוא ר' דוב פלמן, הפרדסן העברי הראשון שעל יד יפו) והתחיל לסלסל ולהדגיש בנוסח של חול: „והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית" וכל הקהל אחריו התפלל תפילת מעריב פשוטה שבפשוטות...

אין לצייר את האכזבה, שהתקיפה את הקהל הענקי, אך סוף סוף עבר הדבר בשלום גמור — ואין פוצה פה ומצפצף. ומאז בטל המנהג של „שיר המעלות" לגמרי. מאורע זה מראה עד כמה היו בני מזריטש אנשי שלום ובעלי נמוס צבורי.

חושבני שאין צורך לתאר כאן בפרטות את הליכות יום שבת קודש במזריטש, שהרי עיר הרדית כזו אין פלא שהיו משמרים בה את השבת כהלכתה, מנוחת השבת היתה בה מלאה, עונג שבת היה מורגש בה במדה שלמה, ועל כל החיים הפרטיים והכלכליים היה נאצל גוון מיוחד של קדושת השבת. אך ביחוד השאיר בי הרושם למוד התורה ברבים ודרשות בעלי האגדה בשבתות במזריטש. למוד התורה בכלל היה קבע בבתי־כנסיות ובבתי מדרשות בקהלה זאת. אך בעוד שבימות החול היה כל עיקרו של הלמוד בהלכה, משנה, גמרא, שולחן ערוך, הרי בשבתות היו לומדים ודורשים בפני העם אגדה ומוסר, כדינא דשו"ע אורח חיים סימן ר"צ.

בזכרוני עולות מילדותי דמויות נהדרות של דרשנים, שהיו מטיפים דבריהם על לב העם והשפעתם היתה כבירה לטפח רגשי טוב וצדק בנפש האדם.

במזריטש היו מחבבים מאד את המגידים והעם היה רץ לשמוע את דרשותיהם. אבי המגיד, ר' יעקב קראנץ, „המגיד מדובנא" המהולל, שמש בצעירותו שתי שנים מגיד קבוע במזריטש. משליו היפים, שעשו להם שם עולם, כרו להם אזן ראשונה בקרב אנשי מזריטש. גם בנו ר' יצחק קראנץ היה מגיד מישרים במזריטש. המגיד המפורסם והסופר המהיר ר' אברהם דוד פלאהם, מחבר הספר החשוב „שמן המור", היה יליד מזריטש, ובה שמש מגיד דמתא. הוא ערך וסדר במזריטש את ספריו של המגיד מדובנא „אהל יעקב"; „כוכב יעקב" ו„ספר המדות". כל המגידים המפורסמים היו מבקרים במזריטש ומהנים את ההמון בדרשותיהם. בילדותי שמעתי מעל הבימה של בית המדרש הגדול במזריטש את המגיד מקלם, את ר' חיים רומשישקר, את המגיד מקמניץ (מכבי), את יבזרוב, את המגיד מסקידל (אוריאנסקי) ועוד. זכורני דרשן אחד, שבקר את מזריטש, רב נכבד בעל צורה, בשם ר' יצחק ברוט מסובלק. דבורו היה צח ונעים. בדרשותיו ניכרת היתה השפעת ההשכלה. את המריבה שבין רועי מקנה אברם ורועי מקנה לוט באר באופן מיוחד, כתסבוכת מדינית, והבליט את מהות הטענות של כל אחד מן היריבים מתוך ידיעות גיאוגראפיות של ארצות המזרח וההיסטוריה של העמים הקדמונים. הוא דבר על מצב ישראל בעמים והזכיר איזה דבר שקרא בעתונות, ומתוך זה הביע דרך אגב את דעתו, שאלה מן החרדים, החושבים קריאת עתון כקריאת ספרים חיצוניים, אינם אלא טועים. ואמר שהחרדים הללו בשעה שמקבלים מכתב מבניהם מרחוק בודאי קוראים אותו

בשימת־לב גדולה, ומהו בעצם עתון עברי אם לא מכתב כללי משלום אחינו שבתפוצות הגולה, ובודאי כדאי לקרוא אותו, ויש בזה משום צורך לאומי ואחדות העם. את כסף ה„קערה" הביאו לו לאכסניה שני נכבדים מן „המביגים" ובתוכם היה סבא שלי, ואני ילד בן עשר הלכתי עמו. הם התנצלו לפניו על הסכום הקטן, שאינו מתאים לפי חשיבות דרשתו. בתשובה על זה סיפר להם, כי בחגיגת ההכתרה של הקיסר אלכסנדר השני עשו בשביל נציגי העם, שהשתתפו בהכתרה, שלש סעודות גדולות, אחת בשביל שרי הצבא, אחת בשביל רבי המלוכה והחצר ואחת בשביל העם הפשוט, הכפריים והאכרים. והצו ניתן, שיהא שורר שויון גמור במאכל ומשתה, בתזמורת, בקשוטי האולם ללא כל הבדל כלל בין הכפריים ורבי המלוכה. בשעת הסעודה סבבו המלך והמלכה בין האורחים, כדי להראות להם הסבר פנים. בקרב שרי הצבא ורמי היחס היה הכל בסדר והמלך והמלכה היו מרוצים מכל אשר ראו עיניהם, אבל בבואם אל האולם של הכפריים ראו לתמהונם שמצב רוחם של האורחים כאן הוא לא כהוגן. דומה שהכל יש כאן, מאכל ומשתה וסדר מופתי, התזמורת משמיעה מוסיקה אמנותית, אבל מורגשת כאן מין אוירה משעממת. האורחים יושבים מקופלים לתוך עצמם, כאילו רוח תרדמה נפלה עליהם. המלך והמלכה עומדים ותמהים... והנה קם זקן־הכפר (סטארשינא) אחד, פקח וחרוץ, שהבין למחשבתו של המלך, ואמר: „אדוני המלך, מוסיקה זו אינה בשבילנו, לכפר צריכה מוסיקה כפרית". המלך רמז למשרתיו, ותיכף התחילו לנסר במרחבי אולם קולות של נשיפת החליל והקשת התוף, ומיד נשתנה מצב הרוח של כל החבריא והאוירה היתה צהלה ושמחה. וכאן נאנח הרב ואמר: להמון־עם נחוצים חליל ותוף ולא דברי מחקר ומוסר השכל. הדברים הללו נשמרו במוחי עד היום.

✶

אהבת תורה היתה תופסת מקום נעלה ביותר בקהלת מזריטש. יום גילה ושמחה היה חג סיום הש״ס, והיום העצוב ביותר היה יום ההספד של תלמיד חכם. סיום מסכת או משניות הרי הוא חג פרטי של חברה זו או אחרת, אבל סיום ש״ס זוהי שמחה כללית לכל אנשי הקהלה. הסיום הזה נקרא מרוב חשיבות „סיום הגדול" ובשמחתו השתתפו לא רק אנשי החברה אלא כל בני העיר.

כותלי בית המדרש היו מקושטים בכל מיני פאר. בכתרי תורה, בפרוכות מוזהבות, בשטיחים, ועל החלונות טבלאות מעשה חושב, ובהן חרותים פסוקים מכתבי הקודש, המדברים בשבח התורה, ואותותיהם מזהירים לאור השמש או על ידי פנסים צבעוניים. החזן עובר לפני התיבה עם המקהלה כבימי חג ומועד ומשורר ביחוד ברגש ובחרדת קודש את התפילות: „ותן בלבנו להבין ולהשכיל לשמוע ללמוד וללמד"; „חננו מאתך דעה בינה והשכל" ועוד.

אחרי התפילה עולה הרב מרא דאתרא ודורש בפלפולא דאורייתא ובדבר אגדה. השולחן ערוך, והרבה לוקחים חבל בסעודת־מצוה, כי החג היה לא רק סיום הש״ס, כי אם גם חג התחלת הש״ס, וכמה ספסלי איתוספו בבי מדרשא.

ומשמחה לאבל. זכורני למשל את ההספד לפטירתו של ר׳ ישראל סלנטר, שהיה בשנת תרמ״ג ואני הייתי אז כבן אחת עשרה. באותו זמן נפטרו עוד שני גאונים (ר׳ שמעון סופר מקראקוב ור׳ צבי אורבוך מקונין — עיין „יורה ומלקוש" ז׳ להרי״ח קרא). וההספד נערך לזכר שלושת הגאונים ביחד. ההספדן היה הגאב״ד דמתא ר׳ ישראל איסר שפירא. מטבעו לא היה מן הדברנים וגם לא התגדר בדרוש, אך לספוד ולקונן ידע מאין כמוהו. כשתיאר את האסון של מיתת צדיקים „ששקולה כשרפת בית אלקינו" היה כל דבור שלו ספוג צער ואבל מדכא את הלב. וכשהרים את קולו בהתרגשות כבירה („אגרא דהספדא דליה") בלויית דפיקות בעמוד שלפניו, היה מזעזע את הלבבות וכל הבית היה מתמלא בכיות ויללות.

בית החולים היהודי בקהלת מזריטש היה מפורסם בערי פולניה, בשנת תרנ"א כשבקר שר הפלך סובוטקין בעיר לרגל מגפת החולירע עשה עליו בית החולים רושם עמוק באולמיו, באגפיו ובמסדרונותיו המרובים ובגינתו הגדולה, וכגנרל צבאי העיר, שבית חולים כזה הוא יקר ערך ביחוד בזמן מלחמה. בכלל היתה מזריטש עשירה במוסדות של חסד וצדקה מכל הסוגים: גמילות חסד, הכנסת אורחים, לינת הצדק, הכנסת כלה ועוד. לבם של אנשי מזריטש היה ער והיו עושים חסד עם אחיהם העניים. המפעל „מעות־חטים" לפסח היה מסודר באופן הטוב ביותר ומפעל העזרה לעניים בכל ימות השנה אף הוא הצטיין. בשנת הרעב (תרנ"א) נוסד ועד עזרה לרעבים (אני הייתי מזכיר הועד) שהראה נפלאות בהגשת עזרה והצלה לאומללים. וכל זה נעשה בלי תמיכה ממשלתית או מאיזה צד שהוא, אך ורק באמצעים עצמיים מכיסם של אנשי מזריטש. כמה בתים היו במזריטש מעזבונות אנשי חסד, שהכנסותיהם היו מוקדשות לדברים שבצדקה. בתוכם היתה שדרת חנויות, שהיו קוראים להן „חנויות של גן עדן", שפדיונן היה מוקדש למוסדות צדקה.

✶

גם במצבה הכלכלי היתה מזריטש נבדלת מן הערים הסמוכות, היו בה כמה בעלי תעשיה ובתי מלאכה וחרושת, שהספיקו עבודה למאות פועלים. העסקים של אנשי מזריטש לא היו מוגבלים אך ורק במסחר זעיר ומשא ומתן עם ה„פריצים" המקומיים וגויי הכפרים. סוחרי מזריטש העשירים עמדו בקשרי מסחר עם הסוחרים הגדולים בחו"ל והשתתפו בירידים המפורסמים, כגון לייפציג, דאנציג וכדומה. ויחסי מסחר הביאו לידי יחסי משפחות והתחתנות עם בתי־אב של קהילות ישראל בחוץ לארץ. וקשרי משפחות הללו השפיעו על העיר אופי מיוחד כעין זה של יהודי אירופה המערבית, שתהליך חייהם ותפיסת־עולם שלהם איפשרו להם מזיגה של תורה וחכמה. ומתוך זה יצאו למזריטש מוניטין כעיר של משכילים. ובאמת היו בה כמה משכילים יודעי שפות חיות ובקיאים ביצירות קלאסיות של ספרות העמים. היו במזריטש כמה בתים שבהם דברו צרפתית, סימן ל„תרבות גבוהה" בתקופה ההיא. אבל בדרך כלל היו משכילי מזריטש יודעי תורה ושומרי מצוות. בתי ספר חילוניים לא היו בעיר כלל ובני מזריטש התחנכו ב„חדרים" נמוכים וגבוהים, ואת ההשכלה למדו מפי מורים פרטיים, והמורים הללו גם הם היו סרים למשמעת התורה. גם אלה הצעירים שיצאו להשכלה לא השתחררו מתוך מסורת התורה בחייהם הפרטיים וגם לא הסתלקו מן הרוח של בית המדרש, ששמש להם מרכז רוחני וחנוכי מילדותם.

מתוך הלך רוח מיוחד הסתגלו אנשי מזריטש לקלוט לנפשם כל אידיאה, שתכליתה טובת הכלל. מלבד מוסדות החסד וצדקה השונים, שבהם היתה קהילת מזריטש עשירה, עוד היתה קשורה עם עניני הצבור היהודי בכללו. כל משולח ומטיף, שנסע לטובת החזקת מוסדות הכלל, לא פסח על מזריטש, כי בה מצאו אזנים קשובות ולב ער וידים פתוחות לחיזוק כל דבר טוב ומועיל בישראל.

וכשנתעוררה תנועת „חיבת ציון" היו בני מזריטש הראשונים בפולניה שנספחו אליה בכל חום הרגש ובהירות הרעיון. ומהם היו החלוצים הראשונים, שעלו לארץ ישראל במסירות נפש ממש. הם שיסדו את המושבה „יסוד המעלה".

בסביבה זו הונכתי וגדלתי וממנה נתרשמה נפשי במלוא המדה. מן החדר העתיק כמו שהוא בלי כחל ובלי שרק קלטה נפשי בשחרותה יסודות הלמוד התורני ושם ינקה רוחי דעת תורה שבכתב ושבעל פה מכלי ראשון. בחדר עברתי כל הדרגות של למודי קודש מן תורה גביאים וכתובים, סוגים שונים של למודי התלמוד עד למוד „חושן המשפט" ומפרשיו. בן אחת עשרה כבר התחלתי ללמוד בעצמי גמרא עם רש"י ותוספות בלי עזרת מורה. רגשי גאות־הנפש מלאו את לבי מתוך ההרגשה, שיודע אני בעצמי לשחות בים

התלמוד. זכורני את ההתפלאות של לומדי בית המדרש הגדול כשנודע להם, שילד בן י"א עבר בעצמו על כל מסכת ערובין גפ"ת בהבנה יסודית. בחרתי דוקא במסכת זו — שאינה נלמדת ב„חדרים" — מתוך שאיפה לעצמאות בלמודים.

כשהגעתי ל„בר מצוה" נכנסתי לבית המדרש הגדול ונעשיתי באחד מהם מחובשי בית המדרש יחד עם הגדולים. תענוג גדול שבעה נפשי מתוך השנוי, שנעשה בתהליך הנוכי, כי שוחררתי מן המשמעת של המלמדים והגעתי למדרגה של עצמאות גמורה וללמוד מה שלבי חפץ.

ואני שמרתי את תפקידי. למדתי את שעורי בעיון, בחמדה ובחשק גמור. קורת רוח מיוחדת הרגשתי בשעת סיומה של מסכת והתחלת מסכת חדשה, אז כאילו באתי לנקודת מפנה בהתחדשות הרוח והתאזרות כוחות הנפש להמשיך את הלמוד ביתר שאת וביתר התרוננות השכל והתעמקות ההבנה. מסכת הש"ס היתה בשבילי הרקע, שעליו התרקמה כל מהותי הנפשית ובה ראיתי חזות הכל. אבל מתוך שיטת הלמוד בחוג הלומדים לא יכלתי להשאר בודד במועדי וללמוד ביחידות.

ההתבודדות בלמודים, כידוע, מפריעה להתפתחות השכל ולהעמקם ההבנה. וחכמי התלמוד מגנים את הלומדים ביחידות ודרשו על כך „חרב על הבדים" (תענית ז'). צעירי הלומדים, שנטיתם היא הלמוד השטחי ועוברים ממסכת למסכת בלי העמקה וחקירות יתרות, מהיות כל מטרתם להגיע לבקיאות בש"ס ופוסקים, בחינת „סיני" — אלה ע"פ רוב לומדים בהתמדה וחוזרים על למודם ביחידות. אבל יש חוג לומדים, שעושים מאמצים לרדת לעומקה של הלכה, להבין את הטעם הגנוז בה, ולתפוס את הנקודה האמיתית שלה, הסמויה מן העין של הלמדן השטחי, וכשמגיעים ללמוד הפוסקים הם כאילו אינם מאמינים לרמב"ם, לטור ולשו"ע ומבקשים לדעת את המקור את השורש, את הקושב היסודי של הדברים, ובכח החריפות שלהם הם משתדלים למצות את עומק ההגיון של הסוגיא ולהוציא לואר תעלומותיו. הלומדים מסוג זה, שואפים להשתכללות יתרה בלמוד התורה במובן האיכותי, — זקוקים ללמוד הדדי, לפלפול חברים, כדי להבהיר את הנקודה התיכונה שבסוגיא. והלמדנים החריפים הללו בבתי מדרש בפולניה היו בוחרים לעצמם אחד התלמידים המחודד והממולח ביותר ולמדו עמו בצוותא וזה הביא תועלת גדולה לשני הצדדים במובן לטישת השכל והרמת כשרון החידוש בלמודים.

ואני זכיתי, שכמה מן האברכים, שהתעתדו לרבנות, שמו עיניהם בי לספחני אליהם כתלמיד־חבר בשביל למוד משותף מתוך עיון עמוק והבנה שרשית בסוגיות הש"ס להלכה ולמעשה. עדיין שמורה בזכרוני דמות של אישיות זכה ועדינה, הרב יעקב אפשטיין ז"ל (חתנו של ר' ישראל מניס שוואַרץ), ששמש אח"כ ברבנות בעיר ציז'וב (פלך לומזה). כשרצה ללמוד הלכות פסח בחקירה היקפית פנה אלי שאצטרף אליו בלמוד זה, ולמדנו יחד במשך כמה חדשים החל מן המקור במסכת פסחים, הרא"ש והטור עד השו"ע. ר' ראובן, אחד המיוחד בלמדני החסידים, למד ביחד עמי הלכות ציצית. התחלנו ממסכת מנחות פ' התכלת. הרב ר' יוסף רביץ ז"ל (חתנו של ר' בינוש מינץ), שהיה נקרא „העילוי מבריזא־קטוזה" ואח"כ שמש רב"ד בערי פורזובא ובריסטוביץ רבתי (פ' הרודנא), למד עמי שיעור מיוחד במשך כמה שנים עד אשר נכנס לרבנות.

אבל בראש ובראשונה נמשכתי לזיקת הורים. מכיון שיצאתי מתוך ההשפעה של החדר, משתייך הייתי קודם כל לרשותו ומשמעותו של אבא ז"ל כחניכו ותלמידו המובהק. אבי ז"ל היה מילידי וינגרוב פ' שדליץ מגזע היחס לחסידי פולין והיה נחשב לעילוי מילדותו. (אביו ר' שמואל יצחק הלוי ז"ל היה גדול בתורה וביחוד היה מפורסם כבקי במדרשים ובזוהר). הוא התחנך בסביבה של חסידי קוצק בלמוד המוגיות החמורות מתוך העמקה וחריפות יתרה. בשנת תרכ"ח בא בברית הנשואין עם אמי שרה רבקה בת ר'

שלמה ז"ל, בעל בית אמיד במזריטש, והובטחה לו כלכלת ביתו כל ימי חיי חותנו, ובלבד שיעסוק בתורה. וכשם שהיה חריף בתורה כך היה דעתן עמקן בהגיון של רעיוני החסידות, ובזה עשה לו שם בין גדולי החסידים ממקורבי האדמו"ר מקוצק. תכונתו העיקרית התבלטה ביושר רוחו וטוב לבו. חריפות של למדנות, דבקות של חסידות ועדינות הנפש היו צמודות ובאו אצלו לידי מזיגה שלמה של אישיות דגולה בתורה ובמדות.

ביחוד היתה מפעמת בלבו משאת־נפש אבהית ביחס לחנוכי, שיהא ברוחו. ובעיקר עשה מאמצים גדולים להעלות אותי לרמה של ידיעות התורה ככל האפשר, ובעצמו הראה השפעתו על התפתחותי. בפרק חיי זה כבר היה משולל אפשרות לעסוק בתורה בשעות היום, מכיון שמוכרח היה לעזור לסבא במסחרו (חנות של סחורות ברזל), והלמוד שלו היה מוגבל רק לשעות הערב ולשעות הבוקר קודם התפלה. עדיין טבוע בנפשי זכרון השעות של למודו עמי בכל יום קודם עלות השחר. מתכונת חנוכו לא היה מסתפק בלמוד דף גמרא בפשטות, אלא היה מתעמק תמיד בסוגיות חמורות בש"ס ופוסקים בחינת "עמל בתורה", ומדרך למודו זה התאמץ להאציל גם עלי. בחוג למודו אתי, למשל, נכנס בירור המושג "מגו" ולמדנו בעיון "כללי מגו" של הגאון ר' יהונתן אייבשיץ בספרו "אורים ותומים", המלא פלפולים חריפים ועיונים זכי הסברה האמתית. בדיני יין נסך למדנו את הפרק "השוכר את הפועל" במסכת עבודה זרה עם האלפסי ופירוש הר"ן, הגדול בכמות ובעמקות נפלאה. (מי שמצוי אצל למודים יודע עד כמה הם מסוגלים לחדד את השכל ולחזק את כח השיפוט ההגיוני בלמוד ההלכה).

התפתחותי התורנית לא יכלה לבלי הפיק רצון מהורי ומכל אלה שהתעניני בחנוכי וחזו לי עתידות. כשהייתי בן שש עשרה כבר היה בידי סיכום של למוד וידיעות בכל מסכתות הש"ס ובפוסקים ואיכות הידיעות גם כן היתה במדה מספקת.

אבל אבי עם כל מעלותיו היה גם בעל השקפות נאורות על החנוך והחיים. ביום אחד הודיע לי, שעשה חוזה עם מורה ידוע ללמוד עמי למודים כלליים ושפות חיות. והוסיף שזה נחוץ על פי התורה, כי "טוב תורה עם דרך ארץ". הלמודים הללו תפסו אצלי כשלש שעות ביום. באותו הזמן השתתפתי גם בשעורים של הד"ר טוביה רוזנבלום ללמודי מתמטיקה, אלגברה וספרות. השעורים הללו התקיימו פעמיים בשבוע — שעה אחת לכל שעור.

כפי שאנו רואים בא מפנה בתהליך חנוכי. עד אז הייתי נמצא בכל חויתי הנפשי אך ורק בתחום בית המדרש. כל גידולי והתפתחותי, מחשבותי והגיגי התרקמו על דפי הגמרא ובהם היו כל חיי רוחי, והנה התחולל בי מעבר אל אופק חדש לגמרי. מתוך למודי קודש אל דקדוקי שפות זרות, אל הריסטומטיות של פולטון, גלחוב, אל למודי אלגברה — מתוך התמדה בגמרא ומפרשיו, רי"ט אלגזי "שבשמעתתא", אל קריאה של יצירות ספרותיות שונות בלשונות העמים.

מעבר כזה אמנם עושה רושם בנפש, שהרי להשכלה חילונית יש תוצאות רוחניות כשלעצמה, אבל אינו מוכרח להביא מהפכה נפשית בחינת "שינוי ערכין" וכדומה. ואם אנו רואים צעירים מכיון שנתפשו להשכלה מתרוקנים מתורה ומצוות, יש בזה גורמים צדדים סוביקטיביים, המשפיעים על רוחם. הסביבה גורמת והנהגת המורים משפיעה.

בתוך האופי של עיר מולדתי חסרו לגמרי גורמים שליליים כגון אלה. מזריטש לא היתה עיר חסידית, המקופלת לתוך תוכה והמתכווצת בהרגליה המפלגתיים ומנהגיה המקומיים, המשמשים לה חומת ברזל בפני העולם החיצון. היא היתה עיר חרדית דתית ומקים תורה, אבל לא היתה מבודדת בתחום שלה. לא היה לה גוון מיוחד משלה. כעיר חרדית של שלומי אמוני ישראל היתה מושפעת מרוחה של ליטא וגם במדה ידועה ממרכזי היהדות של מערב אירופה. מבטם של בני מזריטש לא היה צמוק ותפישת עולם שלהם

היתה מושפעת מתוך הגיון החיים הממשיים. משום כך אין פלא, שהשכלה כשהיא לעצמה לא נחשבה אצלם לעבירה, וממילא לא היתה גוררת עבירה. המשכיל שלא נחשב לחוטא בגלל השכלתו הריהו נשאר בתמימותו, וזוהי הפסיכולוגיה של בן אדם, התופס את מקומו בחברה לפי הוראתה של „דעת הקהל". אם הצבור מביט עליו, מאיזה טעם שהוא, כעל עבריין, ממילא נפתח לו פתח להפקרות רוחנית.

בשביל אלה מן הצעירים, שהיו מושרשים עמוק במסורת היהדות בתוקף החנוך החרדי ולמוד התורה במשך כמה שנים, לא יכלו הלמודים הכלליים לשמש סטיה מן המסלול, שהורגלו בו מילדותם עד היותם לאנשים. וראוי לציין, כי באותו פרק זמן, שעסקתי בלמודי חול, לא עקרתי רגלי מבית המדרש הגדול, שנשאר טבור חנוכי ומרכז מחשבותי כמקודם. ואם אמנם הלמודים הכלליים לא הגבירו עלי שלטונם עד כדי להסיח דעתי מלמודי קודש, הרי הם השפיעו על נפשי רוח של סדר ושיטה בלמוד, להטותן לכוון ידוע ולתכלית מסוימת. לא פעם נצנץ במוחי רעיון להצעיד את ידיעתי בלשונות ובלמודים כלליים בקו של תכנית קבועה ולהביאן לידי השלמה, כדי להגיע לבית ספר גבוה למדעים כלליים, אבל השרשיות של למודי קודש, שהיתה דבוקה וחבוקה בנפשי מילדותי, היא שהעדיפה בשבילי תכלית של השלמה בשביל עבודת הקודש בתוך העם פנימה. וחדשתי את למודי בשיטה מסויימת בגמרא ופוסקים להלכה ולמעשה. ביחוד התגשמה תכנית זו בחיים אחרי שהתחתנתי עם צפורה בת הרב הגאון ר' מרדכי דוד אלפרט זצ"ל, ששמש אז אב"ד בסוויסלוביץ פ. מינסק.

אריה לוטקר

ניז׳ין בימי מלחמה ומהפכה

כשמונת אלפים יהודים* התגוררו בעיר המחוז ניז׳ין (פלך צ׳רניגוב) ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה. אם כי היו היהודים רק כרבע מתושבי העיר היה חלקם גדול בחייה הכלכליים. היהודים התגוררו במרכז העיר. בידיהם היה מרוכז כמעט כל המסחר בעיר, וביחוד המסחר בחומרי בנין וברזל, במנופקטורה ובגלנטריה. כמחצית הרופאים ורופאי השיניים היו יהודים וכמעט כל בתי המרקחת בעיר היו בידיהם. בתי־חרושת לסבון (של גולדין ושל טננבוים), לשמן, וכן טחנות הקמח, היו בידי היהודים. בבתי־חרושת אלה היו גם מנהלי העבודה והמומחים יהודים, אולם הפועלים היו רובם ככולם מן האוקראינים שהתגוררו בעיר ובסביבותיה. העיר השתבחה בכבישת מלפפונים ושליחתם בחביות גדולות לערי רוסיה הגדולות, וגם לחו״ל. כן עסקו יהודים רבים במלאכה (חיטים, סנדלרים, מסגרים, ספרים). אלו הוו את שכבת הפרולטריון, ורק חייטי הצבא, שתפרו מדים לקצינים ולסמלים של חטיבת התותחנים 44, שחנתה דרך קבע בעיר, היו אמידים יותר.

אגב, בין הטוראים שבחטיבה היו תמיד יהודים לא מעטים ובערבי החגים הגדולים היה הרב מטעם שלנו, ר׳ נחום שניאורסון, משתדל בפני שלטונות הצבא לשחררם לימי החג והיה מחלקם בבתיהם של המשפחות היהודיות בעיר.

חייה של ניז׳ין התנהלו להם לפני המלחמה בשקט ובשלוה. אם כי שכבת הפקידים הרוסית בעיר היתה ספוגה אנטישמיות, הרי היו היחסים עם המון הנוצרים, רובם המכריע אוקראינים, טובים. היהודים הירבו לדבר רוסית לא רק בפומבי אלא אף ביניהם לבין עצמם ובחוג המשפחה הצר. השפעה רבה היתה בעיר לחסידי חב״ד. בבית העלמין בעיר מצאו מנוחתם האדמו״רים ר׳ ישראל־נח ור׳ לוי־יצחק שניאורסון, ומבניהם ובני־בניהם ישבו בניז׳ין שנים רבות והשפיעו ממנה על חסידיהם באוקראינה. רבה של ניז׳ין, ר׳ מנחם־מנדל חן, היה מהבולטים בין אנשי חב״ד. בעיר התקיימו 13 בתי כנסיות וישיבה אחת. הרב מטעם הממשלה שניאורסון, שנזכר לעיל, היה אף הוא מצאצאי הרב מלאדי, מיסד שיטת חב״ד.

בעיר התקיימו חדרים רבים, בהם גם חדר מתוקן בהנהלתו של רייכסבאום, בין המלמדים הנודעים היו ישראל ואריה בורובוי (בר־רב־האי). אולם לאחר גמר הלמודים בחדר נהר הנוער לבתי־הספר הרוסים, ומאחר שלגימנסיה הממשלתית היתה כניסתם של היהודים מוגבלת, נפתח בעיר בית־ספר מסחרי שמנהלו היה הרוסי צ׳ובין וכמעט כל תלמידיו היו יהודים (בתקופה מאוחרת יותר, בשנות המהפכה, הוקמה גימנסיה יהודית־רוסית בהנהלתו של קרול).

מוסד חשוב בעיר היה בית החולים היהודי הצבורי בהנהלתו של הרופא איסאק בוריסוביטש טופאז, מיוצאי מינסק, שהיו לו קשרים רבים בחוגי האינטליגנציה והפקידות הרוסית והיה משמש מעין שתדלן בפני השלטונות. טופאז היה מקובל מאד בעיר גם בימי השלטון הסוביטי, וכפי שסופר לי נערכה לו במותו, בשנת 1936 הלויה על חשבון המדינה כאות הערכה לפעולתו הרפואית רבת השנים.

---

* ב־1897 נפקדו בניז׳ין 7631 יהודים (23.8% מכלל התושבים). ב־1926 נמנו בעיר 6131 יהודים (16% מכלל התושבים) (המערכת).

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה התארגן בניז'ין ועד לטיפול בפליטים היהודיים שבאו מאזורי החזית. בין הפליטים היו רבים מיוצאי בריסק שקרובים היו להם מיוצאי עירם שהגרו לניז'ין, כך באו פליטים מפודוליה ומפולין. בפליטים טיפלה ועדה שבראשה עמדו הרב חן, הרב מטעם, באסקין מהציונים, זאסלבסקי ובאבושקין מהחוגים החרדיים. לניז'ין הגיעו קרוב ל־2000 פליטים. עם התקרבות החזית יצאה פקודה להעביר את המגורשים ללב רוסיה. הועדה ארגנה רכבת מיוחדת ובה הועברו הפליטים לקורסק. הייתי בין אלה שליוו רכבת זו, וזכורני שמר יהושע סופרסקי קיבל את פניהם בשם ועד קהילת קורסק.

את המהפכה באביב 1917 קיבלו יהודי ניז'ין בהתלהבות רבה וזכורני את התהלוכה היהודית לכבוד המהפכה שבראשה נישא דגל כחול־לבן. מיד החלו לפעול בעיר המפלגות היהודיות השונות: „המאוחדים" ובראשם גרינברג, ה„בונד" ובראשו נאָחאַמקס, „פועלי ציון" ובראשם מוֹבש. האדוקים התאחדו בשם „אחדות ישראל" ובראשם העסקנים הותיקים — הרב חן, באבושקין וזאַסלבסקי.

אולם ההשפעה הרבה ביותר בעיר היתה לציונים, שבראשם עמד העסקן באסקין. במהרה קמו מפלגות ציוניות חדשות. אליעזר קפלן עבר בעירנו והניח יסוד למפלגת „צעירי ציון", שבין פעיליה היו אחי צבי ואני.

לאחר מכן התארגנו צעירי ציון צ.ס. ובראשם יצחק הוכברג (הררי) וזוניה סורינוב (כיום שגב), קמה אגודת נוער ציוני בשם „השחר", בין פעיליה — פסח קרסנוגורסקי (כיום יפהר).

בכל הבחירות, לועד הקהילה, לכינוס היהודי במוסקבה ולכינוס הקהילות באוקראינה היה לציונים רוב מכריע בניז'ין.

בתקופת השלטון האוקראיני לא היו פרעות בניז'ין, כי יחסים טובים היו בין הנוער היהודי לבין העומדים בראש השלטון המקומי, ובעת שפשטו שמועות על פרעות ביהודים בערים רבות באוקראינה, הוציא השלטון המקומי בניז'ין כרוז שבו נאמר שהיהודים הם אחיו של העם האוקראיני ורוצאים בעצמאותו, והמטיפים לפרעות הם פרובוקטורים הרוצים לפגוע בשמה של אוקראינה.

כוס הפרעות עברה על ניז'ין באוגוסט 1919, עם כיבוש העיר על־ידי חייליו של דיניקין. חיילי דיניקין באו העירה ביום הרביעי בשבוע, ומיד בהכנסם לעיר התחילו בשוד כללי בבתי היהודים, כשהם לוקחים טבעות, נזמים, חפצים שונים, אולם לא נגעו בנפש. אותם הימים פרצו הבולשביקים את החזית באזור בחמטש, הקוזקים נקראו לצאת לחזית. ומיד עם עזיבתם פרצו אנשי הצבא האדום לעיר לכבשה. גם הקומוניסטים המקומיים השתתפו בנסיון זה, וקבוצה מהם העמידה מקלע בגג ביתו של מועדון האצילים לשעבר ברחוב גוגול. בעת שחזרו הקוזקים לניז'ין ודחקו ממנה את „האדומים", פתח המקלע באש, וכ־15 קצינים וחיילים נפלו. הקוזקים הצליחו להשתלט על הבית ובהכנסם לעליתו מצאו שני הרוגים על יד המקלע, שניהם היו יהודים מבני העיר (ליאך ואבודובסקי). מפקד הצבא הדיניקיני, בארון פון־שטאקנברג, ערך מסדר, הודיע בו כי היהודים ירו בקוזקים ונתן לקוזקים 48 שעות לערוך את חשבונם עם היהודים. מיד החלו פרעות שנמשכו ממוצאי־שבת עד הבוקר, ובהם נרצחו 55 יהודים. בין ראשוני הנופלים היה הרב חן*, והיו פצועים ואנוסות רבים מאד. לאחר מכן נפסקו הרציחות אבל השוד נמשך עוד כשבועיים ימים.

---

* ר' שושנה חן־יהבי, **הרב מנחם מנדל חן**, „**העבר**", חוב' ד' (תשכ"ג), עמ' 177—182.

ראוי לציין כי נוצרים רבים מחשובי העיר החביאו יהודים רבים בבתיהם והצילום. ביחוד הרבה לפעול הכומר אנדרייבסקי שהחביא בחצרו ובביתו כ־250 יהודים.

אגב, בין הקצינים של דניקין היה מתנדב יהודי בדרגת קַצין גבוה בשם מאראנץ, בן בעל בית חרושת בפרוסקורוב. הוא התגורר בביתנו. הקוזקים מן השורה לא ידעו שיהודי הוא. הוא הראה לי תעודות שהיו חתומות על ידי ראשי הצבא הלבן, קַאלַאדין, רומַאנובסקי ודניקין, שהעידו עליו כי הוא נאמן עליהם. מאראנץ זה השתדל ככל אשר יכול להציל יהודים בימי הפרעות, אולם טען בפנינו כי היהודים אשמים בפרעות, וכי הקומוניסטים והציונים — אין הבדל ביניהם. כיום מתגורר הוא בפריס.

לאחר שלושה חודשים חזרו הקומוניסטים לניז'ין. עכשו החלה פרשת הרס כלכלי, רכוש היהודים המוחרם ורבים מהם נלקחו בין בני הערובה שהסוביטים החזיקום במרתפי הצ'יקא. בני ערובה רבים, נוצרים ויהודים, הוצאו להורג כל פעם שנפגע אחד הפקידים הסוביטים בסביבה. התארגנה ייבסקציה, שבראשה עמדו אחד שכינה עצמו בשם ביאזוויסטני (עורך „ניז'ינסקיה איזבסטיה"), מי שהיה בונדאי נחאמקס ומי שהיה „פועל־ציון" מובש. לאחר שפורקו הקהילה וכל האגודות הציוניות, ניסינו לפתוח מועדון ספורטיבי בשם „הכוח", אבל כעבור שנים־שלושה חודשים נסגר המועדון.

ב־1922 נערכו מאסרים גדולים בקנה מידה גדול בין הציונים. בהם כל העומדים בראש המפלגות והארגונים הציונים. נערכו חיפושים. זכורני שהובאנו אחי ואני בפני חוקר ה־גפא"ו בצ'רניגוב, יהודי. כהוכחה לאשמתנו הובאו ספרים שנמצאו בבתינו, בהם שירי ביאליק בתרגום רוסי ו„שולחן ערוך". החוקר שאל אם זהו כל חומר האשמה נגדנו, ולאחר שנענה בחיוב, שלחנו הביתה. ב־1923 יצאתי את רוסיה הסוביטית עם שלושה חברים (אריה לויטין, זוניה סורינוב ויצחק הוכברג). הגענו לטיפליס ומשם לבאטום. מבאטום הפלגנו לקושטא, וממנה לארץ־ישראל. במשך שנות העליה השלישית הגיעו ארצה עוד כמאה איש מאנשי ניז'ין. קיימתי כל השנים קשר עם ניז'ין. ידוע לי שעם התקרבות הנאצים לעיר הצליחו מרבית תושבי העיר היהודים (למעלה משלושה־רבעים מהם) לברוח מזרחה. נשארו כאלף איש. הנאצים הוציאו תיכף פקודה שעל היהודים להתייצב לפניהם. המתייצבים נשלחו מיד מן העיר וכנראה הוצאו להורג. כמה מאות איש לא התייצבו. הנאצים הודיעו כי כל מי שיביא יהודי לידיהם יקבל בקבוק וודקה ו־5 ק"ג סוכר. החלו חיפושים אחר היהודים, שבהם היתה פעילה בעיקר המיליציה האוקראינית, שהנאצים הקימוה מבין תושבי העיר. מרבית הבורחים נתפשו, הוסגרו לנאצים והוצאו להורג.

לאחר המלחמה חזרו יהודים רבים לניז'ין. השלטון דאג להחזרת בתיהם ולשיקומם. מיד הוקם בית־כנסת הקיים עד היום. אולם רוב הצעירים בחרו לנסוע אל הערים הגדולות.

ב־1959 נמנו בניז'ין כ־1400 יהודים, כ־3% מכלל תושבי העיר.

קַנִיָב

באנציקלופדיה הגיאוגרפית הקצרה, מוסקבה 1961, מוקדשות שבע שורות לערך קנייב, לאמור: — עיר, מרכז איזור קנייב, חבל צ'רקאסי או.ס.ס.ר. תחנה על החוף הימני של הדניפר. תחנת הרכבת. 7.3 אלפי תושבים (בשנת 1959). מנסרה ומשרפת לבנים, בית־חרשת לשמן. טכניקום להכנת עובדי תרבות. מוזיאום ט. ג. שבצ'נקו. על־יד קנייב מעל לנהר דניפר נמצא קברו של הפייטן האוקראיני הגדול ט. ג. שבצ'נקו, וכן קברו של הסופר א. פ. גאַידאַרה. העיר ידועה מאז המאה ה־12." עד כאן לשון הערך באנציקלופדיה הרוסית.

ובאנציקלופדיה היהודית בשפה הרוסית מראשית המאה אנו מוצאים:

„זמן רב לא יכלו יהודים לגור בקנייב. רק בשנת 1622 החכיר ראש העיר סנופקובסקי ליהודי קאפיל מבילאיה־צרקוב טחנות, בתי־מרזח וכדומה תמורת 95,000 זלוטי. לפי המפקד של שנת 1765 היו שם 98 יהודים ובמחוז — 387. ...לפני המפקד משנת 1897 היתה בקנייב אוכלוסיה של 8855 נפשות, מאלה יהודים — 2682."

כלומר 64 שנה לפני כתיבת הערך „קנייב" באנציקלופדיה הסובייטית היתה שם אוכלוסיה גדולה יותר, מכאן ניתן להסיק שמלחמת העולם השניה צמצמה את האוכלוסיה בשיעור גבוה.

כיליד קנייב זוכר אני אותה כשהיתה עיר מחוזית בפלך קייב. לא היתה בה תחנת רכבת והיו נוסעים בקיץ בספינת קיטור לקייב ובחורף לתחנת הרכבת בעיירה מירונובקה, כ־30 ק"מ בעגלת־חורף מקנייב. לא היה שם טכניקום ולא היתה גמנסיה. המעטים שרצו ללמוד בגמנסיה נסעו או לקייב או לצ'רקאסי. משרפת לבנים, בית־בד ומנסרה היו גם אז. את מספר התושבים לא ידעתי, אך דומני שהיו הרבה יותר משבעת אלפים, אולי כפליים. זכרונותי על קנייב מגיעים אל השנה שאמא קנתה מכונת תפירה מפירמה „זינגר" ולקראת ראש השנה הקרובה שלחו לנו לוח קיר וזכורני שהבחנתי, אמנם בקושי, את השנה עם סיפרה מענינת — 1900. משהו זכור לי מלפני שנה זו, אך מאז ואילך זכור לי הרבה יותר. העתון היומי שהיה בא לביתנו היה „קייבסקאיה מיסל". בערבים היו מתכנסים בביתנו ידידים והייתי קורא באזניהם משהו מהעתון. אחד הידידים, ברל לויצקר, היה בא אף הוא בערבים וקורא בקול עתון באידיש והבנתיו בקושי כי האידיש בעירנו היתה ממש ז'ארגון רוסי. למשל, אבי ז"ל לקח אותי לאספה ציונית, הוא פתח במלים אלו בקירוב: „גוספודה! איך אוטקריבאיה די סובראניה און פרעדלאגאיה איזבירייאין אַ פרידסידאטל" כלומר „רבותי, אני פותח את האספה ומציע לבחור ביו"ר".

והנה יום אחד, בקיץ 1904, אני פותח את העתון וקורא: „אתמול נפטר בוינה ד"ר תיאודור הרצל, מנהיג הציונים, בן 44". רצתי אל אבא והראתי לו את הידיעה. הוא עזב את הבית ולפנות ערב קויימה אספה באחד משלושת בתי הכנסת, כנראה הגדול ביניהם, וכל יהודי העיר התכנסו לאספת אבל. נאמו שני המורים המודרניים בעיר — זלמן מילבסקי ופנחס שיפמן (אח"כ בן־סירה). הנואמים בכו מר ואתם כל

הקהל, וגם אני הקטן. שמעתי מפי אבי, שהפעילות הציונית בקנייב החלה עוד בימי בילי"ו. גם אבי התכונן לעלות עם אנשי בילי"ו בהיותו כבן עשרים, אך הוא נותר בן יחיד מתוך רבים ואמו לא הסכימה בשום אופן להפרד ממנו. הוא לא עלה, אך כמחאה עזב את קנייב למספר שנים ולמד מקצועות שונים ביליסאבטגראד. הוא לא גויס לצבא בהיותו בן יחיד. כשחזר התמסר לעבודה ציונית בקנייב והיה בין מיסדי האגודה הציונית והיושב ראש שלה כל ימיו בקנייב. זכורה לי המניה של אוצר ההתישבות בסך לירה שטרלינג שבאה מלונדון בשנת ייסודו של האוצר. כן זכורה לי תעודת הרישום של הקהק"ל משנת 1904. שתי התעודות והקופסה היו תלויות על הקיר בחדר האורחים שלנו. זכור לי הירחון הציוני „ייברייסקאיה ז'יזן" („החיים היהודים"). את הירחון עם התמונות של הלוויתו של הרצל קראתי פעמים אין ספור והייתי מראה אותו לחברי. ב־1900 בקירוב נמסרתי ל„חדר" של ז. מילבסקי, אשר התימר להיות „חדר" מודרני. ה„חדר" המודרני השני היה של פ. שיפמן. שני המורים האינטליגנטיים קיימו יחסי ידידות ולא היו מתחרים זה בזה. היה ביניהם גם תיאום של גילי התלמידים. שיפמן היה מלמד בני גילים גבוהים יותר. מאוחר יותר הם התאחדו והקימו בית־ספר ממש, עם שעות קבועות לשיעורים, עם ספסלים מודרניים, לוח קיר שחור, עבודות בכתב, חיבורים וכיו"ב. מילבסקי היה מלמד קרוא וכתוב, כשהקריאה בספר „שפה חיה" תחילה ואח"כ בקבצים. היסטוריה למדנו לפי הספרונים הקטנים של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ. בשנתון השלישי בערך לימדו פרקים בתנ"ך. אצל שיפמן למדו ספרות, דקדוק, תלמוד, רש"י ועוד. השותפות התפרקה ב־1908 כאשר עזב שיפמן את קנייב ונענה להזמנה מהעיירה ראסאבה במחוז קנייב. אשר למילבסקי, הרי שמעתי שהוא מת משבץ לב באחד הלילות כשההגנה היהודית בקנייב ארגנה תרגיל של אזעקה. פנחס שיפמן וזלמן מילבסקי היו דוברי אידיש בהברה ליטאית ולא אוקראינית, כשפת יהודי קנייב. הם באו לקנייב בזמנים שונים בשנות ה־90 של המאה הקודמת. שניהם היו השאור שבעיסה בחברה היהודית בקנייב. הם נשאו בעול כמורים מודרניים, כמחנכים, כעובדי ציבור בשטח הציוני והתרבותי, קולם נשמע לעתים קרובות בכינוסים ובאספות. אחת הפעולות החשובות הזכורה לי היתה הקניית השפה העברית בין בעלי המלאכה שבעיר. הם היו מקיימים שיעורים למבוגרים בחודשי החורף. מדי פעם במוצאי שבת היו עורכים לבעלי המלאכה הלומדים בשיעורי הערב בחינות פומביות בלשון. פעם לקח אותי אבא לבחינות אלא והופתעתי לשמוע את תשובותיהם של קשישים (על כל פנים בעיני) על השאלות מה זה, מה זה, מה זה? ולא אשכח את משפטיו הארוכים והערוכים של החייט לבגדי נשים טולמאצקי המזוקן, אם כי לא היה עדיין זקן. הצטיינו עוד חייטים אחדים ואחריהם נגרים, מסגרים, חנונים ואפילו עגלון אחד. חפשתי בין הנבחנים את גרשון מוביל־המים, אשר עשה עלי רושם בל יימחה מאז היותי בן שלוש. לא מצאתיו והצטערתי. הוא כנראה, כבר עבר את גיל הלימוד של מבוגרים, כפי שעברו אותו גם בעלי מלאכה אחרים. מאוחר יותר נוכחתי לדעת שהיו בקנייב קשישים שכבר לא למדו בשיעורי ערב, אך ידעו עברית. עולה בזכרוני האופה הזקן אינקלס אשר גר מולנו וראה אותי תמיד על המרפסת יושב ומכין שיעורים. כאשר לאחר הכנות רבות נתקבלתי לגמנסיה בצ'רקאסי וחזרתי, הוא בא ללחוץ את ידי ואמר בעברית: „יגעת ומצאת". היה אצלנו אופה שני — יווני והיו קוראים לו „דער גרעק". חשבתי שפירוש המילה — „אופה" והייתה קורא לאופה היהודי „אינקלס דער גרעק". ה„גרעק" הזה ידע עברית על בוריה.

אבי היה בין הבוחנים וראיתי את התרגשותו הרבה באותו ערב של בחינות. אבי היה אחראי על שטח אחר של הפעולה התרבותית בעיר, והוא השטח האמנותי. הוא

שלט על כל כלי הנגינה הן של מיתרים והן של כלי נשיפה. בזכות זו שימש גם מכוון פסנתרים יחידי בכל המחוז והיה מוזמן אל בעלי האחוזות ובעלי האצולה הרוסית לכוון את הפסנתרים שלהם. אולם הוא היה מחבר גם אופרטות באידיש או כותב את תווי המוסיקה לאופרטות של גולדפאדן ומציגן במחסן הגדול שלנו. כל העיר היתה שרה את פזמוניו וביחוד את הקטעים מ„עקדת יצחק". בכל מוצאי שבת של החורף פעלה „האופירה" שלו שהשתתפו בה כל כלי־הזמר המקצועיים בעיר וכן צעירים וצעירות. מילבסקי מילא את תפקידו של אברהם אבינו ב„עקדת יצחק" והיו גם תפקידים לחייט טולמצקי ולתפר לויצקר, אשר הצטיין מאוד בשפתו ובמשחקו. היתה גם להקה תיאטרונית של ילדים, ביחוד מבין תלמידי „תלמוד תורה" ותלמידיהם של מילבסקי־שיפמן. הנושאים מן התנ"ך בבימויו ובניצוחו של אבי. כל ההכנות נעשו בערבים בביתנו. בעברך ברחובות היית שומע זמרה ממנגינות האופרטות מפי נשים בעת שעסקו בנקיון החלונות הפתוחים. אוקראינה היתה מוסיקאלית. כל מוצאי שבתות ובערבי יום ראשון היו שומעים בכל העיר את שירתן של להקות בחורים ובחורות אוקראיניים שהיו מתקבצים על ההר „מוסקובקה" ושרים בלי הרף שירים עממיים שלהם כשהמילודיות יפות, אך בעיקר נשמעו קולות מצויינים מכל הגוונים — בס, בריטון, אלט, סופרנו, דיסקנט.

גם אבי נתן בכשרון מוסיקאלי מימי ילדותו, אך אביו התנגד לשאיפתו ללמוד בקונסרבטוריון כי הבן היה איטר וניגן על הכנור ביד שמאל כשהוא הופך את כיוון המיתרים. על כן פסק הסב שהוא לא יהיה וירטואוז וינגן רק בחתונות — מלאכה בזויה ביותר. חברו של אבי מדבידיב נכנס באותו גיל לקונסרבטוריון והיה למלחין ולזמר מפורסם ברוסיה. כדי לקבל כתר של „אמן האימפרטור" נאלץ להתנצר לחרפתה של עיר מולדתו. ובבוא ערבו, כבר בימי המשטר החדש ברוסיה, חזר ליהדות ולפי צוואתו נקבר בבית עלמין יהודי.

בקנייב היו שני בתי־ספר רוסיים — אחד יסודי והשני בדרג שבין יסודי ועל־יסודי. שני בתי־הספר היו ליד כנסיות אורתודוכסיות. הראשון השתייך לכנסיה והשני היה עירוני, אך נבנה בשכנות עם הקתדרלה. המורה לזמרה בבית־הספר היה מארגן מקהלה של תלמידים ולפי הצורך היתה הקתדרלה מזמינה את המקהלה לשיר שירי תפילה מעל הדוכן שבכנסיה. במקהלה זו השתתפו גם ילדים יהודים יחד עם הילדים הנוצרים בלי לעורר „בעיות". היחסים בין היהודים והנוצרים בקנייב היו די טובים. בפוגרומים לקחו חלק איכרים מהכפרים שבסביבה, אך לא הנוצרים המקומיים, אשר היו גם מסתירים בבתיהם יהודים רבים בימי פרעות. אותם נוצרים היו משתתפים בתהלוכות שהיו מארגנים המונארכיסטים הקיצוניים ונשאו איקונין בעברם בחוצות של יהודים. השתוממתי לראות בין נושאי האיקונין את החובש הותיק סבייטנקו, אשר היה מוזמן כמעט לכל בתי היהודים כ„רופא", למרות שלא היה מדופלם ועבד בבית־החולים העירוני רשמית כחובש ראשי. הוא היה מקיים יחסים טובים מאוד עם יהודים וזה לא הפריע לו להיות מונארכיסט אדוק, נושא איקונין בתהלוכות והפגנות. אפילו עם אנשי המשטרה — הקצינים והשוטרים — היו יחסים טובים. הם היו מקבלים קצת „מתן בסתר" מסוחרים, אך יחסם היה טוב גם לעניים. היינו רואים מדי פעם את השוטר המזוקן בויצ'נקו כשהוא נושא מיחם שהחרים אצל משפחה זו או אחרת אשר לא שילמה איזה מס. הוא היה ממלא את הפקודה שניתנה לו על ידי „ההוצאה לפועל", אך ברוח טובה ובהומור. אנו הילדים היינו צוחקים לו בעברו ברחוב כשהוא חובק מיחם (סאמובר) יהודי... יחסים מיוחדים היו עם השוטר הזקן, שאת שמו שכחתי, שהיה „קנטוניסט", כלומר מגויס בילדותו בימי ניקולאי הראשון. הוא התנצר בהיותו בצבא

וכאשר שוחרר בימי אלכסנדר השני שירת במשטרה. מתפקידו היה לשמור על נקיון הרחובות וביחוד שמר על כך שבעלי הבתים ינקו את הגגות והמדרכות משלג. הוא היה עובר וקורא בשמות ומאיים בקנסות, אך עשה זאת בהומור וברוח טובה בלי לגרום כל נזק ומוזמן היה לבתים לכוס תה חם בימי קור וכפור אגב מילוי תפקידו ברחוב.

אנשי המשטרה היו מקבלים בגלוי את שלהם מאת היהודים, ביחוד מבעלי החנויות, בחגים, כבמקומות אחרים. לאחר דיכוי נסיון המהפכה ב־1905 היו מאסרים רבים ברחבי רוסיה. את הסוציאליסטים היהודים קל היה להכיר כי הם היו לבושים מכנסיים צרים לפי גזרה אחת ומשתמשים באותה צורת מגבעת ולא היה כל קושי לזהותם ולאסרם. בקנייב לא אסרו את הצעירים היהודים האלה. רצה המקרה והתחלף סוכן הפירמה „זינגר", והסוכן החדש, צעיר יחסית, היה בולט כאיש חדש בעיר ונאסר. אבי פנה אל מפקד המשטרה ושאל אם ידועות לו השקפותיו של האיש. התברר שהחשד היחידי עליו היה שהשתמש במשקפים „צובטי האף" (פנסנה), שבהם השתמשו על הרוב אנשי האינטליגנציה הרוסית באותם הימים. הוא שוחרר.

מיקומה הגיאוגרפי של קנייב היה על המורדות האחרונים של הקארפאטים שהסתיימו על החוף הימני של הדניפר. שטח העיר הקיף שלוש טרסות. על הגבוהה ביותר גרו אנשי האצולה והפקידות הגבוהה הרוסית. על הטרסה המרכזית, שכמעט כולה היתה מאוכלסת בעיקר יהודים, כשבחלקה הדרומי — שלושת בתי־הכנסת של קנייב במרחק קטן זה מזה, היו שתי שורות ארוכות של חנויות בינוניות וסביבתן שוק עם דוכנים ארעיים וקבועים. סביב „מרכז מסחרי" זה היו כמה רחובות עם בתי־מגורים של יהודים. צפונה ממרכז זה, על אותה הטרסה הבינונית, השתרע הרחוב הראשי של העיר, שנקרא רחוב קייב. כאן היו שלושה בתי־מרקחת, אחד של רוסי ושניים של יהודים. לאורך הרחוב בין שני בתי־המרקחת של היהודים היו כמה חנויות גדולות, בעיקר של בדים (מנופקטורה), ספרים ומכשירי כתיבה, שתי מספרות, קונדיטוריה וכדומה. הרחוב נגמר בכעין בולוור בצורת שדרות עצים וכן גן עירוני, בו שלט הלילך. מעל לבולוור, מערבה ממנו, רוכזו כל משרדי הממשלה, לרבות המשטרה ובית־הסוהר. בשורה מאונכת לשורת בניני שרד אלה היו משרדי העיריה ולידה תחנת מכבי־אש. בגן העירוני וליד מכבי האש היו ספסלים רבים ותושבי העיר היו נהנים מהמראה הנהדר על הדניפר. צפונה מאיזור זה גרו רוסים, בעיקר איכרים, שהיו להם חלקות לא גדולות ליד הבית ושטחים נרחבים בהמשך מחוץ לתחום העיר. בין הדניפר ובין האיזור הבינוני הזה היה עמק נרחב, אשר היה מוצף מים, כאשר הדניפר היה עולה על גדותיו למשך כמה שבועות באביב. השטח הנרחב הזה שימש כאחו למרעה הבקר והצאן. רצועה זו היתה רחבה במרכז ובדרום וצרה בצפון שם היתה כעין עליה הדרגתית אל הטרסה השניה. כאן גרו רוסים רבים במקומות הגבוהים יותר המוגנים מהצפת מים בעונת גאות הדניפר. ומכאן התרומם כעין מישור גבוה, שנקרא מוסקובקה, מאוכלס רוסים. בקצהו נמצא קברו של שבצ'נקו. כקילומטר לפני הקבר היה בית הקברות „הישן" של היהודים, שם נקברו גם סבתא וסבא שלי בשנת 1897. בית הקברות היהודי „החדש" היה בחלק הדרומי, מרחק כמה קילומטרים, שם נקברו אמי ואחותי. בבקורי בבריה־המועצות ב־1958, כמוזמן ע"י הממשלה לקונגרס הקואופרציה במוסקבה, בקרנו גם בקייב. בקשתי אפשרות לבקר בקנייב ובעיקר בבתי־הקברות. המארחים הבטיחו והתחמקו. אחד המארחים אמר לי בלחש: „אל תסע שם. תבכה. לא הצלחנו לשקם את ההריסות אחרי הנאצים, אלא במרכזים הגדולים, ולא ברחבי המדינה. לא תמצא את אשר אתה רוצה לראות"...

אינני קטע של הר מוסקובקה עד לסביבת קבר שבצ'נקו היה מאוכלס כמה מאות

משפחות של רוסים, אשר עסקו בחקלאות ובדייג על הדניפר, ושימש לקייט כשהאיכרים היו משכירים את דירותיהם בבתי חימר עם גגות קש לקייטנים. בקיץ 1913, בהיותי תלמיד בגימנסיה בהומל, הזמנתי את אחד החברים שלי אז לבלות אתי את החופש על המוסקובקה. בבואנו שם באמצע יוני מצאנו קבוצה של קייטנים שבאה ממוסקבה ובתוכה כמה שחקנים מהתיאטרון האמנותי המוסקבאי, לרבות סטאניסלבסקי. יום יום חתרנו בסירות משוטים ובילינו ימים וערבים בטיולים ובשיחות. עם כמה מהם התידדנו ובשובנו מקנייב ביקרנו בקייב בתערוכה החקלאית, אשר אורגנה אותו קיץ שם, שנה לפני מלחמת העולם הראשונה. בפעם הראשונה נסענו בקייב באוטומוביל ובבואנו להומל פעל גם שם קו תחבורה של אוטומובילים בין הומל ובליצה שמעבר לנהר סוז' — יובל גדול של הנהר דניפר.

בקבוצת הקייטנים הרוסים היתה משפחה: אם, שתי בנות ובן ממוסקבה. המשפחה עשתה רושם בל יימחה באצילותה, בתרבותה. התברר שהמשפחה באה לנוח על גדות הדניפר לאחר משבר קשה אצל הבת הבכורה, אשר נפרדה מבעלה היהודי. כפי שהבינונו מרמזיה, היה הבעל חולה פסיכי, מופרע, ויום אחד ברח מהבית. עם המשפחה הזאת היה איש מזוקן בשנות השלושים שלו, אגרונום. הוא נזהר מאוד בשיחותיו אתנו. אך כאשר שמע ממני שהייתי רוצה לעלות אי־פעם לארץ ישראל אמר שהוא היה מיעץ לי להגר לניו־זילנד, כי שם קיים משטר סוציאליסטי מובהק. וזאת לאחר שהתרשם שאני נוטה מאד לסוציאליזם. התברר שהוא יהודי. ב־1917 בימי המהפכה פגשתיו בחארקוב באיזו מסיבה של אגרונומים. הוא ניגש אלי לרגע קט ולא האריך בשיחה עמי. הוא רק זכר לשאול אותי אם חושב אני עדיין על ארץ־ישראל ולא על ניו־זילנד.

בראשית 1920 נפגשתי עם וואכטאנגוב, מאנשי התיאטרון האמנותי המוסקבאי — יועץ ובמאי ב„הבימה". הוא אמנם לא היה בקנייב בשנת 1913, אך שוחחנו גם על הפגישות עם סטאניסלבסקי ואחרים אז. החוט של קנייב הגיע גם אל התיאטרון במוסקבה. חוט אחר הוביל לכיוון שונה מזה. כאשר התגבר הצבא האדום על צבא ווראנגל וגרש אותו מחצי האי קרים, ערכו המנצחים מרחץ דמים ובין הקרבנות היו רבים חפים מכל חטא כלפי הכובשים. בין האסירים היה גם חבר שלנו, חבר צ.ס., גלביץ. האשימוהו בקשר עם ווראנגל משום שדניאל פאסמאניק, אשר היה ידוע כציוני, היה שר אצל ווראנגל. ואם כך הדבר, הרי חשוד גם גלביץ. מרכז המפלגה בחארקוב שיגר אותי לטפל בענינו של גלביץ, כי הייתי אז משפטן. הרבה לא הועלתי, אם כי גלביץ שוחרר ועלה ארצה ב־1925 ושימש רופא בקופ"ח ואת שמו נושאת כיום אחת המרפאות של קופת החולים. באותם הימים היה בסימפרופול עוצר לילה. כדי לצאת ברכבת ב־6 בבוקר הייתי מוכרח לבוא אל תחנת הרכבת ב־6 בערב. ישבתי ליד נר דולק וקראתי. שמתי לב שקצין לבוש בגדי צ'.ק. מתהלך באולם וכל הזמן מתבונן בי. לא נעמה לי התבוננותו זו. לאחר שעה די ארוכה הוא ניגש אלי ושאל אם אני חיים הלפרין. הודיתי כי אמנם אני הוא. אז הציג את עצמו כילידּ קנייב, בן שוחט, אשר בהיותו ילד קטן, בעל פיאות ארוכות ונושא טלית־קטן, היה בא אלי עם אמו ללמוד ממני רוסית. זהיתי אותו ובילינו שעות ארוכות בשיחה. הוא סיפר לי שהיה חבר ההגנה העצמית בקנייב יחד עם בני־נוער רבים אחרים. הם הצליחו להתגבר על כנופיות פורעים רבות וכאשר כבש הצבא האדום את קנייב הציעו להם להצטרף ולהוות יחידה לוחמת חשאית בשם „זאקורדוט" („זאקורדוני אוטריאד") אשר תפעל מעבר לגבול, בתחומי פולין. היחידה הצליחה בפעולתה ובשובה גוייסה לפעולה דומה בקרים, בזמן ששלט בה ווראנגל. אחרי שהובס ווראנגל הוטל עליהם להוביל שיירות של אסירים

מההזית פנימה לקרים. לילה אחד כשהובילו 105 אסירים נתנו פקודה לשיירה לשכב „לנוח" ואילו המלווים חנו על גבעה המשקיפה על שטח „המנוחה". כאשר נרדמו המובלים ניתנה פקודה לירות וחיסלו את השיירה. וכאשר שכבו המחסלים לנוח הבחינו ברשרוש. קצינים אחדים ירדו ונשמעו יריות באלה שעדיין נשמו. כעבור שעה קלה עלה אחד הקצינים, אשר פנה אל הקצין היהודי ואמר: „שמע, חבר, אני חיסלתי כמה רוסים, אך שמעתי מפי אחד הפצועים את המלים „שמע ישראל". אנא, רד וחסל את בן־לאומך כשם שאני חיסלתי את בני אומתי". לא היתה ברירה... מעשה זה רודף אחריו ואינו נותן לו מנוח. הוא משתמש בהזדמנות לשפוך בפני מורו לשעבר את מר ליבו. לא קשה לתאר את הרגשתי למראה הילד עם הפיאות והטלית־קטן בתלבושת הירוקה של צ'קיסט רוסי, יליד קנייב.

נחזור לקנייב של ראשית המאה. אמי ז"ל היתה ילידת פריאסלב פלך פולטבה על הגדה השמאלית של הדניפר, במרחק 27 ק"מ מקנייב. היא הכירה מימי נעוריה את שלום־עליכם, שהיה אף הוא מפריאסלב. שמעתי על ביקוריו בביתנו בשנות התשעים לפני שנולדתי וגם בהיותי ילד רך. הסיפורים המרתקים על שלום־עליכם ליווני במשך שנים רבות, ובשנת 1917, ביום השנה הראשונה לפטירתו, כתבתי עליו כתבה, אשר נתפרסמה ברוסית ב„רזסבייט". השפעתו של שלום־עליכם בקנייב היתה עמוקה. הכל קראו את כתביו. ברל לויצקר היה בא לביתנו בערבים וקורא מכתביו של שלום־עליכם בפני קהל יהודים כשהיו מתכנסים אצלנו.

בספריו של שלום־עליכם על כתריאלובקה, זלודייבקה ועיירות אחרות שבמחוז קנייב לא זיהינו את קנייב עצמה, אולי משום השונה שביהודי קנייב. שלום־עליכם לא מצא בקנייב לא את טוביה החולב ולא טיפוסים אחרים שמצא בעיירות המחוז. כנראה היה משהו מיוחד בנוסח קנייב.

בשנת 1902 בא לקנייב יעקב יענקלזון (אח"כ בן־יעקב), בנו של רב מהעירה מאקארוב (פלך קיוב), שהתחתן עם בת קנייב. הוא הקים בית־מרקחת ומיד התפרסם כעסקן ציוני יודע עברית. כשעלה ארצה בראשית שנות העשרים נתמנה מנהל הקהק"ל בארץ־ישראל ושימש בתפקיד זה עד פטירתו ללא עת. אחיו, יצחק בן־יעקב, ממיסדי דגניה א', בא לקנייב בשנת 1909 להפרד מאחיו ומשפחתו לפני עליתו ארצה. הוא ביקר גם בביתנו, כי אבי היה בידידות רבה עם בן־יעקב הרוקח. שניהם יזמו והקימו בקנייב אגודה לאשראי הדדי. מתוך חישובים מעשיים מינו כיו"ר מועצת המנהלים בת 12 חברים את הגביר של העיר ר' נחום־לייב כהן, בעל טחנת קמח גדולה ונכסים אחרים. זמן קצר לאחר הבחרו שמעתי שיחה בין אבי ובין בן־יעקב על היו"ר אשר היה מסכם כל דיון בהודעה „החלטנו פה אחד, כפי שהיו"ר אמר". התנהגות „דמוקרטית" זו גרמה לכך שבאסיפה השנתית הקרובה החליפו את היו"ר. נבחר אבי, אשר הסכים לבחירה בתנאי ששנה אחריו ייבחר בן־יעקב. וכך היו ממלאים את התפקיד לסירוגין. נוסף על מילבסקי, שיפמן ואבי הכניס בן־יעקב בראשית המאה רוח רעננה בחייה הציבוריים של הקהילה היהודית בקנייב. הוא בא לקנייב כשנתיים לפני פטירתו של הרצל — בימים של התעוררות ציונית חזקה. כעבור עשר שנים בא משפט ביליס בקייב הקרובה כל כך לקנייב והקהילה חיה את המאורע יום יום, שעה שעה, בגלל הקשר ההדוק בין עיר הפלך ועיר המחוז. גם אני בדרכי מהומל לקנייב לחופשת הסתיו ביקרתי במשפט, אשר הסעיר את רוחי והשאיר רושם לא יימחה. בשובי לגמנסיה „הדבקתי" את חברי בחוויה עמוקה זו. רצינו לשגר משלחת של גימנזיסטים יהודים אל הסופר קורולנקו כדי לחזק את ידיו במאבקו נגד המשפט.

עיסוקם של יהודי קנייב היה במלאכות שונות, אשר שרתו את הכפרים שבסביבה וסחר קמעוני במספר חנויות גדולות ובמאות חנויות קטנות. היו גם שני רופאים יהודים, מלבד הרופא והחובשים בבית החולים העירוני שלא היו יהודים. הרופאים היהודים לא היו מבני המקום, אלא באו ממרחקים — על הרוב מקייב. זכורני שהרופא הגוץ והאדמוני כהן גויס למלחמת יאפאן. אז הובא לקנייב בפעם הראשונה סרט ראינוע ממראות המלחמה. כל תושבי העיירה חזו בסרט, אשר הוצג פעמים אחדות, וכולנו חיפשנו את דוקטור כהן שלנו בקטע של הסרט אשר הציג טיפול בפצועים...

בסביבות קנייב היו בתי־חרושת רבים לסוכר. בין בעלי בתי־החרושת לסוכר היו בולטים שני יהודים — ברודסקי וזייצב. לזייצב היו בני משפחה מרובים בקנייב. אלה היו מועסקים על ידו בבתי־החרושת שלו ובעונת הייצור, שקראו לה אצלנו בשם „פרואיזבודסטבו", בין סוכות לפסח — נעדרו ראשי משפחות רבים מן העיר והיו חוזרים לפסח הביתה. בבואם לבית־הכנסת בימי החג היו כל המתפללים ניגשים אליהם ללחיצת יד וברכת „ברוכים הבאים". חזיון זה היה חוזר כל שנה. האוכלוסיה היהודית היתה פעילה ומועסקת.

אך היו בקנייב גם מקבצי נדבות. בשביל אביונים גלמודים היה בית־מחסה, בבעלותה של הקהילה שקראו לו „הקדש". רבים מהם היו מחזרים על הפתחים לא של היהודים בלבד אלא גם של הרוסים. בחודשי הקיץ, מפתיחת עונת השייט על הדניפר ועד להפסקתה, היו באים מקבצי נדבות „אורחים", אשר היו עוברים על ספינות קיטור את כל התחנות ומתעכבים לימים אחדים כדי לחזר על הפתחים במאכסימום של יעילות. גם אלה היו אך ורק יהודים. אמי לא יכלה לשאת את הבזיון הזה וארגנה ועד, שקראו לו „קומיטט". כל המשפחות היהודיות היו מכניסות לועד תשלומים חודשיים קבועים, והודיעו לכל מקבצי הנדבות שאסור להם לחזר על הפתחים וכל אחד היה מקבל את „משכורתו" השבועית שנקבעה לו. הותיקה ביניהם היתה צביה. איש לא זכר מתי היא הופיעה לראשונה. אינני בטוח אם גם היא היתה באה אל הועד לקבל את התשלום. אך היא היתה ממשיכה לבוא לביתנו כל יום ששי השכם בבוקר לקבל את ארוחת הבוקר המוכנה והמיועדת לה והיתה מבלה שעות אחדות עד שהיתה גומרת את שתיית התה ממיחם גדול שלם, מקבלת עוף מוכן לבישול, חלה, ביצים, סוכר ועוד. פעם העיר לה אחי הקטן: „צביה, הלא יש קומיטט"... היא השיבה „יבקרו כל שונאי בקומיטט, ולידידי מאחלת אני שיחזרו על הפתחים". הקומיטט פעל למופת. כל הקבצנים היו מרוצים ומקבלים את קצבתם השבועית, פרט לצביה.

הקהילה היהודית בקנייב על כל חלקיה היתה מאוחדת ומאוגדת. מתקבל על הדעת שהיא איננה קיימת עוד ואין יותר יהודים בקנייב. אם אמנם מונה עכשיו אוכלוסייתה כשבעת אלפים נפש, הרי זה ודאי „בלי יהודים", לפי הפתגם הרוסי „קרומי יברייב". בחלקם חוסלו ובחלקם ברחו.

ניתן לשער כי חיים עדיין בעולם ואף ברוסיה יהודים ילידי קנייב, שהיו רוצים לבקר בה. אמר לי אחד במוסקבה שלא כדאי לראות הריסות קורעות לב...

קנייב היתה קשורה מאוד אל עיר הפלך — קייב. תושבי קנייב היו עורכים בקייב קניות חשובות, האינטליגנציה היתה משתמשת בכל הזדמנות כדי לבקר באופירה ובתיאטרון בקייב. הרופאים המקומיים היו רופאים כלליים מסוגם של רופאי־בית. אך הנזקקים לרופאים מקצועיים, כגון רופא עינים, רופאי גרון, אף ואוזן, מנתחים, רופאי לב וכד', היו קשורים עם רופאים ידועי־שם בקייב ומבקרים אצלם. ביחוד היה מפורסם ד"ר מאנדלשטם, רופא עינים, מהציונים הראשונים אשר היו קשורים עם הרצל מראשית

הופעתו לפני הקונגרס של 1897. בהיותי ילד הביאו גם אותי אליו, ללא הכרח. קצת מאוחר יותר נהניתי מהסיפור עליו שהוא הוזמן לאוניברסיטה בקייב והוצע לו לקבל מעמד ותפקיד של פרופסור. הוא הסכים, אך המינוי התמהמה. השיחה על מינויו חזרה פעמים אחדות עד אשר רמזו לו בשיחה האחרונה שרצוי מאוד שיתקן בפספורט שלו את הסעיף „דת". הוא ענה: „אם דרוש לכם פרופסור־אוקוליסט, הנני לרשותכם, אך אם דרוש לכם נוצרי — אשלח אליכם את העגלון שלי" *.

לא בלבד אל הרופאים, התיאטראות והחנויות הגדולות בקייב היתה יהדות קנייב קשורה, אלא גם אל המרכז הציוני הגלילי ואל המרכז היהודי שם. זכור לי ביקורו של אבי אצל הלל זלטופולסקי לאחר הפוגרום בקנייב ב־1905. בשובו סיפר שקיבל הבטחה לעזרה לנפגעים, כן סיפר שפגש את בתו של זלטופולסקי, כבת 18, אשר דיברה עברית רהוטה.זו היתה שושנה פרסיץ.

בשנת 1916 מלאו 25 שנה להופעת ספרו של ד"ר פינסקר — „אוטואמנסיפציה". בבואי הביתה לחופשה קצרה מהאוניברסיטה, חופשת חג המולד וראש השנה האזרחית, נתבקשתי ע"י סניף הציונים להרצות על ה„אוטואמנסיפציה". להרצאה באו גם שני יהודים, שלא מתושבי קנייב, אשר עבדו בחפירות המסלול לקראת בנין מסילת ברזל. אחד היה חבר ס.ס. (טריטוריאליסט) והשני — מהנדס בונדאי. הם טענו שפינסקר לא התכוון לציונות אלא ל„אוטונומיה פרסונלית". היה ויכוח עז. בבואי לקנייב כעבור כשנה וחצי בקירוב לאחר מהפכת פברואר 1917 פגשתי את הבונדאי אשר הירבה לדבר על הפועלים שעבדו בהנהלתו. שאלתיו כיצד הם מבלים את השעות הפנויות של יום העבודה המקוצר של 8 שעות, אשר הביאה המהפכה. הוא ענה לי: „טוב מאוד. הם נוחרים"... שאלתיו: „ומה עם עבודתך התרבותית למען הפרולטריון שבהנהלתך"? ענה במנוד־ראש ובתנועת־יד של ייאוש.

אמנם פגשתי כמה בחורים, אשר הושפעו על־ידי הבונדאים האורחים שהיו בבחינת הנוטים ללון בקנייב עד גמר הקטע של המסילה, אך האגודה הציונית היתה פעילה מאוד. בקיץ 1917 באה הזמנה לבחור בצירים לועידה השניה של „צעירי־ציון" ולועידה השביעית של הציונים. נבחרתי לייצג את קנייב כציר בשתי הועידות והשתתפתי בשתי הועידות בפטרוגרד. לאחר הועידות ולפני שובי ללימודים באוניברסיטת חארקוב הספקתי עוד לבקר בקנייב ולהרצות על הועידות. נתבקשתי להרחיב את הדיבור ואמנם מסרתי פרטים רבים, ביחוד הרביתי לצטט את הרצאתו של חיים גרינברג בועידת „צעירי־ציון" ואת נאומיהם של צ'לנוב, אלכסנדר גולדשטיין ולייב יפה בועידה הכללית. מרשים ביחוד היה הקטע מנאומו של לייב יפה על ההר לובצ'ן במונטה־נגרו **, שתושביו הניפו דגל לאומי ודרשו מחבר הלאומים הכהר בעצמאותו של ההר כמדינה. המסקנה שנתבקשה היתה, שאם להר לובצ'ן מותרת עצמאות מדינית, הרי לארץ־ישראל על אחת כמה וכמה.

במשך שלוש שנים לפני מהפכת פברואר 1917 חל שינוי מרחיק לכת בתלמוד התורה בקנייב בהנהלתו של המורה וחמחנך הדגול אבא סלוצקי — חניך בית המדרש הגרודנאי למורים. הוא בא להחליף את המנהל הקודם אשר גויס לצבא הרוסי עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. במשך אותן שלוש השנים בקנייב היה אבא סלוצקי הרוח החיה של התנועה הציונית בעיר זו. אבא סלוצקי עלה ארצה ב־1925 ושימש

---

* על היסוד העובדתי לסיפור זה ר' י. סלוצקי, ד"ר מ. מאנדלשטם, „העבר", כרך ד' (תשט"ז), עמ' 65—66.

** ר' ל. יפה, כתבים, אגרות ויומנים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 48—52 (המערכת).

מורה בכפר־ילדים ובכפר־חסידים. הוא נפטר בגיל צעיר רק משום שלא היו אז תרופות אנטיביוטיות.

מלבד מילבסקי, שיפמן, בן־יעקב, אשר באו לקנייב בזמנים שונים מערים אחרות, היה קשר חי וער לקנייב לעוד איש אחד שאף פעם לא היה תושב בעיר זו. מקום מושבו היה בכפר פרוחורובקה, מחוז זולוטונושה, פלך פולטבה, במרחק 9 קילומטרים מקנייב על הגדה השמאלית של הדניפר. הוא ניהל משם את עסקיו הפזורים המרובים של יהודי עשיר בשם לבוב באותו איזור. שמו היה יחיאל וולוול (זאב) זטולובסקי ***. למרות עיסוקו המינהלי והעסקי היה האיש הוגה דעות, סופר, היסטוריון, נואם נלהב ונסער. קראו לו „יהודי חם". לא היו לו שום עסקים בקנייב, אך הוא היה בא לעתים קרובות מאוד לביקור אצל חבריו, ביחוד אצל אבי ושאר הציונים בעיר. לי היה עמו חשבון „קשה" במיוחד, כי בשעה 4 לפנות בוקר היה מרים אותי ממשכבי וסוחב אותי לטבול בדניפר. הוא לימד אותי לשחות ולחתור בסירה ובשובנו מן הדניפר היה שוקע בשיחות על נושאים שונים עם הפעילים בציבור. היה מופיע כנואם מלהיב באספות. הוא פרסם מאמרים ב„השילוח" בשנות ה־90 וערך מחקר על מצב יהודי אוקראינה בימי בוגדן חמלניצקי. ב־1910 הוציא את בתו דבורה מהקורסים הפדגוגיים הרוסיים בקייב והעלה אותה לארץ־ישראל. היא הצטרפה אל מייסדי דגניה א' ונישאה לשמואל דיין, שניהם היו בין מייסדי מושב נהלל, היא דבורה דיין ז"ל. בשנת 1913 נסעו דבורה ושמואל דיין מא"י לקונגרס הציוני בווינה ובהזדמנות זו ביקרו בפרוחורובקה ובביתנו בקנייב. למרות היותו אורח הנוטה מדי פעם ללון בקנייב, היה זטולובסקי פופולארי מאוד ואהוד על התושבים. השפעתו התרבותית והתנועתית היתה רבה. בנו יהושע הועלה אף הוא ארצה מיד עם סיום לימודיו בגמנסיה בזולוטונושה בשנת 1913. הוא היה חבר קבוצת גבע ומארגן קבוצות בנין, אבן סיד ופעיל ב„סוללי־בונה". גם האב עלה וחי כמה שנים בגבע עד פטירתו שם. עד סוף ימיו שמר על ההברה האשכנזית בעברית. היה זה טיפוס מקורי מענין ביותר.

ההסבר היחידי לחיבתו המיוחדת לקנייב היה בהחשבתו את קבוצת הפעילים בציבוריות בעיר זאת שנזכרו לעיל. כנראה היה משהו מושך בקבוצה זו ובקהילה יהודית זו שהיה לה כעין חותם מיוחד במינו. — עיירה היתה... היתה ואיננה — על משקל פסוקו של המשורר לנסקי, שהיה ואיננו.

*** על זטולובסקי (1865—1928) ר' א. א. פרידמן, ספר הזכרונות. ת"א תרפ"ו, עמ' 218—220 (המערכת).

מ. ש. גשורי

החזן שלמה וינטרויב (קשטן) מדובנה

(תקל"ט—ו' כסליו תק"צ)

לזכר גרשון סוויט, חובב החזנות

החזן הנודע שלמה קשטן היה מטובי אנשי המוסיקה היהודים שנשארו בתחום המושב היהודי ברוסיה ורק אפשרות אחת היתה להם להראות את כשרונם — בבית־הכנסת, ולכן היו לחזנים, בין שהיה להם קול יפה ובין שהיו נעדרי קול לגמרי.

שלמה קשטן, החזן מדובנה, היה חסיד אדוק ותלמיד־חכם גדול, ירא־שמים וקנאי. הוא היה מפורסם כבעל קול ו„בעל כלים" מופלא ויחיד במינו בעולם החזנים. שמו הלך למרחקים, כי בימים ההם נהגו החזנים לנדוד ולעבור מעיר לעיר ולהשמיע את דיוקנם ותפילתם, ורק חזן לא־יצלח היה נחבא אל הכלים בעירו. יתכן שהחזנים סיגלו להם נוהג זה מהמנגנים הנודדים בגרמניה ובאיטליה בימי הביניים. על כל פנים — החזן היה חפשי לנפשו כצפור דרור. אף רבי שלמה קשטן היה נע ונד כל ימיו מעיר לעיר בין וילנה ובודפשט, אף שהיה חזן קבוע בדובנה־רבתי, כלומר: משפחתו ישבה בדובנה, והוא היה בא בכל שנה רק לזמן קצר כשליח־צבור של קהילתה, ולפעמים היה שוהה בה כמה חדשים, ובכל זאת היה מקבל משכורת קבועה מהקהילה, וגם „כתב" היה לו, אלא שבכתב היה כתוב, שמותר לו לצאת „על המדינה" פעמיים בשנה, משבת־בראשית עד שבת הגדול ומאחרי שבועות עד לסליחות. אכן הוא היה עובר עפי"ר על התחומים שתחמו לו והיה יוצא משבת בראשית ושב לסליחות, או שגם לסליחות לא היה שב, כי היה מתעכב באיזה עיר רחוקה לימים־הנוראים והיה מתחיל דין־ודברים בין הקהילות, שהיה מסתיים בקנס על־פי דין־תורה.

לשם האמת כדאי לציין, כי חזן זה לא היה ראוי להזכר כאן בתור בעל קול מופלא בלבד, כי רבים מאד היו אז החזנים „בעלי כלים" שקמו במזרח אירופה ומי ימנם. אולם עיקר כוחו היה בזה שיסד „סגנון" בחזנות. הוא היה בעל כשרון גדול ומקורי והיה לאבי החזנות בליטה, זאמוט ומזרח־רוסיה, כשם שהיו בצלאל שולזינגר מאודיסה וניסן בלזר (ספיבק) בדרום־רוסיה.

בתחילת המאה הי"ח הופיעו חזנים מצוינים במזרח אירופה שהניחו את היסוד לנגינת בית־הכנסת, וממקורם שאבו חזנים בני דורם והבאים אחריהם, ועדיין לא פסקו השפעתם, תורתם, סגנונם ודרכם בקודש. אף החזנים המנגנים שבדורות המאוחרים, האמנים המוסיקליים, משתמשים במידה רבה בחומר שירשו מדורות ראשונים כיסוד ליצירותיהם, אלא שמוסיפים עליהן מהודה ויפיה של המוסיקה המאוחרת והמשובחת. שלמה קשטן היה יחיד בדורו בקולו וסלסולי גרונו, באופן זמרתו והתלהבותו בתפילה. הוא יסד שיטה משלו וסגנון מקורי עצמאי בחזנות מזרחית. היתה זו נגינה שיש בה משום עמקות הרעיון, אצילות ועדינות, אולי יותר מזו של צלאל המצוינת בליריותה המתוקה המושכת את הלב. הוא כיהן בחזנות בערים: זאמושץ, טיקטין, בריסק דליטא, למברג ואחרות. אך דובנה היתה לו לעיר מושבו הקבועה, שנתחבבה עליו מבחינות שונות, ונקרא על שמה.

ולמה נקרא שמו „קשטן" (ערמון) על צבע שערותיו האדומות והמסולסלות שהיה דומה לצבע שערותיו של מין סוס־ערבה „קאשטאניק" שברוסיה.

א.

שלמה קשטן המשיך במסורת החזנות שעברה אליו מאביו רבי שמשון מקונסטנטין־ישן שהיה בעל תפילה מובהק. ואף היה מפורסם כצדיק וחסיד והיה מתפלל בכל יום (כשלושים שנה לפני מותו) תפילת שחרית מעוטף בתכריכים, בטלית ובתפילין.

כמה שנים אחרי לידתו קרוב לשנת תק״מ בקונסטנטין־ישן נולד אחיו נחום אריה־ליב, ואביהם רבי שמשון זכה, שהבעש״ט, מחולל החסידות, שמע את נועם תפילתו ונהנה מתפילתו ומהתלהבותו. הבעש״ט גם השפיע עליו השפעה רוחנית, והשפעה חסידית זו נשארה כמורשת אבות במשפחה.

שלמה הנער, שהיה משורר אצל אביו בנערותו, נתקבל אחר כך יחד עם אחיו נחום־ליב כמשוררים אצל החזן קלמן מוהילבר, שהיה נודד, כמנהג בימים ההם, עם להקתו בעיירות. הילד שלמה הצטיין בקולו היפה, וכשגדל חונן בקול טנור מפליא ויצא לו שם כאחד הגדולים בדורו: בעל תפילה מלהיב ומרעיד את הלב ברצ׳יטטיבים ובתפילתו החמה. בנעוריו היה חסיד נלהב, והמגיד רבי ישראל מקוזיניץ אמר עליו, שבנועם נגינתו יכול הוא להביא את המשיח. רבי קלמן היה נודע בכינויו „החזן הפיסח״, כי היה פיסח על רגל אחת, וכיהן כש״ץ קבוע בעיר מוהילוב שעל הדניסטר, ודרכו היה לנסוע בימי הקיץ לערי המדינה, כמהנגם של חזני רוסיה ופולין אז. בן תשע היה שלמה כשנתקבל כמשורר אצל רבי קלמן, ולווהו במסעיו, ובגלל נועם קולו וחזקו עם ידיעת הסלסול, שבכך עורר רושם מפליא ומקסים אצל כל שומעיו, קנה לו רבי קלמן הש״ץ שם טוב בכל המקומות שבהם עבר לפני התיבה. רושם רב עשה עליו ביקורו אצל הצדיק הנודע רבי ברוך ממזיבוז, נכד הבעש״ט, שחיבב מאוד נגינה.

רבי קלמן החזן ממוהילוב נסע עם מקהלתו למחוז קמיניץ־פודולסק והתפלל בקהילות אחדות בערי המחוז. השר נאריישקין שנמצא בעיר בדרך מסעיו ומטבעו היה חובב נגינה נמרץ הלך לבית־הכנסת להאזין לזמרתו, ובשמעו את קולו הנעים והחזק של הנער שלמה מצא מאוד חן בעיניו, ובקש את החזן למסרו לידו והוא ישלחהו לפטרבורג וילמד שם את חכמת המוסיקה ויהיה לזמר מפורסם בעולם. החזן, איש חרד, סירב, באמרו להשר, כי הנער נמסר לו מאביו שיהיה רק אצלו, אבל הוא מוכן לכתוב לאביו ולהודיעו את הצעת השר. האחרון ביקש את הנער כי יבוא אליו בכל יום וישיר לפניו מנגוניו היפים. הנער נעתר לו ושר לפניו תמיד כשנתפנה מעבודתו. השר העניק לו תמורת שירתו כסף ומתנות וביקשו לבקר אצלו לעתים קרובות ואף ימלא את בקשותיו.

והנה קרה אז מקרה איום בקמיניץ־פודולסק. בני בליעל הלשינו בפני הרשות על יהודי ת״ח ועשיר מנכבדי העיר ושמוהו במאסר. כל מאמצי קרוביו וידידיו במשטרה ואצל שר המחוז לשחררו בכופר־נפש לא הצליחו. פנו לחזן ממוהילוב ובקשוהו ששלמה משוררו יבקש רחמים על האסיר לפני השר. החזן נענה להם, ושלמה הלך לבית השר. הלה ישב אז עם שרים רבים ונכבדים במסיבת צהרים, ובשמעו ששלמה בא בענין דחוף, הזמינו להכנס אליו ושאלהו מה בקשתו. הנער נפל לפניו על ברכיו ותוך בכיה ספר לו כי דודו אחי אביו (ע״פ כל ישראל אחים) נתפס בפח אנשי שקר שטפלו עליו כזבים ונתנוהו במאסר, ונשען על הבטחת השר למלא את בקשותיו הוא מבקשו לשחרר את האסיר. השר קיים את הבטחתו ושלח את דודו לחפשי. יהד עם זה ביקש את הנער לשיר לפניו מנגוניו הערבים. הנער נגב את דמעותיו והתכונן לזמר. האורחים הסתכלו בפני העלם, שהיה נחמד למראה, פניו צחים כשלג, לחייו אדומות ועיניו צוהלות והתפעלו מקולו הנעים והנמרץ, ולאות שביעת רצון מחאו כפים וקראו הידד. כולם העתירו נשיקות על לחייו ובקשוהו לשיר עוד, והוא נענה להם, וכל אחד מהנוכחים נתן לו כסף ומתנות. השר הגדיל לתת לו יותר מכולם, וצוה לעוזרו להביא תיבה קטנה ולשים בה את כל הכסף והמתנות שנתנו לנער, סגר את

התיבה ומסר את המפתח לנער. אחר זה אמר לו השר, שיסע להוציא את דודו מהמאסר. השר ניגש לשולחנו וכתב שורות אחדות על הגליון וחתם בחותמו, מסר את המכתב למשנהו וצוה לעוזרו להכין את כרכרתו הרתומה לארבעה סוסים טובים ויפים, ולמשנה אמר כי יסע עם העלם לשר בית האסורים וימסור לו מכתבו לשחרור האסיר, ואחר זה יסיע את שניהם לבית המלון שהחזן ממוהילוב מתאכסן שם. קל לתאר את הרושם הגמרץ בעיר, בשעה שראו את כרכרת השר המרופדת מצעות משי ורקמה עם ציצים ופרחים מכסף וזהב ורתומה לארבעה סוסים ובה השר עם העלם והאסיר מתקרבת למלון. יהודי העיר שמחו על הישועה הגדולה וקרובי האסיר נתנו לעלם מתנות רבות ויקרות וברכוהו על פעלו הטוב.

בשנה השלישית קבע החזן שוב את מגמת נסיעתו עם מקהלתו לאחד המחוזות, ואתם הנער שלמה, ובכל מקומות בקוריהם והופעתם בתפילת בית־הכנסת קנו להם שם טוב, והחזן בא על סיפוקו הכספי בעין יפה.

בשנה הרביעית תכנן החזן את מסעו בלוית משורריו עם בקורים אצל צדיקי החסידים הנודעים בני דורו, כמו אצל רבי ברוך ממזיבוז נכד הבעש״ט, רבי ישראל המגיד מקוזניץ ואחרים. וכשנודע לחזן כי הרב יעקב־שמשון הצדיק משיפיטובקה נתעכב לרגל עליתו לא״י באחת הערים בקרבת דרך מסעיו, סר אליו לקבל פניו ולשיר לפניו עם משורריו, כי החזן עצמו הרגיש עצמו קרוב לעולם החסידות. הצדיק משיפיטובקה, מלבד גדולתו בתורה, היה ידוע אצל החסידים גם כבעל־מופת. ביום שבת, במסיבת הצהרים, בא החזן עם משורריו לבית מלון הרבי ושר לפניו את זמרותיו, ושלמה העלם שר בקולו הנעים והחזק, וכל הנוכחים היו מלאים התפעלות מקסם זמרתו. הרבי שאל את החזן על משוררו זה, והוא ענה, שזה שלוש שנים שבא אליו ללמוד את חכמת הנגינה. הצדיק אחל ברכה לחזן על זמרתו הנאה ולשלמה במיוחד, שנשא חן בעיניו. אחר זה שר בן הצדיק מזמירותיו והחסידים התענגו לשמע זמרתו והתייהרו בו כבנו של הצדיק. אך שלמה הנער לעג לזמרתו. החסידים סיפרו לצדיק ששלמה צחק לשירת בנו. אמר הצדיק לשלמה: הטרם תדע כי יכול אני לקחת ממך את קולך הנעים? אחרי זה הלך שלמה לבית־הכנסת להתפלל מנחה, ואחרי שהקהל סיים תפילתו שר שלמה שירים וזמירות שונים כדי להראות יכלתו בזמרה. וכל אנשי העיר נהרו לבית־התפילה ליהנות מזמרתו, וגם מחוץ לבנין עמד קהל רב. שלמה שר 3—4 שעות רצופות ואחרי זה הפסיק.

למחרת נחר גרונו של שלמה והזמרה קשתה עליו. החזן נסע אתו לביתו, ומאז עברו ששה שבועות, והזמרה — ממנו והלאה. הנער בכה ובקש את החזן לנסוע אתו לצדיק משיפיטובקה למען יברכהו וישיב לו את קולו שגלה ממנו. שניהם נסעו לצדיק והנער בכה לפניו ובקשו לכפר לו על שלעג לזמרת בנו ולעשות למען החזרת קולו. והצדיק נענה לו, באמרו אליו: אם תהיה ירא־שמים ותיזהר בנטילת־ידים לפני כל סעודה ותברך ברכת המוציא וברכת המזון ותתפלל יום יום בכוונה, בטוחני שהשוכן במרום ישיב לך את קולך ותהיה חזן מפורסם בכל העולם, והצדיק בירכו וצוהו לשוב לביתו. ואכן אחרי ששב עם החזן לעירו החל שלמה לשיר כמקודם בקול הבא אחרי חלופי קול־נעורים. שלמה עצמו היה כ׳ספר דבר זה מפעם לפעם למבקרים אצלו, והוא האמין באמונה שלימה בכוחו של הרבי. אחר זה נשאר שלמה עוד כשנתיים אצל החזן ממוהילוב, ואחר חזר לבית אביו.

ב.

אביו חיפש למענו בת־זוג, ולתכלית זו בחר בבת אחותו, שפרה, בת הרב מרדכי כ״ץ מהעיר ירמולינץ שבמחוז קמיניץ־פודולסק, שהיה ידוע בדורו לרב מופלג וצדיק תמים, ומכריו ספרו עליו כי בסוף ימיו היה אומר לילה לילה את ספרי הזוהר בעל־פה, ובליל יום־כפור התפלל תפילת כל־נדרי, ואחר כך את שיר־היחוד ותהלים כל הלילה לפני העמוד,

ובעלות השחר התפלל תפילת שחרית, מוסף, מנחה, נעילה ומעריב. וכך היה מתפלל מנעוריו עד יומו האחרון כשמת בן שבעים, זקן ושבע ימים. אחרי נשואיו אכל שנה על שולחן חותנו, הביא אליו את נחום־ליב אחיו הצעיר ולימדו חכמת הנגינה והיה לו למשורר עם עוד אנשים אחדים שמילאו אצלו את התפקידים באס, טנור ופיסטל ונסע עמהם לערי המדינה, ובכל מקום בואו קנה לו שם טוב עד שנתמנה לש"ץ קבוע בעיר זאמושץ (בפולין הרוסית), שאז שכן בה המגיד הנודע מדובנה אחרי עזבו את דובנה. נחום־ליב הצטיין בקולו הנעים ובסלסוליו והפליא את שומעיו, ואף ניסה כחו בליחון, וחבוריו בנגונים היו מוצלחים, ואחרי שנתפרסם בחזנותו סדר לו להקת משוררים לעצמו ונסע אתם לערים שונות עד שנתמנה לש"ץ. הוא היה גם מופלג בידיעת התורה.

בזאמושץ נזדמנו איפוא שני ה„דובנאים": המגיד ר' יעקב קראנץ מדובנה, ור' שלמה החזן מדובנה, שכיהנו במקום אחד. אך המגיד והחזן לא היתה דעתם נוחה זה מזה, כי פעם אחת דרש המגיד ושילב בדרשתו משל בחזן ועשהו ללעג ולקלס, והחזן קשטן האמין כי המגיד עשה זאת בכוונה לבזותו ואת אומנותו וכעס עליו, ובכל עת שדרש המגיד בבית־הכנסת יצא החזן משם ולא רצה לשמוע את דרשותיו, וכן להיפך. כאשר התפלל החזן לפני התיבה עזב המגיד את מקום התפילה ולא רצה להתפלל עמו ביחד ויצא את בית המדרש. דבר זה היה למורת רוח מנהיגי הקהילה. ופעם ביום הושענא־רבה נתנו פקודה כי החזן יתפלל לפני התיבה בבית־הכנסת, וקודם אמירת הושענות ידרוש המגיד לפני המתפללים דברים כבושים ומוסר, ושניהם נאלצו נגד רצונם לשמוע פקודת ראש העדה ולהתפלל יחד במקום אחד. על זה אמר הרב דמתא הגאון ר' יוסף הויכגילרנטר ז"ל בהלצה: הלא בכל יום כשאומרים „מזמור לתודה" אין אומרים „למנצח"; בשבת ויו"ט כשאומרים „למנצח" אין אומרים „מזמור לתודה". ומתי יזדמנו שניהם לפונדק אחד? הוי אומר רק ביום הושענא־רבה. ואותו הדבר כאן. בזמן שהחזן מתפלל לפני התיבה אין המגיד בבית הכנסת, ובזמן שהמגיד דורש אין החזן שם. ורק ביום הושענא־רבה יזדמנו שניהם למקום אחד.

החזן שלמה הסכין טרם נסעו לערי המדינה בחדשי הקיץ לנסוע מקודם למגיד מקוזניץ, שהיה ידוע בימיו לרב וצדיק ובעל מופת גדול, עם להקת משורריו ליום שבת וזמר על שולחנו את זמירות השבת, וכל החסידים, ובראשם הצדיק, היו מלאים התפעלות מזמרתו. הצדיק אמר לחסידיו: דעו כי שלמה החזן יכול להביא בנועם תפילתו ובנגינתו לביאת המשיח במהרה בימינו. לשאלת החסידים כיצד יתכן הדבר, ענה הצדיק, כי החזן יתפלל בבית־כנסת גדול עם קיבולת של עשרת אלפי איש, ובשעה שהחזן ינגן ידום כל העם ויאזין לנגינותיו בכוונה עצומה, ואם יביע את שאיפתו זו לשוכן מרום — אזי יבטא את שאיפתם של עשרת אלפי אנשים, וכתוצאה יבוא המשיח חיש. שלמה החזן, שהאמין בצדיק כחסיד נאמן, שאלו: למה אין המשיח בא עכשיו, והצדיק ענהו: יודע אני כי הנך מתפלל בכוונה עצומה. ברם חבל כי בין עשרת אלפי איש שיבואו לבית־הכנסת לשמוע זמרתך ימצאו גם אנשים רעים וחטאים, ובתוכם גם אנשים שלא מבני ישראל, ובמחשבותיהם הרעות יפריעו בעד הטובות, מה שימנע בעד הגאולה וביאת המשיח. אחרי השבת נפרד החזן שלמה מהצדיק שהניח ידיו על ראשו וברכהו. שלמה נסע אחר כך עם משורריו העירה טיקטין ואף שם התפלל וקנה לו שם גדול, עד כי אנשי טיקטין הפצירו בו להשאר אצלם כחזן קבוע, אך החזן ענה להם כי לפי הכתב שיש לו מהעיר זאמושץ טרם עבר זמנו והכתב שריר וקיים. הרב מטיקטין היה גאון גדול והוא אמר לחזן כי הוא מקבל עליו את האחריות לדבר ומתיר לו להיות אצלם חזן על אף הכתב. שלמה נתמנה חזן בטיקטין והרב כתב לאנשי זאמושץ כי הוא התיר לחזן את ההתחיבות. הם לא יכלו להעיז פניהם נגד הרב הגאון ונענו בטוב לשלמה. כשהתפלל בימים הנוראים ובתפילת כל־נדרי שר את הוידוי בנגינה נפלאה לאזני כל שומעיו, שאלו אחר כך אנשי ביהכנ"ס את הרב, איך ישרה בעיניו

תפילת כל־נדרי? והרב ענה: „יש להצטער על שיש לנו רק חטאים מעטים". סיפרו את תשובת הרב לכל בני העיר. רב העיר אהב את שלמה החזן חיבה יתירה והיה אחד מאוהביו וממיודעיו.

פעם אחת בא החזן אריה וילקומירר לטיקטין ואמר: אני אוריד את כבוד החזן קשטן. הלך לפרנסי העיר ובקש מהם רשות להתפלל תפילת שחרית בשבת ושלמה יתפלל מוסף כדי להראות כוחו בשיר. שלמה החזן דרש מהפרנסים שלא להרשות לאריה להתפלל, בראותו בזה חלול־השם לעשות את בית־הכנסת לבמת־חזיון (תיאטרון). אבל אם רצונו בהתמודדות נגדו בנגינה יבוא אליו הביתה וכל אחד ישיר והשומעים יוציאו משפט מי עולה על מי. המשורר הבאס יצחק־ליב הלך לבית הרב ובקשו להזמין אליו את החזן אריה וילקומירר ולבקשו לשיר לפניו, ויצחק־ליב עם עוד שני משוררים יסתתרו בחדר למען יוכלו לשמוע את זמרת החזן. הרב עשה כן והזמין לביתו את אריה החזן עם משורריו ובקשו לשיר שיר אחד. החזן פתח בשיר „קדושה" משירי מחול. לבקשת הרב לשיר עוד זמר שר החזן „לכו נרננה". שוב בקש הרב לשיר מתפילות הימים הנוראים, והחזן פתח בשיר בדרך סלסול, כי היה מאומן מאוד באמנות הסלסול. אך כשהחל לשיר את הזמר השלישי, פתח הבאס יצחק־ליב, שמטבעו היה איש שמח ואהב להתלוצץ, את דלת החדר ורקד כאיש עברו יין עם שני המשוררים לפני הרב והחזן בריקודים נפלאים וקראו „הידד" כאנשים שכורים. ולחזן אמר: האתה זה שאמרת להוריד את כבוד חזני שלמה הנודע בכל קצוי ארץ בשירי מחול שמקומם בבתי הוללות? הוא הזמינו לבוא לביתי שלמה החזן. הלה סירב ללכת, אך המון העם שהתאסף שם הצטרפו לדרישת הבאס, ואריה נאלץ ללכת לביתי שלמה. הקהל הפציר בו לשיר מיצירותיו. אחריו שר הבאס יצחק־ליב בקולו החזק ובסלסול. אחריו שר שלמה יצירה חדשה שחיבר לארבע הפרשיות בקולו הנעים והחזק, היא היצירה „כאשר שמענו כן עוד נחזה", וכל הקהל שמח וקרא „הידד". אריה החזן קם והודה כי אכן שלמה הוא ראש החזנים וחזר עם משורריו לביתו, ומיד ישב על העגלה ועזב את העיר.

אחרי שלמה כיהן כחזן בטיקטין כשלוש שנים נתמנה כחזן בבריסק־דליטא וכיהן שם שש שנים, ומשם עבר לדובנה רבתי ונתמנה שם כחזן קבוע, ושם נשאר בכהונתו זו עד יומו האחרון.

ג.

שלמה איוה את דובנה לעיר מושבו, ואף שרבו ההצעות מערים יותר גדולות ובתנאים יותר טובים — החליט לתת יתרון לדובנה על פני כל ההצעות שהוצעו לו. העיר דובנה כבר היתה אז בימיו עיר בעלת אוכלוסיה מרובה, מלאה חכמים וסופרים מובהקים ומופלגים בתורה. אמנם החסידות לא הצליחה להתפשט בה, ורק מעטים מבני המקום היו חסידים. שלמה אמנם עזב כמה פעמים את דובנה ונתמנה כחזן בעיירות אחרות, אבל מיד כשאנשי דובנה פנו אליו והוסיפו על שכרו שב לדובנה. במשך הזמן הפך לאשיות אגדית. אגדות שונות נשארו בזכרון החזנים בני דורו על „חכמת שלמה" בנגינתו. הוא היה בעל תורה ומדות, התנהג באצילות כאדם שהכיר בערכו ומעמדו וכאמן המוקיר ומכבד את אומנותו.

הוא היה מחבר לחניו בעל־פה על־ידי שנון כל פרק למשורריו (כי לא ידע את כתב תוי־הזמרה) עד שלמדו את הנגון וקלטוהו בזכרונם. ורק אחרי שגדל צבי־הירש וינטרויב ולמד את תורת הנגינה, התחיל רושם את נגינות אביו בכתב. בקולו ובאמנות סלסולי גרונו לא היה דומה לו. הוא היה מפליא לעשות בסלסוליו, שעוררו את הצבור לתפילה, אם כי בטבע הסלסול נשמע כעין רפרוף וקלות התנועה וחז"ל דרשו: לעולם יתפלל אדם מתוך כובד ראש, שמשמעה: נגינה מתונה ומיושבת בתנועות כבדות וממושכות. מכל מקום היתה תפילתו של שלמה חודרת ללבות השומעים. אדרבא. חסלסולים עצמם יצאו מפיו

בהתלהבות ודביקות, שהביאו את הקהל להתעוררות והתרוממות הנפש מתוך חרדת קודש. הסלסול (קולורטורה) בנגינת בית־הכנסת משמש כלי־מכשיר להבעה מיוחדת. הסלסול בזמר הורתו ולידתו במזרח, ובא מתוך הד האויר שבין ההרים והגבעות. אלא ששומרי נגינת ישראל פיתחוהו ועשוהו לכח עצמאי, המסביר את הנגון והגוונים הדקים ביותר. צבי־הירש, בנו של שלמה, מספר בזכרונותיו, שמעולם לא שמע קול עז ונעים כקול אביו עם סלסול חד וחריף. ונוסף לקולו נתגלה עיקר כשרונו בתכונת זמרתו, באשו והומו ובנועם אמרותיו. וכששמע את אביו ב„שדי איום ונורא" — לא יכול היה להתאפק מבכי לאין הפוגות וכל המקהלה והמתפללים געו בבכי. צבי־הירש, שבבחרותו היה מנהל המקהלה של אביו, בן הדור החדש, מלומד ואמן גדול במקצוע המוסיקה הכללית, נאלץ להפסיק את נהימת המקהלה עד שחלפה התרגשותו וזרם דמעותיו פסק.

ודוקא כאן בלטו כחו וסגולתו של הסלסול בזמרת בית־הכנסת, שאין כמוהו בנגינה דתית אחרת או בנגינת חול, על אף קלות התנועה שיש בה לכאורה משום פזיזות ומהירות מופרזת, התפתחה כאן קולורטורה מאומנת, כאילו היא משמשת ענף מיוחד באמנות הזמרה. מבחינה זו היה שלמה קשטן ממש „חד בדרא", הוא היה משזר ומשלב את סלסולי גרונו בתנועות הזמרה שבנוסח התפילה במתיקות מיוחדת במינה. ולא עוד אלא ששימשה כעין הסבר העניינים. במלים „למען נהדל בעושק" נשמע כאילו האיש נלחם נגד המעשים הרעים שבין איש לחבירו ומחליט לחדול מעושק.

שלמה חזן הדריך תלמידים רבים בחזנות, ולכבוד גדול נחשב למי שזכה להתקבל אצלו כמשורר במקהלתו. יצחק־ליב הבאס, שהוזכר לעיל, בא אליו בימי חזנותו בזאמושץ בהצעה ללמדו נגינה, ואחרי שעמד במבחן הועידו שלמה להיות אצלו משורר באס. הוא הדריכו בחזנות ובנגינה וציוהו להתמיד בלמוד ולשיר שעות אחדות בכל יום ואז יהיה משורר טוב. שמע בקול החזן וזמר יום יום כחמש שעות רצופות והצטיין כמשורר באס ושמו הלך לפניו. אחרי מספר שנים עזב את מורהו החזן והתפרנס מזמרתו לפני אנשים חובבי חזנות ואף ערך מסעות בערים שונות והרוויח כסף רב מזמרתו, ובסוף ימיו ישב בברודי, ותמיד היה מזכיר את „תור הזהב" בתקופת זמרתו במקהלת שלמה קשטן.

ביום הראשון, למחרת השבת, עבר שלמה את גבול פולין ובו ביום הגיע לוורשה. הוא היה נוהג בכל בקוריו ברוסיה ובפולין שלא להתפלל אם לא שילמו לו את שכרי לפני השבת, לכן היה בא תמיד בראשית השבוע למען יוכל לגבות את שכרו לפני השבת. בעד כל שבת דרש מאה רובל, ואם בקשוהו לשיר בימות החול לא שר אלא תמורת 12 דוקטים. הוא נשאר בוורשה 12—14 שבועות ואסף סכום כסף גדול, עד שאחרי נכוי הוצאות הנסיעה הביא אתו לביתו אלף ומאתיים רובל, סכום גבוה בימים ההם. משהגיע לדובנה חזרה לפני הימים הנוראים וראה כי טרם שלמו לו את השכירות שהוקצבה לו, כי בימים ההם לא היה סדר בהנהגת הקהלות, לא חפץ להתפלל, עד ששילמו לו שכרו, ורק אז התפלל. בשנה השניה החלו לשלם לו בכל שבוע את שכרו כראוי. אחר כך שוב חלו הפרעות בתשלום שכרו, עד כי הגיעו הימים הנוראים, ואז שילמו לו את המגיע, ושוב היה עובר לפני התיבה ומנעים את התפילות בבית־הכנסת.

בדובנה נולדו ילדיו, אך כולם מתו בשחר ילדותם, ורק אחד מהם, משה שמחה, נשאר בחיים. שנתיים אחרי לידת משה־שמחה נולד בן־הזקונים צבי־הירש ביום א' באדר תקע"ג, ולפי סגולה מרבני החסידים הוסיפו לו את השם „אלתר".

ד.

החזן שלמה לא הסכים עם מצבו בדובנה, ששכרו היה נתון למצב־רוחם של פרנסי הקהלה כ„חומר ביד היוצר", והוא חשב לעזוב את העיר. משום כך שלח את אשתו ושני

בניה לבית אביה אשר בעיר ירמוליניץ. ואחרי חג השבועות נסע עם משורריו ללבוב והתפלל שם ביום־שבת בבית־הכנסת הגדול. הכניסה היתה רק בכרטיסים. הוא משך את לבבות המתפללים בקסם זמרתו וקולו עד שמינוהו לחזן. לבוב היתה כבר אז עיר גדולה מאוכלסת יהודים, ופרנסיה היהודים דאגו לכך ששכרו של החזן לא יקופה.

בקהלות רוסיה ופולין היה נהוג אצל רוב החזנים, כי ביום א׳ דר״ה היה בעל־התפלה של מוסף אומר חרוז אחד בתפילת שחרית (אולי כדי לבחון את קולו אם יוכל להתפלל תפילת מוסף). אף החזן שלמה נהג כך ושר את החרוז „זוכרי זמירות יזמרו בקול״ בקולו הנעים והחזק. בעל תפילת שחרית נתחלחל מאד לקול החזן עד שלא יכול היה להוציא מפיו מלים והוא נאלם דומיה עד כי שבה רוחו אליו ואז המשיך בתפילה עד סיומה. מקרה דומה קרה גם בדובנה, אחרי ששלמה נעדר בימי הקיץ מהעיר, וביניתיים מת החזן השני של בית־הכנסת הגדול, ומקומו מילא איש אחר. הוא היה בעל קול גבוה ותמיד התפלל רק בקולו זה. חזן חדש זה לא שמע מקודם את קולו של החזן שלמה, וכשבא לימים הנוראים לדובנה התפלל החזן השני תפילת שחרית בקולו כדרכו תמיד. וכאשר השמיע שלמה בקולו העז „זומרי זמירות יזמרו בקול״ נבהל החזן השני עד שנעתקו מפיו מלים, וכרבע שעה נבצרה ממנו היכולת להמשיך בתפילתו. אחר זה התפלל שלמה תפילת מוסף במלוא יכולתו והפיק רצון שומעיו.

שלמה החזן שהה בלבוב עד אחרי ימי הסוכות. והנה קרה מקרה שהשפיע לשנוי בתכלית. לפי החוק החדש של ממשלת אוסטריה חויבו היהודים להתגייס לעבודת הצבא. בלילה הראשון לחג האסיף באו אנשי השלטון והוציאו מבית הרב הגאון והעשיר רבי יעקב אורנשטיין את בנו היחיד, ורק בעמל רב הצליח הרב לשחרר את בנו, והקהל נאלץ לשלם כופר נפשו אלף דוקטים. אמר החזן שלמה לפרנסי העיר: אם תתנו לי מלא ביתי כסף וזהב לא אוכל להשאר כאן (ברוסיה טרם גויסו היהודים לצבא) ולהיות שרוי בדאגה ובפחד פן יקחו את בני לצבא. ואמנם מיד אחרי תום ימי החג יצא מלבוב עם להקת משורריו דרך ערי פולין לעיר וורשה, ומשם עבר את הגבול לארץ פרוסיה.

שלמה החזן היה אז במיטב שנותיו, בגיל של שלשים ושלש שנה, וקולו צלצל במלוא תקפו ועוזו, ואף נעם מאד לאוזן השומע. היה לו טנור גבוה. ואף כשהיה משמיע טון פשוט היה מעורר תשומת־לב לנועם זמרתו. ולא לחינם אמרו עליו, כי מי שלא שמע תפילת הימים הנוראים שלו לא שמע זמרה טובה מעולם.

בקורו הראשון בפרוסיה היה בעיר קמפן. להצעת ראשי הקהלה להתפלל אצלם ביום השבת, ענה, כי תמורת התפילה דורש הוא מאה ר״ט. דרישתו נתקלה בסירוב, כי עד אז לא שמעו כי חזן יקבל מאה ר״ט לשבת אחת. הוא עזב איפוא את קמפן ביום חמישי ומגמת פניו לעיירה הסמוכה שוויזינץ על מנת לנוח בה ולא לעבור לפני העמוד, ומשום כך לא גילה את שמו. לשאלת המשורר הבאס ר׳ מרדכי פרץ, למה הוא עוזב את קמפן בלי להענות לראשי הקהלה שהציעו לו שמונים ר״ט לתפילת שבת, ענה, שזוהי הפעם הראשונה שהוא מבקר בפרוסיה ואינו חפץ להתפלל כאן בפחות ממאה ר״ט. אחרי ההבדלה ומסיבת „מלוה מלכה״ דפקו בדלת. תמהו המשוררים לדפיקה זו, כי בעיר לא נתודעו לצבור. אך שלמה אמר, שבלי ספק באו אנשים מקמפן להזמינו לשבת הבאה. וכן היה. שליחים מקמפן הביאו מכתב בחתימת ראשי הקהל ובכתב־ידו של הרב לבוא להתפלל אצלם בשבת הבאה בשכר שנקב. נסע לקמפן והתפלל שם ביום השבת. תפילתו ערבה להם מאד ועכבוהו לשבת נוספת. אחר זה הציעו לו להיות להם לחזן קבוע, אך הוא לא נענה להם, באמרו: הרי טרם הספקתי לראות את המדינה ביפיה. אחר השבת נסע לברסלוי, בירת שלזיה, והתפלל שבת ראשונה בבית־הכנסת הגדול. אף שם עמדו הגבאים אתו על המקח, כי השכר של מאה ר״ט נראה להם מופרז, ובדלית ברירה הסכימו להצעתו. אחד הפרופסורים בעיר,

יודע נגן ובקי בחכמת המוסיקה, בא לשמעו מתפלל קבלת־שבת. החזן שר „לכה דודי" בלוית משורריו המעולים ואחר קידש על היין ושר „כי בנו בחרת" עד סיום הברכה בקולו הנעים, והפרופסור ממש יצא מכליו לשמע זמרתו הערבה, ואמר: „בשירים מעטים אלה הרויח החזן מאה ר"ט". הוא הודה כי קול יפה ונעים כזה טרם שמע עד היום.

אחר זה התפלל בבית־כנסת אחר בברסלוי ונשאר שם שבועות אחדים עד קרוב לחג הפסח. בחול המועד של פסח הוזמן בכתב מקהילת העיר ליסא להתפלל אצלם בימים האחרונים של פסח. רב מליסא בא לקבל פניו כשתי פרסאות מהעיר. דרך מסעו לליסא היה מלא אנשים שקדמו את פניו בשלום מימין ומשמאל והביאוהו לאכסניה. ביום־טוב אכל שלמה על שולחנו של הרב הגאון רבי יעקב מחבר ספר „חות דעת" שהיה אוהב נאמן לו, ולעת הצהרים סיפר הרב לחזן כי זמרתו הפיקה מאד רצון באזני הקהלה ומלאו התפעלות מתפילתו בשביעי של פסח. החזן המקומי יארברגר היה שר בחגים את „והשיאנו" עד „ותערב לפניך" והקהל היה מרוצה מזה. שלמה החזן לא היה שר תפילות אלה. אך הסכים לשיר תפילה זו למחרת היום בתקוה שימצא חן בעיני הקהל. באחרון של פסח התפלל שלמה במלוא תקפו ונועמו ושר אף את התפילה האמורה. כל בני העדה נהנו מאד והודו לחזן על יתרונו בשיר וכבדוהו מאד.

אחרי חג הפסח נסע לעיר פוזן, ששם כיהן ברבנות הגאון רבי עקיבא אייגר, ואף שם התפלל החזן שבתות אחדות, ומשם נסע לערי הדוכסות הפוזנאית. הוא סר לעיר אחת, וכשסירבו לתת לו את השכר המוסכם המשיך במסעו בלי להתעכב שם. בעקב זה הלך אחד מבני המקום והלשין לפני שר המחוז כי דרכיתו של החזן מזויפת. שר המחוז בחן את הדרכיה ולא מצא בה משהו שלא כשורה. ובכל זאת הורה לחזן לעזוב מיד את ארץ פרוסיה, ושלח אתו את שוטריו ללוותו עד לגבול רוסיה. פנה שלמה לראש קהילת קמפן ובקשו להתערב לטובתו. הלה פנה מיד לשר המחוז המקומי ובקשו לעזור לו בביטול הוראת הגירוש. שר המחוז נענה לדורשיו ונתן להם מכתב. אנשי קמפן מיהרו למצוא את החזן, ועוד טרם הספיק להגיע לגבול רוסיה הראו לשוטרים את מכתב שר המחוז, וכתוצאה מזה סילקו את ידם מהחזן ומשורריו. החזן חזר עמהם לקמפן. אנשי העיר הציעו לו לכהן אצלם כחזן קבוע בשכר הגון, ולאות תודה על טרחתם לטובתו הסכים להצעתם ונתמנה שם כחזן. אנשי העיר השתדלו להנעים עליו את שבתו בעיר, ואף טרחו בממשלה להשיג רשות אזרחות לחזן שיוכל לשבת בפרוסיה באורח חוקי. דבר זה היה כרוך בטרחה יתירה, ויתכן שהענין היה מסתדר בחיוב. אך החזן לא הסכים להשאר שם זמן רב. הוא הרויח יפה ואחרי ששלח לאשתו כסף למחיתה נשארו לו בכיסו אלף וחמש מאות ר"ט. אחרי שנה לשבתו בעיר חזר לרוסיה בעברו דרך ערי פולין והתפלל בה בכמה ערים, עד שקבל מכתב מאנשי העיר פלוצק להתפלל אצלם ביום השבת וישלמו לו במיטב כספם. החזן נסע לפלוצק מיד אחרי השבת, בא לאכסניה ורצה לנוח קצת מעמל הדרך. והנה נכנס אליו איש מכובד והציג עצמו כחזן דמתא, ושמו: שלום ברוך. הוא הרבה להתפאר ולספר פרשת גדולתו בחזנות, וביחוד האריך בדבור על קולו המופלא. אך המשורר מרדכי פרץ בקש סליחתו, באמרו כי החזן האורח עיף מתלאות מסעו ועליו לנוח, והחזן המקומי נענה ועזב את הבית.

למחרת היום טייל מרדכי פרץ עם המשוררים בחוצות העיר לראות את יפיה והדרה, והם הקשיבו לשמועות שהפיץ החזן שלום ברוך כי בשבת הבאה ינצח את החזן קשטן, שהאחרון יתפלל תפילת שחרית והוא יתפלל תפילת מוסף והוא יראה כחו וגבורתו בזמרה. שלמה החזן פנה לפרנסי העיר ושאלם אם נכונים דברי שלום ברוך, ובמקרה חיובי אינגו מוכן להתפלל כי אין את נפשו להפוך את בית־הכנסת לתיאטרון והוללות, והוא מוכן לעזוב את העיר ולא להופיע בתפילה בשבת. הפרנסים ענו, כי הוסכם אצלם שיעבור לפני התיבה בתפילת שחרית ומוסף, ושאל ישעה לדברי שקר שהפיץ החזן המקומי בזדון. ולחזן המקומי

שלחו אזהרה שלא להפיץ דברי שקר בעיר. שלמה החזן נשאר בפלוצק, ומכל הערים הקרובות נהרו המוני אנשים, ובהם גם חזנים ומשוררים, לשמוע תפילתו בשבת. החזן שלום ברוך בקש מהחזנים והמשוררים לעזור לו בתפילת קבלת־שבת. לפי מנהג יהודי פולין לא עברו החזנים האורחים לפני התיבה גם בקבלת־שבת. בבית־הכנסת נמצאו 20—30 חזנים ומשוררים שעזרו לשלום ברוך בתפילתו, אך זמרתם לא היתה מסודרת. כל אחד מהם טרח לעלות בשאגת קולו על חבריו, ושלום ברוך שאג כלביא יותר מכולם. שלמה החזן עמד במנוחה במקום שהועידו לו הפרנסים ולא אמר דבר, ואחרי התפילה ענה לדורשים בשלומו „שבתא טבא" ופנה לאכסניתו לארוחת ליל שבת. היתה זו השבת הרביעית אחרי הפסח. למחר החל שלמה החזן להתפלל מתפילת „שוכן עד", והחזן דמתא עמד במקומו כשהוא מצפה לתוצאות... כשהחזן הגיע ל„יוצרות" ופתח ב„סגולתי" בקולו האדיר והנעים גער כל המאזינים — אנשים נשים וטף — בבכי וגדולה היתה הבכיה כביום־הכיפורים בעת תפילת „ונתנה תוקף". אחר זה פתח בתפילת שמונה־עשרה ושר כמה לחנים מפרי רוחו החדשים, שהקסימו את השומעים. אחר זה התפלל תפילת מוסף ועורר הערצה והתפעלות בקרב שומעיו, שהודו לו בתשואות.

החזן שלום ברוך עזב את בית־הכנסת עוד לפני סיום התפילה. אחר התפילה בקש הפרנס הראשון את שלמה להסב אצלו לארוחת הצהרים עם משורריו, וגם אל מסיבת שלש־סעודות, והוא נענה ובא. בשעת הסעודה השלישית אמר המשורר מרדכי פרץ לפרנס, שכעת הזמן להתחרות חזנית, והוא יוכל להזמין את החזן דמתא לשיר כמיטב כשרונו ואחריו ישיר שלמה החזן ואז אפשר יהיה לראות למי היתרון בשיר. הפרנס שלח לחזן דמתא הזמנה להופיע לשיר, והשליח חזר ומסר כי החזן חלה ושוכב במטה. שלמה החזן שר זמירות של שבת, והמסובים בילו אתו בשירה וזמרה עד חצות הלילה. אחרי השבת התפלל שלמה החזן בעיירות שונות. ומשם הגיע לרוסיה ובא לברדיצ'ב, כי שמע שאחיו נחום־ליב נתמנה לחזן קבוע בברדיצ'ב. אחיו שמח מאד לבואו, כי אהבה גדולה היתה ביניהם. הם בילו יחד וספרו זה לזה את קורותיהם. נחום־ליב השמיע לפניו מלחנים החדשים שחיבר שהיו מוצלחים ויפים, כי הצטיין כמלחין מופלא. שלמה לא השתמש בלחני חזנים אחרים ורק בלחני עצמו שחיבר או של לחני אחיו נחום־ליב שרכש לו שם בנועם זמרתו.

בימות החול היה נענה להצעות לשיר לפני אנשים רק אם שילמו את שכרו מקודם 12 דוקטים. ופעם אחת הזמינוהו כמה ספקים עשירים לשיר לפניהם ושלחו לו 12 דוקטים. בא עם משורריו והחלו לשיר נגונים ולחנים יפים ונעימים. קפץ עשיר אחד ואמר: ר' שלמה, אני שמעתי שיכול אתה להביא את השומעים לבכות על אף רצונם. בדברו הוציא מכיסו 12 דוקטים והניחם על השולחן, ואמר: אם נכון שתביאני לבכות בכח נגינתך — הכסף הזה שייך לך, ואם לא — אקחהו בחזרה. האיש המשיך ואמר כי אין ביכלתו לבכות ועוד לא בכה משנות נעוריו ועד היום, והוסיף, כי לא התפלל זה כט"ו שנים. השיב לו שלמה במשל הידוע של המגיד מדובנה „המפוח של הפחמי" ואמר: הבה אנסה הפעם אם אצליח בנגינתי, והחל לשיר „אלקי עד שלא נוצרתי איני כדאי" וחזר כמה פעמים על המלים „עפר אני בחיי קל וחומר במיתתי" בקול נמוך בנעימות יפות ומלבבות, עד כי כל השומעים החלו לאט לאט לבכות. אך הספק לא בכה. שלמה חזר שוב כמה פעמים על „עפר אני בחיי" בקול נמוך ונעים, ואחר זה פתח בקולו האדיר: „הריני לפניך ככלי" עד סוף התפילה. והנה גם האיש לא עצר עוד כח והתחיל לבכות בקול. הודה ואמר: 12 הדוקטים שייכים לך בצדק, כי לא האמנתי במה שספרו לי עד שראיתי ונוכחתי בעצמי כי אכן בעל כשרון אתה, ואשרי האנשים השומעים את תפילתך בימים־הנוראים. באותם הימים הגיע אליו מכתב מפרנסי העיר דובנה שבו מזמינים אותו לבוא אליהם ויקבל את שכרו כרצונו. שלמה נסע לדובנה ונתמנה שנית אצל לחזן קבוע, והפעם לא קפחו את שכרו.

ה.

אנשי דובנה היו כנים, בחפצם להבטיח את שכרו, שלא יצטרך להפש"ו מקומות פרנסה אחרים, ואחרי ישיבות אחדות קבלו עליהם כל אנשי העיר לשלם מס גרוש אחד מכל אוקיה בשר והקהילה מינתה פקיד מיוחד לגבית תשלום זה. הודות לכך קבל החזן שלמה את שכרו כראוי מדי שבוע בשבוע.

בחדשי הקיץ היה נוסע בערי המדינה ומתפלל בערים שונות. אחרי שנים אחדות נסע לאודיסה עם משורריו והתפלל שם שבעה שבועות רצופים בבתי־כנסיות שונים, בקבלו שכרו של מאה רו"כ למפרע לכל שבת ושבת, ובימות החול היה שר לפני אנשים עשירים, אם שילמו לו במיטב כספם, ובנסיעה זו הרוויח כסף רב. אנשי אודיסה הציעו לו אלף רו"כ במזומנים תמורת תפילתו חמש פעמים בימים־הנוראים (שלשה מוספים בר"ה ויום־כפור, תפילת כל־נדרי ונעילה), והוא לא נענה להם, באמרו, שאנשי דובנה משלמים משכורתו כל השנה רק תמורת תפילתו בימים־הנוראים, בעוד שכל חדשי הקיץ הוא עורך מסע בערי המדינה, ואיך יגמול לבני דובנה רעה תחת טובה? והוא החליט לחזור לדובנה לימים הנוראים.

באותם הימים הגיע אליו מכתב מקהילת אופן־ישן באונגרן בחתימת פרנסי הקהלה והרב, הוא הגאון רבי משה מינץ ראב"ד באלט־אופן, בבקשה שיבוא אליהם לקבל מנוי חזן קבוע. אחרי ששלמה חזר מאודיסה לביתו בדובנה כתב תשובה להרב מאלט־אופן, שהוא מוכן לנסוע אליהם בתנאים דלהלן: א) לפרוע הוצאות נסיעתו הלוך ושוב, ב) הואיל ואינני יודע אם ייטב בעיני הקהל — הוא מוכן לעמוד במבחן אצלם בתנאי שישלמו לו בעד כל שבת מאה ר"ט, ועוד כמה תנאים. במשך תקופת החורף נמשך המו"מ בינו לבין רב אופן־ישן, עד כי הבטיחו למלא כל משאלותיו. כשלשה שבועות אחרי חג הפסח עזב כדרכו בחדש־הקיץ את דובנה ונסע דרך העיר ברודי, כי שם השלישו בשבילו אצל עשיר אחד מאה וחמישים זהובים אוסטרים להוצאות דרכו לאלט־אופן, ומיד נסע לשם, והתפלל קודם חג השבועות, וגם בימי החג, ונתמנה לש"ץ קבוע.

בדובנה התנהלו העניינים בחשאי. אשת שלמה החזן שלחה כל חפציה היקרים לעיר ברודי, ואת שני בניה שלחה לשם, באמרה, כי בעלה בקשה לשלוח את בניו לברודי, ששם הוא נמצא. כשרצתה אשת החזן לנסוע מדובנה אל ילדיה הקטנים, שכרה עגלה והזמינה את העגלון לבוא עם עגלתו בלילה ולהסיע אותה לברודי. וכן נתנה כל החפצים על מסגר בשביל להניחם בעגלה, והכל עשתה בהסתר דבר. אולם כשבא העגלון עם עגלתו בחצות הלילה והתחילו להעמיד בעגלה את החפצים לא נעלם הדבר משומר העיר, יהודי, והוא הקים רעש גדול והעיר משנתם אנשים רבים, ובהם שמש הקהל, והם לא נתנו לאשת החזן לעזוב את העיר. את החפצים החזירו מהעגלה לביתה ומטפחת הראש היקרה שעלתה בכמה מאות רו"כ לקחו ממנה ומסרו לערבון לפרנסי העיר. מיד באותו יום כתבו לשלמה החזן לברודי כי רוצים הם להוסיף על משכורתו ובקשוהו לבוא מיד לדובנה. אך הוא לא נענה לבקשתם. הרב הגאון הנודע רבי אפרים זלמן מרגליות מברודי פנה במכתב לאנשי דובנה ולפרנסיה כי ירשו לחזן לעזוב את העיר לשם הבטחת הצלחתו באלט־אופן שהועידו לו שם שכר רב מלבד הכנסות מרובות מן הצד, ומדוע יעכבוהו מלהגיע למרום הצלחתו? וכן לא יעשה בין אנשים ישרים ושארית ישראל לא יעשו עולה. אך פרנסי דובנה לא הטו אוזן קשבת לדברי הרב ולא נתנו לחזן לעזוב את דובנה.

בנו של שלמה החזן, צבי־הירש, שהיה אתו בבודפשט, היה מחונן בחוש נגיני חזק ונטיה גדולה לכנור. אביו הסכים לכתחילה שבנו זה ילמד לנגן בכנור, בשעה שאינה לא יום ולא לילה, משום בטול תורה. נפש הבן דבקה בכנורו ולא מש מידו. אביו בראותו את האהבה העזה של בנו לכנורו, החליט לשעבד את האהבה הזו לכנור לכל הפחות לעבודת

הבורא. צבי־הירש היה מנגן איפוא את נגוני התפילות של אביו, כשהיה משנגן למשוררים ומלוה אותם בכנורו בשעת חזרתם. בימי שהותם בבודפסט נזדמן לצבי־הירש מנגן שידע תוי־נגינה. מיד התחיל ללמוד אצלו בחשאי את חכמת כתב התוים ובמשך זמן קצר השכיל לנגן מעל דף התוים ולכתוב על הגליון את מנגינות אביו. ובמוצאי־שבת אחת, כשנכבדי הקהילה היו מסובים אצל אביו ל„מלוה־מלכה" ולבם טוב ביין, לקח בנו את הכנור עם התוים והתחיל לנגן. כולם השתוממו, ואביו נזדעזע מרוב תמהון. „האמנם זוהי חכמת המוסיקה?" „הואילה, אבי — קרה הבן — לזמר לפני מנגינה חדשה לגמרי ואכתבנה מיד על הגליון ואמסרנה לידך, ואתה תחביא את הכתב ואל תראהו לי משך זמן רב ואני אנגן בדיוק את מנגינתך לפי התוים שרשמתי". לב אביו פחד ורחב. מצד אחד החשש מפני ה„קליפה", ומצד שני — התועלת המרובה שלא יצטרך עוד לשעבד את זכרונו ושל משורריו. לבסוף גבר צד התועלת על החשש, והאב הסכים. עבר חודש, שהוא פרק זמן ניכר להשכחת המנגינה החדשה מלב בנו. אז נתן שלמה החזן את כתב התוים לבנו לשם קריאת המנגינה מתוך התוים והוא שר בדיוק כאילו יצאה מפיו הוא. נטל שלמה ידיו וברך „ברכת שהחיינו" בשם ומלכות. בנו זה היה אחר כך החזן המפורסם, מיסד הסגנון החזני הידוע בשם „הנוסח של צבי (אלטוני) וינטרויב", שכהן מקודם כחזן באלטונה ומשם עבר לקניגסברג.

דעתם של פרנסי דובנה היתה איתנה שלא להסכים לעזיבת חזנם את המקום, ושלמה קשטן נאלץ היה נגד רצונו לחזור לדובנה, ופרנסיה הוסיפו על שכרו, עד שעלה לעשרים רו"כ לשבוע. בכל זאת לא עזב את מנהגו ובמשך חדשי הקיץ היה נוסע להתפלל בערי המדינה. אחרי שצבר מספיו כסף רב שעלה לכמה אלפי רו"כ יעצוהו אוהביו ומיודעיו, ובהם הרב חיים בר' הלל, שהיה מאוהביו היקרים, לנצל את מעותיו ולתתן בהלוואות נגד רבית בהיתר עיסקא, וכן עשה. בדובנה היה אז עשיר אחד שעסק באספקה ולוה מעות מכמה אנשים וגם מהרב חיים, ובכל פעם כשגיע מועד התשלומים היה מביא את הכסף עם הריוח, ולדעת כולם היה אצלו הכסף בטוח מאד. שלמה קשטן החליט אז שלא לנסוע עוד להתפלל בערי המדינה אלא ישב לו בביתו במנוחה.

ו.

שנים רבות עברו על שלמה קשטן במנוחה. אחרי שהחליט להפסיק במסעיו בערי המדינה ישב לו בביתו, ויצאו לו מוניטין בכל מקום כחזן החזנים, והנחיל כבוד רב לדובנה עירו. אחרי שנים אחדות נתפשטה שמועה כי הספק הלווה שהוזכר לעיל הפסיד את מעותיו ואין לו במה לשלם לנושיו. הספק נמצא אז בקיוב. החזן עם אוהבו הרב נסעו מיד לקיוב להציל כמה שאפשר מהמעות שהלוו. אך העלו חרס בידם ולא הצילו מידו אף פרוטה אחת. אנשי העיר קיוב כששמעו שהחזן קשטן שוהה בעיר הזמינוהו להתפלל בעירם. מיד כתב לאשתו לשלוח אליו את המשוררים ואת בנו צבי־הירש, שידע כבר אז לשיר בקולו הראשון ולפרוט על הכינור בטוב טעם ודעת. החזן התפלל ביום השבת, ושרים רבים גדולים ונכבדים, ובתוכם שר הפלך עם רעיתו ומתי סודו עם שר המשטרה ובני לויתו, באו לבית התפילה לשמוע נגינות החזן וכולם התפלאו על קולו החזק והנעים ועל לחניו היפים. ובמוצאי־שבת, כששרו שירים יפים בבית פרנסי העדה וצבי־הירש התחיל לפרוט על כנורו לשם לווי, בא שוב שר המשטרה להקשיב לזמרתם. ואחר שהקשיב והיה מלא התפעלות על יופי זמרתם אמר לחזן כי יסע למוסקבה ושר הפלך יתן לו מכתב לשר הפלך במוסקבה, והוא שוב יתן לו מכתבים לשרים רבים ולקרוביהם במוסקבה והוא ערב כי אם ישב שם ארבעה שבועות ירוויח כעשרת אלפים רו"כ, כי הימים הם ימי השוק הגדול, והמריץ בבקשתו לחזן לנסוע למוסקבה. אך החזן ענהו, כי בעקב הימים הנוראים המתקרבים חיש הוא נאלץ לחזור

לעירו. אבל החזן הבטיח לו לבוא שנית לקיוב בתקופת החורף ואז ישתדל לפעול כעצתו. נסע לביתו דרך העיר שדה־לבן (בייליה־צרקוב) ואף שם התפלל שבת אחת, ומשם נסע חזרה לדובנה.

אבדן כספו בידי הספק בעסק ביש נגע מאד ללבו, כי הודות לכספו זה חשב לשבת כבר במנוחה בביתו בדובנה בלי שיצטרך עוד לערוך מסעות רחוקים מעיר לעיר במדינה. בכספו שבידי הספק ראה משענת לעת זקנתו, שבו יוכל להשיא בנותיו לאנשים ישרים והגונים ולקחת נשים לבניו, וכעת נכזבה תוחלתו ותקוותו היתה לאפס. לא היתה לו ברירה אלא לפעול מחדש לצבירת כסף. בימי הקיץ הבא חידש את מסעיו בערי המדינה ולקח אתו את בנו צבי, וכדי שלא יתבטל מתלמוד־תורה נסע ראשונה ליארמולינץ ומשם לקח אתו איש קרוב מבני משפחתו, תלמודי גדול, הוא ר' יואל בן הרב יעקב, גיסו, ללמוד אתו בכל יום גמרא ופוסקים. משם נסעו לקמינץ־פודולסק ומשם למוהילוב שעל נהר הדניסטר ומשם לערים שונות שעל הדרך לאודיסה. שם התפלל רק שתי שבתות ומאודיסה עבר לניקולאיוב ואף שם התפלל שתי שבתות, וכן בקר בערים אחרות והתפלל בהן עד שחזר לביתו לימים הנוראים.

בשנה השניה התכונן שוב לנסיעה גדולה ומגמת פניו לוילנה בירת ליטא. עוד בימי החורף נסע מביתו דרך בריסק־דליטא, ביאליסטוק, הורודנה, בהשבו, שבוילנה טרם ביקר מימיו ולפני שנים אחדות כתבו אליו והזמינוהו לבוא אליהם ולהתמנות לחזן קבוע. עתה יתכן שיתנו לו יותר כסף, כי וילנה היא עיר גדולה ואנשיה עשירים נודעים. הוא החליט איפוא לבוא לוילנה בראשית ימי השבוע למען יוכל לאסוף כסף קודם השבת. במסעו מהורודנה לוילנה נשאר לנוח ליום השבת בעיר מצער הסמוכה לוילנה ולא הגיד לאיש את שמו, והאנשים לא הכירוהו והחזן יכול היה לשבת במנוחה. למחרת השבת נסעו ובאו לוילנה ביום הראשון בצהרים. מנהגו של החזן שלמה בערי רוסיה ופולין היה שלא לקבל לשום אדם, ופרנסי העיר היו באים תמיד לביתו וביקשוהו להתפלל ביום השבת. ברם בוילנה לא באו הפרנסים לביתו, ומפני שהחזן לא הלך לפרנסים נשאר בוילנה בשבת הראשונה בלי לעבור לפני התיבה. המון רב שצמאו לשמוע מזמרתו באו לבית האכסניה של החזן וחיכו זמן רב בחשבם שאולי ישמעו מזמירות שבת, אך החזן לא שר מאומה, וגם למשוררים צוה שלא להשמיע אף טון אחד. בשבוע השני יעץ לו איש אחד להתפלל בבית־הכנסת של ר' זונדל בשוק הסוסים בכרטיסים תמורת תשלום, וכן עשה. תוך כך קראו פרנסי וילנה לעצרת גדולה ודרשו שגם החזן יבוא לשם, בחשבם שבלי ספק יאמר להם שרצונו להתפלל בבית־הכנסת הגדול. אך החזן לא דרש מאומה מהפרנסים ודיבר אתם מחידושי העולם וכדומה. בתוך כך אמר אחד הנאספים: מה לנו כעת ענין בחידושי העולם, הרי שלמה חזן בא לכאן ובלי ספק רוצה הוא להתפלל בבית־הכנסת הגדול, מה הם התנאים שהוא מתנה לתפילתו? השיב החזן, מאתים רו"כ. האנשים נבהלו לשמוע, כי טרם הסכינו לשמוע סכום גדול כזה לתפילה אחת. המשיכו במשא־ומתן ורצו לתת קצת פחות, אך החזן לא הסכים. אחר זה הזמין כרטיסים וחלקם לאנשים בכסף והתפלל בבית־הכנסת של ר' זונדל בשוק הסוסים ורושם תפילתו עלה שם למעלה מהמשוער. ההכנסה שאסף מהכרטיסים עלתה למעלה משלש מאות רו"כ.

אחר זה הוא נשאר שבועות אחדים בוילנה וגם בחג הפסח והתפלל בבתי כנסיות ובתי מדרשות. אחרי הפסח ערך מסע בכל ערי ליטה, אף בערי זאמוט, ומשם הגיע למיטוי וריגה ואחר נסע למיר ומינסק. במינסק התפלל שתי שבתות, ובמוצאי־שבת באו פרנסי העיר לביתו ושלמה החזן שר לפניהם את זמירותיו ובנו לווהו בנבל וכנור והפרנסים התענגו מאד לשמע נגינתם. הפרנסים הציעו לו את כהונת החזן בקביעות, והוא ענה להם שהוא מוכן להענות להצעתם בתנאי שיתנו לו שכרו לכל השנה. על שאלתם: נקבה עלינו שכרך,

ענה: ששה דוקטים בכל שבוע. הסכום המוצע נראה מופרז מאד בעיניהם וההצעה לא הגיעה לכל סיום. שלמה החזן חזר לימים הנוראים לביתו בדובנה. היתה זו נסיעתו האחרונה כי בחר מאז לשבת בביתו ולא לנדוד יותר למרחקים.

ז.

בימים ההם גזרה הממשלה הרוסית גזירה על היהודים, שלפיה גם הם מחויבים להתגייס לצבא הרוסי. גזירה זו פגעה קשה במצב־רוחו של שלמה החזן, באמרו: בלבוב לא רציתי להתמנות לחזן רק בעקב חובת היהודים להתגייס לצבא האוסטרי, והנה נתפשטה גזירת הגיוס גם על יהודי רוסיה. בכל יום אמר תהלים בבית־הכנסת עם הקהל ובכה הרבה עד כי חלה. הרופאים שהוזמנו אליו נתנו לו תרופות שונות והשפיעו עליו לטובה, אך ישב תמיד בביתו ורק לעתים רחוקות יצא לרחובות העיר, כשמזג האויר היה טוב ויפה. בדובנה ישב אז רופא זקן אחד בן שמונים, הוא הד"ר דולקי, שיצא לו שם כרופא מומחה, והוא הוזמן לבדוק את מחלת החזן. הרופא מצא אצלו אחרי בדיקה רפואית כי הוא חלה במחלת הכבד, בעוד שיתר חלקי גופו, ועל כולם הלב והחזה, שלימים ובריאים, בהוסיפו להעיר כי אין סכנה במחלתו ויוכל להאריך ימים ושנים, ועליו רק לשמור על בריאותו ולא לעשות דבר המתיש כוחו ולא לשיר יותר מדי. החזן עשה כמצות הרופא, שיעץ לו בין השאר לשתות קקאו בכל יום, לאכול מאכלים נוחים לעיכול ולשתות יין הונגרי טוב. אשתו בשלה והכינה לו מאכלים טובים ומבריאים הנוחים להתעכל, וכן היה שותה קקאו ויין הונגרי טוב, ואשתו שמרה עליו מלאכול מאכלים קשים בשקידה מרובה.

עם התקרב ימי הסליחות והימים־הנוראים גדל ההיסוס בלבו אם לעבור לפני התיבה ואם לא. לבסוף הכריעה החלטתו לעבור לפני התיבה על אף עצת הרופא וכמה מידידיו. הרופא אמנם אמר לו, שאם יתפלל — עליו להזהר שלא להתפלל בקול חזק או בהתאמצות, וכן עשה. הוא התפלל בר"ה ויום־כפור בקולו הנעים כדרכו תמיד והמון המתפללים התענגו על נועם תפילתו. אחרי הימים הנוראים הפסיק להתפלל לפני התיבה ושוב שמע להוראות הרופא, נזהר מהדברים המסכנים את חייו והתנהג לפי רשימת המאכלים שרשם לו הרופא, עד שהונח לו קצת מחליו. ברם בימות הקיץ חלה שוב. מטבע האדם שבשעת מחלת הוא מעביר בזכרונו את מעשיו ושיקוליו במאזני החיוב והשלילה. אף שלמה החזן היה מספר בימי מחלתו משנים עברו והביע את צערו על שעזב את העיר אלט־אופן ולא נשאר שם כחזן, אחרי שבאונגרן טרם היו היהודים מחויבים בגיוס לצבא. וכן הביע את צערו הרב על שעזב את העיר קמפן, בעוד שאנשיה היו טובים מאוד אליו, והשנה האחת שבילה שם הביאה לו הצלחה רבה לכל ימי חייו, כי אנשי העיר התרועעו אתו באהבה ואחוה ואהבתם אליו היתה אמיתית, וכתוצאה מכך הביע רצונו לעזוב את דובנה ולעבור לשבת בגרמניה. אחרי שמחלתו החלה להתגבר עליו עד כי נאלץ לשכב, החליט לנסוע לבובה שבה ישב הרופא הגדול הד"ר רפופורט. פעמים אחדות התגבר החזן על מחלתו וקם ממשכבו והלך לטייל בחוצות העיר. אך מחלתו טרם גרפאה, ואחרי כמה ימים נאלץ לשכב שוב במטתו. כך עברו עליו חליפות ימי מחלתו. כשהגיעו הימים־הנוראים התפלל בראש־השנה, ואילו ביו"כ תש כוחו ולא עבר לפני התיבה.

אחרי חג האסיף נסעו החזן שלמה ואשתו, בנו צבי־הירש ומשוררו הבאס מרדכי פרץ ללבוב, בתקוה שאם יתרפא במיטב כשרונו המקצועי של הד"ר רפופורט, יסע לאונגרן ומשם לפרוסיה. כשהגיעו לברודי שלחו לקרוא לרופא הנודע לשם הד"ר פרידלנדר, ואחרי שבדק את החולה אמר, כי כל הרופאים שריפאוהו טעו בקביעת מחלתו, ושאינו חולה במחלת הכבד כי־אם במחלה קלה ונוחה להתרפא, ואם יישאר בעיר כשבועיים ירפאהו בנקל ויהיה בריא ככל האנשים הבריאים. אחרי שעברו שבועיים הודה

הד״ר פרידלנדר כי טעה בקביעת המחלה, והיה זה מעוות שלא ניתן לתיקון. אחרי ששה שבועות נסתלק החזן שלמה קשטן בששה בכסלו תק״צ, בגלותו לפני מותו לבניו כי הוא בן מ״ט.

שלמה קשטן, החזן הגודע שהנעים בקולו הנעים ובלחניו היפים את לבות יהודי גולת רוסיה ופולין והארצות השכנות, נפטר בשם טוב ובובא לקברות בברודי בכבוד גדול והוספד כהלכה. הרב המגיד מברודי הספידו בלב רגש ועם רב באו ללוותו. צבי־הירש בנו נתמנה לחזן קבוע בדובנה במקום אביו.

ח.

שלמה קשטן, מלבד היותו חזן מגדולי החזנים בדורו, היה מלחין מופלא, וחיבר יצירות מצוינות לתפילות ולפזמונים לימים־הנוראים, ליתר החגים ולשבתות, והעשיר את הספרות החזנית בעושר רב. הוא לא ידע את כתב תוי־הנגינה, ולא האמין ביכולתה לרשום בה צלילי נגינה. ואין פלא שהרבה מלחניו הלכו לאיבוד ונשכחו. רק אחרי שבנו צבי־הירש למד את חכמת כתב התוים ואביו נוכח לראות כי אמנם ברכה רבה בה ומה שכתוב וחתום בכתב זה אפשר להחשב כנכסי צאן־ברזל שאינו הולך לאיבוד ואינו נשכח, החל להעלות על הכתב בידי בנו את לחניו. בנו עמל כל ימיו בסדור חבורי אביו וממנו ירש את כשרון הסלסול הנפלא וכח היצירה, והוא שעיצב ועיבד את מנגינות אביו, שמלאו את נפשו ונעשו לחלק מעצמותו בטעם ובצורה, ובגלל לחני אביו שפרסם בדפוס זכה בעצמו לפרסום, כי הם נקראו על שמו בשם „זמירות וינטרויב״, שבאמת היו לחניו של אביו קשטן.

צבי־הירש וינטרויב הוציא בדפוס בשנת תרי״ט את הסידור שלו בשם „שירי בית אדני״ בשני חלקים. החלק הראשון מכיל את יצירות עצמו, בשיטת החזן הויניאי הגודע שלמה זולצר. ואילו בחלק השני, שקראו בשם „שירי שלמה״ באו נגוני אביו, נגונים עבריים מקוריים ומסורתיים, טיפוסיים מזרחיים, שנתקבלו באהבה וברצון ברוב ישובי ישראל במאה הי״ט. מיטב לחניו הם: יזכרם, יהי־רצון לראש־חודש, יזכרם אלהינו לטובה, ומפני חטאינו, בראש־השנה, כי כשמך, מלוך, אתה זוכר, זכרנו בזכרון טוב, כי זוכר, שופרות, השב שבותנו, אל תשליכנו, אתה הבדלת, אתה נותן יד לפושעים, שישו ושמחו. לא כל לחניו זכו לפרסום, ורבים מהם נשארו בכתב־יד. הצד השוה שבהם שכולם מתיחסים לנגינתנו העתיקה ובנוים על הסולמות העברים, על התנועות הטיפוסיות ועל הצורה הקדומה.

וינטרויב הבן הכיר ביסודות הללו והוקיר את ערכם. אמנם הוא יחס ללחני אביו רק „ערך הסטורי״ בלבד וביכר עליהם את תפילותיו החדשות שכתב בעצמו. אולם הוא טיפל ביצירותיו של אביו באמונה, והוסיף להן עיבוד הרמוני חדש ורציני, ועל ידי כך הציל מתהום השכחה אוצר־נגינה מקורי וחשוב, ובזכותו נשארו התפילות הללו חיות וקיימות בפי החזנים. ב„וכך היה אומר״ בסולם „צ מולל״ בנויה ההרמוניה על המסורה ומעוררת את היהודי הדתי לתשובה. בגון „שושנת יעקב״ בסולם „א מולל״ באו לידי בטוי באמנות נפלאה כל התיאורים המילודיים שב„ארור המן״, „ארורה זרש״ וכיוצא בזה. וינטרויב היה כולו חדור נגינת אביו ולא היה יכול להשתחרר ממנה, גם אחרי שלמד תורת ההרמוניה ותורת הנגינה הכללית במערב־אירופה, והוא סימן את לחני אביו לפי הסולמות העתיקים בשמותיהם שקבלו על ידי הכנסיה, כגון: פריגי, מיקסולידי, איאולי.

עם החזן קשטן נפתחה תקופה חדשה בתולדות המוסיקה הדתית של בית־הכנסת. אמנם עוד מהמאה השש־עשרה, ואולי עוד קודם לכך, מצויים רישומים על חזנים רבים, בלי שיש בהם להגיע לתמונה שלימה הנותנת מושג נכון על הסגנון והשיטה שלהם, ורק שמותיהם נמצאו רשומים בפנקסים או חרותים במצבות ומקורות אחרים, וכיוצא בזה. קשטן היה הראשון שיצירותיו נרשמו ונשתמרו כתורה שבכתב.

וינטרויב הבן היה היחידי שיצר סגנון חדש ומצוין בחזנות של מזרח־אירופה, שיש לו ערך מוסיקלי גבוה, ובזה עלה על זולצר שבעצמו הודה כי הוא מתפעל ומתרגש מהחזנות העתיקה שבסידור וינטרויב, והוא הרגיש כבר אז, בתקופת פולמוס ההתבוללות, שישנה נגינה עברית עתיקה ושרידיה חיים בנגינת בית־הכנסת, ומנגינות רבות לא נשתנו במשך הזמן. ולא רק החזנים, כי־אם רובם של היהודים בקיאים בהם. מכאן שמנגינות אלו וסולמותיהם קיימים משנים קדמוניות. וינטרויב השתמש בהרמוניה הקלאסית לשם שכלול הנגינה שבחזנות המזרחית וכינה אותה בשם „ההרמוניה היהודית". וכה אמר בהקדמתו לספר אביו: „תמוהה העובדה, ואולי תוכל לשמש הוכחה להשערתנו ביחס לעתיקות הנגינה ולקדמותה, שכל המנגינות הללו לא נשתנו כלל במשך הזמן, לא רק החזנים יודעים אותן אלא כל אדם מישראל בקי בהן. ולכן השערתנו בעינה עומדת, שכל המנגינות הללו על הסולמות העתיקים מקורן עוד באותו הזמן כשעם ישראל עוד ישב במזרח בארץ הקדושה, מלבד זה יש להוסיף את העובדה, כי כל הנגינות המזרחיות, כגון התורכית והוולכית, אף הן מיוסדות על אותם הסולמות".

ועד היום לא נס ליחם של לחני שלמה קשטן, והשפעתם עוד רבה בחזנות, אחרי שנתחבבו על החזנים בליטה, בזאמוט ובכל הצפון. באמריקה יצאו לחנים אלה במהדורה חדשה, והם משמשים חומר למודי בבתי המדרשות לחזנות באמריקה, באנגליה ובארצות אחרות.

אברהם קריב

דברי לווי למכתביו של מ. חיוג

לא זכור כיצד ואימתי החלה ההתקרבות בין משה חיוג וביני בכרך מוסקבה, בהיותי סטודנט באוניברסיטה דשם. אך שמור בזכרוני ועטוף בחמימות רבה קשר הידידות בינינו שהקיף רוב שנות ישיבתי באותה בירה נכריה (משנת תרפ"ג עד עלייתי לארץ־ישראל בתחילת תרצ"ה).

מ. חיוג לפני מאסרו

הכרתיו שם בלבוש מדים של קצין הצבא האדום. באותו עידן, במחצית הראשונה של שנות העשרים, אף היה מנאמני המהפכה, שהתאמרה לתקן עולם. דבר זה אינו צריך להפליא כיום. רבים מצעירי עמנו — ופשיטא, גם כותב השורות האלו בתוכם — נתפסו בשעתם להאמין, שתיקון עולם הנה זה בא. ורק משנתבלט יותר ויותר פרצופו האמיתי של המשטר החדש הלכו ורבו המתאכזבים והמתפכחים מאותה אמונה צעירה במהפכה בעוד היא עצמה היתה צעירה לימים. חיוג עוד לבש מדיו באמונה, אם כי גלוי וידוע היה לו, כי לו ולכשכמותו, שאינם מסוגלים לוותר על יחידותו של היחיד, לא נכונו עתידות ב„עולם התיקון", וממילא היתה לאמונתו במהפכה גוון טראגי. נאמנותו למהפכה גם לא פגעה כמלוא נימה בעבריותו. ולפי טבעו ומזגו לא היה בשום דבר רק „מודה במקצת", אלא כל

זיקת־נפש שלו היה שיעורה „בכל נפשו ומאודו", אף כי לא נשא אותה על שפתיו. וכזאת היתה גם זיקתו לשפה העברית וספרותה. ומשהתלקטה סיעה של צעירים שתפסו עט עברי בידם החילונו בהכנות להוצאת הקובץ „בראשית", שהוא, חיוג, היה הדוחף הראשי לכך. בעיניו היה הדבר הרבה יותר מאשר מפעל ספרותי של חבורת צעירים. הוא נשא נפשו להקים ניר לספרות עברית תחת דגל המהפכה, וכמעט שראה בכך משום תיקון למהפכה עצמה, כי על כן התמכר לענין במלוא מרצו ולהטו, ומדיו הוסיפו לו תוקף להתייצב בערכאות לסוגיהן ולשלביהן ולדרוש היתר לאותו קובץ בשפה המגודחה. אני לא הייתי שותף גמור לדעותיו וכוונותיו, אך שכם אחד עסקנו במעשה „בראשית" מן הצד הספרותי. לא יצאו ימים מרובים אחרי הופעת אותו קובץ יוצא דופן, והמנצח לבוש המדים פשט את מדיו. נראה הדבר, אף שבימים הפושרים ההם הצליח סוף סוף לקבל רשיון לקובץ עברי „מהפכני", מכל מקום נמצא „מוכתם" והודח. אז פנה לעתונאות: כותב היה על תערוכות והצגות, מראיין אמנים וסופרים וכדומה. סמוך לאותו עידן אף עמד כל צרכו על טיבם האמיתי של תופשי הגה המהפכה ונתפכח כליל מאמונתו הקודמת. כמדומה, שדחיפה מכרעת להתפכחותו זו באה לו מירידתו של טרוצקי ועלייתו של סטאלין.

הקובץ „בראשית" נשאר אפיזודה גרידא, ולאחר הופעתו אף נתפרדה החבילה של משתתפיו — פלוני נתפס לרשות ופלוני התרחק ופלוני עזב את רוסיה. אך לימים נודע לנו על קיומם של סופרים עברים נוספים בארץ הסוביטים, והחשובים שבהם הם: חיים לנסקי בלנינגראד, אברהם פרימן באודיסה וצבי פרייגרזון במוסקבה עצמה. צ. פרייגרזון היה איש מקצוע בתחום טכנולוגי חשוב, שדרש רוב זמנו ורוב אונו הרוחני, מכל מקום נענה גם לעטו, ובלא־יודעים ואולי גם ביודעים היה לו העט מרכזו הפנימי. ומשהיינו למשולש שאב כל אחד חיזוק משני חבריו לעט, אף היה זמן שנועדים היינו שלשתנו לעתים מזומנות ומחליפים הערכות ודעות על כל דבר יצירה של אחד מאתנו, אם בדפוס ואם בכתב־יד. מ. חיוג מזכיר חילופי דברים אלו במכתב ג׳ ומכנם במונח סוביטי „סאמוקריטיקה" (בקורת עצמית). אך בין שנינו היתה קירבה יתירה מזו, שהצמיחה מגע ומשא תדיר ושיחות לאין ספור על קלות וחמורות בתחומים מתחומים שונים. שיחות אלו היו צורך נפש לשנינו.

כן גם נקשרו חוטים בינינו ובין בני החבורה שבאודיסה ובלנינגראד. וכיון שאלינו למוסקבה היו מסתננים לפרקים דברי ספרות עבריים, דאגנו בדרכים שונות לחנות בהם גם חברים שבערים אחרות. קבצים גדולים, למשל, היינו מפרידים לקונטרסים בודדים ומשגרים קונטרס לכאן וקונטרס לכאן, וחוזר חלילה. את חטאי כלפי המהפכה אני מזכיר היום: המטפל במעשי עבירה אלה וכן גם המתווך בינינו לבין כתבי־עת עבריים (בעיקר עם „גליונות" של יצחק למדן ז״ל) הייתי אני. הפחות מעוגן במציאות הסוביטית מכל חברי ומשנים שלפני כן גם היתה תלויה לי מאחורי עבריינות של הוראה עברית במחתרת, עד שנכשלה פעולה זו. לאחר זמן נתגלה ששמי אמנם נתגלגל לאזני הרשות בדגש חזק ביותר. לי עצמי אמנם הותרה, אחרי השתדלות ממושכת, היציאה מרוסיה תמורת דולארים, כופר נפשי, שנשלחו מארץ־ישראל, אך מאז ואילך היו כל הנאסרים מן המחנה העברי והציוני נחקרים על קשריהם עמי. ואילו חיוג, שנאסר רק כעבור שנים הרבה, בימי עלילת הרופאים, אף נאשם שהיה ממלא מקומי וזאת היתה אשמת שוא. „חטאו" האחד והאמיתי היה זה היותו סופר עברי.

סופר היה לפי עצם מהותו, אך התנאים והנסיבות קיפחוהו בלי רחם כבר

בעודו „בן־חורין", וסופו מחנה הסגר מן החמורים ביותר, שאמנם יצא משם, בימי ההפשרה של חרושצ'וב, „בטרם עת" (אחרי שמונה שנות כליאה, במקום חמש־עשרה!), אך יצא בלי מתום. מחנה ההסגר וכן ימים לפני כן, כשהמדינה הגדולה ההיא היתה כמין מחנה־הסגר ענקי, אף מצבו והלך־רוחו אחרי השחרור מתוארים בספרו „מעבר משם" (הוצאת מוסד ביאליק), שמחברו נקרא בשם בדוי: ש. רון. אגב, הוא קרא לספרו זה „זעיר־אנפין", אך בית־ההוצאה לא ראה לנכון להשאיר את השם שאיווה לו המחבר מתוך אסוציאציות רחוקות ובלתי־נתפסות לקורא, ונבחר השם „מעבר משם", שהיה בו כדי לרמז על מוצאו ורקעו של הספר. לאחר מעשה נתברר שהמחבר לא השלים עם שינוי השם, ובכמה ממכתביו האחרונים הוא מתריס על כך. הצער הזה שנגרם לו בלי משים גרע לא מעט, לדאבת הלב, מקורת־הרוח שהסבה לו הופעת הספר. „מעבר משם" הוא לעת עתה הספר היחיד מכתביו של מ. חיוג. שאר יצירותיו בסיפור, בשירה ובמסה — בתוך זה גם פרק מתוך יצירה נוספת, שנכתבה, כנראה, על מחנה־ההסגר — עודן מחכות ליד גואלת שתאספן יחד.

גם לתרגומים נתן חילו. יצירות שעשו עליו רושם חזק נדחף להריקן לעברית. דרך אגב ציפה גם לשכר סופרים, שלא היה בשבילו דבר־שבמותרות, אך ראשית לא קלע לטעמם של המולי"ם בארץ בימים ההם. גם היה מורגש בתרגומיו ניתוקו ממקום חיותה של השפה העברית, שנתגמשה בינתיים בתחום התרגום. אם כך ואם כך לא ראו תרגומיו אור (חוץ ממה שפרסם ב„בראשית" מתוך כתבי בַּבֶּל). גם זו חוליה מדרכו הספרותית מעוטת הנחת ומרובת הצער והענות.

חליפת המכתבים בינינו החלה עם עלייתי לארץ ונסתיימה סמוך למותו, אך לא נתקיימה ברציפות במשך הזמן הרב הזה. מאסרו וכליאתו הפסיקוה לעשר שנים בערך. זולת זאת חלו מפעם לפעם הפסקות, על הרוב מצדי, אם משום שבזמנים מסוימים גבר החשש שמכתבי עשויים להכשילו ואם משום מצבים שונים שברשות היחיד. מכל מקום נצברו אצלי ט"ו מכתבים שלו, קצתם מלפני מאסרו וקצתם מלאחר שחרורו. במכתבים הראשונים עוד מבצבצת לפעמים נימה בדוחה במקצת, גם „תארי כבוד" שונים שמתנוססים בראש המכתבים רסיסי משובה הם, ואילו המכתבים מלאחר שנות עונותו כל רוח קלה גזה מהם. אך אף על פי שכתב אותם בידים רועדות — „מזכרת" אחת מני רבות ממקום הגזירה — נעשו נרחבים למדי, כי גדול היה לו הצורך להשיח את לבו.

מכתביו כתובים מתוך ניתוק ודיבוק כאחד, ניתוק בגזירת המציאות ודיבוק־נפש מבעד למרחקים ומַסַּכִּים בעולם עברי המנוע ממנו. תחילה נתן בהם קולו צמאון לא־ירווה לספוג פרטים רבים ככל האפשר מן המציאות בארץ וביחוד מתחום הספרות ויוצריה. אך במכתביו הבאים נתגלתה — מתחת לסקרנות חיצונית זו — שקיקת־נפש לזמרת הארץ במשמעות העמוקה של ניב זה. כוחות יצירה רעננים היו משוש נפשו, ויצירות שמצא בהן גילויים חיוביים של האדם העברי בארצו היו לו כתבי בשורה. אך יש שנחל גם אכזבות, ובמקרה אחד גם הרבה יותר מזה. מכתבו האחרון זיעזע את מקבלו, כותב השורות האלה, ויזעזע כל קורא. יש בו דברים מחרידי לב ונפש של אדם מזועזע, כאילו נתמוטטו השמים מעליו. תחושה זו נתרגשה עליו עם קריאת „הדרשה" הנודעת של רעו־לפנים ח. הזז. לאמיתו של דבר נשתבשו לו לחיוג דעותיו של בעל „הדרשה" על יהדות וציונות ודומה היה לו שהוא שולל את שתיהן גם יחד. אך לא שגה בגל השלילה שמספיגה יצירה זו, אם כי שוב מתוך טעות הוא מייחס שלילה זו למחבר עצמו. על כל פנים, סיפור

אחרי שחרורו מן המאסר

אידיאולוגי כבד שלילה כל כך, שהיה נראה לו כ„אני מאמין" של סופר עברי בעל מוניטין, שגם היתה לו זיקת־נפש אליו, הקדיר עליו את עולמו. זוהי תגובתו של אדם שעומד בחשבון חייו האחרון, והנה בא קול נמרץ מן הספרות ושיבש לו כל אותו חשבון!

צרור המכתבים האלה הם תעודה ספרותית ותעודת חיים כאחת של סופר עברי מעונה, ששמו ישאר חרות בפרק הטראגי שרשם בדברי ימינו משטר הכוכב הכוזב.

שבט תשל"א

אגרות מ. חיוג

קיוב, 16.10.34

א

מה"ו אברהם

אני קרב אל קץ מסעותי. עיר זו — מרובים בה הדחק והקבצנות, והעניות היהודית המנוולת הופכת את הכרך בזכרונותי לעיירה רבתי. תושבי העיר מספרים שעכשיו כבר חלו שינויים כבירים, ובאמת קרישצ'טיק [1] הרחוב מרוצף אספלט כולו. נתרבו החנויות, פנסי החשמל, האוטומובילים וכו', אולם בעיני אינה אלא אחותה הצעירה של אודיסה. תנועת השנים המכריעות לא נגעה גם בה אלא בזנב דחקותה, עניותה וניוולה.

האנטישמיות הטמונה בקרקעית העינים של האנשים, המורגשת מתוך חילוף מבטים ארעיים — העירה בי את כל הזכרונות הנרדמים. איבת דמים בין שני העמים, האוקראיני ושלנו. אף אני הרגשתי בי זעקת חיה שיודעת שאחת מן השתיים צריכה כאן — בחבל אדמה זו — לשפוך את דמה אל הזבל.

בפעם הראשונה הרגשתי גם את הסימנים הפולניים שבקלסתר פניו המסורתיים של הכרך.

נפגשתי כאן עם שרידי התיאטרון העברי שלא יצא מכלל אמבריון [2], בשעתו — „אמנות". יש באנשים אלה משהו, ולו באו להם לעזרה מן הצד בזמנו בלי ספק היה גדל לבריה תיאטרלית מבוגרת. היכן היו ומה עשו הממונים על ה„קולטור" שלנו אז, באותן השנים (תרפ"ד—תרפ"ו) ? עכשיו הם רק שרידים שהולכים ונבללים במערבולת התיאטרונים המקומיים — היהודי, אוקראיני, רוסי.

מה חייך אתה ומעשיך אתה ? המכה אתה קמעא שרשים בקרקע החדשה ? אני יושב עכשיו בקרון למינסק. משם — הביתה, וחסל סדר טלטולי נסיעה.

6.11.34

ב

מו"ה ומר"ה

אודם כי גם אבוש קמעא, שמכתבך הפליאני הרבה יותר משתיקתך, שארכה בערך לא יותר משני חדשים. ואני למדתי כבר להשתמש בשני מיני תאריכים ושני ממדי זמן שונים ביחס לשני מיני השבטים, שעליהם נחלק כל המון הצועד על שתים — שבט ארוכי הזכרון — ידידי ומוקירי, ושבט קצרי הזכרון — מוקירי וידידי.

ממכתבך למדתי לדעת שאתה קבלת רק את מה ששלחתי לך מהדרום,

---

1. קרישצ'טיק — הרחוב הראשי בקיוב.
2. אמבריון — עובר.

אגרתי מהדרך — מעירו של „געש"[1], לעיר הביצות המהוללות[2], כפי הנראה לא הגיע אל תעודתה — —[3].

אולם נחדל מזה... כלומר ממפקד המכתבים שהלכו לאבוד. לתהום הנשיה, או האבדון הולכים מסביב דברים לאין ערוך חשובים יותר.

כל מאמצי לקבל איזו פרישת שלום מיתר גבורי הספור שלי שהולך ונכתב, הולך ונכתב — עלו בתוהו. איש „שנת הי"ט"[4], וכן גם כל אביזרייהו כפי הנראה נתלשו מקרקעם. אצל מכרך אחי בן אברם[5] המצב הוא כלפני שנתים בעונה זו, הוא מצפה ומצפה מיום ליום לתמורות מכריעות.

אם יש לאל ידך לעשות מה — שנס מתניך למען אברהם וכו' שבפלמירה הדרומית[6], כי מצב הריאה שלו הוא הרבה יותר אנוש משהיה לפני שנתים. נראו סימנים ראשונים של יריקה בדם, אם כי הרופאים מצדם מנחמים אותי ומבטיחים החלמה יפה במשך הזמן.

ממכתבך לא יכולתי להבין יפה באיזה מצב קונקרטי נמצא אתה בת"א (הגר גם אתה באיזה חדר, שמרובה בו הנוחיות, שעליה אתה גומר את ההלל, או שלך אינם נוגעים כל הדברים הללו?) ולמה אינך מזכיר במכתבך אף בשורה אחת את רשמיך, שנתרשמת מהאנשים השונים למיניהם (י. נורמן[7], עורך ה„גליונות". אגב את החוברת השמינית לא ראיתי) וכו' וכו'. אם הייתי רעב לכל מה שנעשה, מתרחש ואפילו נארג בפנים המסכת „מאידך גיסא" — הנה השביעני מכתבך הראשון רק כדי חלק אחד ממאה של כזית.

שולח אני לך היום שני ספרים של י. בבל: „קונארמיה"[8] ו„ליובקה קוזק"[9]. השאר אינם אצלי ובקשתי את בן־אברם שישלחם במוקדם האפשרי לך — ואתה השתדל, שאחרי שתעבור לטברסקי[10] הנחיצות בהם יוחזרו לו.

אצלי אין כמעט שום חדשות. ישן אני הרבה מאד, ודאי שעצבי עיפים הרבה יותר משזה ידוע אפילו לי. ישן וישן — בבוקר, ביום, בערב ועד חצות הלילה. ומחצות אני ניעור בכל לילה ומתהפך מצד אל צד עד הבוקר אור.

את מי ממכרינו המשותפים ראית? אנא אל תמנע ממני פרטים שונים, כי על אלה אני חי עכשיו.

איש בנימין[11] מעתיר עליך מברכותיו הלבביות ומבקשך לכתוב אף לו לעתים קרובות.

מענם של קרוביו — צבי זייגרמן, רחוב בורוכוב 9, דיוטה שניה.

---

1. עירו של „געש" — כינוי לקיוב שבה הוציא לאור בשנת 1923 מילי נובק את קובץ השירים העברי „געש".
2. „עיר חביצות המהוללות" — כינוי לנהלל, מקום מושבו של א. קריב ברשית בואו לארץ.
3. כאן הושמטו שלוש שורות.
4. איש „שנת הי"ט" — אברהם פרימן, מחבר הרומן „1919".
5. בן־אברם חיים שלום (1893—1970) אחיו של מ. חיוג.
6. „פלמירה הדרומית" — כינוי לאודיסה.
7. נורמן יצחק עלה לארץ־ישראל מברית המועצות ב־1928.
8. „קונארמיה" — „חיל הפרשים" (יצא בתרגומו של א. שלונסקי בקובץ סיפוריו של בבל, ת"א 1963).
9. „ליובקה קוזק", אף הוא בקובץ הנ"ל של סיפורי באבל.
10. טברסקי נחום, היה בימים ההם מנהל הוצאת שטיבל.
11. איש בנימין — כינוי לבעל סידרת הסיפורים „מסעות בנימין הרביעי". אף הוא מחבורת הסופרים העברים בברית־המועצות.

ידידי המשורר!

לא אכסה ממך שההפסקה הרבתי בין מכתבך הראשון וזה שקבלתי שלשום לא התמיהני. הרי לא מתמול שלשום מכירים אנו איש את דופק רעהו — ואשר לקצב נרפה בעניני „חלוף מכתבים" או כדומה לזה — מי גבר ויוכיחך קשות! התמיהני וגם הפליאני מכתב אחר שקבלתי יום אחד קודם — מבעל שנת י"ט[1], זו היתה הידיעה הראשונה שקבלתי ממנו מיום שנפרדנו. ואני כבר הייתי בטוח שהוא חולה אנוש וכך גם הודעתי לקרוביו וגם לך. והנה נמצא שאני שוב מוחזק בדאי ומגזים הגזמות. לו ידעת כמה נלאיתי כבר מהתנהגות קפריסית זו של בני האדם! ולעומת זה חלה מחלה קשה מאד[2] בעל ינגל־מאה[3]. אשתו וילדו נמצאים במצב קשה מאד. אנו באים קצת לעזרתם עד כמה שידנו הקצרה מגעת. מן הצדק היה לו היה מסלק לה עכשיו יצחק[4] את כל המגיע לו ממנו מש"ס[5]. אשתדל להודע את מענה המדויק ואודיענו לך תו"מ ואתה תצטרך כבר לאזור יפה את חלציך ולהשתדל שהדבר יתגשם בלי כל דיחוי ובמלואו.

את „מאזנים" א'—ה' קבלתי, כפי שכבר ידוע לך. אעפ"י שעל פי הפורמט וכמעט גם על פי מספר העמודים אינו עולה על „גליונות" מורגש בין שני הירחונים ההפרש הגדול באיכותם ובטיבם הספרותי. הגליונות עלו כבר כמדומני על שיא הסטנדרט שלהם, המזיגה הפרופורציונלית של שירה ומאמריסטיקה והשדפון התדירי בדברי ספרות גרידה, ולו יהא מן הסוג הפשוט ביותר.

בעניין רב קראתי בחוברת השמינית את „אולי יש מוצא חשאים"[6]. לו היינו ממשיכים את בין השמשות ל„סאמאקריטיקע"[7] שלנו ודאי שהיינו מקדישים ליצירה זו שלך נאומים חוזרים אחדים כל אחד מאתנו על פי תורו ושלא מן התור אלא גם כאן יש להגיד שבשיר זה עלה לך להמשיך את חוט הלירריקה הביאליקאי מסוג זה שבשיריו האחרונים („אחד אחד ובאין רואים" וכו') וברוב הצלחה וכוח ביטוי ומחשבה עצמאיים.

בשים לב עקבתי גם אחרי דברי הפולמוס שבין העורך וכרמל ע"ד נוסח וסיגנון. חוץ מן האינטרס האובייקטיבי שמצאתי בחלוף דבריהם, גיליתי ביצחק גם כשרון של פולמיסטון. עוד זוכר אני שקראתי באחת החוברות האחרונות איזה שיר יפה — אולם שכחתי של מי — של שלום או של עוגן. עדיין לא למדתי להבחין כראוי בין שני משוררים מחוננים אלה.

ב„מאזנים" מצאתי כמובן הרבה יותר חומר לקריאה. הזינו את הכרתי מאמריו של יחזקאל קויפמן. נראה לי שבן־אדם זה הוא פובליציסטון מהסוג הפילוסופי; בעל כוח דיאלקטי עצום ומצפון בלתי־משוחד. משהו הזכיר לי בדבריו את הנימה שבמאמרי אחד־העם כשהיה יוצא להוכיח את הקהל על דברים שעומדים בנקודה המטימטית שעל פרשת דרכים. וגם במדור הספרותי מצאתי

---

1. ראה הערה 4 למכתב ב'.
2. „מחלה קשה מאד" — הכוונה: מאסר.
3. בעל ינגל מאה — הכוונה למשורר חיים לנסקי (1905—1943) שעיבד לעברית את האפוס הווגולי „ינגל מאה" בשם „ספר הטונדרה" (ח. לנסקי ואלישע רודין, הענף הגדוע, ירושלים 1954, עמ' 124—157).
4. יצחק — הכוונה ליצחק למדן, עורך „גליונות".
5. ש"ס — שכר סופרים.
6. שירו של א. קריב בשם זה בא ב„גליונות".
7. „סאמאקריטיקע" — ביקורת עצמית, ביטוי רוסי־סוביטי.

דברים שהזינו את רעבון הקורא שבו. „חזון האח...“ של שטיינמן הוא עדות חדשה שמאחורי הלהג הרב ושפעת הדברים של המחבר — חבוי לא רק טמפרמנט של בלטריסטון, כי אם גם איזה רעיון מרכזי של אמן, מעין אידיאה פיקס של יוצר בחסד. מובן שחטא ריבוי הדברים נשאר גם כאן בעצם קשיו וזה משרה צל עבות על גורלו הספרותי של שטיינמן... „מרים“ של ברקוביץ היא מלודרמה תיאטרונית למדי, ותמהני על התיאטרונות בארץ שלא הכניסו את המחזה לתוך הרפרטואר שלהם!

בעונג מיוחד קראתי את הרשימות הקצרות של שופמן, וביחוד את השורות האחדות על „טורים“. בחוברת הביאליקית מצאתי הרבה חומר מענין לקריאה (אעפ“י שגם בלאו הכי אני ממשיך בהרגלי לקרוא בספרות זו את הכל, מא' עד ת', בלי יוצא מן הכלל וגרוע). הפרק מ„ספיח“ והאום על „מגילת האש“ של המנוח בעצמו, מכתביו, זכרונותיו של הצייר גליקסברג[8]. רגשי תודה נאמנים הוגה אני למר יעקב[9] העורך שכבדני בספרים שלו וביחוד בחוברת זו.

בידיעותיך על האוירה הספציפית שסובבת את הקהל הספרותי בא“י — גם כן לא הדהמתני. חשדתי בזה מכבר. במקום שהרבה רגלים נדחקות על איזה שטח צר ומוגבל מאוד מטבעו (התרבותי, סוציאלי וגם המדיני) אי אפשר אחרת ומי כמוני — שיש לו קצת קאמפעטענץ בהתנהגות אנשי עט ושכינות למיניהן יבין לאלה! אבל האומנם אין יוצא שם מכלל סטריאוטיפי זה? ופיכמן, צ'רניחובסקי, ר' בנימין, בורלא, עגנון, אלכסנדר זיסקינד[10] ויעקב ר.?![11] ומה הבירה ירושלים ואישיה? הגם בה שוררת קלות הדעת התל־אביבית? אנא, אם אפשר הרחב קצת את דבריך על עיר זו והרגשותיך בה. אנא ואנא.

ואין זה כלל מהוצאת דבה על הארץ, רכילות ולשון הרע חלילה, כי הלא ודאי שעוד רעננים בזכרונך רגשות התיאבון והענין לא רק לתיאור המצב הכללי ובכלל, כי אם דוקא ודוקא לכל מיני פרטים, שרטוטים בודדים ורשמים ועובדות קונקרטיות משבאים מהתם.

ומה נהלל שלך? מה טעם לעבודה שלך הן בתור מפרנסת את הגוף (אם היא מפרנסת) והן בתור מזינה את שאר הכלים. מה הם תנאי חייך — דירתך, מזונותיך, להבדיל מלבושיך וכו' וכו'. כיצד אתה מבלה את שעות הפנאי שלך? מה חדש ומענין פגשת כבר בעולם הספרים לשפותיהם? אנא, הנני נא קצת חדשות מסוג זה.

ואשר להבטחתי לפרנסך בספרים רוסיים — הרי היא קימת ועומדת בכל נאמנותה. הולך אני ומחזר עכשיו בשבילך אחרי ספרים אחדים חדשים שיוכלו לפי דעתי לעניינך ושכדאי לשלחם. אולם הדבר דורש עוד זמן עד שיצא אל הפועל, ואתה גייס את כח סבלנותך.

ידיעתך על פרי עטי הנדפסים שלא תוכל למצאם — העצבתני מאוד. אעפ“כ אם תהיה לך איזו אפשרות שהיא לבקש בכל מיני בתי עקד, או אצל מכרים — נא אל תסיח את דעתך מענין זה, ואל תרפה מטברסקי. יושב הכתב־יד[12] ובחזרה

---

8. הצייר חיים גליקסברג פרסם זכרונות על ח. נ. ביאליק.
9. יעקב פיכמן, עורך מאזנים.
10. אלכסנדר זיסקינד־רבינוביץ.
11. יעקב ר. — רבינוביץ.
12. נ. טברסקי טען שאינו מוצא את כתב־היד.

ויהי מה! הרעש עליו עולמות ואיים עליו בכל מיני איומים. הן אין להסכים בשום אופן שאחרי עבודה קשה שנמשכה אצלי שנים לא אשמש אלא אוביקט להתנהגות נבלים של איזה פריקשצ'יק [13] טפש וישיב גם את הספרים המקוריים של בבל שבקש למען השוות את התרגום אל המקור! ואתה החזר לבן־אברם את שלו.

אם פיכמן ידפיס מתרגומי קמעא קמעא ב„מאזנים" אהיה שמח מאוד. ש"ס ישלם? הייתי רוצה שבתור ראשון ידפיס את ה„שקיעה" [14] ואת הסצנריון „בניה קריק" [15].

תאבני לדעת באיזה תבן דחה הפריקשצ'יק טברסקי את התרגום של פסטרנק? הלא זו אינה נובילה? מספר הבית של בעל בנימין [16] — שתי שלישיות, מספר הדירה ששה א'.

ליובה [17] דורשת בשלומך.

לקבל את הפרוטרוט בעד השיר מיצחק אין כל תקוה?

18.3.35

ד

ידידי המשורר

חשבונך אתה של קרדיט־דביט בספר זכרונותי — אינו דומה כמובן לזה של אנשי פרזות אחרים. לא שאני נוהג בך מנהג סרקזם פורמלי ולא שאני מביא בחשבון את התנאים האוביקטיביים. הרבה פעמים פקפקתי כבר אם הגיע מכתבי אני בשלום ובזמנו לבהלול, וכן חוזר חלילה אם לא חובל חס וחלילה לתשובתך אתה בדרך. לא פעם גם גמרתי אומר בלבי לנהוג בך מנהג אמניסטיה חלקית, ולהריץ אליך מכתב אחד בתור „אונס" [1]. אך איך אציר לך את תנאי קיומי בשנה זו ולי לא יספיק לכך כל אמצעי מכחולו של בעל „התופת" [2], כפלים על כל מה שאתה יודע וזוכר. עצבי כל כך נתרופפו בשל הבהלה התדירית, שבה אני נמצא בחדרי ולרגלי עבודתי, עד שעתים אני מרגיש את עצמי ממש כאינוליד. אני חולם לעתים קרובות על קפיצת הדרך מהאי הצורתי ששמו „חיים" אל אוקינוס המהות הצרופה דמתקרי „הויה" ו„נצח" ושאליו מובילים שערי הקרימטוריון [3] — א' או ב'. כי מי יתנני יהודי כשר בין מערכות הרבה יהודים כשרים אחרים באיזו פנה „עצמאית" בקולומבריון [4] של מוסד אחראי הנ"ל, ד' אמות שלא ישיגום רגלי זולתי. זכרוני נעשה ככברה שאינה שומרת עד הערב את מה שמוחי קולט ברגעי הפנאי המעטים בבוקר. אני שוכח הכל, את הכל לחלוטין. נשימתי נעשתה קצרה כמו אצל שוכן בית משוגעים. בקנאה ובהשתוממות אני נזכר באיש „תרע"ט" [5], שנוהג סיסטמה של דגולים מרבבה ורושם כל שעה ושעה לפנקסי

---

13. פריקשצ'יק — זבן.
14. „השקיעה" — מחזהו של באבל מהוי היהודים באודיסה (י. באבל, סיפורים, עמ' 164—200).
15. „בניה קריק" — תסריט של י. באבל, שגיבורו איש העולם התחתון באודיסה.
16. ר' הערה 11 למכתב ב'.
17. רעיתו של מ. חיוג.
1. מקדמה.
2. בעל ה„תופת" — הכונה לדאנטה.
3. קרמטוריון — בית משרפות המתים.
4. קולומבריון — המבנה בקרמטוריון שבו נשמר בצלוחיות אפרם של הנשרפים.
5. א. פרימן, ר' הערה 4 למכתב ב'.

הבילנץ[6] את מה שהיא מביאה בחכותיה. הוי, המאושר והשאנן למרות הכל! והוא את אשרו אינו יודע ואינו מרגיש!

אצלנו התחילה עונת אביב המוקדם, ימי מרט[7] רוויי חריפות וצלילות של יין משומר, אשר קפא בזמנו ועכשיו נשברים והולכים הקריסטלים הדקים של קרחו הטהור. כשאני מהלך ברחוב (עד תחנת הטראם) או בחצר המגוננת של מקום עבודתי (התזכור?) אני מרגיש את עצמי ממש כחתן הנושם מלא חזהו את ניחוחי היינות שעל שלחן חתונתו. ומה מאוד הייתי נאות אז לשלם כל מחיר שידרש בעד אפשרות המשך לכה"פ של אחת משיחותינו ב„קפה שלנר" (כל רחובות העיר על סמטאותיה ושדרותיה). כי הלא באמת נפסקו כל שיחותינו באמצע ותנחומי ריפורטיר הם מדור דור (כלומר — סעד עצביו היחידי) באחד משלשה: ביין, בנשים או בשיחה על דברים שמחוץ לכל רגלמנט וסדר היום.

אך הנה נמשך כבר המבוא הלירי של מכתבי ללא כל מדה והדברים המשמיים שבינינו מאיצים והולכים את ידי המושכת בעט. אין זאת כי חלק האשמה בך תלויה. כי איככה אפתח את פי בשיחה שבכתב למשורר ולריקן ולא אשלם מס לדברים שבהלך נפש ומליצה נקיה (שאני הנני — אם אתה זוכר — אחד בחובביה המעטים והנלבבים באמת) ולאחר ששולם המס אני נגש „במצפון חפשי" לסדר העניינים...

מובן מאליו שאין לי כלום נגד זה שיעקב[8] ידפיס בירחון שלו את המובחר לפי טעמו הוא מתרגומי בבל. אך למה נדחה הענין? הירחון הוא ירחון הגון („גליונות" לא ידמו ולא ישתוו לו); העורך הוא בעל טעם ובעל יכולת, התרגומים נמצאים תחת ידו, הוא מתיחס בחיוב אל המחבר המתורגם ועוד ועוד. אם כן — מה המעכב בדבר? עם גורלה של „תעודת השמירה"[9] כבר השלמתי כמעט. כל מה שאני הולך ומכיר יותר את התנאים והאתמוספירה הספרותיים שבארץ — אני מבין יותר עד כמה זר ורחוק הוא הספר הזה מכל מיני תכניות מו"ליות גורמליות שלכם. אך ה„סיבה" של ל. פרנק[10]?! במה יפלא גורל ספור זה מהרבה עשרות ספורים מתורגמים אחרים? הנושא שלו אינו סיזוני וטימה[11] זו של פרנק אינה ילידת עונה. האומנם לא יכירנו מקומו אפילו באיזה מכתב עתי (של יעקב, יצחק או אולי „אחד. העב."[12], „הפ.הצ."[13]). ואל תשכח את בקשתי העיקרית — בנוגע לש"ס. בכורי אוני בנידן דדן — מאיזו צנור שלא ינובו הוא סלוק חובי לאי"ש[14]. אותו יום שתודיעני על אשור קבלתו של גברא קטינא זה את המגיע לו ממני יהפך לי לחג ממש, ליום שמחת נפש גדולה. נא — אל תמנע ממני חג זה (הלא נוהג אתה לשכוח). ואם ישאר עוד משהו מש"ס לאחר נכוי החוב הזר, תשלחהו לבן־אברם. אגב — בענין ינגל־מאה צריך עוד לפנות אל בעל „הנסיך

---

6. בילנץ — מאזן.
7. מרט — חודש מארס (ברוסית).
8. יעקב פיכמן.
9. סיפור של ב. פסטרנק שתורגם לעברית ע"י מ. חיוג.
10. את ספורו של ל. פרנק תרגם מ. חיוג מגרמנית.
11. טימה — נושא.
12. אחד. העב. — „אחדות העבודה" — ירחון של מפא"י שיצא לאור בשנים 1931—1933 (מ. חיוג לא ידע כנראה שהירחון פסק להופיע).
13. הפ. הצ. — „הפועל הצעיר" — בשנים ההן שבועונה של מפא"י.
14. אי"ש — א. י. שטיבל, המו"ל, שחיוג היה חייב לו כסף.

ראובני״ [15] שבעיר הגולם[16]. זה יכול לסיע בהרבה וסימוכים לי לדבר. לדאבוני לא עלה לי עדיין להיוודע את מענה המדויק של אשת חיים [17] ואיני יכול לשלחנו לך. את חוב׳ ר׳ לא ראיתי. אולי יאות יצחק לשלח גם על פי מעני שלי כל חוב׳ וחוב׳ עם יציאתה לאור? אגב — החייב הוא לי ש״ס בעד השיר שנדפס אצלו? והן חסרה לי גם חוברת שמינית זו!

תודתי בעד משלוח הספרים שסדרת היא גדולה כגודל הר אררט. הרבה למדתי מתוך הספרים שקבלתי. ראשית כל נוטה אני להפוך את כל מדת החובה לכף זכות ביחס למו״ל טברסקי. אכן מורגשת טנדנציה בלי ספק חיובית ומפרה בתכנית שלו. כל הספרים שהוא מוציא — אפילו ספריהם של אילתי [18] וזרחי [19] — ענינם הבלתי־מסופק בצדם והופעתם מוצדקת בהרבה צדדים. ע״ד ספרו של אילתי קראתי בזמנן אי אלו רצנזיות נגטיביות, אולם לאחר שקראתי את הספר נוכחתי רק בפעם האלף ומאה שרצנזיה אינה אלא אוסף רזולוציות שטחיות ודבר אין לה ולהערכה לשמה. לשוא נתלתה על ״במחילות״ גושפנה של פורנוגרפיה. הבקורת צריכה לדעת את ההבדל בין פורנוגרפיה ובין דפים ארוטיים בספרו של סופר צעיר. וכנגד זה יש בספר הרבה לקוניות, רפרוף דק ותפיסת עין כוללת. בכל אופן הס״ה האומנותי של הספר הוא חיובי, ואפשר כעסה על המחבר דעת־הקהל משום שבפרובלימה צבורית חשובה („לאן הולכים בני הדור הצעיר בגולה״) ניסח לא על פי הנוסחה הכחולה־לבנה המקובלת. הן דעת הקהל רגילה לעתים קרובות מאוד לכעס. בכל אופן בבחור בעל כשרון של מספר ריאליסטן עסקינן. והוא הדין (וביתר שאת, כמובן) בזרחי בעל „ימים יחפסים״. הרעננות, הבעירות (הבריאה אצל השני, והמרוסקה והמבוקעת אצל הראשון) של שני הספרים מלמדים זכות על המו״ל. דרך יצירה לפני שני הדביוטנטים בעלי הכשרונות האלה!

„מיסטר קוניס״ [20] גם כן נשפט במאזני הקורא שלי לכף זכות. הפרקים על המשחקת, כן פרטי תיאור וספור אחרים מעידים על המחבר שהוא איש בעל סנטימנטים יפים ורומניסט, אמן האינטריגה במדה ידועה. ספורים כעין זה הם צורך הכרחי בכל שוק ספרותי. הרעב הטבעי למסכת עלילות וארג הרפתקאות חיוני צריך למצוא את סיפוקו בכל שפה ושפה.

ו„בחדר״ של וילקנסקי הוא ספר מלא ליריקה אפית, טוהר של רשמים ודקות הבעה. „ידי משי״ למחבר ובהרבה עמודים הזכיר לי את ה„ילדות, בחרות ועלומים״ [21].

ירחונו של יעקב [22] נראה לי כהגשמה המכסימלית כמעט של הסכימה

---

15. בעל „הנסיך ראובני״ — מאכס ברוד. המדובר הוא לבקש את הסופר מ. ברוד שיתערב לטובתו של „בעל יגל מאה״ (ח. לנסקי), שנאסר והוגלה אז.
16. עיר הגולם — כינוי לפראג.
17. חיים — לנסקי.
18. אילתי חנן — סופר עברי (נולד 1910). ב־1934 יצא לאור בהוצאת שטיבל ספרו „במחילות״, שעליו כותב כאן מ. חיוג.
19. זרחי ישראל (1909—1947) סופר עברי, מ. חיוג מתכון לספרו „ימים יחפים״, שיצא אז לאור בהוצאת שטיבל.
20. „מיסטר קוניס״ — ספרו של ש. ל. בלאנק (1891—1962) שיצא אז בהוצאת שטיבל.
21. „ילדות, בחרות ועלומים״ — ספרו האוטוביוגרפי של ל. טולסטוי תורגם לעברית בידי א. קריב.
22. יעקב — פיכמן.

הטרדיציונית של ירחון עברי החל מ„השלח" של א"ה [23] וכלה בזה של יצחק [24] — הלא כלם נבנו על יסוד תכני ופורמלי אחד. אולם „במאזנים" מורגש דופק הטעם היפה, „פונקציית הבירור" של העורך ואטמוספירת המחשבה היפה, המתונה והאחר־אית על מסקנותיה ההגיוניות והמוסריות. גם דברים חשובים למדי קראתי בהם. המחזה של הזז [25] — יש בו כל הסימנים האציליים המנויים ביצירה אמנותית, אך גם ליקויים עיקריים בו. החיבה המופרזת של המחבר למלה בתור אלמנט של סגנון גרידא — עוברת אצלו לעתים כל גבול ומדה. מורגש שהשתמש ברשימות מלים עשירות מאוצר ה„זאגאטובקות" [26] של סופר, כבן אדם שנחפז לעטוף על עצמו את כל תכשיטי אוצרותיו בבת אחת. הטימה הכללית של המחזה, הסוציאלית, וההיסטורית־פסיכולוגית, מתחלפת בטימה שירית פרטית, נפשית מיסטית, הפנים הסמלי יש שמאפיל גם על ההכללה הפילוסופית־מטפיזית, ובשביל זה לקויה עתים גם הקונסטרוקציה הדרמטית והיא נעשית קרובה קירבה יתירה לסכימה שדשו בה כבר הרבה אחרים. יש במקומות בודדים של המחזה גם אריכות דברים והעדר מעשה ההכרחי כחוק לגבי כל יצירה בימתית. לי נראה שכל חזיון צריך להפתב בשביל התיאטרון וזה (באמנות בא' רבתי עסקינן) יכול לשמש גם אמת מדה מכריעה למהות הפנימית ולשלמות בנינו. אך מובטחני שלו היו מטפלים במחזה ידי רג'יסר נבון ובעל טעם היה עושה ממנו „פנינה" תיאטרלית בעלת ריזוננס סימבולי חד. סצינות בודדות, כעין זו שבהקדש (למרות אריכותה היתרה), סעודת השיחה של בעלי הבתים (אצל הרב, דומני) וגם זו שבשוק הן בעלות פוטנציות תיאטרליות מיוחדות. (אגב־ חוב' „מאזנים" שבה נדפסה התחלת המחזה לא נשלחה לי).

כעין קטע מופתי של הלך נפש אכספרסיוניסטי הוא „חזון אח בכרך" של שטיינמן [27]; ספורו של ברש „איש וביתו נמחו" היה בשבילי כמעט הראשון שעוסק בתיאור האזרח התל־אביבי, צורת חייו, שיחו ושיגו, סגנון גורלו, הרפתקאו־תיו הנפשיות, ולמספר יד דקה, תיאוריו הם שקופים ומצומצמים. במקצת הזכיר לי את ברוך גלזמן [28] האמריקאי.

ברשימות מיומנו של הצייר גליקסברג על חנ"ב [29] מצאתי את ציורי האדם החי, המשורר לא בעל פה ולא בכתב, כי אם בחומר ובנפש. ומאמריו של קויפמן נקראו, ולא רק על ידי, בתשומת לב רבה. מימי „על פרשת דרכים" דומני לא דברה עוד הפובליציסטיקה העברית בפשטות, בכח הגיוני ופנימי כזה. על הסקיצה של שטיינמן אודות הקורא והקריאה הייתי יכול לערער כמה ערעורים ולהשיג השגות למכביר, אולם יש בה מהאמיתי לגבי הסביבה של הסופר.

את הסריה השניה — רבינוביץ, קמחי ו„ספר השנה" [30] עוד טרם קראתי. ספר „שבילים" נראה לי יפה בשביל אורי [31], אולם הוא עוד טרם הגיע למדרגת למוד

---

23. א"ה — אחד העם.
24. יצחק — למדן, עורך „גליונות".
25. מחזהו של ח. הזז „בקץ הימים". בא ב„מאזנים" כרך א', תרצ"ד.
26. „זאגאטובקות" (רוסית) — כאן הכוונה: מלאי, גנזים.
27. „חזון אח בכרך" ספור של א. שטיינמן, בא ב„מאזנים", כרך ב', חוב' א (תרצ"ד).
28. ברוך גלאזמן (1893—1945) סופר אידי, יליד פולסיה, היגר לארצות הברית ב־1911.
29. ר' הערה 8 למכתב ג'.
30. „ספר השנה" של אגודת הסופרים לשנת תרצ"ה.
31. אורי, בנו של מ. חיוג.

בו. חסרה לו דרגת המעבר מספרה של שרגורודסקיה[32] ל„שבילים". אגב אם זה לא יקשה ממך זכור גם על ספרים (חוברות) לילדים מן הקלים ביותר, אלמנטריים וקרובים לרוח הבנתו של ילד במסיבתנו.

ואולי אפשר לשלוח לי גם את העדית מתוצרת ההוצאות השונות — רומניו של בורלא, ברש, המאירי, שטיינמן וכו' וספרי המחשבה של קלוזנר, סוקולוב, פיכמן, ר' בנימין (אגב — מה טעם ליהודי זה?), שטיינברג וכו'.

אף אני מצדי אינני שוכח על הבטחתי להנותך גם אתה מפקידה לפקידה מחדשותינו הספרותיות שלנו, אלא שאינני רוצה להלאות את מוח הקורא שלך בכל דבר מקרי שיוצא לאור. מחזר אני אחר אי אלה דברים הראויים לשמם (והנם מעטים מאוד במספרם), אך עדיין לא עלתה לי למצאם בשוק. אולם אתה הוה בטוח שלא ארפה מהענין עד שאמלא את הבטחתי בכי טוב.

למה מעטות כה במכתביך הידיעות על חייך הפרטיים? למה לא הכית שרשים בנהלל? מרחוק דומני שכדאי היה לך להשתקע דוקא בירושלים, אלא ששם תנאי החיים ודאי קשים יותר. מה „הבימה"? איני יודע בעצמי למה עצמו בזמן האחרון במאוד געגועי למקדש תיאטרלי זה — ולמה כה תמעט בכתיבה על האנשים, על האנשים, האנשים — ודאי שאתה נפגש או רואה גם את אלה שאני הכרתי מלפנים או ששמם ידוע לי. שמא התודעת לפוליה הלפרין[33]?

על חיינו אנו אתה יודע ודאי מהעתונות הכללית. ומשם יודע אתה ודאי גם על יובלו של „גוסט"[34] והצגתו האחרונה „המלך ליר". זו היא ההצגה השכספירית הכי חשובה אצלנו במשך הסיזונים האחרונים, ואנו בין ערב נוכחנו שזוג משחקים יהודיים גדולים לנו, במיכאלס וזוסקין[35] אמרינן. הפורמולה הרשמית לגבי מיכאלס שקבל את התואר של „משחק עממי" הוא מעכשיו „אחד המשחקים היותר גדולים של תקופת ההווה" (קרי — לא רק בארצנו. הייתי רוצה עוד אולי להמשיך את מגילתי — אלא שמוכרח אני לגמור.

גייס נא הפעם את יכלתך וזריזותך ועשה את כל מה שצריך בשביל גרשם[36]. הוא מהלך עכשיו בעיר במצב דומה לזה שלך אשתקד ולפני שנתים, אלא לבו נמלא גם כעס ומרירות מסוכנים... מפתחות המוצא שלו הם בידי אותם שני האנשים שדבר לך עליהם. לא צריך להרפות מהם ואז יעשו לפי דבריו את הצריך. ליובה ואורי דורשים בשלומך. האחרון מחכה לעוד בולים מארצות המזרח. גיסו של ר' בנימין[37] גר ברחוב בורוכוב, בית ששה, שמו זייגרמן, ר' בנימין נעלב על שלא כתבת לו עוד אף פעם.

---

32 שרגורודסקיה פועה (1879—1950) חיברה ספרי לימוד לעברית לילדים ולמבוגרים. עלתה לא"י ב־1928.

33. הלפרין פוליה — רעייתו של יחיאל הלפרין, מנהל הסמינר העברי לגננות בוארשה.

34. גוסט — „גאסעט" „התיאטרון הממלכתי היהודי", שנוסד ע"י גרנובסקי ב־1918 ולאחר מכן עמד בראשו שלמה מיכאלס. ר' א. גרינבוים, התיאטרון היהודי ברוסיה הסוביטית, „העבר" ט"ז (תשכ"ט).

35. בנימין זוסקין — מגדולי השחקנים ב„גוסט".

36. גרשם — גרשון פריד, מחבורת „העברים" בברית המועצות.

37. ר' בנימין — ר' הערה 11 למכתב ב'.

18.4.35

ה

מאסטרו הנכבד!

שני מכתבים לא קצרים ביותר הריצותי כבר אליך לאחר קבלת אגרתך האחרונה. אך כמו תמיד גדולים הספקות אם הגיעו בשלום לידיך ואם חוזר חלילה תבוא תשובתך אתה אלי בשלום, על כן אני משתמש בהזדמנות זו ומנסה לכתוב לך שלא בדרך הרגילה.

מדברים מעשיים אחדים אני רוצה להתחיל ע"ד ענין ינגל־מאה[1] צריך לפנות אל מכם ברוד Praha, Brehova 8 הוא הרבה יכול לעשות וגם הבטיח לי כשהיה כאן עם תחילת החורף[2], אולם באחרונה נצחוהו הספקות. הן אני הייתי בשבילו בן־אדם זר לגמרי והענין הוא מסובך מאוד ורב ערך. כשיכתב לו צריך להזכיר לו שאני (הוא יודע את שמי הספרותי) נדברתי אתו על הפרטים והוא הבטיח לי הבטחה ברורה ומסוימת.

אצלנו מתנהלים העניינים יגעים עוד יותר מאשתקד. מזג האויר הוא יותר קשה השתא אצלנו[3], החורף היה רווי הפתעות וקור קשה מנשוא. אולם כח הסתגלותנו דולה את מאמצנו כנראה מאוצר המכמנים היהודי הטרדיציוני. ואנו חיים וקיימים וממשיכים להתקיים. כמו תמיד מראה סימני חיוניות מפליאה בנימין[4] ידידנו. קמעא, קמעא, שורה, שורה ביום הוא ממשיך גם את הויתו הספרותית. ואצלי — כמו שהיה, כמעט כמו שהיה, נוסף לזה יצא אצלנו חוק חדש המקשה את משלוח כתבי היד הספרותיים לחוץ לארץ. כל מיני „אוקזיות"[5] של בני אדם הנוסעים מא"י לארצנו וחזרה הנן עכשיו בגדר דברים לגמרי נחוצים. אנא אל תשכח על פרט זה כמו שנדברנו גם אשתקד.

בעל „שנת י"ט"[6] הוא עכשיו מחוסר עבודה. חוץ מזה יודע אני עליו רק שהוא מטפל טיפול מפורט בכרך הרביעי של סיפורו. למרות הזמנותי התכופות אינו מתכונן לבוא אלי להתארח, ודוחה את נסיעתו מחודש לחודש.

וענין אחד הנוגע אליך אינו מחוור לי כל צרכו. למה אינך מסודר בעבודה עדיין? תסלח לי, אולם לפעמים נראה לי שבמקצת אשם בדבר גם אתה בעצמך. לפעמים אני חושב עליך כך: „ודאי שהאי גברא רוצה באיזו אפשרויות בלתי ממשיות לגמרי, באיזו עבודה שתשלול ממנו רק שעות מעטות מאוד בשבוע, שתגזול ממנו רק מרץ חיצוני גרידא ולא תגע אף מגע כל שהוא בכוחותיו הפנימיים ושזה יאפשר לו את קיום המשורר במלואו". אמנם הדבר הכי קל הוא להשיא מרחוק עצות מחוכמות, יודע אני את זה, אעפ"כ אני מעיז להביע לך את גודל תמהוני. אם לא תכה שרשים בארץ ומפלצת היציאה כבר מדמדמת לפי עיני רוחך (כפי שהבינותי ממכתבך לגרשם[7]) אז הרי לשוא היתה יציאתך מכאן! חושבני שבכל ארץ אחרת, ארצות־הברית, פולניה, ליטא, רומניה או מצרים יהיו תנאי קיומך הרבה יותר קשים מבא"י. למה לא נאחזת בקרקע נחלל? ואיני יכול להתאפק

---

1. ינגיל־מאה — ח. לנסקי, ר' הערה 3 למכתב ג'.
2. מ. ברוד ביקר בברית המועצות בחורף 1935.
3. הכונה למזג־האויר הפוליטי, התגברות הטירור המשטרתי וכו'.
4. בנימין — ר' הערה 11 למכתב ב'.
5. „אוקזיות" — הזדמנויות.
6. בעל „שנת יט" — א. פרימן, ר' הערה 4 למכתב ב'.
7. גרשם — גרשון פריד, ר' הערה 36 למכתב ד'.

ולבלתי השיא לך גם עצה שניה: קבל מוטב איז „משרה" ספרותית במערכת „גליונות" או „מאזנים", או אפילו „גזית" או בתור מתרגם קבוע באחת ההוצאות ובלבד שתשריש שרשים בקרקע הארץ! אם כי אפכא מסתברא — אפשר שדרכך אתה היא דוקא הכי ישרה ונותנת פרי לעתיד. מאחר שאתה שומר יפה על העיקר, ואינך מבזבז לבטלה את כוחותיך הנפשיים: מי יודע!

בעד משלוח הספרים שסידרת ע"י הגברת אנה לואיס[8] — אין קץ לרגשות תודותינו המשותפים. מסור את זה גם לבעלת הדבר בעצמה. אך היצר הרע משיא להרחיב את היקף הבקשות, „הב לי ספר מדע ועיון" הוא אומר, „בקש גם מספרי השירה והזכרונות, והמלונים וכו' וכו' וכו'" הכל כפי שאתה זוכר ודאי בעצמך עוד, ודבר אחרון אחרון חשוב: אפשר שבאלה הימים יצא לארץ בן־אברם, שנבחר בעירו בתור ציר לכנסיה של „ברית העברים". זה יהיה הנסיון הקרדינלי שלו לשנות את סדר קיומו — במשך י"ז השנים האחרונות. אבל אם חס וחלילה (מה שנראה לי לדאבוני אפשרי ביותר) לא יוכל למצוא לו רשיון להשאר בארץ ועבודה לכה"פ מינימלית — אז יבוא הענין לידי קטסטרופה ממש, אשתו נשארת עוד לפי שעה בגרודנה עד שיסתדר. אני כותב לך על זה למען שתאזור את כל יכלתך ואפשרויותיך ותבוא לו לעזרה בנדון זה. אם כי לא מחוכם ביותר הוא לבקש את החיגר. אפשרויות אחרות ישנן?

בכל אופן התראה אתו (אני שולח גם לו את מענך) ותהיה הראשון שימסור לו „פרישת שלום" חיה ממני על כל הזמן שלא התראינו. פרט לו באריכות על חיי אני וחיי בני משפחתי כפי זכרונך הטוב עליך.

ואפשר שלא ישלח בתור ציר (המנדט הוא סחורה עוברת לסוחר בורשה, העיר המאשרת את הבחירות) ואז יהיה מוכרח לחכות לדרישה. לו יכולת לענין באיזה אופן שהוא בדבר את מנחם מנדיל[9] וקלויזנר בירושלים ואת פיכמן בת"א אפשר שהיו מתעוררים ועושים משהו אלמנטרי לטובתו.

והיה קצת יותר „תכוף" במכתביך המפורטים.

אלישע[10] קיבל לפני אי אלה ימים את ספר השירים של י. קרני, ואני את חוברת א' כרך א' וחוברת ה', כרך ב' של „מאזנים".

אני מוכרח לגמור למען שלא אחמיץ את ה„אוקזיה" שלי. ליובה ואורי דורשים לשלומך. האחרון לומד מעט עברית ועומד כבר על מפתן הסיום של ספר הלימוד הראשון „אלף בית" לשרגורודסקיה. הוא מבקשני להזכיר לך ע"ד הבולים שהוא הולך ומאסף לו. מסור את ברכתי ליצחק[11]. אגב, שנה בבקשה את מענך שלא יזכר בו שמו של למדן.

---

8. אנה לואיס — עסקנית פעילה בהפצת הספרות העברית בארצות ברית ובארץ ישראל.
9. מנחם מנדל — אוסישקין.
10. אלישע — המשורר אלישע רודין.
11. יצחק — למדן.

16.6.35

ו

אברהם!

שוב אני בא אליך במכתב שלא מן התור. היה בדעתי להתחיל בהמשך רשמי הקורא מהספרים שידך מעניקה לי בכף כה רחבה, אך בעטין של כל מיני חויות משונות חיצוניות ופנימיות גם יחד איני יכול להתרכז עכשיו בשום מחשבה אוביקטיבית חוץ מן האחת.

בימי הפרעות בהורודנא[1], ודאי שידיעות מפורטות באו גם בעתונות שלכם, סבל גם בן־אברם. בדירתו נשברו החלונות, הדלתות, הכירה והכלים (על הספריה חסה יד הגורל). בן־אברם עצמו נפצע באבן, רוצצו את גולגלתו, אשתו אסתר קפצה דרך חלון הדיוטה השניה כשהפורעים התפרצו לתוך דירתם ושברה לה רגל אחת. עכשיו הם שוכבים שניהם בבית־החולים היהודי. לבן־אברם עשו כבר ניתוח, לאסתר גם כן היו צריכים כבר לשים את רגלה לתוך גבס.

מצבם נעשה עכשיו כמובן עוד קשה משהיה — ללא מחסה, ללא פרוטה מצויה למען בדק הפרצות בבית. והעיקר האיום — ללא כל פרספקטיבה. אני אנוס מרחוק להיות עד מתון לכל הדברים הללו מבלי שתהיה לי אפשרות כל שהיא לעזור ולהועיל. הלא אתה יודע יפה את המצב, אי אפשר אפילו לשלוח מכאן מעט פרוטרוט.

אני יודע עד כמה קשה בשביל בן אדם במצבך איצטלת המליץ יושר וה„מגין" הפרמנטי על עניני זולתך, וגם לי היה כבר לזרא לבוא עליך בכל פעם במיני „פארוטשעניעס"[2] מ„פארוטשעניעס" שונות. אך מה אעשה ולפי מצב הדברים של עכשיו הנך האדם היחידי שאני יכול לפנות אליו באופן פשוט.

התראה בבקשה עם כל מי שיכול לעזור לבן־אברם בעניין ה„דרישה"[3] והויזה, עם כל „באי הכח" והממונים לסוגיהם — החל ממנחם מנדיל[4] וכלה אולי באשר ברש. דרוש מהם בשם כל השמות החשובים בשבילם שיעזרו לו תכופות עזרה אלמנטרית זו. הלא יש לו כל הרשות לסעד יורידי מוסרי זה על סמך כל הסעיפים וסעיפי הסעיפים. כי למה ילך לטמיון לגמרי והוא עוד יכול להיות סופר פעיל בשדות פעולה שונים. כלום כל כך עניים בני עמנו באינולידים ועשירים בבני אדם שמוח להם, לב ויד מאומנת ששומה לחכות עד שבן־אברם יהפוך לאינולידי גמור או לנושא של ניקרולוג בעתונות.

מתוך מכתבך לבנימין[5] אני למד שהתחלת כבר לעבוד. שמא תרחיב קצת באחד ממכתביך הבאים על תנאי קיומך הפרטיים. מהי עבודתך, דירתך, סדר היום שלך, כלו׳ מה לעבודה, מה למנוחה, מה נשאר לך לעבודת יצירה. האומנם כאן בכל הפרטים סדנא דארעא חד הוא ומצבך אתה לא יפלה בשום פרט ממצב עבדך הבלתי נכנע?

היה זמן וקיויתי גם שתכתוב את דבריך על רשמיך מעולם הרחב בעניני ספרות ואמנות שנפתחו לפניך, שתרים קצת את הקלעים מעל המופלא ממני, אך ודאי שעוד לא הגעת לפרשה זו. כי בדרך כלל הלא אתה מרבה עכשיו במאוד

---

1. באביב 1935 היו פרעות בגרודנא.
2. „פארוטשעניעס" — שליחויות, משימות.
3. „דרישה" — סרטיפיקט. ריישין עליה לא״י.
4. מנחם מנדיל — אוסישקין.
5. בנימין — ר׳ הערה 11 למכתב ב׳.

מאוד לעסוק בזשנר האפיסטולרי, ואנכי אודה לפניך ולא אבוש — כי במובן זה שגבת למלאות את תקוות כולנו. דומני שכאן לא היית דיקן ופעיל בכתיבת מכתבים, אפילו לעשרה אחוזים נגד פעילותך עכשיו.

כן ועוד הייתי רוצה ממך קצת רשמים על נוף הארץ, הנה יושב עכשיו אצל חלון האכסדרא בדירתנו באיסטרה[6] (התזכור?) וכל תאי גופי סופגים לתוכם את רעננות הפייזש[7] הרוסי. נראה לי שרק כאן אפשר באמת לנוח; על שביל מנגד לחלוני עוברים שלובי זרוע זוג צעיר, נראה לי שהלוך כה חפשי וגמיש מיוחד רק לאשה צעירה לובשת השמלה הלבנה בארצנו. ונזכר אני שנאתי את השטח האין־סופי והחדגוני של רוסיה מארחנגלסק עד קוקז, מלנינגרד עד אורל. נזכר אני ברשימתו של קופילביץ על הנוף בא"י שלעולם ישאר זר ליהודי הבא מארצות הצפון, ואיני יודע לכלל איזו „דעה" עלי לבוא. ודאי שאצלכם מרובה המיסטיקה והאקונומיה העצורה באלמנט הנוף; עמוק מאוד ו„מדובב" צריך להיות אצלכם משחק הצללים בערב. אך הקרע בין העיר וסביבתה אצלכם ודאי יותר בולט.

הנה נגמר הגליון וגם דברי שלעו גם בלאו הכי.

היה שלום.

12.7.35

ז

הרבה פעמים פתחתי כבר במחשבותי, ידידי המשורר, בין ריצה לריצה, או בין הדחק שבקרון הטראם את מכתב תשובתי אליך. אך כל הזמן לא עלה בידי להקיף איזו חצי שעה של פנאי גמור ולשבת אל שלחן הכתיבה. זה לי כבר משנים שעונת הקיץ היא אצלי העונה הכי חמורה ומיגעת. עשירה היא תמיד בכל מיני קושי וסיבוכים במערכת, מעוטה בפרנסה, הרת הרבה „מקרים" — מות, אסונות ופגעים רעים ובדלדול מיוחד של העצבים. יש שאני מתחיל להאמין אז שבשביל הנולדים בשלהי חורף הקיץ אינו אלא גורל־חורג. והופעתי אני לאויר העולם היתה בראש חודש שבט לפני תקופה של מ' שנים.

לו ניתנו לידי כל הרשויות הנסתרות ואני הייתי מקבל בלב ונפש (מה שמוטל בספק הכי גדול) הצעה של האינסטנציה הדיאלקטית להתחיל את הכל מחדש הייתי בוחר לי רשות להולד בקיץ וגורל של חובש ספסל צר וקשה בבית־מועד לח"ן[1] במג'יבויש[2] או בצפת או של רגיסטרטור פעיל בכרך כניו־יורק, שאגור כל ימי בקומה הס"ג במרכזה של שכונת „גורדי שחק". אין מקום יותר יפה בחלד מאיזו בבל מודרנית בשביל בן־אדם שרוצה להרגיש את עצמו בודד ו„אחד" כיצור דומם במדבר.

בין השיחות שבן אדם שח לו במשך שנות הביוגרפיה שלו ישנן גם בלתי שכיחות. שתים מסוג זה צפות במשך השנים האחרונות פרמננטית על שטח הכרתי כמעט באין הפוגות. לפני ח"י שנה בקיץ העמקתי עם חבר אחד שלי בשעות מאוחרות בלילה בויכוח על סגנון הספרות העתידי. הוא, חברי, ניסח במערכת הוכחות בלתי ממשיות, דואבות מאוד ויונקות לא מן ההגיון, כי אם

---

5. איסטרה — מקום ע"י מוסקבה.
7. פייזש — נוף.
1. ח"ן — חכמה נסתרה; הכוונה לתורת הקבלה.
2. מג'יבויש — מדז'יבוז', עיר מגוריו וקבורתו של הבעש"ט.

מן האיצטגינות הנפשית — פרספקטיבה ודאית לגורל הסימבוליזמוס באמנות. באמת לא היתה זאת שיחה על סגנון הספרות העתידי, כי אם ויכוח על מהלך וגורל כל האמנות בתקופה שלאחר המשבר, שלאחר נצחון המהפכה. אני סתרתי את דבריו בארגומנטים שאולים מקצתם מן ההיסטוריה ורובם מן ההגיון והאירוניה ודגלתי בשם הריאליסמוס, למרות כל דמי ששאגו על אוזן לבי שהצדק הוא עם יריבי, על אף כל ידיעתי שדרך האמנות היא מהכמות אל איכות התופעות, צעקתי והראיתי גבורה של חכמת הדיאלקטיקה בצנע ובצעתי את נצחון הריאליזמוס הנכחה חותכת אחר הוכחה חותכת, כאילו הייתי נושא כליו המושבע של ברנדס. לו ניתן לי לחזור מחדש על דושיח זה, כי אז הייתי מוצא לכפר את פני הצדק בהוכחות אחרות. כשאני יודע מה רב אונה של הסמליות המכללת בספירות היצירה האנושית גם עכשיו (או ביחוד עכשיו) אין זו דיעה הגיונית גרידא. כל רמ״ח ושס״ה שלי רגים על זה באוזן תודעתי כמגלי סוד הנעלה ורזין דרזין. ואני הייתי מתודה על סוד זה לפני איש שיחי מאז ומבסס את אמתות צדקתו הוא בהוכחות שהיו מכהים אף את איזמל ההגיון.

ושיחה שנית — לפני שנה וחצי שנתים בערך. על האופטימיות ועל תחושת הצער העולמי ואפסות החיים שבלב האדם. נאמר ל יאז שאין הפסימיות כי אם פועל יוצא (במדה זו או אחרת) של אי הצלחתו היום־יומית של האדם או חוסר פרספקטיבה מעמיקה בספירות ההוויה.

מני אז אני מרגיש את הכרתי והיא נתונה כולה לתפיסת העיקר שבדברים והיפוכם אלה, אך כל כמה שאני מרבה להמריא לספירות כוללות אלו אני מרגיש עד כמה לא צדקו דברי אנשי ריבי. ולא משום שאני עיור וחרש לגבי היופי שבהוויה. אלא שעיקר יופי זה נראה לי אח מאד קרוב לחדלון. הטוב בגורלות הוא לבלתי להיות. הסתומה מכל היא זיקת הנשגב בנשמת האדם, שמבקשת לה תמיד את שחרורה מכבלי ההוויה במוות. עיקר הרע בחיים יונק תדיר משרשי האופטימיות. כל מעשי האלימות והכיעור מצטדקים ע״י המטרות החיוביות קצרות המדה[3] שמציגים להם נביאי הדור האופטימיים. דרכי האלים הכי „אלהיות״ הן מאולימפוס אופטימי דרך דיוניסוס החצוי לשנים בקרע טרגי אל ההסתכלות הרווויה ביגה וחכמה לא מזה של בודה ונביאי סין.

הנה כי כן לולא פחדתי רמוס חצרי הקודמים המרובים — הייתי בודה לי איזו תורה דתית, הסתכלותית חיובית. אך לע״ע דייני במה שאני בודה יום יום בשביל עתוני נותן לחמי. לרגלי עבודת פרך זו שלי נפגשתי בתחילת האביב עם הריג׳סר[4] הידוע גורדון קרג[5] והוא סח לי על פתרון בעיית המוות כעל תעודתה המרכזית של האמנות וזו של התיאטרון בכלל. הדברים היו לי מנטפי מלקוש על קרקע חרבה. כמובן שלתוך „שיחתי״ שנדפסה בעתון לא נכנסו הדברים האלה. ואחר שנמחקו שאר רעיונותיו והרהורי לבו נשאר בה רק מה שנשאר. אגב, עתון זה יחד עם עוד אחד, ששם נדפסה הרצאתי ע״ד שיחתו של סטניסלבסקי עם משחקים צעירים, שלחתי לך במעטפה רשומה לפני חדשים אחדים, הקבלת אותה?

לו היה מלוני של הבעות תודה עשיר יותר, כי אז הייתי ממלא מכתב

---

3. קצרות המדה — הכונה: קצרות הטווח.
4. ריג׳יסר — במאי.
5. גורדין קרֵג — במאי נודע.

שלם הבעות רגשותי הטובים עליך בעד משלוח הספרים הרגולרי ששידרת לי. נאמן לדרכי מאז אני קורא את הכל, אם כי בקושי עברתי גם דרך שלש החוברות המוקדשות לרמב"ם. השתים שעל „הארץ" חרבות הן מאד, אך גם ברוב דבריהם השטחיים מצאתי ענין אינפורמציוני לא מעט. ובחוברת „מאזנים" הסבו לי קורת רוח גם לא מעטים המאמרים המעמיקים. אלה של דיזנדרוק, שטרייט ואחרים הבהירו מנקודות חדשות קרובות יותר את דיוקן בעל היובל האגדתי כמעט. הריני הולך ונעשה חובב יותר ויותר ערוגות הפרדס הנקרא „חכמת ישראל". אם תעניק לי גם להבא מן העידית שבסוג ספרותי זה — תרבינה ברכותי.

רומנו של ברש על רודורפר נקרא בעונג. העיר לבוב הרי ידועה לי ובין האנשים המתוארים הכרתי גם את מיודעי ובמקום אחר מצאתי נזכרים אף שמי אני ושם אחי. אך הספר שמורגשת בו באופן דק מאוד השפעתו הספרותית של שופמן אינו באמת „ספר הכח" של המחבר. בין סיפוריו שנתפרסמו לאחר סיפור זה מצאתי שלמים יותר ועצמאיים יותר, אך משהו משחד מאוד ושקוף יש בסיפור פרגמנטרי זהו ועושה לו פה.

מתוך גליונות „הבמה" (גליון אחד מצאתי גם כאן אצל מחברו של „פרופסור מנהיים"[6]) עלה לי ללמוד קצת על האטמוספירה התיאטרונית ואביזריה בארץ. מחזהו של ברנהרד[7] הסב לי קורת־רוח רבה. הוא יפה, שירי, מאוד טרגי ומאוד תיאטרלי. אגב, אולי היתה מוצאת מערכת עתון זה איזה ענין גם ב„שקיעה" של בבל?

באופקיו של בן־אברם הופיעה בזמן האחרון איזה קרן תקוה. הוא שלח לי „חתך" מתוך עתון א"י שבו מודע ע"ד רשיון עליה שניתן לו כבר במחלקת העליה, אלא שאיננני יודע אם זו היא האינסטנציה החותכת את גורל הענינים הללו.

לימודיו העבריים של אורי מתנהלים במתינות מכסימלית. לא אני הפדגוג האמן בעל מדת הסבלנות ולא הוא התלמיד השקדן. הרחוב, חבריו הם נגד למודיו. מתי יגיע כבר עד מדרגת „שבילים" איני יודע. בעד הבולים שאתה שולח לו מפקידה לפקידה (אגב במכתב האחרון חסרו, אם לא שכחת לשימם) הוא מבקש להודות לך „בכל מאודיו".

למה חדלת מתאר לי את האנשים שבארץ? ואני מדת סקרנותי עוד טרם מלאה אפילו עד השליש. ועוד הקנני נא בינה מדויקת על אופן חייך אתה. כיצד אתה מתפרנס, ההתאקלמת כבר, הרכשת לך בני אדם ובנות חוה קרובים? ר' בנימין נסע לחדשיים למקום מעינות הישועה. משם הודיעני שפתח במכתב אליך, אך לא גמרו והוא נשאר בביתו ומחכה עד שישוב.

ההתודעת עם נח וולפובסקי[8] (לא המשורר)? האם לא ראית את פוליה הלפרין?

הווה גם להבא מרבה בפרטים שונים על החיים והאנשים הסובבים אותך. כי הלא זוכר אתה ודאי את מדת תאב־דעת שלי.

ליובה ואורי שולחים לך את ברכותיהם הלבביות.

הקבלת את שני הספרים הרוסיים ששלחתי לך?

---

6 וולף פרידריך (1888—1953) מחזאי יהודי־גרמני, קומוניסט. ב־1933 היה בארץ ישראל.

7. ברנהרד אמיל — מחזהו „אגרת אוריה" בא ב„במה" חוב' ה/ו (דצמבר 1934).

8. נח וולפובסקי — אחיו של מ. ז. וולפובסקי.

10.10.35

ח

לא נתפקקו, כי אם בלי ספק נשתבשו חוליות הזמן. גם לאחר היום י״ב לח׳ יולי כתבתי לך פעמים אחדות. האומנם לא הגיעו מכתבי לידיך? כי הספרים ששלחתי (כשרים לכל הדעות) באחריות — חזרו אלי גם בפעם השניה. כששלחתי אותם עפ״י מען ת.ד. של יצחק חזרו עם כתובת אנגלית על גבם: Unclaimed שהוראתה: לא נתקבל ע״י בעל הכתובת; ובשניה — עפ״י מענו של לבמן — החזירו לי אותם מת״א בלי שום ביאורים והתנצלויות של הדואר. כיצד עלי להבין כל זה, נא ברר את מצב התנאים והודיעני דברים מוחלטים כיצד עלי להתנהג עם משלוח הספרים והעתונים לך?!

שמח אני על שמצאת לך סו״ס אומנות מתמידה[1]. שני פנים לדבר: קודם כל תטעם את טעם ה„עבודה״ כחוקה שאינה נעשית לשמה, כי אם לשמות כל הרוחות שבחיים, ושנית — תהרוס כך במו ידיך את החיץ האינסטינקטיבי שחוצץ תדיר בין איש השורות הקצרות ומושך בקצות הארוכות. בקיצור בראשונה תהיה מתרגם ומתרגם, עד שתתחיל בעצמך כותב פרוזה, לכל מיניה. הספר „פטר הראשון״ שאתה מטפל בו עכשיו — הרבה הוא עלול ללמדך ובהרבה אופנים לאמן את ידיך. דומני אפילו שאינך רשאי לאמר שכל שנתך עברה עליך לבטלה מאחר שאתה עומד להכניס לתוך מערכות התרגומים העבריים ספר כזה שכולו רומן בר׳ רבתי, ברוגזה מקשה ופיתוחים דקים מן הדקים. הידוע לך שבחלק השני עדיין לא נגמר הסיפור ושעוד חלק שלישי הבטיח המחבר, ואחריו אולי גם רביעי.

מתוך מכתבך האחרון אני למד שעקת עבודת פרנסה לוחצת אותך ולוחצת. אך מה שכר היא נושאת בשבילך בכנפיה סתום ממני. היש לך דירה נאה, היש לך אפשרות לבקר בתיאטרון, כיצד אתה מתפרנס? האומנם נעשתה הרגשתך גרועה מלפני שנתים?

היה לך הרגל יפה אשתקד להקדיש בכל מכתב פרשה מיוחדת לתיאורי אנשים. למה חדלת מזה? הרי יודע אתה את תאבוני הרב לכל קונקרטי ותיאורי במסיבת חיים רחוקה.

שואל אתה ע״ד בן־אברם. אתמול קבלתי מכתב ממנו ובו הוא כותב שביום ט״ו לח.ז. הוא עם אשתו יוצאים דרך קונסטנצה לת״א. אם כן נגמרה פרשה ארוכה מאוד בחייו, מלאה קושי ודכדוך הנפש והגוף. ודאי שבעוד מספר שבועות (אולי יחד עם מכתבי זה) יהיה כבר שכן שלך בעיר אחת. נא ונא, תיכף כשתיוודע ע״ד בואו בקרבנו, אתה תהיה הראשון שתוכל למסור לו פרישת שלום הכי נכונה ומפורטת ממני מיום שנפרדנו. תתאר לו את חיי כפי שאתה זוכרם לכל רוחבם ואורכם.

ע״ד משלוח הספרים החלטת יפה. אולם אל נא תפסיק אותו לגמרי ולעולמי עד, ברר (לאחר איזה זמן) תמיד את הכי נאה בכל המובנים ואת זה שלח. ספרים בהיסטוריה לעולם אינם נופלים בעיני מדברי ספרות יפה.

ועוד שאלה אחת אשאלך ע״ד תרגומי ולא אוסיף. אולי אפשר למסור את „השקיעה״ של בבל ל„הבימה״. שמעתי שהם מתכוננים להציג מחזה זה. או אולי לכה״פ ידפיסו אותו ב„במה״.

---

1. א. קריב החל לעבוד אז בהוצאת שטיבל כמתרגם, והחל בתרגום „פטר הראשון״ לאלכסיי טולסטוי.

אברהם י״ט כבר הבריא[2], אם כי מצב רוחו נדכא, חושש הוא להתקפה חדשה של מלריה, וחשש זה לא יעזבנו עד שלא יחליף את אקלים מקום מגוריו[3].

הייתי מבקש אותך מאד אם הזמן ירשה לך שתכתוב לי הרצאת רשמים מפורטת על פגישתך הראשונה עם בן־אברם ואשתו. הן זה ט״ו שנה שנפרדנו. אז יצא בן אדם מלא תקוות ויחולים, עכשיו יגיע לארץ כשיש לו השגה די ריאלית על מצב הסופרים והספרות בה.

כתבתי לך כבר באחד ממכתבי האחרונים — שיש ואני מוכרח לתת ערך מיוחד לדברי הזיה ויתר דברים בטלים כמותם. אנא אם כן היוודע — אם זה בגדר האפשרי — אם לא אירע משהו ביום ט״ו לאוגוסט לסופר ח. הזז והודיעני.

רוצה אני לשלוח לך צרור קטן של עתוני — שבו נתגלגל פולמוס חריף ע״ד מצב התיאטרון בארצנו. רוב המאמרים (ששם מחברם מסומן בעתון בעפרון) כתוב על ידי. אולם איני יודע אם הדבר יענין אותך, וחסר לי הבטחון שהם יגיעו בשלום לידיך. הודיעני אם כן כיצד עלו. בנימין המאושר אינו נפרד ממוזתו כל הזמן, אין לך יום שלא ירשום לכה״פ מספר שורות, אך ודאי שהיום או מחר יכתוב לך הוא בעצמו ובכבודו.

היזכר באמנות המכתבים לעתים קרובות יותר. הלא זוכר אתה טעם כל הפסקה ארוכה בחלוף מכתבים מה הוא. את ספריך המתורגמים הייתי רוצה לקבל במוקדם הכי אפשרי וללא כל תור ותנאים חיצוניים. מה גורלה המוחלט של „קנאה״[4], האומנם נפל גם אצלכם ערכה משולחוב וגו׳.

הנפגש אתה עם המשורר וולפובסקי; המכיר אתה את נח אחיו, הפועל בחדרה? הנפגש אתה עם אנשי ה„בימה״? מה טעם עכשיו להצגותיהם? שמעתי שגם מסקין רוצה לשוב הנה. (ליובה ותמר דורשות מאוד בשלומך). את העתונים שלחתי לך היום. בקו אחד מסומנים המאמרים הנוגעים לפולמוס שהזכרתיו לעיל (—), בשני קווים (=) אלה שיצאו מתחת עטי אני.

---

2. הבריא — יצא מבית הסוהר.
3. יעזוב את ברית המועצות.
4. „קנאה״ ליורי אוליושה, תורגם ע״י א. קריב.

ביבליוגרפיה

דורות אחרונים

א

לאחר הפסקה ארוכה יצא לאור הספר הראשון לכרך ב׳ של „דברי ימי ישראל, דורות אחרונים״ לפרופ׳ רפאל מאהלר *.

הכרך השני בכללו יקיף את תקופת הריאקציה באירופה (1815—1848). אולם הספר שלפנינו מספר על יהדות מזרח אירופה בתקופה זו, וכולל את תולדותיה בשלושת הפרקים: רוסיה, פולין הקונגרסאית וגאליציה. בעצם קביעת תולדות יהודי מזרח־אירופה בראש הספר הובלט השינוי שחל במעמדם במסגרת היהדות העולמית. בכרך הקודם הוביל אותנו המחבר מהמערב אל המזרח, ורק לאחר ארצות־הברית, צרפת, הולנד, איטליה, גרמניה ואוסטריה, הביאנו בסוף הספר השני לפולין. הכרך החדש פותח במישרים בתולדות היהודים באימפריה הרוסית ובגאליציה, ועוד היד נטויה, שכן בספר הראשון שלפנינו דן המחבר רק בצד הכלכלי והמדיני של חיי היהודים בארצות אלה, וכל אותה פרשה פנימית רבת ענין של רבנות, חסידות והשכלה — עוד נשארה לטיפול בספרים הבאים, ורק מעט מזעיר ממנה נוכל ללמוד מהפרק על החסידות באוקראינה, הבא לעיל בחוברת זו של „העבר״ (עמ׳ 69—84) **.

אילו היה הספר מיועד אך ורק לתולדות יהודי רוסיה ופולין אפשר היה לחלוק על מסגרתו הכרונולוגית — 1815—1848, וביחוד על תאריך הסיום שלה — 1848, שהרי תולדות היהודים בשנות מלכותו של ניקולאי הראשון, הנמשכות עד 1855, הן חטיבה קודרת אחת. אולם מאחר שהספר הוא חלק ממערכת הכוללת את תולדות היהודים בעולם כולו מתקבלת חלוקה זו על הדעת ***.

לעומת זאת יש לציין לשבח בלי הסתייגות את ההבדלה בין יהדות רוסיה לבין יהדות פולין. עד עתה היו תולדות יהודי פולין בתקופה זו נבלעות בתולדות יהודי רוסיה, ולא היתה הצדקה לכך לא מבחינה מדינית־כלכלית ולא מבחינה רוחנית־תרבותית. ליהדות פולין הקונגרסאית היה גם בהיותה תחת שלטון רוסיה פרצוף רוחני משלה ומעמד וגורל משלה. גם החסידות וגם ההשכלה היה להן בפולין אופי שונה מזה שבאוקראינה, בילורוסיה וליטא, והבדלים אלה לא נטשטשו עקב השלטון האחד שפרש כנפיו על כל הארצות הללו, משום ששלטון זה נקט ביחס שונה לגבי היהודים ב„תחום המושב״ ולגבי תושבי „חבל הויסלה״, והיסוד לכך היה מדיני. „על־ידי קיום האוטונומיה של הקהילות, מתן זכויות אזרחיות בתחום הכלכלה לכלל היהודים והענקת זכויות מדיניות ליחידי סגולה ביניהם, קיווה הקומיסאר של הצאר (המדובר בניקולאי נובוסילצב — י.ס.) להכין, בקרב אוכלוסית פולין, בסיס לא ימוט לשילטון רוסיה בארץ זו״ (עמ׳ 157).

---

* רפאל מאהלר, דברי ימי ישראל, דורות האחרונים, כרך שני, תקופת הריאקציה ו„הברית הקדושה״ ספר א׳ אירופה המזרחית, „ספרית פועלים״, ת״א 1970. ארבעת הספרים של כרך א׳ יצאו לאור בשנות 1952—1962.

** ויותר מזה בספרו של המחבר „החסידות וההשכלה״ (מרחביה, 1961), הדן בתאורן של תנועות אלה במחצית הראשונה של המאה הי״ט בגליציה ובפולין הקונגרסאית.

*** אגב, כך נוהג גם ש. דובנוב ב„דברי ימי עולם״, כרך ט׳.

משום כך לא חלה על יהודי פולין גזרת ה„חטופים", ועצם חובת הגיוס לא הוטלה עליהם אלא משנת 1843 (עמ' 190). אותה שעה שהקהילה היהודית בוטלה רשמית ברוסיה ב־1844 נשתמר מעמד הקהילה בפולין. קו זה של אפליה לטובה בין יהודי „תחום המושב" לבין יהודי „חבל הויסלה" נמשך גם בשנים הבאות, כאשר לא חלו על יהודי פולין „החוקים הזמניים" של מאי 1882 וכאשר נהרו מגורשי מוסקבה ב־1891־92 ויהודים אחרים לווארשה וללודז'. יש גם לזכור כי עד שנת 1850 היתה קיימת חומת מכס בגבול שבין שני האזורים (עמ' 41). מכל הבחינות האלה יפה עשה פרופ' מאהלר שהבדיל הבדלה גמורה את הדיון ביהודי פולין והקדיש לו 94 עמודים (לעומת 133 שהוקדשו ליהדות רוסיה).

ב

כל העוסק בתולדות יהודי מזרח־אירופה יודע מה קשה הוא מצבו של החוקר לגבי מקורות עבודתו, ביחוד לגבי יהדות ברית־המועצות. זה כמה עשרות שנים שהמחקר השיטתי של תולדות יהדות רוסיה נפסק והגישה אל הארכיונים העשירים נסגרה בפני חוקרי תולדות ישראל. כל הכותב את תולדות יהדות רוסיה חייב לגצל את המקורות הרבים שפורסמו ולא עובדו עדיין בתקופה שלפני המהפכה, או לנתח נתונים שפורסמו באקראי ברוסיה ומחוצה לה בתקופה הסובייטית. מבחינה זו טוב יותר המצב יחסית לגבי יהדות פולין וגאליציה, שארכיוניה היו פתוחים לחוקרים עד לפני השואה, ובמידה מסוימת גם לאחריה, עד השנים האחרונות *.

המיוחד בספרו של המחבר הוא תאור מצבם הכלכלי של היהודים במזרח אירופה בתקופה ההיא. תוך ניתוח מפקדים רשמיים, חוקים וגזרות ועדויותיהם של בני הזמן מצייר מאהלר תמונה, שבקויה הכלליים אין היא שונה ברוסיה, פולין וגאליציה.

למרות כל גזרות השלטון החוזרות ונשנות ברוסיה, בגאליציה, וביחוד בפולין, תופסת עדיין אותה פרנסה ארורה, ששמה מוזגנות, מקום חשוב במערכת הכלכלה היהודית. ברוסיה קבלה פרנסה זו אף תנופה חדשה הודות לשיטת ה„חכרנות" („אוטקופ"), לפיה היה המסחר ביי"ש ותעשייתו בפלכים שלמים נמסר לחוכרים גדולים, שהיו מקימים רשת שלמה של חוכרי־משנה, פקידים, רואי־חשבונות ומוזגים זעירים. אולם הדבר המעניין ביותר בתאורו של מאהלר הוא כי אותו מסע דחיקתם של היהודים מייצור הכי"ש ומכירתו, שנעשה, כביכול, על מנת להציל את המוני העם מה„ניצול" היהודי, הביא למעשה לצמיחתה של שכבת מוזגים נוצרים, שידעו לנצל את עמדתם ביתר תוקף מהמוזגים היהודים לניצול האיכרים ודלת־העם ולהגדלת עשרם וכוחם.

ענף הכלכלה המרכזי ממנו התפרנסו היהודים בתקופה זו הוא המסחר לכל דרגותיו, מהסוחר הגדול והיצואן ועד החנווני הזעיר, הרוכל והסרסור. היהודים היוו את רובם הגדול של העוסקים במסחר בתחומי מושבם. הם הקימו רשת משוכללת של מסחר, שארגנה את איסוף התוצרת החקלאית אצל האיכרים באמצעות תגרים מחזרים על הכפרים („דאָרפס־גייער"), הביאה תוצרת זו למחסניהם של סיטונאים ושלחה אותה למכירה במרכזי מסחר מקומיים ולמערב־אירופה. רשת זו היתה קיימת ברוסיה (עמ' 32) ובגאליציה (248), ועמה התפתחה רשת של מלווי ברבית קטנים וגדולים ובנקאים. התפתחו ערי־מסחר יהודיות כברדיצ'ב (עמ' 33) וכברודי (עמ' 242). מן הסוחרים הגדולים יצאו גם הספקים והקבלנים, ששרתו את צרכי המדינה והצבא, מהם באו ראשוני התעשיינים (אריג, סוכר), במסחר

---

* מושג מה על המקורות שעמדו לרשות המחבר, ארכיונים וספרים, ימצא הקורא בביבליוגרפיה הנרחבת הבאה בסוף הספר, עמ' 319—336.

היתה קשורה גם רשת התחבורה, שנשענה בימים ההם, לפני התפשטותן של מסילות הברזל במזרח־אירופה, על חוכרי האכסניות, הפונדקים ובתי־הדואר, והעסיקה רכבים ועגלונים יהודים לרוב, ואף ספנים, שהובילו ספינות נוסעים ומשאות על פני הנהרות.

ריבוים של היהודים ותהליך דחיקתם מן הכפרים אילץ המונים רבים לחפש להם מקורות פרנסה חדשים „ומכיון שהמסחר היהודי בשלביו הנמוכים, בחנונות, בתגרות ובתיווך, היה גדול ללא כל שיעור לכוח הקיבול של שוק הסחורות, פנו מן ההכרח מחפשי פרנסה רבים למלאכה" (עמ' 34). תעמולת המשכילים בישראל בימים ההם לא באה אלא להקל את המעבר הפסיכולוגי לדרגה חברתית, שנחשבה לירודה לפי מושגי החברה היהודית בימים ההם. בתחילה נהרו המונים מדולדלים למקצועות היהודים המסורתיים, חייטות, סנדלרות, קצבות, אפיה, כריכת ספרים וכד', ולאחר מכן גם לנגרות ונפחות. התרבה מספרם של האורגים. גדל מספרם של „הפועלים השחורים" — סבלים, חוטבי־עצים, שואבי־מים, חוצבי אבן, סתתים, חופרי תעלות וכד', והאפייני לכל אלה — הדלות, מצוקת העוני, עליה מעידים משקיפים יהודים ולא־יהודים ברוסיה (עמ' 42—47), פולין (עמ' 181—183) וגאליציה (עמ' 252). דלות זו היא הבסיס לתכניות התישבותם החקלאית של היהודים, שהביאו למרות כל מגרעותיהן ומחדליהן להתישבותן של רבבות נפשות במושבות חקלאיות ברוסיה ובפולין.

תופעה אחרת, שלא ניתן לה לדעתי ביטוי מלא בספר זה, היא ההגירה היהודית. אנו יודעים רבות על ההגירה היהודית אחרי 1881, אולם ישנם סימנים ועדויות רבות שהגירה גדולה, פנימית (מליטא לדרום־רוסיה, מאוקראינה לבסראביה) ובין־ארצית (מגאליציה לרוסיה, להונגריה, למולדביה וולאכיה), כבר התחוללה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, פרשה זו זקוקה עדיין למחקר ראשוני יסודי מקיף.

ג

מקום ניכר הוקדש בספר זה לפרשת הגזירות על היהודים. גזרות אלה אופיניות הן לתקופת הריאקציה, ובהן הצטיין משטרו של ניקולאי ה־1. בתחומי רוסיה כבר תוארו גזרות אלה ע"י ש. דובנוב, י. הסן, מ. מיש, א. לעווין ואחרים, ומאז לא ניתן להיסטוריונים שלנו להגיע למקורות חדשים. לעומת זאת יש חידוש בתאורו של פרופ' מאהלר את הגזרות בפולין, תוך הסברה מקפת של הרקע המדיני־כלכלי שלהן. אותה שעה שלגבי רוסיה היתה בעית היהודים בשנים ההן בעיה צדדית, שנגעה רק בפלכים מסויימים של האימפריה רחבת־הידיים, הרי לגבי הפולנים היתה זו אחת הבעיות המרכזיות, ואמנם אם נשווה את הדיונים בשאלת היהודים ברוסיה (כגון אלה של הדקבריסטים, עמ' 63—68) לדיונים שהתנהלו בחוגי השלטון ובציבוריות הפולנית (עמ' 159—172) נראה מה רב ההבדל ביניהם בהיקף ובהתעמקות. לכאורה קיימות היו בפולין שלוש מגמות: ליברלית, אנטי־יהודית מתונה וקיצונית, אולם כולן יצאו מנקודת ראות אחת — הפחד מכך, שפולין תהפך ל„מושב משותף של שתי אומות נפרדות" (עמ' 161). ומכאן מדיניות הטמיעה הכפויה של הליברלים ומדיניות הדחיקה, תוך ניסיון להביא להגירה־גירוש של היהודים, של שונאי ישראל המובהקים. ולא מעט אפשר ללמוד על כוונותיהם של הפולנים מהמשטר שקבעו בעיר החפשית קראקא, שבה ניתנה להם עצמאות יחסית בשנות 1815—1846, לפרשה זו הוקדש בספר סעיף מיוחד (עמ' 266—272), שיש בו הרבה מן המאלף.

פרשה בפני עצמה הוא חלקם של המשכילים כיוזמים ויועצים לגבי כמה וכמה גזרות השלטון, כגון גזרת הצנזורה על הספרים היהודים, סגירת בתי הדפוס היהודים ברוסיה, ייסוד בתי הספר הממלכתיים, וכן גזירת המלבושים. יש להניח כי תפקידם של המשכילים בכל אלה יתברר ביתר הרחבה בספר הבא.

הנושא המרכזי השלישי בספר זה הוא המשטר בקהילות היהודיות, שהגיע בתקופה זו להסתאבות גמורה. מצד אחד קוצצו סמכויותיה של הקהילה, ומצד שני הפכה במידה רבה למבצעת גזרות השלטון החמורות ביותר, כגון גזירת „החטופים" ברוסיה, או גבית המסים המיוחדים בגאליציה. משטר זה העמיד את ראשי הקהילה במצב המזכיר לעתים את מצבם של אנשי ה„יודנראטים" בתקופת המשטר הנאצי במזרח אירופה, וגרם להעמקת התהום שבין העשירים ופרנסי הקהל לבין המון העם המדוכא והמנוצל.

ולבסוף שתי הערות קטנות. בעמ' 100 נזכרת „ועדת הרבנים" שנתמנתה מטעם ממשלת רוסיה, וחבריה ר' יצחק מוולוז'ין, רבי מנחם מנדל מליבאוויטש (ה„צמח צדק"), בצלאל שטרן מאודסה והבנקאי ישראל האלפרין מברדיצ'ב. הקורא עלול לקבל את הרושם, שבועד היו שני רבנים ושני לא־רבנים, כלומר „משכילים". כדאי היה לציין, כי האלפרין ייצג נאמנה את החוגים החרדיים, וה„משכילים" התייחסו אליו בהסתייגות רבה. על האלפרין ועל מעמדו סיפר בזכרונותיו בן ברדיצ'ב, מנשה מרגלית („ווסחוד" 1895).

הערה שניה: בעמ' 114 נזכר בשיר־עם השם „ראמאנאווסקי", ולמטה בא ההסבר: „ראש משטרה או ראש העיר במקום". דומני כי שם זה יש בו רמז לבית המלוכה הרוסי (רומאנוב). וכן מוצאים אנו בשיר־עם חסידי מאוחר יותר את השורה „און סענדער דער גאטשינער זאל כאפן דעם פסק פון זיין טאטן", שהכוונה היא לאלכסנדר השלישי, שמקום מושבו האהוב עליו היה בארמונו בגאטשינה (ליד פטרבורג).

ועתה אין לנו אלא לאחל למחבר הספר שבמהרה נראה את הספרים ואת הכרכים הבאים ממפעלו הגדול, ובהם גם את הספר הבא, שבו תבוא ההשלמה לכתוב על יהודי מזרח־אירופה בספר הזה.

יהודה סלוצקי

ספר על עתונות יהודית־רוסית במאה הי"ט

בספרו של יהודה סלוצקי „העתונות היהודית־רוסית במאה התשע־עשרה", שיצא במוסד ביאליק, תרם המחבר תרומה רבתי להקנייית ידע דברי־ימי יהודי רוסיה לקורא העברי שאינו יודע רוסית. בשום לשון, חוץ מרוסית, לא היתה העתונות ליהודים בשפת ארצם כל כך יהודית־לאומית, אם להלכה ואם למעשה. המושג רוסי בן דת משה, על משקל גרמני או צרפתי בן דת משה, לא היה קיים ברוסיה אפילו בחוגי המתבוללים הקיצוניים. התחנכו על התרבות הרוסית, ראו עצמם כאזרחים רוסים נאמנים, אבל הכירו במאה אחוז בעצמותם היהודית גם אלה שהיו למעשה מתבוללים. עיקר תפקידה של העתונות הרוסית־היהודית, גם ה„מתבוללת", היה לשמור על זכויותיהם של יהודי רוסיה ולהקנות להם את התרבות הרוסית, ולהגן עליהם כלפי חוץ — עד שקמה עתונות, שהיתה ממש ציונית ולאומית והשפיעה בכוון זה גם על השכבות הבלתי לאומיות. שלא בכוונה השפיעה העתונות הרוסית־היהודית גם על העתונות בעברית ובאידיש ועוררה אותה ליתר אירופיות וליתר רמה מקצועית. מן הצד השני השתתפו בעתונות הרוסית־היהודית סופרים ועתונאים עבריים בעלי שם, שהקנו לקוראי אותם העתונים דעת על היהדות והשקפות לאומיות, וקמה גם ברוסיה עתונות רבה וחשובה בעלת כוון לאומי וציוני מפורש.

מחבר הספר הנדון מעביר את הקורא דרך כל העתונות הרוסית־יהודית משנות הששים במאה התשע־עשרה עד סוף המאה. זהו הדור, שבו היתה היהדות הרוסית רוב מנין ורוב בנין של יהדות העולם. באותו דור צמחה האינטליגנציה היהודית־רוסית והיא השפיעה מבחינה לאומית, במובן הרחב, על חלק גדול גם של יהדות אירופה המערבית.

הערים שבהן הופיעה העתונות הרוסית־יהודית

העיר הראשונה, שבה הופיע עתון רוסי ליהודים, היתה אודיסה, שהיתה מראשית מרכז למשכילים יהודים „נאורים", חפשיים בדעות, ולאחר זמן גם ציונים. העתונות היהודית ברוסית היתה מכוונת אליהם, לקרב אותם להתרבות הרוסית הממלכתית ועם זה למסור להם ידיעות על מצב היהודים ברוסיה ובעולם, וכן משהו על תולדות היהודים, והעיקר, להילחם לזכויותיהם. אחד המשתתפים המרובים החשובים ביותר של העתון השבועי הראשון ליהודים ברוסיה „ראזסוויט" (השחר) היה יהודה לייב ליוואנדה, מסופרי ההשכלה, שכתב גם עברית והיה בסוף ימיו חובב־ציון. העורך השני היה ל. פינסקר, אך העתון לא החזיק מעמד גם אחרי שהוסב שמו ל„סיון" (ציון).

הצנזורה הממשלתית על העתון הרוסי ליהודים היתה חמורה ביותר, אבל בעיקר סבל העתון ממיעוט מנויים. רק לאחר שנים זכו עתונים רוסים־יהודים לקהל קוראים יותר גדול. העתון הרוסי הראשון ליהודים בשם „ראזסוויט" התקיים רק בדוחק. כעבור שנה הוחלף שמו כאמור ל„סיון" והוחלפה המערכת. אחד העורכים החדשים היה ל. פינסקר, בעל „האוטואמנסיפאציה" אבל, כפי שכותב מחבר הספר שלפנינו, מר סלוצקי, „לא איכשר דרא", והשבועון נפסק לגמרי.

כעבור שבע שנים יצא באודיסה העתון הרוסי השני ליהודים בשם „דיין" (יום). הוא היה פחות לאומי מן הנסיונות העתונאיים הרוסים הראשונים, ולא התקיים זמן רב.

לאחר שנפסק, עם פרוץ מאורעות 1871 באודיסה. בראשית שנות השבעים, הופיעה במקום עתונות רוסית „ביבליאותיקה להפצת דעת היהדות", ובה השתתפו מלומדים יהודים מאד חשובים, כגון מנשה מרגלית מאודיסה, א. הרכבי מפטרבורג, הסופרים ג. בוגרוב ואחרים, שפרסמו בו תרגומים מגרמנית בחכמת ישראל, וכן פורסמו מאמרי בקורת על הספרות העברית של הדור מאת המשורר י. ל. גורדון, שכתב בין היתר הספד על מות המשורר אד"ם הכהן. שם כתב גם המבקר העברי מימי ההשכלה א. קובנר. היה, איפוא, שיתוף בין ספרות סוף ההשכלה והספרות העתית הרוסית ליהודים. בראשית שנות השמונים עבר המרכז לעתונות יהודית ברוסיה מאודיסה לפטרבורג. שם נוסד כתב־עת „ראזסוויט" (השחר) כשם העתון בשם זה באודיסה. העתון קם לפני פרעות 1881 והתנועה הלאומית שלאחריהן, בכל זאת כבר נתגלתה בו נעימה לאומית.

בעת ובעונה אחת עם „ראזסוויט" הפטרבורגי התחיל לצאת שם העתון „רוסקי ייברייי" (היהודי הרוסי), שבו השתתפו, בין היתר, סופרים עבריים, כגון ד"ר י. ל. קנטור (עורך העתון העברי היומי הראשון „היום") וכן י. ל. קצנלסון (בוקי בן יגלי). חדשה היתה בעתון זה התעמולה הראשונה לעיסוק יהודי רוסיה בחקלאות.

עד 1881 ואחריה בפטרבורג

בראשית 1881 התחיל להופיע העתון הרוסי־יהודי המפורסם ביותר, שהאריך ימים ביותר, והוא „ווסחוד" (השחר).

בינתיים פרץ נחשול הפוגרומים של שנת 1881, וה„ראזסוויט" היה בראש הקוראים ליהודים להגר מרוסיה, דבר שלא העיזו קודם להעלותו על הדעת. אמנם ניתן מקום גם לוכוח, שבו היה שמעון דובנוב הצעיר נגד העליה לא"י ולוואנדה הטיף בעדה. בוכוח התערב גם משה לייב לילינבלום, כמובן בעד העליה. כן שר פרוג בעתון שירי ציון. חובב ציון נלהב היה אביו של יוצר האספרנטו מארק זמנהוף, אף הסופר הרוסי מורדובצב כתב ב„ווסחוד" לשבח העליה לציון. כך הפך „ראזסוויט" לשופר של חובבי ציון, ביחוד לאחר שפרצו הפרעות של ראשית שנות השמונים. אבל דוקא פניה זו גרמה לחיסולו של העתון, לאחר שהסכיף לפרסם תרגום מגרמנית של ה„אוטואמנסיפאציה" לפינסקר, ואף מאמר ציוני מאת לילינבלום.

„רוסקי ייברייי" לא האריך ימים ובראשית 1881 התחיל „ווסחוד" לפרסם גם תוספת שבועית. הימים היו ימי הפרעות הראשונות, וה„ווסחוד" הטיף להגנה עצמית. על כך כתב גם א. ל. לוואנדה.

„ווסחוד" — כתב־העת המרכזי

„ווסחוד" נעשה לכתב העת המרכזי בסוגו. סתם עתון רוסי ליהודים היה מכאן ואילך „ווסחוד", והוא גם האריך ימים ביותר. לנדאו ערך את העתון־שבועון וירחון כאחד — במשך יותר משמונה עשרה שנה. מי לא עבד בעתון זה? מן ההיסטוריון שמעון דובנוב עד המשורר י. ל. גורדון. הפרק על „ווסחוד" בספרו של סלוצקי נותן מושג בולט על הפולמוס באותה תקופה בין הציונות (או חיבת ציון) וההתבוללות. השתתפו בו גם המשורר היהודי שמעון פרוג, ואף כמה סופרים נוצרים אוהבי ישראל. רבים מן המאמרים מעניינים גם היום מבחינה היסטורית. בספר שלפנינו ניתנת גם סטטיסטיקה על מספר מנוייו של „ווסחוד" — בשביל אותו זמן ואותו מקום — מספר גדול: עד כחמשת אלפים. בנוגע לחיבת ציון התנגד לה „ווסחוד" בראשיתו, עד כדי כך שבצאת ה„אוטואמנ־

סיפאציה" של פינסקר הביע צערו על כך, וכמה שנים היה קיים פולמוס בין חובבי ציון וה„ווסחוד". אבל לאחר שנים אחדות השלים כתב־העת עם התנועה למען א"י ותמך בחובבי ציון, אבל עדיין התנגד לציונות הרצלאית. בסוף שנות התשעים חוסלה גם אופוזיציה זו.

כחצי ספרו של סלוצקי מוקדש ל„ווסחוד". כתב עת זה הוא שעמד בראש המאבק עם השלטונות ועם החברה ברוסיה למען היהודים. בו נתבררו כל הדעות של היהדות הרוסית בעניני חינוך וכדומה. הוקצב מקום רחב לדיון על הספרות ברוסיה בעברית ובאידיש.

„ווסחוד" הוא כתב העת היהודי האחרון ברוסית, שסלוצקי דן עליו בספרו, כי הספר מסתיים בסוף המאה התשע עשרה. „ווסחוד" הוסיף להתקיים עוד כמה שנים ובינתיים נוספו עתונים חדשים, ביחוד ציונים, ברוסית.

על ספרו החדש של סלוצקי אפשר לומר: הפוך בו והפוך בו. אין להבין את דברי ימינו האחרונים, ואפילו את הנוכחיים, בלי להכיר את דברי ימי היהדות הרוסית במאה התשע־עשרה, והם משתקפים בעיקר בעתונות ובחלק גדול דוקא בעתונות הרוסית־יהודית, שהיתה יותר אירופית ומפותחת ופחות נתונה לצנזורה מן העתונות בעברית ובאידיש. זכות יתרה למחבר על ספרו זה, המצויד בהערות רבות ומאירות עין ובמפתחות לשמות, המגלים נצורות. בספר כמה תמונות של אישים ודמויות עתונים וירחונים.

בסוף הספר הערות מפורטות רבות כמות ואיכות ובהן מרוכז דבר השתתפות של רבים מן הסופרים העברים בעתונות היהודית־רוסית. מפתח מפורט כולל שמות אנשים ושמות מקומות. בין המקומות כמה וכמה ערים ועיירות שהוצאו מתהום השכחה.

ברוך קרוא

חיים כהן ז"ל וביתו

עם מלאות 120 שנה להולדתו

הזכרונות המופיעים כאן על הנדבן חיים כהן ז"ל הם מאמר שני על דפי „העבר". המאמר הראשון הופיע בכרך א' של „העבר" בשנת תרע"ח בפטרוגראד. „העבר" נוסד ברוסיה על ידי בני חיים כהן לזכר אביהם. והם עזרו גם בתל־אביב בשנת תשי"ג בהקמתו מחדש. (המלהב"ד **ברוך קרוא**)

תולדותיו

הנדיב המפורסם חיים כהן נולד בשנת 1850 בעיירה הקטנה אורלה (פלך גרודנו ברוסיה הלבנה) בבית דל־אמצעים, נתיתם מאמו ונשלח על ידי אביו לעיר הגדולה בריסק־דליטא. בן 13 היה כשנשא אשה. אשתו, מלכה, היתה בשלש שנים גדולה ממנו. היא היתה בת לבעל־בית אמיד בבריסק (אלעזר באש), קבלה חינוך לפי רוח הזמן, היתה אדוקה, כל ימיה התהלכה בפאה נכרית, התעניינה בעניני מסחר. היתה גבוהת קומה (סבא היה בינוני בגבהו). סבא חי עם אשתו יותר מ־50 שנה, אהב אותה ללא מצרים והיה נאמן לה כל ימיו („מלכה שלי", היה קורא לה). ברם צריך היה להסתיר ממנה הרבה דברים שבצדקה או בפזרנות כלפי ידידים.

סבא התחתן בן 13, בן 16 כבר היה אב לבן, בן 37 כשאשתו עמדה מלדת, ולו 5 בנים ושתי בנות, שכולם היו גם שותפים לו כל ימיו בעסקיו. היה צעיר מאוד כשהתחיל להרויח את לחמו, סחר בדגים מלוחים ושאר סחורות בסיטונאות והביא אותו מקניגסברג שבגרמניה. בשנות השבעים, בגיל של 30־25, כבר היה שותף ולמעשה הראש של הפירמה „דמבו וכגן".

ראשית פעולתו במסחר הנפט

„דמבו וכגן" היה „שם דבר" בין יהודי רוסיה בשנות ה־70/80. הם עסקו בסחורה — נפט למאור — שהופיעה רק לפני שנים מועטות בשוק. הם התחילו ליצרו ולהביאו מבאקו, עיר בקצה הרחוק של קווקז על יד הגבול הפרסי, במרחק כמה אלפי קילומטרים מרוסיה המרכזית. עצם קווקז נכבשה סופית על ידי הרוסים רק בשנת 1864. הייצור והמסחר בנפט היה בעיקר בידי האחים נובל המפורסמים משבדיה (ייצרני הדינמיט), והנה הופיע יהודי צעיר ופשוט וקפץ קפיצה נחשונית לתוך עולם הנפט. לרגל עסקיו הירבה בנסיעות עד לבאקו בדרום או סרטוב על הוולגה במזרח ופריס במערב. היה מתאכסן בבתי־מלון טובים והיה אומר, שלא חשוב אם הנך מתאכסן בחדר זול, העיקר שהמלון יהיה טוב, כי בחדרך הנך רק ישן, ואילו כל היום הנך משתמש בחדר־כתיבה, בחדר־קריאה, וכד'. הפקידים בבתי המלון התרגלו לאיש הזה, שאיננו מזמין אצלם אלא תה (בגלל הכשרות) וכל היום באים אליו יהודים שונים למיניהם.

בצעירותו נסע לפריז לשם מו"מ עם הברון רוטשילד בעניני עסקיו, כי

גם לרוטשילד היו עסקי נפט ברוסיה. טיפל בו בפריז פקיד יהודי מאלזס, שדיבר אתו חצי גרמנית וחצי אידיש. כששאל הפקיד את סבא איך הוא מסתדר בפריס ללא צרפתית, השיב סבא שמלכה אשתו אתו. שאל הפקיד: וכי מלכה יודעת צרפתית? ענה סבא: עם מלכה אין לי צורך בצרפתית, איתה אני מדבר אידיש. כל אחד התכוון לדבר אחר. הפקיד שאל איך סבא מסתדר בפאריז ללא ידיעת לשון: מסתדר, פשוטו כמשמעו, בחיי יום יום. ואילו בעיני סבא לא היתה השאלה הזאת קיימת כלל: מסתדרים איך שהוא, גם ללא לשון, העיקר בעיניו היה הצורך לדבר ולהיוועץ, ולשם כך הרי מלכה היתה אתו.

בבית המלון המפורסם „הצפון" שבפטרבורג היו מתגוררים גם יהודים אחרים שעסקו בנפט, ביניהם אחד שהפך אירופי לכל דבר, פרק מעליו עול שמים, אך את ידיעת הלשון הרוסית לא רכש. היו מתלוצצים, שבבית המלון ישנם שני יהודים. כשמגיעים בשבת מברקים מבקש האחד מהם את „הגוי" לפתוח את המברק והוא קורא בו בעצמו, ואילו השני פותח בעצמו את המברק ונותן אותו ל„גוי" להקריא לו.

הקשר עם ארץ ישראל

סבא התקשר עם ארץ ישראל לא רק על ידי רכישת קרקעות (גאולת הארץ) אלא על ידי ייצור וייצוא שמנים אתריים לרוסיה, ובעיקר רצה להתחיל ביבוא נפט מרוסיה לארץ, וכבר קבע את האיש שצריך היה לעלות ארצה כדי לעמוד בראש העסק הזה. ברם, מלחמת העולם הראשונה ביטלה תכנית זו.

פעם קראו לו האחים נובל לפטרבורג כדי להפחידו ולרסן את פעילותו. סבא לא ישן כל הלילה, שהרי השיחה יכלה להיות גורלית לעסקיו. נזכר אחר כך וסיפר: מה אני ומה הם? אני יהודי פשוט ללא השכלה, ללא זכויות ואפילו ללא ידיעת לשון המדינה, ואילו הם: עשירים, בעלי השכלה, קרובים למלכית, לשרותם מהנדסים בעלי מקצוע וכו' וכו'. משנפגשו ראה, שהערכתם של המצב בשוק אינה נכונה. ומני אז הבין שאילו היה הכל מתנהל אצל הגדולים כשורה, לא היה מקום לבעלי עסק קטנים, אך מאחר שגם הם רק בשר ודם הרי גם הם עושים שגיאות והאנשים הקטנים חיים רק בזכות השגיאות שעושים הגדולים.

מתן צדקה ברחבות

סבא היה „בעל־צדקה" ונתן הרבה. מהתרומות הגדולות שלו היתה תרומתו לבנין בי"ס תחכמוני ביפו. אך התרומות הגדולות ביותר ניתנו על ידי בניו. בשנת 1913 תרמו 50,000 פרנק (זהב) לרכישת הפרבר „מקור־חיים" בירושלים, ליום חתונת הזהב של הוריהם. בשנת 1917, מיד אחרי מות אביהם, נתנו „מעשר מכל" דהיינו הן מהירושה שירשו והן מהרכוש שהיה להם לפני זה (האב והבנים היו שותפים שווה בשווה). ערך הרכוש היה אז 8 מיליון רובל והם תרמו 800,000 ר'. אמנם אלה היו כבר רובלים אינפלציוניים, אך בכל זאת היה סכום נכבד מאוד. ברם הכסף הלך במהרה לטמיון, כי חשבו להוציאו לצרכי בנין הארץ אחרי המלחמה ובינתיים קנו אגרות של „מלווה החופש" וכעבור פחות משנה באו הבולשביקים ולקחו הכל.

עיקר הצדקה של סבא היה פזרנותו כלפי אנשים, שחשב אותם לקרובים לו. ומאחר שבעיקר היתה עזרתו במתן עבודת־פרנסה או עזרה בעסקים, הרי היתה זו הוצאה שאין לה שיעור. זכור במשפחה המקרה כשעזר בסכום כסף שמקודם

חיים בן משה־נחום כהן מלכה בת אליעזר־משה לבית בש

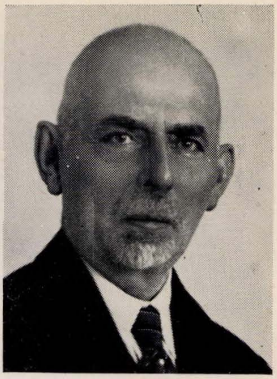

חתונת פנחס כהן (הבן השני) ב־1900

מימין לשמאל יושבים: ר׳ חיים ברלין (אחי הנצי״ב), ברוך־תנחום כהן, חיים כהן, מלכה כהן, יונה רוזנברג, אליהו רוזנברג, אלתר הלפרט.

מימין לשמאל עומדים: בנדט כהן, רוזה כהן (אשת ברוך־תנחום), פנחס כהן (החתן), זינה לבית גולודץ (הכלה), מרים רוזנברג, אהרן בן חיים.

יושבים: דוד כהן, יעקב בן ברוך־תנחום (נכד), רחל בת חיים כהן.

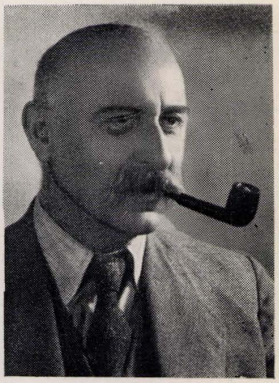
ברוך תנחום כהן

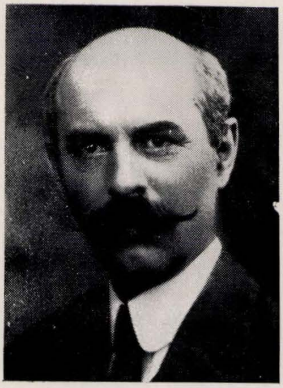
מרים רוזנברג

פנחס כהן

בנדט כהן

אהרן כהן

רחל אטינגר

דוד כהן

פקפק לתתו בחשבו שברגע זה הוא למעלה ממה שהוא יכול להרשות לעצמו. קרה המקרה ונפלה דליקה במחסן ונגרם נזק רציני, שלא היה מבוטח על ידי ביטוח. מיד רץ והוציא לצדקה. כשהתרעמו עליו בניו והדגישו שאין שעת נזיקין כשרה למתן צדקה השיב: „תדמו בנפשכם שהדליקה אכלה עוד קצת מן הסחורה. הרי דבר זה לא היה נתון לשליטתנו".

נדודיו ממקום למקום

סבא עקר הרבה פעמים את מושבו. מלכתחילה ישב בבריסק־דליטא ושם היה לו בית גדול עם גן פירות. אחרי מלחמת העולם הראשונה היה הבית הזה מוחכר לקומנדנטורה הפולנית, עד בוא היטלר. מבריסק עבר לחרקוב, ששם היתה לו דירה גדולה ברובע היהודי שחציה שמשה מגורים וחציה משרד. מחרקוב עבר לוורשה. שנים אחדות לפני פרוץ המלחמה עבר מרכז העסק לפטרבורג ושם שכרו דירה גדולה למשרד לחוד ודירה גדולה למגורים לחוד. באותו זמן שכר לו גם דירה מפוארת בשרלוטנבורג, ברלין, זו היתה הדירה הגדולה והמפוארת מכולן ושם היה גם חדר אחד שמור לצרכי משרד. בדירה זו דר יחד עם משפחת בנו בנדט. נוסף לכל זה היתה לו עוד דירה כמעט בלתי מרוהטת בווילנה ושם שטיחים פרסיים גדולים ששלחו לו בניו מבאקו, כי באקו היא על יד הגבול הפרסי והשטיחים היו שם בזול.

הדירה בפטרבורג היתה בית פתוח לרבנים שהיו באים לשם והיו להם קשיי זכות הישיבה, ועל כל פנים נהגו שם ממגורים נוחים ואיכסון כשר: הרב אהרונסון מקיוב, רבי חיים־עוזר גרודזנסקי מווילנה, הרב שפירא מקובנה, הרב עקיבא רבינוביץ מפולטבה ועוד ועוד.

בימי פרעות שנת 1905 עזבו רוב הנשים והילדים שלהן את רוסיה ועברו לשנה אחת לאנטוורפן ושם גרו בדירות מרוהטות. הגברים היו באים מדי פעם בפעם לפקוד את משפחותיהם. אחד הבנים, בנדט, לא רצה לחזור לרוסיה ונשאר באנטוורפן. כרוב יהודי העיר שם פניו שם לעסק היהלומים, אך לא הצליח בזה ועבר לגור לברלין.

בחוג המשפחה

סבא היה מסור למשפחתו והשתדל לתת לבניו השכלה אירופית טובה לפי מושגיו אז, דהיינו לפי המתכונת של יהודי פרנקפורט דמיין. את בניו הגדולים שלח לבית הספר של הקהילה „פילנטרופין" (נוסד ב־1804). את הבן הצעיר שלח לביתו של הסופר זאב יעבץ ואחר כך לגרמניה, שלשם שלח גם את בתו הצעירה.

סבא היה מדבר בבית עם אשתו ובניו אידיש, כשם שגם הבנים הרבו לדבר ביניהם אידיש כל הימים. אך את כל מכתביו הרבים בעניני עסק ובענינים פרטיים ערך בעברית רהוטה. וגם המזכירים והבנים ענו לו עברית *. מובן שחסרו להם המלים הדרושות לצרכי יום יום, אך כשם שמשתמשים היום בעברית במלים אנגליות כמו, למשל: „נתתי ספיד" ו„לחצתי על הברקס", כך גם השתמשו הם במלים רוסיות בצורה עברית. זכורני שאחרי דליקה שנשרפו בה מזרונים קפיציים, דווחו: „המטרצים הפרוז'ינים נשרפו". סבא היה קורא את „הצפירה" ואת

* הירבה גם לשלוח מברקים ואמרו עליו בהלצה, שאת מכתביו היה מסיים במלים: „פרטים במברק".

ביבליותקה „תושיה". הקריאה ברוסית היתה קשה עליו. בשנותיו האחרונות היה בנו קורא ומתרגם לו מאמרים מתוך האנציקלופדיה היהודית ברוסית.

מובן מאליו שנזהרו מחילול שבת בפניו. פעם בא לבאקו, שהיתה עיר חפשית, והתגורר כמובן אצל בנו. בנו שכח ששבת היא והדליק סיגריה בפניו, מני אז אמרו בבאקו: כשר' חיים כהן בעיר, אסור לעשן אפילו ביום ה' בשבוע, שמא נפלה טעות ולאמיתו של דבר זה יום השבת. קרה המקרה ובנו הצעיר נתקע לימים נוראים בסרטוב, שלח לו אביו מברק ברכה וסיימו במלים: „תקותי שתלך לבית הכנסת ותברך את העם (בתור כהן) כמונו".

בעצם היתה השותפות בין האב לבנים יותר „קבוץ" משותפות מסחרית, כי היה כיס משותף לכולם וההתחשבנות הכספית היתה יותר על הנייר מאשר למעשה. היו בין הבנים כאלה שרצו נוסף לכך גם בעסקים פרטיים, אך הסבא היה מחמיר מאוד ואומר שאי אפשר לאכול גם מקערה משותפת וגם מקערה פרטית.

כל הבנים השתמשו בשמותיהם העבריים, ואם גם בחוץ קראו להם בוריס, או פבל יפימוביץ, הרי בבית היו שמותיהם ברוך, תנחום, פיניה וכד'. וזכורני ששאר־בשר אחד, ששמו היה אשר בן־אהרן, נקרא מקודם אוסיפ, אך כשנשא לו אשה „מודרנית" החליף את שמו לאוסקר ארנולדוביץ והיה ללעג ולקלס במשפחתנו.

סבתא היתה אדוקה. בדירתם היתה נברשת מעל לשולחן האוכל ומסביב לה דמויות של אבירים המחזיקים את כפות ידיהם על חרבות. כל זה מעשה ברונזה. כדי לא לעבור על „לא תעשה לך כל פסל" צוותה סבתא למחוק את החטמים בפצירה, באופן שהאבירים יצאו חרומי־אף. אצלנו במשפחה למדו וידעו כל הנכדים עברית והמורה לעברית היה בא מדי יום ביומו. באותו זמן גדלו דודנים שלי בוילנה מבלי לדעת צורת „א", אם כי היו ממשפחת אחיו של הנציב בוולוז'ין.

במשרדנו עבד כפנקסאי בחור אחד שתקן ומפוזר רוח. היה ציוני ועל שלחנו במשרד עמדה קופסת הקרן הקימת. בזמן הפרעות (1905) כשהקוזקים עברו ברחובות, עמד מן הצד והסתכל, כשמתחת לבית שחיו חבילה גדולה. שאלו הקוזקים מה זה בידך, ענה „פצצה". כמובן שלקחוהו מיד למשטרה. פצצה לא מצאו אצלו, החבילה הכילה רק לבנים. אך בשעת החיפוש מצאו בכיסו „שקלים". וזו היתה טריפה גדולה בימים ההם. שלחהו לסיביר ומשם ברח בעזרת דרכון זר לארץ ישראל. נעשה פקיד בבנק „אפ"ק" והיה מתושביה הראשונים של תל־אביב.

כשעבר המשרד הראשי שלנו לפטרבורג והעסק הפך לחברת־מניות שהיתה נסחרת בבורסה, היה צורך ביושב־ראש של ההנהלה. אחד מהברונים גינזבורג (אלכסנדר) הסכים לקחת עליו תפקיד זה. הגינזבורגים היו בשעתו קרובים לעניני נפט. בימים ההם נתערער מצבה הכספי של משפחת הברון ואנשים קרובים להם מצאו לנכון להקל מעליהם מהמעמסה הלאומית שלקחו על עצמם בהיות כוחם אתם. בין השאר רכש הברון גינזבורג בהתחלת המאה את הדפוס של האלמנה והאחים „ראם" בוילנה. בזמן המלחמה, כשוילנה היתה בכיבוש גרמני, רכשו הבנקאי גורדון וסבא את המפעל מידי הברון. הוצאת „ראם" נשארה בבעלותם עד 1939 כשבא היטלר. כך הפכה משפחתנו בהיסח הדעת למו"לים בישראל.

ימי מלחמת העולם הראשונה

בזמן המלחמה הגדולה היה לבו של סבא שבור הן על הדם הנשפך לרוב והן על התלאות שעברו על היהודים ברוסיה. הוא התנזר בשנים אלו מכל הנאה חומרית והשתומם על כך שמכריו וידידיו, שכולם הרויחו אז כסף רב, נפשם

פנויה להחלפת רהיטים בחדשים ולכל מיני מותרות. אצלנו בבית לא תפרו אפילו בגדים חדשים בזמן המלחמה והסתפקו באלה שישנם. אסור היה להביא פרחים הביתה וכשבא אחד לארוחת צהריים ופרחים בידו, החביאה אמי אותם, אך הדבר נתגלה במקרה וסבא נזף באורח.

הפירמה „דמבו וכגן" לא יכלה לעמוד בפני ההתחרות של הגדולים ובשנות השמונים הפסיקה את תשלומיה. בעלי העסק באו לפשרה עם הנושים, העסק התחסל וסבא יצא נקי מנכסיו. זכורני שבשנת 1916 פנה אחד הנושים לסבא והוא פרע לו את שארית חובו וקיבל קבלה לחוב שלא היה לו כבר שום תוקף חוקי והתשלום נעשה מרצונו הטוב.

אגב, מקרה דומה קרה לבניו של סבא בתום המלחמה הראשונה. סבא רצה לעזור לבנק „אפ"ק" והיה עובד אתו. בשנים שלפני המלחמה לווה מהבנק בלונדון כסף נגד בטחון של ניירות ערך רוסיים. בזמן המלחמה לא היה קשר תקין בין לונדון ופטרוגרד. השער של ניירות ערך התחיל לרדת. אילו היה הבנק מוכר את הניירות היה יוצא ללא הפסד אך אולי גורם הפסד לסבא. משום כך לא מיהר הבנק במימוש הניירות ובינתיים פרצה המהפכה והניירות איבדו את כל ערכם. „בין הרועה ובין הזאב נקרע השה". כשבאו הבנים לחוץ לארץ בתור פליטים מהבולשביקים, לא היו כמובן אחראים אישית להפסד הזה, אך מאידך גיסא לא רצו שהבנק, שהונו נאסף בין העם על ידי פרוטות, יפסיד כסף בגלל אביהם, ומרצונם הטוב שלמו במשך שנים את כל החוב שנצטבר.

העליה לארץ ישראל

סבא וסבתא בקרו בארץ ישראל בשנת 1910. לפסח 1914 נסע סבא שוב. הוא תר את כל הארץ, היה גם בעבר הירדן ובדמשק. הטיול הזה היה מאורגן בחלקו בשביל ציוני רוסיה ובראש הקבוצה עמד נחום סוקולוב. בנסיעה הזאת השתתף הציוני הגרמני קורט בלומנפלד וזה מה שכתב בזכרונותיו („שאלת היהודים כהוויה") : „לחבורתנו נצטרף בנסיעה גם חיים כהן מבאקו, יהודי יפה ביותר ובעל קומה זקופה וגאה, שאוסישקין היה מתאר אותו כסימן היכר של הסוחרים הרוסים מגילדה הראשונה. כשירדנו לחוף ראיתי את האיש הזקוף הזה מתכופף ונושק את אדמת הארץ. התקנאתי בו, שיכול היה לתת להרגשותיו את הבטוי המתאים בצורה זו".

אחרי שנפטר סבא ישבו הבנים עם הרב איזנשטדט מפטרוגרד והרב אהרונסון מקיוב והלל זלטופולסקי ונתיעצו מה לעשות בתרומה שרצו לתת. אמר בין השאר זלטופולסקי, שיש כנראה אפשרות לגאול את הכותל המערבי, אך צריך כמובן לחכות עד תום המלחמה.

הפופולריות של סבא לא ידעה גבול. אף כי נפטר בסוף 1916 ומיד אחרי זה נהרס העולם שחי בו ,נשתמר זכרו יפה יפה. בשנת 1950 הייתי עם אשתי בטבריה ונכנסנו למלון „גלי כנרת". בכניסה ישב המנוח בראודה, שהיה יושב ראש של מועצת המנהלים של אפ"ק ויו"ר המועצה של הוצאת „דביר". משנכנסנו אמר לבן־שיחו: „הנך רואה את האיש שנכנס. הסבא שלו עסק בגאולת ארץ ישראל, כשלנו עוד לא היה מושג מכך".

חיי הרוח של חיים כהן

איש למופת כעשיר גדול, שמסחרו פרץ בארץ, בעל מיליונים, בן להורים ממעמד בינוני או מעט למעלה מזה, שסבב גלגל גדול של משא ומתן בכשרונותיו

בלבד, צריך היה להיות שקוע תמיד בעסקי מסחר ובעניני ממון, ואף על פי כן היה, יחד עם חריצותו והתמדתו, אידיאליסט, יפה רוח וחובב כל דבר שיש לו נגיעה לחיי הרוח — כזה היה חיים כהן. בעצם לא היה בן ווילנה, כשם שלא היה מתושבי וורשה ואנטוורפן, חרקוב וברלין, באקו ופטרבורג ועוד ועוד ערים, שהיה קשור בהן בעסקי מסחר או בעניני צבור. היה טפוס של גדלות ורחבות בהיקף, בהשגה, בשאיפה, בעבודה. סגולתו המיוחדת היתה, שאת רצונו ושאיפתו לגדולות לא צימצם בעולם עסקיו, אלא גם בנוגע לבני אדם, שהיו זקוקים לו והיו קרבים אליו, לתמכם ולסייע בידם ביד רחבה וברוח נדיבה. עוד יותר מזה שאף שלא להסתפק במועט בנוגע לעסקי הכלל.

הדבר הזה נגלה בכל הדרו בזמן שהיה בארץ ישראל וראה הרבה ועזר בהרבה, גם השקיע הון במפעל פרטי ויסד מושבה, היא מושבת „מקור־חיים" ליד ירושלים, הבנויה על אדמתו ונמסרה לבעלותה של הקרן הקיימת ולשמושם של יהודים דתיים בפקוחו של „המזרחי" ונקראת על שמו, — ובשובו מארץ ישראל לאירופה היה מלא התלהבות והתפעלות ועם זה אומלל. הוא אמר, כי הכל טוב ויפה, אבל הארץ קטנה כל כך: „לאן נגיע עם השגותינו הגדולות?" היה מתאונן לפני מכרים.

פעולתו הנדבנית

הצעיר העני גדל במשך הזמן והיה לסוחר גדול רב פעלים, שממנו התפרנסו מאות משפחות בעשרות ערים ברוסיה ובמקצת בחוץ לארץ, לסוחר בעל שם ובעל מפעלים שבאי ביתו של רוטשילד באו עמו במשא ומתן וסוכני נובל התבוננו מה ואיך הוא עושה. איש אחר במקומו היה נבלע בעולם הגדול של הנכרים, כעשירים רבים אחרים, שבמידה שגדלה עשירותם נתמעטה יהדותם. אולם חיים כהן נשאר עשיר יהודי, אלא שיהדותו גדלה במידה שגדלה עשירותו. העולם הגדול ואפשרויותיו השונות הרחיבו את אופקו גם בחיים היהודיים. הוא בקש להיות מוקף תמיד כוחות רוחניים בכל מקצוע שהוא. רב גדול היה מידידיו הקרובים, חסיד נלהב היה נמנה על בני חוגו, איש משכיל בעניני חול היה מן המקורבים לו. רק תנאי אחד היה לפניו בבחירתו את ידידיו, שיהיו בעלי מוח ולב, אנשי רגש ותבונה. וידידות — פירושה אצלו היתה לספר הכל, להימלך בכל דבר על עסקיו הפרטיים, על עניני הכלל, על דברי הצדקה, על מפעלים העולים במחשבתו וכדומה. ניכר היה כי העולם של רכישת ממון מעט הוא בשבילו. הוא ביקש לצאת מתחומי החומריות ולעשות גדולות בעולם הלאומי, בשדה העניינים הרוחניים, שאפשר לו לסייע להם. כשהיה בא לקונגרסים הציוניים, לועידות של „המזרחי", תמיד רק בתור אורח, היה שומע את הויכוחים ואומר: — מה תועלת בדיבורים, אם כשבאים למתן כסף נותנים פרוטות. למה לא יקומו העשירים ויתנו חלק הגון מרכושם ומהונם? אני נכון לעשות זאת.

וזו לא היתה אמירה בעלמא. הוא היה נותן, שלא בערך, הרבה יותר מאחרים, הן לעזרת אנשים פרטיים והן לטובת עניני הכלל החשובים, ועניינים ציוניים בכלל. הוא לא חיכה שיבואו לבקש ממנו, אלא הקדים והציע בעצמו. כשבא לפטרבורג ולא היה לו שם די מכרים, שיעסיקו אותו בעניני צדקה, הלך ובא אל הרב שעמד בראש העניינים הצבוריים, ואמר לו: — שמי חיים כהן, כתובתי כך וכך. יש בידי לתת כסף בשעת הצורך. אם זקוקים אתם, הודיעוני...

מובן מאליו ש„הבקשה" הזאת נתמלאה ולא היו נמנעים להודיע לו על כל

דבר חשוב, והרבה ענינים חשובים בימים ההם ובמקום ההוא נעשו בסיועו. בין היתר מימן את כתב העת „העבר" בעריכת ב"צ כ"ץ בפטרבורג, קודמו של „העבר" הנוכחי. כשהיה צורך לחלץ ממצוקה את הברון גינזבורג, כדי שלא יבוא לידי חילול שמו הטוב, לא עשו זאת „האצילים מלידה", אלא „הגביר שעלה לגדולה", שאמר כי אם יתנו לנדיב והעשיר מאתמול לנפול בנופלים, יהא בזה משום נעילת דלת בפני כל העשירים שלא יתעסקו בעניני צבור ולא יזילו מכספם לצרכי צדקה. ומתוך גישה זו, גישה ציבורית רחבה, הטיל את המשא על עצמו.

היה מתייחס מתוך בקורת לרובם של הסוחרים היהודים, שאינם מבקשים דרכים חדשות במסחר, לברוא חדשות, ליצור דברים שיהיו מחוץ להתחרות הפעוטה השוררת ברחוב היהודי.

בעוד שהרוב הגדול של העשירים היהודים השתמשו בשקדנותם רק לעצמם וחשבו רק על ענייניהם הם, נמצאו יוצאים מן הכלל, שחיים כהן, כאחד הטפוסים הנאים והמעולים, נמנה עליהם. הוא שאף תמיד, בזמנים הקשים ובשנים הטובות, לגדולות בשביל עם ישראל. הוא הבין יפה את מצוקת היהודים מבחינה כלכלית, מדינית ורוחנית, והיה עוזר לכל ביד רחבה ובהשאי, משום שחשב כי כל זה הוא מעט, וכמה שנותנים תמיד אינו מספיק. הוא היה שופך לבו ומרי נפשו לא רק בשיחות, אלא גם במכתבים ארוכים, כתובים עברית רהוטה. כאשר פרצה מלחמת העולם, נמנה עם אלה שקוו לשנויים בגורל עם ישראל על ידי המהפכה הגדולה. יש להצטער, שלא זכה לראות את הימים הבאים כשעם ישראל התחיל לקוות ולפעול גדולות מתוצאות המלחמה. אולם במידה מרובה יותר בארץ ישראל.

עסקי הנפט

חיים כהן היה ידוע לא כסתם גביר — היו ברוסיה הרבה גבירים אדירים ממנו — אלא בתור איש־הנפט. יהודי רוסיה היו מצויים בדרך כלל אצל מקצועות מסויימים: יערות, תבואה, מנופקטורה וכו'. בחצי השני של המאה התשע עשרה הופיעה המצאה חדשה — מנורת הנפט — שדחקה את רגלי הנרות, ויחד עם המנורה הופיע גם מצרך עממי חדש הרי הוא נפט למאור. הנפט למאור בא מאמריקה הרחוקה והיה קשור בשם החדש רוקפלר. ברוסיה בא הנפט מן הדרום מחבל ארץ, שנכבש כליל רק בשנת 1864, מהקאוקז, ומפיקיו וסוחריו באו מהצפון, ממשפחת נובל המפורסמת שבשוודיה. הראשונים בין יהודי רוסיה, שהתחילו להפיק ולזקק נפט בקאוקז היו דמבו מקובנה וחיים כהן מבריסק, אך הרוח החיה בפירמה דמבו וכהן היה חיים כהן. אי־אפשר, כמובן, להשוות את גודל הפירמה הזאת עם האחים נובל, אבל לפי מצבם החומרי והסוציאלי של יהודי רוסיה בשנות ה־80—1870 היתה גדולה מאוד. הפירמה הזאת היתה קיימת פחות מעשר שנים ולא עמדה בהתחרות הקשה עם האחים נובל. היא פשטה את הרגל, אך חיים כהן נשאר במקצוע והצליח להיות מיליונר ממש בחלק השני של חייו, אבל למשקלה של הפירמה דמבו וכהן לא שב עוד. רוב מפיקי הנפט היהודים ותעשייניו ברוסיה, שהיתה להם השפעה גדולה מאוד על עסקי הנפט, ושבחלקם היו אחר כך עשירים מחיים כהן, יצאו מ„בית־מדרשם" של דמבו וכהן.

יהודי צעיר בגיל 35—30 מבני „עמך", שבעסקיו הרקיע שחקים והיה בעל בית־זיקוק לנפט וצנורות נפט בעיר החדשה באקו, שבקאוקז, ובעל בית־זיקוק בסרטוב שעל הוולגה, בעל סניפים ברחבי רוסיה ונוסע בעניני עסקיו לברון רוטשילד בפריס, יהודי כזה היה מופלא בעיני אחיו בני ה„עמך" שבתחום המושב. ובפרט

שהאיש לא „בעט" אף כי „השמין", נשאר כל ימיו יהודי עממי, ומפעליו שימשו מקור לעבורה ולפרנסה ליהודים רבים.

*

סבא חיים כהן נפטר בפטרוגרד בסוף שנת 1916.

לדמותו הרוחנית

סוחר גדול היה חיים כהן, שקוע ראשו ברובו בעניניו המסחריים אבל הם היו לא רק מקור כחו ומעמדו בחיים, אלא גם תוכן חייו הפרטיים. כי לא רק בניו וַחֲתניו היו שותפים אתו בעסקיו, באופן שחליפת המכתבים כללה עניני המסחר ועניני המשפחה כאחד, אלא גם רוב פקידיו היו ממקורביו וידידיו. בעסקיו היה בא על ספוקו הנפשי. זו גם היתה הסיבה מדוע קשר קשרי מסחרי עם ארץ ישראל, היה שולח לשם תוצרת נפט מרוסיה, וגם מייצר בארץ ישראל מצמחי הארץ שמן אתרי לתעשיית רפואות, שהיה מוציא אותו לרוסיה. בתור ציוני סתם היה מסתפק בתרומת כספים, אך העסקים יצרו קשר תמידי שוטף בינו לבין ארץ־ישראל.

אופייני לגישתו זו הנו המעשה שפעם נסע ברכבת ימים אחדים עם סוחר יהודי מגרמניה, והגרמני איש הרוח ותלמיד חכם והם התידדו בדרך. טרם נפרדו התחיל חיים כהן לחטט במעשי הסוחר האשכנזי שמא יכול לבוא איתו לידי עסקים. לא מפני שהיה להוט אחרי פרנסה חלילה, אלא כדי ליצור ביניהם קשר של קיימא, שיביא לידי חליפת מכתבים ואולי גם פגישות נוספות.

היחס לעולם הקפיטליסטי

חיים כהן לא ירש את עשרו מאביו, אלא הגיע אליו על ידי פקחותו, מרצו ועמלו הרב. עשרות אלפי קילומטרים עבר ברוסיה לארכה ולרחבה, הרבה פעמים נדדה שנתו בלילות בשנות המשבר הרבות שעברו עליו. לא חשש שמא איננו זכאי חלילה לעושר שצבר. אך יחד עם זה ברור היה לו, שאדם שריכז בידיו כח ועמדה על ידי כספו שוב איננו חפשי לעשות בהם כטוב בעיניו, אלא שהוא נושא באחריות מסויימת כלפי החברה וחייב לתת לה את חלקה המגיע לה על ידי מתן צדקה ועל ידי עזרה לאנשים המתקשים במציאת פרנסתם.

במובן מסוים חש גם עצמו אחראי כביכול בעד המשטר החברתי אשר בו לא כל האנשים מקבלים את חלקם הראוי להם לפי השכלתם. בקשר לכך אמר שלא אכפת לו שבניו הצעירים מוציאים 100 רובל על צרכי עצמם, אך לא נעים לו שבאותו הזמן אינו יכול לשלם לפקיד יותר מ־30 רובל לחודש.

בכור בניו של חיים כהן, ברוך־תנחום
(מזכרונות בנו)

אבי ישב לפני המלחמה הראשונה בחרקוב אשר באוקראינה. אבי שלמד בבית ספר בפרנקפורט אהב לקרוא גרמנית ובפרט את היינה וברנה. הוא קרא גם רוסית אך מצוי היה בעיקר אצל הספרות העברית: „הצפירה", „השלוח" וכו'. אהב מאוד את שירי טשרניחובסקי ושניאור. בלילי שבת היה קורא את השירים החדשים מ„השלוח" עם אמי, שידעה עברית מבית אביה.

אצל הורינו קבלנו חינוך מסורתי. הלכנו לחדר מתוקן טרם התחלנו ללמוד לימודי חול. בליל שבת ובשבת בבוקר היינו הולכים לבית הכנסת. הורינו רצו שהחינוך יהיה גם ציוני ובשנת 1910 נסעו לחודשי הקיץ לארץ ישראל ולקחו אתם את שלושת הילדים, ואני הצעיר בן 11 אתם. עד היום אני מתפלא על אומץ הרוח של אמי, כי התנאים בארץ היו אז פרימיטיביים מאוד וכל זמן שהותנו בארץ בלענו כדורי חינין.

כשהגיע אחי הבכור לבר־מצוה נשא בבית דרשה ציונית בעברית. היו בסעודה גם חסידים אדוקים מבית הכנסת שלנו ובשמעם עברית מדוברת רצו לעזוב את הבית. בקושי השקיטו אותם ואחי חזר בשבילם על הדרשה ברוסית כי אידיש — לא ידע.

ביתנו היה בית מתנגדים טיפוסי אך התפללנו בבית הכנסת של חסידי חב"ד. יחד עם זה הקפיד אבי על כך שלא נשתמש בסידור נוסח ספרד ולא נאמר קדושת „כתר" במקום „נעריצך". בליל שמיני־עצרת היינו הולכים לבית הכנסת בלי אבא, כי בבית הכנסת היו כבר עורכים הקפות ואצל המתנגדים היו הקפות מקובלות רק בליל שמחת תורה. עם זה היה אבי מתלוצץ תמיד על ההבדלים בנוסח שבין „אשכנז" ו„ספרד".

אבי היה עניו בכל דרכיו. הסתכל רק לעצם הדבר ולא לקליפתו, ובז להידור מצווה הדוחקת את רגלי עצם המצווה.

הדור השני (בנים)

לסבא וסבתא נולדו 11 ילדים אך נשארו בחיים רק 7: חמישה בנים ושתי בנות. הפרש הגיל בין הסבא לבנו הבכור היה 16 שנה ואילו ההפרש בגיל בין בכור הבנים (ברוך תנחום) לצעיר (דוד) היה יותר מ־20 שנה. אם עצם ההפרש הגדול בגיל שביניהם הביא איתו שיהיו שונים זה מזה, הרי היתה גם עובדה שהשפיעה על היותם דומים זה לזה והיא שכולם עבדו באותו העסק אצל אביהם ונעשו שותפים לו במשך הזמן. מובן שבנים שעובדים אצל אביהם נמצאים בתלות מסויימת ממנו וברוסיה הצארית היה גם מעמד רשמי לאנשים כאלה והוא „בני סוחרים", אבל במקרה דנן היה בזה הרבה יותר מתלות כזו, כי הבנים קיבלו עליהם מתוך ההערצה שרכשו כלפי אביהם את מרותו המוחלטת עליהם, אף כי היו כמובן גם חילוקי דיעות בין האב ובניו. בשנת 1940 , עם התחלת מלחמת העולם השניה, זה היה כחצי יובל שנים למות אביהם, כתבו הבנים צוואה רוחנית לדור הבא אחריהם. בצוואה זו הדגישו, שמתוך רצונם הטוב השתדלו תמיד לחיות לפי רוח אביהם המנוח והביעו תקוה שגם בניהם אחריהם ילכו בדרך זו. את דרכם המיוחדת במינה העמידו על שלושה דברים: א. לא להתרחק מהחיים הלאומיים של עמנו ולשמור על מינימום חוקי הדת

(כשרות ומועדים). ב. לעזור בשעת הצורך לכל אחד מהמשפחה ולכלול בתוך חברי המשפחה גם את האנשים שעבדו אי פעם בתוך עסקי המשפחה. ג.לראות את עצמם ערבים לגורלם של שאר חברי המשפחה, כי במשפחתנו היה מקובל תמיד שכל אחד עבד בעסק המשותף לפי יכולתו והוציא ממנו להוצאותיו לפי צרכיו.

הדמויות הבולטות בין הבנים בפרק הזמן שאחרי רוסיה היו שלושת הצעירים: אהרון, דוד ואחותם רחל אטינגר.

בו בזמן ששלושת האחים הגדולים קיבלו את חינוכם בבית הספר היהודי בפרנקפורט דמיין, קבלו הם השכלה יותר מודרנית וחופשית בפנסיונים ובגרמניה. דוד למשל היה בתור פנסיונר בבית הסופר זאב יעבץ ואחר כך בתוך „שומע חופשי" — כי לא גמר שום בית־ספר — באוניברסיטת גיסן. שם השתייך לאגודת הסטודנטים הציונים שבראשה עמד משה גליקסון (מי שהיה אחר כך עורך „הארץ").

ה„אינטלקטואלית" שבהם היתה האחות רחל, שקיבלה את חינוכה בעיר האוניברסיטאית מרבורג. היא שקדה כל ימיה על השכלתה, הרבתה לקרוא ועד יומה האחרון — היא עברה את גיל השמונים — היתה חברה בחוגים לתנ"ך וכד'. בצעירותה השתייכה על „פועלי־ציון" ובשנת 1905 ישבה חדשים אחדים בבית־הכלא בוורשה. היתה הראשונה במשפחתנו שעלתה ארצה עוד לפני נחשול היטלר, בשנת 1924. בעיר מגוריה החדשה — היפה — היתה, למרות התמכרותה לחינוך 4 ילדיה, פעילה מאוד בעזרה סוציאלית. לשם זה יסדה את החברה „בגד זול" שהיתה אוספת בגדים משומשים ומספקת אותם במחירים סמליים — כדי שלא לבייש — לנצרכים. כן היתה פעילה בארגון פיקוח על ההיגיינה בבתי הספר על ידי העסקת אחות בהם. ובשנים האחרונות לחייה היתה פעילה באגודת „יעל", הסועדת חולים מאושפזים.

שני האחים אהרון ודוד חיו למרות השוני כל חייהם ביחד (הרבה שנים בדירה משותפת). הם היו כל חייהם רתומים לאותה העגלה הכבדה של העסק המשפחתי, למשיכת אותו העול של פרנסת עשרות בני משפחת חיים כהן, ולדאגה לעשרות פקידיהם מפליטי רוסיה. רבים היו הויכוחים על כל הפרובלימות שצצו מדי יום ביומו בעסק הגדול ושהגישה של כל אחד מהאחים אליהם היתה שונה בתכלית השינוי מגישת השני. פעמים רבות החליטו מה שהחליטו לא מפני שהאחד הוכיח לשני את צדקת השקפתו אלא מפני שהאחד ויתר לשני. כי אמנם השוני שביניהם היה גדול מאוד אך הדאגה של האחד לשני היתה עוד יותר גדולה. שניהם קיימו גם את מצוות כיבוד אב ואם במלואה, והרחיבוה על אחיהם ואחותם הבכורים.

הדור הבא בברלין

בשנת 1917 פרצה המהפכה הבולשביסטית אשר שמה קץ לחיי המשפחה שלנו ברוסיה, אך כל בני המשפחה הצליחו לעזוב את רוסיה ולזכות לעוד 15 שנות חיים משותפים ומלאי ענין בברלין.

החל משנת 1913 נמצא חלק משפחתנו עם הסבתא בראש בברלין באופן שלא השתייכנו אל „פליטי רוסיה" והיתה לנו ההרגשה שאנו חוזרים הביתה. כל אחד מהנשארים ברוסיה יצא לחו"ל בדרך משלו עוד בשנת 1919 ונתקעו שם רק משפחת הבת הצעירה של סבא (רחל אטינגר) שישבה ביקטרינוסלב ואחי ואני שהיינו סטודנטים בחרקוב. אינני בטוח שהיינו גם אנו מצליחים להימלט מרוסיה אילולא העזרה הגדולה שקיבלנו מדודינו בברלין שלא חסו על מאמצים כספיים וטורח אישי ושלחו לנו על ידי שליחים מיוחדים ניירות מזויפים עד שכולנו הגענו לברלין.

כפי שנאמר למעלה היה לנו בברלין ראש־גשר עסקי קטן עוד מימי הסבא ונשאר לנו גם רכוש מעסקי הנפט במדינות הבלטיות ובפולין. אבל רק הודות למרצם, הריצותם

וידיעותיהם המקצועיות של 2 בני סבא הצעירים, אהרון ודוד, הוקם המפעל הגדול שלנו באירופה. הכח הדוחף העקרי היה אהרון, אשר כאביו המריא שחקים ותכניותיו היו כמעין המתגבר. אחיו דוד היה ה„עזר כנגדו" אשר דאג לכך שהתכניות תשארנה על גבי קרקע המציאות. הכסף שהיו מבריחים מרוסיה בזמן המלחמה נאכל בחלקו הרב ולשם מימון העסק החדש מכרה סבתא את תכשיטיה אך בעיקר נשענו האחים על עזרתו הכספית של ידיד עסקים ותיק בקופנהגן ועל הבנק של משפחת הברון גינזבורג באמסטרדם שבראשו עמד קרובו, הברון גינזבורג, ששימש יושב ראש ההנהלה של חברתנו בפטרוגרד ושנמלט מרוסיה גם הוא.

העסקים הגיעו לממדים רציניים מאוד ובגרמניה היינו הכי גדולים בין ה„קטנים" וחלקנו בסינדיקט הגיע לכמעט 3%. במשרד הראשי בברלין היו 30 חדרים, סניפים ומיכלי נפט היו בהמבורג, בעיר בון על הריין, קניגסברג, הנובר, דסאו, במדינות הבלטיות (ריגה, קובנה, ממל), באמשטרדם ופריז ובחיפה ותל־אביב וכו'. אנית נפט של 10,000 טון — גדולה לפי מושגי הזמן ההוא — בשם „ח.ג. כהן" הפליגה בתמידות בין אמריקה ואירופה, שתי אניות קטנות („גרטה גלד" על שם שותפנו בקופנהגן ו„מלכה" על שם סבא) היו שטות לאורך חופי אירופה מרומניה עד הים הבלטי ולאורך הים התיכון. סירות — מיכליות על הנהר אלבה, קרונות מיכליות ברכבת ומכוניות מיכליות על הכבישים.כל זה היה בממדים רציניים מאוד. אבל העיקר לא היתה ההצלחה האישית של האחים כהן אלא שזה היה המשך של עסק הנפט היהודי מרוסיה. בכל המקומות הנ"ל עמדו בראש בתור פקידים יהודים פליטי רוסיה וגם רוב הפקידים היו מרוסיה באופן שהרבה עשרות יהודים מצאו שם לחמם. ולא רק עצם הפרנסה אלא גם האפשרות לשמור על קדושת השבת לאלה שהיו מעונינים בכך. (בברלין קיבלו הפקידים במשרד גם ארוחת צהרים כשרה), ענין השבת לא היה מהדברים הקטנים בגרמניה, זכורני שפעם אמר לי פקיד יהודי גבוה במפעל מתחרה מ„הגדולים" שבראשו עמד יהודי מומר: טוב לכם, אתם יכולים ללכת ביום חג לבית־הכנסת, לנו נותנים בקושי ללכת להזכרת נשמות.

אך לא רק כלפי פנים אלא גם כלפי חוץ היה המפעל יהודי במלוא מובן המלה. בו בזמן שהיהודים הרבים האחרים שבעסקי הנפט בגרמניה — חלקם מומרים וחלקם מתבוללים — היו מסתירים את יהדותם כדי לא להרבות ב„רשעות" (אנטישמיות), הרי אנו היינו יהודים בגלוי עם „יודישע רונדשאו" או „הארץ" ביד עם מימרה יהודית בהזדמנות מתאימה. ולא בכדי אמר לי פעם אחד הגויים מהם: נכון שהנכם לא יהודים ככל האחרים אלא ספרדים, כוונתו יהודים ממוצא אקסוטי ולא „פולאקים". אגב כשהיינו יוצאים לפעמים לסעוד יחד במסעדה גויית היו דואגים שלא נאכל מאכלים האסורים עלינו לפי המושגים שלהם, כגון בשר צבי.

בין היהודים שעבדו אצלנו בגרמניה היו גם טפוסים משונים. בהמבורג, בראש מחלקת הספנות, עמד יהודי צ'כי ששאתו היתה גויה גרמניה שהתגיירה והיו לו שני ילדים אתה. הוא בעצמו כמעט שלא ידע צורת אלף, אך היתה מצוה אחת ששמר עליה מכל משמר והיא ההליכה ל„שול" (בית־כנסת) בליל שבת. וכך היה שביום חורף כשהחשיך כבר באמצע היום היתה אשתו והילדים באים אליו למשרד, לוקחים את אביהם והולכים כולם יחד לבית־הכנסת לקבלת שבת, משם היה הוא חוזר למשרד לסיים את עבודתו. אבל לא רק בהמבורג אלא בכל נסיעותיו הרבות לנמלים השונים שלשם היו מגיעות האניות שלנו היה נעלם עם חשכת היום בערב שבת כדי ללכת לבית הכנסת.

באותה המבורג עמד בראש המחלקה להובלה ימית צעיר אדוק מהעיר פרנקפורט על הנהר מיין. הוא לא ידע פשרה בעניני דת והיה עוזב את העבודה עם כניסת השבת ועד צאתה אך הסתדר עם חבריו בעבודה בצורה כזו שהכל היה „דופק" גם בלעדיו.

בברלין היה פקיד אחד יהודי שהיו מרננים אחריו שהוא בכלל איננו שומר שבת ורק שם את עצמו לשומר שבת כדי למצוא עבודה אצלנו כי בתור יהודי היה קשה לו להסתדר.

פרק מיוחד במינו היה המנהל הראשי של המשרד בברלין מר מקס לב. יהודי שוויצרי ששלט בגרמנית, אנגלית וצרפתית. מוצאו היה מרוסיה אך אביו היגר ונתאזרח בשוויץ כשהוא היה עוד ילד קטן עד שגדל כאירופי לכל דבר. חייו לא היו קלים והתקשה למצוא את פרנסתו. שנים רבות חי בצרפת, התרחק מהיהודים עד כדי כך שלא מל את שני בניו שנולדו לו בפריז. לפני המלחמה הראשונה עבר לברלין ושם שכר אותו סבא בשביל משרדו.

החיים בברלין החזירו אתו ליהדותו אף כי אשתו שהיתה מתבוללת „להכעיס" התנגדה לכך. הוא התחיל ללכת בחגים לבית־הכנסת ובנסיעותיו הרבות לאכול במסעדות כשרות. שני בניו נסחפו על ידי תנועת ה„בלאו־וויים" ונהפכו לציונים. פעם ברח אחד מבניו מהבית אל דודתי כדי להשתתף בליל־הסדר. הבן הזה עבד זמן מסוים בהסתדרות הציונית במינכן. בשנת 1933 עלה ארצה ונספה בזמן הפצצת האיטלקים. בנו נעשה חבר בקיבוץ.

הבן השני עבד בערים שהיהודים היו שם מועטים, התאהב בנערה נוצריה ועמד לשאת אותה לאשה. היא התחילה לבקר אצל הרב כדי להתגייר. בינתיים עבר הצעיר לעיר האנובר ששם היתה קהילה יהודית גדולה, נפגש עם משפחת יהודים פולנים אדוקים שלא היו פותחים כמובן את חנותם בשבת, התהלכו בבית בכיסוי ראש, ודברו ביניהם אידיש.

הצעיר התאהב באחת הבנות, נפרד מכלתו הנוצריה שעוד לא הספיקה להתגייר, נכנס לבריתו של אברהם אבינו ולאחר מכן לחופה כשרה ומסורתית. הרבה שנים שמר על השבת ועל הכשרות. במשך הזמן נפרד מאשתו ובנו שנולד להם. האשה נישאה ליהודי מבלגיה ובמרוצת הזמן הם עלו ארצה. ואילו לב הצעיר נשא לו אשה גויה, היגר איתה לדרום אמריקה ונספה שם בתאונה.

מקס לב בעצמו נפטר עוד לפני הגיע הנאצים לשלטון. אלמנתו החליטה להישאר בברלין „עד יעבור זעם" אך אחרי שנוכחה שרוב מכריה — שהיו יהודים — עוזבים את גרמניה החליטה גם היא לעבור לבנה בתל־אביב. היא באה ארצה ללא רכוש ואת כספה העבירה בדרכים עקלקלות. הכסף השתהה זמן רב בדרך והיא חששה שהכסף הלך לאיבוד ושהיא תשאר בחוסר כל. כשהכסף הגיע לא היתה גב' לב עוד בחיים כי איבדה עצמה לדעת.

בתור דבר פיקנטי הנני רוצה לספר שלפי חוזה ורסיי מוכרחים היו הגרמנים להרוס את המתקנים הצבאיים שלהם ובין השאר להפוך את הבסיס הצבאי של הצי שלהם בעיר וילהלמסהפן לנמל אזרחי. אנחנו חכרנו מהצי חלק מהמתקנים בנמל ובעיקר את מיכלי הנפט הגדולים שנמצאו שם. בתור מחסן שימש מבנה גדול ששמו היה „בית־הטורפדות", האניות היו עוגנות על יד הרציף שמקודם חנו שם הצוללות. בשנות האינפלציה כשהרבה ערים היו מדפיסות שטרי־כסף משלהן, הדפיסה וילהלמסהפן שטר כסף עם תמונה האניה הראשונה שהביאה לנו נפט לווילהמסהפן. הפירמה בגרמניה קיימת עד היום והגיעה לממדים גדולים מאוד. השם שלה נשאר כשם שקראנו לה בזמן יסודה: „ניטאג", גם הסמל המסחרי נשאר כפי שקבענו אותו בשעתו.

למרבה מזלנו סחב המשבר הגדול של 1932 גם את המפעל שלנו והוא עבר לידי הבנק שעמד מאחורינו עד ששום ענין מסחרי לא קשר אותנו עוד לגרמניה עם בוא הנאצים. הדבר היחידי היה גורל הפקידים היהודים ועלה בידנו לשכנע את הבנק לשלם פיצויי פטורין לרבים מהם.

הקשר עם ארץ ישראל

כבר ספרתי על הקשר שהיה לסבא עם ארץ ישראל לפני המלחמה הראשונה. משעברה משפחתנו אחרי המלחמה ההיא לברלין נתחדש הקשר הזה ביתר שאת, בפרט מאחר שהבת הצעירה של סבא (רחל אטינגר) עלתה עם משפחתה ארצה.

קודם כל בשטח הרגיל שלנו, שטח הנפט (לפי מאמר ב„עולם הדלק", אוגוסט 1962).

עוד בשנת 1913 העלה מר חיים כהן, מנהלה של חברת נפט יהודית ברוסיה הצארית, שפיתחה רשת שיווק נרחבת במדינה זו והיתה אחת מבעלות שדות הנפט בבאקו, תוכנית בדבר אספקת דלק ושמני סיכה לארץ ישראל מבאטום. הושג הסכם על ביצוע העסקה ואף התמנה סוכן לניהול הסניף הארצישראלי (יהודי בשם טרנובסקי, שעמד אז בראש עסקי חברת כהן באסטראחן), אולם התוכנית לא יצאה לפועל בשל פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

תנופה חדשה ניתנה לתוכנית בראשית שנות ה־20, כאשר הקימה משפחת כהן קונצרן לשיווק נפט במערב אירופה, שמרכזו היה בברלין. מר אהרון כהן, שעמד בראש הקונצרן, הציע אז לספק נפט לארץ ישראל דרך מפרץ חיפה כדי לחסוך בדרך זו את הוצאות ההעברה והתובלה הגדולות, שהיו כרוכות באספקת הנפט מן המחסנים שבמצרים, ולהתחרות בהצלחה בחברות הנפט הגדולות בשוק הארצישראלי המתרחב והולך. ביצועה של תוכנית זו הופקד בידי דוד אטינגר, מי שעמד קודם לכן בראש סניף המשפחה בדניפרו־פטרובסק, ועלה ארצה בשנת 1924.

המשימה לא היתה קלה, מאחר שחברת „של" היתה אז כל־יכולה בארץ, וממשלת המנדט לא נטתה להרשות למישהו — ופחות מכל לחברה יהודית — לחדור ל„מרחב הציד" השמור ל„של", ע"י מתן היתר להקמת מיכלי אחסון ומתקני שאיבה במפרץ חיפה. כך אירע, שכאשר הגיעו משלוחי הדלק הראשונים של חברת „יורשי חיים כהן" — תחילה ממצרים, כדי לזכות בדריסת רגל בשוק המקומי — הגיבה „של" (ובעקבותיה שאר החברות הגדולות) בהורדת מחירים, שנועדה להשמיט את הקרקע מתחת למתחרים החדשים.

אולם בעבודה קשה ועקשנית הושג לבסוף, ב־1925, הזכיון המבוקש. בשנה שלאחריה הוקמו ע"י „חברת הנפט הקווקזית" ארבעה מיכלי אחסון קטנים ליד חוף שמן, והונח צינור שאיבה באורך של 500 מטרים על קרקעית הים, כדי לאפשר את פריקת הנפט בצובר במישרין מן המיכליות. משלוח הדלק הראשון שפורק בדרך זו הגיע בתחילת 1927 במיכלית „מלכה" מקונסטנצה שברומניה. בהמשך הזמן הגיעו משלוחים נוספים משם, או מהמבורג, במיכליות של חברת כהן, בעוד שחברות הנפט הגדולות הוסיפו לספק דלק לשוק הארצישראלי בקרונות־מיכל ממצרים. כתוצאה מן ההתחרות בין הספקים השונים חלה ירידה תלולה במחירי הדלק בשוק המקומי, להנאתם של הצרכנים הארצישראליים, עד שהנפט נמכר מתחת למחיר הייצור.

אין לדעת אם היתה „מלחמת שיווק" זו מסתיימת, בסופו של דבר, בשביתת נשק, ובהסכמת הטרוסטים הגדולים להעניק ל„פולש" היהודי חלק בשוק המקומי, שכן המלחמה הגיעה לקיצה עם פרוץ המשבר העולמי משנת 1929, שאליו נתלוותה ירידה חמורה במחירי הדלק וברווחי הענף. הקונצרן של משפחת כהן באירופה נפגע אף הוא חמורות, ושוב לא יכול היה להרשות לעצמו להמשיך בעסקיו הארצישראליים, תוך נשיאה בהפסדים שהיו כרוכים בהם.

כך נמכרו ב־1930 מתקני האחסון בחיפה ושאר נכסי החברה וחלקה בשוק לחברה ה„אנגלו־איראנית", במחיר רציני למדי. אופיינית למצב היא העובדה, שאחד הסעיפים

בחוזה המכירה כלל התחייבות מצד חברת כהן, ומצדו של מר דוד אטינגר בפרט, שלא לעסוק עוד בעתיד ביבוא נפט לארץ ישראל ובשיווקו בארץ.

כך נגמרה מלחמתו של קונצרן נפט יהודי ב„אריות הנפט" בארץ ישראל.

בנדט בן חיים כהן

(אמרה של בנדט כהן ז"ל: הקשר בין נפט לספרים: „שניהם נותנים אור לעולם").

בנדט כהן, בנו השלישי של חיים כהן, נולד בשנת 1877 בבריסק שבליטא, כשאר הבנים, נשלח גם הוא לגרמניה לשם למודים; הוא חונך בבית הספר על שם הירש בפרנקפורט/מיין. בשנת 1904 נשא את יהודית בת מנהם מנדל ברמטון, מחבר הספר: „תורת מנחם".

בשנת 1906, אחרי הפוגרומים ברוסיה, עזב בנדט כהן את קורסק, בה היה מנהל סניף של עסקי הנפט של אביו, ועבר לחיות קודם בבלגיה ומשנת 1913 בברלין. בגרמניה התחיל בהגשמת שאיפותיו להתעסקות בספרים ולהוצאתם לאור, בעיקר ספרי קודש.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה היה ביתו של בנדט כהן פתוח לכל פליט יהודי והוא סייע להם בהשגת כרטיסי נסיעה, ברשיונות ובמזומנים. במשך תקופת המלחמה היה אחד ממיסדי „אשכל" בברלין (Ausschuss zur Beschaffung von Literatur fuer russische kriegsgefangene Juden).

בשנות המלחמה נסע בליווי גיסו, יונה רוזנברג ז"ל, לוילנה והצליח להעביר משם את הדפוס ואת הוצאת הספרים של האחים אלמנת „ראם" לידי יורשי חיים כהן ז"ל.

כתוצאה מהמלחמה קם מחסור בספרות דתית בקרב היהדות בגרמניה, שהלך וגדל עם ההגירה ההמונית של יהודים ממזרח אירופה לגרמניה. עובדה זו ורכישת הוצאת „ראם" השפיעו על בנדט כהן והתעורר בו הרעיון ליסד מרכז להפצת ספרי קודש בגרמניה, ואז נוסדה על ידיו הוצאת „ילקוט". כוונתו היתה להפיץ ידע יהודי וספרי תפילה. בתקופה ההיא עמדו אנשים בתור כדי להשיג סדור. במשך הזמן עברו גם ההוצאות של לוין־אפשטין, ורשא, ושטיבל, ורשא, למסגרת „ילקוט". כמו כן רכש „ילקוט" את הוצאת הספרים של „עינות", „כלל פערלאג" ו„הספר". בשם „ילקוט" הוציא בנדט כהן ספרי פילוסופיה־דתית — בפרט כספרי כיס.

רכוז הספר העברי בגרמניה אפשר את הפצתו לארצות השכנות.

במשך כל חייו היה בנדט כהן ז"ל ציוני פעיל. השתתף כציר בקונגרס ציוני בקרלסבד ובקר בארץ ישראל בשנת 1925, לרגל פתיחת האוניברסיטה בירושלים. בשנת 1933 השתקע בארץ והמשיך בעבודתו בהפצת ספרי קודש עד יום מותו. בנדט כהן ז"ל נפטר בשנת 1952 בפתח־תקוה.

דוד בן חיים כהן

דוד כהן, בן הזקונים של חיים כהן, נולד בשנת 1882 בבריסק דליטא. קיבל חינוך יהודי מסורתי וחינוך כללי בבית אביו. היה פעיל מגעוריו בתנועה הציונית ומחובבי השפה והתרבות העברית. בשנות לימודיו במארבורג בגרמניה התקרב לד"ר משה גליקסון שהשפיע עליו רבות. התקרב למו"לות העברית והיה מבעלי הוצאת הספרים הידועה „האלמנה ואחים ראם" בווילנה. כן היה פעיל ורוח החיה בתוך משפחת כהן בהוצאת הרבעון העברי ההיסטורי „העבר" בפטרוגראד, לזכר אבי המשפחה חיים כהן ז"ל.

בימי מלחמת העולם הראשונה ובימי מהפכת קרנסקי הוציא את העתון היומי באידיש „פעטראָגראָדער טאָגבלאַט" בעריכתו של יצחק גרינבוים, שנסגר אחר כך ע"י הבולשביקים.

בשנת 1924 ביקר בארץ ישראל וחזר לברלין עם ההחלטה לבנות בית־דפוס ל„הארץ". ועל ידי כך לתת לעתון בסיס טכני וכספי. מצבו הכלכלי לא היה כה איתן כדי לבצע משימה זו, אך אין, כידוע, דבר העומד בפני הרצון. את החסר במזומן השלים במשכנתא, שקיבל על הבנין ובהלוואה לזמן ארוך מספקי המכונות והציוד. את הבנין שהקים בתל־אביב ברח' מונטיפיורי עם הציוד ששלח מגרמניה החכיר ל„הארץ". ולפי התכנית צריכים היו דמי החכירה לכסות את פרעון התשלומים החדשיים. הוא קיווה שקואופרטיב „הארץ" יעמוד בהתחייבויותיו, אך כעבור זמן קצר נתברר שעליו למלא את החסר מכיסו. אחרי התיעצות עם ד"ר מ. גליקסון הסכים לקבל לידיו את העתון כמוציא־לאור פרטי. הוקם בנין חדש ברח' מזא"ה, שהעתון נמצא בו עד היום. ד"ר מ. גליקסון, שנשאר עורך העתון, משך אליו את טובי הסופרים והעתון הפך לחי הנושא את עצמו. ברם, משפחת כהן נסתבכה

בעסקים אחרים בפריז והוא חשש שבגללם יבולע ל„הארץ", לעשרות סופריו ולפועליו והתחיל לחפש איש חזק, שיסכים להטות שכם למפעל. ושמח כשמר זלמן שוקן, שחיפש אז — בסוף 1935 — השקעות בארץ. רכש ממנו את המפעל.

ב־1940 עלה סופית ארצה והגשים בזה את משאת נפשו, שכן היה ציוני מנעוריו ופעל רבות למען הציונות. גם כאן נכנס למו"לות, שהיתה קרובה לו כל ימי חייו, ושלמעשה התחיל בה בנעוריו וכן גם בתקופה כשמשפחת כהן חיה חיי פליטים באנטוורפן, היה פעיל בתנות ספרים עברית שנוסדה באותה עיר.

„ג'רוזלם פוסט" וכן היה פעיל וחבר ההנהלה בחברת „אורט" שנוסדה בישראל.

עם עלותו ארצה נעשה חבר ההנהלה בהוצאת ספרים „דביר" ובעתון „פלשתין־

היה ענו ונחבא אל הכלים ופרוש מחיי צבור. הרבה לתרום ולנדב למוסדות, לפעולות התישבות ולסופרים ולתלמידי־חכמים נזקקים, מסביר פנים וחביב עַל כל יודעיו. הלך לעולמו ביום ט' בחשון תש"ך (10.11.59). זכרו וזכר מעשיו הטובים לא ימושו מלב רבים.

זכרונות על הבית ברחוב שליטר בברלין־שרלוטנבורג

הבית ברחוב שליטר היה חסר מנוחה. לא מחמת דייריו המרובים, אלא מחמת ריבוי יוצאיו ונכנסיו. בני משפחתנו לבית כהן באו כולם מרוסיה וגרו כולם בקרבת מקום. סבתא היתה הנשיאה וכל המשפחה התגודדה מסביבה. גדולה מזו: עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, עוד בחיי סבא, התחיל רחוב שליטר להתפתח למרכז חיי היהודים בברלין רבתי. עדיין היתה המסגרת צרה, אבל בכל זאת אתחלתא. למשל, בביתנו הוחלט על יסוד בית ספר „תחכמוני" בתל־אביב. באספת היסוד נמצאו, כפי שאני זוכרת, רק ארבעה אנשים: סבא, אבא, הרמן שטרוק ופר' הוג. הרמן שטרוק צייר את תמונתו של אבא בשני טפסים, אחד בשביל בית־הספר „תחכמוני". התמונה תלויה עד היום בחדר מנהל בית־הספר.

אבל רק במלחמת העולם הראשונה, שבה באו לברלין הרבה פליטים מרוסיה, התפתח רחוב שליטר למרכז ממש של יהודי רוסיה. „הרחוב הסכסוני" (המשרד הציוני) ראה בו כמין סניף, ושלח אליו כל נצרך. גר אחד התגורר בביתנו ימים אחדים בדרכו לארץ ישראל. הוא לא ידע אפילו את הכתובת ושאל היכן „פנסיון" רוזנברג והובא אלינו. והוא לא היה היחיד שביקר ב„פנסיון" זה, שנקרא גם „מרכז לצרכי אוכל", כי אמא היתה בשנות המחסור במזון רוכשת כמויות גדולות של צרכי אוכל, ומחלקת ליהודים, אמנם במחיר, אבל היתה זו טובה גדולה. ידידינו „המליצו" עלינו בפני אחרים ואני זוכרת שאשה זרה לגמרי דרשה בתוקף שיתנו לה דוקא דג גדול. אגב, בין הלקוחות התמידיים של ביצים נמנה גם המשורר זלמן שניאור, שהיה פונה בענין זה אל בלומה המבשלת שלנו. אולם את הגושפנקא למרכז הרוחני ברחוב שליטר נתנו האנשים שבקרונו. היה אצלנו מקום פגישה לרבנים שבאו לברלין. למשל, הרב ר' שלמה אהרונסון, שגר אצלנו ושהיו לי אתו שיחות מאוד מעניינות. ביקרו אצלנו הרב ר' חיים גרודזנסקי מווילנה, הרב אברהם שפירא מקובנה, הרב קוסובסקי, הרב רובינשטיין, ויינברג מפילווישוק שגר בברלין ועוד. מי ימנה את השמות? לעתים קרובות פנו האורחים לרופאים ואמא תיווכה ביניהם.

חוץ מאשר לאורחים אדוקים, היה רחוב שליטר פתוח גם לאורחים אחרים. המשורר זלמן שניאור, למשל, היה אורח קבוע. הוא בא בחורף אחד בכל ערב וערב לחפש משתתפים במשחק קלפים. אבל לעתים קרובות היה גם מציג לפנינו דמויות בצורת פנטומימה להפליא. הוא היה לא רק משורר אלא גם שחקן מחונן.

קשה לי לזכור את שמות כל האנשים המפורסמים שביקרו אצלנו. אני זוכרת, למשל, את זלמן שזר, נשיאנו עכשיו; את יעקב קלצקין, את קורט בלומנפלד — העסקן הציוני בגרמניה, את הפסל גליצנשטיין, את משפחת המגנגים ספיוואקובסקי (שניגנה, אגב, בחתונתי). בביתנו חגגו, אגב, גם זרים את נשואיהם. החתונה המעניינת ביותר היתה של שני כוכבי „הבימה". אגב, רחוב שליטר משך אליו גם כמה יהודים גרמנים ידועים. כאן קיבלו יהודים גרמניים בפעם הראשונה מושג של בית יהודי מזרחי והדבר השפיע עליהם מאוד.

אולם הפרסום הגדול ביותר שזכה לו ביתנו היה „המגין". היה זה מגין בינוני בגודלו, אבל בחגים גדל עד מאוד. אבי עבר לפני התיבה ונתפרסם בתפקידו זה בעיר, בין יהודי רוסיה. בימי החג היו חדרי ביתנו מלאים מתפללים. פעם היה בין המתפללים גם ה„חבר" שטיינברג, קומיסר למשפטים בממשלת לנין. אני זוכרת, שביום הכפורים נמנו כמאה ועשרים איש. בשבתות ובחגים נערך שולחן גדול בחדר האוכל וחלק גדול של המתפללים סעד אתנו. אחרי האכילה שר הקהל שירים יהודיים ותמיד שרר מצב רוח נהדר. פעם אחת, במוצאי יום הכפורים, לימד אותנו אברהם הרצפלד, שבא ביחד עם רובשוב־שזר, את הנגון היפה של „המבדיל". מובן מאליו, שימי החג היו הימים החשובים ביותר. לסדר ליל פסח באו הרבה אורחים ויש שהביאו איתם את מכריהם, יהודים ליברליים, שיראו פעם סדר כהלכתו. אני זוכרת שהצייר בודקו הסביר לגברת שבאה איתו את דבר הסדר.

והוא הדין בסעודת ליל פורים. חוץ מזמרתו היפה של אבא תרמו גם האורחים למצב הרוח. המורה פוגצ'וב, למשל, הקסים את כולנו.

עלי להוסיף שגם אנחנו, הדור הצעיר, תרמנו משהו בשטח התרבותי. יסדנו, למשל, חברה למשלוח ספרים לשבויי מלחמה יהודים.

בועד נמנו סיגגאלובסקי, שניאור וכמדומני גם דודי בנדים כהן. אולם את עיקר העבודה עשו צעירי משפחתנו המרובים. בימי א' בשבוע היתה כל החבורה שטה בסירות על פני אגם נהדר.

יותר חשובה היתה עבודתנו ביסוד בית ועד עברי. הישיבות היו נערכות בביתנו. בועד נמנו ברוך קרופניק (היום קרוא), ישראל רייכרט, צלה פיינברג ויאשה בעלי, אולי גם אנוכי. מספר חברי הועד הלך וגדל. בבית ועד זה הופיע הזמרת ברכה צפירה, אז בת 16.

מוסד שני היה גן הילדים העברי הראשון בברלין. התחלנו בחמישה ילדים, בני טובים. הגננות הראשונות היו אחותו של ברנר ולאה קרופניק, אחותו של ברוך קרוא.

עובדה היא, שרחוב שליטר, זאת אומרת ביתנו שם, הוא עד היום מושג חי וקיים בלב רבים.

רחל (רוזה) חיימי־כהן

מפי אחת הכלות

רוצה אני לספר על יום אחד בחברת חותני. לא אדבר עליו כסוחר מפורסם אלא כאדם. אמנם היה סוחר גדול ומצליח אבל לעולם לא שאף לנצל את הכסף לצרכו הוא. אהבת הבריות שלו היתה יוצאת מן הכלל, ותמיד היה מוכן לעזרת הזולת. כשמי שהוא הוברר כבלתי ישר לא רצה לבוא אתו במשפט, כי לדעתו יש לעזור גם לאדם שעבר עבירה.

הוא נפרד משותפו ש„חתך לו את הרגלים עם הנעלים". לאחר שנים פנה לשותפו לשעבר וביקש ממנו הלוואה. אף על פי שלשותף היתה אפשרות כספית לתת הלוואה סירב, משום שרצה לקנות בית לאחד מבניו. לאחר זמן הפסיד השותף את הונו ופנה אל חותני לעזרה והוא נענה לו בשלימות. כשנודע לבנים על נדבת־לב זו של אברהם, שעזר לאדם שהתיחס לו באיבה, תמהו ושאלו כיצד יתכן הדבר, ועל זה ענה חיים כהן: „שונאי קרוב לי שהרי יש לי אליו איזה יחס".

היתה לו הבנה לכל, ומעולם לא דיבר רעה על מי שהוא. כשבאו אליו אנשים לבקש נדבה לצרכי צדקה, ואשתו סבורה היתה שתכלית הנדבה אינה חשובה, היה הולך אחרי האנשים ונותן להם נדבה, ולאשתו אמר: „מנין לך שאין הדבר חשוב? אם מאספים — סימן שזה חשוב".

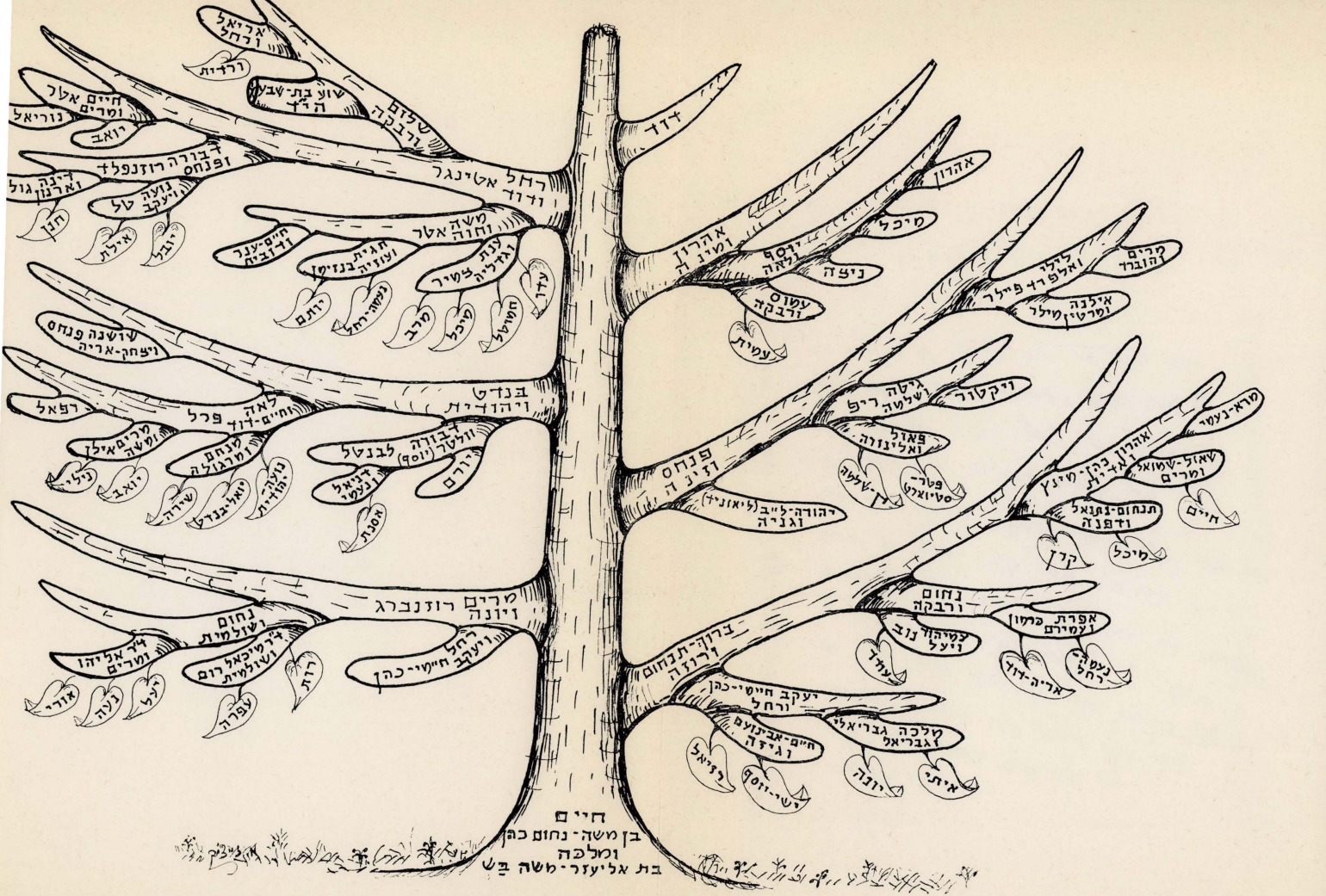
כשהיה בעל חובו אומר, שאין ביכלתו לשלם את חובו הציע שיתן שטרות, סבור היה חיים כהן, שאין טעם בשטרות אם אין לו כסף. „אם לא יוכל לשלם את שטרותיו, לא אמסור אותם למהאה".

על פי רוב היה נותן מעשר מהכנסותיו לצדקה, אבל היו מקרים, שנתן עשרים אחוזים.

זינה כהן

הדורות השלישי והרביעי (נכדים ונינים)

אנחנו, הנכדים — מיעוטנו בא עוד מרוסיה וגדל על ברכי סבא, אך רובנו גדל בגרמניה וחלקנו כבר בארץ, והם „לא ידעו את הסבא" אך הונכו על ידי הוריהם עם הערצת זכרו ודרכיו.

אילן היוחסין של בית חיים ומלכה כהן

۱۴ مئی ۱۹۶۸ء

مکرمی ڈاکٹر صاحب

السلام علیکم ورحمۃ اللہ

آپ کا خط ملا۔ ہمدرد کے لیے آپ کی خدمات کا اعتراف کرنا ہمارا فرض ہے۔ آپ کی خدمات کا صلہ تو ہم نہیں دے سکتے، البتہ ہمدرد کی طرف سے ایک معمولی سا تحفہ آپ کی خدمت میں پیش کرنے کی اجازت چاہتے ہیں۔ امید ہے کہ آپ اسے قبول فرمائیں گے۔

آپ کا مخلص

حکیم عبدالحمید

ہمدرد دواخانہ (وقف) ناظم آباد نمبر ۱، کراچی ۱۸

אנחנו, הקשישים שבחבורה, כולנו עבדנו בעסקי הנפט של משפחתנו. עם עזבנו את גרמניה בשנת 1933 נתפרדה החבילה וכל איש הלך לפי דרכו הוא.

חלק מסוים מאתנו לקח חלק במלחמת העולם השניה ובמלחמות שלנו וכולם חזרו בשלום לבתיהם פרט לקציגה שוע בת־שבע אטינגר ז"ל (נכדת רחל אטינגר) שנפלה מכדור צלפים בשנת 1959.

זוהי דמותה של משפחת כהן היום, 55 שנים אחרי מותו:

מהדור השני (בנים) נשארה בחיים רק אשה אחת שמלאו לה כעת 90 שנה. זו זיגה כהן אלמנת פנחס כהן, שנפטר ברוסיה שנה אחרי מות אביו חיים כהן. אשה פקחית ובעלת נפש שנקשרה למשפחת בעלה ונשארה בתוכה כ„ילידת בית" לכל דבר. אשה ששומרת על צלילות דעתה ועירנותה עד היום. מושבה בניו־יורק.

מהדור השלישי (נכדים) חיים כיום 24 איש מהם 3 בניו־יורק ו־21 בארץ.

מהדור הרביעי (נינים) חיים היום 51 איש מהם 7 בניו־יורק ו־44 בארץ.

מהדור החמישי ישנם 34 ילדים מהם 2 בניו־יורק ו־32 בארץ.

בסך הכל מונה משפחת חיים כהן היום 110 נפש, כן ירבו, מהם בניו־יורק 13 ובארץ 97.

המצב הסוציאלי של המשפחה נשתנה עד ללא הכר. בו בזמן שכל בני הדור השני והחלק הקשיש של הדור השלישי עבדו בעסק הנפט המשותף, הרי כיום יש רק נין אחד הקשור עוד עם עניני נפט: הוא ד"ר לגיאולוגיה ופעיל במקצוע זה בחברות הנפט שבארץ.

בו בזמן שמקודם היינו כולנו סוחרים ותעשיינים עצמאים הרי כיום רק 4 מהנכדים עצמאיים הם במסחר ותעשייה מהם 3 נשים אלמנות הממשיכות בעסקי בעליהן.

הדמות של המפרנסים במשפחה מגוונת מאוד: סופרים, עיתונאים, רופאים, מהנדסים, מורים, פקידים בממשלה ובחברות לאומיות, קציניים בצבא הקבע, חברי קיבוץ, חקלאים וטייס.

חלק לא מועט מהם יצרו לעצמם שם בעבודתם ומוכרים בקהל הרחב. יזכר רק שם אחד מפני שזה שנים אחדות שהוא מהכי ידועים בארץ, כוונתי לתנחום כהן־מינץ, בנו של אהרון כהן־מינץ, הנחשב בין המצויינים שבספורטאי ישראל.

חכמי ישראל על חיים כהן

חיים כהן היה נערץ מחמת נדבנותו על כמה מחכמי ישראל. הרב מאיר ברלין, מראשי „המזרחי", העריץ אותו בזכרונותיו. הוא היה טפוס של גדלות ורחבות בהשגתו, בשאיפתו, בשקידתו וביחוד בנדבנותו. הוא טען, שעשירי ישראל צריכים להקדיש חלק ניכר מהונם לצרכי הכלל והוסיף: אני מוכן לכך. וכך עשה. העתונאי בן־ציון כץ מספר בזכרונותיו על פגישותיו עם כהן כדי לבקש סיוע להוצאתו:

„היה זה סוחר הנפט הגדול חיים כהן, יהודי פשוט מבריסק דליטא, בעל דמיון רב. ללא השכלה אבל במרץ רב החליט לסחור בנפט. נסע לבאקו, עיר מעיינות הנפט, מצא שותפים ועשה עסקים גדולים. לבסוף יסד חברת נפט גדולה „פטרול" שהיו לה מעיינות נפט ובשעת המלחמה הגיע ההון שלו ושל בניו ליותר מעשרה מיליון רובל. הוא נתן לבניו השכלה יהודית והם היו משכילים יהודיים. הוא עצמו היה יהודי בעל לב חם ויד רחבה ורצה לעשות גדולות.

כשבאתי אליו קיבל אותי בסבר פנים יפות. הוא לא הכיר אותי, אבל שמע עלי מפי הרב מקיוב (לאחר זמן הרב בתל־אביב) אהרונסון שהיה מקורב אליו, והרב סיפר לו על פעולתי במשפט בייליס. חיים כהן אמר לי מיד שהוא מוכן לתת סכום ניכר ורוצה שבנו הצעיר דוד כהן יטפל בדבר. כן סיפר לי שכבר נתן סכום ניכר לעתון הרוסי „דיין" היוצא בפטרוגרד. אמנם העורך והמו"לים של העתון הם רוסים אבל בעתון עובדת גם הסופרת הרוסית יקטרינה קוסקובה המגינה על עניני היהודים. העתון נתמך על ידי יהודים. רצוי שיהיה עתון רוסי טוב המגן על היהודים. בניגע לעתון אמר לי: „אם נתנו כסף לעתון רוסי על אחת כמה וכמה צריכים אנחנו לתת כסף לעתון יהודי, ובפרט לאחר שניקולאי ניקולאייביץ סגר את כל העתונים היהודים בערי השדה".

הוא שמח לראותנו ואמר לי מיד שהוא מוכן להשקיע סכום ניכר ויחפש עוד בעלי הון שיעזרו בדבר.

הרב הראשי בפטרבורג בירת רוסיה, ד"ר מ. אייזנשטאדט, מספר עליו בין היתר:

באחד הערבים, כשנה או שנתים לאחר המלחמה, בקרני בביתי איש אחד שראיתיו בפעם הראשונה.

כבן עיר גדולה לא דבר חדש הוא לי לראות פנים חדשות בביתי. אבל שונה היה הבקור הזה מכל הבקורים, ועל כן עשה עלי רושם מיוחד במינו.

— שמי חיים כהן, פנה אלי האורח הדובר בי, ובימים האחרונים באתי להשתקע הנה בפטרוגרד. כעת לקחתי לי דירה קבועה, וע"כ באתי אליך להודיעך כי רצוני להיות חבר לכל דבר טוב כראוי לכל יהודי ופקודתך תשמר רוחי. בצאתי את העיר לעתים קרובות לרגל עסקי — הנה בני פה, וכי יהיה דבר לך אליהם, צלצל ע"י הטלפון והודיעם את חפצך. חנני אלהים וישלח ברכה במסחרי, ובמצבי עתה לא שכחתי את ימי מרודי. אסיר תודה אהיה לך אם תואיל להיות לעינים לבני ולמורה דרך להם במעשי הצדקה.

הנני מודה על האמת כי דברים כאלה שמעתי בפעם הראשונה בימי חיי. ואין כל פלא אם מהשעה הראשונה קנה האיש הזה את לבי לכבד אותו, —

טרם ידעתי מי הוא ומה מעשהו. זאת היתה הפגישה הראשונה, וכמובן, לא הפגישה האחרונה.

אהבתו לעמנו ולארצנו לא ידעה כל גבול. בהיותו בכלל איש חי ורב פעלים ביקר פעמיים את ארץ ישראל, והבקורים האלה הגדילו את אהבתו לארצנו על אחת שבע, ומהעת ההיא לא ידעה נפשו מנוחה. בשבתו בבית בפטרוגרד ובלכתו בדרך לרגלי עסקיו, הגה תמיד בציון משאת נפשו. אדיר חפצו היה לראות את ארצנו הנשמה נהפכת לארץ נושבת ע"י אנשים בעלי הון המפזרים את רכושם לבנין בתי חרושת המכלכלים פועלים לאלפים ולרבבות.

עפ"י מקרה קראתי את מכתבו ששלח פעם מחארקוב לבניו, והמכתב הזה היה כתוב בנוסחא של צוואה — והוא כתוב בנוסחא של איש קדוש ובעל נפש נאצלה.

במכתב זה מזכיר האב לבניו את כל ההרפתקאות שעברו עליו בימי חייו, ומוכיחם לדעת, כי האושר לא בצל העושר ינוח, כי אם בצל הדעת והצדקה. במכתבו זה יש רמז כי אין את נפשו ליהנות מהונו אשר רכש בימי חייו, וכי הקדש הקדישו לעמו ולארצו.

כשנה לפני מותו, טרם עוד הרגיש במחלתו, דרש ממני בחזקה לאסוף עשרה איש אדירי ישראל שיקדישו את כל הונם לטובת אחיהם... "ואני אחד מהם" ענה בתמימות יתרה.

מובן שאת תשעת האנשים לא מצאתי, ורק אחד מעשרה מצאתי, והוא — חיים כהן.

הרב מאיר ברלין כותב על חיים כהן בספרו "מוולוז'ין עד ירושלים", ביו היתר:

היתה פירמה ושמה "דמבו וכהן". הפירמה היתה סוחרת בנפט ומתחרה עם אדירי־העולם הגדולים במקצוע זה, רוטשילד מצד אחד ונובל מצד שני. ברחוב היהודי האמינו, כי הפירמה "דמבו וכהן" אף היא בעלת מיליונים. על צד האמת, היה שם כח החכמה מרובה על כח הכסף, העסק מרובה על ההון, והמרץ מרובה על היסוד המשקי. הפירמה "דמבו וכהן", שעברה אחר כן על שמו של חיים כהן בלבד, עמדה על איש אחד. והאיש האחד, חיים כהן, היה בן עיר קטנה, אורלה, הסמוכה לבריסק. גדל ונתחנך בתנאים לא טובים ולא רעים משאר רבבות ומאות אלפי הילדים היהודים בעיירות הקטנות ברוסיה. בן ארבע עשרה נשא אשה בבריסק, בתו של יהודי פשוט, והיה מבקש פרנסה ככל שאר אלפי "האברכים" בימים ההם. אבל הוא לא הסתפק להיות כלי שני או כלי שלישי. הוא היה תמיד הולך אל המקור. הוא הרהר: לפתוח חנות ולמכור שם נפט — ניחא, אבל מפני מה אין למכור חביות שלמות של נפט? ואם למכור חביות נפט, מדוע לא אמכור קרונות שלמים למוכרי החביות? ואם להביא קרונות, למה לא אהיה בעצמי באקו, במקום שיש מעינות הנפט, ולהיות אחד מן הראשונים למקור הראשי של העסק? וכך עמד אברך, בלי ידיעת העולם, בלי ידיעת הלשון, אפילו לדבר רוסית כהוגן לא ידע, ובלי כסף הלך אל העולם הגדול, כמעט ברגל, מהלך אלפי מילים מבריסק עד באקו, אשר על שפת ים השחור. בבואו שמה ביקש להתודע אל סוחרי המקום, שיש להם נגיעה למעינות, ואחר הסוחרים הרוסים הזקנים, תתרי למחצה, אמר לו:

— תעלה ותצלח. רוצה את לדעת, מנין לי זאת? אף אני אגיד לך: בעל שכל אתה, ואנשי בינה מעטים בעולם...

ושכל עם מרץ ועבודה אמנם מצליחים בכל מקצוע. הצעיר העני גדל והיה

לסוחר גדול רב פעלים, שממנו התפרנסו מאות משפחות בעשרות ערים ברוסיה ובמקצת בחוץ לארץ, לסוחר בעל שם ובעל מפעלים שבאי־כח רוטשילד באו עמו במשא ומתן וסוכני נובל התבוננו מה ואיך הוא עושה. איש אחר במקומו היה נבלע בעולם הגדול של הנכרים. כעשירים רבים אחרים, שבמדה שגדלה עשירותם קטנה יהדותם. אולם חיים כהן נשאר עשיר יהודי, לא רק נשאר יהודי שומר דת ומסורת כשהיה בימי נעוריו, אלא שיהדותו גדלה במדה שגדלה עשירותו. העולם הגדול ואפשרויותיו השונות הרחיבו את אפקו גם בחיים היהודיים. הוא בקש להיות מוקף תמיד כוחות רוחניים בכל מקצוע שהוא. רב גדול — היה מידידיו המקורבים, חסיד נלהב — היה נמנה על בני חוגו, איש משכיל בעניני חול — היה מן המקורבים לו. רק תנאי אחד היה לפניו בבחירתו את ידידיו, שיהיו בעלי מוח ולב, אנשי רגש ותבונה. וידידות — פירושה אצלו היתה לספר הכל, להמלך בכל דבר על עסקיו הפרטיים, על עניני הכלל, על דברי צדקה, על מפעלים העולים במחשבתו וכדומה. ניכר היה, כי העולם של רכישת ממון מעט הוא בשבילו. הוא בקש לצאת מתחומי החומריות ולעשות גדולות בעולם הלאומי, בשדה העניינים הרוחניים, שאפשר לו לסייע להם. גם בחיים המסחריים הפשוטים לא יכול נשוא קטנות וצמצום. הוא היה אומר:

— איני מבין, כששואלים ליהודי כיצד עלה לו מסחרו, עונה הוא, כי „מצא כדי מחייתו". מה זה בדיוק כדי מחיתו? — או שמשתכרים פחות מזה או שמשתכרים יותר על זה, אבל בדיוק כדי צרכיו, כיצד אפשר לעשות חשבון כזה מראש?

חיים ליפשיץ

הרב רפאל יהושע זליג דיסקין זצ"ל

א

הרב רפאל יהושע זליג דיסקין, שהלך לעולמו בחג החנוכה תשל"א, היה אישיות מורכבת וממוזגת רבת צלעים. הוא היה עץ רב־סעיפים, אך תוכו של העץ היתה אמונת תום באלוקי ישראל ובתורתו התמימה — אמונה פשוטה במהותה — מורשת אבות ואמהות צדיקים צדקניות, אך אמונה זו צורפה גם בדעת אלוקים ובהגות בו, והיא חושלה בכור האש של נסיונות החיים החמורים בימים ההם במלכות הרשעה.

אמונת תום זו ניתן לה ביטוי הלכה למעשה בחיי יום־יום, בשקידה והתמדה בלימוד תורה, יומם ולילה — בתוך תוכן של טרדות הרבנות וההנהגה הרוחנית המייגעות והעלולות להעביר את האדם על סדריו. הוא יגע בתלמוד תורה תוך חתירה להבנת פשטה ועומקה של תורה וחידושיה, תוך בירור הלכה ותוך שימושם של גדולי תורה. היה מקורב לגדולי הדור האחרון בארץ הקודש: לגאון הרב יוסף כהנמן מפוניבז', לרבי זאב סולובייצ'יק, לבעל החזון־איש, ועוד לרבים, זכר גאונים וצדיקים לברכה.

היה מהדר בקיום מצוות — הידור אחר הידור, מדקדק במצוה קלה כבחמורה. עם

שהתחנך והתנהג כמנהגם של הפרושים, התקרב בתקופה האחרונה גם לחסידות. אולם מצוות שבין אדם למקום ומצוות תלמוד תורה היו רק פן אחד במערכת של משכן המצוות האחד, שהאדם הזה חי בהן. הפן השני והנראה ביותר לבריות היה מכלול המצוות שבין אדם לחברו. הוא היה אישיות מוסרית נעלה, אציל הרוח, נאה דורש ונאה מקיים. בעל מזג רך ונוח לבריות, אזניו כרויות ועיניו גלויות ודלתות ביתו היו פתוחות בוקר ערב וצהרים לכל דורש — איש ואשה, נער ונערה, חלכאים ונדכאים, מתגיירים וגרים ובעלי תשובה, המתגעגעים לדבר אלוקים, ובפרט ובמיוחד לנבוכים בדרכי חייהם וביחסים שבקרב משפחותיהם, המבקשים עצה בדברים שבינו לבינה, בעסקי פרנסה, העלאת קרובים מרוסיה, וכיוצא בזה. רב־תבונות ורב־יועץ היה האיש ורודף חסד כמשמעו, ומקרב רחוקים שנתרחקו — ביניהם לבין עצמם — ולאבינו שבשמים. היה מכניס בחיבה אורחים נוטים ללון וטיפל בהם אישית (יחד עם רעיתו מרים תחי').

גדול היה כוחו בדרשנות ובנאום — בכוחו הריטורי כי רב — זה הכשרון, שירש מאביו הדרשן והמטיף המפורסם, הרב שמעון משה זצ"ל *. בדרשותיו חצב להבות אש, ואולם מעטה הרגש כיסה דברים מלאי תורה וחכמה, ידיעת הוויות החיים. ידוע שהריז"ד היה גם בקי במדעים שונים (נוסף לכך, שלמד בימי נעוריו בפקולטה למשפטים באוניברסיטה מוסדי הדת.

שונא בצע, צנוע ועניו היה בהליכותיו ובארחות חייו. דירתו וכלי הבית היו פשוטים בתכלית הפשטות כמנהגם של גדולי ישראל בדורות הקודמים, ומהם — גם בדורנו. והאיש הנוח והרך הזה ידע — לפי הצורך בהנהגות ציבור — לעמוד בתוקף ובאומץ לב על חיזוק מוסדי הדת.

חובב ציון ואוהב ארץ הקודש ובנייניה היה מעודו, מבית אבא (הן הוא היה בנו של מטיף גדול לחיבת ציון). בעד פעילותו למען ציון הוא גם נאסר לזמן־מה ברוסיה. ואולם, עם זאת ודווקא בגלל זאת הוא נאבק בכל כוחו נגד חילול הקודש ושלילת ערכי הדת וחיי מסורת, שהיו נשמת חייו ושכל כך טיפחם ואהבם. התמודדות זו בין שתי אהבות אלו גרמו לו צער רב.

ב

הריז"ד נולד לפני כשבעים וחמש שנה ברוסיה הלבנה — בעיירה של רבנים מפורסמים — היא חאסלאוויץ **.

כור מחצבתו: בעל ייחוש אבות: מצד אבא — ממשפחה רמה בישראל לבית דיסקין (אליה התייחסו רבי בנימין ובנו רבי יהושע יהודה ליב הידוע כרבה של בריסק וירושלים ועוד), ומצד אמו השתייך לבית בכרך, המתייחסת אל בעל „חוות יאיר", ולמעלה בקודש למהר"ל מפראג.

ר' יהושע זליג עבר בנעוריו מצפון רוסיה לדרומה — לאוקראינה לקהילות לובני ולוחביצה ***, בהן שימש אביו ברבנות. למד באהלי תורה, השכיל והשתלם. הוסמך לרבנות ע"י רבה של מינסק הרב גלוסקין, ולאחר מכן — ע"י הרב איסר זלמן מלצר.

---

* ר' מאמרי „לתולדות הדרשה וההטפה לחיבת ציון ברוסיה", „העבר", חוב' י' (תשכ"ג), עמ' 170—176. הריז"ד דיסקין הוציא לאור ספר דרשותיו של אביו בשם „מדרש שמעוני" (תל־אביב, תרצ"ט).

** ר' מאמרו של הרב דיסקין, „קהילת חאסלאוויץ ורבניה", „העבר", ט' (תשכ"ב) עמ' 145—149.

*** ר' מאמרו של הרב דיסקין „שתי קהילות בפלך פולטאבה", „העבר", י"ב (תשכ"ה), עמ' 166—171.

הוא שהה זמן־מה בבירת אוקראינה — קיוב — בתקופת ההתפוכות והסערות בציבוריות היהודית שם, אך בעיקר חי באותן העיירות באוקראינה, שהזכרנון לעיל. בימי תקופת שלטון הסובייטים כיהן במשך תשע שנים כרב בעיר פריאַסלאַב* — אף היא באוקראינה — שם נהג את כהונתו ברמה ופעל רבות למען היהדות והחינוך תחת פחד המציק.

בש׳ תרצ״ד הצליח עם ביתו לעלות ארצה, הוא ברך את ד׳, אשר הוציאו סוף־סוף כדבריו מצרה לרווחה, מכור הברזל בגיא בן הינום — אל הר ד׳. כשהגיע ארצה לא רצה לקבל מיד עליו את עול הרבנות. היה מוכן אף לקבל משרת משמש בקודש בבית כנסת בארץ הקודש. מספר שנים שימש בנאמנות כפקיד בבנק המזרחי בתל אביב ובבית חרושת „לודזיה״. אף כיהן כמגיד מישרים בבית הכנסת הגדול בתל אביב (באולם בנימין). דרשותיו משכו אליהן המונים. לאחר מכן, כשנה לפני הקמת המדינה, נבחר כרבה של פרדס חנה, בה שהה עד לצאתו לגמלאות (בש׳ תשכ״ז), הוא התעלה מעל תואר „מרא דאתרא״ במובנה המצומצם — להיות מנהיג רוחני וציבורי למקום ולכל האזור ולהתבלט כאחד מגדולי הרבנים ביישוב החדש. ידו היתה שם בכל אשר ענייני יהדות ודת משתרעים — מבית הכנסת ועד לשחיטה ולכשרות, שמירת השבת, טהרת המשפחה, ועוד ועוד, אבל גם בענייני חינוך מקומי ומדרשית נע״מ היתה ידו פרושה. היה אחיסמך להמוני עולים, שהשתכנו במחנות סביב פרדס חנה, ואל מקום מושבו היו מגיעים רבים־רבים מידידיו ושומעי שמו מרחוק לבקש את עצתו המחכימה ועזרתו הנלבבת. היה אהוב ונערץ על כל תושבי פרדס חנה והסביבה — ללא הבדל השקפות ודעות.

ג

הרי״ז דיסקין הצטיין בזכרון מופלא. בקי היה האיש מאין כמוהו בדברי ימי האומה, ובפרט בתולדות גדולי ישראל, רבנים ואנשי שם בדורות האחרונים, כי אוצר בלום היה, בור סיד, שאינו מאבד טיפה — בידיעת העבר ובהכרת אישים ויחסי משפחות.

מאמריו וזכרונותיו של הריז״ד מפוזרים בכמה בטאונים. הריז״ד פרסם ב„העבר״ שורה של מאמרים המתארים בקווים בולטים קהילות יהודיות — ולאו דוקא קהילות גדולות ומפורסמות — אך טיפוסיות וחשובות בתחומי ריסין, היא רוסיה הלבנה, ובפרט באוקראינה — קהילות, שהיו בדרך כלל ידועות לו במישרין מתוך שחי בהן. רובן־ככולן של הרשימות פותח הריז״ד בתיאור הרקע הגיאוגראפי, הדימוגראפי, הכלכלי והרוחני־התרבותי של העיר המתוארת. מקום נרחב כמובן הקדיש הריז״ד לכלל האוכלוסיה היהודית ולכלל מוסדות החינוך והדת במקום. הוא ציין מאורעות חשובים מחיי אותה קהילה, בפרט החל מימי מלחמת העולם הראשונה ועד למהפכה הסובייטית ומלחמת העולם השניה והשואה. הוא איפיין את השינויים הגורליים והדראמאטיים, שחלו באותן הקהילות, ואת הטיפוסים היהודיים ודרך היסורים של חייהם ושל מותם הטראגי.

בשנותיו האחרונות פרש הרב דיסקין מטעמי בריאות ממשרתו, למרות הפצרות בני המושבה הגדולה להתמיד בהנהגתו־רבנותו. הוא התיישב בבני ברק. גם שם הוא היה אפוף אהבה והערצה, ומבקשי שלומו המשיכו לפנות אליו.

הוא חי שם עם רעיית נעוריו ועם בניו וחתנו, גדולי תורה וראשי מתיבתא ומקימי בתים בישראל לתורה ולתעודה.

לבני ברק עבר הריז״ד — והוא כבר ידוע חולי. היה מתגבר ככל האפשר לבוא

---

* ר׳ מאמרו של הרב דיסקין על פריאסלאב ב„העבר״, י״ד (תשכ״ז), עמ׳ 220—228.

לתפילה לבית הכנסת. בימים האחרונים תקפתו מחלתו האנושה ביתר שאת, ובשנה זו, שנת ה'תשל"א ליצירה בליל שישי (אור לכ"ז בכסלו), בו הודלק נר שלישי של חנוכה, בחצות, נתבקש לישיבה של מעלה.

בלווייתו, למרות הפרסום המועט יחסית שניתן למועד הלווייה, השתתפו אלפי מעריציו, ובראשם מגדולי הרבנים וראשי הישיבות. לא נישאו הספדים בגלל מועד חנוכה (אך גם בצוואתו ביקש שלא לערוך הספד עליו). נטמן בבית החיים לנציבי ישיבת פוניבז' בבני ברק.

וי על האי שופרא דבלי בארעא, ויעמוד מגן עדנו לגורלו לקץ הימין.

ישעיהו פבזנר

לזכר ידידים עולים מאסירי ציון

הולכים מאתנו ידידים, חברים נאמנים בעבודה צבורית, שרידי התנועה הציונית הרוסית, חולמים ולוחמים.

במרץ שנת 1917 נפל שלטון הצארים ברוסיה והיהודים קבלו שוויון זכויות מלא ואת האפשרויות הבלתי מוגבלות לחיות ולהתפתח בארץ מולדתם שהיתה בשבילם עד כה אם חורגת, לנוע ולהתישב בכל מקום, להתעסק בכל עסק ומקצוע, להגיע לכל משרה ולכל תפקיד, אפילו הגבוה ביותר במדינה המחודשת. אבל כל זה כמעט לא השפיע על נאמנות ציוני רוסיה לאידיאלים שלהם. החופש הזה לא שינה את השקפתם היסודית על רוסיה וגם על רוסיה החדשה כעל אחת מהגלויות, שאין בה עתיד לעם.

אחרי האביב הקצר של מהפכת פברואר באה המלחמה האזרחית האכזרית ואחריה מהפכה חדשה, מהפכת אוקטובר, המהפכה הסוציאלית הקיצונית. גם זו בתחילתה נתנה שוויון מלא ליהודי רוסיה. מטעם השלטונות נשמעו הדברים הקוסמים על שוויון חברתי, צדק סוציאלי, גן עדן עלי אדמות, אולם גם שלב זה בהתפתחות המהפכה לא השפיע על ציוני רוסיה. הציונים נשארו נאמנים לתנועה הציונית. הם לא הצטרפו לרעיונות האינטרנציונליים של הרוב ששלט ברוסיה, והתחילה תקופת הרדיפות על כל אלה שלא קבלו את התורה החדשה, ובתוכם על הציונים ועל נושאי דגלם. נאסרו אסיפות וועידות, נסגרה העתונות הציונית והיהודית הכללית שלא דגלה באופן מפורש במהפכת אוקטובר. להיות ידוע כציוני היה כרוך בסכנת נפשות. והציונות הרוסית על כל גוניה ירדה למחתרת, והמשיכה את פעולתה גם במחתרת, למרות הרדיפות, המשפטים והמאסרים.

החל משנת 1920 היו גלי מאסרים כרגיל ביום אחד בכל רחבי רוסיה. העצורים גורשו, אחרי משפט או לפעמים גם בלי משפט, למקומות מרוחקים של רוסיה, לסיביריה, לקירגיזיה, לתורכיסטן ולצפון רוסיה האירופית, נעשו מרוחקים ממקום מגוריהם, ממשפחות־תיהם, מחבריהם ומסביבתם, וכל זה כדי להשבית את אפשרות עבודה והשפעה ציונית, וכדי להטיל אימים על אלה שטרם נאסרו. ובתור תחליף לציונות התחילו בתרועה גדולה לתמוך בתכניות התישבות יהודית חקלאית בקרים ובבירובידג'ן. עם זה, כדי להפטר משרידי הציונים, התחילו בתור עונש, או כתחליף לעונשים, שבהם נשפטו אסירי ציון, לגרשם מגבולות רוסיה. משנת 1923 ועד סוף תקופת הנאפ עד 1928 בערך קבלו כמה אסירים בתור עונש את הזכות לעזוב את גן העדן הסובייטי, ובדרך זאת לַעלות ארצה.

עלית אסירי ציון היתה ברובה גם עליה של כוחות אינטלקטואליים, בעלי הכרה לאומית מגובשת, בעלי משמעת ארגונית.

שני הידידים, שלהם מוקדשות השורות האלה ד"ר אריה ביחובסקי ז"ל וד"ר אריה אברמוביץ ז"ל, עם כל ההבדלים במוצאם ובגילם, היו טפוסיים לעליה זו.

ד"ר אריה אברמוביץ ז"ל

בן למשפחה יהודית מסורתית. נולד וקבל רשמי ילדות ראשונים באחוזה בפלך מינסק ברוסיה הלבנה, בשנת 1898. אביו חיים משה אברמוביץ היה בן אחיו של מנדלי מוכר ספרים, הסבא של הספרות העברית והיהודית החדשה. אמו, חנה מבית סגלוביץ, היתה ממשפחת רבנים מיוחסת. קיבל השכלה מסורתית בחדרים וממלמדים פרטיים ואחר כך בגימנסיה בעיר סמולנסק אותה גמר בשנות מלחמת העולם הראשונה. נתקבל לפקולטה לרפואה באוניברסיטה של טומסק בסיביריה ואחר כך הצליח לעבור לאוניברסיטה במוסקבה ושם קיבל דיפלומה של רופא.

ד"ר אברמוביץ ספג מילדותו את הכבוד וההערכה לערכי היהדות ושמר את אהבתו אליה עד יומו האחרון. בהיותו תלמיד בגימנסיה הצטרף לתנועת המתלמדים הציונים ואחר כך הצטרף לתנועת צעירי־ציון אשר קבלה את תנופתה בתנאי החופש אחרי מהפכת פברואר, בועידת פטרוגרד הידועה. בשנת 21—1919 היה חבר מרכז התנועה בסיביר ובאוראל. אחרי שהציונות על כל גווניה נעשתה לאסורה ונרדפת ברוסיה הקומוניסטית המשיך את פעולתו במחתרת, קודם בסיביר ואחר כך במוסקבה והיה חבר בועד המרכזי של צעירי ציון עד שנאסר על פעולותיו הציוניות בשנת 1923 וגורש לקירגיזיה.

בקירגיזיה היו מעט מאד יהודים והשלטונות לא ראו כל סכנה לרכז שם גולים ציונים. בגמר תקופת הגירוש קיבל ד"ר אברמוביץ רשות לעזוב את רוסיה הסובייטית ועלה ארצה בשנת 1924. התחיל את עבודתו המקצועית ב„הדסה" בירושלים בתור רופא בית, אחרי כן התמחה במחלות נשים ויולדות. הועבר לתל־אביב ועמד בראש מחלקה זו של בית חולים הדסה בתל־אביב. היה מספר בהומור הלבבי והעדין שלו שהוא אביהם של למעלה מ־50,000 ילדים. התמסר למקצועו בכל לבו ונפשו ונחשב לאחד המומחים המעולים במקצועו, היה אהוב על הפצינטים ובני־משפחותיהם אשר העריכו אותו גם כרופא טוב וגם כבן אדם שמוכן לעזור תמיד לכל דורשיו בלי לאות. הועלה בתפקידו והיה

מנהל ראשי של בית חולים „הדסה" התל־אביבי (שאחר כך גם כלל את בית חולים איכילוב) ואחרי זה עמד בראש השרות הרפואי של עירית תל־אביב. כתב מאמרים רבים על מקצוע הרפואה. דאג בארץ לירושתו הספרותית של קרובו המהולל, מנדלי־מוכר־ספרים.

לפי תכונותיו האישיות הנעלות היה איש צנוע, ברה מהכבוד ושנא מלים מפוצצות. בהגיעו ארצה היה ממיסדי קבוצת הציונים העמלנים ואח"כ כמעט שלא התעסק בפעולה מפלגתית, אם כי היתה לו השקפת עולם ברורה ועקרונות שהיה מוכן להלחם בעדם. היה מושך בעט סופרים. בצעירותו כתב ברוסית שירים ליריים וגם שירים על נושאים לאומיים שזכו לפרסום וגם כתב זכרונות על חייו בגירוש שנתפרסמו בירחון „רזסויט" הפריסאי.

ד"ר אריה ביחובסקי ז"ל

ד"ר אריה ביחובסקי, נצר למשפחת חסידים מיוחסת, נולד בורשה בשנת 1887. קבל חינוך מסורתי בחדרים ואצל מורים פרטיים, ומילדותו ספג את ערכי התרבות היהודית. למד בתור אקסטרן את הלמודים הכלליים ואחרי שקבל תעודת בגרות של בית־ספר ריאלי רוסי, נכנס לפקולטה לרפואה באוניברסיטת יורייב (דורפט) באסטוניה, וסיימה בשנת 1913. אחרי זה השתלם במקצוע הרפואה בברלין וחזר לרוסיה בשנת 1914 ערב מלחמת העולם הראשונה. ב־1915 גויס בתור רופא לצבא הרוסי ושירת בחזית ומשנת 1916 שרת בפטרוגרד כרופא צבאי.

הלימודים ביורייב הקרובה ביותר לגבול המערבי של רוסיה ובברלין, תרמו משלהם

ליצוב דמותו של ד"ר ביחובסקי והיתה בו מזיגה מוצלחת של אינטליגנט יהודי־רוסי בעל לב ורגש ומסורת עממית יהודית, מזה ומשמעת ארגונית ודייקנות המחשבה הטפוסית ליהדות מערב אירופה של אותה תקופה מזה. היתה בו גם מזיגה של תרבות יהודית ישנה וחדשה, תרבות רוסית־פולנית ותרבות עמי אירופה.

אריה ביחובסקי נעשה לציוני בתקופת למודיו כסטודנט ונשאר נאמן לרעיון עד יומו האחרון. תמיד היה פעיל ומילא תפקידים שונים אשר הוטלו עליו. לפי טבעו היה איש ענו, לא רדף אחר כבוד, מלים מפוצצות ומליצות מגובבות לא היו לרוחו.

בכל הופעותיו הפומביות היה מדבר בקצור ותמיד לענין הנדון ואם כי דבר בצורה מעשית ודבריו היו בעלי הגיון הורגש בהם גם רגש לאומי ורגש עמוק של אהבת הבריות. אותה גישה היתה לו ביחסיו עם קהל דורשיו כרופא בעל ידיעות ונסיון רב קודם ברוסיה ואחר כך בארץ בתור רופא קופת חולים, שבה שרת כל שנות שהותו בארץ.

כאשר ירדה הציונות ברוסיה למחתרת הרגיש את חובתו להתמסר ביתר שאת לעבודה ציונית. הצטרף כחבר פעיל במרכז ציוני רוסיה שפעל במוסקבה בתנאי מחתרת והקדיש את רוב זמנו ומרצו לעבודה זו, עד שנאסר. אחרי השתדלויות רבות קבל צו בתור עונש לעזוב את רוסיה ועלה בידו לעלות ארצה עם משפחתו בסוף שנת 1924.

היה חבר פעיל בשורות הציונים הדמוקרטיים, שבראשם עמדו ד"ר מ. גליקסון, ד"ר מוסנזון, ואחרים, אחר כך היה פעיל בחוג ציונים כלליים א', תמך בעובד הציוני והיה ממיסדי המפלגה הפרוגרסיבית. היה גם אחד המיסדים והפעילים בארגון הבלתי מפלגתי „קבוץ גלויות" ביחד עם שמואל ינובסקי, היה פעיל בהסתדרות הרפואית הישראלית. בשנים האחרונות התמסר לעיונים בתנ"ך וגם יסד חוג לתנ"ך בהסתדרות הרופאים.

ד"ר ביחובסקי היה איש דמוקרטי לפי השקפותיו, אולם לא דגל בהשקפה מעמדית ימנית או שמאלית, ולא היה איש מפלגה צר אופק. היה עממי לפי הליכותיו וזה היה מורגש ביחסו לקהל בתור רופא ולחבריו וידידיו. בגלל תכונותיו האישיות האלה היה תמיד אהוב על הבריות.

אשתו ד"ר חנה ביחובסקי (לבית בוברוב) היתה שותפה לו בכל פעולותיו וביתם בתל־אביב היה בית ועד לחכמים והיה פתוח לכל נזקק, היה זה חבר ותיק, עולה חדש, או חולה נצרך. כולם מצאו בביתם גם הבנה, גם עדוד וגם עזרה.

ד"ר שמואל אורן־אורוחוב ז"ל

הלך לעולמו ד"ר שמואל אורן, עסקן צנוע ורב פעלים. נולד ב־1898 בבריסק דליטא. חונך על המסורת היהודית. את השכלתו הכללית רכש בגימנסיה בעירו. עוד בהיותו תלמיד הגימנסיה היה פעיל בתנועה הציונית במחתרת. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלצו התושבים היהודים לעזוב את עיר־המבצר. הוא יצא עם משפחתו לעיר ניזני־נובוגורוד ושם סיים את לימודיו בגימנסיה. לקח חלק פעיל בארגון הפליטים היהודים בעיר. היה מהפעילים בתנועה הציונית עד תפיסת השלטון ע"י הבולשביקים. אחרי כריתת חוזה השלום בין פולין ורוסיה חזר עם משפחתו לבריסק וחידש את פעילותו הצבורית, ביחוד בפתיחת בית ספר עברי ובמפלגת צ.ס.

ב־1922 יצא לוינה, למד באוניברסיטה תורת הקואופרציה להכשיר עצמו למען הקואופרציה הארץ־ישראלית. בוינה היה חבר המשרד הארצישראלי. מוינה היה שולח מאמריו בעתונות הפריודית המוקדשים לקואופרציה: ב„דאס קאאפעראטיווע ווארט" שהופיע בקישיניוב וכן מאמריו ב„קואופרציה" — ירחון לעניני הקואופרציה העברית בארץ.

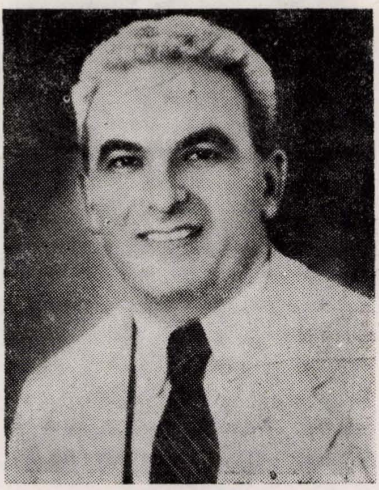
בשנת 1933 עלה ארצה ונתקבל לעבודה במרכז הקואופרציה וערך את הירחון „שיתוף" וכן פירסם מאמרים על נושאים שונים ב„פאר־וועראטס" וב„צוקונפט" על אישים מפורסמים, על החקלאות הרוסית וכן על נושאים ספרותיים. השתתף לעתים ב„הפועל הצעיר".

היה יו"ר ארגון יוצאי בריסק ונציגם בהתאחדות עולי פולין.

ד"ר אורן היה מידידי „העבר" ומסופריו. הוא כתב על ד"ר ח. ד. הורביץ („העבר", חוב' ה'), על ליאונטי בראמסון (חוב' י"ב), על אברהם קאופמן (חוב' י"ג), על יעקב סברדלוב (חוב' ט"ו) וכן רשימות הערכה לספרים. יהי זכרו ברוך.

יוסף זאבי

תולדות סטודנט ציוני

יעקב סמילנסקי נולד ברומני, פלך פולטבה (ב' כסלו תרנ"ג — 10.11.1892) לאמו שרה בת אברהם־יצחק מוטילוב מגורודניה (פלך צ'רניגוב) ואביו משה בן אליהו־שלמה סמילנסקי מפרילוקי פלך פולטבה. שנה לפני כן (1891) הגיעו ההורים ו־5 ילדיהם [מ־12 — 7 נפטרו] עם הגירוש ממוסקבה, שם השתקעו ב־1872, לאחר שהאב הפסיק לימודיו בישיבה. לאחר התבססות עסקיו ברומני חזר האב עם בנו בן־ציון בן 16 למוסקבה — למגורים ב„חסד" התשלום למפקח המשטרה — והיו מגיעים מפעם לפעם לבית ברומני.

הבית על טהרת האדיקות. בגיל 4 יעקב ב„חדר" — ובהשמע „קמץ־אלף" הראשון שלו — סוכריות גופלות ממעלה; לאחר שנה — „חדר" משוכלל; מגיל 7 — מורה פרטי — גם דקדוק, גם „קצת גמרא". בזכרונות שכתב 4 שנים לפני פטירתו מספר יעקב סמילנסקי על ביקורים בבית־הכנסת בחגים ובחדשי־חופש מבי"ס ריאלי — גם בשבתות; זוכר את קולו הערב של החזן; ל"ג בעומר עם „קשת וחץ" מחוץ לעיר; כמובן, חגיגת בר־מצוה — וכן נשפי־חנוכה ציוניים.

בגיל 8 נכנס יעקב לבי"ס ריאלי; בבית־הספר לא הרגיש במחיצה כלשהי בינו לסביבה הנוצרית, לא נתקל ביחסים עויינים כלשהם. אמנם עם הכרזת מניפסט אוקטובר 1905 היו ברומני 3 ימי פרעות, אולם ליעקב, והוא כבר עוד מעט בן 13, היה ברור, כי מישהו שלח את הפורעים ואחר כך קרא אותם חזרה. לעומת זאת הציע בעל הבית הנוצרי למשפחת סמילנסקי שיתלו איקונין בחלון וכשסרבו — העביר אותם לדירתו, הוא עצמו עבר לדירתם, סגר את השער ועמד על המשמר. כשם שיעקב הרגיש עצמו טוב בבית הכנסת, כך, להבדיל, חש עצמו ללא בעיות בסביבה הלא־יהודית; מה שהעסיק את החברים העסיק אותו — בעיקר — הטבע, הנוף, הנהר, החורשה, קריאה רבה בספרות ובשבועונים רוסיים.

ב־1907 הגיע יעקב עם אמו, אחיו ושתי אחיותיו למוסקבה — שם ניתנה כבר ע"י „הגילדה הראשונה" זכות ישיבה לכל המשפחה.

בגלל חוקי ה„אחוזים" וההגבלות המיוחדות במוסקבה נאלץ יעקב לסיים את השנים האחרונות של בית הספר הריאלי בארזאמאס. שוב חברה „כללית" — ללא מחיצות ובעיות. „עלילת ביילים" מעידה על המשטר בלבד — ואת הכרתו בהכנסו ב־1911 לאינסטיטוט למסחר במוסקבה מגדיר י. ס. כקוסמופוליטית.

הזדמנות מקרית היבאה את המפנה — אולם באותו מקרה נגלתה אספקלריה רבת הבעה למתרחש בדור הצעירים היהודיים שלאחר מהפכת 1905.

אחותו של יעקב נשואה למהפכן־מחתרת ולה חברה הנשואה לסטודנט מינסקאי, אליהם בא יעקב עם אחותו וגיסו למסיבת יום הולדת; בדירת המארחים — לסטודנט המינסקאי — אח, שזה מקרוב הגיע ממינסק ונכנס לבי"הס הטכני הגבוה: אליעזר קפלן, ולו כבר וותק ציוני של שנים אחדות. יעקב מגיע כאילו מעולם אחר, הוא מציין בזכרונותיו, כי אז לראשונה נתגלו לו תנאי־חייהם של סטודנטים יהודים — — והנה חש חמימות נעורים מפעמת לא פחות מאשר באותם חוגים, להם היה רגיל עד כה. קפלן מזמין אותו להצטרף לאגודה ציונית אקדמית „יבנה" שהוקמה לפני זמן קצר. יעקב מסכים לבקר ב„יבנה" בלי להתחייב מראש להיות חבר בה. לאחר ביקורים אחדים בתור אורח מרצה י. ס. עצמו ב„יבנה": „מדוע אינני ציוני?" בויכוחים באותו ערב, בשיחות שלאחרי כן במשך שבועות אחדים הוא משתכנע, כי „אין דרך אחרת זולתי אוטואמנסיפציה לפי פינסקר ומדינת יהודים בארץ ישראל".

גירסא דינקותא מרומני גילתה את עצמה: י. ס. נקלט מהר בשיחה עברית רהוטה; להיטותו לספר כוללת מעכשיו גם ספרות ציונית. כאילו מעצמה נשרה ונעלמה „הקליפה הקוסמופוליטית" והופיעה דמותו של סטודנט ציוני מובהק, אשר כל הופעתו אומרת: תלמיד־חכם יהודי, ככתוב, „משנתו סדורה, אין רבב על בגדו".

עם התפרקותו מ„הקוסמופוליטיות" המשיך לקיים קשרים עם החוגים הרחוקים מ„יישות יהודית", גם נוצרים, והם תפוסים בבעיות „כלל־אנושיות", ספרות, אסתטיקה.

בנועם הליכותיו נעשה י. ס. קרוב לכל אחד מחברי „יבנה" השונים במוצאם הציוני ואופיים. מייד נעשתה דירתם במאלי איבנובסקי [בעוד אחותו הצעירה משהה את הצטרפותה הגלויה] בית ל„יבנה", לאחר זמן־מה ל„חבר", לאנשי „ברייסקיה ז'יזן", — פינה תוססת לציונות ותרבות עברית. השכלתו ורב־גווניותו של י. ס. מוזגים יתר תוכן לשיחת־נועם שלו עם אחים לדעה ויריבים. בשטף שיחה כללית, אם הוא הרגיל לצמצם דיבורו — פותח להגיד משהו — משתתקים הכל לשמוע משהו חדש אשר קרא או רעיון אשר טרם שמו לו לב. —

צורת הדברים חשובה לו — לא התוכן בלבד; לכן קל לו גם עם יריבים. עצם היריבות זרה לו. הוא יושב ראש מובהק ומקובל בישיבות מצומצמות ובאספות פומביות; עיניו לא לכיבוד, אלא לשליחות־כבוד. הוא מטפח קשרים ידידותיים הדוקים עם מנהיגי השמאל היהודי במוסקבה, מהם — בעלי „סמכות ארצית" — שמח לקשרי משפחה ושכנות מגורים עם אחדים מהם. בעת הצורך הוא יודע לגלות גם עקשנות, אבל רחוק מתחום המעבר לעיקשות. כאשר באספות של סטודנטים יהודים הוא „משיב מלחמה שערה" — הוא שומר על כבוד התנועה, אינו נתפס לוויכוח קנטרני. ידוע, כי לא יעבירו אותו על דעתו — והוא לא ינסה לכפות על הזולת „הר כגיגית"; תמיד שמח להסברה הדדית בנשק של ידיעות יסודיות ובחיוך של סלחנות.

כאשר התקיים המיטינג הגדול של הסטודנטים היהודים במוסקבה, שבועיים בלבד לאחר מהפכת פברואר 1917 (אולם ראינוע „קינואראס") [לפני המיטינג הכללי־יהודי] ועם

תום הנאומים הראשונים ניתנה אפשרות לתקן דברי יריבים — נשלח לבמה בשם הציונים יעקב סמילנסקי, כי בהיותו מוכר לרבים בשיקול דבריו — הובטח הקשב — בלי שי. ס. יחרוג מהמסגרת, בלי שיפיר את המעמד החגיגי.

באביב 1914 החל להוציא דו־שבועון „יברייסקויה סטודנצ'סטוו" — יחד עם אליעזר קפלן, אשר שיתוף באהבה לספר שימש גורם מיוחד לידידותם. ב־4 גליונות שהופיעו, השתתפו דובנוב, מרק, צינברג, כתבים מארץ ישראל, מפולין, מגרמניה, משווייצריה (עם אחדים מהם היו לו פגישות נרגשות בנדודי 1919—1920). ההוצאה הופסקה עם ניתוק הקשרים ע"י המלחמה [תחילתה „תפסה" את י. ס. בגרמניה; נשאר זמן־מה שבוי].

עם סגירת „ראזסווט" בפטרוגרד והופעת „יברייסקיה ז'יזן" במוסקבה ב־1915 (עד יוני 1917) נכנס י. ס. לעבודה בתור מזכיר המערכת, התקשר במיוחד עם ל. יפה, אשר נשאר במוסקבה עם חידוש „רזסווט" ולפי הצעתו נכנס אתו בשותפות להוצאת קבצי „ספרות" ופרסומים אחרים ב־1918. בהוצאה זו גילה י. ס. את כשרונותיו הארגוניים, את טעמו הספרותי ותרבותו, היה במגע עם הסופרים המפורסמים שנתנו ידם למפעל [בריוסוב, חודאסביץ' ועוד] ותרם רבות לביצוע הטכני של ההוצאה. באותה תקופה הוציא י. ס. חוברות בתולדות הציונות ועלונים של מרכז „החבר".

דאגות למשפחה הביאו את י. ס. ב־1918 דרומה, ב־1918—1920 נתפס בטלטולים בין האזורים שעברו מיד ליד, על פני גבולות שנשתבשו, בעירבוב הצבאות, הכנופיות, ה„שקאים" („משוצ'ניקים") והסרסורים למיניהם, הגיע למאסר ול„איום אל מול הקיר" — עבר בכל אלה זקוף בהליכתו הישרה, הרגילה, בלי שמשתו „נדבק" בו.

משהגיע ב־1922 למוסקבה ותקופת „נ.ע.פ." („הפוליטיקה הכלכלית החדשה") בשיאה, וה„עסקים פורחים", והאח הבכור משתף אותו בעסק משגשג — — בעצם חגיגה משפחתית, כשהשולחן מלא כל־טוב — — מצהיר יעקב סמילנסקי: „מוטב לחם צר ומים לחץ בארץ ישראל, מאשר סיר הבשר כאן". תגובת הרעייה: „דרכך — דרכי!" בהתאם לתקנות הכספים אז במוסקבה העביר כל חודש 40 לא"י לידידיו משה עוזיאלי ואליעזר קפלן בארץ, עד שנצטברו 500 לא"י „המפורסמות" והודעה על כך שנשלחה לקונסול הבריטי במוסקבה נתנה את אשרת העלייה. לאחר נסיונות „הסוואה" קיבל היתר יציאה דווקא ע"י הצהרה, כי פניו לארץ־ישראל; התחייב לא לחזור לברית המועצות, וויתר על נתינות סובייטית וב־1925 הגיע לארץ עם רעייתו, בנו ובתו.

בארץ התחיל בדפוס קטן „השחר". הקים אחר־כך בשותפות עם שושנה פרסיץ' את הדפוס הגדול של „אמנות", לאחר שגיסה מזלו בחנות ספרים נכנס ב־1941 לעבודה במחלקה הכלכלית של הסוכנות ב־דוו"ח על מפעלי מלאכה.

באותה שנה נפתחו המשרדים של המפקח על המזונות; המחלקה היהודית הוקמה ליד עיריית תל־אביב; ע"י הנהלת העירייה נקבע י. ס. לעבודה במשרד זה ולכן יכול היה ב־1948 להענות להזמנת א. קפלן ולהמציא לו נתונים מעודכנים בקשר עם האוכלוסיה וחלוקת המזון. מאז ניהל י. ס. את המחלקות למזון בתל־אביב וירושלים במשרד המסחר והתעשיה.

בצאתו לגימלאות ב־1959 התמסר י. ס. למשאת נפשו — הוצאת ספרים „חן", בה הופיעו ספרים שונים לילדים, ספרי־שעשועים וספרים שונים אחרים, ובהם גם שירי הילדים של רעייתו ד"ר ברכה סמילנסקי.

בעבודה קפדנית של שנים רבות הכין י. ס. מילון עברי־עברי עם תרגום לאנגלית.

המחלה הכריעה את יעקב סמילנסקי בכ"ג תשרי תשל"א.

בזכרונם של קרובים ורחוקים תישאר דמותו שלמה בגאמנות למשימות, התמדה בפעולה, רוחב התרבות — דמות אנושית נאה.

לוי דובקין

ניסן רוזנטאל ז"ל

(ציון לנפש יהודי מהגולה הרוסית שנפטר בירושלים)

דרכו של ניסן רוזנטאל ז"ל, שנפטר בירושלים בחודש כסלו תשל"א, היא דרכה של יהודי שמצא שביל של אמת בחייו רק לאחר שעבר באורח קשה, רק אחרי שזכה לחסל הרבה מן הטעויות, שעמדו למכשול בדרכו. יחד עם זה (ובמדה גדולה: אף בגלל זה) מהוות תולדות חייו של ניסן רוזנטאל ז"ל פרק חשוב ומאלף ביותר להבנת ההויה של היהדות במזרח אירופה, בייחוד מעבר לגבול הסובייטי.

בתחילת דרכו היה ניסן רוזנטאל עסקן במערכת החינוך היידי. הוא מילא תפקידים נכבדים בתוכה. הוא היה מאותם המשכילים היהודיים, שראו את תשועת ישראל, העם שסבל קשות במשך שנים רבות מהדיכוי והאפליה בתוך המשטר הצאריסטי ברוסיה — לא בעזיבת הארץ, שהיתה נתונה לשלטון של אפליית היהודים ודכויים, אלא בהסתגלות היהודים לארצם, להשתתפותם בתנועת החרות בארצות האלה.

בנעוריו ראה ניסן רוזנטאל את הדרך היהודית הנכונה בשתוף פעולה עם האנשים, שעמדו בראש הזרם השמאלי־מהפכני בתוך הנוער היהודי ברוסיה. הוא התקרב בייחוד לשאן־אנין, שהיה בין מנהיגי הקומוניסטים היהודים בלטביה. רוזנטאל האמין באמונה שלמה, שדרך המהפכנות היא, שאליה צריך להנך את הדור היהודי הצעיר.

כשעבר ניסן רוזנטאל לרוסיה — הוא היה אחד הנלהבים לרעיון הריכוז היהודי שהוחל בו בזמן ההוא בברית המועצות. הדבר היה בעת שהונחו היסודות ל„מבצע בירוביג'אן", בזמן שנשמעה הקריאה ליהודים בכל הארצות, לחפש בבירוביג'אן הרחוקה מקום של „אוטונומיה" יהודית, שנהפכה אח"כ להיות „רפובליקה יהודית" במזרח הסובייטי הרחוק.

עד מהרה הכיר ניסן רוזנטאל את השקר הגדול שהסתתר מאחורי האשליה, כי אמנם יכולה בירוביג'אן לפתור את השאלה הקשה של היהודים בברית המועצות. הוא עבד עדיין ברשת החינוך היהודי בבירוביג'אן — כשהוברר לו, שלא זו הדרך שאפשר לפתור בה את שאלת היהודים, לא זה המרכז שאליו צריכים לשאוף היהודים לשם תשובה על שאלותיהם החברתיות והלאומיות גם יחד.

בהדרגה היה ניסן רוזנטאל מתגבר על אמונותיו, שהנחו אותו בימי הנעורים שלו, וצעד אחר צעד היה מתקרב לאמת, שאחזו בה היהודים בארצות הקומוניסטיות שבמזרח אירופה, לא פחות מאשר רבבות היהודים מתפוצות הגולה שבמערב־אירופה ובאמריקה: תוך מאבק ממושך, ותוך הסתכלות במה שעלה בגורלם של היהודים — נוכח ניסן רוזנטאל, כי אמנם שאלת היהודים הכאובה ניתנת לפתרון. אך שלפתרון זה צריכים היהודים בכל העולם כולו לחתור בדרך אחת: זוהי הדרך, המובילה אותם לערכי היסוד של האומה היהודית, הדרך המובילה אותם למרכז היהדות המקורי — לארץ ישראל.

ניסן רוזנטאל עם תלמידיו בבית־הספר היהודי התיכון בבירוביג'אן (1936).

לא קלה ולא פשוטה היתה דרכו של ניסן רוזנטאל, כשהוא הכיר את האמת על יהודי ברית המועצות, כשהתחיל להתכונן בעצמו להגשמת האמת הגדולה שמצא אותה בדרך היסורים הארוכה שלו. שנים על שנים רדפו אחריו קלגסי השרות החשאי של ברית המועצות, וקשה היה לו להמלט מידם. בדרך תשובה ארוכה זו — היתה למשען לניסן רוזנטאל גם רעייתו — הסופרת וההיסטוריונית אסתר שנידרמן־רוזנטאל.

לבסוף הצליחו שניהם — ניסן רוזנטאל ואשתו להגיע למחוז חפצם — למדינת ישראל. במשך יותר מעשר שנים — התרכז ניסן רוזנטאל בכך, שפתח את אוצרות הידע שהצטברו באמתחתו וסיפר את אשר מה בלבו: האיש היה עד־ראיה, ועד אמת לגורל היהודים הסובייטיים, וראה לחובתו לספר גם על כל מה שראה בחייו — וגם להתריע על המסקנות האחרונות שבא אליהן במשך חייו.

בכתבי עת שונים, המופיעים בשפות היידיש והעברית, במדינת ישראל ובחוץ לארץ, השתדל ניסן רוזנטאל להעלות על הכתב פרקים שונים מחייו — נסיונותיו. בהשתמשו לעתים בכנוי בן־דוב — השכיל ניסן רוזנטאל להמחיש קטעים שונים מחיי היהודים במזרח־אירופה, שהיה עד להם בחייו, ותרם על ידי כך רבות לכך, שתופעת האמת באוכלוסיה ובנוער הישראלי (והיהודי — בתפוצות ישראל) — ודוקא האמת על אותן הפינות שביהדות שעדיין המידע עליהן לא מצוי בידי המוני היהודים — והדור הצעיר ביחוד.

עבודה גדולה ובת־ממדים הכין ניסן רוזנטאל לדפוס במדינת ישראל, ויש לקוות, שבעזרת אלמנתו ויהודים המעוניינים בהפצת האמת — תראה בקרוב את האור.

בשנים שלאחר נצחון חילות צה"ל, וההתעוררות הכללית בתוך הצבור היהודי — בארץ ובחוץ לארץ — זכה ניסן רוזנטאל לצפות רק במקצת. אך זכה הוא לכך — שבימיו התחילו באים לארץ (ומתגברים על הגזרות הרבות, שבהן מנסים לעכבם) גם היהודים באותן ארצות, שהוא הכירן היטב ותארן במערב.

ניסן רוזנטאל נפטר — ונקבר בירושלים. זכרו לא יתם מקרב אחיו — זכר אחד היהודים הטובים, שהיה עד למלחמת היהודים בארצות הקומוניסטיות — ומסר את מה שנחוץ לדעת על מלחמה זו ליהודים, אחיהם בארצות המערב ובמדינת ישראל.

תל־אביב, שבט תשל"א.

י. ב

ברוך וינשטין

כמו שהכרתיו

חלפה שנה מיום הסתלקותו של ד"ר יוסף שחטמן ז"ל. ההתפתחויות במדינה וסביב מאבקיה וכן התהליכים המדאיגים בחיי התפוצה היהודית הפריעו לידידיו לנסות ולמצות את דמותו העשירה ואת פעולתו הרעיונית והמדינית המבורכת והפוריה בתנועה הציונית העולמית, בראשית צעדיו ברוסיה ובשלביה המאוחרים באירופה המערבית והמזרחית, באמריקה הצפונית והדרומית. מעמדו ותפקידו בתנועה הרביזיוניסטית שהיה אחד מ„אבות־מייסדיה" ומראשיה הייצוגיים והמוסמכים — היה ניכר ובולט. אף בשנים האחרונות כשעזב מתוך רצונו החפשי את הזירה התנועתית ואת פעילותו במוסדותיה והתמסר למחקר וכתיבה היו רגילים לפנות אליו, כמקור הסמכות הפרשנית הבלתי מעורערת לתולדותיה, מאבקיה ומהותה של תנועת ז'בוטינסקי.

ירושתו הספרותית, הפובליציסטית והעתונאית המרוכזת בספרים, קבצים, בעתונות עיתית ויומית, בארכיונים וגנזכים תעיד בפני ההיסטוריון הציוני על טיב תרומתו האינטלקטואלית של ד"ר שחטמן למאבקיה, התלבטויותה ותפניותיה לחיוב ולשלילה בתנועת השחרור הלאומי בתקופה המקיפה כמעט 60 שנה. במשברים וסערות שפקדו את העם היהודי, התנועה הציונית ואת הישוב היהודי בארץ במלחמת העולם הראשונה והשניה, בתקופת הפרעות באוקראינה, בשואה האירופית ובשנים שקדמו להקמת מדינת ישראל עמד ד"ר שחטמן בשורה הראשונה של המערכה והשמיע את דעתו ודברו בעל־פה ובכתב.

בטוחני, שיצירתו ופעולותיו תהיינה ראויות להערכה חיובית ההולמת את אישיותו ורמתו, את כמותה ואיכותה של תרומתו הבלתי פוסקת הזאת. מאמציו המחשבתיים, כשרונו המחקרי וכישוריו התרבותיים לווהו בפעולתו המסורה.

*

מיום פטירתו שבים ידידיו משנים עברו לזכרונות והרהורים על פגישותיהם, שיחותיהם ומאבקיהם המשותפים; על דרכו בתנועה, על צעדיו הראשוניים כפובליציסטן ונואם ומרצה הרציני ומבריק בתוכן ובצורה. בדרכו הארוכה הזאת נתקל לא פעם באכזבות, במכשולים ואף במצוקה, אך לחצם לא השפיע על צעדתו: הוא לא סר הצידה, לא עזב את המערכה ולא „הסגיר" את עצמו בד' אמות של חיים פרטיים. לא מעטים מבין חבריו, רעיו ותלמידיו־חניכיו התפזרו במרוצת השנים, ביחוד בעקבות משברים וזעזועים ציבוריים, מי מתוך רצון וחישוב אישי ומי מתוך אונס והשפעת המציאות הקשה. ד"ר שחטמן לא „נישבר".

*

ביום אביבי אחד בשנת 1917 פגשתיו לראשונה באודיסה עירו — עירי. הוא חזר מאירופה לאחר סיום למודיו האוניברסיטאיים. משפטן צעיר ומשכיל, אשר עם פרוץ המהפכה הפברוארית נפתח לפניו אשנב לפעולה משפטית מקצועית, כעורך־דין בעל כשרון ניתוחי ונאומי. אך רחוק היה ד"ר שחטמן ממחשבה זו, כי לא היה „מקצוען" במובן הצר של המושג הזה. והעיקר, הדחף לשלב את השכלתו וכשרונותיו עם שליחותו בעם ולמען העם הוא שהכריע בבחירת דרכו. נזכור־נא שהכרעתו זו שהטביעה את חותמה על כל חייו נפלה לא בזמנים החדשים שלנו. „המקצוע" הציוני באותה התקופה הרחוקה לא היה צמוד לתקציבים ומגנגונים, למגביות ושליחויות, לבטחון במקור הקיום. באותה התקופה לא היה מקום לתחשיבים פראגמאטיים, בה שלטה בחוקי האינטליגנציה הציונית „תמימות רומנטית", שלא זכתה ליחס זלזלני ובה „הבטלנות" הבלתי מעשית לא נחשבה לפגם הראוי לגנאי.

„המטבח הציוני", לפי הגדרתו של ז'בוטינסקי, לא היה „מקלט בטוח" כלל וכלל „להיבנות" ו„להסתדר" בו. חוגים אלה, אשר ד"ר שחטמן הצעיר ללא נסיון בחיים וללא פנקס הצ'קים בכיסו הצטרף אליהם, היו בעיני בעלי־בתים ופרנסים ציבוריים „סולידיים" אנשים „קלי־דעת". רופאים, עורכי־דין, מהנדסים היו זוגחים את הדיפלומות המקצועיות ופונים לזירה של לוחמה לאומית. זאת היתה אסכולה־אוניברסיטה מיוחדת במינה שלא העניקה דיפלומות ולא הבטיחה קאריירות. מעטים היו החוגים האלה, לא נציגיהם הפורמליים של המונים ואף לא של „קבוצות לחץ", אך הם הניחו את היסוד המוצק לתנועה תוססת ודינמית. היה זה מחנה אוואנגארדי לא במובן הולגארי והאופנתי — היו אלה „חולמים וחוחמים" ללא חשבון ופחד, בעלי מעוף רעיוני, מתח מחשבתי, נכונות קרבית ללא היסוסים, בעלי אמונה בצידקת שליחותם — „מבשרי הסערה".

*

ד"ר שחטמן היה אחד מהז'בוטינסקאים הראשונים בטרם קום התנועה הרביזיוניסטית. שתי „פאקולטות" היו קיימות באסכולה הז'בוטינסקאית: „הלסינגפורסית" ו„אקטיביסטית". הראשונה שהוקמה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, גרמה לויכוח מהותי על דרכה של התנועה הציונית: מרכזיות ארץ־ישראלית בלעדית או תוספת של פעולת ההווה למען הקיבוצים היהודיים ומעמדם הלאומי, כאמצעי לארגונם וללכודם סביב הרעיון והמעש הציוני. ד"ר שחטמן היה עד השואה הקומוניסטית ה„הלסינגפורסאי" המובהק. ומכאן תובן פעילותו העתונאית והמדינית בתקופת הפרעות באוקראינה, השתתפותו הפעילה בארגון קהילתי־לאומי של העם. תפקידו הבולט ב„ראדה" (הפרלמנט) האוקראיני, מלחמתו במסגרת

האוטונומיה היהודית, מאבקיו נגד מתנגדי הציונות ואחדות לאומית במוסדות ייצוגיים־יהודיים וכלליים. קובציו ומאמריו הרבים המוקדשים לתקופה זו מובילים אותנו למחקריו בשנים האחרונות לחייו על השואה והשלכותיה ועל בעית יהודי ברית המועצות, בה ביקר לשם איסוף חומר וגיבוש התרשמותו האישית והישירה מהמצב בו שרוי הישוב היהודי החשוב הזה. תקופת „הלסינגפורס" דעכה בעקבות ההתפתחויות המהפכניות בחיי העם ברוסיה ובארצות מזרח־אירופה. „הלסינגפורס" היתה והינה „נטע זר" במערב אירופה ובארה"ב.

„הפאקולטה האקטיביסטית", שנציגיה המעטים והנועזים הופיעו בפומבי בפעם הראשונה בועידה הציונית הכלל־רוסית רבתי בפטרוגראד (1917) ואשר מאיר גרוסמן עם ד"ר שחטמן ז"ל עמדו בראשה בהתייצבם בפני מחנה גדול ומכריע של מתנגדי היוזמה המדינית של זאב ז'בוטינסקי, הובילה את שחטמן לתנועה הרביזיוניסטית מבראשיתה, בשמה פעל במוסדותיה של התנועה הציונית בתקופות שונות — לפני צאתה את ההסתדרות הציונית ולאחר שובה לתחומיה.

בתחנות שונות של חייו ופעולתו — אודיסה, קיוב, פטרוגראד, ברלין, ורשה, פריז, ניו־יורק — שמר ד"ר שחטמן במקביל למילוי תפקידיו הציוניים והציבוריים השוטפים על עצמאותו המחשבתית ולעתים „אפיקורסית" והקדיש את זמנו ומרצו לעבודה מחקרית־פובליציסטית.

השקפתו הציונית־מדינית התבטאה לא רק בנאומים, בפולמוס ובהרצאות. הפובליציסטיקה העשירה שלו שמשה לו כלי־תקשורת נאמן לביטוי דעותיו. עם הפרדת עבר־הירדן משטח „הבית הלאומי" הבלפורי המקורי היה זה ד"ר שחטמן אשר ניסח את בעית „האירידנטה" — בעיה שלה משמעות אקטואלית בימינו אלה. בנתחו את בעית הערבים בטרם מדינת ישראל, את פתרון שאלת „הפליטים" לאחר הקמתה, טען ל„תכנית הטראנספר" של האוכלוסין. בהקשר עם ליבון הסוגיה החשובה הזאת לא הסתפק ד"ר שחטמן בנימוקיו הציוניים. הוא פנה למקורות ומיסמכים על ה„טראנספר" בהיקף רחב. לפי הזמנת הממשלה הצ'כוסלובאקית שהכירה בסמכותו ובקיאותו בנושא זה, ביקר במדינה זאת וחקר באופן יסודי את הבעיה הזאת מבחינה ביצועית. הוא התעמק בנתונים ההיסטוריים לאחר מלחמת העולם הראשונה, כש„טראנספר" האוכלוסין בחסות חבר הלאומים נקבע כשיטה לפתרון בעיות המיעוטים במסגרת הארצית של האוכלוסיה המהווה רוב לא־מיעוטי.

*

כאמור, לא בשורות ספורות אלה ניתן למצות ולהקיף את ירושתו הפובליציסטית ופעולתו המדינית של ד"ר שחטמן. שורות צנועות אלה אינן אלא ציונים מקוטעים המתארים את צעדתו העקבית בדרכו לקראת האידיאל שכל חייו היו צמודים למימושו.

נואם ומרצה משפיע היה. בסיוריו הרבים ברוסיה ובכל ארצות הגולה היה מצליח לרכז את שימת לבו של הציבור היהודי ואת הדור הצעיר שלו.

בשנות הפרעות באוקראינה עבר את כל עריה ועירותיה עם הרצאה על „השנה השחורה־אדומה". הד רחב היה לדבריו והסבריו אלה. התראה חמורה היתה צפונה בהרצאתו זו, אשר לדאבון לב לא הקשיבו המונים קשב רב לה ולמסקנותיה, לא הקשיבו אז — לא הקשיבו גם בתקופת השואה ה„שחורה והאדומה". והמרצה הלך לעולמו כש„שחור־אדום" זה מאפיין את העולם, אשר בו נאבקת התפוצה היהודית בכל חלקי התבל על קיומה ושחרורה הלאומי.

ד"ר שחטמן השאיר לנו לקח מאלף, מחנך ומדרבן.

באוצר הקטן והצנוע של ידידיו שמורות מטבעות מעטות אך יקרות־ערך של ריעות — מטבע אחת נושאת את שמו של ד"ר יוסף שחטמן — יוזיה שחטמן.

מכתב למערכת

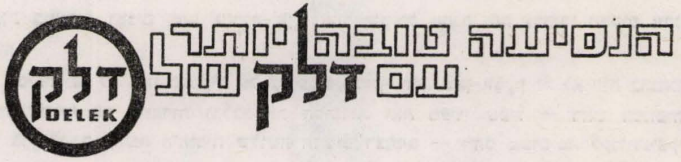
בקובץ „העבר" מס' י"ז לשנת תש"ל פורסם מאמרו של מר ז' שייקובסקי על פרשת פטליורה, ובו האשמה כבדה על הליגה כנגד ההשמצה מטעם בני־ברית בארה"ב על שהעניקה ציון כבוד לקצין אוקראיני ושמו ו' קולודניצקי. הנימוק של הליגה היה, שזה האחרון הציל את יהודי חמלניק מפרעות 1919. את מעשה הליגה מכנה בעל המאמר בשם מעשה טפשי וציני בהסתמכו על עדותו של אחד ברוך אטקין — איש חמלניק — שסיפר כי קולודניצקי זה עם כניסתו בראש גדוד סיצ'וויקים לחמלניק ציווה לאנשיו לשדוד ולהכות ביהודים ושנים מהם נהרגו. אך לאחר שקיבל מתנה יפה מיהודי המקום חדלו המכות.

סיפור זה לא נכון בפרטיו, על כל פנים מסולף הוא, שכן אטקין זה לא היה בהנהגת ההגנה, החליף את היוצרות ובלבל את העובדות ואת מעשי שפיל — ראש הכנופיה, אשר בו גלחמה ההגנה היהודית שלושה חדשים רצופים — ייחס משום־מה לקולודניצקי. לאמיתו של דבר היה קולודניצקי זה איש הגון על אף היותו קצין בצבא האוקראיני, וכאלה הלא היו רבים.

בעל המאמר כותב בעצמו על כך. בעמ' 15 הוא כותב, כי אחדים ממקורביו של פטליורה התנגדו לפרעות אולם חששו לעשות דבר־מה, בעמ' 19 נאמר, כי מיניסטר העבודה בקהיליה המערבית האוקראינית — בזפאלקו הכריז, שהפרעות ביהודים הם חרפה לעם האוקראיני וכי בזפאלקו זה הציל את הערים ברדיצ'ב וויניצה מפרעות. כן כותב הוא בעמ' 22, כי בקיץ 1919 נפסקו הפרעות לא משום שפטליורה עשה משהו אלא הודות ליחידות הצבא ממזרח גליציה. משמע, שבצבא גליציה נמצאו קצינים ליברליים שהתנגדו לפרעות, וקולודניצקי, כנראה, נמנה עם אלה. ואכן הציל את חמלניק מידיו של שפיל המלוכלכות בדם יהודי והרחיק אותו ואת אנשיו למחרת היום מן העיר.

תמוה בעיני, שמר שייקובסקי פנה אלי בכמה מכתבים בעניין זה ואני הפניתיו לספרי „ימים ידברו..." שהיה ברשותו וכן לספר „נפתולי דור" כרך ב', אשר בהם תיארתי כסגן יו"ר הקהילה וכחבר ההגנה העצמית בחמלניק את פרשת ההגנה שלה, ומר שייקובסקי התעלם לגמרי מדברי והסתמך אך על עדותו של ברוך אטקין, שלא הכרתיו כלל מחמלניק ובענייני הגנה לא השתתף. במכתבו נקי אני מעיד, כי לאחר שנכנסו הגליצאים לחמלניק נכנסו כעבור מחצית השעה גם שפיל ואנשיו והתחילו להשתולל בפרברי העיר כדי לקיים את הבטחתו, שיקח נקם מיהודי חמלניק על הדם שהקיזו מאנשיו, אולם כשנודע לקולודניצקי על כך שלח תו"מ גדוד פרשים, ותוך דקות ספורות דיכא את ההשתוללות. ויש לציין שזה היה עוד לפני שהתראה עם אנשי ההגנה וראשי הקהילה. למחרת היום הזמין אליו את ראשי העיר ובשיחה אתו ביקשנו להרחיק את שפיל וכנופייתו מן העיר. הוא נענה לבקשה ותוך שעות ספורות עזב שפיל את העיר.

זאב איגרת

שכון עובדים בע"מ
חברת השכון הותיקה והגדולה בארץ

*

המשרד הראשי:
ת"א, רח' לאונרדו דה וינצ'י 21
טלפון 228145, ת.ד. 392

סניפים:
באר־שבע — חיפה — ירושלים
תל־אביב והמושבות

הסתדרות הפועלים החקלאים
קרן בטוח ופנסיה לפועלים
חקלאים ובלתי מקצועיים
אגודה שיתופית בע"מ

קרן חופשה
לעובדים בחקלאות

הנהלה מרכזית:
תל־אביב, רח' לילינבלום 44
ת.ד. 2910 טל. 622911

צינקל בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקייה

בערגול קר:

1. מאלומיניום בקוטרים 2" ועד 16" באורכים מ־4½ עד 18 מטר אורך
2. מפלדה מגולבנת בקוטרים 2", 3", 4", מ־6 ועד 12 מטר
3. יצור שוקתות ואבוסים מפלדה מגולבנת ואלומיניום — לכל צרכי המשק

בשיטת הדחיסה (אקסטרוזיון):

יצור של חלונות ודלתות, צינוריות ופרופילים מאלומיניום — לכל צרכי המשק

לתעשיה, לבנין, לחקלאות

המשרד הראשי: **רח' העליה 33, תל־אביב, טלפונים: 824790**
מִשרדי החברה וביה"ח: **אזור התעשיה של פתח־תקוה, טל. 913351/2/3/4/5**

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י
הסתדרות פועלי הבנין

קרן הבטוח והפנסיה של פועלי הבנין ועבודות ציבוריות

אגודה שתופית בע"מ

הקרן מעניקה לחבריה:

דמי־מחלה	הבראה	הפרשי פיצויי פיטורים
דמי־חופשה	דמי־חגים	תוספת משפחתית
הלוואות לשיכון	הלוואות קטנות	ביטוח הדדי

פנסיה
גימלאות מגיל 65
גימלאות פרישה מוקדמת מגיל 60
(מסיבות בריאות)
גימלאות לשאירים וגימלאות לנכים מוחלטים

שיקום
וגימלאות נכות־מקצועית
בגיל 55—60

ההנהלה המרכזית:
תל־אביב, רח' ארלוזורוב 93 ■ ת.ד. 303 ■ טלפון: 269292

אגודת השומרים

חברה לקבלת עבודות שמירה

בע"מ

משרד ראשי:

בנין „הדר־דפנה",
שדרות המלך שאול, תל־אביב
טלפון 257677

סניפים:

ת"א, רח' לילינבלום 29, טל. 55349
ירושלים, רח' שמאי 12, טל. 23212
חיפה, רח' העצמאות 33, טל. 526827
באר־שבע, ההסתדרות 11, טל. 2829
אשקלון, רחוב הרצל 49, טל. 2349

האגודה מבצעת שמירת רכוש ונפש בישראל, מדן ועד אילת, במפעלים צבוריים ופרטיים באחריות ויעילות

«הארגז» בע"מ

תל־אביב — ת.ד. 106
תעשיות מתכת ועץ

המשרד הראשי:

רח' גבורי ישראל 94, טל. 32251-2-3

מחלקת הרכב ומוצרי מתכת

אוטובוסים לשרות התחבורה הציבורית, אוטובוסים מיוחדים לתיירים, תאי־נהג, מכוניות משא וכלי רכב שונים. מכשירים לגז בישול: תנורים, כיריים ומיכלים (צילינדרים) לגז, מיכלים לדלק (ג'ריקנים), חלונות מתכת וכו'.

המחלקה לייצור רהיטי מתכת

רח' החרש 4 (ע"י גשר ראש פינה)
טלפון 32231.

חרושת עץ

צריפין ליד רמלה,
טלפונים: 961289, 961280.
תיבות מיוחדות מסוג „ברוס", ארגזי אריזה לפירות וירקות, נגרות בנין ורהיטי עץ.

שותף ל„אמקור" בע"מ, ת"א
מוצרי קרוד ומזוג אויר

צ י ו ן

חברה לבטוח בע"מ

המשרד הראשי:

כל עסקי ביטוח

תל-אביב, רחוב אלנבי 120

ת.ד. 1425 — טלפון 614711

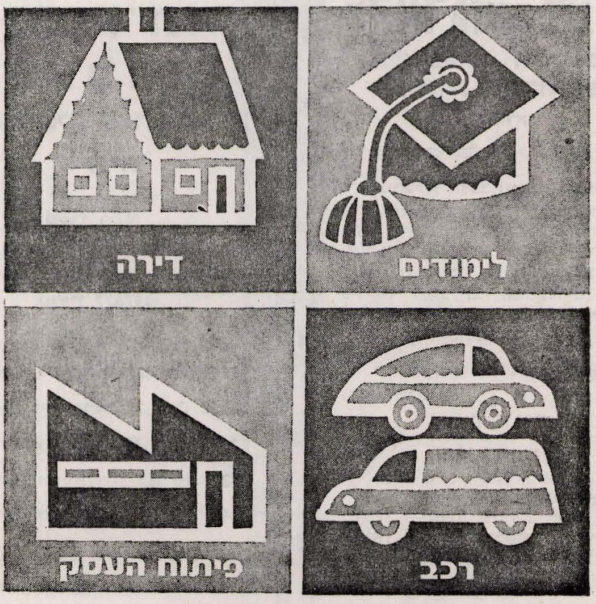
תכנית חסכון

יתרון לכל

לכל מטרה

בנק דיסקונט

"הוא לא רק בנק-הוא עם ידיד"

פרטים מלאים בכל סניפי הבנק

הבנק המתפתח עם המדינה ועוזר בפיתוחה

לאחר 68 שנות פעילות בישראל מבטיח הבנק הראשון והגדול בארץ ללקוחותיו:

- **מאגר נסיון עשיר ביותר**
- **מיצבור ידע גדול ביותר**
- **צוות מומחים מעולים**
- **רשת סניפים עניפה ביותר בארץ ומעבר לים**

חברות הבנות בארץ:

בנק אגוד לישראל בע"מ
בנק אפותיקאי כללי בע"מ
חברה להשקעות של בנק לאומי בע"מ
חברה לנאמנות של בנק לאומי לישראל בע"מ
אוצר לתעשיה בע"מ
בנק יעד לפיתוח חקלאי בע"מ
פיא חברה ישראלית לניהול קרנות נאמנות בע"מ
ניירות ערך והשקעות בע"מ
יועצים בינלאומיים בע"מ

חברות הבנות בחו"ל:

אנגלו־ישראל בנק בע"מ, לונדון
פירסט ישראל בנק אנד טרסט קומפני אוף ניו־יורק, ניו־יורק — נסאו
ציפיקו בנק בע"מ, צירך — ג'נבה
לוקסאינוסי ס. א., בריסל

נציגויות:

בבואנוס איירס, סאן פאולו, סנמה, קראקס, מקסיקו־סיטי, פריז פרנקפורט

בנק לאומי
לישראל בעימ

יכין-חקל
מפעלי חקלאות ותעשיה חקלאית

ברכה
חמה

„מקורות"
חברת מים בע"מ
רח' לינקולן 9, ת"א, טל. 265111

„מסד"
חברה הדדית
להלואות וחסכונות בע"מ
(נוסדה על־ידי הסתדרות המורים העברים בארץ־ישראל)
תל־אביב — ירושלים — חיפה
המוסד הכספי של הסתדרות המורים העברים בישראל
המרכז: ת"א, שד"ר 79, טל' 623306
ס' י־ם, בן יהודה 13/15, טל' 24867
סניף חיפה: הנביאים 20, טל' 66780

תנובה

מאגדת
על יסודות קואופרטיביים 500 ישוב־ים חקלאיים בכל אזורי הארץ לשווק תוצרת חקלאית ותעשית מזון.

משווקת
את כל התוצרת החקלאית למיניה.

מחלבות
ותחנות חלב עירוניות ואזוריות על פני המדינה כולה.

מחסנים
סיטוניים ומחלקות למכירת תוצרת חקלאית למיניה בכל הערים והמושבות.

מחלקות
לריכוז תוצרת חקלאית ומחסני אריזה בכל אזורי הארץ.

תעשית מזון מתוצרת חקלאית

המשרד הראשי

תנובה, מרכז שיתופי לשווק תוצרת חקלאית בישראל בע"מ, תל־אביב, בית „תנובה", רחוב יהודה הלוי 17, ת. ד. 265, טל. 59511.

אורט ישראל

רשת מוסדות לחינוך מקצועי

תל־אביב, שדרות דוד המלך 39

מברך את מדינת ישראל
ליום העצמאות העשרים ושלושה
כה לחי!

הקיבוץ הארצי
השומר הצעיר
הועד־הפועל

★

תל־אביב

רח' ליאונרדו דה וינצ'י 13
ת. ד. 1577, טל. 51—255133

ליום העצמאות הכ״ג של מדינת ישראל

שלוחה ברכת עיריית חיפה וחברי מועצתה

לאחינו היקרים בברית־המועצות
לאנשי „העבר״ בתודה על העבר,
שמחה בהווה, בטחה בעתיד!

אל תירא, כי אתך אני. ממזרח אביא זרעך, וממערב אקבצך.
אומר לצפון תני ולתימן אל תכלאי (ישעיהו מ״ג, ה—ו)

מ. פלימן
ראש העיריה

ליום העצמאות שלוחה ברכת
עיריית תל־אביב—יפו וחברי מועצתה

* **לנשיא המדינה,**
* **לממשלה,**
* **לכנסת,**
* **לצבא ההגנה לישראל,**
* **לתושבי עירנו,**
* **לעובדי העיריה ומשפחותיהם,**
* **לרשויות המקומיות בארץ,**
* **לכלל אזרחי ישראל ולעם בתפוצות.**

יהושע רבינוביץ
ראש העיריה

ליום העצמאות ה־כ״ג
של מדינת ישראל
ברכת גאולה בקרוב בימינו
לאחינו יהודי ברית־המועצות

ההסתדרות הכללית
של העובדים בא״י
הועד הפועל

ברכת עליה וגאולה רוחנית
לאחינו יהודי ברית־המועצות
ליום העצמאות ה־כ״ג
של מדינת ישראל

ההסתדרות הכללית
של העובדים בא״י
המרכז לתרבות ולחינוך

מרכז
הסתדרות המורים
בישראל

מברך את יהדות ברית־המועצות
ומעלה אותה על ראש שמחתנו
במלאות עשרים ושלוש שנה
לעצמאות ישראל

אחוד הקבוצות
והקבוצים
על כל שלוחותיו

מברך את יהדות ברית־המועצות
לשנת ה־23
לעצמאות מדינת ישראל

הועד המרכזי
של הסתדרות
הפקידים העברים

מברך את יהדות בריה"מ,
את מדינת ישראל
ואת העם היושב בציון
במלאות 23 שנה לעצמאות המדינה

תנועת
מושבי העובדים
בישראל

מברכת
את יהדות רוסיה
לשנה ה־23 של המדינה

בית הספר
לפעילי ההסתדרות

רח' נהרדעה 5, טל' 240211
תל־אביב

מברך
את יהדות בריה"מ
לשנת העשרים־ושלוש
לעצמאות מדינת ישראל

הסתדרות
הפועלים החקלאים

המדור לחקלאות במושבה
ומשקי עזר

ברכה ליהדות ברית־המועצות
למלאות 23 שנה
לעצמאות המדינה

ברכת אחים חמה
ליהודי רוסיה
ואיחולים לעליה מהירה לישראל
לשנת ה־כ"ג לעצמאות
מדינת ישראל

המרכז החקלאי
הסתדרות הפועלים החקלאים

ליהדות
ברית־המועצות
לשנת ה־23 של המדינה
שלחה ברכה

יכין חקל בע"מ

„הסנה"

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

מברכת את יהדות בריה"מ

לשנת ה־23 של עצמאות

מדינת ישראל

ברכת

מרכז תנובה

ליהדות ברית־המועצות

לשנת ה־23

לעצמאות מדינת ישראל

תנובה

סניף מחוז תל־אביב

רחוב החשמונאים, תל־אביב

מברכת את יהדות בריה"מ,
את צבור היצרנים והצרכנים
במדינה ואת כל אזרחי ישראל
למלאות עשרים־ושלוש שנה
לעצמאות מדינת ישראל

תנובה־אקספורט בע"מ

רחוב לינקולן 17, תל־אביב

ברכה

ליהדות ברית־המועצות

לשנה ה־23

לעצמאות מדינת ישראל

ברית
הקואופרציה
הצרכנית

מברכת את יהדות בריה"מ

ואת כל אזרחי ישראל

לשנת ה־23 של מדינת ישראל

„ספן"

מפעיל תעשיה, משקי עמק הירדן

המשרד: רח' לינקולן 17, ת"א

מברך את יהדות בריה"מ

בברכת העליה ובעתיד מזהיר

לשנת ה־23 לקיום מדינת ישראל

לשכת המס המרכזית

רחוב ארלוזורוב 93, תל־אביב

מברכת את יהדות ברית־המועצות

לשנת העשרים ושלוש

לעצמאות מדינת ישראל

„חרות" בע"מ

דרך יפו 7, תל־אביב

◆

החברה היחידה המאחדת את
האחריות וכל ענפי ההנדסה
המיכנית בבנין

תנועת העבודה הציונית

רח' מנדלי 9, ת. ד. 1607, תל-אביב

מברכת את יהדות ברית-המועצות

למלאות עשרים ושלוש שנה

לעצמאות מדינת ישראל

מפלגת העבודה הישראלית

מברכת את יהדות ברית-המועצות
למלאות 23 שנה לעצמאות
מדינת ישראל
ומצפה לעליה המונית
בקרוב בימינו

"VIATA NOASTRA"

(„חיינו")

עיתון יומי בשפה הרומנית

רחוב הרכבת 52 — תל-אביב

מברך את יהדות ברית-המועצות
ואת יהדות רומניה
למלאות 23 שנה לעצמאות
מדינת ישראל

חברה א"י לאוטומובילים בע"מ

מברכת את מדינת ישראל
ואת כל אזרחיה
למלאות 23 שנה לעצמאות המדינה

החברה לבנין ולעבודות צבוריות

מיסודו של סולל בונה בע"מ

מברכת את יהדות ברית-המועצות

ליום העצמאות ה-23 של מדינת ישראל

ומצפים לעליתכם ולהשתתפותכם הפעילה

בבנין המדינה

הסתדרות העובדים הלאומית בארץ־ישראל

הועד הפועל:

בית העובד הלאומי

תל־אביב, רח' שפרינצק 23,
טל. 3־2־258351 ת.ד. 618
(נוסדה בשנת 1934)

- קרנות ביטוח
- קרן פנסיה
- נכות
- חוסר עבודה
- קופת חולים לעובדים לאומיים
- מרכז להתישבות
- ליגה למען הסתדרות עובדים לאומית בחוץ לארץ
- ליגה למען קופ"ח לאומית
- נוער עובד ולומד לאומי
- „סלע" חברת שיכון בע"מ
- „בוי־און" חברה לבתי הארחה והבראה בע"מ
- בתי־ספר מקצועיים
- בטאון „חזית העובד"
- „לפיד" בטאון הנוער
- קופות לאשראי וחסכון
- קופות „אמל" לעזרה הדדית

המועצה לשיווק פרי הדר

תל־אביב, דרך חיפה 69
ת. ד. 2590, טלפון 440411

☆

המועצה מרכזת בידיה את:

- הפיקוח על הנטיעות
- הפיקוח על הקטיף והאריזה
- שיווק היבולים בחו"ל ובארץ
- ההובלה הימית
- מתן הלואות לפרדסנים
- מחקר חקלאי והדרכה

ואת ההספקה של:

- חמרים להדברת מזיקים
- ציוד לפרדסים ולבתי אריזה
- חמרי אריזה

„דלק"

חברת הדלק הישראלית בע"מ

מברכת את יהדות בריה"מ
לשנת העשרים ושלוש
לעצמאות מדינת ישראל

התאחדות האכרים בישראל

מברכת את יהדות בריה"מ
למלאות 23 שנה
לעצמאות מדינת ישראל

חברת החשמל לישראל בע"מ

◆

מכשיר יסודי
לפתוח הארץ

„צים"

חברת
השיט
הישראלית
בע"מ

מברך את מדינת ישראל
ואת בית ישראל
ליום העצמאות ה־כ"ג

אל על.
טוס בחברה טובה

המרכז הארצי
של ארגוני הקבלנים
והבונים בישראל
תל־אביב, ת. ד. 2859

מברך בברכת העליה והבניה
את יהדות ברית המועצות
ואת מדינת ישראל
לשנת העצמאות ה־23

אחים
גולדשטיין
חברה לשכון ופתוח בע"מ

מברכת בברכת העליה והבניה
את יהדות ברית־המועצות
ואת מדינת ישראל
לשנת עצמאותה ה־23

מאיר
חברה להשקעות בע"מ
(האחים מאיר)
רח' אחד העם 7, טל. 52111, ת"א

מברכת את יהדות ברית המועצות
ואת מדינת ישראל
למלאות 23 שנה לעצמאותה

תגמולים של העובדים
בעירית תל־אביב—יפו

מברכים את יהדות בריה"מ
ואת מדינת ישראל
למלאות 23 שנה לעצמאותה

לשנה ה־23
של מדינת ישראל

ברכותינו החמות
ליהדות ברית־המועצות
ולקיבוץ גלויות במולדת החופשית

קרן הגימלאות
המרכזית

לשנה ה־23
של המדינה

ברכת
הקופה המרכזית
לתגמולים ופנסיה
לפקיד

חב' צינקוגרפיה השרון בע"מ
בע"מ
רח' הקישון 18—24, תל־אביב

מברכת את יהדות בריה"מ
ואת מדינת ישראל
למלאות 23 שנה לעצמאותה

בתיה קרוא

מורה מוסמכת לפיתוח הקול, לזימרה ולדיבור

תל־אביב
שדרות רוטשילד 90, טל. 615671

כתבי־עת, מאספים, ספרים
לתולדות יהודי רוסיה נמצאים אצלנו למכירה, במבחר גדול:
העבר (פטרוגרד, תל אביב), הכרמל, המליץ, מצפה (פטרבורג),
השלוח, האסיף, הגת, דער יוד, יעווריייסקאיא סטארינא,
פערעזשיטאיע, ועוד ועוד

ב"מ ספרים "זוהר"
תל־אביב, ת. ד. 4814, טלפון 621106
ZOHAR BOOKSTORE, Tel-Aviv

ברכת אחים נאמנה

מקרב לב ונפש

לאחינו כל בית ישראל
בברית המועצות בכל אתר ואתר
למלאות כ"ג שנה לעצמאות המדינה.

אנו מעלים אתכם על ראש שמחתנו ויהי רצון שנזכה לראותכם בהמוניכם שותפים נאמנים לבנין עתיד עמנו וארצנו. אנו מצפים לעליתכם בקרוב בימינו ולחוג את חגינו בבירתנו ירושלים השלמה.

הקונגרס היהודי העולמי, ההנהלה הישראלית
הועדה המאוחדת לעולי אחוד המשפחות
התאחדות עולי ברית המועצות במדינת ישראל
התאחדות יוצאי ברית־המועצות, סניף תל־אביב
אגוד עולמי של יוצאי ביסראביה בישראל
אגוד יוצאי לטביה ואסטוניה בישראל
ארגון עולמי של יוצאי ביאליסטוק בישראל
אגוד יוצאי וילנה והסביבה לעזרה ולהצלה

לשנה ה־כ"ג
של המדינה

ברכת
בנק הפועלים

תה ויסוצקי

מאז 1849

רטעמו עמו!

תה ויסוצקי

סבוי

ברנדי היקרה של ישראל

יקר בתכנו
עדיף באיכותו

מיוחד
בטעמו

סבוי ממרתפי האיכות של

כרמל מזרחי

מיקבי ראשון לציון וזכרון יעקב

מוסד ביאליק

יהודה סלוצקי

העיתונות היהודית־רוסית במאה התשע־עשרה

תיאור מקיף של תולדות העיתונות היהודית־רוסית במאה הי״ט על רקע גידולה של האינטליגנציה היהודית והמאבק על דמותה של יהדות רוסיה ועל זכויותיה האזרחיות.

392 עמ׳, בלווית תמונות. —.24 ל״י

*

יצחק מאור

שאלת היהודים בתנועה הליבראלית והמהפכנית ברוסיה

מחקר המבוסס על מקורות ראשונים בעניין יחסם של הליבראלים, הסוציאל־דימוקראטים והסוציאליסטים־ריבולוציונרים אל שאלת היהודים ברוסיה בפרק־הזמן 1890—1914.

280 עמודים —.10 ל״י

להשיג בבתי־המסחר לספרים בארץ ובמדור ההפצה של מוסד־ביאליק, ירושלים, ת. ד. 92.

מערכת „העבר״
ומועצתה

משתתפים באבלו הכבד
של חבר מועצת המערכת

פרופ׳ ב״צ דינור ומשפחתו

לפטירת רעיתו בחיים
ואם המשפחה

מרת בלה ז״ל

מערכת „העבר״
והועד המנהל

מביעים בזה את צערם העמוק
לפטירתו של ידיד פעלנו

ר׳ יעקב בוקשטין ז״ל

ומשתתפים באבלה הכבד
של המשפחה.

"Voschod", the central organ of the Russian Jewish intelligentsia at the end of the 19th century.

The book presents an important contribution to the history of the Jews in Russia in the 19th century.

☆

CHAIM COHEN AND HIS FAMILY

by **B. Carou** (pp. 287-308)

Description of the life of Chaim Cohen (1850-1916), one of the biggest oil merchants in Russia, noted philanthropist and promoter of hebrew literature. He was greatly attached to the Land of Israel and educated his family in the spirit of devotion to Judaism.

Further detscription of his sons, who transferred their business to Germany after the Communist revolution. One of the sons, David Cohen, (1882-1959), publisher of Hebrew books and periodicals in 1924-1935, financed the publication of the "Haaretz" and immigrated to Palestine in 1949.

Most of the children and grandchildren y Chaim Cohen are residing in Israel.

☆

OBITUARIES

Rabbi Raphael Diskin by **Ch. Lipshitz** (pp. 309-312)

Dr. Arie Bichowsgy and Dr. Arie Abramovitz by **J. Pevzner** (pp. 313-316)

Dr. Shmuel Oron by **J. Zeevi** (pp. 317)

Jacob Smelansky by **L. Dobkin** (pp. 318-320)

Nisan Rosenthal by **J. B.** (pp. 321-323)

Dr. Joseph Schechtman by **By B. Weinstein** (pp. 324-326)

A LETTER TO THE EDITORS

by **Z. Igeret** (pp. 327)

after the dismissal of Trotsky he abandoned communism. He was among the editors of the Hebrew almanach "Bereshit" ("In the Beginning", Leningrad 1925). Afterwards he sent stories and translations to be published in Palestine.

In the days of Stalin terror he spent 8 years in concentration camp. Some of his stories were published in Israel under the signature of S. Ron and entitled "Meever Misham" ("From the other side, Jerusalem, 1959).

He died in Moscow in 1968, about 73 years old.

☆

LETTERS

by **M. Chjug** (pp. 263-279)

Eight letters which M. Chjug wrote from the Soviet Union during the years 1934-1935 to his friend Avraam Kariv, who immigrated to Paletstine in 1934.

The letters deal with matters of literature. They contain material for the biography of Chjug and his brother, the writer H. S. Ben-Avram.

☆

"MODERN TIMES"

by **Y. Slutsky** (pp. 280-283)

Review on the new volume of Prof. Mahler's book History of the Jewish People in Modern Times, Volume II (1815-1848), Book I. The book treats the history of the Jews in Russia, Poland and Galicia, primarily in the political and economical respects. (The inner and spiritual life of the Jews in these countries will be dealt with in the next book). It contains a deep analysis of the historic and statistical data applying to the history of the Jews in the countries and periods with which it deals.

☆

"RUSSIAN JEWISH PRESS IN THE 19th CENTURY"

by **B. Carou** (pp. 284-286)

Review on Dr. Y. Slutsky's book Russian Jewish Press in the 19th century. The book describes the emergence of the Russian Jewish intelligentsia in the 19th century and the development of its press in Odessa and Petersburg, focusing its attention on the

its administration was controlled by Zionists. In 1919 the soldiers of Denikin made pogroms in the town, killing 55 Jews including Rabbi Chen.

Upon the strengthening of the Soviet regime the community council was dissolved and the persecution of Zionists started. Following the Nazi occupation, most of the Jews managed to escape and flee to the East, while the remaining thousand Jews have been put to death.

KANEV

by **Ch. Halperin** (pp. 235-243)

Kanev was an Ukrainian town on the Dnieper, where there lived about 2700 Jews. The author describes the economic, social and cultural life of the community of 60 years ago, and the Zionist movement in the town in particular. He describes the Hebrew teachers in the town, who educated the youth in Hebrew and Zionist spirit and also the writer Yechiel Zatulovsky the grandfather of Moshé Dayan, who lived in a village near Kanev.

CANTOR SHLOMO WEINTRAUB OF DUBNA

by **M. S. Gshuri** (pp. 244-253)

Cantor Shlomo Weintraub, known by the nickname of "Kashtan" (1781-1830) was one of the greatest cantors in the Ukraine at the beginning of the 19th century. He used to wander with a choir at the courts of "Tsadiks" and in various communities in Russia, Paland, Galicia and Prussia. His steady residence was in the town of Dubna (Wohlin). His musical works greatly influenced the contemporary cantors. His son Zvi Hirsh Weintraub published in 1859 part of his fathers melodies.

INTRODUCTION TO THE LETTERS OF M. CHJUG

by **A. Kariv** (pp. 259-262)

Moshe Chjug belonged to the small circle of Hebrew writers devoted to Hebrew in the Soviet Union. He regarded himself in the twenties as a communist and served as officer in the Red Army. But

authorities. Image of a Jewish soviet commissar and protector of Jews (Litvin).

The capture and execution of a Jewish gang by members of Jewish Self-Defence.

☆

ON CHAIM GLIKSBERG

by **A. Z. Ben-Yishai** (pp. 222-223)

Essay on the artist Chaim Gliksberg, known as painter of portrets, who has drawn pictures of many Hebrew writers, including seven paintings of Bialik. He also wrote a book entitled "Every-day Bialik."

☆

MY NATIVE TOWN MEZERICH

by **S. Y. Gliksberg** (pp. 224-231)

Rabbi Simon Jacob Gliksberg, father of the artist Chaim Gliksberg, narrates about his native town Mezerich in Russian Poland. The town was known as a centre of Torah, visited by the greatest preachers in those days. Traditional cheder and yeshiva — education was prevalent.

The Palestinophil and Zionist movements expanded in Mezerich, where the founders of Yessod-Hamaaleh settlement (1884) came from. The father of the author was a merchant, who devoted a great part of his time to the study of Torah, educating his son in the same spirit and entrusting private teachers with his general education.

☆

NIEZHIN IN WAR AND REVOLUTION

by **A. Lotker** (pp. 232-234)

Eight thousand Jews lived in Niezhin (province of Chernigov) making about a quarter of all the townspeople.

Business and industrial enterprises were almost entirely in their hands. The community was subject to the Hassidic influence of "Habad", whose leading members included Reb Menachem Chen, the Rabbi of Niezhin.

In 1917, after the election of the democratic community council,

Palestine to the Jewish people the left wing factions ("Bund" and the "United") boycotted the institutions of the Assembly, and the "Poalei Zion" too followed suit.

The recollections close with anecdotes about Bialik and with the description of a Zionist banquet in Kiev in honour of Bialik.

☆

NOTES FROM THE BLOODY DAYS

by **B. West** (pp. 182—198)

These are continued testimonies on the pogroms of 1919 as taken down by the author (see, Heawar V. XVII). In these testimonies are reported the bloody acts committed by the troops of Petliura, Denikin and others in various towns in the Ukraine (Popelnia, Chigirin, Pyatka, Stepenitz, Korsun).

☆

MALIN

by **Rachel Yanait-Ben Zvi** (pp. 199—204)

Memoirs on the life of seventy years ago in the little town Malin in the province of Kiev.

The authoress describes the court of the local "Tsadik" Reb Gdalia Tversky; the Jewish holidays and their impression upon the children of the town; the impression of conversion of a Jewish girl to christianity; the changes which took place in the town after the construction of the Kiev-Kovel railway with the train passing nearby Malin; the oversea emigration, and the beginning of Zionism in that town.

In 1908 the authoress set out for the Land of Israel. She was the first Palestine immigrant from her town.

☆

MONASTIRISHCHE IN THE YEARS OF THE CIVIL WAR

by **A. Zdronowsky** (pp. 205—221)

Description of the pogroms and the Jewish self-defence in the little town Monastirishche, in the province of Kiev, in 1919. The pogroms of the retreating White Army in December, 1919. The struggle with ukrainian bands in 1920, in cooperation with soviet

He also wrote books and articles against antisemitism which spread in the Soviet Union at the end of the twenties.

☆

VLADIMIR YOCHELSON

by **Z. Rudi** (pp. 162–165)

Yochelson (1855–1933) was one of the great Jewish Russian ethnographers. In 1884 he was arrested for revolutionary propaganda and bannished to Siberia. In exile he began to explore the Siberian Taiga and to investigate the life of its nomadic tribes, the Yukagirs in particular.

On completion of his term he returned to Petersburg where he was appointed in 1912 Deputy Director of the Museum of Anthropology and Ethnography. In 1919 he was appointed as professor of ethnography.

Noteworthy among his activities in those years is his participation in the expedition of the New York Museum of Natural Sciences for the exploration of the Bering Sea coast peoples.

In 1922 Yochelson emigrated to the United States where he went on with his research.

Yochelson belongs to a large group of Russian revolutionaries and Russian-Jewish exiles in Siberia devoted to the exploration of that country. Outstanding among them were: Sternberg (see Heawar, Vol. XVI), Bogoraz, Shein, Krol and others.

☆

UKRAINIAN CHAPTERS

by **A. Z. Ben-Yishay** (pp. 166–181)

Recollections on the Jewish National Autonomy in the Ukraine in 1918, describing the Zionist triumph at the elections to the Jewish National Assembly and the Zionist struggle over the position of the Hebrew language, the Land of Israel and other Jewish cultural values.

The author describes in particular the participation of Bialik at the first convention of the National Assembly in Kiev in December 1918.

After the Assembly had accepted with Zionist and Orthodox votes a resolution for the restoration of the "historic homeland" of

THE YIDDISH COURTS IN THE SOVIET UNION

by **B. Pinkus** (pp. 124—150)

Within the framework of developing the Jewish autonomy in the Soviet Union an attempt was made to set up a system of courts where the legal proceedings should be conducted in Yiddish.

The earliest Yiddish Courts were established in 1924 in the Ukraine and the following year in Bielorussia. The culminating year of their existence reached the number of 67 (46 in the Ukraine, 10 in Bielorussia, and 11 in R.S.F.S.R.)

Such minority courts existed also for other nationalities (Germans, Poles, Bulgarians, Greeks and others).

One of the reasons for the establishment of Courts in Yiddish was the intention to destroy the institution of Rabbinic arbitration existent in Jewish communities.

Regional militias conducted in Yiddish were also established in some towns of the Ukraine, and Soviet juridical literature was beginning to appear in Yiddish translation, such as the legal terminology in Yiddish published in Minsk in 1926.

The Yiddish courts which existed till the end of the thirties were gradually decreasing because the Jewish masses refrained from applying to them.

On the eve of World War two there were no longer any Yiddish courts in existence.

☆

LARIN — FOUNDER OF SOVIET PLANNING

by **J. Barzilai** (pp. 151—161)

Juri Larin (1882—1932) was the son of the Hebrew poet Shlomo Zalman Lurie who was official Rabbi of Kiev.

At the age of 18 he joined the Russian Social-Democratic party and its subsequent menshevist faction after the split.

In 1917 he joined the Bolshevist party, was a member of the central committee of the Communist party and built the foundation of the Soviet economy planning system.

He was noted for his phantastic plans, such as the plan of a 5 day time unit instead of the traditional week.

Larin displayed concern with the problems of restoration of Jews in the Soviet Union. He was chairman of the "Company for the settlement of working Jews", he supported Jewish settlement in the Crimea and opposed the Birobijan plan.

were warned against all chauvinistic deviations from the right course of pure communism.

The authoress was invited to address the conference on behalf of the Jewish teachers society in Poland. She spoke enthusiastically on the readiness of many teachers to go over to the Soviet Union; on the underground communist children movement supervised by these teachers; and on the introduction by teachers of revolutionary contents into festivals such as Hanuka or Lag B'Omer.

But the speaker was bitterly attacked by a female representative and communist official for the chauvinistic tendency allegedly involved in such educational methods.

This scandalous and depressing assault deeply affected the authoress and chilled her passion for Russian communism and Soviet-Jewish education.

This essay presents only one chapter of Esther Rosenthal's memoirs, the second part of which is going to be published shortly.

☆

FROM THE STORY OF POALEI-ZION IN THE SOVIET UNION

by **B. Z. Blum** (pp. 103—123)

The Jewish Communist Party (Poalei-Zion), which proved its loyalty to the new regime in the years of the civil war, was the only non-Bolshevist party legalized by the Soviets after the dissolution of all the other parties in the Soviet Union. But this legality was subject to heavy restrictions and to constant pressure upon the party for its own dissolution. Attempts were made to influence individual members and whole branches to disclaim their party.

In 1921 the party organized its Youth Movement "Yugend Poalei-Zion". The party emphasized its loyalty to the theory of Borochow and to Palestine, but at the same time it emphasized its loyalty to the Soviet regime as well.

Only in 1928 was the party dissolved without prejudice to its members, except the intensified pressure for their disavowal of the party.

In 1930 a group of Poalei-Zion members were finally induced under increasing pressure to proclaim their renunciation of the party (the text of the proclamation is in the appendix to the article).

Following the murder of Kirov in 1934 there began a systematic arrest of all former Poalei-Zion members which reached its height in 1937.

☆

Typical for this conception of Hassidism are the two Hassidic dynasties — the House of Chernobil and that of Ruzhyn. In 1837 the House of Chernobil was divided by its succeeding 8 sons into eight separate residences in different towns of Ukraine and Volynia. Most distinguished among these brothers by riches and splendor was Reb Dovid'l of Talne.

The founder of the dynasty of Ruzhyn, Reb Israel, was compelled to escape from Russia after being accused as responsible for the murder of two informers. He established his new residence at Sadagura, Galicia, in 1852. Owing to his fascinating personality he had great influence on his followers and regarded himself as candidate for the expected Messiah.

The teaching of these Tsadiks presents a most shallow doctrine whose chief idea is the glorification of the Tsadik and justification of his luxurious mode of life. The various "Courts" struggled with one another in competition over the souls of the Hassidim.

In this atmosphere it was clear that all the Tsadiks would unite in their attack on the followers of Reb Nakhman of Bratslav, who preached simple life and devotion to the study of mysticism.

After the death of Reb Nakhman no new Rabbi was chosen by his followers. They just pondered over his teachings and stories. However, Reb Nathan, a disciple of Reb Nakhman, became their spiritual leader.

☆

FACE TO FACE WITH THE SOVIET-JEWISH SCHOOL SYSTEM

by **Esther Rosenthal-Schneiderman** (pp. 85—102)

In 1926 the authoress crossed the Polish-Soviet frontier. She had served as teacher at the secular Yiddish schools in Poland, supported by "Bund" and "Poalei-Zion", but being a communist she was dismissed from school. Her purpose was, therefore, to stimulate emigration of communist and non-communist Jewish teachers in order to work at the Soviet-Jewish schools.

On her arrival in Moscow she happened to take part in an all-Russian Jewish Teachers conference. She became aware that 150,000 children attended Soviet-Jewish schools, receiving from the authorities all necessary help. However, this young teacher soon discovered the other sides of the picture. It turned out that those responsible for Soviet-Jewish education had no intention to promote Jewish culture but to spread communism and to combat the underground remnants of Jewish religion and Jewish parties. The teachers at the conference

mirov who guided and assisted students in establishing a school for poor Jewish children in Moscow. In consequence of the expulsion the school was closed.

☆

THE FUNERAL OF RABBI J. MAZE

by **M. Barsela** (pp. 66-68)

The Rabbi of Moscow — Jacob Maze was very popular among the Jews of Moscow and well-known as scholar and public speaker among Gentiles too.

He passed away at the end of 1924.

During Soviet rule he was greatly active in preserving Jewish mode of life among the Jews of Moscow. Coming out in public debates, he defended skillfully and eloquently the religion of Israel.

On his death Zionist circles attempted to organize for him a crowded funeral, but the Soviet papers refused to publish a notice of the Rabbi's death.

However, a group of young men took upon themselves to inform Moscow Jews — by telephone about the time of the funeral.

On the next day many thousands of people marched behind the bier of the Rabbi, among them many young men and women. It was the last public demonstration of Moscow Jewry.

After the funeral there came a wave of arrests among the Community Social workers and the Zionists of Moscow.

☆

TRENDS IN UKRAINIAN HASSIDISM IN THE YEARS OF THE REACTION IN EUROPE (1815—1848)

by **R. Mahler** (pp. 69—84)

In the first half of the 19th century Hassidism reached its highest point of expansion in the countries of Eastern Europe. It expanded especially among the Lumpenproletariat, but embraced part of the middle class too, primarily inn-keepers, liquor-sellers and suppliers to landowners.

A specific character did Hassidism assume in the Ukraine, where the knowledge of Tora was of a lesser degree than in Poland and Galicia. Here was developed the type of Tsadik who lives a luxurious life maintained by his followers in the professed belief that happiness and salvation emanate from the Tsadik.

expression in published news and articles clarifying the situation and advancing suggestions for the solution of the problem.

One of the solutions widely discussed was emigration in general and emigration to Palestine in particular.

Enthusiastic articles on the need to establish in Palestine a free Jewish working people were written by M. J. Bodenheimer, Willi Bambus, Albert Katz and others. In their turn, the opponents of Zionism, including K. E. Franzose and G. Karpeles, replied through the same paper.

Great interest was aroused in that paper by the project of Baron Hirsh for the settlement of Russian Jews in Argentina.

THE MOSCOW EXPULSION IN THE ACCOUNTS OF THE BRITISH AMBASSADOR IN RUSSIA

by **E. Feldman** (pp. 55-62)

In his accounts from Petersburg, the British Ambassador Sir Robert Morier touches upon the expulsion of Jews from Moscow.

The accounts contains current information plus estimations and analysis of facts. Morier emphasizes the responsibility of Pobedonostzev for the expulsion against the resistance of the Minister of Finances Vishnegradsky. At the same time Morier is inclined to reduce the dimensions of the expulsion to 1,500 persons.

THE JEWISH STUDENTS AT MOSCOW UNIVERSITY

by **J. Brutzkus** (pp. 63-68)

In this passage of his memoirs Brutzkus narrates about the revolutionary unrest among the students in Moscow in the late eighties.

After a series of demonstrations several Jewish students were expelled from the University. Some of them were not actually involved in any demonstration.

Brutzkus solicited before the Dean Prof. Bougayev against the order of expulsion, but was refused on the ground that the Jews were enemies of mankind. From that conversation he realized to what extent venomous antisemitism was prevalent among the Russian intelligentsia. On the other hand he was aware of certain circles of Russian intellectuals that discolsed the most liberal attitude towards Jews. Prominent among these was the well known pedagogue Tiho-

The expulsion went on regularly regardless of bad weather and everything else. 38,000 persons was the number of exiles estimated by Wermel.

☆

THE BACKGROUND FOR THE EXPULSION OF JEWS FROM MOSCOW

by **I. Maor** (pp. 25-34)

The anti-Jewish repressions originated in the provisional Regulations enacted during the early reign of Alexander III in 1882.

The economic situation of the Russian masses in the late eighties was deplorable. The anti-Jewish repressions were supposed to divert the mind of the people from the actual source of their troubles — the backward regime of the Tsars.

Increasing antisemitism among the rising Russian bourgeoisie was also background for intensified anti-Jewish repressions.

The barbarous Moscow expulsion was only a link in a long chain of continuous anti-Jewish decrees throughout the life of Alexander III.

Neither did opression against the Jewish Community of Moscow cease after the expulsion, as for instance the closure of the Great Synagogue or the banishment of State Rabbi S. Minor.

Not until 1906 after the murder of Grand Duke Serge was the Synagogue allowed to reopen for worship.

The Grand Duke was assassinated by an emissary of the "fighting organization" of the social-revolutionary party, Kalyaev.

As one of the reasons justifying the murder in a declaration issued by the party after the assassination are mentioned the atrocities of the Moscow expulsion.

☆

THE ECHOES OF THE MOSCOW EXPULSION

by **G. Kresel** (pp. 35-54)

Survey on the echoes of the Moscow expulsion in the Jewish World as reflected in the central Jewish newspaper "Algemeine Zeitung des Judentums".

The expulsion did not come as an utter surprise. There had been reports in the press for a long time formerly about the plight of Jews in Russia and the efforts of Jews and Gentiles to make the government of the Tsar change its policy. The expulsion, however, aroused intense anxiety for the lot of the Jews in Russia. This anxiety found

SUMMARIES

ON THE SIGNIFICANCE OF THE MOSCOW EXPULSION

by **B. Dinur** (pp. 3-4)

Prof. B. Dinur expresses his regret that owing to ill health and preoccupation he was unable to finish for this volume his comprehensive study on the Moscow expulsion in 1891.

He points out the fact that no reason was given for the expulsion, which was an initial attempt of a systematic action for the elimination of Russian Jewry, as the peculiar novelty of the Moscow expulsion. The expulsion also revealed the weakness of World Jewry, whose interference attempting to influence public opinion and European governments for the prevention of the expulsion was unsuccessful.

☆

THE MOSCOW EXPULSION

by **S. Wermel** (pp. 5-24)

Translation of a booklet of the Jewish-Russian writer S. Wermel (1860-1939) published in Moscow in 1924.

The author, himself an eye-witness of the expulsion, narrates about its background, the growth of Jewish population in Moscow during the reign of Alexander II and the following period of the old-generation-nobleman Count Dolgoroukov as Governor General of Moscow.

This growth aroused the wrath of Russian merchants and artisans and the antisemitic press as well.

In 1891, Dolgoroukov was replaced by the Tsar's brother Grand Duke Serge, an inveterate antisemite. This appointment was followed by an order from above to expel all Jewish artisans from Moscow.

The Russian townspeople received this decree with indifference, but the Jews were stunned and alarmed. There were relatively few cases of conversion, while the majority succumbed to the order.

The expulsion actually began on the 14th of July 1891, with the intention to banish within a year all the Jews from Moscow except the privileged ("Nicolas Soldiers", the rich, and graduates of higher education).

LEON LANTZ, D.D.S.

